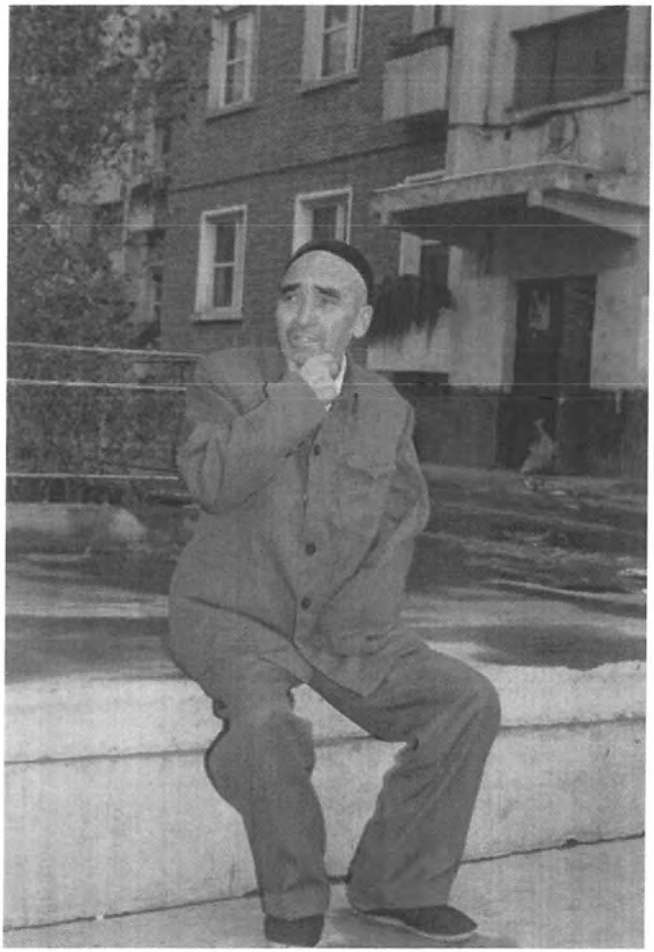
نىزامىدىن ھۈسەيىن

قارا قۇرۇم ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئادەتلىرى

(ئۈچ پارچە ئەسەردىن تەركىب تاپقان توپلام)

ئاپتورنىڭ ياشانغان چاغلىرى

ئاپتورنى تونۇشتۇرۇش

تارىخچى ۋە ژۇرنالىست نىزامىدىن ھۇسەيىن (ئەسلىي ئىسمى توخـتى مۇھەممەتئاخۇن) ئەپەندى 1928 ـ يىلى قاغلىق ناھىيەسىنىڭ قارا قۇرۇم تاغلىرى ئىچىگە جايلاشقان خلۇەت يېزىسى چوپانىنىڭ يايلاقلىرى جانغا ھۇزۇر بېرىدىغان، شەمشادلىرى يىل بويى ياشىرىپ تۇرىدىغان ئازغانسال كەنتىدە تۇغۇلغان. 1945 ـ يىلىغچە باشلانغۇچ سەۋىيەدىكى دىنىي ۋە پەننىي مەكتەپلەردە ئوقۇغان. 1945 ـ يىلىدىن 1947 ـ يىلىغچە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ پامىر ۋە قارا قۇرۇم تاغـلىرى (تاشقورغان، ئاقتۇ، قاغىلىق، يەكەن، گۇما تاغلىرى)دا گـومىنداڭغا قارشى قوزغالغان قوراللىق پارتىزانلار ئەترىتىگە قاتـنىشىپ، سوقۇش سەپلىرىدە پارتىزان، رازۋېدكىچى، ئالىتى رازۋېدكىچى، تۆۋەن دەرىجىلىك ئوفىتسىر بولۇپ ئىشلىگەن. 1946 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى بىلەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ۋەكىللىرى ئۇرۇمچىدە «11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىم» ئىمزالىغاندىن كېيىن جەنۇبى شىنجاڭـدىكى پارتىزانلىق ئۇرۇشى توختىغان. 1947 ـ يىلى گـومىنداڭ ھـۆكۈمىتى «11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىم»گە بۇزغۇنچىلىق قىلىپ ئىنقىلابىي كۈچلەرنى قولغا ئالغاندا نىزامىدىن ھۇسەينمۇ قاغىلىق، يەكەنلەرده بىر مەزگىل قاماقتا ئېلىنغان. 1947 ـ يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدىن 1950 ـ يىلىغچە شىنجاڭ دارىلفونۇن (شىنجاڭ شۆيۈەن) نىڭ ئىجتىمائىي پەن (تارىخ، جۇغراپىيە، تىل) فاكۇلتېتىدا ئوقۇغان. 1950 ـ يىلى شىنجاڭدا گومىنداڭ ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلۇپ، جۇڭگو كومـمۇنىستلىرىنىڭ ھاكىمىيىتى تىكلەنگەندىن كېيىن شىنجاڭ ئۆلكىلىك شۆبە بيۇرو پارتىيە مەكتىپىنىڭ تۇنجى قارارلىق كۇرسىدا ئوقۇغان. ئـوقۇشنى تاماملىغاندىن كېيىن «شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسىدا مۇخبىر،

مۇھەررىر بولۇپ ئىشلىگەن. 1950 ـ يىلىنىڭ ئاخىرلىرى ئەشەددىي ئوڭچى قالپىقى كىيدۈرۈلۈپ، «شىنجاڭ گېزىتى»دە نامى ئاتىلىپ تەنـ قىدلەنگەن ۋە بىر نەچچە يىل تۈرمىدە ياتقان. 1970 ـ يىللارنىڭ ئـا ـ خىرى خىزمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، «شىنجاڭ گېزىتى»دە مۇھەر ـ رىر بولۇپ ئىشلىگەن. 1998 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ئۇرۇمـ چىدە 70 يېشىدا ئاخىرەتكە سەپەر قىلغان.

نىزامىدىن ھۇسەيىن ئەپەندى «جاھالەت پىرلىرى ئۇيغۇر دىيارىدا» (بۇ ئەسەر ژۇرنالدا «جاھالەت پىرلىرى شىنجاڭدا» دېگەن نامدا ئېلان قىلىنغان) ناملىق خوجا ـ ئىشانلار پائالىيىتىگە بېغىشلانغان تارىخىـ ئوبزورىنى يېزىشتىن ئىلگىرى «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىدا «يولـ سىز ئەقىدە»، «قارا قۇرۇم ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئادەتلىرى» (بۇ ماقالە گېرـ مان تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان)، «تاجىكلار ھاياتىدىن خاتىرىلەر» دېـ گەن ماۋزۇلاردا ماقالىلەر ئېلان قىلغان. 1987 ـ يىلى يېزىپ قۇربـان ماموت ئەپەندى مۇھەررىرلىكىدىكى «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلغان «جاھالەت پىرلىرى ئۇيغۇر دىيارىدا» ناملىق تارىخىـ ئوبزورى ئۇيغۇر ئوقۇرمەنلەرنىڭ سوپى ـ ئىشانلارغا بولغان تونۇشنى يېڭىلاپ، كىشىلەرنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي ھاياتىنى قارا قىسمەتكە دۇچار قىلغان سوپى ـ ئىشانلار ھەققىدە يېڭىچە چۈـ شەنچىگە ئىگە قىلغان. بۇ قىممەتلىك ئەسەرنىڭ ئېلان قىلىنىشى قەـ لەمكەشلەرنىڭ تارىخىي ۋە رېئال ئىللەتلىرىمىز توغرۇلۇق تەنقىدىي تەـ پەككۇر، مۇلاھىزە قىلىش يۈزلىنىشىنىڭ شەكىللىنىشىگە تۈرتكە بـولـ غان. مۇشۇ تارىخىي ئوبزور ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن ئاندىن تەتقـ قاتچىلىرىمىز خوجا ـ ئىشانلارنىڭ تارىخىمىزدىكى پائالىيەتلىرىنى يەنـ مۇ ئىلگىرىلەپ تەتقىق قىلىشقا ۋە ئەسەرلەر يېزىشقا كىرىشكەن.

نىزامىدىن ھۇسەيىن ئەپەندى بۇ ئەسىرى ئارقىلىق قىزغىن ئالقىشقا ئېرىشىپ ئىلھاملانغاندىن كېيىن، يۇقىرىقى ژۇرنالدا يەنە «16 ـــ 18 ـ ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي ئوچېركى» (بـۇ ئەسەر ژۇرنالـدا «كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تارىخـي ئوچېركـى»

دېگەن نېمدا ئېلان قىلىنغان) ناملىق چوڭ ھەجملىك ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ مەدەنىيەت تارىخىمىزغا چېتىلىدىغان بىر قاتار مەسىلىلەرنى يۇ-رۇتۇپ بەرگەن.

1990 ـ يىللارنىڭ باشلىرى نىزامىدىن ھۇسەيىن ئەپەندى «شىنـجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىدا يەنە «بىزدىكى ئىللەتلەر» دېگەن ماۋزۇ ئاستىدا تۆرلۈك تارىخىي ۋە رېئال ئىجتىمائىي مەسىلىلەر توغرۇلۇق تەنقىدىي مۇلاھىزە يۈرگۈزگەن. بۇ ماقالىلارنىڭ ئىلھامى بىلەن باشقا ئاپتورلار «بىزدىكى ئەبگالىق»، «ئۆزىمىزنى ئېتىراپ قىلايلى» دېگەن ماۋزۇلاردا مىللىي مىجەزىمىز ۋە مىللىي ھاياتىمىزدىكى مەسىلىلەر تۇغرۇلۇق تەنقىدىي مۇلاھىزىلەرنى يۈرگۈزۈشكە باشلىغان.

نىزامىدىن ھۇسەيىن ئەپەندىنىڭ «قارا قۇرۇم ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئادەتلىرى»، «جاھالەت پىرلىرى ئۇيغۇر دىيارىدا» ۋە «16 ـــ 18 ـ ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي ئوچېركى» دېگەن ئوچ ئەسىرىنىڭ تەتقىقات ۋە تەربىيەۋى قىممىتى گەۋدىلىك دەپ قاراپ پايدىلانغۇ-چىلار ئۈچۈن توپلام سۈپىتىدە ھازىرلاندى. ھازىرلاشتا ھازىرقى ئىملا قائىدىسى ۋە تەھرىرلىك سۈپىتى جەھەتتىن پىششىقلاپ ھازىرلاندى. ئېنىقكى، بۇ ئەسەرلەردە بىر قىسىم خاتالىقلار ۋە بىر تەرەپلىمىلىكلەر مەۋجۇت. ساقلانغان بۇ مەسىلىلەرنى 1980 ـ يىللاردىكى تەتقىقات ۋە پىزىتسىيىلىق مۇھىتىمىز بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ چۈشىنىش كېرەك. چۈنكى ئۇ يىللاردا تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ بىلىش قۇۋۋىتى ۋە ماتېرىيال جەھەتتىكى ئىمكانىيىتى خېلىلا چەكلىك ئىدى.

نېمە بولۇشتىن قەتئىينەزەر ئۆز ساھەسى بويىچە يول ئېچىش خاراكتېرلىك خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن نىزامىدىن ھۇسەيىن ئەپەندىنىڭ مۇبارەك نامى ۋە بۇ قىممەتلىك تۆھپىلىرى مەڭگۈ ياد ئېتىلىدۇ ھەم قەدىرلىنىدۇ!

مۇندەرىجە

قارا قۇرۇم ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئادەتلىرى.....1

جاھالەت پىرلىرى ئۇيغۇر دىيارىدا.....35

جاھالەت پىرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر دىيارىغا كېلىشى.....35

1. «خوجا مۇھەممەد شېرىپ پىرىم» ھەققىدە.....50

2. «ئۇلۇغ پىر» — مەخدۇم ئەزەم ھەققىدە.....55

3. خوجا ئىسھاق ۋەلى ھەققىدە.....62

4. ئافاق خوجا ھەققىدە.....70

5. دانىيال خوجا ھەققىدە.....90

6. بورھانىدىن خوجا ھەققىدە.....99

7. ۋەلىخان خوجا ھەققىدە.....117

جاھالەت كۈچلىرىنىڭ كېيىنكى چاغلاردىكى قىسمەت ۋە ھەرىكەتلىرى ھەققىدە.....129

خوجا - ئىشان «پىر» لىرىنىڭ بۈگۈنىمىزدىكى جاھالەتچىلىك قىلمىشلىرى ھەققىدە.....138

يېڭى مازارپەرەس «ئاشىق»، «مۇرت»لار ھەققىدە.....150

تەۋسىيەلىك خاتىمە.....155

16 — 18 - ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي ئوچېركى.....161

بىرىنچى قىسىم. سەئىدىيە دەۋرىدىكى سائادەت

1. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ سۇلتانلىرى.....161

2. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ خاسىيەت ئاساسلىرى.....164

3. سەئىدىيە زامانىدىكى مەدەنىيەت - مائارىپ.....175

4. پۈتۈكچىلىك ۋە دەپتەردارلىق سەنئىتى ھەققىدە.....190
5. سەئىدىيە زامانىدىكى ئۇيغۇر خەلق سەنئىتى.....204
6. سەئىدىيە زامانىدىكى مىمارلىق ھۈنەر - سەنئىتى.....250
7. سەئىدىيە خانلىقى زامانىدىكى تېبابەتچىلىك.....262
8. سەئىدىيە زامانىدىكى مىللىي ئەخلاق ۋە مەنۋى كەيپىيات.....283
كەلگۈسىگە مۇندەرىجىلەر.....313

ئىككىنچى قىسىم. خوجىلار دەۋرىدىكى جاھالەت

1. مەنبەسىز - ساختا تەرىپاتلار.....315
2. تارىختىن كەلگەن نەسىلىك.....331
3. قاباھەتلىك ئەقىدىنىڭ پىرى ئافاق خوجا توغرىسىدا.....366
4. قۇيۇندىن كەلگەن «ئەۋلىيا» تۇردى خوجا توغرىسىدا.....439
5. نىقابلىق «پىر»لار پەيدا قىلغان «تەرىقەت» كىرىزىسى...462
6. نوقانچى ھازاۋۇللار.....470
7. ئالدام كەشپىياتچىلىرى.....483

قوشۇمچە:

سەيپىدىن ئەزىزىنىڭ خېتى.....494

قارا قۇرۇم ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئادەتلىرى

يۈرت - ماكانلىرى

بىز تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبى چېتىدىن (قاغىلىق، پوسكام، يەكەن تۈزلەڭلىكىنىڭ جەنۇبقا قىيپاش غەربى چېتىدىن) چىقىپ ئوتتۇرا قارا قۇرۇم تاغ تىزمىلىرىنى ئارىلاپ، تاغ ئىچىگە 230 كىلومېتىر ئەتراپىدا ئىچكىرىلەپ كىرسەك، ئوتتۇرا قارا قۇرۇم تاغ ئۇستى تەكشىلىكىگە يېتىپ بارىمىز. دېڭىز يۈزىدىن ئوتتۇرىچە ئېگىزلىكى 5500 مېتىر ئەتراپىدا، جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان بۇ كەڭ تەكشىلىكنىڭ جەنۇبى قىسمى شىخشۇ - پاخ-پۇ تەكشىلىكى، شىمالى قىسمى تاختا قۇرام - سەندەل تەكشىلىكى دەپ ئاتىلىدۇ. جەنۇبى خالاستان (قاغىلىق) دەرياسىنىڭ باش ئېقىنى ئارقىلىق مازارارا - كۆدە تاغ تىزمىلىرىدىن، شىمالى يەكەن دەرياسىنىڭ باش ئېقىنى ئارقىلىق سېرىققول - ئاقتۇ تاغ تىزمىلىرىدىن، شەرقى كۆكيار، چوپان، قوشراپ ئېدىرلىقلىرىدىن، غەربى دۇنياغا مەشھۇر چوققا (دېڭىز يۈزىدىن 6500 مېتىر ئېگىز) چوگىرى مۇزلۇقلىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان بۇ تەكشىلىكنىڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمى تەخمىنەن پوسكام ناھىيەسىنىڭ ئومۇمىي تېررىتورىيەسىنىڭ ئۈچ ھەسسىگە باراۋەر كېلىدۇ.

بۇ تەكشىلىكنىڭ ھاۋاسى نەم ۋە سوغۇق بولۇپ، قىشلىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتورىسى نۆلدىن تۆۋەن 30 گىرادۇس ئەتراپىدا بولىدۇ. قىش پەسلى ئالتە ئايغا سوزۇلىدۇ. ئەتىياز، ياز، كۈز پەسىللىرىنىڭ پەرقى ئانچە چوڭ ئەمەس.

بۇ تەكشىلىكتە ھەر بىرى غەربتىن شەرققە ئۇزۇنلۇقى 50 كىلومېتىردىن 150 كىلومېتىرغىچە، شىمالدىن جەنۇبقا كەڭلىكى

ئىككى كىلومېتىردىن بەش كىلومېتىرغىچە سوزۇلغان 10 چوڭ تاغ ئۈستى ئويمانلىقى بار. تۈتاش كەتكەن بۇ ئويمانلىقلار خۇددى سېمىز بۇقىنىڭ ساغرىسىدەك ئېگىزدىن پەسكە سوزۇلغان شىخ-شۇ، پاخپۇ، يۇلۇڭ، بۇلۇڭ، ئۈسەس، گۈسەس، چۆپ، ئازغانسال، شۇشۇ (قاغىلىق تەۋەسىدە)، كەندىرلىك، ساراي (يەكەن تەۋەسىدە) ئويمانلىقلىرىدۇر. بۇ ئويمانلىقلار بىر - بىرىدىن ئاقاز، سەكرەتكە، قۇتلۇق، كۆكئارت، قۇلۇنباغلا، توپەس، ئاچچىق يۇتكەن، كۆكۈلەڭ، سېرىق، سەندەل، بۇرقۇم، كۆل، قاراتۇز، توققۇزات قاتارلىق 20 نەچچە داۋان، 10 نەچچە دەريا - ئېقىن، 10 چوڭ قىرغاق (تۆپىلىك) بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدۇ. تۆپىلىكلىرى قىش، ياز ئېرىمەيدىغان قار، مۇز بىلەن، ئېتەكلىرى قويۇق قارىغاي، غۇچ، زوك، ئازغان، ماندار دەرەخلىرى ۋە چاتقاللىرى بىلەن قاپلانغان، ئوت - چۆپ، گۈل - گىياھلىرى يەلپۇنۇپ تۇرىدىغان بۇ ئويماڭلىقلاردا قاغىلىق، يەكەن، پوسكام ناھىيىلىرىنىڭ تەبىئىي چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىق، ئوۋچىلىق بازلىرى بار. ئۇ يەرلەردە 300 نەچچە يېزا، كەنت، مەھەللە ۋە ئاھالىلەر نۇقتىلىرى بويىچە ئازدىن مۇقىم ئولتۇراقلاشقان، ئاساسەن چارۋىچىلىق، ئوۋچىلىق بىلەن غۇشۇللىنىدىغان 20 مىڭدىن ئارتۇق ئۇيغۇر ئاھالىسى ياشايدۇ. بۇلار قەدىمدىن بۇيان تۇرغان جايلىرىنىڭ نامى (ئازغاسالللىق، چۆپلۈك، شىخشۇلۇق دېگەندەك نامىلىرى) بىلەن ئاتىلىپ كېلىۋاتقان، ئومۇمىي نام جەھەتتىن «قارا قۇرۇم چوپانلىرى» يا-كى «تاغلىقلار» دەپ ئاتىلىدىغان خەلقلەردۇر. بۇلارنىڭ تۇرغان جايلىرى ئادەتتىكى توزلەڭلىك رايونلاردىن 200 نەچچە كىلومېتىر يىراق بولۇپ، قاتمۇ قات تاغلار ۋە دەريا - ئېقىنلار بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدۇ. ھەربىر ئويمانلىق ۋە ھەربىر كەنت، مەھەللىنىڭ جۇغراپىيەلىك ئورنىمۇ خۇددى تاغ ئىچىدىكى قاپسالما (كىرىش - چىقىش تەس) تەبىئىي قورغانلارغا ئوخشاپ كېتىدۇ. قاتناش شارائىتى ئىنتايىن ئەپسىز ھەم قىيىن. مەسىلەن: بۇ ئېگىزلىكتىكى چۆپ ئويمانلىقىنىڭ تۇرىدىكى ئىسسىقسۇ ئاھالىلەر

نۇقتىسىدىن ئۇلاغلىق قاغلىق بازىرىغا بېرىپ ـ كېلىش ئۈچۈن تۆت داۋاندىن ئېشىپ، 50 تىن ئارتۇق تار، تېيىلغاق كېچىكلەر ـ دىن ئۆتۈپ، نۇرغۇن خەتەرلىك قىيا، جىلغا، بەللەرنى بېسىپ بە ـ رەر ئاي جاپالىق سەپەر قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ يەرنىڭ سىرت بىلەن بولىدىغان ئۇلاغ قاتنىشى ھەر يىلىنىڭ ئەتىياز، كۈز پە ـ سىللىرىدىلا بىر ئىككى ئاي راۋان بولىدۇ. ئېگىز تەكشىلىكنىڭ بۇ بېشىدىكى ساراي، كەندىرلىك مەھەللىلىرىدىن ئۇ بېشىدىكى كۆدە ئاھالىلەر نۇقتىسىغا بېرىپ ـ كېلىش ئۈچۈن ئاتلىق 30 نەچچە كۈن يول يۈرۈش كېرەك.

بۇ خىل تەبىئىي شارائىت، بۇ يەردىكى ئاھالىلەرنىڭ قەدىمدىن بۇيان كەڭ تۇزلەڭلىك رايونلار، يەنى مەدەنىي ئۇيغۇر رايونلىرى ـ دىن، تەرەققىيات بازىلىرىدىن ئايرىلىپ تۇرۇشىغا، چەتتە قېلى ـ شىغا، ئېنىقراق ئېيتقاندا، زامان تەرەققىياتىدىن ئارقىدا قېلى ـ شىغا سەۋەب بولغان.

دېمەك، ئۇلار ئەڭ كونا تۇرمۇش ئىزىنى، ئەنئەنىۋى ئادەتلىرى ـ نى ئۆزگەرتمەي، ئەجدادلىرى قىلغاننى قىلىپ ياشاپ كېلىۋاتقان ئاھالىلەردۇر. شۇڭا بىز ئۇلارنىڭ ھاياتىدا ھازىرقى زامان تۇرمۇ ـ شىدا ئۇچرىمايدىغان ياكى بۇ خىل تۇرمۇشتىكى كىشىلەر ئۈچۈن «غەيرى ئادەت» ھېسابلىنىدىغان نۇرغۇن ئۆرپ ـ ئادەت شەكىل ـ لىرىنى ئۇچرىتىمىز.

مەن بۇ ماقالەمدە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى ئۆگەنگۈچى ۋە تەتقىق قىلغۇچىلارنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن بۇ تەكشىلىكنىڭ مەركىزىدىكى پۈتۈن تەكشىلىك ئۈچۈن بىر قەدەر ئورتاقلىققا ئىگە بولغان، ئۆزۈم تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئازغانسال، گۆسەس، شۇشۇ ئاھالىلىرىنىڭ مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدە ـ كى ئىجتىمائىي تۇرمۇشلىرىنى چۆرىدەپ، پۈتۈن تەكشىلىكتىكى ئاھالىلەرنىڭ بىر قىسىم ئۆزگىچىرەك ئۆرپ ـ ئادەتلىرى تۇغ ـ رىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىشلىرىمنى بايان قىلىمەن.

ئاساسەن قوي، قوتاز چارۋىچىلىقىنى ئەنئەنىۋى ئىگىلىك مەنبەئى قىلغان قارا قۇرۇملۇقلار باشقا ئىگىلىك تەركىبلىرى بىلەن، يەنى دېھقانچىلىق، قول ھۈنىرى، يەرلىك سانائەت، سودا ـ تىجارەت، تىرانسپورت قاتارلىق ئىگىلىكلەر بىلەن قوشۇمچە شۇغۇللىنىشنى ئادەت قىلمىغان. چارۋا مالدىن ئايرىلغان تۇرمۇش ئۇلارنىڭ نەزەرىدە بىر خىل غەيرىي قىلىق، ئادەت ئىزىدىن (ئاتا مىراس كەسپىدىن) چەتنىگەنلىك ھېسابلىنىدۇ. ئۆزگىرىشچان تەبىئەت ھادىسىلىرى تۇيۇقسىز ئۆرلەپ، چۈشۈپ تۇرىدىغان مۇقىمسىز ئىگىلىك ئۇلارنىڭ ماددىي، مەنىۋى تۇرمۇشىنىڭ باشقا جايلاردىكى ئاھالىلەرگە نىسبەتەن جاپالىق، ئاددىي، تۆۋەن، مۇقىمسىزراق بولۇشىغا سەۋەب بولغان.

بۇلارنىڭ جەمئىيەت تۈزۈلمىسىدە قەدىمدىن بۇيان باي، كەمبەغەللىك پەرقى (ئىكسپىلاتاتسىيە قىلىش ـ قىلمىش)، ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلىرى (ئىقتىسادىي بايلىق ياكى باشقا ئاممىلار بىلەن كىشىلەرنى ئۆزلىرىگە كۆپلەپ بېقىندۇرۇپ تۇرىدىغان ياكى نامراتلىق تۈپەيلىدىن كىشىلەرگە بېقىنىپ ياشايدىغان مۇناسىۋەت) باشقا جايلاردىكىدەك روشەن ۋە ئاشكارا تۇس ئالمىغان. ھەتتا چەترەك جايلاردا مۇنداق مۇناسىۋەتمۇ شەكىللەنمىگەن. ھەر كىم ئۆز كۈچىگە تايىنىپ كۈن ئالىدىغان، بىرلا خىل ناتۇرال ئىگىلىك (ئۆزىنى ئۆزى قامدايدىغان چارۋىچىلىق) بىلانلا شۇغۇللىنىدىغان بۇ خىل جەمئىيەتنى بىز سىنىپىي جەمئىيەت قاتارىدىنمۇ تونۇيالمايمىز.

ئۇلار بارلىق ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مەنقۇلاتلىرىنى، تۇرمۇش بىساتلىرىنى (ئاشلىق، كىيىم ـ كېچەك ۋە باشقا تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى) پۈتۈنلەي سىرتتىن سېتىپ ئالىدۇ، توشۇيدۇ. 20 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرى بۇ تەكشىلىكنىڭ ئاھالىلىرى ئارىسىدا سىرتتىن كەلگەن تاپاۋەتچى (سودىگەر، كاسىپ، ھۈنەر ـ

ۋەن) لەردىن بىر توپ سەرەڭگىنى (گۈگۈت) بىر قوي تېرىسىگە، بىر قاپ يىڭنىنى بىر ئوغلاققا، بىر قازاننى بىر قويغا، بىر تال ئوۋ مىلتىقىنى بىر ئاتقا تېگىشىدىغان پەۋقۇلئاددە نامۇۋاپىق سودا بار ئىدى. بۇ يەرنىڭ تۈرمۇشىدىكى قەغەز پۇل سودىسى ئا-ساسەن 1950 - يىللاردىن كېيىن كۆرۈلدى ھەم نەرقى - ناۋا سىياسىتى ئاساسىدىكى يېڭى سودا - سانائەت ئەنئەنىسى بىر قە-دەر ئاجىز بولسىمۇ تىكلەندى. دېمەك، بۇ ئېگىزلىككە كېلىپ - كېتىپ تۇرىدىغان «خۇدايىم بېرەر، خۇدايىم بەرمىسە تاغلىقلار بېرەر» دەپ يۈرۈيدىغان تاپاۋەتچىلەر بۇ جايلاردا ھازىرقى زامان پۇل سودىسىنى، مەدەنىيىتىنى، يېڭى تۈرمۇش ۋاستىلىرىنى تارقاتقۇچى ئەلچىلەردۇر. بۇ يەرلەردىكى ئاھالىلەرنىڭ ھازىرقى زامان چارۋىچىلىق ئادەتلىرىمۇ باشقا جايلاردىكى كەسپىي چارۋە-چىلارنىڭ چارۋىچىلىق ئادەتلىرى بىلەن ئانچە ئوخشىشىپ كەت-مەيدۇ. ئۇلار ھەرقانداق مال پادىسىنى پىيادە باقىدۇ، پىيادە ھەي-دەيدۇ، پىيادە كۆچۈرىدۇ. كالىغا مىنمەيدۇ، يۈك ئارتمايدۇ. كالىنى ھەر خىل ماللار بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ باقمايدۇ، ئارىلاش سولىمايـ-دۇ، تارقاق باقىدۇ. كالىنىڭ مۈڭگۈز، قۇيرۇقلىرىنى كەسمەيدۇ، ئۇلار ئېشەك ۋە خېچىرنى چارۋا مال ھېسابلىمايدۇ، تېرىسىنى ئىشلەتمەيدۇ، تۇتمايدۇ، قوي، قوتاز، ئۆچكىدىن باشقا مالنى قىر-قىمايدۇ، يۇڭىنى ئىشلەتمەيدۇ، ئات، تۆگە گۆشلىرىنى يېمەيدۇ. بايتال، ھىنگانلارنى ساغمايدۇ، سۈتىنى ئىشلەتمەيدۇ. قوتازنى كۆپ باقىدۇ، ئۇلار سوغۇققا، ئېگىزلىككە، ھۆل - يېغىنغا چىداملىق، ھېچ قانداق يىرتقۇچ ھايۋانغا بوي بەرمەيدىغان، يىل بويى قىشلىق ئوتلاقلاردا تارقاق ئوتلايدىغان، كۆپىيىشى ئاستا، كۆچلۈك، جا-ھىل، شاش، يېرىم ياۋايى ھايۋان - قوتازنى رەسمىي بېقىمدىكى چارۋا - مال تەركىبىگە كىرگۈزۈپ كۆچىدىن، سۈت، گۆش، تې-رە، قىل - چۈپۈرلىرىدىن يېتەرلىك پايدىلىنىشنى ئادەت قىل-غان. ھېچقانداق ئات - ئۇلاق ماڭالمايدىغان، چىدىمايدىغان، مۇش-كۈل سەپەرنى قوتاز بىلەن بېسىپ، پۈتۈن چارۋىچىلىق قاتنىشىنى

قوتاز بىلەن ھەل قىلىپ ياشايدۇ. ئۇلارنىڭ سېغىنچىلىقى يەنىلا ئاساسەن قوتاز سېغىنچىلىقىدىن ئىبارەت. قوتاز سۈتىدىن سىرىق ياغ، قېتىق، قايماق، سۈزمە، ئەگدەك، ئىجگەي (تاتلىق قۇرت)، سوغاق (ئايراندا ئېتىلگەن سۈيۇق ئاش) قاتارلىق يېمەكلىكلەر كۆپ تەييارلىنىدۇ.

چارۋىچىلارنىڭ يازلىق تۇرمۇشى پۈتۈنلەي ئاق ئۆي (كېگىز ئۆي)دە ئۆتىدۇ. بۇ خىل ئاق ئۆيلەر ھۆل - يېغىنغا چىداملىق، چوڭ، رەتلىك، پاكىز تىكىلگەن. ئۇنىڭ بارلىق جاھازلىرى (كېرىگە، شادا، دەلۋە، ئىشىك - تۆنۈك، كاشا، قۇر - ئاغامچىلىرى) ئۆزلىرى تەييارلايدۇ. بۇ خىل ئۆيلەر قازاق، قىرغىزلارنىڭ يازلىق كىگىز ئۆيلىرى بىلەن ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. موڭغۇل، تىبەتلەرنىڭ ئۆيلىرىدىن (شۇلارنىڭ دىنىي ئادەتلىرى بويىچە جايلاشتۇرۇلغان، ئىچىگە كىچىك بۇتلار قويۇلغان ھەم ئىبادەتكە ئولتۇرۇش ئورنى راسلانغان ئۆيلەردىن) پەرقلىنىدۇ.

بۇ يەردە مالنى ھەر يىلنىڭ 4 پەسلى بويىچە ئوت - چۆپ قوغلىشىپ يۆتكەپ باقىدىغان ئادەت يوق. قوتازدىن باشقا مال ئىككى پەسىل (ياز، قىش) بويىچە ئوتلاق قوغلىشىپ بېقىلىدۇ. قوتاز دائىم دېگۈدەك قىشلاقلاردا تۇرىدۇ. بىر قىشتا 1 — 2 قېتىم يوقلاپ قويۇش بىلەن قىشتىن چىقىدۇ. مەخسۇس پادىچىلارنىڭ ئەگىشىپ يۈرۈپ بېقىشى ھاجەت ئەمەس. ھەربىر چارۋىچىنىڭ مالىلىرىدا بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان قۇلاق ئەنلىرى بولىدۇ. قوي، ئۆچكە بىر يىلدا ئىككى قىرقىلىدۇ. ئۇستى يېپىق، ئەتراپى تام بىلەن توسۇلغان مال قوتانلىرىنى ياساش ئادەت قىلىنمىغان. ئۆي بېسىپ ئىت بېقىلىدۇ. يېتكەن قوي، كالا، قوتازنى يىلدىن كېيىن تۇۋاق ئىزىغا قاراپ ئىزدەپ تېپىۋالمىدىغان، ھەر قانداق ھايۋاننىڭ مۆرەش، مەرەشلىرىگە قاراپ ئىگىسىنى بىلىۋالالايدىغان زېرەكلىك ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكىدۇر.

ئىسلام دىنىنىڭ سۈننىي مەزھىپىدە تۇرمۇش كەچۈرۈپ كې-
لىۋاتقان قارا قۇرۇم ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھازىرقى زامان تېۋىنىش
(ئېتىقاتچىلىق) ئادەتلىرى تەركىبىدە غەيرىي ئىسلامغا مەنسۇپ
تۇتىمىلار (ئىپتىدائىي دىنلار)غا تېۋىنىدىغان يەنى تەبىئەت مۇجە-
زىملىرىگە، ھادىسىلىرىگە تېۋىنىدىغان قىلىق - ئادەتلەرمۇ خېلى
بار. بۇ ئۇلارنىڭ يەر، سۇ، ئاسمان، ئاي، كۈن، ئوت، ھايۋان، دە-
رەخ، قۇش، ھاشارات قاتارلىق مەۋجۇداتلارغا تەڭرىلەر قاتارىدا
ئىخلاس قىلىدىغان تۇرمۇش، قىلىقلىرىدا ئادەت شەكلى بىلەن
ئىپادىلىنىپ كەلمەكتە. ئىسلامىيەت ئېتىقات قۇرۇلمىلىرى بىلەن
زىچ بىرىكىپ، ئارىلىشىپ ساقلىنىپ تۇرۇۋاتقان بۇ خىل غەيرىي
ئىسلام ئادەتلىرىنى بىز بۇ تەكشىلىكىنىڭ ئەڭ چەت، ئىچكىرى
جايلىرىدا ھەم سىرتقى تەسىرنى رەت قىلىدىغان ئادەت كۈچى
كۈچلۈكرەك تەقۋادار ئاھالىلەر تۇرىكۇمىدە قۇيۇقراق، قالغان
جايلاردا بولسا سەل سۇسراق ئۇچرىتىپ تۇرىمىز. بۇ خىل ھالەت
ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ دۇئا - كەلىمىلىرىدە، جامائەت مۇناسىۋىتە-
لىرىدە ئۇچراپ تۇرىدىغان ئالقىش، ئاغرىنىش، خۇشاللىق، قار-
غىش، ئاغرىق، مۇشكۈلچىلىك تۇيەيلىدىن قىلىنىدىغان تۇنەك،
نەزرە، خەتمە ۋە باشقا دىنىي پائالىيەتلىرىدە تىل شەكلى بىلەن
«ياراتقان ئاللا ھەققىدە»، «ئاسمان زېمىن ھەققىدە»، «ئۇچالىق،
تىنالمىقلار ھەققىدە»، «ئوت، سۇ گىياھلار ھەققىدە» دېگەندەك دۇئا
تىلى بىلەن ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. دېمەك بىز بۇ خىل دۇئا تىلە-
رىدىن ئاسمان - زېمىن، ئۇچالىق، تىنالمىقلارنىڭ تەڭرى بىلەن
بىر قاتاردا قويۇلۇۋاتقانلىقىنى سېزىمىز. «قۇرئان» ئايەتلىرىنى
ئوقۇپ، مۇسۇلمانچە دۇئا شەكلى بىلەن تۇتىمىلاردىن پاناھ، رەھىم
- شەپقەت تىلەيدىغان قارا قۇرۇملۇق ئۇيغۇرلار ئارىسىدىن بىز
يەنە تۇتىمىلارغا تېۋىنىشنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى مەسىلە-
رىنىمۇ كۆپلەپ ئۇچرىتىپ تۇرىمىز.

ئۇلار سەپەرگە چىقىشتا، ئۆي كۆچۈشتە، مال كۆچۈرۈشتە، ئىش باشلاشتا ئالدى بىلەن يەر - زېمىنگە ئاتاپ نەزر - چىراغ ئۆتكۈزىدۇ. بىر قىسىم قەدىم جايلارنى «ئۇلۇغ يەر»، «ئۇلۇغ ئارت»، «ئۇلۇغ قىر»، «ئۇلۇغ ئېغىل» دېگەندەك ئاملار بىلەن ئاتاپ زىيارەت قىلىپ تۇرۇشىدۇ. ئەل ئىچىدە يەر قۇچاقلاپ يىغلايدىغان، يەر مۇشتلاپ شەرتلىشىدىغان، «يەر يۇتسۇن»، «يەر ئۇرسۇن»، «يەر قۇچاقلارسەن» دەپ قارغىشىدىغان، بۇي - ئىسرىق سالىدىغان، چالما قازانلارنى ياساپ ساقلايدىغان، قەدىم جايلارغا دۇئا قىلىپ تۇرىدىغان ئادەتمۇ بار.

ئېقىن سۇغا تۇكۇرمەيدىغان، مىشقىرمايدىغان، يۇندا، ئەخلەت تۆكمەيدىغان، ھايۋان، قۇش - ھاشارەت ئۆلۈكلىرىنى ھەم ئۇنىڭ تېرە، تۇك، ئۇچەي، قېرىنلىرىنى تاشلىمايدىغان، سۇدىن نىجادلىق تىلەيدىغان قىلىقلارمۇ كۇچلۇك ئىجتىمائىي ئەخلاق سۇپىتىدىكى ئەڭ ئومۇملاشقان ئادىتىدۇر. بۇ يەردە يەنە چەت جايلاردىكى سۇيى يىل بويى بىر خىل چىقىپ تۇرىدىغان سۇزۇك بۇلاقلارنى (ئۇلار يۇل دەپ ئاتايدۇ) ئىزدەپ تېپىپ، بۇلاق بېشىدا قان قىلىپ، تۇنەپ دۇئا قىلىپ تۇرىدىغان ئادەتمۇ بار. بۇ خىل پائالىيەت ئۇلارنىڭ نەزىردە ئاغرىقلىرى ئۇچۇنا شىپاھلىققا، ھاجەتلىرى ئۇچۇن نىجادلىققا، مۇشكۇللىرى ئۇچۇن ئاسانچىلىققا ئېرىشىش ئىنتىدە قىلىنغان بىر خىل ئىبادەت ھېسابلىنىدۇ. ئازغانسالدىكى سۆگەت مەسچىت بۇلىقى، گۆسەستىكى ئاقبەل بۇلىقى، شۇشۇدىكى يۇل باش بۇلىقى ئەنە شۇنداق تېۋىنىش بۇلاقلىرى قاتارىغا كىرىدۇ. بۇ يەرنىڭ خەلقى سۇدا ياشىغۇچى جانلىقلارنى، مەسىلەن، بېلىقنى باقمايدۇ، تۇتمايدۇ، يېمەيدۇ، ساتمايدۇ، ئۆلتۇرمەيدۇ، سۇ قۇشلىرى بىلەن ھەپىلەشمەيدۇ.

قۇرغاقچىلىق ياكى ھۆلچىلىك ئېغىرراق بولۇپ كەتكەن يىللىرى ئۇلار ئارىسىدا توپلىشىپ قان قىلىپ (مال ئۆلتۇرۇپ نەزر قىلىپ) ئاسمانغا قاراپ دۇئا قىلىشىدىغان، خەتمە ئوقۇپ، ياقىلىرىنى تۇتۇپ ئاسماندىن يامغۇر، قارنىڭ نورمال يېغىشىنى ئىل-

تىجا قىلىدىغان جامائەت قىلىقلىرى ئەدەپ كېتىدۇ. كۈندۈزى كۈنگە، كېچىسى ئايغا قاراپ تاھارەتكە ئولتۇرۇش چوڭ گۇناھ ھېسابلىنىدۇ. ئازغانسال ئويمانلىقىدىكى ئويباغ مەھەللىسى بىلەن قۇرۇلباغ مەھەللىسى ئارىلىقىدا «جاي توغراق» دەپ ئاتىلىدىغان بىر پارچە تەبىئىي قەبرى توغراقلىق بار. كىشىلەر بۇ توغراقلىقنىڭ ئۈدۈلىغا كەلگەندە ئات، ئۇلاغلىرىدىن چۈشۈپ توختاپ دۇئا قىلىپ، توغراقلاردىن ئۆزلىرىگە شاپائەت قىلىشنى تىلەيدۇ. ئۇنداق قىلمىغان، توغراقلارنى يۇناپ تاشلىغان ھەرقانداق كىشى ئەلنىڭ نەزىرىدە بالا ـ قازاغا يولۇققۇچى نەس كىشى ھېسابلىنىدۇ. بۇنداق كەسكىلى بولمايدىغان، تۇڭۇنى تازىلاپ تاۋاپ قىلىپ تۇرىدىغان «جاي توغراق»، «مازار تېرەك»، «بالاگەردان قارىغاي»، «خىزىر تال»، «ئانا سۈگەت»، «سوت قاراغاق» لار بۇ ئېگىزلىكنىڭ ھەممىلا يېرىدە ئۇچرايدىغان سىرلىق تېۋىنىش نۇقتىلىرىدۇر. دەرەخ شاخلىرىغا كىر يايمايدىغان، ئۆي بىساتلىرىنى ئاسمايدىغان، پاسكىنا سۇ، يۇندا، قان، ھىدلارنى چاچمايدىغان ئادەتلەرمۇ ئەنە شۇ خىل «دەرەخ ئۇلۇغ» قارىشىدىن شەكىللەنگەن.

ئاغرىقلارنى ئوت بىلەن ئۇچۇغداش، بېشىدىن ئوت ئۆرۈپ كېسەل «داۋالاش»، قىزلارنى ئوتتىن ئاتلىتىپ تۇرۇش، ئوت ئويناش، توي قىلغان قىزلارنى ئوتتىن ئاتلىتىش، چوغ چايقاپ ئىچكۈزۈش، ئوتقا تۈكۈرمەسلىك، تەرەت قىلماسلىق، ئۆينىڭ ئوتنى كۈمۈپ ساقلاش، ئۆلگەن كىشىلەرنىڭ چىرىقىنى 40 كېچىگىچە يانداۇرۇپ تۇرۇش، ئوتقا قاراپ يىغلاش، دۇئا قىلىش، زارا ـ خەتمە ئاخشاملىرى ئەتراپقا ئوت يېقىپ شەپەڭ توۋلاش، ئوتقا ياغ چېچىپ ھىد پۇرۇتۇشتەك ئاتەشپەرەستلىك ئادەتلىرى بۇ يەرنىڭ خەلقىدە ئەڭ ئومۇملاشقان ئاممىۋي ئادەتتۇر. بۇ يەرنىڭ ئۇۋچىلىرى بۆرە ئۇۋلىمايدۇ. بۆرە تېرىسىنى ئالمايدۇ، بۆرە تېرىسىدە كىيىم كىيمەيدۇ ۋە بۆرە تېرىسىنى ساتمايدۇ. «بۆرە بار يەرنىڭ مېلى تېز كۆپەيمەيدۇ، ياخشى ئەتلىنمەيدۇ، بۆرە بار يايلاقتا بەرىكەت كۆپ بولمايدۇ» دەپ قارىشىدۇ.

يۇقىرىقى مىسالىلاردا كۆرسىتىلگەن ئادەتلەرنى بىز بۇ يەردە پەقەت پايدا - مەنپەئەت، ئابروي - ئىناۋەت ياكى ئاددىيلا ئاڭسىز قىلىقلار سۈپىتىدە ئەمەس بەلكى شۇ خىل نەرسىلەرگە تېۋىنىش ھەم ئۇلارنى ئۇلۇغلاش ھېسابىدا داۋام ئەتكۈزۈلۈپ كەلگەن دەخ- لىسىز ئادەتلەر ھېسابىدىن ئۇچرىتىمىز.

بۇ خەلقلەرنىڭ مۇسۇلمانچىلىق ئادەتلىرىمۇ باشقا رايونلاردىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئادەتلىرىدەك ئىزچىل ھەم نوقۇل ئەمەس. بۇ جايلاردا قەدىمدىن ھازىرغىچە چوڭ مەدرىسەلەر، خانىقالار ھەتتا مۇكەممەلرەك جامائەت مەسچىتلىرى، ئىپتىدائىي دىنىي مەكتەپ- لەر سېلىنىپ باقمىغان، چوڭ ئۆلىما، قارى ۋە مۇكەممەل دىن مۇيىسپىتلىرىمۇ، ھاجىلار ھەم دىنىي تەرغىباتچىلارمۇ يەرلىك ئاھالىلەر ئىچىدىن ئانچە چىقمايدۇ. شەرىئەتنىڭ پەرز، ۋاجىپ، سۈننەت، مۇستەھەپ پىرىنسىپلىرى كىشىلەرگە سۈس تەسىر كۆرسىتىپ كەلگەن.

ئۆلۈم - يېتىم ئادەتلىرى

قاراقۇرۇملۇقلارنىڭ زاراتگاھلىقلىرى (ئۇلار «بەيتىلىق» دەپ ئاتايدۇ) يول بويلىرىغا، كۈنەس (كۈنگەي)، ئەل ئارىسىدىن چەت- رەك، پاكىز، خەۋپسىز، ھاۋالىق جايلارغا جايلاشقان. زاراتگاھلىققا مال قويۇپ بېرىش، ئوت قالاش، سۇ قويۇۋېتىش، قالايمىقان كە- رىپ - چىقىش گۇناھ ھېسابلىنىدۇ. ئايالار، قىزلار زاراتگاھلىق- قا كىرمەيدۇ. غەيرىي دىندىكىلەرنىڭ كىرىشىگە يول قويۇلمايدۇ. زاراتگاھلىقنىڭ ئۇدۇلىغا كەلگەندە كىشىلەر ئات - ئۇلاغلىرىدىن چۈشۈپ توختاپ ئايەت ئوقۇپ، دۇئا قىلىپ ئۆتۈشى لازىم. زاراتگاھلىققا دۇئا قىلماي ئۆتىدىغان، ئەجداد، قوشنا - قولۇملە- رىنىڭ تۇيراق بېشىنى تاشلۇۋېتىدىغان، قەبرىلەرنى ياغاچ - تاش بىلەن بوسۇرۇپ قويىدىغان، سۈپۈرۈپ تۇرىدىغان قىلىق يامان قىلىق سانىلىدۇ. تۇغ - شەددە (ئۇچ بۇرجەك بايراق شەكىللىك

قۇراق لاتىلار باغلانغان ئۇزۇن خادا، شاخ) قادالمىغان قەبرە بۇ يەردە ئىگىسىز، مۇساپىر قەبرە ھېسابلىنىدۇ. مېيىت (جەسەت) جەمەتلەر بويىچە بىر دائىرىنى چۆرىدەپ بىر يەرلىككە بىرىدىن قويۇلىدۇ. تۇپراق بېشىغا ھەر ئازنا كۇنى چالما قازانلار بىلەن بۇي (ئىسرىق) سېلىنىپ، پارچە ـ پۇرات تۇپراق نەزىرىسى قىلىنىدۇ.

كېسەل جان ئۇزگەندىن كېيىنلا مېيىت ياتقان ئۆيدىن كېچە ـ كۇندۇز چىراغ ئۆچۈرۈلمەيدۇ. «قۇرئان» ئوقۇيدىغان ئادەم مېيىت ياتقان ئۆينىڭ تۆكلۈك بېشىدا ئۇنلۇك ئوقۇلىدۇ. بىز بۇ يەردە تۆكلۈك بېشىدىن «قۇرئان» بىلەن يانداش قويۇلغان، ئۇستىگە مەرھۇمنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى تاۋىقىغا چىكىلاپ قاچىلانغان ئۇننى، ئۇستىگە تەتۇر سانچىلغان بىر ياغاچ قوشۇقنى كۆرىمىز، بۇ قىلىق مەرھۇمنىڭ بۇ ئۆيدە رىزقى تۈگىگەنلىكىنى ئىپادىلەيدىغان بەلگە ھېسابلىنىدۇ. ھېلىقى بىر تاۋاق ئۇنمۇ ئۆلگەن كىشىنىڭ غايىپ تونۇشلىرىغا يەنى تىرىك ۋاقتىدىكى دوستلىرىنىڭ روھىناتلىرىغا قىلىنغان «ئاق نەزىر» ھېسابلىنىپ، تاۋاق بىلەن خالىي جايلارغا قويۇپ قويۇلىدۇ (شامال ـ بوراندا ئۇچۇپ تۈگەيدۇ). بۇ تاۋاق، قوشۇق ئىشلىتىلمەيدۇ. مېيىت ياتقان ئۆينىڭ ئۆگزىسىگە قوش تاھارەتلىك موللىدىن باشقا كىشىنىڭ چىقىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ.

مېيىت بارلىق ئەۋلادلىرى يىغىلىپ بولغىچە بىر كۇندىن ئۇچ كۇنگىچە ساقلىنىدۇ. يېنىدىن ئادەم ئۇزۇلمەيدۇ. ئاش ـ تاماق ئېتىلىپ تۇرىدۇ. مېيىت چىقىرىلىشتىن بۇرۇن ئىككى پۇتىنىڭ باش بارماقلىرى ئاق لاتا بىلەن بىر ـ بىرىگە چېتىپ قويۇلىدۇ. ئىككى ئېڭىكى تېڭىلىدۇ. پاكىز سۇغا ئېلىنىپ، ئاق كېپەنلىك بىلەن قوش كېپەنلىنىدۇ. تىرناقلىرى، يانسىغان چىش، سالغان ھالقا ـ ئۇزۇكلىرى ئېلىپ تاشلىنىدۇ. مېيىت جىنازىغا (تاۋۇتقا) ئېلىنىپ بولغاندىن كېيىن نامىزى ئاق يەردە ئوقۇلىدۇ. مېيىت نامىزىنى مەسچىتتە ئوقۇش ئانچە ئادەت قىلىنمىغان، مېيىت جامائەت بىلەن زاراتگاھلىققا ئېلىپ مېڭىلغاندا، مېيىت ۋارىس ـ

لىرى تۇپراق بېشىغچە سەپ تارتىپ ھازا قىلىپ باردۇ. قەبرە ئومۇمەن ئىككى مېتىردىن چوڭقۇر، ئىچ، تاش يەرلىك بويىچە كەڭ قېزىلىدۇ. مېيىت ئىچ يەرلىككە بېشى قىبلىگە توغرىلاپ قويۇلغاندىن كېيىن، جامائەتنىڭ مېيىتكە ئاتاپ ئوقۇغان دۇئا، تەرىپلەپ بەرگەن ئاخىرەتلىك مەدھىيەلىرى ھۇرۇلگەن كاۋاك چالمىلىرى (ئايەت چالمىلىرى) ئارىلاشقان «يەتتە كەتمەن» توپا بىلەن ئىچ يەرلىكنىڭ ئاغزى ئېتىلىدۇ. تاش يەرلىك دەل شۇ كۇ- نى كۆمۈلمەيدۇ. نۇرغۇن ئاھالىلەر تاش يەرلىكنىڭ ئۈستىنى كە- گىز بىلەن چۈمكەپ مەرھۇمنىڭ قىرقى توشقىچە ئىچىدە يېتىپ «قۇرئان» ئوقۇتىدۇ. ئىچ يەرلىك ئىچىدىكى «ھادىسە»لەرنى تىڭشاپ كۆرۈشىدۇ. مېيىت چىقىرىلغاندا تۇپراق بېشىدا ئۆلگۈچىنىڭ ھال - ئوقىتى، ياش - قېرامى، جىنسىي پەرقى بويىچە ئىسقات - سالات (مېيىت ئۇچۇن بېرىلمىدىغان خۇدايى دۇنيا — ۋەج، ئو- قەت) تارقىتىلىدۇ. بۇ ئاساسەن مەرھۇمنىڭ تىرىك چاغلىرىدا ئۇنتۇپ قالغان گۇمانىي ماددىي قەرزلىرى ھېسابىدا بېرىلمىدىغان رەخت، يېڭنە - يىپ، پۇل قاتارلىق نەرسىلەر بىلەنلا چەكلىنىدۇ. مەرھۇمنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى بارلىق چوڭ - كىچىك قەرزلىرى تۈگىتىلىدۇ. بۇ خىل ئىسقات - سالات ئالغۇچىلار مېيىت ئۇچۇن ئۆيلىرىدە خەتمە، تىلاۋەت قىلىپ، «قۇرئان» ئوقۇپ مەرھۇمنىڭ ئاخىرەتلىكى ئۇچۇن ئاتاشلىرى لازىم. مېيىت ۋارىسلىرى مەر- ھۇمنىڭ قىرقى نەزىرىسىگىچە بەللىرىگە ۋە باشلىرىغا ئاق باغلاپ قارىلىق تۇتىدۇ. ساقال - بۇرۇتلىرىنى چۇشۇرمەيدۇ، باش تارد- مايدۇ. ئەر - خوتۇنچىلىق قىلمايدۇ، توي قىلمايدۇ. توي، ئويۇن، كۆڭۈل ئېچىشلارغا بارمايدۇ، كۈلۈشمەيدۇ، مەرھۇمنىڭ تىرىك چاغلىرىدا ئىشلەتكەن، كىيگەن كىيىم - كېچەك، سايمان، ھىساد- لىرىنى قەدىرلەپ ساقلاش بىر ئۆمۈر بىلەن ئاخىرلاشمايدىغان ئەجداد تەۋەرۈكى دەپ قارىلىدۇ.

بۇ جايلاردا ئۆلۈككە قاتتىق ئۆكسۈپ (ياقا يىرتىپ)، ئېسەدەپ يىغلايدىغان ئادەت يوق. مېيىت ھازا قوشاقلىرى بىلەن چىقىرد-

لىدۇ. بۇ خىل قوشاقلار مەرھۇمنىڭ تىرىك چاغلىرىدىكى پەزىلە-
تى، مىجەزى، خۇداكويلۇقى، ئىش - ھەرىكىتى، باشتىن كەچۈر-
گەن قىسمەتلىرى، قووۇم - قېرىنداشلىرىغا بولغان شەپقىتى، ئەل
- يۇرتقا قالدۇرغان تەسىرى، ۋەسىيەتلىرى ۋە باشقا خۇسۇسىيەت-
لىرىدىن توقۇلغان قوشاقلاردىن ئىبارەتتۇر.

مەن ئاتامدىن ئايرىلىپ،
سۈندى قاناتىم قايرىلىپ.
مەن يىغلىماي كىم يىغلىسۇن،
جانىم ئاتامدىن ئايرىلىپ.

ئانامغا ئاھ ئۇرۇپ يىغلاي،
سۆزىنى ياد ئېتىپ يىغلاي.
ئىزىنى ئايلىنىپ يىغلاي،
بويىغا زارلىنىپ يىغلاي.

ئاتام ئۆلگەنگە يىغلايمەن،
ئانام ئۆلگەنگە يىغلايمەن.
ساماندەك سارغىيىپ دائىم،
يېتىم قالغانغا يىغلايمەن.

كەكلىك قاش قىزىم كەتتى،
خۇدانىڭ ئىگىلىكىگە يەتتى.
جۇدالىق دەردىدە يىغلاپ،
يۈرەك باغرىم كۆيۈپ كەتتى.

بىز ھازىرلارنىڭ بۇ خىل قوشاقلىرىنى پۈتۈن تەكشىلىك
دائىرىسىدە ئىنتايىن جىق ھەم ئومۇميۈزلۈك ئۇچرىتىمىز.
ئاخىرەتلىكىنى ئالدىن تەييارلاپ قويۇش — بۇ يەردىكى ياشاڭ-

غانلارنىڭ مۇقىملاشقان ئادەت مىزانى. كىپەنلىك رەختلىرىنى دائىم ئىبادەت جايىنىمىزى قىلىپ، ياخشى كۆرگەن نەرسىلىرىنى يېقىن كىشىلىرىگە نەمۇنە ئۈچۈن ھەدىيە قىلىپ تۇرۇش، ئۆلمەي تۇرۇپ بالىلىرىغا، تۇغقانلىرىغا ۋەسىيەت قىلىپ ئاگاھلاندۇرۇش ئادەتلىرىمۇ ئومۇملاشقان ئادەتتۇر.

بۇ يەرنىڭ مېيىت نەزىرلىرى باشقا جايلاردىكى مېيىت نەزىرلىرىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن: ئۇلار مېيىت ئۈچۈن بېرىلىدىغان ۋاجىپ نەزىرلەرنى باشقا جايلاردىكىدەك تۆت ۋاقىت (ئۈچى، يەتتىسى، قىرقى، يىلى) بويىچە ئەمەس، بەش ۋاقىت ئادىتى بىلەن ئادا قىلىدۇ. ئۇلار بۇ خىل نەزىر تۈزۈمىنى «5 ۋاچ» دەپ ئاتاپ كەلمەكتە. بۇ خىل نەزىرلەرنىڭ رەت نۆۋىتى مۇنداق: ئەڭ چوڭ نەزىر مېيىت ئۆيدىن چىقىرىلماي، ناماز چۈشۈرۈلمەي بېرىلىدىغان «ئاق ئوماچ» (ئاق نەزىر)دۇر. بۇ خىل نەزىرگە نۇرغۇن مال ئۆلتۈرۈلىدۇ. پۈتۈن يۇرت ھەم چەت جايلاردىن شۇ نامازغا توپلانغان جامائەت ئۈچۈن داستىخان سېلىنىپ تائام تارتىلىدۇ. ھازىردىن تارتىپ بارلىق جامائەت ئوبدان تويۇنۇپ، مېيىت ئۈچۈن دۇئا قىلىنغاندىن كېيىن مېيىت نامىزى چۈشۈرۈلىدۇ. قالغان ئۈچ ئوماچ (ئۈچى، يەتتىسى، قىرقى ئوماچلىرى) يەنە ئوخشاشلا چوڭ ئۆتكۈزۈلۈپ، قىرقىدا ھازىرلارنىڭ قارىلىق بەلگىلىرى ئېلىپ تاشلىنىدۇ، ھازا ئاخىرلىشىدۇ. «يىل ئوماچ» مېيىت چىقىپ ئون ئايدىن كېيىنكى 12 ئايدىن ئىلگىرىكى ئارىلىق ئىچىدە بېرىلىپ بولىدۇ. ھەممىلا نەزىرلەرگە جامائەت داستۇرخانسىز كەلمەيدۇ. نەزىر تائاملىرى ھەربىر كىشىگە بىردىن ئايرىم ـ ئايرىم قويۇلىدۇ. قويۇلغان تائامنىڭ ئاشقان قىسمى نەزىر بولغان ئۆيگە قايتۇرۇلمايدۇ. ھەر كىم يەپ بولالمىغانلىرىنى «زەللە» قىلىپ ئۆيىدە قالغان بالىلىرى، قوشنا ـ قولۇملىرى ئۈچۈن ئېلىپ كېتىشىدۇ. بۇ خىل «بەش ئوماچ»تىن باشقا ئۆلۈگۈچىگە ئاتاپ ۋاقىتسىز قىلىنىپ تۇرىدىغان «ئەۋلادى نەزىر»، «خۇدايى نەزىر»، «خالىس نەزىر»، «چۈش نەزىرسى»، «غايىپ نە-

زىر» قاتارلىق نەزىرلەرمۇ ئاز ئەمەس. روزى ھېيىت، قۇربان ھې-
يىت، باراتئەت، نوروز بايرىمى سورۇنلىرىدىمۇ مېيىت ئۇچۇن
«ئەسلەش» نەزىرلىرى بولۇپ تۇرىدۇ.

كېيىنىش ئادەتلىرى

قارا قۇرۇملۇقلار كىيىم - كېچەكلىرىنىڭ رەڭ - خىللىرىنى
ئومۇمەن ئۆز مۇھىتلىرىدىكى تەبىئىي مەنزىرىلەرگە يەنى ئۆسۈم-
لۈك، گۈل - گىياھ، دەل - دەرەخ، قار، مۇز، قۇش، ھاشاراتلار
ۋە ئۇ خىل نەرسىلەرنىڭ ھەر خىل پەسىللەردىكى ئۆزگىرىش ھا-
لەتلىرىگە ئوخشىتىپ (تەقلىد قىلىپ) تاللاشنى ئادەت قىلىشقان.
ئۇلار قىزىل، سېرىق، ئاق رەڭلەر تۇركۈمىگە مەنسۇپ توقۇل-
مىلاردىن قىشلىق تاش كىيىملەرنى كىيمەيدۇ. تۇم قىزىل، تۇم
سېرىق، تۇم ئاق، تۇم قارا توقۇلمىلاردا تۇتاش كىيىم كىيىۋال-
غانلارنى «غەلىتە كىيىنگەن»، «سەت ياسانغان»لار قاتارىدا مەسخە-
رە قىلىشىدۇ. ئۇلارنىڭ نەزىرىدە قىزىل رەڭ قانىنىڭ، سېرىق
رەڭ ئاپەتنىڭ، قارا رەڭ قاراڭغۇلۇقنىڭ، ئاق رەڭ ماتەمنىڭ بەل-
گىسى دەپ قارىلىدۇ. ئەر - ئاياللارنىڭ تاش كىيىملىرى دېگۈدەك
گۈلسىز، ئاياللارنىڭ ئىچ كىيىملىرى گۈللۈك، ئەرلەرنىڭ ئىچ
كىيىمى پۈتۈنلەي گۈلسىز توقۇلمىلاردىن تىكىلىدۇ. ھەرقانداق
كىيىم بولمىغاندا تىزدىن ئاشقان بولۇشى لازىم. تۇگمىلەنگەن،
يانچۇقلۇق، كالتە كىيىم - كېچەكلەرنى كىيىش بىر خىل غەيە-
رىي قىلىق ھېسابلىنىدۇ. شەپكە، ھەر خىل دوپپىلارنى كىيىش
ئادەت قىلىنمىغان. 1950 - يىللاردىن كېيىن ھازىرقى زامان
كىيىم - كېچەكلىرى بەزى جايلارغا تەسىر كۆرسەتكەن بولسىمۇ،
ئادەت كۈچىنىڭ چەكلىمىسى بىلەن كېڭىيەلمىگەن. قىز - ئا-
يالار ئاق لېچەك، گۈللۈك ياغلىقلارنى گىلىدىن چىگىپ ئارتىۋا-
لىدۇ. لېچەك ئۇستىدىن تۇماق كېيىۋېلىش بىر قىسىم چوڭراق
ئاياللارنىڭ ئادىتى.

باش كىيىملىرى: بۇ يەردە باش كىيىملىرىنى بازاردىن سېتىۋېلىش ئادىتى يوق، ئۆز يەرلىردە تەييارلىنىدۇ. ئەرلەر قىشلىق، يازلىق تېرە تۇماقلارنى (ئۇ يەردە «تەلپەك» دەپ ئاتىلىدۇ)، كىگىز قالپاقلارنى، ئاياللار كۆرپە تۇماقلارنى كىيىدۇ. ھەرخىل دوپپىلارنى كىيىشنى ئادەت قىلمىغان. ئەرلەرنىڭ تۇماق شەكلى ئۇچ خىلغا (چوڭ قوي تېرىسىدىن قاسقان تۇتۇلغان سالۇا تۇماق، پاقلان تېرىسىدىن قاسقان تۇتۇلغان شىرەمەس تۇماق، قوزا كۆرپىسىدىن قاسقان تۇتۇلغان كۆرپە تۇماق) بۆلۈنىدۇ. ئاياللارنىڭ ئىككى خىلغا (كۆرپە تۇماق، ئۆلۈك تۇغۇلغان قوزا تېرىسىدىن تىكىلىدىغان تەقىر تۇماق) بۆلۈنىدۇ. كۆرپە، تەقىر تۇماقلار ئومۇمەن يازلىق، قالغانلىرى قىشلىق تەييارلىنىدۇ. تۇماقلارنىڭ قاسقىنى يېرىم غېرىچىتىن بىر غېرىچىقچە كەڭ، ئۆزى چوڭقۇر تىكىلىدۇ. ئەرلەرنىڭ ئەستەر ـ تاشسىز، ئاياللارنىڭ ئاساسەن تاشلىق بولىدۇ. رەڭگى ھەرخىل، تۆت تالالىق، يۇمىلاق، چىرايلىق تىكىلگەن تۇماقلارنى قىرلاپ كىيىۋالغان ياشلار تۇزلەڭلىك رايونلاردا تىكىلگەن ھەرخىل تۇماقلارنى ياراتمايدۇ. تۇماقلارنىڭ قىسىلچىلىقىدىن يانچۇق ئورنىدا پايدىلىنىش ئۇلارنىڭ ئادىتى. ئىككى بۇرجىكىدىن چەك قويۇلغان پۇپۇكلۇك كىگىز قالپاقلارنى يازدا كۆپرەك كىيىدىغان ئادەتمۇ بار.

ئېغىزمان كىيىملىرى: باش، ئاياق كىيىملىرىدىن باشقا كىيىملەر (ئۇچا كىيىملىرى) بۇ يەردە ئېغىزمان كىيىملىرى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ يەرنىڭ خەلقىدە ئومۇمەن قىشتا ئۇچ قات (كۆينەك، ئۇزۇن ئىچ كەمزۇل، تون ياكى جۇۋا)، يازدا ئىككى قات (يازلىق كۆينەك، يەكتەك) كىيىدىغان ئادەت بار. بۇ خىل كىيىملەر ئۇزۇن بولغىنى ئۈچۈن قىشتا پاختىلىق شىملارنى، تېرە ئىشتانلارنى كىيىش ئادەت قىلىنمىغان. قىشلىق كىيىملەرگە پاختا ئورنىغا يۇڭ ئىشلىتىدىغانلارمۇ ئاز ئەمەس، كىيىم ـ كېچەكلەر ئاساسەن شۇ يەرلەرنىڭ ئۆزلىرىدە، بالىلارنىڭ كىيىملىرى ئائىلىلەردە تەييارلىنىدۇ. ئاياللارنىڭ ئۇزۇن چاپانلىرى ياقا، بەل، ئالدى

گىرۇەكلىرىگە كۆمۈش تەڭگىلەر، ئېسىل مۇنچاقلار قادالغان، كەڭ ياقلىق، كەڭ، قوش پەشلىك تەييارلىنىدۇ. تالالىق ئۇزۇن كۆينەكلىرى ياقا، ئالدى گىرۇەك، يەڭ ئۇچلىرىغا چىرايلىق گۈل، كەشتىلەر قوندۇرۇلغان، بوغما ياقا، كەڭ ئېتەك، كەڭ بەل تەييارلىنىدۇ. جۇۋا كىيىش ھەممە ئۇچۇن ئورتاق ئادەت، جۇۋىلار يازلىق، قىشلىق تىكىلىدۇ. ئەر - ئاياللارنىڭ پەرقلىق بولىدۇ. لېكىن بىر قىسىم كىشىلەر ئىچىگە كىيىدىغان پەس يۇڭلۇق كالتە جۇۋىلارنىمۇ تىكتۇرىدۇ.

بۇ يەرنىڭ ئۆزگىچە بىر خىل تاش كىيىمى «كېپىنەك تون»دۇر. بۇ خىل تون يۇمشاق يۇڭ ياكى تۇتتەردىن تىكىش- سىز، ھەرخىل يىپلاردىن جىيەك تۇتۇلۇپ چىرايلىق تەييارلىنىدۇ. ھەربىر ئائىلە ئۆزلىرى تەييارلايدۇ. رەڭگى ئاق، ئىخچام كېلىدۇ. تاش كىيىمنى قېلىپ قىلىۋېلىپ قالپاق، پىيما ياساش شەكلى بىلەن يۇڭ، تۇتتىن كىگىزگە ئوخشاش تەييارلىنىدىغان بۇ خىل قۇيما تونىنى مالچىلار بىلەن ياش ئۆۋچىلار جىقراق كىيىدۇ. ئەرزان، چىداملىق، يەڭگىل، ئىسسىق بولىدىغان بۇ خىل «كېچىنەك تون» ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختىكى كىيىم - كېچەكلىرى تەركىبىدىلا غىل - پال يادلىنىدىغان، جانلىق تۇرمۇشتا يوقلىپ كېتىۋاتقان، پەقەت قارا قۇرۇم ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇرمۇشىدىلا ئانچە - مۇنچە ساقلىنىپ تۇرغان بىر نەمۇنىدۇر.

ئاياغ كىيىملىرى: بۇ يەرنىڭ خەلقىدە ئۆتۈك، بەتىنكە، مەسە - كالاچ قاتارلىق سانائەت ئاياغلىرىنى، زاۋۇت پايپاقلىرىنى كىيىدىغان ئادەت يوق (ئۇ خىل كىيىملەر «تاغ كىيىملىرى» قاتارىدىن سانالمايدۇ، ئەلۋەتتە). ئۆچكە، كالا، قوتاز تېرىلىرىدىن تىكىلىدىغان ھەر خىل ئۇزۇن، كالتە چورۇقلار، شىرە (كالا، قوتازلارنىڭ خام تېرىلىرىدىن تىكىلىدىغان بىر خىل ئاددىي ئاياغ كىيىمى)، جوراپ (بىر خىل قېلىن يىپ پايپاق) ۋە يۇڭ پايپاقلار بۇ يەرنىڭ ئاساسلىق ئاياغ كىيىملىرىدۇر. بۇ خىل ئاياغ كىيىملەر تەكشىلىكنىڭ ئۆزىدە، ئائىلىلەردە ئېھتىياج ۋە ئۆلچەم بويى-

چە قول ھۈنىرى بىلەن چىرايلىق، كۆركەم، يۇمشاق، يەڭگىل، پۇختا، ئىسسىق، ئەپچىل قىلىپ تەييارلىنىدۇ. ئاياللارنىڭ، قىزلارنىڭ چورۇقلىرى ئاساسەن سەل جىگەررەڭ بويالغان يەرلىك قول خۇرۇمى، قېيىش (قول بىلەن ئۆۋۈلاپ قىلىنغان چەم) بىلەن تىزغا كەلگۈدەك ئېگىز، ھەرخىل چۇچۇلۇق؛ ئەرلەرنىڭ چورۇقلىرى ئاددىيراق ئىككى خىل (ېرى كالتە، بىرى ئۇزۇن) تىكىلىدۇ. ئۇشۇقىدىن گۈللۈك قۇلار بىلەن (يەرلىكتە توقۇلغان بىر خىل يىپ بۇغۇچلار بىلەن) بۇغۇپ كىيىشكە توغرا كېلىدىغان بۇ خىل ئاياغ كىيىملەر يەكەن، قاغىلىق، پوسكام قاتارلىق جايلاردا. مۇ ئۇزاقتىن بۇيان ئاممىۋى ئاياغ كىيىملىرى تەركىبىدە ساقلا. نىپ كەلمەكتە. يالاڭ ئاياغ يۈرۈش بۇ يەردە سەت ئادەت ھېسابلا. نىدۇ.

قارا قۇرۇملۇقلار ئۆز جايلىرىنىڭ تەبىئي شارائىتى، تىرىكچىلىك ئادەتلىرى، ئىگىلىك خاراكتېرى ئاساسىدا يۇقىرىقىدەك يەرلىك ئەنئەنىۋى كىيىم ـ كېچەك فورمىلىرىنى، كىيىنىش ئادەتلىرىنى ساقلاپ، داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن بولسىمۇ، كەلگەندىن كېيىن تۈرلۈك سانائەت كىيىملىرىنىمۇ يېڭىلىق، يېڭى مەدەنىيەت شەكلىدە بارا ـ بارا قوبۇل قىلىپ، ئۆزلەشتۈرۈپ، مەدەنىي، يېڭى تۇرمۇشلىرىنى ېيىتىشقا يۈزلەنمەكتە.

ئۆي تۈتۈش ئادەتلىرى

قارا قۇرۇملۇقلار ئىچكىرىكى، تاشقىرى ئۇستى يېپىقلىق كەڭ ئايۇانلار ئىچىگە ئېلىنغان بىر چوڭ ئىشىك ئىچىدىكى چوڭ ئۆچ خانلىق ئۆيلەرنى يەنى ساراي، مېھمانخانا، قازناقتىن تەركىب تاپقان ئۆچ ئىشكىلىك، بىر يۈرۈش ئۆيلەرنى سېلىپ ئولتۇرىدۇ. تۈز ئۆگزىلىك، تۆشۈك قويۇلغان بۇ خىل ئۆيلەرنىڭ ئەتراپى ھويلا تاملىرى قوشۇلۇپ، قوشۇمچە مۇلازىمەت ئۆيچىكلىرى بىلەن كېڭەيتىلىپ، چوڭ دەرۋازىلىق مۇقىم، كۆركەم ھويلا ـ ئىمارەت

شەكلىگە كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن، ئەتراپىغا ھەر يىلى 8 ـ ئاي ـ دىن كېيىن پىشىدىغان تاغ ئۆرۈكلىرى بىلەن كۆچۈملەشتۈرۈل ـ گەن كىچىك باغلار، ئات ـ ئۇلاغ ئېغىللىرى تەييارلىنىدۇ. ئۇي ـ ئىمارەتلەرنىڭ ئۆگزىلىرىگە لاي سېلىنمايى، يۇمشاق ئەت تۇپا سېلىنىپ ئۈستىدىن ئوت ـ خەس ئۆندۈرۈلىدۇ. كونكۇر (قاسقان ياكى شەپكە شەكىللىك سايمۇەن) چىقىرىلمايدۇ. دەرۋازا، ئىشىك ـ لىرى دائىم كۇن چىقىش تەرەپكە قارايدۇ. ئۇي ـ ئايۋانلارنىڭ ئىچ يۇزىگە ھەر تۇرلۇك نەقىش ۋە نەقىشلىق نۇۋەي، تاكچا (ئو ـ يۇق) ھەم ئوچاق (ئىسسىنىش ئۇچۇن)، مورا ئويۇلىدۇ. ئۆيلەرنىڭ ئىچكى يەر يۇزى تۇپتۇز راسلىنىپ، ھەر خىل كىگىزلەر قەۋەتلەپ سېلىپ قويۇلىدۇ. مېھمان كۆرۈپ كۆرپىلەر سېلىنىدۇ. ھەممىلا ئادەم يۇكۇنۇپ ئولتۇرۇشقا ئادەتلەنگەن. ئۆيلەرگە سۇپا، چوڭ يا ـ غاچ تۆشەك (بەنچاك)، كارىۋاتلارنى قويۇش، سېلىش ئادەت قىلىن ـ مىغان. ئايۋانلار سۇپىلىق بولىدۇ. ئادەتتىكى چاغلاردا قىش كۇن ـ لىرى 20 دىن 30 غىچە، ياز كۇنلىرى 40 دىن 50 كىچە مېھمان بىمالال قونالايدىغان بۇ خىل ئۆيلەردە 200 ــ 300 كىشىلىك توي جامائىتى قىسىلماي ئولتۇرۇشقا ساراي، قازناق ئۆيلىرىگە چوڭ كات ساندۇقلار (كىيىم ـ كېچەك، بوغچا ـ بۇغۇنچە سېلىنىدىغان ئۇچ ئېغىزلىق يوغان ياغاچ ساندۇقلار) خاپانلار، (تۆت ـ بەش تا ـ غار ئۇن پاتمىغان قوش ئېغىزلىق تۆت پۇتلۇق تۇز ساندۇقلار) قويۇلىدۇ. ئائىلە بىساتلىرى ھەرخىل كىگىزلەر، پاختىلىق يوتـ قان، كۆرپىلەر، يوتقان جۇۋىلار (يۇڭلۇق قوي تېرىلىرىدىن تى ـ كىلگەن تېرە يوتقانلار) ئىككى بېشى گۇل قۇراقلىق تەكىيكلەر ـ دىن ئىبارەت. يېپىنچا ـ سېلىنچا بىساتلار يەرگە كۆركەم يۇك قىلىپ يىغىلىدۇ. يىغىلغان يۇكتىن شۇ ئائىلىنىڭ باي، كەمبە ـ غەللىكىنى، قىياس قىلىۋېلىش مۇمكىن. بۇ خىل بىساتلار مېھـ مانلار، چوڭلار، ياشلار، بالىلار بويىچە جىنسىي پەرقلەر ئاساسىدا ئايرىم ـ ئايرىم تەييارلىنىدۇ. بەزىبىر ئائىلىلەردە قىش كۇنلىرى يۇمشاق كىگىزلەرنى يوتقان، كۆرپە ئورنىدا پايدىلىنىدىغان ئادەت ـ

لەرمۇ بار. ئائىلە ئەزالىرى ياش - قۇرامى، جىنسىي پەرقى، خۇ-سۇسىيەتلىرى بويىچە ئايرىم - ئايرىم ئۆيلەردە يېتىپ قوپىدۇ. مېھمان قونغان ئۆيلەرگە ئۇششاقلار كىرمەيدۇ، داستىخانغا ئولتۇرمايدۇ. مېھمان دەرۋازا ئالدىدا كۈتۈپ ئېلىنىدۇ، ئۇزىتىلىدۇ. ياشانغان مېھمانلارنى قولتۇقلىرىدىن يۆلەپ، كۆتۈرۈپ ئاتلاندۇرىدىغان ئادەت بار. بەزى قەدىرلىك مېھمانلارنىڭ ئالدىغا ياز كۈنلىرى ئۇسسۇزلۇق ئاق (قېتىق، دوغ، ئايران) كۆتۈرۈپ كۆز يېتىمى يەرگىچە تازىم بىلەن بارىدىغان، يوللىرىنى سۈپۈرۈپ، قولىرىنى سۆيۈپ، ئات، ئۇلاغلىرىنى يېتىلەپ ھۆرمەتلەيدىغان ئادەت بار. چوڭراق ئەر تۇغقانلار بىلەن يېقىن كىشىلەر بىر - بىرى بىلەن قۇچاقلىشىپ، ئادەتتىكى ئەر كىشىلەر ئىككى قول بىلەن تۇتۇشۇپ، ئايالار يۈز يېقىشىپ، بالىلار بىر - بىرىگە چاپلىشىپ كۈلۈشۈپ كۆرۈشىدۇ. مۇسىبەت مېھمانلىرى مۇسىبەت كىيىملىرىنى (ئېقىش ھەم گۈلسىز توقۇلمىلاردىن تىكىلگەن كۆك، بوز، يېشىل كىيىملەرنى) كىيىشىپ، يىراقلاردىن ھازا قوشاقلىرىنى ئېيتىپ ئاستا كېلىشىدۇ. يىغلىشىپ، قۇچاقلىشىپ دىدارلىشىدۇ. توي مېھمانلىرى تويلۇق كىيىملىرى بىلەن يىراقلاردىن غەزەل، قوشاق، كۈلكە، باركاللا سادالىرىنى ياڭرىتىپ كېلىپ ئۆز رەتلىرى بويىچە سورۇن تۈزۈپ ئولتۇرىشىدۇ. بىر - بىرلەپ كۆرۈشۇش ھاجەت ئەمەس.

پۈتۈن ئەل ئىچىدە تۆر قوغلىشىپ ئۆي تۇتىدىغان، سورۇن تۈزەيدىغان بىر ئەنئەنىۋى ئادەت بار. يەنى ئۆي ئىچىدىكى ئوچاق موريىسىنى ئاساس قىلىپ چىقىرىلغان ئىككى تۆرنىڭ ئوڭ تەرىپىدە دائىم شۇ ئۆينىڭ چوڭ ئاتىسى، سول تەرىپىدە ئەڭ چوڭ ئانىسى ئولتۇرىدۇ. ھەرقانداق مېھمان مۇشۇ ئىككى كىشىنىڭ سول قولىدىن ياندىشىپ ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ئولتۇرۇش ئورۇنلىرى بويىچە قاتار ئورۇن ئېلىشى لازىم. ھەرقانداق چوڭ - كىچىك سورۇننىڭ ھەممىسىدە مۇشۇ خىل ئولتۇرۇش مۇقىم ئادەتتۇر. مەسىلەن، سىزنىڭ بوۋىڭىز (چوڭ دادىڭىز) تارىختا ئۇ-

نىڭ بوۋىسىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ئولتۇرۇپ كەلگەن بولسا ھازىر سىزمۇ يەنىلا ئۇنىڭ ئوڭ تەرىپىدىلا ئولتۇرىشىڭىز شەرت. بۇ ئا-دەت ئەر - ئايال، چوڭ - كىچىكلەر بويىچىمۇ يەنى شۇ خىل ئا-دەت ئاساسىدا داۋام قىلىنىدۇ. بۇ يەرنىڭ سورۇنلىرىدا 80 ياشلىق بوۋاينىڭ ئوي تەرىپىدە (تۆردە) 20 نەچچە ياشلىق يىگىتنىڭ، 70 ياشلىق مومايىنىڭ تۆردە 18 ياشلىق قىزنىڭ ئولتۇرغانلىقى-نى دائىم كۆرۈپ تۇرۇشنىڭ سەۋەبى شۇ. بۇ خىل ئادەتكە ئەمەل قىلىنمىسا چوڭ كۆڭۈلسىزلىك كېلىپ چىقىدۇ.

بارلىق ئائىلىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش بويۇملىرى (ئورۇن كۆرپە، ئاياق - قوشۇق، چۆگۈن - قاچىلار) شۇ ئائىلە ئەزالىرى-نىڭ تۇرلۇك پەرقلىق ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە ئايرىم - ئايرىم، مۇقىم خاسلىق ئاساسىدا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، ئاتىنىڭ ئاش - تاماق يەيدىغان ئاياق، قوشۇقى شۇ كىشىنىڭ ئاتىسىدىن قالغان خاس، مۇقىم ئاياق - قوشۇقتىن ئىبارەت. قالغانلارنىڭمۇ ئاتا - ئانىلار تەقسىم قىلىپ بەرگەن ئەنە شۇ خىل مۇقىم ئاياق - قو-شۇقلىرى بولىدۇ. ئورۇن كۆرپە، سايمان، ئۇلاغلارمۇ مۇشۇ قائىدە ئاساسىدا ئىشلىتىلىدۇ. ھەر كىم تامىقىنى قاچىسىغا قاراپ يە-يدىغان، ئورۇن - كۆرپە، سايمان، جابدۇقلارنىمۇ شۇ قائىدە ئاسا-سىدىكى ئادەتتۇر. ئۆيلەرگە مەش، تام مەشلەرنى قويۇش، ياساش ئادەت قىلىنمىغان. ئىسسىنىش، تاماق پىشۇرۇش مورىلىق شور ئوچاقلار ئارقىلىق بولىدۇ. ئوچاقتا ئوتۇن، چىغ، تەسكەن (بىر خىل پاكار غوللۇق چاتقال ئۆسۈملۈك)، تېزەك، مايا‌ق قالىنىدۇ. ئوچاققا نان يېقىلىدۇ. تونۇر سېلىش ئادەت قىلىنمىغان، ئېقىن سۇ ئىچىلىدۇ.

خەلق ئىچىدە مۇكەممەل ئائىلىۋى مىراسخورلۇق ئادەت - تۇ-زۇملىرى بار. بارلىق كۆچمە ۋە كۆچمەس مۈلۈكلەر، سالاھىيەت، ئىمتىيازلار شۇ ئائىلىدىكى تېخى ئۆي ئايرىپ چىقىپ كەتمىگەن ئەڭ چوڭ ئوغۇل بىلەن ئانىغىلا مەنسۇپلىشىدۇ. ئاتا مىراسى ئو-غۇللارغا تەڭ، قىزلارغا ئۇچتە بىر پىرىنسىپى، مەسىلەن، بارلىق

ئىقتىسادىي مۇلۇك نەق پۇلغا سۈندۈرۈلغاندا 300 يۈەن قىممەتتىدە بولغان بولسا 200 يۈەننى ئوغۇل، 100 يۈەننى قىز ئالىدىغان پىرىنسىپ بويىچە تەقسىم قىلىنىدۇ. بۇاستىتە بېقىلغان نەۋرىلەرگە، ئۆگەي پەرزەنتلىرىگە پىرىنسىپ جەھەتتىن مىراس بېرىلمەيدۇ. ئاتىغا ئوغۇللار بىلەن تەڭ نىسبەتتە بىر كىشىلىك مىراس تەقسىم قىلىنىدۇ. ئائىلىنىڭ ئىچكى تۈرمۇش بويۇملىرى بىلەن ئۇششاق مۇلۇكلەر مىراس تەقسىماتىغا كىرگۈزۈلمەيدۇ. ئۆيدە قالغان چوڭلارنىڭ كۈندىلىك ھالىدىن خەۋەر ئېلىش شۇ ئۆيدىكى ئەڭ كەنجى ئوغۇلنىڭ ئىلكىدە قالىدۇ. ئۆي بۆلۈپ كەتكەن ئوغۇللار چوڭلارنى دائىم يوقلاپ، خەۋەر ئېلىپ تۇرۇشى، ئۆلگەن ئاتىسىنىڭ تىرىك چاغلىرىدىكى ئىمتىياز، سالاھىيەتلىرىگە، قەرز، مەجبۇرىيەتلىرىگە ۋارىسلىق قىلىشلىرى لازىم. ئۆلگەن ئاتا ـ ئانىلارنى ئۆي ئايرىپ كەتكەن ئوغۇللار بىرلىكتە چەقىم قىلىپ ئۈزىتىدۇ. قىزلار، نەۋرىلەر، ئانىلار ياكى باشقىلار بۇنداق چىقىملارنى مەجبۇرىيەت ھېسابىدىن ئاساسەن بوينىغا ئالمايدۇ.

ئىستېمال ئادەتلىرى

قارا قۇرۇملۇق ئۇيغۇرلار ئۇن، گۈرۈچ، ياغ، گۆشتىن تەييارلىنىدىغان نان، گۆش نان، قاتلىما، قازان كۆمىچى، چېت، گۆش سامسا، گۆش مانتا، گۆش چۆچۈرىسى، چوختەك (سۈتكە چېلىپ ياغ بىلەن پىشۇرۇلىدىغان بىر خىل نان)، ئۇگرە، چۆپ، پۈتەك (قۇناق ئۇنى بىلەن گۆشتە يۇغۇرۇلغان بىر خىل ئاش)، زاڭ، بۇلماق، چېچىلماق (سۇ قويماي ياغدىلا پىشۇرۇلىدىغان قويۇق ئۇن ئېشى)، بوغۇرساق، قۇيماق، سوغات (ئايران بىلەن پىشۇرۇلىدىغان سۇيۇق ئاش) قاتارلىق تاماقلارنى ئىستېمال قىلىدۇ. ھەر تۇرلۈك ئۆپكە ـ ھېسىپلەر، شورپا، سېرىق ياغ، قۇرۇت، ئىجگەي (تاتلىق قۇرۇت)، ئەگىدەك (ئېرىمچىك)، قايماق، سۈت، ئايران، قېتىق،

سۈزمە قاتارلىق يېمەكلىكلەرمۇ ئۇلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا ئۇچراپ تۇرىدۇ. كاۋاپ تۇرلىرىمۇ كۆپ. بۇ خىل تائام ۋە يېمەكلىكلەر ھەرقايسى ئۇيغۇرلاردە تەييارلىنىدۇ. سەۋزە، پىيازسىز، ياغ، گۆش ئىچىدە قورۇمايي ئېتىلگەن پولو، مەززىلىك پىشۇرۇلغان گۆش، ھەرخىل كاۋاپ، ياغ نان، قاتلىمىلار، ئاساسەن مېھمان تاماقلىرىدۇر. قېرىلار، ئوتتۇرا ياشلىقلار، ياشلار، بالىلار ئۇچۇن يۇقىرىقى يېمەكلىكلەر ئېھتىياج ۋە ئىمكانىيەت بويىچە پەرقلىق تەييارلىنىدۇ. ئۆسۈملۈك يېغى ئارىلاپ يېيىلىدۇ. بىر پاخالانىڭ گۆشى ئۇششاق پارچىلىنىپ قېرىنغا سۈسىز، تۇزدىن باشقا نەرسە قويۇلماي قاچىلىنىپ، قوقاسقا كۆمۈپ پىشۇرۇلىدىغان «قېرىن كاۋېپى» بۇ يەرنىڭ ئەڭ مەززىلىك تامىقىدۇر. بۇ يەرنىڭ خەلقى ئات، تۆگە، توخۇ، ئۆردەك، توشقان، بېلىق گۆشلىرىنى يېمەيدۇ. ھەر تۇرلۇك كۆكتاتلارنى، دورا ـ دەرمەكلەر، ئاچچىقسۇ، مۇچ، سامساق قاتارلىق نەرسىلەرنى، كۆكتات تەسىرى بار تاماقلارنى يېيىشكە، ئېتىشكە ئادەتلەنمىگەن. جىگدە، گۈلە ـ قاق، پۇرچاق، نوقۇت سېلىپ تاماق ئېتىدىغان ئائىلىلەرمۇ بار. ئاساسەن يىرىك ئاشلىق (قوماچ، كوجا، پاقپاقلار) يېيىلمەيدۇ. چاي قاينىتىپ ئىچىش ئادىتى يوق. پۇتۇن تائام سوغۇقسۇ بىلەن يېيىلىدۇ. تاماق ئاز ياكى قاچا يېتىشمىگەن ئەھۋال ئاستىدا ھەر قانداق تاماق بىر نەچچە كىشىگە بىر تاۋاقتا بېرىلىدۇ. ئىككى ـ ئۈچ كىشىنىڭ بىر تاۋاق سۈيۇق ئاشنى قوشۇق بىلەن نۆۋەتلىشىپ ئىچىۋاتقانلىقىنى، سەككىز ـ ئون كىشىنىڭ بىر چوڭ قاچا سۇ بىلەن بىر داستىخاندا نان يەپ ئولتۇرغانلىقىنى ئۇچرىتىپ تۇرىمىز. تاماق قول بىلەن يېيىلىپ، قوشۇقتا ئىچىلىدۇ. قېتىقا نان چىلاپ يەيدىغان ئادەت كۆپرەك. كۈندىلىك تاماقلىنىش ئادىتى تۆت ۋاق يەنى ناشتىلىق، ئاشۋاقتىلىق، چۈشلۈك، كەچلىك بولۇپ ئاساسەن ئاش ۋاقتىدا، كەچتە قازان ئېسىلىدۇ. گۆش باش ـ پاقالچاق، ئۇچەي، قېرىن قوشۇلماي پىشۇرۇلىدۇ. ھۆرمەتلىك مېھمانغا مالنىڭ ئۇچىسى قويرۇقى بىلەن قوشۇلۇپ تارتىلىدۇ. تۆۋەنرەك

مېھمانغا بويۇن قويۇلىدۇ. ئاياللارنىڭ تۆر داستىخىنى مالنىڭ تۆشىدىن، تۆۋەن داستىخىنى ئىككى ئالدى پۇتتىن ئىبارەت. مېھمانغا قاراپ ئۆز لايىقىدا تاماق تارتىش ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىلمىغان چوڭ مەسىلە ھېسابلىنىدۇ. مېھمان ئۇزىتىلغاندا بىر پەتنۇس نان يوللۇق تۇتۇلىدۇ. ھېيت داستىخىنى كەلگەن مېھمانغا قاراپ ئۇدۇللۇق قويۇلىدۇ. قويۇلغان مەزە تولۇق يېيىلىپ بولۇشى، ئاشقىنى مېھمان تەرىپىدىن چالا قويماي زەللە قىلىپ ئېلىپ كېتىلىشى لازىم. ھېيتلىق مەزىنى داستىخانغا تىزىپ قويمىغان ئادەت يوق. 40 كۈنگىچە ھېيتلاپ كېلىمغانلارمۇ بار. قۇربان ھېيىتتا ئۆي بېسىپ قۇربانلىق قىلىنىدۇ. روزى ھېيىت، نوروز بايراملىرىدا ئاساسەن پوشكال سېلىنىدۇ. سوزما (ساڭزا) سالمىغان ئادەت كېيىنرەك ئۆزلەشكەن. توي تامىقى ئاساسەن گۆش، نان، پولودىن ئىبارەت. پولو ئوچ كىشىگە بىردىن، گۆش بىر نان بىلەن قوشۇپ ھەربىر كىشىگە بىردىن قويۇلىدۇ. توي تامىقى توي چىققان ئۆيگە قايتۇرۇلمايدۇ. يەپ بولالمىغانلىرىنى ھەركىم بېلىگە چىگىپ ئالغاچ كېتىدۇ. نەزىر تاماقلىرى ئاساسەن ئوماچ، نان، گۆش بولۇپ، بۇمۇ بىر كىشىگە بىردىن نان بىلەن بىر پارچىدىن گۆش قوشۇلۇپ ھەممە كىشىگە قويۇلىدۇ، ھەر قانداق تويلار بىلەن چوڭ نەزىرلەر تالادا چوڭ سورۇن تۇزۇش شەكلى بىلەن تويلىشىپ (بىرلا يەرگە جەم بولۇپ) ئولتۇرغان جامائەت بويىچە ئۆتكۈزۈلىدۇ. سورۇننىڭ ئوتتۇرىسىغا بىر نەچچە چوڭ داستىخان سېلىنغان بولىدۇ. ھەربىر كىشى تويلۇق ئۇچۇن ئەكەلگەن نەرسىلىرىنى پۇتۇن جامائەتكە تولۇق كۆرسىتىپ باش داستىخانچىغا بىر ـ بىرلەپ سۇنۇپ بېرىدۇ. باش داستىخانچى ئىگىسىنىڭ ئىسمى بىلەن ئەكەلگەن نەرسىنىڭ قانچىلىك، نېمە ئىكەنلىكىنى ۋارقىراپ جامائەتكە ئېلان قىلىپ تۇرىدۇ. ئەكەلگەن نان «بىر توققۇز» ئوستىگە قويۇلغان رەخت «كىتى» قويۇلغان باشقا نەرسىلەر كۆلەڭگۈسى (بىرى ئىككى دېيىلىپ) بىلەن ئېلان قىلىنىدۇ. چوڭ نەزىرلەرمۇ مۇشۇ تەرتىپ بويىچە ئۆتكۈزۈلىدۇ.

يىغىلغان نان شۇ سورۇندا توي نېمىتى ھېسابى بىلەن يىيىلىپ، ئېلىپ كېتىلىپ تۈگەيدۇ.

پىچىنە - قەنىت، كەمپىت، يەل - يېمىش بىلەن مېھمان داستىخىنى تۈزەيدىغان قىلىق بۇ يەردە سەت ئادەت ھېسابلىنىدۇ. ئۆيگە كىرگەن ھەرقانداق كىشى داستىخانسىز (مەزەسىز) ئۇزۇن تىلمايدۇ.

توي - تۆكۈن ئادەتلىرى

قارا قۇرۇملۇقلار ئارىسىدا پۇل، مال، دۇنيا، مەنسەپ، ئابروي، نەسەپ ۋە باشقا باھانە - ئىمتىيازلار مۇناسىۋىتى بىلەن كىچىكىنى چوڭغا، چوڭنى كىچىككە، قېرىنى ياشقا، ياشنى قېرىغا، بىمارنى ساققا، ساقنى بىمارغا ئىكاھلاپ قويۇدىغان ئادەت يوق، قىز كۆيگەن، يىگىت سۆيگەن، تەڭتۇشلۇق، ئىختىيارلىق ئۆلچەم قىلىنغان، قۇدىلاشقۇچىلار رازىلىق بېرىشكەن، ئەلگە ياققان ئىكاھ تويى — بۇلاردا ھەقىقىي ھەم مەڭگۈلۈك توي ھېسابلىنىدۇ. ئىككى خوتۇنلۇق ياكى تولا توخۇن ئېلىپ خوتۇن قويۇپ بېرىدىغان كىشىلەر بۇ يەردە ئەلنىڭ نەزىرىدىن چۈشكەن (نەپرەت، مەسخىرىدىن خالىي بولالمايدىغان) «نىكاھ بىدىكلىرى» دېيىلىدۇ. قارا قۇرۇملۇقلارنىڭ تۆۋەندىكى ماقال - تەمسىللىرى بۇنىڭ روشەن دەلىلىدۇر.

بىر بىلەن ئۆتكەن ئەر — ھالال ئەر،
ئىككىگە قالغان ئەر — ۋەيرانە ئەر.
ئۈچكە قالغان ئەر — ئەرۋايى ئەر.
تۆتكە قالغان ئەر — ئەر ئەمەس يەر.

* *

بىرگە تەككەن ياخشى،
ئىككىگە تەككەن پاخشى.
گەرچە ئۇچكە تەككىنى
گۆرگە تەككەندىن ياخشى.
.....

ئاجرىشىش مۇناسىۋىتى بىلەن بالىلارنى ئۆگەيلەرگە قالدۇرۇ-
دىغان ياكى يېتىم قىلىدىغان كىشىلەر بۇ يەردە ئەلىنىڭ نەزىرى-
دىن چۈشكەن، نەسلىگە ۋاپاسىزلىق قىلغان ھېسابلىنىپ كىشى-
لەرنىڭ ئەيىبلىشىگە ئۇچرايدۇ. قارا قۇرۇملۇقلاردا:

يەتتىگە قالغان بالا،
يىغىغا قالغان بالا.
ئۆگەيگە قالغان بالا،
ئۆلگىلى قالغان بالا.

* * *

«ئۆگەينىڭ ئېتى قۇرۇسۇن،
ئىزى ئۆچۈپ ئوتى قۇرۇسۇن.
ماڭغان - تۇرغان يېرى قۇرۇسۇن،
ئەۋلادىنىڭ ئۈلى قۇرۇسۇن.

دېگەندەك ماقال - تەمسىلەر بار. بۇ خىل ماقال - تەمسىلەر با-
لىلارنىڭ تەقدىرى بىلەن ھېسابلاشمايدىغان باغرى تاش ئاتا - ئا-
نىلار ئۇچۇن كۇچلۇك نەپرەت، جاماڭەتكە جانلىق نەسىھەت، با-
لىلار ئۇچۇن سەممىي شاپائەت مەنىسى بىلەن كىشىلەرگە تەسىر
بېرىپ كەلمەكتە. شۇڭا بىز بۇلارنىڭ جەمئىيىتىنى «مېھرى دەر-

يا ئاتا ـ ئانىلار جەمئىيىتى» دەپ تونۇشقا تامامەن ھەقلىمىز. قارا قۇرۇملۇقلاردا ئىمكىداشلىق مۇناسىۋىتى بولغانلارنىڭ بىر ـ بىرى بىلەن توي قىلىشى قەتئىي مەنئىي قىلىنغان. جەمەتلەر بو ـ يىچە قۇدىلىشىش (تەۋرىلەرنى نەۋرىلەرگە چېتىش)، نەسەبكە يۇز ـ لىنىپ ئۆز خىلىنى تاللاشتەك نىكاھ ئادەتلىرى بۇ يەردە يوقىنىڭ ھېسابىدىكى ئادەتلەر تۇركۈمىگە كىرىدۇ.

قارا قۇرۇملۇقلارنىڭ نىكاھ رەسمىيىتى مۇنداق ئورۇنلىنىدۇ. توي جامائىتى تولۇق يىغىلىپ بولغاندىن كېيىن، توي ئىگىلىرى ـ نىڭ تەكلىپىگە بىنائەن ئالدى بىلەن يۇرت پېشقەدەملىرىدىن ئەر ـ ئاياللار بويىچە ئىككى مەسلىھەت سورۇنىدا تويىنىڭ ئىچكى خىزمەت رەسمىيەتلىرىنى خانىم ـ قىزلار بويىچە بېجىرگۈچى شەخسلەر تەيىنلىنىدۇ. بوغچا (توي بوغچىسى) ئېچىلىدۇ. تويلۇق نەرسىلەرنىڭ تولۇق ياكى تولۇق ئەمەسلىكى، لايىق بولغان ياكى بولمىغانلىقى ئەسلىدىكى پۈتۈشۈش دائىرىسى بويىچە سۈرۈشتە قىلىنىدۇ. قىز تويلۇق جابدۇلىدۇ ھەم ئۇنىڭغا ئەرگە تەگكەن خوتۇنلاردا بولۇشقا تېگىشلىك مەجبۇرىيەت، ئەخلاقي پەزىلەتلەر چۈشەندۈرۈلىدۇ.

ئەرلەرنىڭ مەسلىھەت سورۇنىدا ئەرلەر بويىچە مۇناسىپ توي خىزمەتلىرى تەيىنلىنىدۇ. تويىنىڭ ياخشى ئۆتۈشىگە ئائىت تەلەپ ـ لەر تەكىتلىنىدۇ. توي بېشى، يىگىت، يىگىت قولدىشى تونۇشتۇ ـ رۇلىدۇ. يىگىتكە خوتۇنىنىڭ ھەم بولغۇسى پەرزەنتلىرىنىڭ ھا ـ لىدىن ياخشى خەۋەر ئېلىش، خورلىماسلىق، ئەرلىك، ئاتىلىق، بۇرچىنى ئۆلگىچە تولۇق ئادا قىلىش توغرىسىدا نەسىھەت بېرى ـ لىدۇ. قىزنىڭ ھەققى كەبى (سۈت ھەققى) بېكىتىلىپ، كۈيئوغۇل بولغۇچىنىڭ «غايىپ قەرزى» («ئۇ دۇنيالىق» قەرزى) ھېسابىدىن نېسىگە قالدۇرۇلىدۇ. بۇ خىل «قەرز» تېگى ـ تەكتىدىن ئالغاندا كۈيئوغۇلنىڭ قېينىئاتا، قېينىئانىغا ئۆلگىچە خىزمەت قىلىشىنى مۇتلەق شەرت قىلغان مەنىۋي قەرزدۇر. ئەمەلىيەتتە ھەققى كەبى ئۇچۇن ھېچقانداق ماددىي چىقىم ئېلىنمايدۇ. يۇقىرىقى ئىشلار

ئاخىرلاشقاندىن كېيىن نىكاھ ئوقۇش سورۇنى تۈزۈلىدۇ. يىگىت، قىز ئۆز قولداشلىرى بىلەن جامائەت ئالدىغا (يىگىت بېشىنى ئەگىپ، قىز يۈزىنى يۆگەپ) ھازىر بولىدۇ ھەم نىكاھ لوقمىسى (ئۇششاق پارچىلاپ تۈزغا چىلانغان نان)نى قوبۇل قىلىشقا ئەدەپ بىلەن ئۆرە تۇرۇشىدۇ. ئادەت بويىچە نىكاھ موللىسى ئالدى بىلەن نىكاھ سۈرىسىنى ئاندىن كېيىن ئۇلاپلا ئوقۇلىدىغان نىكاھ رىسالىسىنى ئوقۇيدۇ. نىكاھ رىسالىسىنىڭ بىر بېتىدە مۇنۇلار قەيت قىلىنغان:

يىگىتكە قارىتا:

«بۇگۈنكى توي ئەھلىنىڭ گۈزەللىقى بىلەن ئىككى ئالەملىك جۈپتى - بەدەنلىك ئۈچۈن، xx ئاخۇننىڭ ئوغلى xx ئاخۇن xx ئاخۇننى قىزى xx نى خوتۇنلۇققا قوبۇل قىلدىڭىز. ھازىرقى دە- قىقىدىن باشلاپ ئەرلىك قەرزىڭىزنى تولۇق ئادا قىلغايسىز. ئۇ- نىڭدىن رۇخسەتسىز يىرىقى ئۇچ ئايلىق، يېقىنى ئۇچ كۈنلۈك سەپەرگە تاشلاپ كەتمىگەيسىز. ئۇچ مەرتە قەستەن گۈناھ قىلمە- غۇنچە بىر زەربە (تاك ئېتىپ) چەكمىگەيسىز. خارۇزار ۋەپەقىر- چىلىكتە قالدۇرمىغايسىز. بولغۇسى پەرزەنتلەرنى يېتىملىكتە، خۇدايى مۇسۇلمانچىلىقتىن سىرت ھەم غەيرىي كۈنگە قالدۇرمە- غايسىز. سەۋدايى غەزەپ، ناشايان گۈمان بىلەن گۈناھسىز، سە- ۋەبسىز «تالاق»، تۆھمەت قىلمىغايسىز.»

كېلىنگە قارىتا:

«پالانچى خان كىيۈڭىزنىڭ ئىككىلا دۇنيالىق ھەقىگە قارا سانمىغايسىز. نامەھرەمگە، ئەرنىڭ ئەمرىگە خىلاپ نادۇرۇس ھە- ۋەسكە بېرىلمىگەيسىز. بولغۇسى پەرزەنتلەرنى ئۆز ئەجدادى ئە- زىدىن چەتلىمەيدىغان، ۋاپالىق، تەن - دۇرۇس، مۇسۇلمان، ھالالچى، ئىشچان، ئەدەبلىك چوڭ قىلىپ ئەۋلادى پاكلىقنى ئادا قىلغايسىز...»

مۇسۇلمانچىلىقنىڭ نىكاھ پىرىنسىپلىرى بىلەن يەرلىك نە- كاھلىنىش ئەخلاقى زىچ بىرىكتۈرۈلگەن بۇ خىل يەرلىك نىكاھ

رىسالىسى بۇ يەرنىڭ يەرلىك ئادەت قانۇنى سۈپىتىدە ئالاھىدە دىققەتكە سازاۋەردۇر.

نىكاھ ئوقۇلۇپ، نىكاھ دۇئاسى تاماملانغاندىن كېيىن، پۈتۈن جامائەت ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ نىكاھلانغانلارنى تەبرىكلەيدۇ. يېڭىتنىڭ بوينىنى ئېگىش، قىزنى كۆچۈرۈش رەسمىيەتلىرى ئورۇنلىنىدۇ. توي داستىخىنى تارتىلىپ، چاچقۇ چېچىلىدۇ، ئاندىن توي مەشرىپى باشلىنىدۇ. ئالقىش سادالىرى ئىچىدە قىز كۆچۈرۈلىدۇ. قىز بىلەن يەڭگە ئەۋەتىش، باردى ـ كەلدى، سالام، چاقىرىشىش ئادەتلىرى تولۇق ئورۇنلىنىدۇ.

توي مەشرىپىدە قىز ـ يىگىت ئوتتۇرىغا چۈشۈپ بىللە ئۇسسۇل ئويناىدۇ. ئايال قۇدىلار چوڭ پەدىلەرگە («شادىيانە») تەبرىك، خۇشاللىق ئۇسسۇلى ئويناىدۇ. قىز كۆچۈرۈلگەندىن كېيىن ئەر تەرەپنىڭ ئۆيىدە رەسمىي توي شەكلى بىلەن چوڭ توي داستىخىنى تارتىلمايدۇ. مەشرەپ ئۇيۇشتۇرۇلۇپ پاتمە داستىخانلىرى سېلىنىدۇ. دېمەك، قىز ـ يىگىت تويىنى بىرلا يەردە، بىرلا قېتىم ئۆتكۈزۈش قارا قۇرۇملۇقلارنىڭ «خۇدا بىر، ئەجەل بىر، تۇغۇلۇش بىر، توي بىر» چۈشەنچىسىدىن كېلىپ چىققان يەرلىك ئادىتىدۇر.

بۇ يەردە توي چىقىمى ئېغىر بولمايدۇ. ئىقتىسادى ئوتتۇرا ھال ئاھالىلەرنىڭ ئوغۇل تەرەپ تويلۇق راسخوتى كۆپ ھاللاردا بىر كالا، ئىككى قوي، ياكى بىر قوتاز، بىر قوي قىممىتىدە (ھازىرقى پۇلغا تەخمىنە 500 يۈەن ئۆپچۈرىسىدە) پۈتتۇرۇلىدۇ. بىر چاي، بىر توي، بىر مەشرەپ، بىر چاقىرىش، بىر سالام ۋە بىر يۈز ئاچقۇدىن ئىبارەت توي رەسمىيەتلىرى ئورۇنلانغاندىن كېيىن «توي زەخمىسى» تۇگىگەن بولىدۇ. ئىقتىسادىي سەۋەب تۇپەيلىدىن تۇل، سالتاڭ قالىدىغان شەخسلەرنى، بۇزۇلۇپ كەتكەن تويلارنى ئۇچرىتىش مۇمكىن ئەمەس. تۇنجى پەرزەنت تۇغۇلغان ھامان ئوغۇلنىڭ ئاتا ـ ئانىلىرى كۆپ ھاللاردا بالىنى بېقىۋېلىپ تەربىيەلەيدۇ. تۆۋەندىكى قوشاق قارا قۇرۇملۇقلارنىڭ تويىنى ئاددىي ـ سادىدا

ئۆتكۈزۈشتەك ئېسىل ئەنئەنىسىنىڭ دەللىلىدۇر.

قەرز، زەخمىسىز ئۆتكەن توي،
ئەل ـ خالايىق كۈتكەن توي.
كىچىك بولسۇن، چوڭ بولسۇن،
كۈلكە بىلەن پۈتكەن توي.

بىر مەھەللىدىن پۇل سوراپ،
بىر مەھەللىدىن مال سوراپ.
ئەرتە كەلسە قەرز سوراپ،
ئايىقىدىن يىتكەن توي.

ئىسسىم قويۇش، ئاتاش ئادەتلىرى

بىز قارا قۇرۇم ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىن قەدىمكى بولۇپمۇ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ساپ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئادەم ئىسىملىرىنى (تاش، تۆمۈر، سۈپۈرگە، چىراغ، ئەخلەت، چاۋا، پاسا، كېپەك، كىچىك، چوڭ، قۇتلۇق، ئاي، چولپان، توختى، تۇردى دېگەندەك ئىسىملارنى) ئىنتايىن قويۇق ئۇچرىتىمىز. بۇ خىل ئىسىملار تۇراقلىق قوشۇمچىسى (سۈپەت پېئىلى) بىلەن («ئاخۇن»، «باي»، «بەگ»، «خان»، «جان» دېگەندەك قوشۇمچىلار بىلەن) مۇقىم بىرىككەن، چوڭقۇر مەنا، مۇكەممەل مىللىي خاسلىققا ئىگە، ئادىي، ئىخچام، چۈشىنىشلىك ئىسىملاردۇر. بىز بۇ يەردە ئىسلامىيەتتىن كېيىن كىرگەن بىر قىسىم ئەرەبچە، پارسچە دىنىي ئىسىملار (كالامىزىم دائىرىسىدىكى ئىسىملار) نىمۇ مەسىلەن، مۇھەممەد، ئابدۇراخمان، بۇۋى خەدىچە دېگەندەك خاس ئىسىملارنىمۇ ئارىلاپ ئۇچرىتىمىز. لېكىن بۇ خىل ئىسىملار بۇ يەردە پەقەت ئۇيغۇر تىلىنىڭ تۈپ قانۇنىيىتىگە، يەرلىك ئاھالىنىڭ تەلەپپۇز ئادىتىگە تولۇق بويسۇندۇرۇلۇپ مۇھەممەد ئەمەس مەمەت، ئابـ

دۇراخمان ئەمەس ئابدىراخمان، ئىبراھىم ئەمەس، ئىۋرايىم، بۇۋى خەدىچە ئەمەس، خەلىچە بويىچىلا ئۆزلەشتۇرۇلۇپ قوبۇل قىلىنغان ياكى قوش ئىسىم توختىسى مەمەت، ئاي خەدىچە دېگەن ئارىلاشما ئىسىم شەكلى بىلەن ئۆزلەشتۇرۇلگەن. سوپىلارغا خاس ئىسىملار (سوپى، دەرۋىش، ئىشان، بۇۋەم، ۋەلى دېگەندەك ئىسىملار) ياكى ئىمتىياز، ئەمەل ئۇقۇمىدىكى ھاكىم، ئىمام، پاشا، رەئىسە دېگەندەك ئىسىملار بولسا بۇ يەردە ئانچە قوبۇل قىلىنمىغان. ھازىرقى زامان ئىسىملىرىمۇ مەسىلەن، ئۇمىد، يالقۇن، مەدەنىيەت، كۆرەش دېگەندەك ئىسىملار بۇ يەردە يوق.

قارا قۇرۇملۇقلاردا نەسەب قوغلىشىپ (بۇرۇنقى ئاتا ـ بوۋا ـ لىرىنىڭ ئىزىنى ئۆچۈرمەسلىك ئاساسىدا) ئىسىم قويىدىغان (بوۋىسىنىڭ ئىسمىنى ئوغۇل نەۋرىسىگە، مومىسىنىڭ ئىسمىنى قىز نەۋرىسىگە قويىدىغان) ئادەت قويۇقراق بولۇپ، بۇ تولىراق قىزىنى تىلغا ئالغاندا مومىسىنى ئەسلەيدىغان، ئوغلىنى تىلغا ئالغاندا بوۋىسىنى ئەسلەيدىغان تۇرمۇش تىلى شەكلى بىلەن ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ يەردە يەنە كىشىلەرنىڭ كىچىكلىك، بالىلىق، ياشلىق، قىرانلىق، قېرىلىق دەۋرلىرى بويىچە پەرقلىق ئاتايدىغان، چاقىرىدىغان تىل (ئىسىم) ئادەتلىرى بار. مەسىلەن، بالا تۇغۇلۇپ ئىسىم قويۇلغاندىن كېيىنلا ئوغۇل بولسا پاقىلىنىم، قوزام، قۇرغۇيۇم، غوجام دەپ، قىز بولسا مونچىقىم، گۈلۈم، ئالا تۇنۇم دەپ، ئەسلى ئىسمىنى ئاتىماي ئەركىلىتىش سۆز بىلەن تىلغا ئالمىدىغان، بالا ئۆچ ـ تۆت ياشتىن ئاشقاندىن كېيىن توختى، قۇندۇز دەپ ئەسلى ئىسمىنى تولۇق چاقىرىدىغان، بالاغەت يېشىغا يەتكەندىن كېيىن ئاخۇن، بەگ، خان، جان دېگەندەك سۆ پەتلەر قوشۇلغان («سۈپۈرگە ئاخۇن»، «لاچىن بەگ»، «توختى خان»، «ئەخلەتجان» دېگەندەك) تولۇق نامىنى ئاتايدىغان ئادەت بار، ياشانغان كىشىلەر مەھەللىۋى جامائەتچىلىك ئىچىدە، بىر جەمەت كىشىلەر ئارىسىدا «باي ئاكام»، «باي دادام»، «باباكام»، «موللاكام»، «ئاق ئاناكام»، «خان ئاناكام» دېگەندەك سۈپەت ئىـ

سىملىرى بىلەن ئاتىلىدۇ. ئۆز ئىسمىنىڭ كەينىگە ئاتىسىنىڭ ئىسمىنى قوشۇپ، مەسىلەن، «چاۋاكىچىك»، «ئەخلەت پاسا» دەپ ئاتايدىغان ھازىرقى زامان فامىلىچىلىك ئادەتلىرى بۇ يەردە تېخى ئومۇملاشمىغان. بۇ خىل ئىسىم ـ فامىلە ئورنىغا تارىختىن بۇيان ساقلىنىپ كېلىۋاتقان لەقەم، جاي ياكى كەسىپ ناملىرى بىلەن، مەسىلەن، «ئاخۇنباي كاللەك»، «تۇردىيار قوڭغۇز»، «شايىخان كۆك» (ئۇششۇق)، «روزى ئاخۇن توقۇناق» (بۇلار لەقمىي ئىسىملار)؛ «ئابلىمەسەن باقشى»، «ھەمرا قويچى» (بۇلار كەسپىي ئىسىملار)؛ «سامچى تۇرۇپ ئاخۇن»، (جاي ناملىرى بىلەن بىرىكەن ئىسىم) دېگەندەك لەقەم، ناملار قوللىنىدۇ. بۇ خىل لەقەم، ناملار ئەجدادتىن ئەۋلادقا مىراس، جانغا ھەمرا، «يارالغاندا يېپىشقان» بولۇپ كەلگىنى ئۈچۈن ھېچقانداق كىشى ئۇنىڭدىن نومۇس قىلمايدۇ. كىنايە، «يېغىرنىغا تېگىش» بىلەن ئەمەس بەلكى ئەجداد تەۋرۈكى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىپ قەدىرلەيدۇ، داۋاملاشتۇرىدۇ. مەسىلەن، ئازغانسال ئويمانلىقىدىكى ئاھالىلەرنىڭ (ھازىر بۇ يەر ئىككى كەنت بولۇپ مەمۇرىيلاشقان) نەسەب تەزكىرىلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، تارىختىن بۇيان ئۇلار ئون خىل لەقەم تۈركۈمى بويىچە يەنى «غازلار»، «كاللەكلەر»، «قوڭغۇزلار»، «بورداقلار»، «توخۇلار»، «لاتىلار»، «پورلار»، «كوشاڭلار»، «توخۇناقلار»، «قارنى يورۇقلار» بويىچە ئاتىلىپ، ھەرقانداق زامان، ئورۇن، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت جەھەتلەردە بۇ خىل ئەجدادلىرى پەرق بىرلىك بۆلۈنمىلىرىنى ھاسىل قىلىپ كەلگەن. بۇ يەرنىڭ پىلتاش مەھەللىسىدىكى ئاھالىلەر سامچى مەھەللىسىدىكى ئاھالىلەرنى «غازلار» دەپ ئاتىسا، سامچىلىقلارمۇ پىلتاشلىقلارنى «توخۇناقلار» دەپ ئاتاپ كەلمەكتە. كىشىلەرنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ خۇلقى مىجەز، نام ـ ھاللىرىنى مەنبە قىلىپ قويۇلىدىغان بۇ خىل لەقەم ـ ناملار بۇ يەردە ھەرگىز ئاداۋەت، ئازارلىشىش، كەمسىتىش ئۇقۇمىنى بەرمەيدۇ، ئەكسىچە بۇ خىل لەقەم، ناملارنى تاشلىۋەتكەن ياكى ئۇنىڭدىن نومۇس قىلغان كىشىلەر ئۆز جەمەتلىرى ئارىسىدا، مە-

ھەللىۋى جامائەتچىلىك ئىچىدە يەكلىنىپ قېلىش ئاقىۋىتىگە ئۇچراپ تۇرىدۇ.

لەقەمسىز ئەر بولماس،
ئويماقسىز خوتۇن.

لەقەمسىزنى ئادەم دېمە،
ئەنسىز[1]نى بىر مال (دېمە).

لەقەمسىزنىڭ ئۇلى يوق،
ئۇلى ئەمەس يولى يوق.

لەقەمنى خىزىر قويىدۇ،
لەقەمسىزنى ئەرۋاھ ئۇرىدۇ.

قارا قۇرۇملۇقلارنىڭ بۇ خىل ماقال ـ تەمسىللىرىدىن بىز ئۇلارنىڭ لەقەم، نام ھەققىدىكى پوزىتسىيەلىرىنى چۈشىنىپ ئالالايمىز.

ئۇلار ئادەم ئىسىملىرىنى ئۆزلىرى ياشاپ تۇرغان مەۋجۇت دۇنيانىڭ جانلىق، جانسىز تەبىئەت دائىرىسىدىن (زېمىن، ئاسمان، ھاۋا، قار، سۇ، تاغ، دەل ـ دەرەخ، گۈل ـ گىياھ، ئۇچىلىق، تىنالىق، ھايۋانات دۇنياسىدىن)، تارىخىي ۋەقەلەر، رىۋايەت، چۆچەكلەر، ئەخلاق، ئېتىقات، ئارزۇ، ئۇمىد، نەسەب ۋە ئىجتىمائىي تەرىكچىلىك ۋاستىلىرىنى مەنبەئە، شەكىل قىلىپ قويىدۇ. مەسىلەن، ئۇلار ئۆز مۇھىتىدىكى ئاق ـ قارىنى، سۇزۇك سۇنى، زېمىننى، ئوت ـ چۆپ، گۈل ـ گىياھنى سىمۋول قىلىپ، «ئاق بەگ»، «سۇزۇك ئاخۇن»، «زېمىن باي»، «سېرىق باقشى» (شېرق ـــ بۇ يەرنىڭ ئاساسلىق مال يەيدىغان ئوتى ياكى سېرىق ئوت)، «تاشگۈل» دېگەندەك ئىسىملارنى؛ تاغنى، ئورماننى، ئاسماننى ئاساس قىلىپ «تاش باي»، «ئورمان بەگ»، «ئايخان»، «چولپانخان»

لارنى؛ قىممەتلىك دۇنيانى (ۋەجىنى) ئاساس قىلىپ «تىللاخان»، «ئالماس باي»، مېتاللارنى سىمۋول قىلىپ «تۆمۈرجان»، «پالتا باي» دېگەندەك ئىسىملارنى؛ قوشلارنى سىمۋول قىلىپ «بۇلبۇل-خان»، «لاچىن بەگ» دېگەندەك ئىسىملارنى؛ ئىستېمال ۋاستىلىرىنى سىمۋول قىلىپ «ھەسەلخان»، «تۇقاچخان» دېگەندەك ئىسىملارنى؛ كىيىم - كېچەك، تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى سىمۋول قىلىپ «شايىخان»، «سۇپۇرگە ئاخۇن» دېگەندەك ئىسىملارنى قوياتتۇق. بۇ يەردە ھاياتلىققا بولغان مۇھەببەت، بەخت - سائادەتكە بولغان ئىنتىلىش، ھېسسىياتى ئىستىكى بىلەن قويۇلىدىغان «ئانا-مانباي»، «بەختىخان»، «تۇرۇپ»، «تۇردى»، «تۇرسۇن»، «توختى»، «جانان» دېگەندەك ئىسىملارمۇ خېلى بار.

بىز قارا قۇرۇم ئۇيغۇرلىرىنىڭ بۇ خىل ئادەم ئىسىملىرىدىن، ئىسىم قويۇش، ئاتاش ئادەتلىرىدىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىنى، تارىختىكى تىل، مەدەنىيىتى، ئېتنوگرافىيەسىنى، جۇغراپىيە، تەبىئەت، دۇنيا قاراش، پسىخولوگىيە، ئېتىقات، ئەخلاق ۋە باشقا جەھەتلەردىكى ئىلىم غەزىنىلىرىنى چۇشىنىش، تەتقىق قىلىشتا پايدىلىنىشقا بولىدىغان نۇرغۇن قىممەتلىك ئىز - دېرەك، مەنبە-لەرگە ئىگە بولالايمىز.

1985 - يىلى يېزىلدى

جاھالەت پىرلىرى ئۇيغۇر دىيارىدا

(تارىخىي ئوبزور)

جاھالەت پىرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر دىيارىغا كېلىشى

سوپىزمنىڭ ئىلاھىيەت قارىشى ۋە ماھىيىتى توغرىسىدا

سوپىزم (تەسەۋۋۇپ)[1] ــ ئاللاھنىڭ سۈپەتلىرىنى ۋە كائىناتنىڭ مەۋجۇت بولۇشىنى يەككە مەۋجۇدىيەت چۈشەنچىسى بىلەن بايان قىلىدىغان مۇرەككەپ پەلسەپىۋى ئېقىم. ئۇلۇمالىرىمىزدىن مولla مۇھەممەد ھۈسەيىن كۇچارى بىلەن مولla توختى خەلپەت قەشقەرىيلەرنىڭ ھىجرىيە 1226ـ يىلى قەشقەردە بىرلىشىپ يېزىپ قالدۇرغان «تەزكىرەئى پىرياران» (پىريارانلار بايانى) دېگەن پارسچە قولىيازمىسىدا بۇ ئېقىمنىڭ تەرىپى مۇنداق بايان قىلىنغان: «سوپى يارانلار بۇ ئالەم، جۈملىدىن ئالەمدىكى جىمىكى مەۋجۇدات (جانلىق، جانسىز تەبىئەتنى دېمەكچى ــ ئاپتور) شەك ـ شۈبھىسىز ئاللاھقا خاستۇر، ئىنسان ئەنە شۇ مەۋجۇداتلار ئىچىدىكى جانلىقلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ يارىتىلىشى بىلەن تىرىكلىك جەريانى پەقەت ئۇلۇغ ئاللاھقا بىرىكىپ كېتىش، ھەمدۇ ـ سانا ئېيتىش، مۇتلەق، دائىما، شەك ـ شۈبھىسىز قۇلچىلىق قىلىپ تۇرۇش، توۋا ـ ئىستىغپاردىن خالىي بولماسلىق ئۈچۈن

---

① بۇ ئاتالغۇ تارىختا ئەرەبلەردە «سوپى» ــ «سوپىيە»، پارسلاردا «ئىشان»، «ئىشانىزم»، مۇسۇلمان ھىندىلاردا «ئەۋھامى ئىسلام» (ئىسلام تەرىقىتى)، يەنە باشقا بەزى مۇسۇلمانلار ئارىسىدا «باتىن» ــ «باتىنىزم»، «دەستارىيە»، ئوتتۇرا ئاسىيا جۈملىدىن شىنجاڭ مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا «خوجىلار مەزھىپى»، «پىرلىق يولى»، «سەئىد» لىك، «خۇپىيانە ئىبادەت» يولى دېگەندەك نام ـ ئاتاقلار بىلەنمۇ ئاتىلىپ كەلگەن. 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن ئېتىبارەن بەزى ئىجتىمائىي پەنچىلەر بىلەن دىنشۇناسلار بۇ ئاتالغۇنى «سوپىزم» ياكى «تەسەۋۋۇپ» نامى بىلەن ئاتاپ كەلمەكتە.

دۇر. ھەر بىر بەندىنىڭ تەقدىرى ئۇلۇغ ئاللاھنىڭ ئىلكىدىن ھاسىل بولىدۇ، يەنى «ئەل تەقدىرۇل ۋەل قەلەم» (بەندىنىڭ تەقدىرى، زۇۋۇ-لىسى ئۆزى يارىلىشتىن بۇرۇن ئاللاھ تەرىپىدىن ئاللىقاچان پېشانىسىگە پۈتۈپ قويۇلغاندۇر دېگەن مەنىدە ــ ئاپتور)، «ئاللاھدىن بىئىزنى قىل تەۋرىمەيدۇ، دەپ قارايدىغان ماشايىخلار (چوڭ ئىشانلار ــ ئاپتور) دۇر.»

سوپىزم ئېقىمىنىڭ يولغا قويىدىغان ۋە داۋام ئەتكۈزىدىغان ھەرىكەت قىبلىنامىسى: مۇسۇلمانلارنى دائىما ئاللاھ تەرەپكە، ئاللاھقا مەنسۇپ ئىشلار تەرەپكە تەكەللۇپسىز مايىل قىلىش، ئاللاھنىڭ ئەمرىگە، ئاللاھ ئاتا قىلغان تەقدىرىي ئۆلچەملەرگە بويسۇندۇرۇش، دائىما ئاللاھنى ئەسلەپ تۇرىدىغان، ئاللاھقا مەنسۇپ بولمىغان مۇھەببەت ۋە ھەرىكەتنى قوزغايدىغان ھەر قانداق ئامىل ۋە ھەۋەسلەردىن خالىي، پاك تۇرىدىغان، شەخسىي راھەت، مەنپەئەتنى ئويلىمايدىغان، شەخسىي غەرەزلەردە بولمايدىغان قىلىپ تەربىيەلەش، ئادەتلەندۈرۈشتىن ئىبارەتتۇر.

سوپىزمنىڭ تارىختىكى ئىجادچىلىرىدىن بىرى ــ مىلادىيە 12 ــ ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر سوپى خوجا ئەھمەد يەسسەۋىنىڭ «دۇنيانىڭ نازۇ ــ نېمەتلىرىنى ئىزدىگەن سوپى ئەمەس، ئۆز ھاياتىنى بەختسىزلىك ۋە غۇربەتتە تائەت ــ ئىبادەت بىلەن ئۆتكۈزگەن كىشى ھەقىقىي سوپى-دۇر» دېگەن تەلىمىمۇ پىكرىمىزنىڭ تارىخىي دەلىلىدۇر.

بۇ مەزھەپنىڭ تۈپ ماھىيىتى توغرىسىدا تارىخشۇناس ئى. ئا. كىرىۋىلوف «دىن تارىخى» دېگەن كىتابىدا توختىلىپ مۇنداق يازغان: «بۇ سىستېما شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن تەشكىللەنگەنكى، ئۇنىڭدا بىرلا مەقسەت كۆزدە تۇتۇلىدۇ، يەنى مىڭلىغان، يۈز مىڭلىغان قارىسىغا ئىشىنىدىغانلار ۋە چوقۇنىدىغانلارنى تەربىيەلەش ۋە ئۇلارنى ئۆزلىرى تۇنغان ئىمامغا ھەم ئۇنىڭ قۇۋۋىتىدىن بولغان تەرغىباتچىلىرىغا ھېچقانداق شەرتسىز ئىتائەت قىلىدىغان قىلىپ ئادەتلەندۈرۈش، بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئۇلارغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئامما بىر ئوچۇم ۋىجدانسىز، شۆھرەتپەرەسلەر قولىدىكى قارىغۇ قورالغا ئايلانىدۇرۇلىدۇ.» شۇنى

كۆرۈشكە بولىدۇكى، بۇ مەزھەپ تەلىماتى ۋە ئۇنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتى نادان ئاۋامنى ۋىجدانسىزلارچە ئالداشتىن ئىبارەتتۇر.

شۇنداق ئىكەن سوپىزم ئىنسانلارنى بۇ ئالەمدىن مەڭگۈ تەركىي دۇنيا ھەم ئەبەدىي مۇتەئەسسىپ ئۆتۈشكە دالالەت قىلىدىغان، باشلايدىغان، مەۋجۇت ئالەم مۆجىزىلىرىنى، ئىجتىمائىي تىرىكچىلىك ۋە ئىجتىمائىي ھەققانىيەتنى ئۆزلىرىگە پايدىلىق قىلىپ چۈشەندۈرىدىغان ئالتمىش «ئاخىرەت» «مىزانى» بىلەنلا ئۆلچەيدىغان، ئىنسانىي ھاياتقا، ئىلىم ـ پەنگە زىت، تارىختا پەيدا بولۇپ، تارىختا يوقالغان پىر ـ ئەۋلىيالارغا قۇلچىلىق كۆرسىتىدىغان ئېقىمدۇر.

سوپىزمنىڭ پەيدا بولۇش جەريانى

سوپىزم مەزھىپىنىڭ ئىسلامىيەت دۇنياسىغا پەيدا بولۇش، تارقىلىش، كېڭىيىش جەريانلىرىنى بىلىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئۇنىڭ پەيدا بولۇش جەريانىغا ئائىت تارىخىي ۋەقەلەرنى قىسقىچە ئەسلەشكە توغرا كېلىدۇ.

مىلادىيە 632 ـ يىلى مۇھەممەد پەيغەمبەر ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ ساھابىلىرى بىلەن ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ئارىسىدا خەلىپىلىكنى (ئىز باسارلىقنى) تالىشىش كۈرىشى كېلىپ چىقىدۇ. بۇ كۈرەش نەتىجىسىدە مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ دەسلەپكى ساھابىلىرىدىن بولغان ئابابەكرى بىرىنچى قېتىم خەلىپىلىكنى ئۆتەيدۇ. بۇ چاغدا مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ كۈيئوغلى ھەم نەۋرە ئىنىسى ھەزرىتى ئەلى: «پەيغەمبىرىمگە ئۇنىڭ ئۆز ئەۋلادلىرى ۋارىسلىق قىلىپ خەلىپىلىككە ئولتۇرۇشى كېرەك ئىدى» دەپ قاراپ، ئابابەكرىنىڭ خەلىپە بولۇشىغا قارشى چىقىدۇ ۋە ئاخىر ئۇچىنچى قېتىم خەلىپىلىككە ئولتۇرغان ساھابە ئوسمانىنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ، خەلىپىلىكنى ئىگىلەيدۇ، مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى ئەڭ يېقىن ساھابىلىردىن بولغان ئابابەكرى، ئۆمەر، ئوسمانلارنىڭ (ئۇلار مۇھەممەد پەيغەمبەر بىلەن بىر نەسىل نەسەب ئەمەس ئىدى) تەرەپدارلىرىغا قارشى ئەلى پەرەسلەرنىڭ «شىئە

ئەلى» تەشكىلاتىنى قۇرىدۇ. بۇ تەشكىلات پەيغەمبەر ھايات ۋاقتىدا «چاھاريار»لىق سەلتەنتىدە بولغان تۆت ساھابىدىن ئابابەكرى، ئۆمەر، ئوسمانلارنىڭ «چاھار يار» لىقىنى ئېتىراپ قىلمايدۇ. يۇقىرىقى ئۇچ ساھابىنىڭ تەرەپدارلىرىمۇ مىلادىيە 661 - يىلى كۇففە دېگەن يەردە ھەزرىتى ئەلىنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ، «شىئە»چىلەرگە قارشى ئۆزلىرىنىڭ «سۈننىي» ناملىق تەشكىلاتىنى قۇرىدۇ. ھەزرىتى ئەلىنىڭ ئوغلى ئىمامى ھۈسەينمۇ يەزىد تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. يۇقىرىقى ۋەقەلەردىن ئېتىبارەن بۇ ئىككى گۇرۇھ ئوتتۇرىسىدا خەلپىلىك تالىشىشنى چۆرىدىگەن مەزھەپ كۈرىشى شەكىللىنىپ، بارغانسېرى ئۇلغىيىپ كېتىدۇ، مۇرەسسەسىزلىشىدۇ. بارا - بارا بۇ ئىككى تەشكىلاتنىڭ يۇقىرى قاتلام دىنىي يېتەكچىلىرى ئارىسىدا «قۇرئان كەرىم» نى ۋە پەيغەمبەر تەكتلىگەن ئەھكام، ئۇقۇم، پىرىنسىپ، ئەنئەنىلىرىنى ھەر كىم ئۆز مەۋقەلىرىنى چىقىش قىلىپ بىر - بىرىگە زىت تەپسىرلەيدىغان، چۈشەندۈرىدىغان، ئەمەل قىلدىغان پىرىنسىپال مەسىلە كېلىپ چىقىدۇ. «شىئە ئەلى» چىلەرنىڭ ئۆلىمالىرى قۇرئاننى شەرھلەشتە: قۇرئاننىڭ «باتىن» (يوشۇرۇن) ھەم «زاھىر» مەنىلىرى بار. «باتىن» مەنىسى بەندىلەرنىڭ شەرتسىز، شەك - شۈبھىسىز ئەمەل قىلىشقا قارىتىلغان، دەپ قارىتىپ، بۇ قاراشلىرىنى مۇستەھكەم، مەڭگۈلۈك «ھەقىقەت» سۈپىتىدە ئاساسلاش ئۈچۈن مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئەۋلادلىرى ھەزرىتى ئەلى قاتارلىقلارنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى سۆز - ھەرىكەتلىرىدىن «ئەخبار» ناملىق چوڭ كىتابنى تۈزۈپ چىقىپ، «قۇرئان» بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويۇش ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ دىنىي پىرىنسىپلىرىنى مۇشۇ نۇقتىغا مەركەزلەشتۈرىدۇ. «سۈننىي»لەرنىڭ چوڭ ئۆلىمالىرىمۇ «قۇرئان»نى شەرھلەشتە: «قۇرئان» نىڭ ھەقىقەتەن «زاھىر»، «باتىن» مەنىلىرى بار، «زاھىر» مەنىسى ـــ بەندىلەرنىڭ شەرتسىز ھەم شەكسىز ئەمەل قىلىشقا قارىتىلغان، دەپ قارىشىپ، بۇ قاراشلىرىنى مۇستەھكەم، مەڭگۈلۈك ھەقىقەت سۈپىتىدە ئاساسلاش ئۈچۈن، مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ سۆز - ھەرىكەتلىرىدىن

«سۇننىي» ناملىق چوڭ كىتاب تۇرۇپ چىقىپ، قۇرئانغا يانداشتۇرۇش ئارقىلىق ئىسلام ئەقىدىلىرىنى ئەنە شۇ نۇقتىغا يىغىنچاقلايدۇ. شۇنداق قىلىپ «شىئە ئەلى» لەرنىڭ ئۆلىمالىرى قۇرئاننىڭ «باتىن» مەنىسىنى ئاساس قىلىپ، «زاھىرى» دۇنيادىكى ئىجتىمائىي بارلىقنى (ئىنسانلار-نىڭ تەبىئىي، ئىجتىمائىي كۆرەش، پائالىيەتلىرىنى) «باتىن ئالەم» ئۇچۇن ئۇ «دۇنيا» ئۇچۇن بولغان خۇدايى قۇلچىلىق دائىرىسىدىن چىقىپ كەتمەسلىكى كېرەك، دەپ بىلىپ ئىنسانلارنى ئاللاھنىڭ ئىختىيارىدىكى بەقۇۋۇل ئۆتكۈنچى مەخلۇق دېگەن قارىشىدا چىڭ تۇرۇش يولى ئارقىلىق، ئۆز مەۋقەلىرى بويىچە تۇنۇقان يولىنى «ئەھلى تەرىقەت» (تەركىي دۇنيالىق يولى) دەپ ئاتاشقا باشلايدۇ. «سۇننىي» چەلەرنىڭ پېشۋالىرىمۇ «قۇرئان»نىڭ مەۋجۇت ئالەم توغرىسىدىكى ھەقىقىي، يېگانە دەستۇر ئىكەنلىكىدە چىڭ تۇرۇپ، كائىنات ھادىسىلىرىنى، ئىنسانلارنىڭ تەبىئىي، ئىجتىمائىي غايە، كۆرەش، ئىنتىلىشلىرىنى (ئاللاھنىڭ مەۋجۇت دۇنيانى بەندىلەر ئۈچۇنلا ياراتقانلىقىنى)، «باتىن» ئالەمنىڭ «زاھىرى» ئالەم ئۇچۇن قوشۇمچە ئۇقۇم ئىكەنلىكىنى قەيت قىلىشىپ، ئۆزلىرىنىڭ مۇقىم مەۋقەلىرىنى (يولىنى) «ئەھلىي شەرىئەت» (زاھىرى ئالەم يولى) دەپ ئاتايدىغان بولدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىسلامىيەت ــ «شىئە»، «سۇننىي» مەزھەپلىرى بويىچە ئىككىگە پارچىلىنىپ كېتىدۇ. ئۆز ۋاقتىدا مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئىسلام بايرىقى ئاستىغا جەملەشكەن مۇسۇلمان قوۋملىرى بىر ـ بىرىگە قارىمۇ قارشى ئىككى بايراق ئاستىغا بۆلۈنۈپ (ئۇيۇشۇپ) ئىچكى جاڭجال، مەزھەپ ئۇرۇشلىرىنىڭ قۇربانلىرىدىن بولۇشقا يۈزلىنىدۇ. بۇ ئىككى مەزھەپ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بارغانسېرى ئۆتكۈرلىشىپ، قانلىق ئۇرۇشلارغا سەۋەب بولىدۇ.

تۆنجى تۈركۈم «سوپى ـ زاھىد» لار گۇرۇھىنىڭ ئىراندا پەيدا بولغانلىقى توغرىسىدا

مىلادىيە 8 ـ ئەسىرگە كەلگەندە «شىئە ئەلى» لەرنىڭ غەلىبىسى

بىلەن ئىراندا تۇنجى قېتىم مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئەۋلادى ـــ بە-شىنچى ئىمام رەئىد ئىبنى ئەلىنى بايراق قىلغان بەنى ھاشىم خەلىپىلە-كى (پادىشاھلىقى) تىكلىنىدۇ. بۇ ھاكىمىيەت ھۆكۈمرانلىرى ئۆز ھاكە-مىيىتىنى ئىلاھىي ۋە دۇنياۋى ھاكىمىيەت ھېسابلايدۇ ھەم خەلىپىنى «ئىلاھىي شەخس» دەپ بىلىدۇ. ئۇ مەيلى زالىم بولسۇن، مەيلى ئىس-تىبداد بولسۇن، خەلق ئۇنىڭغا ھامان شەرتسىز بويسۇنۇشى كېرەككى، ھېچكىمنىڭ ئۇنىڭغا قارشى چىقىشغا ھەققى يوقلۇقى توغرىسىدا تەقىپ خاراكتېرلىك پەرمانلار چىقىرىلىدۇ. خەلىپىلىك تۈزۈمى ئىستىبداتلە-شىدۇ. خەلق ئۇستىدە زۇلۇم كۆپىيىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ ھاكىمە-يەتنىڭ يۇقىرى قاتلام پېشۋالىرى ئارىسىدا ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن مۇھەممەد پەيغەمبەر ئەۋلادلىرىنىڭ كۆپىيىپ كېتىشى، تارقىلىش دائە-رىسىنىڭ كېڭىيىشى نەتىجىسىدە پەيغەمبەر ئەۋلادلىرىدىن چوڭ ھوقۇقە-نى يەنىلا كىم ئىگىلەش مەسىلىسى كېلىپ چىقىپ، «شىئە»لەر ئا-رىسىدىكى دەسلەپكى بىر مەزگىللىك بىرلىك پارچىلىنىش خەۋپىگە دۇچ كېلىدۇ. بەنى ھاشىم بۇ خىل ۋەزىيەت ئىچىدە ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ئە-بەدىي ساقلاپ تۇرۇش مەقسىتى بىلەن ئۆز قوۋملىرى ئارىسىدىن (ئۆ-زىگە شان ـ شەرەپ كەلتۈرگۈچى «ئىشان» ۋە قەيسەر تەقۋادار «شە-ئە» لەر)دىن «سوپى ـ زاھىد» (تەرىقەت تەقۋادارلىرى) «پىرقە»سى (پارتىيەسى)نى تەشكىل قىلدۇ.

بۇ «پىرقە» نىڭ ئەزالىرى تارىختا «بەنى ھاشىم زاھىدلىرى» ياكى «سوپى ھاشىملەر» نامى بىلەنمۇ ئاتىلىپ كەلمەكتە. «تەزكىرەئى پىر-ياران»دا «سوپى ـ زاھىد»لار توغرىسىدا مۇنداق دېيىلگەن: «ھەزرىتى بەنى ھاشىم بولسا ھەزرىتى خوجام رەسۇللالا (مۇھەممەد پەيغەمبەر ـــ ئاپتور) نىڭ بۇ ئالەمدىكى ئۇممەتلەرگە قالدۇرۇپ كەتكەن بىردىنبىر ئەۋلادى، بەرھەق ۋەكىلى ئىدى، ئەھلى ئىسلامنىڭ پاناھى، ئىقلىمگىرى (جاھانگىرى ـــ ئاپتور) ۋە نىجادچىسى ئىدى. شۇڭا خوجام، رەسۇ-للالاھنىڭ مۇبارەك ئىسىم ـ سۈپەتلىرىنى ئۆزىگە خاس تۇتۇپ، لىباسى ئىبرام (مۇھەممەد پەيغەمبەر ھايات ۋاقتىدا ئىمامەتچىلىك قىلغاندا تاشقى

كىيىمى ئۇستىدىن يۆگىنىۋالىدىغان ئاق رەخت ــ ئاپتور) كىيىپ، مۇرتلىرى بولسا «لىباسى تەۋەرۈكات» كىيىشىپ، باشقىلاردىن ئولپاز، تۇرۇق، سالاپەت، سۈپەت پەرقلىرى بىلەن پەرقلىنىپ، ھۆرمەت دەرد-جىلىرى بويىچە سوپىزاتلىق تەلقىنلىرى (ئىبادەت مەۋقەلىرى) دە تەۋۋا - ئىستىغپارنى تىللىرىدىن چۈشۈرمەيتتى.»

مەلۇمكى، بۇ يەردە ئېيتىلىۋاتقان «لىباسى تەۋەرۈكات»، «ئولپاز»، «تورۇق»، «سالاپەت»، «سۈپەت» دېگەن سۆزلەر مۇھەممەد پەيغەمبەرچە كىيىنىپ، سالاپەتلىنىپ، ئۆزىنى تۈتۈپ، يۈرۈش - تۇرۇش، مەشغۇلات قىلىپ (پەيغەمبەرگە ئوخشاپ) تۇرغۇچىلار دېگەنلىكتۇر. بەنى ھاشىم سوپىلىرى مۇھەممەد پەيغەمبەر ئەينى چاغلاردا (مىلادىيە 600 - يىلىدىن 632 - يىلىغىچە) تىجارەت ۋە پەيغەمبەرلىك پائالىيەت-لىرىدە بولغاندا كىيىپ يۈرۈشكە ئادەتلەنگەن تۆگە يۇڭى چەكمىنىدىن تەييارلانغان ياقسىز، قوش ئېتەكلىك ئۇزۇن مەللە تونىنى «لىباسى تەۋەرۈكات» دەپ ئاتىشىپ، شۇ خىل رەختتە، شۇ خىل كىيىنىشنى ئۆز-لىرىنىڭ سوپىلىق بەلگىسى قىلۋېلىشقان ھەم ئۆزلىرىنىڭ مەجز، تۇ-رۇق ۋە تۇرمۇش شەكىللىرىنىمۇ ئۆزلىرىچە «پەيغەمبەرچە ئەخلاق»، «پەيغەمبەرچە ئولپاز - مەجز»، پەيغەمبەرچە «تۇرۇق - سالاپەت» تە بولغۇچىلار قىلىپ كۆرسىتىشكە ئۇرۇنغۇچى تۇنجى سوپىلار تۈركۈمە-دۇر. تارىختا بىرىنچى قېتىم شۇ شەكىلدە پەيدا بولغان، ئۆزلىرىنى «بەرھەق پەيغەمبەر ئەۋلادى ــ سەئىد» نامى بىلەن نقابلىغان بۇ كىشىلەر ئەمەلىيەتتە كېيىنكى زامانلاردا ھەتتا ھازىرقى زامانلارغىچىمۇ پەيغەمبەرنىڭ نام، سۈپەتلىرىنى ئەكسىچە سۈيىئىستېمال قىلىدىغان، ئىشلىمەي چىشلەش (دىنىي نقاب بىلەن دۇئاگويلۇق، ئالدامچىلىق، ھىيلىگەرلىك بىلەن تىرىكچىلىك قىلىش)نى كەسىپ قىلۋالغان، ئىسلام ئەقىدىلىرىنى دەپسەندە قىلىپ يۈرۈۋاتقان ھارامتاماق سوپىلارنىڭ تۇنجى «پىر» (ئۇستاز) لىرىدىن ئىبارەتتۇر.

مىلادىيە 9 - ئەسىردە بەنى ھاشىم خەلپىلىكى مۇسۇلمان قوۋملە-رى (ئاساسەن «سۈننىي» لەر)نى ئۆز بايرىقى ئاستىغا توپلىغان ئەرەب

پادىشاھى ئابدۇل مۇلۇك قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇپ تاشلىنىدۇ. بەنى ھاشىم گۇرۇھىغا ئەگەشكەن مۇھەممەد پەيغەمبەر ئەۋلادلىرى بىلەن ئەلى ئەۋلادلىرى قىرغىن قىلىنىدۇ، زىندانلارغا تاشلىنىدۇ، تەقىپ ئاستىغا ئېلىنىدۇ. بۇ خىل پاجىئەلىك قىرغىندىن چۆچۈگەن بەنى ھاشىم سۇپىلىرى ئىراندىن دۇنيانىڭ ھەر قايسى مۇسۇلمان رايونلىرىغا، جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسيانىڭ مۇسۇلمان ئەللىرىگە قېچىپ كېتىشىدۇ. بۇ خىل ھالەت، مەزھەپ ئۇرۇشلىرى توختىماي، يېڭىش - يېڭىلىش، چىقىش - چۈشۈش تارىخىي زامانلار جەريانىدا تەكرارلىنىۋېرىدۇ. ئۆز ھەرىكەتلىرىدە مەغلۇپ بولغان تەرسا سۇپىلارنىڭ قېچىپ كېتىش نۇقتىلىرى يۇقىرىقى جايلاردىن ئىبارەت بولۇپ تۇرىدۇ. لېكىن قاچاق سۇپىلار بارغان - تۇرغان يەرلىرىدە يەنىلا ئۆز ھەرىكەتلىرىنى زادىلا توختاتمايدۇ.

8 - ئەسىردىن 10 - ئەسىرگىچە بولغان تارىخىي جەريانلاردا شىرۋان (ئىرانىنىڭ ھازىرقى ئەزەربەيجان رايونى)، بەسرە (ئىراقنىڭ بىر رايونى)، پارس (ئىرانىنىڭ بىر ئۆلكىسى)، شىراز (ئىرانىنىڭ قەدىمكى شەھەرلىرىدىن بىرى)، ھەمەدان (ئىرانىنىڭ غەربىدىكى بىر شەھەر)، ھىرات (ئافغانىستانىنىڭ بىر شەھىرى)، ھازىرقى سۇرىيە، لىۋان، پەلەستىن، مىسىر، سەئۇدى ئەرەبىستان، ماراكەش، بەھرەين، بۇخارا، سەمەرقەنت قاتارلىق جايلاردا ئاشكارا، يوشۇرۇن، ھەر خىل نام، شەكىلدە بىلەن ھەرىكەت قىلىۋاتقان نۇرغۇن چوڭ - كىچىك سوپى - زاھىدلار گۇرۇھلىرى پەيدا بولىدۇ ۋە بارا - بار - بىرىگە قوشۇلۇپ (مەلۇم چوڭ ماشايىخلار يېتەكچىلىكىگە بىرىكىپ) دىنىي، ئىجتىمائىي كۈچلەر سۈپىتىدە سوپىلىق تەرىقىتىنى كېڭەيتىش كۈرەشلىرىنى قانات يايدۇرۇشىدۇ. بەزى ئىسلام تارىخلىرىدا «قوۋمى سۇلۇك داھىيلىرى» نامى بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن سوپى ھۆسەين ئىبنى مەنسۇر ھەللاج، شەيخ نەجمىدىن باغدادى، يۈسۈپ ھەمەدانى، خوجا ئابدۇخالىق، سانايى، ئەتتارى، رۇمىي... پىرقىلىرى ئەنە شۇ خىل سوپى - زاھىدلار گۇرۇھلىرىنىڭ بۆلۈنمە نامىلىرىدۇر. بەزى مەنبەلەردىن مەلۇم

بولۇشچە، مىلادىيە 8 ـ ئەسىردىن 12 ـ ئەسىرگىچە خاس ئاسىيالىق مۇسۇلمانلار ئارىسىدىلا بىر ـ بىرىگە باغلانمىغان چوڭ ـ كىچىك سو-پى ـ زاھىدلار گۇرۇھلىرىنىڭ يوشۇرۇن، ئاشكارا سۇلۇكلىرى 99 غا، «پىر»لىرى 101 گە يەتكەنلىكى مەلۇمدۇر.

سوپىزم ئىسلامىيەت دۇنياسىدا مەنئىي قىلىنغان مەزھەپتۇر

مىلادىيە 8 ـ ئەسىردىن 12 ـ ئەسىرلەرگىچە بولغان تارىخىي زامانلار ئىچىدە بەزى مۇسۇلمان يۇرتلىرى (تۇنجى قېتىم ئىران)دا پەيدا بولۇپ، تەدرىجىي سىستېمىلىشىش، جامائەتلىشىش ئارقىلىق ئىسلام مەزھەپلىرى تەركىبىگە قىستۇرۇلۇپ، ئايرىم مۇسۇلمان قوۋملىرىنىڭ سەجدە ئىخلاسلىرىدا ئېتىقاد شەكلىگە كىرگەن سوپىزم ـــ كېيىنكى چاغلار (تەخمىنەن مىلادىيە 12 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە بولغان چاغلار)دا ئايرىم مۇسۇلمان يۇرتلىرىدا ئىسلامىيەتنىڭ بىر پۈتۈن ئومۇمىي ئىناۋىتىگە، بىرلىكىگە ۋە قۇرئان ئەقىدىلىرىگە زىت سادىر قىلغان بەزى قىلمىشلىرى بىلەن ئاشكارىلىنىپ، دۇنياۋى ئىسلام شەرىئەت مەھكىمىلىرىنىڭ جازالاشلىرى بىلەن ئىسلام ئۆلىمالىرىنىڭ قاتتىق ئەيىبلەشلىرىگە دۇچ كەلگەن ھەم قارىلانغانىدى.

سوپىزمنىڭ شۇ زامانلاردىكى ئىسلامىيەت ئالىمىنىڭ ئىناۋىتىگە، بىرلىكىگە، قۇرئان ئەقىدىلىرىگە زىت سادىر قىلغان قىلمىشلىرى ئومۇمەن مۇنۇ نۇقتىلارغا مەركەزلىشەتتى:

سوپىزم يېتەكچىلىرى ئەزەلدىن بىرى ئۆزلىرىنىڭ «پەيغەمبەر ئەۋلادى (ئىمام)» دېگەن تەمەننا ۋە نوقۇل تەرىقەت بىكىنمىچىلىكى مەۋقەلىرىنى چىقىش قىلىپ، قۇرئاننىڭ «باتىن» مەنىسى بويىچە ئىسلامنى تەرىقەتلەشتۇرۇش، مۇسۇلمانلارنى سوپىلاشتۇرۇش مەقسىتى يولىدا شۇ زامانلاردىكى ئىسلامىيەتنىڭ قانۇنلۇق داھىيلىرى (ئىسلامغا قۇرئان بويىچە يېتەكچىلىك قىلىۋاتقان يېتەكچى ئۆلىمالار) قولىدىن ئىسلامىيەت ھوقۇقىنى تارتىۋېلىش كۈرەشلىرىنى زادىلا توختاتمىغانىدى. بۇ كۈرەشلەردە ئۇتۇپ چىقىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئۇلار مۇ-

سۇلمانلار ئارىسىدا ئۆزلىرىنىڭ دىنىي ئورنىنى كۆتۈرۈش («دىنىي داھى» لىق، «پىر» لىق مەرتىۋىلىرىنى تىكلەش)، ئۆزلىرىنى چۆرىدە-گەن «دىنىي مەركەز» لەرنى بەرپا قىلىش ئارقىلىق ئۆز ئارقىلىرىدىن ئەگەشكۈچى كۈرەشچى مۇسۇلمان گۇرۇھلىرى (سوپى مۇرتلىرى)نى ئۈيۇشتۇرۇش ھەم بۇ كۈچلەردىن ئۆز مەقسەتلىرىنى ئورۇنلاش يولىدا ئۇنۇملۈك پايدىلىنىشتىن ئىبارەت ئىدى. ئۇلار يەنە «دىنىي داھى» لىق، «پىر» لىق دەرىجىلىرىگە كۆتۈرۈلۈش مۇددىئالىرى بىلەن ئۆزلىرىچە قۇرئان ۋە ئىسلام شەرىئىتىدە ئاللىقاچان مۇئەييەنلەشتۈرۈلۈپ، پۈتۈن مۇسۇلمانلارنىڭ ئورتاق ئەمەل قىلىش مىزانى، پىرىنسىپى بولۇپ كەتە-كەن بەزى دىنىي ئەھكام، ئەركانلار (دىنىي پىرىنسىپ، مەجبۇرىيەت، قائىدە، ئەنئەنىلەر) دىن ۋە قۇرئاندا تەكىتلەنگەن ئايەتلەردىن چەتنەپ، بەزى غەيرىي دىنلارنىڭ يەنى بۇددا، ھىندى ـ براھمان، يەھۇدىي دىنلىرىغا مەنسۇپ سوپىزمچىلارنىڭ[1] نەرسىلىرىنىمۇ ئىسلام دىنىغا ئا-رىلاشتۇرۇۋۈۋىلىپ ياكى ئىسلامدا يوق نەرسىلەرنى بار قىلىپ، بار نەر-سىلەرنى يوق قىلىپ (قۇرئاندىكى نۇرغۇن ئايەت، ھەدىسلەرگە ئۆز قاراشلىرى بويىچە مەنە بېرىپ ۋە ئۇنىڭغا ئۆزلىرىنىڭ يېڭىچە نۇقتىئە-نەزەرلىرىنى سىڭدۈرۈپ)، ئۇنى بىر خىل «دىنىي تەلىمات» شەكلى بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىرىش ئارقىلىق، ئۆزلىرىنىڭ «دىنىي مەركەز» لە-كىنى تىكلەش ھەرىكەتلىرىدە بولۇشقانىدى.

19 ـ ئەسىردە ياشاپ ئىجاد قىلغان شەرىئەتشۇناس سۇلتان باي ھاجىم (قاغىلىق ناھىيە گوساس ئازغانسالىق ئۇيغۇر) ئىسلام دۇنيا-سىدا تۇنجى قېتىم سوپىلىق «تەلىمات» نى ئوتتۇرىغا چىقارغان «خوپپە سۇلۇكى»نىڭ ئىجادچىسى، شاملىق مەشھۇر سوپى بەنى ھا-شىم «سۇلۇكى» توغرىسىدا توختىلىپ مۇنداق يازغان: «تارىختا سۇ-لۇك يولىدا يۈرگەن (سوپىلىق يولىنى تۇتقان دېمەكچى ــ ئاپتور) تە-

① سوپىزم ئىسلام دىنىدا بولغاندەك يەھۇدىيلار دىنىدىمۇ بولغان. شۇنداقلا سوپىزمنىڭ ھىندىستانىدىمۇ براھمان دىنىنىڭ پەلسەپە تەسىرىدىكى ھەر خىل شەكىللىرىمۇ بولغان. بۇددا دىنىدىمۇ سوپىزم كۆز قاراشلىرى ۋە ئۇنىڭ ھەر خىل شەكىل، مەزمۇنلىرى بولغان.

رىقەتچى ماشايىخلار ئۆزلىرىنى «پىر» (دىنىي يېتەكچى ــ ئاپتور) دەپ ئاتىشاتتى. ئۇلار قۇرئان كەرىمنىڭ «... مۇسۇلمان بەندىلەر ئاللاھنىڭ بىرلىكى، پەيغەمبىرىمىزنىڭ بەرھەق ئىكەنلىكىگە ئەقىل ـ پاراسەتلىرى بىلەن قايىل بولۇشى، ئىمان كەلتۈرۈشى، ئىبادەت بىجا قىلىشلىرى زۆرۈردۇر...» دېگەن تەلىمىنى «... ئىمان ــ تىل ھەم دىل بىلەن تەستىقلاش، بەدەن بۆلەكلىرى بىلەن ئورۇنلاش يەنى ئىمانغا بەدىنى بىلەن كىرىشتۇر...» دېگەن «تەلىم» گە ئۆزگەرتىپ، «ئىنسان پەقەت جىسمانىي بەدىنى (مەۋجۇتلۇقى) بىلەنلا ئىنساندۇر، ئىنسان بەدىنىنىڭ ھەر بىر بۆلىكى ھەر ئىككىلا ئالەمدە ئىنسان ۋابال ـ ساۋابىنىڭ شاھىدى، ئاجرالماس ھەمراھىدۇر» دەپ بىلىشكەن.» مانا مۇشۇنداق چۈشەنچىلىرىنى ئاساس قىلغان سوپى ـ زاھىدلار ئۆز قاراشلىرى بويىچە چىقارغان «پەتىۋا» لىرىنى يەنى ئۆز «ئۇلۇغ» لىرىنىڭ (يېتەكچىلىرىنىڭ) مېيىت ـ جەسەتلىرىنى «تەن ئاساس»، «تەن مەڭگۈ» دېيىشىپ، ئۆزلىرى ئۈچۈن «مۇقەددەس مازار»، «مۇقەددەس ئۇلۇغ مۆجىزات» قىلىپ تۇرغۇزۇپ، ئاللاھقا بولغان مۇسۇلمانچىلىق قەرزلىرىنى شۇ خىل «مازار»، «مۆجىزات» لارغا سەجدە قىلىش، ئۆز مۇرتلىرىنى سەجدە قىلدۇرۇش بىلەنلا تۈگىگەن قىلىشاتتى. بۇ خىل قىلمىش تۈپ نىيەتتىن ئالغاندا «خۇدادىن خۇدالىق»، «پەيغەمبەردىن پەيغەمبەرلىك» دەۋا قىلغانلىق، ئاللاھ بىلەن بەندىلەر ئوتتۇرىسىدا مۇھەممەد پەيغەمبەردىن باشقا يەنە بۆلەك «ۋاستىچى زات» پەيدا قىلغانلىق ئىدى... بۇ بىر «كاززاپ» لىق بولاتتى. (مۇئەللىپ بۇ سۆزنى مۇھەممەد پەيغەمبەر ھايات ۋاقتىدا «كاززاپ» ئىسىملىك بىر ئەرەبنىڭ پەيغەمبەردىن «پەيغەمبەرلىك» دەۋاسى قىلغان قىلمىشىنى نەزەردە تۇتۇپ قىلغان ــ ئا)

بىزگە مەلۇمكى، «قۇرئان» : ئاللاھ بىلەن بەندە ئوتتۇرىسىدا «يەنە بىر زات بار» دېگەننى قەتئىي رەت قىلىدۇ. بارلىق «مۇقەددەس مۇرت»، «مۇقەددەس مازار»، «مۇقەددەس مۆجىزات» دېگەنلەرگە «تاۋاپ» قىلىشقا قارشى تۇرىدۇ. بۇ خىل «تاۋاپ» قىلىشلارنى ــ بۇتقا سەجدە قىلىشنىڭ دەل ئۆزى، ئاللاھنىڭ مۇتلەق نوپۇزىنى تۆۋەن-

لەتكەنلىك، ئەۋلىيالار، ساھابىلەر، دانىشمەنلەرنىڭ توپا ـ تۇپراقلىرىغا بېرىپ تاۋاپ قىلىپ مەغپىرەت تىلەش ئالالاھ ئالدىدا گۇناھ ئۆتكۈزگەنلىك... تۇپراق بېشىغا قەبرە قاتۇرۇش، گۈمبەز ياساش قاتارلىقلارنى بىردەك ئەمەلدىن قالدۇرۇش كېرەك، دېگەن تەشەببۇسى بىلەن ئۆز ئېتىقادچىلىرىنى ئاللاھنىڭ بىرلىكى، پەيغەمبەرنىڭ بەرھەق ئىكەنلىكىنى چىڭ تۇرۇشقا دالالەت قىلدۇ. مۇھەممەد پەيغەمبەر زامانىسىدا مۇنداق گۈمبەز، قەبرە ياساشلار يوق ئىش بولۇپ، پەقەت قەبرە بېشىغا تاش قويۇپ بەلگە قىلىپ قويۇلاتتى. بۇ قەبرىنىڭ كىمنىڭ ئىكەنلىكىنى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈنلا بولاتتى...

مۇھەممەد سالىھ تەرجىمە قىلغان «مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تەرجىمھالى» دېگەن كىتابتا كۆرسىتىلىشىچە: كېيىنكى دەۋرلەردە قەبرىلەر ئۈستىگە تۇرلۇك بىنالارنى سېلىش ۋە تۇرلۇك نەقىشلەرنى ئۇيۇش ئىشلىرى پەيدا بولۇپ، بۇ نەرسىلەر قارىغان ئادەمگە خۇددى بۇتقا ئوخشاشلا كۆرۈنەتتى... مېيىتنىڭ ئۈرۈق ـ تۇغقانلىرىنىڭ قەبرە بېشىغا كېلىپ تۇرلۇك مۇراسىملارنى ئۆتكۈزۈشى كۆپىنچە مەككە مۇشرىكلىرىنىڭ بۇتخانىلاردا ئېلىپ بارىدىغان پائالىيەتلىرىگە ئوخشاش بولۇپ، ئاخىرەتكە ئائىت ئىشلاردا رەسۇللالا قىلمىغان ئىشلارنى قىلىش ھەققەتەن بىرقۇرۇق ئاۋارىچىلىك بولاتتى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام: «دىنىي ئىشلارنى ئاسانلاشتۇرۇڭلار، قىينىلاشتۇرماڭلار...» دېگەنىدى.

دۇنياۋى ئىسلام جامائەت پىكرى تەرىپىدىن يۇقىرىقىدەك توغرا ھۆكۈم ۋە ھەق ئاساسلار بىلەن رەت قىلىنغان سوپىزم ۋە ئۇنىڭ يەتكچىلىرى ئۆز قىلمىشلىرىغا كېيىنكى داۋامىنى توختاتمىغانلىقى ئۈچۈن، يەنىلا مىلادىيە 12 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا دۇنياۋى ئىسلام كۇچلىرى بەسرە، شىراز، ھەمەدان، خۇراسان قاتارلىق سوپىزم نۇقتىلىرىدا سوپىلارنىڭ شۇ چاغلاردىكى مەشھۇر «پىر»لىرى ـــ بەسرەلىك سوپى نەجمىدىن باغدادى، شىرازلىق سوپى يۈسۈف (خەتمە ئەزەم)، مەۋلانە سەرۋەرى، ھەمەدانلىق سوپى مۇھەممەد ئەزەم (بالا گەردان پىرىم)، خۇراسانلىق سەئىد ئاسىپ ئەزىزى (پىرى ئەزىزان)

قاتارلىق ماشايىخلار (چوڭ سوپىلار)نى «ئىسلام دىنىنىڭ ئاسىيلىرى» گۇناھى بىلەن ئەيىبلەپ ئۆلۈمگە بۇيرۇيدۇ. «تەزكىرەئي پىرياران» دا بۇ ئەھۋال: «بۇ پىرلار ئۆزلىرىنى ‹خوجام رەسۇلىللا بىلەن بەندىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ۋاستىچى ئەلچى›، ‹پىر ئىنەلھەق› (ھەق ئاللاھنى كۆرگەن پىر — ئاپتور)، ‹غايىبنى بىلگۈچى› (كارامەتچىلەر) دېگەن كۈپۈرلۈق دەۋالىرى بىلەن باشلىرىدىن ئايرىلغان...» دەپ خاتىرىلەنگەن. مىلادىيە 10 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىمۇ سوپىزمنىڭ شۇ زامانلاردىكى ئەڭ چوڭ ئىجادچىلىرىدىن بىرى — ئىرانلىق سوپى ھۈسەيىن ئىبنى مەنسۇر ھەللاج: «ماڭا خۇدادىن ‹خۇدالىق ۋەھيي كەلدى› دېگەن گۇناھى ئۈچۈن مۇسۇلمانلار سوتى تەرىپىدىن دارغا ئېسىلىپ ئۆلتۈرۈلگەنىدى».

دېمەك سوپىزم — تارىختا يۇقىرىقىدەك ئىسلامغا زىت قىلمىشلىرى بىلەن مۇسۇلمانلارنىڭ ئېتىقاد ئېتىبارىدىن چۈشۈپ، ئىسلامىيەت دۇنياسىنىڭ رەقىب مەزھەپلىرى تۈركۈمگە مەنسۇپلىشىپ كېتىدۇ. دۇنيا تارىخىدا بۇ مەزھەپنىڭ بىرەر قېتىمىمۇ بىرەر دۆلەت، بىرەر مىللەت ياكى بىرەر قەبىلە، بىرەر جەمئىيەتتە دىنىي سىياسىي ھاكىمىيەت شەكلىگە كىرىپ باقمىغانلىقى، يېتەكچى دىنىي مەزھەپ بولۇپ نوپۇز تىكلەپ ئۆتۈپ باقمىغانلىقى ئەنە شۇ خىل پىرىنسىپلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىندۇر.

جاھالەت پىرلىرىنىڭ ئۇيغۇر دىيارىغا كېلىش سەۋەبى

بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز ئۆتمۈشتە (بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئەسىرلەردە) ھەر خىل زامانلارنىڭ تۈرلۈك ھادىسە، قىسمەت، پېشكەللىكلىرى تۈپەيلىدىن ئۆز يۇرت، ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ پاناھلىق ئىزدەپ ئۇيغۇر دىيارىغا كېلىپ قالغان ھەر خىل كەچۈرمىشلىك مۇساپىر خوجا ـ ئىشانلارغا ئۆز ئارىلىرىدىن تۇرۇشقا ئورۇن، ياشاشقا يول ھازىرلاپ بېرىشتەك ئىلتىپاتپەرەسلىك خۇسۇسىيەتلىرى بىلەنمۇ ۋەتىنىمىزدە ھەر قايسى زامانلار بويىچە ھەر خىل غەيرىي مىللىي تەركىب ۋە ياكى غەيرىي

ربي ئاھالىلەر تۇركۈملىرىنىڭ پەيدا بولۇشى، كۆپەيىشى، ئورۇن ئېلىشى، يەرلىشىشى، سىڭىشى ـ سىڭىشتەك تەقدىر ـ قىسمەتلىرىنىڭ ھوقۇقى جەھەتتىن تىكلىنىشىگە سەۋەب بولۇشقان. تۇرلۇك تارىخىي مەنبەلەردىن بىلىشىمىزچە، مىلادىيە 8 ـ ئەسىردىن 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە بولغان ئۇزاق تارىخىي زامانلار جەريانىدا دىيارىمىزغا چەتتىن «تىنچ» ئېقىپ كىرگەن (مۇساپىرەتچىلىك سەپىرىدە كېلىپ يەرلىشىپ قالغان ياكى نەسەپ، ئەۋلاد قالدۇرۇپ كەتكەن) بۇ خىل سەرگەردان مۇساپىرلارنىڭ خېلىلا بىر قىسمى ئىران، ئىراق، ھىندى، ئافغان، بۇخارا، كاسان قاتارلىق جايلاردىن ھەر خىل زامانىدا، ھەر خىل شارائىت ۋە ھەر خىل سەۋەبلەر بىلەن بىزگە قېچىپ كەلگەن كۆچكۈن سوپى، ئىشانلارغا مەنسۇپ «ئەھلى دىن پېقىرلىرى» دىن ئىبارەت بولغان. ئۇلار ئۇيغۇر دىيارىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا ماكان تۇتۇشقانلىقىدىن كېيىنلا ئالدى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ «ئاللاھنىڭ ئەمرى بىلەن مۆمىن بەندىلەرگە «پىر»، «ئۇستاز» بولۇش ئۈچۈن كەلگەن» لەر دېيىشىپ، بارا ـ بارا ئەجدادلىرىمىزغا «ئۇلۇغ پىرلىق»، «ئۇلۇغ سەئىدلىك»، «ئۇلۇغ زاتلىق»، «خسلەت»، «كارامەت» لىرى بىلەن دىنىي، روھىي جەھەتتىن ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىغان. بۇ خىل باشلىنىشلار نەتىجىسىدە شۇ زامانلاردىكى بىر قىسىم ئەجدادلىرىمىز تەدرىجىي يۇرت بىزدىن، خەلق بىزدىن، بايلىق، مەنسەپ، ئىلتىپات، سۆكۈت، بويسۇنۇش، «سەۋر»، «تەقدىرگە تەن بېرىش» بىزدىن، «پىرلىق»، «دىنىي پېتەكچى» لىك، ئەگەشتۇرۇش، باشقۇرۇش، پېتەكلەش ئەنە شۇ «ئۇلۇغ زاتلار» دىن بولىدىغان جاھالەتلىك جەمئىيەتنىڭ پەقەت بويسۇنۇشقىلا يارىتىلغان، كۆنۈك، مۆمىن «ئىمانى كامىل» لىرىدىن بولۇپ كېتىشكەن.

ئەسلىي تېمىمىزدىن ھالقىپ كەتمەسلىك ھەم تېمىنى تېخىمۇ ياخشىراق يورۇتۇپ بېرىش ئۈچۈن قولىمىزدىكى تارىخىي ئاساسلىرىمىزغا بىنائەن، يۇقىرىدا تەرىپلەنگەن سوپى ـ ئىشانلار ئىچىدىن ئەينى زامانلاردا ئۇيغۇر دىيارىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا يەرلىشىپ، ئابرۇي

تېپىپ، باش كۆتۈرۈپ (ئەجدادلىرىمىزغا «پىر»، «خوجا»، «ئەشان»لىق قىلىپ) مەلۇم دەۋرلەر بويىچە ئىش تەۋرىتىپ، تارىخىمىزدا بىزگە تۈرلۈك ئېچىنىشلىق سەلبىي ئىزلارنى، ھەتتا ئەڭ ھالاكەتلىك تارىخىي زەبۇنچىلىقنى قالدۇرۇپ كەتكەن، ۋەكىللىك خاراكتېرى چوڭ، تەسىرى كەڭ تېخى ھازىرغىچىلىكمۇ بەزى كىشىلىرىمىزنىڭ ئېتىقاد، ئىشەنچ ـ ئېتىبارلىرىدا «ئۇلۇغ پىر» لىق نامى بىلەن يادلىنىپ تۇرۇۋاتقان تۆۋەندىكى ئاتاقلىق يەتتە «ئۇلۇغ پىر»، «ئۇلۇغ زات» توغرىسىدا بىر ـ بىرلەپ قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

1. «خوجا مۇھەممەد شېرىپ پىرىم» ھەققىدە

تارىخىي خاتىرىلەردىن مەلۇمدۇركى، تارىختا ئۇيغۇر دىيارىغا مۇسا-پىرچىلىق بىلەن كېلىپ، بىزدىكى ئۆمۈرىدە «ئۇلۇغ پىر»لىق نامى بىلەن داڭق چىقىرىپ، بىر قىسىم ئەجدادلىرىمىزنى سوپىلىق يولىغا باشلاپ، ئالەمدىن ئۆتكەن مەشھۇر سوپى - زاھىدلاردىن بىرى — ئىرانلىق سەرگەردان خوجا مۇھەممەد شېرىپ ئىسىملىك سوپىدۇر. بۇ كىشى ئەسلىدە مىلادىيە 12 - ئەسىردە ياشاپ ئۆزبېكى «ھەپتە مۇھەممەدان» (مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ 7 - ئەۋلاد پۇشتى) دەپ ئېلان قىلىپ ئا-لەمدىن ئۆتكەن ئىرانلىق مەشھۇر سوپىزم تەرغىباتچىسى ئوبۇل ياقۇل يۈسۈف ئەلپۇزەنجىر ئەل ھەمەدانىنىڭ 15 - ئەسىردىكى ئەۋلادلىرىدىن بىرى بولۇپ، خۇراسان ئۆلىمالىرىنىڭ پەتىۋاسى بىلەن «خۇدالىق دەۋاسى قىلغان» گۇناھى ئۈچۈن ئۆلۈمگە بۇيرۇلغان يېرىدىن ھىن-دىستان ئارقىلىق يەكەنگە قېچىپ كەلگەن. يەكەندە ئۆزبېكى «پىر» دەپ ئېلان قىلىپ، يەكەن، قەشقەر تەۋەلىرىدە يەتتە - سەككىز يىل سو-پىزمنى تەشۋىق قىلىش، تارقىتىش، كېڭەيتىش ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. بەزى مازارلارغا شەيخلىق قىلغان. 1565 - يىلى يەكەن-دە ئالەمدىن ئۆتكەن. 1807 - يىلى ئۇنىڭ پۇشتى، يەكەن ۋاڭى — يۇنۇس ۋاڭ تەرىپىدىن قەبرىسى «مازار» قىلىپ قاتۇرۇلۇپ «خوجا مەشىرىم» (خوجا مۇھەممەد شېرىپ پىرىم) نامى بىلەن ئاتىلىشقا باش-لىغان. ھازىر بۇ مازار يەكەندە «ھەزرىتى پىر» دېيىلىپ كەلمەكتە. بۇ «پىر»نىڭ تارىختا بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن بەزى «پىر»لىق «تۆھ-پە» مىراسلىرى (قىلمىش - ئەتمىشلىرى) نى قولىمىزدىكى ئاساسلىرى-مىزغا بىنائەن تۆۋەندىكىچە ئەسلەپ ئۆتىمىز:

خوجا مۇھەممەد شېرىپ يەكەنگە كېلىپلا ئۆزبېكى «مۇھەممەد ئەلەي-ھىسسالامنىڭ 23 - بوغۇن نەۋرىسى» دەپ ئېلان قىلىپ، مۇسۇل-

مانلارنىڭ رايىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ ۋە: «پۇتۇن دىنىي ئىشلارنىڭ ھوقۇقى پەقەت مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام نەسەبلىرىگىلا خاستۇر» دېگەن «پەتىۋا» بىلەن يەكەننىڭ ھەممە دىنىي ئىشلار ھوقۇقىنى يەرلىك ئۆلىمالار بىلەن ئەھلى شەرىئەت مۇتەۋەرلىرىدىن تارتىۋالىدۇ. 1534 - يىلى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تەرەققىياتىپەرۋەر خانى ئەبدۇرەشىدخان جەمئىيىتىنىڭ «باش شەيخۇلئىسلام» لىقىنى قوبۇل قىلىپ، ھەر بىر ۋىلايەت، ئايماق، يۇرتلاردا دەرىجىلەر بويىچە دىنىي مەھكىمىلەر (قازىخانا ۋە سوراقخانىلار)نى تەسىس قىلىپ، ئۆزىنىڭ سوپىلىق تۇزۇمىنى خانلىق نامى بىلەن كېڭەيتىدۇ. مۇستەھكەملەيدۇ. ئابدۇرەشىدخاننى «مۇرت» لىققا قوبۇل قىلىپ «پىر» لىق «سالاپىتى» بىلەن تىزگىنلەشكە باشلايدۇ. «يەكەن تارىخى» ناملىق ئەسەردە بۇ توغرۇلۇق مۇنداق يېزىلغان: «... ئابدۇرەشىدخان خوجا مۇھەممەد شېرىپكە قول بېرىپ مۇرت بولىدۇ. شۇ تارىخىي شارائىتتا ئابدۇرەشىدخانىنىڭ شۇنداق قىلماسلىققا ئىمكانىيىتى يوق ئىدى. چۈنكى، سۇلتان سەئىدخان زامانىسىدا (ئابدۇرەشىدخانىنىڭ دادىسى ــ ئاپتور) كەڭ ئەۋج ئالغان سوپىلار پىتنىسى ئابدۇرەشىدخانغا تۇرلۇك تۆھمەت - بەدنامىلارنى چاپلاش بىلەن خاراكتېرلىنىپ تۇراتتى. شۇڭا ئابدۇرەشىدخان خوجا مۇھەممەد شېرىپ بىلەن مازارلارغا بېرىپ، خانىقالاردا تۇپە، «ياھۇ - يا مەنھۇ» دەپ جار سېلىپ يۇرگەن سوپىلارنى سەپەرۋەر قىلىپ ئەسكەرلىككە ئېلىشى، ئۆزىگە ئىشەنمەيدىغانلىقىنى ئابدۇرەشىدخان خوجا مۇھەممەد شېرىپنىڭ كەينىگە كىرىپ، ئاتۇش مەشھەدتىكى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرىدا بىر نەچچە كۈن يېتىپ، مازارغا تاۋاپ قىلىپ سوپىلاردىن قوشۇن توپلىدى...»

خوجا مۇھەممەد شېرىپ يۇقىرىقىدەك چارە - ئامالالارنى قوللىنىپ، ئاخىر ئابدۇرەشىدخان ھاكىمىيىتىنىڭ ئىدىئولوگىيە، دىنىي، ئىجتىمائىي، سىياسىي، ھەربىي ۋە باشقا ساھەلىرىنىڭ ھەممىسىگە قول تىقالايدىغان، دېگىنىنى قىلالايدىغان بىردىنبىر ھۆكۈمران «پىر» بولۇپ مەيدانغا چىقىدۇ. ئابدۇرەشىدخان تەۋەلىكىدە (كەشمىر، ھازىرقى پا-

كىستان، شەرقىي ئافغانىستان، شىمالىي تىبەت، قازاق يۇرتلىرى (ئالتاي تاغلىرى)، ئىسسىق كۆل، بالقاش كۆلى ۋادىلىرى، پەرغانە ۋە ئارا يۇل-بۇزنى ئۆز ئىچىگە ئالغان سەئىدىيە خانلىقى تەۋەلىكىدىكى مۇسۇلمانلار ئارىسىدا) سوپى، ئىشانلىق ھەرىكىتىنى كۈچەپ قانات يايدۇرۇۋاتىدۇ. يەنى نام، مەنپەئەت ۋە دىنىي «شەپقەت» چىلىكىنى ۋەدە قىلىش، تەر-غىبات مەدداھلىقى بىلەن ئىشەندۈرۈپ مۇرت ئارقىلىق مۇرت، سوپى ئارقىلىق سوپى، ئىشان ئارقىلىق ئىشان كۆپەيتىپ، پۈتۈن خانلىق تە-ۋەسىدە مەلۇم ئىجتىمائىي قاتلام، خەلق كۈچلىرى توپلىرىنى پەيدا قە-لىپ ۋە ئۆزىگە تارتىپ، ئاخىر ئابدۇرەشىدخان ھاكىمىيىتىنى ئۆزىنى مەركەز قىلغان سوپى، ئىشانلار شېرىكچىلىكىدىكى ھاكىمىيەتكە ئايلاندۇرۇۋالىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۆزىنىڭ تارىخىكى جەددە پۈشتى، ئىران ھەمەدانلىق مەشھۇر سوپى ئوبۇل ياقۇل يۈسۈف ئەلپۇزەنجىر ئەل ھەمەدانىنىڭ سوپىلىق يولى ــ «ئىشقىيە سۈلۈكى»نى خانلىق مۇسۇل-مانلىرىنىڭ ئەمەل قىلىدىغان دىنىي مىزانى، ئىدىئولوگىيە پىرىنسىپى قىلىپ، جەمئىيەتتە بۇ سۈلۈكنى يولغا قويۇش، كېڭەيتىش كويىغا چۈشىدۇ. ئۇ «پىر» ئەجدادلىرىمىزنى باشلاپ كىرگەن «ئىشقىيە سۈ-لۈكى» نىڭ ئىبادەت پىرىنسىپى مۇنداق ئىدى: «ئىشقىيە» چىلەرنىڭ بېتەكچىلىرى ئۆز سۈلۈكىنىڭ تۈپ ماھىيىتىنى «ئىبادەت» دېگەن بىرلا سۆزگە يىغىنچاقلايدۇ. مۇرتلىرىنى تەركىدۇنيا بولۇشقا تەرغىپ قىلىدۇ. ئۇلارنى جاھاندىن قول ئۈزۈپ، ئۆي ـ جاي تۈتماي، خوتۇن ئالماي، بالا ـ چاقلىق بولماي، بىر جايدا ماكانلاشماي، جايدىن جايغا يۆتكىلىپ يۈرۈپ، جاھاننى كېزىپ، بۇگۈن تاپقانىنى ئەتىگە قالدۇرماي قولدىن چىقىرىۋېتىپ ياكى يەپ تۈگىتىپ ھايات كەچۈرۈشنى تەرغىپ قىلىدۇ. بۇ سۈلۈكنىڭ مۇرتلىرى توپلانغان جايلىرىدا ياكى يەككە ـ يېگانە يۈرگەندە قانغۇچە چىلىم تارتىپ نەشە چېكىشنى «ئىبادەت» دەپ ھېسابلايدۇ. بۇ ئارقىلىق «خۇدا»غا ئاشقىلىقىنى ئىپادىلىمەكچى بولىدۇ. ئۇلارنىڭ زور كۆپچىلىكى چاچلىرىنى ئۆزۈن ئۆستۈرۈپ، سەۋدايىلارچە ھاياتقا قەدەم قويغانلىقىنى «خۇدانىڭ ئىشقىغا ئۆزىنى

پىدا قىلغانلىق» دەپ قارايدۇ. ئۇلار مۇشۇ خىل ئۇسۇلنى «خۇداغا يېقىنلىشىش» دەپ بىلىپ، ئۆزلىرىگە مۇرت تونىلاپ، ئۇلارغا ئالدى بىلەن توۋا ـ ئىستىغپار (توۋىنامە) ئېيتقۇزۇپ، ئۆزلىرىگە شەرتسىز بويسۇنۇشنى، داۋاملىق «پىر» نى ياد ئېتىپ تۇرۇشنى ئۆگىتىدۇ. بۇ يولدا ئوبدانراق خىزمەت قىلغۇچى سوپىلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ تەيىنلەپ، مۇرت تونىلاش ئۇچۇن جايلارغا ئەۋەتىپ هەربىرىكەت ئېلىپ بارىدۇ...

دېمەك، «خوجا مۇھەممەد شېرىپ پىرىم» 16 ـ ئەسىر ئۇيغۇر جەمئىيىتى (كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەر تارىخىمىزدا مەلۇم ئىجتىمائىي ئىلغارلىقى، مىللىي خاسلىقى هەم ئالاهىدە كۇچ ـ قۇدرىتى بىلەن مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان سۇلتان ئابدۇرەشىدخان يېتەكچىلىكىدىكى جەمئىيەت) نى ئەنە شۇ خىل تەركىبدۇنياچىلار «جەمئىيىتى» گە ئايلاندۇرۇش ئۇچۇن توختىماي هەربىرىكەت قىلىدۇ. تارىختا ئۇيغۇر دىيارىغا پەيدا بولۇپ، بۇ زېمىندا ئالەمدىن ئۆتكەن تەرىقەتچى سوپى، ئىشانلارنىڭ كونا قەبرە ۋە ئۆلگەن ئورۇنلىرىنى تېپىپ، ئۇنى «مازار» قىلىپ تىكلەپ، «ئۇلۇغلۇق تەزكىرە»لىرىنى تۇرغۇزۇپ، «خاسىيەت» هەم «كارامەت» لىرىنى تەرىپلەپ، بىر قىسىم مۇسۇلمان ئەجدادلىرىمىزغا دائىما «تاۋاپ»، «ئىستىقامەت» قىلىپ تۇرىدىغان «مۇقەددەس مازار»، «ئۇلۇغ جاي» لارنى تىكلەپ، بەلگىلەپ بەرگەن.

19 ـ ئەسىردە ياشىغان شەرىئەتشۇناس ئۆلىما سۇلتان باي هاجىمنىڭ «بۇرقۇم ئەۋلىيا هەققىدە» دېگەن قولىيازمىسىدا كۆرسىتىلىشىچە: خوجا مۇھەممەد شېرىپ يەكەندە دەۋران سۈرۈپ يۈرگەن چاغلىرىدا 8 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئىرانىنىڭ هەمدە دېگەن يېرىدىن يەكەنگە قېچىپ كېلىپ، يەكەندە ئۆلۈپ قالغان مەشهۇر سوپى هەمدە مۇهەممەدنىڭ «مازىرى»نى ياسىتىپ، ئۇنى «چىلتەن ئەۋلىيا» دەپ ئاتىغانلىقى مەلۇمدۇر. بەزى تارىخىي پاكىتلاردىن بىلىشىمىزچە، «چىلتەن» دېگەن بۇ رەستە ۋەلى دېگەن بىر كىشىنىڭ لەۋزى بىلەنلا «مازار» ئاتىلىپ قالغان ئورۇن بولۇپ، ئەمەلىيەتتە قايسى زامانىدىكى قايسى «ئۇلۇغ زات» نىڭ مازىرى ئىكەنلىكىنى هېچكىم بىلمەيدۇ.

«تەزكىرىئي پىر ياران» دا يەنە خوجا مۇھەممەد شېرىپنىڭ بۇ مازارنى ياستىش ئۇچۇن ئابدۇرەشىدخان خەزىنىسىدىن بىر چارەك ئالتۇن ئالغانلىقى بايان قىلىنغان. يەنە شۇ تەزكىرەدە: «... بۇ زاتى، بەرىكات ئۆز ئىلتىپات، ئەمىر ـ پەرمانلىرى بىلەن خۇدايى تەرىقەت ئىبادىتى ئۇچۇن، بۇ دىيارىدا 700 ‹رۇكۇار› (ئېھتىمال مازار بولسا كېرەك ـــ ئاپتور)، 148 خانىقا، 47 ‹پىرلىك ھەمدان› (سوپىلار مۇرتلىرى بىلەن جەم بولۇپ ‹ئىبادەت› قىلىدىغان مەخسۇس ئورۇن، مەيدان ـــ ئا) بىنا قىلدىلەر...» دېيىلگەن.

خوجا مۇھەممەد شېرىپ ئۆزىنىڭ يۇقىرىقدەك «پىر»لىق ئىمتىياز، ئىناۋەتلىرىدىن، مۇرت، يارانلىرىدىن ۋە ئىغۋاگەر كەسپداشلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئابدۇرەشىدخاننىڭ ئىلغار، تەرەققىيپەرۋەرلىك، مەرىپەتپەرۋەرلىك غايە، ھەرىكەت، ئىنتىلىشلىرىگە زەربە بېرىش، خانلىقنىڭ چوڭ ھوقۇقىنى تولۇق ئىگىلەش كويىغا چۈشىدۇ. بىرىنچى زەربىنى سەئىت پائالىيەتلىرىگە قارىتىپ خەلق مەشرەپلىرىنى «شەيتان سورۇ-نى»، خەلق تەغمىچىلىرىنى «شەرمىساز» لار، خەلق ئۇسسۇلچىلىرىنى «شەرمەندە»لەر، بۇ ساھەدىكى ھەر خىل ئىجادىيەتچىلەرنى بولسا «ھازازۇل مۇرتەد»لەر دېگەندەك ناملار بىلەن ئاتاپ، ئۇ خىل كىشىلەر-نىڭ ھەرىكەتلىرىگە چەك قويۇشىدۇ. ئامانىساخاننىڭ ئۇستازى، ئابدۇرەشىدخان ئوردىسىنىڭ ئىلمىي ئەربابى ـــ مەشھۇر مۇقامشۇناس قېدىرخان، خەتتات غازى ھەببۇللا سەردار، تارىخچى مىرزا موللا مۇ-ھەممەد يار ئاخۇن قاتارلىق توققۇز كىشىنى «مۇرتەد» (دىندىن چىققان) لىكتە ئەيىبلەپ، ئوردىدىن چەتلەشتۇرۇۋېتىدۇ. ئوردا ئەھلىنىڭ بىرلىك ـ ھەمدەملىك ئەنئەنىسىنى بۇزۇپ، ئىغۋا كۆپەيتىپ، ئابدۇرەشىدخاننىڭ سەۋدا كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ ئۆلۈپ كېتىشىگە سەۋەبكار بولىدۇ.

2. «ئۇلۇغ پىر» — مەخدۇم ئەزەم ھەققىدە

مىلادىيە 15 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن 16 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغا قەدەر ئۇيغۇر دىيارىغا پەيدا بولۇپ ۋە ياكى تەسىر ئۆتكۈزۈپ، بىر قىسىم ئەجدادلىرىمىزنى سوپىلىق تەرىقىتىگە باشلىغان ھەم شۇ زامانلاردىكى ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا «تەرىقەت ئۇستازى» لىق، «ئۇلۇغ پىر» لىق نامى بىلەن داڭق چىقىرىپ، ئالەمدىن ئۆتكەن ئەڭ مەشھۇر كەسىپي سوپىلارنىڭ بىرى — مەخدۇم ئەزەم يەنى خوجا ئەھمەد كاسانى ئىسىملىك كىشىدۇر.

تارىخىي خاتىرىلەردىن بىلىشىمىزچە، بۇ كىشىنىڭ ئەسلىي ئىسمى — سەئىد ئەھمەد ئىبنى سەئىد جالالىدىن بولۇپ، مىلادىيە 1471 ـ يىلى ئافغانىستاننىڭ ھىرات شەھىرىدە سەئىد مۇھەممەد كالان ئوغلى سەئىد جالالىدىن ئىشان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1500 ـ يىللاردا ئىرانىنىڭ ئەھرار دېگەن يېرىدە باش كۆتۈرگەن خوجا ئەھرار نەقشىۋەن (ئەسلىي ئىسمى باھاۋىدىن) دېگەن كىشىدىن سوپىلىقنى ئۆگىنىپ، سالاھىيەتنامە (ئىرشاتنامە) ئېلىپ «پىر» لىققا كۆتۈرۈلگەن. شۇ چاغلاردىكى پەرغانە پايتەختى كاسان شەھىرىدە ئۇزاق مۇددەت سوپىلىقنى تەتقىق قىلىپ ۋە سوپىلىقنى شەرھلەش، تارقىتىش، كېڭەيتىش ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، «مەخدۇم ئەزەم»، «ئەزەم ۋەلىئۇللا» (مەشھۇر «پىر»، «ئەۋلىيا» مەنىلىرىدە) دېگەندەك ناملارنى قوللانغان. ئۇچ يېشىدىن تارتىپ تاكى ئالەمدىن ئۆتكۈچە بولغان 68 يىللىق ھاياتىنى كاساندا ئۆتكۈزۈپ ھەم شۇ يەردە پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقى ئۈچۈن كىشىلەر تەرىپىدىن «خوجا ئەھمەد كاسانى (كاسانلىق خوجا ئەھمەد) دەپمۇ ئاتالغان. 1541 ـ يىلى 70 يېشىدا سەمەرقەنتتە ئالەمدىن ئۆتكەن. جەسىتى شۇ يەرنىڭ «باغى بالەند» قەبرىستانلىقىغا دەپنە قىلىنغان. 1543 ـ يىلى ئۇنىڭ قەبرىسى ئوغۇللىرى تەرىپىدىن «مازارىل

ئەزەم ۋەلىئۇللا» (مەخدۇم ئەزەم ئەۋلىيا مازىرى) غا ئۆزگەرتىلىپ، چوڭ گۈمبەز، كاتتا قەبرىلەر بىلەن نەسەپ مازارى تۈسىگە كىرگۈزۈلگەن. «بورقۇم ئەۋلىيا» دېگەن قولىيازمدا، ئۇ كىشىنىڭ ئۆمرىدە ئالتە نىكاھلىق بولۇپ، تۆت ئوغۇل، يەتتە قىز پەرزەنت چوڭ قىلغانلىقى، بەلخ، بۇخارا، سەمەقەنت، قەشقەر، يەكەن، ئاقسۇ قاتارلىق نۇرغۇن جايلاردا سوپىلىقنى تارقاتقان، كېڭەيتكەن بىلەن شۇغۇللانغانلىقى ھەم 41 مازار، 18 شەھەرنى زىيارەت، تاۋاپ قىلغانلىقى بايان قىلىنغان.

خوجا ئەھمەد كاسانى مىلادى 1520 ـ يىللىرى بىر قىسىم مۇرتلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا ئۇيغۇر دىيارى مۇسۇلمانلىرىنى ئۆز تەرىقىتىگە باشلاش، ئۇيغۇر دىيارىنىڭ دىن ۋە دىنىي ئىشلار ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈش ئۈمىدى بىلەن قەشقەرگە كەلگەن. «بورقۇم ئەۋلىيا»دا كۆرسىتىلىشىچە، خوجا ئەھمەد كاسانى قەشقەر تەۋەسىگە كېلىپلا ئۆزىنى ئاشكارىلىماي، ئالدى بىلەن ئاتۇش مەشھەدتىكى سۇلتان سۇئتۇق بۇغراخان مازىرىغا چۈشۈپ، ئۆز ھەمراھلىرىدىن خوجا مەككە باشلىق يەتتە كىشىنى جايلارغا ئەۋەتىپ، ئۆزى زۆرۈر دەپ قارىغان بەزى ئەھۋاللارنى ئۇقۇشقان. 40 كۈن ئېتىكاپتا (مەخپىي ئىبادەتتە) ئولتۇرۇپ، 41 ـ كۈنى ھەمراھلىرى ئارىسىدا ئۆزىنى «ۋەلى» (مىللىي ئەۋلىيا) دەپ ئېلان قىلىپ، شۇ چاغدىكى قەشقەر ھۆكۈمرانى ـــ ئېمىر ۋەلى (ئېمىر ۋەلى ـــ سۇلتان ئابدۇرەشىدخانىڭ باش ۋەزىرى ھەم قەشقەر ۋالىسى ئىدى) ھۆزۈرىغا بۇ «مۇبارەك» نام ـ شەرىپىنى مەلۇم قىلغان. دېمەك، ئاتالمىش بۇ «ئۇلۇغ زات» ـــ ئۇيغۇر دىيارىغا تارىختا پەيدا بولغان «ئۇلۇغ پىر»، «زات» لار ئىچىدە ئۆزىنى تۇنجى قېتىم «ۋەلى» (مىللىي ياكى يەرلىك ئەۋلىيا) ئېلان قىلغان، ئۆز مۇرتلىرىنىڭ نەزىرىدە «ئۇلۇغ كارامەت ئىگىسى»، «ئۇلۇغ تەلىماتچى» لىق سالاپىتى بىلەن مەشھۇرلانغان بىرىنچى «زات» تۇر.

مەخدۇم ئەزەم قەشقەرگە كىرىپ بۇ يەردىكى بىر قىسىم ھۆكۈمران شەخسلەرنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشكەن ۋە بىر نەچچە يىل ئىچىدىلا جەنۇبىي ئۇيغۇر قەشقەرىيەنىڭ نۇرغۇن يەرلىرىگە بېرىپ،

ئۆزىنىڭ باش كۆتۈرۈشى ئۇچۇن يەرلىكتە دىنىي، ئىجتىمائىي، ئىدىئو-لوگىيە، تەشكىل ۋە ئورۇن جەھەتلەردىن پايدىلىق ئاساس ھازىرلا-غان: سوپىزمنى تەشۋىق قىلغان، تارقاتقان، مۇرت ئالغان، كۆپەيتە-كەن، خانىقا، ھەمدانلارنى بەرپا قىلغان. شۇنداق قىلىپ قەشقەرىيەدە مۇسۇلمانلارنىڭ يېتەكچى دىنىي ئىدىيەسى سۈپىتىدە «مەخدۇم ئەزەم يولى» (مەخدۇم ئەزەم دىنىي ئىدىيەسى) نى پەيدا قىلىپ، مۇسۇل-مانلارنى بۇ «يول» بىلەن مۇسۇلمانچىلىق قىلىشقا دالالەت قىلىپ يې-تەكلىگەن.

«مەخدۇم ئەزەم يولى»نىڭ ئەقىدە، پىرىنسىپى: «كىشى بۇ دۇنيادا قانچە ئازابلانسا، ئۇ دۇنيادا شۇنچە راھەت كۆرىدۇ... كىشىلەرگە بۇ دۇنيادا كىيىدىغان ھەر خىل كەچۈرمىش ئىنساندىن ئەمەس، تەقدىر-دىندۇر...» دېگەنلەردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ «دىنىي پىرىنسىپ» نى مەخدۇم ئەزەمنىڭ مۇرتلىرى ئەجدادلىرىمىز ئارىسىدا «كەبرۇيە»، «ئىسھاقىيە»، «رەبودىيە»، «دۇۋانىيە»، «نەمىتىيە» قاتارلىق ئون نەچچە خىل «سۇلۇك» شەكلى بىلەن خىلى زامانلارغىچە جارى قىل-دۇرۇپ كەلگەن. «مەخدۇم ئەزەم يولى»نىڭ «كەبرۇيە» سۇلۇكى توغرىسىدا ئاتاقلىق ئۇيغۇر تارىخچىسى موللا مۇسا بىننى ئەيسا سايرامى ئۆزىنىڭ «تارىخىي ئەمنىيە» دېگەن كىتابىدا مۇنداق يازغانىدى: «... بۇلارنىڭ بەزىلىرى (مۇئەللىپ بۇ يەردە ئۇچتۇرپانىنى كۆزدە تۇتۇپ يېزىۋاتىدۇ — ئاپتور) ئۆزلىرىنى كەبرۇيە سۇلۇكىدە بىز دېسە، يەنە بەزىلىرى دۇۋانىيە سۇلۇكىدە بىز دەپ، خىلمۇخىل سۇلۇكلەرنىڭ ئې-تىقادچىلىرى ئىكەنلىكىنى بىلدۇرۇشەتتى... كەبرۇيە سۇلۇكىدىكى كىشىلەر ئەر - خوتۇن بىر يەرگە يىغىلىپ، يوغان قازانغا جىق كۆك چاي سېلىپ، نەچچە - نەچچە چارا، تاۋاقلاردا قايماقنى قۇيۇپ قاينە-تىدىكەن. ئىناۋەتلىك، مۆتىۋەر ئادەمدىن بىرنى ئۈسۈپ بېرىشكە تەيىن قىلىدىكەن. ئۇ كىشى غۇسلى تاھارەت قىلىپ، چۆمۈچنى تۇتۇپ قاچا - قۇچىلارغا ئۇسۇپ، «تەۋەررۈك»، «تەۋەررۈك» دەپ بېرىدىكەن. باشقىلار ناھايىتى تەزىم تاۋازۇ بىلەن ئېلىپ ئىچىدىكەن، شۇنىڭ بىلەن

نەغمە باشلىنىپ، ئەر ـ خوتۇن ئۇسسۇلغا چۈشىدىكەن. گاھى يېقىلىپ، گاھى قوپۇپ، مەست ۋە بىھۇش بولۇپ، ئاغزىدىن كۆپۈك كېلىپ ھۇزۇر قىلىشىدىكەن. بىر نەچچە سائەتتىن كېيىن ھوشىلىرىغا كەلگەن بولۇپ ‹ئۇھ› تارتىپ، كۆزلىرىنى ئېچىپ ئولتۇرۇشىدىكەن. مۇنداق قىلىقنى ‹كەبرۇيە سۈلۈكى› دەپ ئاتىشىدىكەن. ئەمەلىيەتتە بولسا بۇ پۈتۈنلەي شەرىئەتكە خىلاپ ھەرىكەت...»

مەخدۇم ئەزەم مەلۇم تەييارلىق كۆرگەن ۋە شارائىت ھازىرلىغاندىن كېيىن ئۆزىگە قول بەرگەن يەرلىك مۇرتلار ۋە ئەگەشكۈچىلەرنىڭ ماسلىشىشى بىلەن ئاقسۇ، كۇچا، ئۈچتۇرپان، قەشقەر، يېڭىسار قاتارلىق بىر قىسىم جايلارنىڭ يەرلىك دىن ھوقۇقلىرىنى، جۈملىدىن كۇچادا ئۆلىمالار باش جەمئىيىتىنىڭ چوڭ ھوقۇقىنىمۇ كونترول قىلغان. جايلارغا ئۆزىنىڭ «ۋەلى» لىك «خاسىيەتلىرى»نى ئېتىراپ قىلدۇرۇش غەرىزىدە ھەر خىل غەيرىي قىلىق ۋە غەيرىي پائالىيەتلەرنى ئوتتۇرىغا چىقارغان. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ياشاپ ئىجاد قىلغان بۇگۇر يېڭسارلىق ئۇيغۇر شائىر، تارىخچى موللا غۇلامىدىن ئۆزىنىڭ 1891 ـ يىلى يېزىپ قالدۇرغان «تارىخىمىزدىكى ئىسلامىيەت» دېگەن قولىيازما ئەسىرىدە مەخدۇم ئەزەمنىڭ شۇ چاغدىكى ھەجرەت (سەپەر) سالاھىيىتى توغرۇلۇق توختىلىپ مۇنداق يازغانىدى: «... بۇ زاتنىڭ ئاشكارا سالاھىيىتى خۇدايى تەرىقەتنى جارى قىلدۇرۇش، ئىچكى (يوشۇرۇن دىمەكچى ـــ ئاپتور) سالاھىيىتى بولسا، ئۇستاتلىق بىلەن جاھان تۈۋتۇش، مۇسۇلمانلارنىڭ ھەممە ئىشلىرىنىڭ ئاخىرقى نەتىجىلىرىنى ئۆزىنىڭ مۇددىئا ـ غەرەزلىرىگە بويسۇندۇرۇش بولغان ئىدىلەر...»

مەخدۇم ئەزەم قەشقەرىيەگە كېلىپ يۇقىرىقىدەك چارە ـ ئامالىلار بىلەن باش كۆتۈرگەندىن كېيىن ئۇنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئۇيغۇر دىيارىغا غەربىي تۈركستاندىن (ئاساسەن بۇخارا، ماۋرائۇننەھرى، سەمەرقەنت، كاسان تەرەپلەردىن) مەخدۇم ئەزەم مۇرتلىرى سۈپىتى بىلەن

نۇرغۇن «تەرىقەتچى پەقىرلەر» ياكى «خۇدا يولىدا يۈرگەن ئاشىق» لار ئارقا - ئارقىدىن، تۈركۈملەپ مەزگىلسىز، سوراق - سوئالسىز، ئىستەك - ئاتاقسىز، تارقاق، قالايمىقان ئېقىپ كىرىۋېرىپ شۇ چاغلاردىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئاپەت خاراكتېرلىك «دىنىي تەرتىپسىزلىك» ۋە كەلگۈندى شەكىللىك «لەنىتى مېھمان»، «لەنىتى مۇرت» لار ئاپىتى پەيدا قىلىشقان. ئەمەلىيەتتە بولسا بۇ خىل «تەرتىپ»نىڭ تولىسى كەسپىي قەلەندەرلەر، تەمەگەر ئوششۇقلار، سەۋدايى بەگگىلەر، ئالدامچى تېجىمەل - جېدەلخور، كازۇاپ، يەنى ئىشلىمەي چىشلەشكە ئادەتلەنگەن هارامتاماق، تىرىكتاپ زىيانكەش شەخسلەر بولغان. بۇلارنىڭ بىر قىسمى ئالدى بىلەن قەشقەرىيەنىڭ هەر قايسى جايلىرىغا تارقىلىپ، چوڭراق بازار، يۇرت، مازار، سەيلىگاهلاردا تۇنەكخانىلارنى، چوڭ داشلىق (چوڭ قازانلىق) خانىقالارنى، «هەمدان»، «ئېتىكاپخانا»، «خەتمە - ئىستىغپارخانا» لارنى يەنى ئۇلارنىڭ تىلى بىلەن ئالغاندا «ئىمان يېگىلاش»، «توۋا - ئىستىغپار ئوقۇتۇش» ۋە «پىرغا قول بېرىش» ئورۇنلىرىنى پەيدا قىلىشىپ، ئەجدادلىرىمىزنى «ئىمان» لىرىنى «يېگىلاش» قا، «گۇناھ»لىرىغا «توۋا قىلىش» قا، «پىرلارغا قول بېرىپ مۇرت بولۇش»قا ئۇيۇشتۇرۇشقان ۋە يېتەكلىگەن. نەتىجىدە بىر قىسىم جايلاردا ھەر بىر «پىر»نىڭ ئاغزىغا قاراپ، ئەتراپىنى چۆرىدەپ غۇژمەك بولۇپ يىغىلىپ تاۋۇش چىقارمايلا جىم ئولتۇرۇپ، بۇ ئالەمنىڭ ھەممە مەشغۇلات ۋە ئىنسانچىلىق ھەۋەسلىرىدىن پۈتۈنلەي خالىي بولۇپ ئايەت ئوقۇپ، ئاھۇ - زارلىرىنى ئاللاھقا بىلدۈرۈپ، خاس ئاللاھتىنلا رىزقى - ئىلتىپات تىلەپ ۋە كۆتۈپ، تووۇنى تىلىدىن چۈشۈرمەي، پىرىم ئۈچۈن ھەر قاچان، ھەر قانداق نەرسىدىن يانمايدىغان، جانلىرىنى ئايمايدىغان «ئىبادەت» چى جامائەت تۈركۈملىرى پەيدا قىلىنغان.

مەخدۇم ئەزەمنىڭ بۇ خىل «ئاشىق» مۇرتلىرى قەشقەرىيە تەۋەسىدە يەنە ھەر خىل سوپى، ئىشانلار مەھەللە - كوچىلىرىنى، تەركىدۇنياچىلار تۇرالغۇلىرىنى، مەسىلەن: قەلەندەرلەر كوچىلىرىنى، «ئا-

شق» لارنىڭ دالاك[1]، گۇلەخ[2] لىرنىي، خۇدايى سەرگەردان مۇسۇلمانلارنىڭ تىرىكچىلىك «خانە»لىرىنمۇ پەيدا قىلىشىپ، ئۆز ئارقىلىرىدىن ئەگەشكەن مۇرت، يارانلارغا ئالاھىدىلىكى دەرگاھىغا «گۇناھسىز»، «ئىللەتسىز» كەتكىلى بولىدىغان «پاك ئورۇنلار» ئەۋرىشكىلىرىنى تىكلەپ ۋە كۆرسىتىپ بېرىشكەن. ئۇيغۇر دىيارىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا 1950 ـ يىللارغىچە ئۇ يەر، بۇ يەردە نام ياكى شەكىل جەھەتتىن ساقلىنىپ كەلگەن سائىل (قەلەندەر) كوچا ـ مەھەللىلىرى، «ئاشىق» لار گۇلخانلىرى، تەركىدۇنيا سەرگەردان مۇسۇلمانلار گۇلەخلىرى، ھەر خىل خۇراپات مەنبەلىرى ئەنە شۇ خىل مەخدۇم ئەزەمچىلەر زامانىدىن بىزگە قېپقالغان «مىراس» لارنىڭ داۋامى ھېسابلىناتتى.

مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئوتتۇرا قاتلام مۇخلىسلىرىمۇ قەشقەريەنىڭ بارلىق ئىلىم ـ مەرىپەت ئورۇنلىرىنى، دىنىي ۋە جامائەت مۇئەسسەسىلىرىنى دېيەرلىك ئىگىلەپ، ئۆزلىرىنىڭ سوپى، ئىشانلىق ئەقىدىسىنى تارقىتىدىغان نوقۇل سوپى ـ ئىشانلىق ئورۇنلىرىغا ئايلاندۇرۇۋېلىشقان.

1533 ـ يىللاردا مەخدۇم ئەزەم مۇرتلىرى بىلەن خوجا مۇھەممەد شېرىپ ئىشان مۇرتلىرى ئوتتۇرىسىدا قاتتىق مەزھەپ كۈرىشى يۈز بېرىپ، ئاخۇنلۇقۇم، تېرەك لەنگەر، شوردۆڭ دېگەن جايلاردا (بۇ جايلار ھازىر پەيزاۋات، يەكەن، مەكىت ناھىيىلىرىگە قارايدۇ ـــ ئاپتور) سوپىلار سوقۇشى يۈز بەرگەن؛ مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئەڭ ئاتاقلىق ھەمراھى، مەسلىھەتچىسى «ئۆزۈن قۇلاق زات» دەپ نام چىقارغان مەككە خوجا ئۆزبەكنىڭ 40 مۇرتى بىلەن شوردۆڭ دېگەن يەردە (مەكىت

---

① دالاك ـــ ئوتتۇرىسىغا گۇلخان يېقىلىدىغان، ھېچقانداق سېلىنچا ـ يېپىنچا بولمىغان، سۇپۇرۇپ تازىلىمايدىغان، توپىغا سېلىنىپ نەشە چېكىپ، ئورنىغا تەرەت قىلىپ، ئۇرۇپ، ئورۇلۇپ، يالىڭاچ، يۇيۇنماي، كۆلمەي ـ كۆلدۇرمەي، جانىنمۇ، جاھانىنمۇ ئۇنتۇپ، ئۆزىنى خاس ئاللاھقىلا ئاتىغان تەركىدۇنيا كىشىلەر «خۇدايى ئۇششۇق»لار تۇرمۇش ئۇسۇلىدا كۆزىدىغان بىر خىل ئورۇن ياكى ئادەملەر قوتىنى.

② گۇلەخ ـــ دۇنيادىن بەرگەنلەر، ھېچقانداق تۇرمۇش مەنبەسى بولمىغانلار، دىنىي تەركىدۇنيالار ياكى كەسپىي ماكانسىز سوپى ـــ «ئاشىق» لار كۆلگە، توپىغا سېلىنىپ، بېشىغا چالما قويۇپ يېتىپ ـ قويۇپ تۇرمۇش كەچۈرىدىغان (ماكان قىلمۇالغان) گۇلخان، گەمە، ئوچۇق گۇمبەز، كونا مازار، كىشىلەر ئەيمىنىپ يارالمىغان «سىرلىق» ئورۇن، ئەسكى تاملىق، ئەسكى يارلىق ۋە «ئەل كۆزىدىن خالى» ئورۇن، جاي.

تەۋەسىدىكى بۇ يەر ھازىر «شېھىتدۆڭ» دەپ ئاتىلىدۇ) خوجا مۇھەممەد شېرىپ سوپىلىرى تەرىپىدىن قەتل قىلىپ تاشلانغان. ئاقسۇ، كۇچا، باي، ماراليېشى قاتارلىق جايلاردىمۇ مەخدۇم ئەزەمچىلەر خەلق ئىڭ غەزىپى بىلەن تۇرالمايدىغان بولۇپ قېلىشقان. ئاخىر بۇ ئىشلارنىڭ تەسىرى بىلەن مەخدۇم ئەزەم ئۆز يۇرتىغا «ئۆزىچىلا» كېتىپ قالغان. «مەخدۇم ئەزەم يولى» مۇ بىر مەزگىل كاساتلاشقان.

لېكىن، بىزنىڭ شۇ چاغلاردىكى ئەجدادلىرىمىز يەنىلا شۇ «مەخدۇم ئەزەم يولى»، «مەخدۇم ئەزەم ئەۋلادلىرى»، «مەخدۇم ئەزەم مۇرتلىرى» ھېسابلىنىدىغان سوپى، ئىشانلار ياكى خوجا «پىر»لارنىڭ نەچچە ئەسىرلىك جاھالەتلىك زامانلىرىدىن قۇتۇلۇپ كېتەلمىگەن، ھەتتا كەلگۈسى ئەۋلادلىرى ئۈچۈن نادانلىق (جاھالەت) ئەسلىمە خاتىرىلىرىنى قالدۇرۇشۇپ، تەقدىرگە پاسسىپلارچە تەن بېرىش ئادەتلىرىنى يۇقتۇرۇشۇپ ئالەمدىن ئۆتۈشكەن. تارىخىي مەنبەلەردىن بىلىشىمىزچە، 16 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە ئۇيغۇر دىيارىدا سوپىلىق تەرىقىتىنى يۈرگۈزۈش ئۈچۈن توختىماي ھەرىكەت قىلغان، چوڭ ـ چوڭ ئىشلارنى تەۋرەتكەن ۋە بىر قىسىم تارىخىي پاجىئەلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارغان مەشھۇر «زات»لارنىڭ كۆپىنچىسى ئەنە شۇ مەخدۇم ئەزەم ئەۋلادلىرى ۋە مەخدۇم ئەزەمچىلەردىن ئىبارەتتۇر.

3. خوجا ئىسھاق ۋەلى ھەققىدە

«ھەزرىتى خوجا ئىسھاق ۋەلى يەكەن، قەشقەر، ئاقسۇدا بولۇپ 12 يىل دەۋران سۈردىلەر، خەلقنى ئاراستىگە (تەرەقەتكە ــ ئاپتور) باشلاپ، دىنىمىزغا راۋاج بەردىلەر، كىشىلەرنى ساھىبى كامال قىلدىلەر» («تارىخى نادىرىيە» دىن)

ئەينى زامانلاردا ئۇيغۇر دىيارىغا پەيدا بولۇپ، ئەجدادلىرىمىز ئۈستىدە 12 يىل دەۋران سۈرگەن، دىنىمىزغا «راۋاج» بەرگەن ۋە ئەجدادلىرىمىزنى تەرىقەتكە باشلاپ، «ساھىبى كامال» قىلغان بۇ «زات» زادى كىم؟

بۇ «زات» ــ مەشھۇر سوپى مەخدۇم ئەزەمنىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ، ئۇ 16 ـ ئەسىردە ئۇيغۇر دىيارىغا كېلىپ ئۆزىنى «ۋەلى» (يەرلىك ئەۋلىيا) دەپ ئېلان قىلغان ۋە ئۆزىنىڭ نامى بىلەن «ئىسھاقىيە تەرىقىتى»نى ئىجاد قىلىپ، ئۇنى ئەجدادلىرىمىز ئارىسىدا يۈرگۈزگەن ھەم بىزنىڭ تارىخىمىزدا ئۆزىنىڭ يەنە باشقا سەلبىي قىلمىشلىرى بىلەن مۇ داڭق چىقىرىپ، ئالەمدىن ئۆتكەن، تارىختىكى ئەڭ مۇتەئەسسىپ كۈچلەرنىڭ مەشھۇر «پىر ئۇستازى»، «ئىسھاقىيە» سوپىلىرىنىڭ «داھىيسى»، ئەۋلادى دىنىي سەرگەردان خوجا ئىسھاق ۋەلى سوپىدۇر. بۇ تىجىمەل سوپى تەخمىنەن 1506 ــ 1507 ـ يىللىرى ئارىلىقىدا كاسان شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. 20 يېشىدىن تارتىپ سوپىلىق تەرىقىتىنى ئۆگىنىشكە كىرىشىپ، 7 ـ 8 يىل ئىچىدە غەربىي تۈركىستان، ئىران، ئىراق ۋە ئافغان زېمىنىدىكى بۇخارا، سەمەرقەنت، قازان، ھىرات، ئەھرار، كەدان، نىشاپور، بەسرە، شىراز قاتارلىق كاتتا شەھەرلەردە سوپىلىقنى ئۆگەنگەن، «جاھان كەزگەن» ۋە بۇ خىل پائالىيەتلەردىن كېيىن دادىسىنىڭ نەزىرىدىن ئۆتۈپ (ئىرشاتنامە ئېلىپ)، «پىر» لىقا كۆتۈرۈلگەن. مەلۇم يىللاردىن كېيىن قەشقەرىيەگە كېلىپ يەكەندە ئۆزىنى «ۋەلى» (مىللىي ئەۋلىيا) ئېلان قىلغان ھەم قەشقەرىيە

خەلقىگە 12 يىلدىن جىقراق «پىر» لىق قىلىپ ئاخىرىدا قاتىللىق، قانخورلۇقنى مەقسەت قىلغان پىتىنخورلۇق قىلمىشى بىلەن پاش بولۇپ، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ شۇ چاغلاردىكى سۇلتانى مۇھەممەدخان تەرىپىدىن كەلگەن يېرىگە قوغلۇۋېتىلگەن. تەخمىنەن 1588 ــ 1589 - يىللىرى 82 يېشىدا پەرغانىدە ئالەمدىن ئۆتتۇپ، شۇ يەرنىڭ «باغى بەلەند» قەبرىستانلىقىغا دەپنە قىلىنغان (بەزى يەرلىك خاتىرىلەردە بۇ كىشىنىڭ يەكەندە ئۆلگەنلىكى، جەستى يەكەندىكى «ئالتۇنلىرىم» مازىرىغا قويۇلغانلىقىمۇ بايان قىلىنغان. مېنىڭچە، بۇ قاراش تارىخىي پاكىتلارغا ئانچە ئۇيغۇن بولمىسا كېرەك).

خوجا ئىسھاق ۋەلى بۇخارالىق چوڭ سوپىلار بىلەن بولغان مەزھەپ ماجىرالىرى (چوڭ سوپىلار ئارا داۋام قىلىۋاتقان ئىمتىياز تالىشىش ھەرىكىتى) دا يېڭىلىپ، شۇ چاغلاردىكى بۇخارا ھۆكۈمرانلىرى تەرىپىدىن سۈرگۈن قىلىنغان ئەھۋال ئاستىدا قەشقەرىيەگە كەلگەندىن كېيىن ئۇدا بىر نەچچە يىل پەقەر - بىچارىلەر قاتارىدا قەشقەر، يەكەنلەردە مازار كەزدىلىك، دەرۋىشلىك بىلەن كۈن ئالغان. يەنى خۇددى «بورقۇم ئەۋلىيا» دا كۆرسىتىلگەندەك: «كۆزلىرىدىن نۇر ياغقۇزۇپ، ئاغزىدىن ئوت - ئاتەش چېچىپ، تىلىدىن دۇرۇت، قولىدىن تەسۋى چۈشۈر-مەي، ئۇلۇغلارنىڭ باشلىرىنى تاشلىماي (مازارلارنى تاۋاپ قىلىپ دېمەكچى ــ ئا)، بىتاھارەت زېمىنغا دەسسىمەي، دۇنيانىڭ ھەممە مەئىشەت ۋە ئىشلىرىدىن پۈتۈنلەي خالىي تۇرۇپ، پەقەت مۆمىن بەندىلەرنىڭ ئىككىلا «ئالەم» لىك «غېمى» نى يەپ يۈرگەن...»

1560 - يىللارغا كەلگەندە دىنىي ئىشلاردا باش كۆتۈرۈپ، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ شۇ چاغلاردىكى خانى ئابدۇكېرىم خان ھۆكۈمرانلىقىدىكى بىر قىسىم (ئاساسەن ھازىرقى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى) جايلارنىڭ ئەڭ چوڭ «دىنىي» زومىگىرى بولۇپ تونۇلۇشقا باشلىغان. يەنى ئۇ ــ ھەممىدىن بۇرۇن دادىسىنىڭ «پىر» لىق ئورنىنى تەڭ ئىگىلەش، تەڭ باش كۆتۈرۈش كويىدا ئۆزى بىلەن ئۇزەڭگە سوقۇشتۇرۇۋاتقان ۋە ئۆزىنى «پىر» دەپ ئېلان قىلىۋالغان بىر تۇغقان ئىنىسى

خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشان (ئىمامى كالان) نى باشقىلارنىڭ قولى ئارقىلىق زەھەر ئىچكۈزۈپ ئۆلتۈرۈۋېتىپ، ئۆزىنىڭ «شەك ـ شۇبھىسىز»، شېرىكسىز بىرلا «ۋەلى» لىك ئورنىنى «كاپالەتلەندۈرگەن». نەتىجىدە، قەشقەرىيەنىڭ خېلى بىر قىسىم جايلىرىدا خوجا ئىسھاق مۇرتلىرى بىلەن خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشان مۇرتلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا سۈركىلىش، بىر ـ بىرىنى ئۆلتۈرۈش ۋەقەلىرى شەكىللىنىپ، بارا ـ بارا قەشقەرىيە جەمئىيىتىدە ئۆزلىرىنى «ھەر قانداق ئىنساندىن چوڭ، خۇدادىن كېچىك» سانايدىغانلارنىڭ دىنىي مالمانچىلىقى، تېرورلۇق ھەرىكەتلىرى كۈچىيىپ كەتكەن.

قەشقەرىيە خەلقىنىڭ، جۈملىدىن ئابدۇكېرىم خان (بۇ كىشى بەزى تارىخلاردا «ئادىل خان»، «ئۇلۇغ خان» دېگەندەك ناملار بىلەنمۇ ئاتىلىدۇ) خانلىقىنىڭ ئەنئەنىۋى نورمال جاھاندارچىلىقى (شۇ چاغلاردىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي، ئاقارتىش، ھەربىي، ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش، جەمئىيەت قۇرۇلمىسى، دىنىي پائالىيەت، دۇنياۋى مۇئامىلە... قاتارلىق ئىشلارنىڭ ھەممىسى) بۇ ئىككى چوڭ ئىشان ۋە ئۇلارنىڭ مۇرتلىرىنىڭ، بولۇپمۇ خوجا ئىسھاقچىلارنىڭ زوراۋانلىقى، ئارىلىشىشى، تەھدىتى ۋە مالمانچىلىقىغا دۇچ كەلگەن. خوجا ئىسھاقمۇ قەشقەرىيەنىڭ خانلىق ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى ئۆز تەسىرى ئاستىغا ئېلىشقا ئۇرۇنغان. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ئابدۇكېرىمخان ھاكىمىيىتى خوجا ئىسھاقنىڭ بۇ قىلمىشلىرىغا جازا ۋە زەربە بېرىش پەيتىگە چۈشكەندە خوجا ئىسھاق يەنىلا قول ئاستىدىكى سوپى ـ ئىشانلارغا قول بەرگەن ئوبۇل ۋە مۇھەممەد ئىسملىك كىشىلەرنىڭ قولى بىلەن ئابدۇكېرىمخاننى بارچۇق (ھازىرقى مارالبېشى) دا شىكار ئۈستىدە پېچاقلاپ ئۆلتۈرگۈزۈۋېتىپ، ئۆزىنىڭ ئەڭ يېقىن مۇرتلىرىدىن بولغان قۇرەيشنى (تارىخلاردا قۇرەيش سۇلتان دېيىلىدۇ) ئابدۇكېرىم خانىنىڭ ئورنىغا چىققۇزۇپ، ھاكىمىيەتنى بىر مەزگىل ئۆز تەسىر دائىرىسىگە ئېلىۋالغان.

ئابدۇكېرىمخان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مەشھۇر خانلىرىدىن بىرى

بولغان دادىسى ئابدۇرەشىدخان ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇنىڭ ئىزىنى بېسىپ، بۇ خانلىقنىڭ گۈللەپ ـ ياشنىشى ئۈچۈن ئاجايىپ خىزمەتلەرنى كۆرسەتكەن مىللىي داھىي سۈپەتلىك ۋەتەنپەرۋەر سۇلتان ئىدى. ئۇ زات توغرىسىدا «تارىخىي رەشىدى زەيلى» دېگەن كىتابنىڭ كۆچۈرۈلمە نۇسخىسىنىڭ 104 ـ بېتىدە مۇنداق دېيىلگەن: «ئابدۇكېرىمخان كىشىنىڭ ھەققىنى يېمەيدىغان ئادىل پادىشاھ ئىدى. ئوردا ئىشلىرىنى ئادىل باشقۇراتتى. ھەر قانداق مەسىلىنى ۋاقىتىدا ھەل قىلاتتى. ھەر ھەپتىنىڭ دۈشەنبە، ئازنا كۈنلىرى ئوردىدا ئولتۇرۇپ خەلقنىڭ ئەرزى ـ ھاللىرىنى ئاڭلايتتى، ھەل قىلاتتى، داۋاگەر ۋە جاۋابكارلارنىڭ ئىشى شەرئىتكە تېگىشلىك بولسا مۇپتى، قازىلارغا؛ ۋەزىرلەرگە تېگىشلىك بولسا ئەربابلارغا بۇيرۇيتتى. مەدىنىدە «ئابدۇكېرىمخان ئادىلى» دەپ شۆھرەت قازانغانىدى. مەككىدە بولسا، ھەر كۈنى «ئادالەتلىك ئابدۇكېرىمخانىنىڭ سالامەتلىكى ئۈچۈن دەپ دۇئا قىلىشاتتى...»

خوجا ئىسھاق ئۆز ئورنىنى يەنمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈش، ئاخىرىدا سەئىدىيە خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ، يەكەننى مەركەز قىلغان «ئىسھاقىيە خانلىقى»نى تىكلەش ئۈچۈن، پۈتۈن ئۇيغۇر دىيارى (ئاساسەن جەنۇبىي شىنجاڭ يەنى قەشقەرىيە) دا ئۆز ئەتراپىغا مۇرت توپلاشنى تېزلەشتۈرگەن، ئۆزىنىڭ «سۇلۇكى» ـــ ئىسھاقىيە تەرىقىتىنى رەسمىي «دىن» سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىرىپ، ئۇنى ئەبەدىي، ئاخىرقى، مۇتلەق ئۆزگەرمەيدىغان چەكسىز ئۇلۇغ دىنىي ئەقىدە سۈپىتىدە يولغا قويۇشقا كىرىشكەن، كېڭەيتكەن. بۇ «سۇلۇك»نىڭ ئىبادەت ئۇسۇلى مۇنداق ئىدى: سوپىلار ھەر كۈنىلا مۇرتلىرىنى يىغىپ بىر يەردە قاتار چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ، دۇرۇت (ئايەت) ئوقۇيدۇ، ئاندىن خەتمە تامام قىلىپ جەرە ـ ساما باشلايدۇ، ساماچىلار باشلىرى قايغۇچە، ھوشلىرىدىن كەتكۈچە «ياپىرىم ھۇم ـ ھۇم، ئاللاھۇ، ئاللاھۇ، ھۇم، ھۇم» دەپ ئۆرە تۇرۇپ، بىر ئىزدا ئالدى ـ ئارقىغا تەڭ قايرىلىپ بىر خىل ۋارقىرىشىپ، ھېرىپ توختاپ، يىغا ـ زار بىلەن يەنە دۇئا قىلىشىدۇ. ئۆتكەن «ئەۋلىيا»، «پىر»، «مازايى ـ ماشايىخ» لار ھەققىدە دۇئا ـ تەگبىر

ئوقۇشىدۇ. ئۇلار بارا - بارا پىردىن باشقا ھېچكىمگە ئىشەنمەيدىغان، گېپىگە كىرمەيدىغان، كۇن بويى تائەت - ئىبادەت بىلەن بولىدىغان، توپلىشىپ مازار چۆرگىلەيدىغان بولۇپ يېتىشىدۇ. «يەكەن تارىخى» دا بۇ توغرۇلۇق مۇنداق دېيىلگەن: «ئىسھاقىيە سوپىلىرى ئۆزلىرىگە مۇرت بولغۇچى سانداا، تۇز كۆكۇل خەلقلەرنى جىسمىدىن تارتىپ روھىنچە بولغان بارلىق تەئەللۇقاتى بىلەن ئۆزلىرىگە بىقىندۇرۇپ كەتكەن. ئۇلار ژىدلاپ (پۇراپ - تىمسىقلاپ، ئىزدەپ ــ ئا) يۇرۇپ ئاللىدىنلىكى نەرسە بولسا ھەر خىل ۋاستىلەرنى قوللىنىپ يۇلۇپ ئېلىپ تۇرىدۇ... سەھرالاردىكى كىشىلەردىن تارتىپ ئوردا مەھكىمىلىرىدىكى ئەمەلدارلارنىڭ كۆپىنچىسى دېگۈدەك «ئىسھاقىيە» سوپىلىرىغا مۇرت بولۇپ كېتىشكەن. بۇلار تاپقان - تۇككەنلىرىنى دۇئا قىلدۇرۇپ، ئۇلاردىن دۇئا ئېلىپ ئۆزلىرى بولسا مازار، خانىقا (گۈلەخ، ھەمدان، غەمخانىلاردىمۇ ــ ئا) لاردا دۇئا - تىلاۋەت، خەتمە - ئىستىغپار، يىغا - زارە بىلەن «ئاخىرەت» غېمىدىلا خارىزار - ۋەيرانلىقىنى مەزمۇن قىلغان تەركىيدۇنيا كۇن كەچۇرۇشكەن...»

خوجا ئىسھاقنىڭ يۇقىرى قاتلام بولۇۋالغان يېتەكچى سوپىلىرى ئۆز مۇرتلىرى جەمئىيەتتە گۇناھ ئۆتكۈزسە ئۇلارنى سوراقچى ئالدىدا قوغداپ قالالايدىغان (جازادىن قۇتۇلدۇرۇپ قالالايدىغان) ھەم ئۇلارنى خالىغان چاغدا، خالىغان ئىشقا، خالىغان مەقسەت بىلەن سالالايدىغان، باشقۇرالايدىغان مەھەللىۋى ھۆكۈمرانلاردىن بولۇۋېلىشىپ، جاھانغا سىغمايدىغان بولۇپ كېتىشكەن. ھەتتا تېخىمۇ ھەددىلىردىن ئېشىپ، قەشقەرىيەنىڭ بىر قىسىم جايلىرىدا تۆۋەندىكى نۇقتىلار بويىچە «زۆرۇرىي ئىسھاقىيە» (ئىسھاق زۆرۇرىيەتلىرى ــ ئا) دېگەن يېڭى «دىنىي قائىدە»نى ئوتتۇرىغا چىقىرىپ، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئەنئەنىۋى، ئىجتىمائىي، دىنىي، سىياسىي تۇزۇم ۋە قائىدىلىرىنى بۇزۇشقا باشلىغان. مەسىلەن: سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي مائارىپ تۇزۇلمىسىنىڭ ئورنىغا پۈتۈنلەي تەرىقەت جاھالەتچىلىكىنىڭ «زۆرۇرىيەت» قۇرۇلمىسىنلا دەسستىشكەن. «تارىخىمىزدىكى ئىسلامىيەت» تە بۇ توغ-

رۇلۇق مۇنداق يېزىلغان: «بىزنىڭ مەدرىسلىرىمىزدە ئەلمىساقتىن بېرى ئىمام ئەزەم يولىدىكى مەكتەپلەر جارى ئىدىلەر، ئوغۇل يەتتە، قىز بەش يېشىدىلا بۇ مەكتەپلەرگە جېنى خۇدانىڭ، تېنىنى تۇپراقنىڭ، ئۇستـ-خىنى ئىگىسىنىڭ دەپ ئوقۇشقا تۇتۇپ بېرىلەر ئىدىلەر. بۇ ئىشتا ھېچ كىشىنىڭ ھېچ كىشى يىلەن. پۇقرانىڭ ھۆكۈمەت يىلەن، ھۆكۈمەتنىڭ پۇقرا يىلەن ھېچقانداق دەخلىچىلىكى يوق ئىدىلەر... ئوقۇش - ئوقـۇ-تۇش خۇدا ئۈچۈن ئىدىلەر. ئاتا - ئانىلارنىڭ ئۈمىد - ئارزۇسى ھەم مۇدەرىسلەرنىڭ خاھىشى بويىچە تالىپلار بۇ مەدرىسلەردىن ئاخىر ئىما-مى ئەزەم يولى بولغان كەسپىي تىجارەتنىڭ، ھۈنەر، جاھانسازلىقنىڭ ۋە خۇدايى بەندىچىلىكنىڭ ھەممە رىسالە، ھالال يوللىرىنى بىلىپ چـ-قۇر ئىدىلەر... ۋەھالەنكى، ئەزەلدىن ۋاجىپ بولۇپ كەلگەن بۇ ئەنئەنـە ھەزرىتى ئىسھاقى ۋەلى زامانلىرىغا كەلگەندە زۆرۈرى ئىسھاقىيە قائىدـ-سى بىلەن ئۆزگەرتىلدىلەر. قىز بالىلار ئۆيلەردە پاك بۇۋىلەردىن ئـو-قۇپ، ھەر قانداق جىنسىي نامەھرەمگە كۆرۈنمەي بولغۇسى روزىغارى (بولغۇسى يولدىشى ــ ئېرى)نىڭ يېرىم خۇدالىقىغا تەن بېرىپ، پىر-سىز يۈرمەي، كارامەتلىك بۇۋى (بۇۋەم)لەردىن بولۇپ چىقىدىغان بولدىلەر... ئوغۇللار ئەمدى ئىمامى ئەزەم يولىنى ئەمەس، مەخدۇم ئـە-زەم يولى (تەرىقەت يولىنى ئوقۇپ تەرىقەت ئۇچۇنلا دۇنيادىن ئۆتىدـ-غان ــ ئا) نى تۇتىدىغان، بۇ يولدىن چىققانلارنىڭ ھەر قانداقى ئىما-نىدىن ئايرىلغانلار دەپ قارىلىدىغان بولدىلەر...»

دېمەك، قەشقەرىيەدە ئەزەلدىن ئەھلى كاسىپلىقنى چىقىش قىلغان ئەنئەنىۋى مەكتەپ ئوقۇتۇش ئۇسۇلى بىراقلا ئەھلى سوپىلىق (سوپى يېتىشتۇرۇش، جەمئىيەتنى سوپىلاشتۇرۇشقا خىزمەت قىلىش) قا ئۆز-گەرتىۋېتىلگەن. يەنە مەسىلەن: خوجا ئىسھاق سوپىلىرى بەزى جايلاردا «زۆرۈرى ئىسھاقىيە» «قائىدىسى» بويىچە «نوسەندە» لىك (خەت يېزىشنى ئۆگىنىشكە ياكى مىرزىلىق) كە قارشى بەزى ھالاكەتـ-لىك ئاممىۋى ھەرىكەتلەرنىمۇ قانات يايدۇرۇپ، قەشقەرىيە جەمئىيىتىدە تەلتۆكۈس ئاممىۋى نادانلىقنىڭ ۋە ئاممىۋى ئەقلىي مەغلۇبىيەتچىلىكـ-

نىڭ ئۇلىنى ھازىرلاشقارن. «بورقۇم ئەۋلىيا»نىڭ «قولسىز نوسەندە» دېگەن قىسمىدا بۇ توغرۇلۇق مۇنداق بىر مىسال خاتىرىلەنگەن: «سا-بىر ئىسپىھان (ئىسپىھان ــ گۈمبىزىڭ بىر كەنتى ــ ئا) ئاتلىق بىر مۆمىن كىشى بار ئەردى. ئىسھاقىيەنى پىر تۇتقان ئىدىلەر. ئالتە يىل مازار كېزىپ مۇرتلىقتا ئىبادەت قىلىپ، ئۆز كەچۈرمىشلىرىنى قەغەزگە بېيىت قىلىپ پۈتۈپ چىققان ئىدىلەر، بۇ قىلىق پىر ـ زادىلەرنىڭ كارامەتلىرىدىن خالىي قالالمىدى، زۆرۈرى ئىسھاقىيە ھۆكۈمالىرى بۇنى نوسەندىلىك دېدىلەر. خان شاھىدىخان (ئىسھاق خوجىنىڭ چاپارمەن مۇرتلىرىدىن بىرى ــ ئا) بۇ نوسەندىنىڭ ئوڭ قولىنى كېسىپ، ئەھلى ئىسلامغا ئىبرەت قىلدىلەر... ئۇ زات: «قەلەم نوسبىتى (قەلەم تۇتۇش ئامىتى ــ ئا) خاس ئۇلۇغلىرىمىزغىلا مەنسۇپتۇر. بۇ ئالەمنىڭ ئىشلىرىغا قەلەم تەۋرەتكەن ھەر قانداق ئەھلى مۇسۇلماننىڭ ئۆزى كاپىر، خوتۇنى تالاق، بېگىنى زوقۇم، كەيگىنى كېپەن بولغايلەر... دەپ سا-بىرنى دۇئايى بەنت قىلىپ (قارغاپ ــ ئا) قولسىز نوسەندە قىلۋەتتى-لەر...»

خوجا ئىسھاقچىلارنىڭ بۇ خىل جاھالەت پەرەسلىك قىلمىشلىرىغا دۇچ كەلگەن قەشقەرىيە خەلقى 1582 ـ يىللار ئەتراپىدا خوجا ئىسھاق ۋە ئۇنىڭ مۇرت، ئەگەشكۈچىلىرىگە قارشى كەسكىن كۈرەشلەرنى باشلىۋەتكەن. ئاقسۇ خەلقى خوجا ئىسھاقنىڭ «پىر» بولۇۋالغان ئىكـ-كىنچى ئوغلى خوجا شاھبازنى ئۈر ـ ئۈر قىلىپ، ئاقسۇدا ئۆلتۈرۈۋەتـ-كەن. خوجا ئىسھاقنىڭ قەشقەرگە قويغان باش خەلىپىسى ــ ئۇشتۇر خەلىپىمۇ قەشقەرلىقلەر تەرىپىدىن تۇرپاندا ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن. يېڭسار، خوتەن، يەكەنلەرگە قويغان قاسىم، يۈسۈپ، خوجا شادى خەلىپىلەرمۇ يەرلىك خەلقلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈپ تاشلانغان. پۈتۈن قەشقەرىيەدە خوجا ئىسھاق سوپىلىرىغا قارشى داغدۇغىلىق ئاممىۋى جامائەت ھەرـ-كىتى كۆتۈرۈلۈپ، بىر قىسىم جىنايىتى ئېغىر چوڭ سوپىلارنىڭ ئەدىپى بېرىلگەن، سوپىلىق ھەرىكەتلىرىگە چەك قويۇلغان. ئاخىر خوجا ئىسـ-ھاق خەلق ھەرىكىتىدىن قورقۇپ مۆكۈپ ـ چۆكۈپ يۈرۈپ سەمەر-

قەنتكە قېچىپ بېرىپ، كەلگۈسىدە قەشقەرىيەنى بۇخارا خانلىقىغا تەۋە قىلىپ بېرىش ۋەدىسى بىلەن بۇخارا خانى ئابدۇللاخاندىن 50 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ئېلىپ (باشلاپ)، قەشقەرىيەنى ئىشغال قىلىش ئۈچۈن چوڭ قىرغىنچىلىق بىلەن باستۇرۇپ كىرىپ، قەشقەر شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغان. قەشقەرىيە خەلقى بۇ قانخور خوجىنى باشلاپ كەلگەن لاۋۇ - لەشكەرلىرى بىلەن قوشۇپ قاتتىق جازالاپ، قەشقەرىيەدىن قوغلاپ چىقارغان. بۇنىڭ بىلەن قەشقەرىيەدە سۇلتان ئابدۇرەشىد خانىنىڭ ئوغلى مۇھەممەدخان (خاقانى ئەزەم) خانلىقى قايتىدىن مۇستەھكەملىنىپ، تىنچلىق ئورنىتىلغان. سوپى، ئىشانلار ھەربىر مەھەل بېسىلغان.

خاقانى ئەزەم ئىسھاقىيە خوجىلىرى پەيدا قىلغان جاھالەت ئىزلىرىنى، قاراڭغۇلۇق تۇمانلىرىنى تۈگىتىشكە كىرىشكەن.

4. ئافاق خوجا ھەققىدە

ئۇرغىلى بولماس خوجىنى،
تىللاشقا بولماس خوجىنى.
مۇسۇلماننى خار قىلغان،
خۇدا ئۇرسۇن خوجىنى.
(تارىخىي قوشاقلاردىن)

ئافاق خوجا كىم؟

بىزنىڭ كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەر تارىخىمىزدا ئۆزلىرىنىڭ ئالاھىدە سەلبىي قىلمىشلىرى بىلەن نام قالدۇرۇپ ئۆتكەن چوڭ خوجا ـ ئىشانلارـ نىڭ مەشھۇر ۋەكىللىرىدىن بىرى ـــ ئافاق خوجا (ھىدايىتۇللا خوجا)دۇر.

ئافاق خوجا ـــ خوجا مەخدۇم ئەزەمنىڭ پەر نەۋرىسى (مۇھەممەد يۈسۈپ خوجىنىڭ ئوغلى) بولۇپ، 1626 ـ يىلى قومۇلدا قەشقەر بەشكىرەملىك سەئىد جېلىل قەشقەرى دېگەن كىشىنىڭ قىزى زۇلەيخا بېگىم دېگەن خاتۇندىن تۇغۇلغان. 1633 ـ يىلى دادىسى بىلەن سوپىلىق قىلىپ قەشقەردە پەيدا بولغان. 1660 ـ يىلى 34 يېشىدا يەكەندە مەكتىلىك ئوبۇل ھادى بەگنىڭ قىزىغا ئۆيلەنگەن. 1678 ـ يىلىدىن 1694 ـ يىلىغىچە 16 يىل قەشقەرىيە (ھازىرقى جەنۇبىي شىنجاڭ) گە «خان» لىق قىلغان. ئۆمرىدە «ئەۋلادى پەيغەمبەر خوجا»، «ئەۋلىيا خوجام»، «ئافاق خوجا»، «ئىشان نۇر ئاللاھ[1]»، «ئىشان ئەلەيھى»، «ئاللاھ خوجام[2]»، «پېشۋاھى ھەزرەت»، «ئاباخ خوجا[3]»، «تۇرلۇك

---

①«ئىشان نۇر ئاللاھ» ـــ ئاللاھنىڭ نۇرىغا چۆمۈلگەن، ئاللاھقا ئوخشاش نۇرلۇق دېگەن مەنىلەردە.

② «ئاللاھ خوجام» ـــ 19 ـ ئەسىردە ياشاپ ئىجاد قىلغان، ئۇلۇغ ئۇيغۇر تارىخچىسى مولا مۇسا بىننى ئەيسا سايرامى ئۆزىنىڭ «تارىخىي ئەمنىيە» دېگەن كىتابىدا بۇ ئاتالغۇغا ئىزاھات بېرىپ مۇنداق يازغان: «... بەزىلەر خوجاملارغا بولغان ئىخلاسلىرىنى ھەددىدىن زىيادە ئاشۇرۇپ، خوجاملارنى «ئاللاھ غوجام» دەپ تەگرى بىلەن خوجاملارنىڭ ئارىسىغا ھېچقانداق كىشىنى سىغدۇرمايتتى...» بۇ خىل ئاتاش ئافاق خوجا دەۋرىدىن كېيىنكى چاغلاردىمۇ بولغانلىقى توغرىسىدا تارىختا پاكىت كۆپ.

③ «ئاباخ» (تاغىئوتچە سۆز) ـــ دالاي 5 ئافاق خوجىنى ئۆز ۋاقتىدا ئۆز بۇتخانىسىدا مۇنۇ نام بىلەن ئاتاپ قوبۇل قىلغان. ئەسلىدە بۇ سۆز دالاي لامانىڭ ئوتتۇرا قاتلامدىكى لامالارغا بېرىدىغان بىر خىل دىنىي ئۇنۋان نامى بولۇپ، بۇ نام مۇسۇلمانلاردىكى «رەئىس»، «قازى رەئىس» دەرىجىلىرىگە تەڭ كېلىدۇ. دېمەك دالاي 5 ئافاق خوجىنى شۇ خىل دەرىجىلىك لامالار بىلەقاتاردا قوبۇل قىلغان.

ئاباخ»[1] دېگەندەك ناملارنى قوللانغان ياكى قوبۇل قىلغان. 1693 ـ يىلى يازدا ئوغلى (شۇ چاغدىكى قەشقەرنىڭ باش ھۆكۈمرانى) يەھيا خوجا (خان خوجا دەپ ئاتىلىدۇ) غا: «... ئەي قەدىرلىك پەرزەنت، مۇشۇ يەر ھەممە يەرلەردىن ئوبدانراق ئىكەن، بۇ يەرگە ئېگىز بىر گۈمبەز قىلىڭ. ئۇ تا قىيامەتكىچە بۇزۇلمىسۇن...» (ئافاق خوجا تەزكىرىسى كۆچۈرۈلمە نۇسخا 41 ـ بەت) دېگەن بۇيرۇقنى بېرىپ، دادىسى مۇھەممەد يۈسۈپ خوجىنىڭ قەبرىسىنى ئاساس قىلغان ھالدا ھازىرقى ئافاق خوجا مازىرىنىڭ ئەسلىنى ياساتقان ھەم ئۇنىڭغا دەسلەپتە «مازارى شاھان» (مازارلار شاھى) دەپ نام قويغان. ھىجرىيە 1115 ـ يىلى يەنى يولبارس يىلى ماھى سەپەر ئېيىنىڭ 16 ـ كۈنى (مىلادى 1694 ـ يىلى 2 ـ ئايىنىڭ 10 ـ كۈنى) ئۆزىنىڭ تاغىسى خوجا ئىسھاق ئەۋلادلىرى تەرىپىدىن ھوقۇق، ئىنتىقام ئاداۋىتى بىلەن يەكەن شەھىرىدە 68 يېشىدا زەھەرلەپ مەخپىي ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن، جەسىتى شۇ يىلى قەشقەر شەھىرىگە يۆتكىلىپ كېلىنىپ، ئۆزى ئۆلۈشتىن يەتتە ئاي بۇرۇن ياسىتىپ قويغان «مازارى شاھان»غا دەپنە قىلىنغان. ئافاق خوجىنىڭ چوڭ ئوغلى خوجا يەھيا شۇ يىلى دادىسىنىڭ قەبرىسىنى چوڭ گۈمبەز ئىچىگە ئالغۇزۇپ، گۈمبەزنىڭ ئۈستىگە پارسچە «ئافاق خوجا خۇدانىڭ ئاشىقى ئىدى»، «يەككە ـ يېگانە مەشۇق ئىدى» دېگەن خەتنى يازغۇزۇپ بۇ يەرنىڭ نامىنى «ھەزرىتى ئافاق خوجا مازىرى» قىلىپ بېكىتكەن.

ئافاق خوجىنىڭ باش كۆتۈرۈشى

ئافاق خوجا 1640 ـ يىللار ئەتراپىدا دادىسىدىن سوپىلىقنى ئۆگىنىپ، قەشقەردە مۇرەتتەپ (پىششىق) سوپى ھەم تونۇلغان ناتىقلاردىن بولۇپ قالغان. 1644 ـ يىللىرى دادىسى مۇھەممەد يۈسۈپ خوجا ئۆزىنىڭ بىر نەۋرە ئىنىسى (خوجا ئىسھاق ۋەلىنىڭ نەۋرىسى) خوجا ئابـ

① «تـۈرلۈگ ئاباخ» ـــ تـاڭغۇت (زاڭزۇ) تـىلى. «تۈرك شـەيخ»، «تۈرك رەئىـس»، «تۈرك ئۆلىمـا» دېگەن مەنىلەردە بولۇپ، تاڭغۇتلار تارىختا ئۇيغۇرلارنى «تۈرلۈگ» (تـۈرك) دەپ ئاتاپ كەلگەن.

دۇللا ئىشان تەرىپىدىن دىنىي ھوقۇق، ئىمتىياز تالىشىش ئاداۋىتى بىلەن زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈۋېتىلگەندىن كېيىن ئۇ دەرھال دادىسىنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ، ئۆزىنى «پىر» دەپ ئېلان قىلغان ھەم دادىسى يۈرگۈزۈپ كەلگەن «ئىشقىيە سۇلۇكى» گە ۋە بۇ «سۇلۇك» مۇرتلىرىنىڭ ئومۇمىي ھەرىكەتلىرىگە باشچىلىق قىلىش ھوقۇقىنى قولغا ئالغان. ئافاق خوجا ئوتتۇرىغا چىققان بۇ چاغ ـــ قەشقەرىيەدە بىر ـ بىرىگە قارىمۇقارشى مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئىككى چوڭ سوپىلىق سىپى ـــ «ئىشقىيە» چىلەر سىپى بىلەن «ئىسھاقىيە» چىلەر سەپلىرىنىڭ ئىچكى كۆرەشلىرى ئىنتايىن كەسكىنلىشىپ تۇرغان يامان چاغقا توغرا كەلگەن.[1] مۇشۇنداق كەسكىن كۆرەش ئىچىدە باش كۆتۈرگەن ئافاق خوجا يەنىلا ئۆز رەقىبى بولغان «ئىسھاقىيە» چىلەرگە قارشى كۆرەشتە غەلبە قىلىش، ئاخىر بىرىپ پۈتۈن قەشقەرىيەنىڭ بىردىنبىر چوڭ دىنىي ھۆكۈمرانى بولۇپ مەيدانغا چىقىشىنىڭ بىر يۈرۈش تەدبىرلىرىنى تۈزۈپ، ئىجرا قىلىشقا كىرىشكەن.

بىرىنچى، ئۆزىنى «سەئىد» ئاتاپ («مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ 27 ـ ئەۋلاد نەۋرىسىمەن» دەپ ئېلان قىلىپ)، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا «ۋارىس» لىق قىلىۋاتقان «ئۇلۇغ زات» قىياپىتىگە كىرىۋېلىپ، تۈنجى قېتىم قەشقەردە ئەتراپىغا ئادەم يىغىش، مۇرت كۆپەيتىش ۋە ئۇلار ئارقىلىق قەشقەرىيەدە ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى تۇرغۇزۇش ھەرىكىتىنى كۈچەيتكەن. يەنى ئۆز يېقىنلىرى ئارقىلىق قەشقەر مۇسۇلمانلىرىنى

---

① مەخدۇم ئەزەم ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ـــ خوجا ئىسھاق ۋەلى بىلەن خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىمامى كالانلار ئۆز ئاتىسىنىڭ ئىرادىسىگە ۋارىسلىق قىلىشىپ، سوپىزمنى ۋە دىنىي مۇئەسەسىلىكنى تېخىمۇ كەڭ تارقىتىش ئۈچۈن، ھەر بىرى ئۆز ئالدىغا مۇرت توپلاشقا باشلىغان. يۇلار ئەزەلدىن بىر ـ بىرى بىلەن ھوقۇق، مەنپەئەت تالىشىش يولىدا ئۆز ئارا زىتلىشىپ كېلىۋاتقان ئاكا ـ ئۇكىلاردىن بولغىنى ئۈچۈن، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇرت تالىشىش كۈرىشى بارغانسېرى كۈچەيىپ كەتكەن. بۇ كۈرەشتە خوجا ئىسھاق ئىنىسى مۇھەممەتئىمىن ئىشانى باشقىلارنىڭ قولى ئارقىلىق زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن. ئافاق خوجىنىڭ دادىسى مۇھەممەد يۈسۈپ خوجىمۇ خوجى ئىسھاقنىڭ نەۋرىسى ئابدۇللانىڭ قولىدا ئۆلتۈرۈلگەن. خوجا ئىسھاق ئۆلگەندىن كېيىن بۇ كۈرەش يەنىمۇ كەسكىنلىشىپ كەتكەن. نەتىجىدە، قەشقەرىيەدە بىر ـ بىرىگە قارىمۇقارشى چوڭ ئىككى سەپ، يەنى: مۇھەممەتئىمىن خوجا كالان (ئافاق خوجىنىڭ بوۋىسى) تەرەپدارلىرى ئۇيۇشقان «ئىشقىيە» (داستارلار) سىپى، خوجا ئىسھاق تەرەپدارلىرى ئۇيۇشقان «ئىسھاقىيە» (مەخدۇمزادىلەر) سىپى بارلىققا كەلگەن. بۇ سەپلەرنىڭ كۈرىشى ئافاق خوجا بىلەن ئۇنىڭ رەقىبى ئابدۇللا خوجا چاغلىرىغا كەلگەندە تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ، قانلىق كۈرەش پەللىسىگە بېرىپ يەتكەنىدى.

لىرى ئارىسىدا «... خوجام دەرگاھىغا كېلىپ مۇرت بولغۇچىلارنىڭ ھەر قانچە ئېغىر گۇناھلىرى بولسىمۇ گۇناھىدىن ساقىت بولىدۇ...»، «ئىنسان سۈلۈككە كىرسە (خوجامغا مۇرت بولسا دېمەكچى ــ ئا) ئورنى بارغانسېرى ئاشىدۇ. ئاللاھنىڭ زاتىغا ئۇلىشىدۇ ۋە ئەبەدىيلىشىدۇ. مۇشۇ يول بىلەنلا خۇداغا يېقىنلىشىش مۇمكىن...»، «... خوجام (ئافاق خوجىنى دېمەكچى ــ ئا) ئاللاھنىڭ ئەمرى بىلەن مۆمىنلەرگە «پىر»، «ئۇستاز» بولۇش ئۈچۈن كەلگەن «ئەۋلىيا» دۇر...»، «پەيغەمبەر بىلەن ئوخشاشتۇر...»، «... بىرەر كىشى ئاللاھقا، پەيغەمبەرگە ئىمان ئېيتىپ دىنىنىڭ پۈتۈن ئەركانلىرىنى ئورۇنلىغان تەقدىردىمۇ، ئەگەر «پىر»، «ئەۋلىيا» غا قول بەرمەيدىكەن، ئىشەنمەيدىكەن، گۇناھكار بولىدۇ. قىلغان ئىبادەتلىرى قوبۇل بولمايدۇ...» («تەزكىرەئىي پىر يارانى» دىن) دېگەندەك تەشۋىقاتلارنى ئەۋج ئالدۇرغان. ئافاق خوجىمۇ بۇ خىل تەشۋىقاتنى ئۆزىنىڭ تاللانغان، سۆزمەن، تەشۋىقاتچىلىقتا چېنىققان، ئەل ئىچىدە تونۇلغان ناتىقلىرى ئارقىلىق كەڭ دائىرىلەر، يىراق جايلار بويىچە ئۆزۈلدۈرمەي خېلى يىللار داۋاملاشتۇرغىنى ئۈچۈن، پۈتۈن قەشقەرىيەدە ناھايىتى تېزلىكتە نامى چىقىشقا باشلىغان. ۋەھالەنكى، بۇ خىل تەشۋىقاتلار پۈتۈنلەي ئويدۇرما ۋە ئالدامچىلىق بولۇپ، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭدا ھېچقانداق بىرەر تارىخ يېكى ئىسلام تەلىماتى، ئەقىدە، پىرىنسىپلىرىدا تەكتىلەنگەن بىرەرمۇ پاكىت ــ ئاساس يوقتۇر. دېمەك، ئافاق خوجا تەشۋىقاتچىلىرى (مۇرتلىرى) مۇشۇنداق بىر شەخسنى ئادەتتىن تاشقىرى سۈپەتلەر بىلەن ماختاپ (ئۇنىڭ غايىبنى بىلىدىغانلىقىنى، «ئۇلۇغ» لىقىنى تەرىپلەپ، «خۇداغا رام» لىقى بىلەن ئاخىرىدا ئۇنى قەشقەرىيەدە «ئىسلام دىنىنىڭ ئەۋلىياسى»، «ئۇلۇغ پېشۋاسى»، «سەئىد» دېگەن تاج ئاستىغا ئېلىپ ئەجدادلىرىمىزنىڭ يەلكىسىگە مىندۈرۈشكىچە بېرىپ يەتكەن.

ئىككىنچى، خۇددى «تارىخىمىزدىكى ئىسلامىيەت» تە كۆرسىتىلگەندەك: «... بۇ زات ھەر يىلى مازار ــ ماشايىخلارنى تاۋاپ قىلىپ، قەدەم جايلارنى يوقلاپ، شەھەرلەرنى كۆرۈپ، يۇرتلارنى ئارىلاپ، ئەل

ـ خالايىققا كۆرۈنۈپ، دۇئا بېرىپ، مۇشكۈللىرىگە ئاسايىشلىق تىلەپ، باشلىرىنى سىلاپ، سايىۋەن بولۇپ تۇرۇش»نى زادىلا قولدىن بەرمەـ گەن. يەنە شۇ كىتابتا: «... بۇ زات ئۇچتۇرپانغا بارغاندا خالايىق «بىز كۆتكەن سەئىد مۇشۇ ئىكەن» دەپ ئەقىدىلىرىنىڭ كۆچلۈكلۈكىدىن ئاتلىرىنى ئۆيۈرى بىلەن، قويلىرىنى قوتىنى بىلەن، كاللىرىنى ئېغىلى بىلەن ھەدىيە قىلىپ بېرىپ دۇئاسىنى ئالدىلەر...» دېيىلگىنىدەك، ئاـ فاق خوجا قومۇلدىن تارتىپ خوتەنگىچە بولغان شەھەر، بازارلارنى، قەدىم جايلارنى بىر نەچچە قېتىمدىن زىيارەت قىلىپ، بۇ جايلاردىن مۇرت توپلاپ، «ئۇلۇغ» لاردىن «دۇئا» ئېلىپ، كىشىلەرگە «دۇئا» بېرىپ تاپاۋەت تېپىپ، ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي ئۇلىنى چىڭىتىپ بارغان. «تەزكىرەئىي پىر ياران» دا كۆرسىتىلىشچە، ئافاق خوجا 1635 ـ يىـ لىدىن 1677 ـ يىلىغىچە قومۇل، تۇرپان، قارا شەھەر، كۇچا، ئاقسۇ، قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئۇچتۇرپان، يېڭىسار، سېرىققۇل، بەدەخشان (ئافغانىستان)، كەشمىر، كاسان، پەرغانە، ئىلى، راجىدان (جامۇ) قاـ تارلىق جايلاردا مازار كەزدىلىك، ئىشانلىق سەپىرىدە يۈرۈپ، ئىرشاتـ نامە تارقىتىپ نۇرغۇن مۇسۇلمانلارنى سوپىلىققا ئالغان، مۇرت كۆـ پەيتكەن. ئاقسۇدىكى «قۇرەيش ئاتام»، تۇرپاندىكى «ئەسھابۇل كەـ ئەب»، يەكەندىكى «ئالتۇنلىرىم»، ئاتۇشتىكى «سۇلتانىم»، كۇچادىكى «مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا»، خوتەن ـ ئىلچىدىكى «ئىمام مۇھەممەد ھەسەن ئەسكىرى»، چىرىدىكى «ئىمام جەپەر تەيران»، قاغلىقتىكى «زۇنلان»، «جەمجۇم» قاتارلىق 30 نەچچە مازارنى كېزىپ ۋە بەزىلەـ رىنىڭ پەخرىي شەيخلىق دەرىجىلىرىنى قوشۇمچە قوبۇل قىلىپ، ئۆزەـ نىڭ بۇ تەرەپتىكى تەسىرىي ئاساسىنىمۇ كېڭەيتكەن. مۇرت، شېرىك، يارانلارنى ئاۋۇتقان. 1669 ـ يىلىغا كەلگەندە خۇددى «يەكەن تارـ خى» نىڭ 38 ـ بېتىدە كۆرسىتىلگەندەك: «... ھىدايىتۇللا ئافاق بىر قېتىملىق ئۇچرىشىشتا ئىسمائىلخاندىن ئۆزىنىڭ مۇرتلىرىدىن سىلىق ئالماسلىقنى تەلەپ قىلغان. ئىسمائىلخان بۇنى سەل چاغلاپ ماقۇل بولـ غان. شۇنىڭ بىلەن بۇنى ئاڭلىغان خەلق خوجا ھىدايىتۇللاغا كۆپلەپ

مۇرت بولۇپ، پەقەت بىر يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدىلا 30 مىڭغا يې-
قىن كىشىگە يەتكەن»، قەشقەرىيەنىڭ خېلى بىر قىسىم جايلىرىدىكى
ئاھاللىلەر ئارىسىدا ئافاق خوجا تەرىقىتىنىڭ «ئىشقىيە» سۆلۈكى بىر
خىل يېڭى دىنىي ئىدىيە سۆيىتىدە تارقىلىشقا باشلىغان. 1666 -
يىللار ئەتراپىدا قەشقەرىيەدە ئافاق خوجا باشچىلىقىدىكى «ئىشقىيە»
چى سوپىلار بىلەن ئەبەيدۇللا خوجا باشچىلىقىدىكى «ئىسھاقىيە» چى
سوپىلار ئوتتۇرىسىدا ئۆز سەپلىرىنى تەرتىپكە سېلىش، كۈچەيتىش
ھەرىكىتى كۆتۈرۈلگەن. ئافاق خوجا ئۆز مۇرتلىرىنى «ئىسھاقىيە» تە-
رەپدارلىرىدىن پەرقلەندۈرۈش ھەم ئۆز سىپىنىڭ چېگرالىنىش ئېنىق
قىلىپ بەلگىلەش ئۈچۈن، ئۆز مۇرتلىرىنى ئاق تەقى (ئاق تۇماق، ئاق
دوپپا) كىيىشكە بۇيرۇغان ھەم بۇ شەرتلىك بەلگىنى «ئىشقىيە» لەر
سىپىنىڭ مۇقىم بەلگىسى قىلىپ بېكىتكەن. ئەبەيدۇللا خوجىمۇ ئۆز
مۇرتلىرىنى «ئىشىيە» تەرەپدارلىرىدىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن قارا
تەقى (قارا تۇماق، قارا دوپپا) كىيىشكە بۇيرۇغان ھەم بۇ شەرتلىك
بەلگىنى «ئىسھاقىيە» لەر سىپىنىڭ مۇقىم بەلگىسى قىلىپ بېكىتكەن.
شۇنىڭ بىلەن ئافاق خوجىنىڭ تەسىرى چوڭراق بولغان («ئىشقە-
يە» چىلەر جىقراق بولغان) ھازىرقى قەشقەر شەھىرىدىن تۇرپانغىچە
بولغان جايلارنىڭ خەلقلىرى ئاق تەقىلقلارنىڭ تەرەپدارلىرى قىلىپ
قويۇلغان. ئەبەيدۇللا خوجا («ئىسھاقىيە» چىلەر)نىڭ تەسىرى چوڭراق
بولغان يەكەن، قاغىلىق، خوتەن تەۋەلىرىگە قاراشلىق جايلارنىڭ خەل-
قى قارا تەقىلقلارنىڭ تەرەپدارلىرى قىلىپ قويۇلغان. بۇنىڭ بىلەن
ئەمەلدارلاردىن تارتىپ تاكى ئاددىي پۇقرالارغىچە ئىككى قاتقا بۆلۈ-
نۈپ، ئىككى خوجىنىڭ كەتمىنىنى چاپىدىغان ئاق تەقىلقلەر، قارا تە-
قىلقلار كۆرىشى ئەۋجىگە چىققان («ئاق تەقى»، «قارا تەقى» ئاتا-
غۇسى يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاھاڭ ئۆزگىرىش
خۇسۇسىيىتى بويىچە «ئاق تاغلىق»، «قارا تاغلىق» دېيىلىپ كەلمەك-
تە). گەرچە ئۇلارنىڭ تۈپ ماھىيەتلىرى بىر - بىرىدىن پەرق قىلمە-
سىمۇ قەشقەرىيەنىڭ سىياسىي ھاكىمىيىتى يەنىلا سەئىدىيە خانلىقىنىڭ

ۋارىسلىرىدىن بولغان ئىسمائىلخاننىڭ قولىدا بولغانلىقى سەۋەبىدىن بۇ ئىككى گۇرۇھنىڭ باشلىقلىرى دىن ۋە دىنىي ئىشلارنىڭ ھوقۇقىنى ئۆز قوللىرىغا مەركەزلەشتۈرۈش ئۈچۈن، ئۆز ئارا قانلىق كۈرەشلەرنى زادىلا توختاتماي، ئىسمائىلخان ھاكىمىيىتىنىڭ مۇقىم، تىنچ، ئىتتىپاق بولۇشىغا خەۋپ يەتكۈزۈشكە باشلىغان. مەسىلەن: «بورقۇم ئەۋلىيا» دېگەن قوليازمىدا كۆرسىتىلىشىچە: ئافاق خوجىنىڭ «ئاق تاغلىق» سوپىلىرى 1670 ـ يىلى بىر يىل ئىچىدىلا يېڭسار، مەكىت، مارالبېشى، پەيزىۋات، يەكەن، قاغىلىق قاتارلىق جايلاردا «قارا تاغلىق»، «پىر» سوپىلاردىن 80 نەچچىنى تۇتۇۋېلىپ مەخپىي ئۆلتۈرۈۋەتكەن. 40نەچچە «سوپى»نىڭ پېيىنى قىرقىپ، قول، پۇتىنى كېسىپ، ئاختا قىلىپ (ئەرلىك تۇخۇمىنى ئېلىۋېتىپ) «كېرەكسىز مۇردا» ھالەتكە ئەكىلىپ، «قارا تاغلىق»لاردىن «ئۆچ» ئالغان. «ئىسھاقىيە»چى «قارا تاغلىق» سوپىلارمۇ قەشقەرىيەنىڭ خوتەن، يەكەن تەۋەلىرى (ھازىرقى كېرىيە، چىرا، لوپ، ئىلچى، قاراقاش، گۇما، قاغىلىق، مەكىت، يەكەن، پوسكام ناھىيەلىرى تەۋەلىرى)دە «قىلمىشلىرى ئېغىر»، «ئاق تاغلىق»، «پىر»، «سوپى» ئىشانلاردىن بەزىلىرىنى تۇتۇۋېلىپ، مەخپىي ھالدا قول ـ پۇتىنى باغلاپ چىقالمايدىغان چۆللەرگە ئاپىرىپ تاشلىۋېتىپ ياكى قول، قولاقلىرىنى كېسىۋېلىپ (ئەن سېلىپ قويۇپ) ھەيدىۋېتىپ ياكى گاچا ـ گاس قىلىپ تاشلاپ، بەدەل ھېسابىدا ئۆچ ئېلىپ تۇرغان. 1671 ـ يىلى ئافاق خوجا سوپىلىرى ئىسمائىلخان ئەمەلدارلىرىنىڭ نەسىھەت، توسۇشلىرىغا بوي بەرمەي يەكەندە «قارا تاغلىق خوجىلار» نىڭ ئەدىپىنى يەنمۇ قاتتىقراق بېرىشكە كىرىشكەن. بۇ ئەمەلىيەتتە ئىسمائىلخانغا قىلىنىۋاتقان بىر خىل خىرىس ئىدى. ئىسمائىلخان بۇنى سېزىپ، شۇ يىلى يازدا ئافاق خوجىنى بىر نەچچە چوڭ شېرىكى بىلەن قوشۇپ قەشقەرىيەدىن زورلۇق كۈچ بىلەن ھەيدەپ چىقارغان. ئۇنىڭ زوراۋان «سوپى»لىرىدىن، قاتىل «پىر» لاردىن بىر نەچچىنى جازالاپ، قالغانلىرىنى تىنچ پۇقرادارچىلىق قىلىشقا بۇيرۇغان. قارا تاغلىق خوجا ئىشانلارمۇ خانلىقنىڭ تېگىشلىك

قانۇن، چەكلىملىرى ئىچىدە پۇقرادارچىلىق قىلىشقا بۇيرۇلغان. شۇ-نىڭ بىلەن قەشقەرىيەدە «ئاق تاغلىق»، «قارا تاغلىق» لار ماجرالىرى بىر مەھەل پەسىيىپ جەمئىيەت تىنجىغان. ئىسمائىلخان 17 ـ ئەسىر-نىڭ باشلىرىدا جۇڭغارلار بىسۋالغان شىمالدىكى ئۇيغۇر رايونلىرى (ئۇرۇمچى، ئىلى، قۇمۇل، ئالتاي رايونلىرى)نى قايتۇرۇۋېلىش تەييارلى-قىغا كىرىشكەن.

ئافاق خوجىنىڭ دالاي لامادىن مەدەت تىلىشى

ئافاق خوجا قەشقەرىيەدىن قوغلاپ چىقىرىلغاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ بىر نەچچە شېرىكى بىلەن قوغلاندىلىق سەپىرىنى باشلاپ، ئاخىر سې-رىققۇل (تاشقورغان)دىكى مىڭ تىكە، كۆكتىرەك داۋىنىدىن ئافغانستان تەۋەسىگە ئېشىپ، شۇ يىلى 9 ـ ئايدا بەدەخشان شەھىرىگە بېرىۋال-غان. خۇددى «تەزكىرەئىي پىر ياران» دا كۆرسىتىلگەندەك: «... بۇ زات بەدەخشان دىيارىدا خۇدايى مۇساپىر، خۇدايى سايىل...» بولۇپ قالغان. يەنى بەدەخشاندا ھەم تىلەپ، ھەم «دۇئا» قىلىپ يەيدىغان خۇدايى گادايلاردىن بولۇپ كۇن ئۆتكۈزۈش ھالىتىگە چۈشۈپ قال-غان. 1676 ـ يىلىغچە بەدەخشانىنى چۆرىدەپ كەشمىر، راجىدان، ۋاخان، پەرغانە، كاسان، ئىلى، ھىرات قاتارلىق جايلاردا دۇئاگۇيلۇق بىلەن سوپىلىق قىلىپ يۈرۈپ، ئاخىر 1677 ـ يىلى كۇزدە ئۇچ ھەمراھى بىلەن جۇڭغارىيە ۋادىسىدا شۇ چاغدا ياشىغان تورغوۇت موڭغۇل قەبىلىسىنىڭ 27 ـ خوپۇسى (لاماسى) شېڭ جىڭ خوپۇنىڭ دالاينى تاۋاپ قىلغۇچى ھەمراھلىرىغا قوشۇلۇپ، تىبەتنىڭ لىخاسا شەھىرىگە بېرىپ، مىڭ تەسلىكتە شۇلارنىڭ تەركىبىدە دالاي لاما 5 (ئەسلىي ئىسمى دوبىدون سېرىن جامبول لاما)نىڭ قوبۇل قىلىشىغا مۇيەسسەر بولغان. «بورقۇم ئەۋلىيا» دېگەن قولىيازمىنىڭ «سوقچى ئارخون» دېگەن بابىدا يېزىلىشىچە: ئافاق خوجا دالاي ئىبادەتخانىسىغا ئون قېرىن ـــ ئون چارەك ياغ ئالغاچ كىرىپ، بۇتقا باش ئۇرغان، دۇم يېتىپ دۇئا قىلغان. لامانىڭ پەشلىرىنى سۆيۈپ، ئېتەكلىرىگە

تاۋاپ قىلىپ، يىغلاپ مەدەت تىلىگەن. دېمەك، بۇ زاتنى ئۇلۇغ تەڭرى ئەنە شۇ چاغدا ئۆز قۇدرىتى بىلەن بۇ خىل رەزىل قىلمىشقا دۇچار قىلىپ، جاھانىنىڭ ئىسسىق ـ سوغۇقلىرىدا قىيناپ، جاپا ـ مۇشەققەتنىڭ ئاچچىق ـ چۈچۈكلىرىگە ئۇچرىتىپ، ئاھۇ ـ نادامەتنىڭ لايلىرىغا يىلىتىپ، پۈشايمان ئوچاقلىرىدا كۆيدۈرۈپ، خارلىق ۋە ئېتىبارسىزلىقنىڭ كوچىلىرىدا ئايلاندۇرۇپ يۈرۈپ، ئاخىرىدا ئۇنى ئىسلام دىنىنىڭ ئەڭ ئەشەددىي دۈشمەنلىرىگە كۈچۈكلىنىپ باش قويىدىغان، خەلق، مىللەت ۋە ئىسلام دىنىغا ئاسىيلىق قىلىدىغان تارىخىي خائىن، لەنىتى ئىنسان، دوۋزىخى مۇسۇلمان دەرىجىسىگە چۈشۈرۈپ قويغانلىقىدا شەك يوقتۇر. خۇددى ئىت ئۆز ئىگىسىنى «خۇدا» دەپ بىلمىگەندەك، ئافاق خوجىمۇ دالاي لامانى بىردىنبىر قۇتقۇزغۇچى ئەۋلىيا سۈپىتىدە تونۇپ، ئىسمائىلخان ئۈستىدىن دەردىنى تۆككەن، ئەرز قىلغان ھەم ئۇنىڭدىن ئىسمائىل خان ھاكىمىيىتى (يەكەن خانلىقى) نى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا ھەربىي ياردەم بېرىشنى ئىلتىجا قىلغان. بۇ توغرىسىدا «تارىخىي نادىرىيە» دە مۇنداق يېزىلىدۇ: «... مەن مۇسۇلمانلار پىرقىسىنىڭ خوجىسىدۇرمەن. ياركەنت، كاشغەر مېنىڭ مۇرت ـ مۇخلىسلىرىمدۇر. ھالا بىراۋ كېلىپ مەندىن سويۇپ ئېلىپ مېنى قوغلاپ چىقاردىلەر. سىزدىن تىلەيدۇرمەنكى، كىشى بۇيرۇپ يۇرتۇمنى قولۇمغا ئېلىپ بەرگەيسىز...»

«بىراھمان ـــ بۇت شەيخى (دالاي لاما 5): « بۇ يەردىن ئۇ يەرگە كىشى بارمىقى بىسيار دېشۇاردۇر » دەپ ئىلىدىكى قالماقلار تۆرەسى (غالدان قۇنتەيجىنى دېمەكچى ـــ ئا) گە نامە پۈتتىكى: «... ئەي! بۇشۇدىخان خوجا ئافاق بىسيار ئۇلۇغ كىشى ئىكەن. ياركەنت، كاشغەرنىڭ خوجىسى ئىكەن. بۇنىڭ يۇرتىنى ئىسمائىلخان سويۇۋېلىپ، بۇنى قوغلاپ چىقىرىپتۇر. كېرەككى ئەسكەر بۇيرۇپ يۇرتىنى قولغا ئېلىپ بەرگەيسىز، ۋاللاھ ئىش كامال بولغۇسىدۇر. نامە تامام...»

ئافاق خوجا دالاي لامانىڭ قېشىدا بىر ھەپتىدەك تۇرۇپ ئۇنىڭ بىلەن قەشقەرىيە خەلقىنىڭ ئەھۋالى، ئىسمائىل خانىنىڭ كۈچ ـ قۇۋۋەت

تى، ئىچكى ماجىرالار، تىبەت ـ قەشقەرىيە چېگرا سىدىكى تاغ، داۋان، يول، جۇداق (بوتخانا) لار توغرىسىدا سۆھبەتلەشكەن. شۇ زامانلاردىن بىزگىچە يېتىپ كەلگەن ياكى شۇ زامانلار توغرىسىدا كېينىرەك يېزىپ قالدۇرۇلغان بەزى ئۇيغۇرچە، تاجىكچە يازما خاتىرىلەردە، مەسىلەن: «بورقۇم ئەۋلىيا»، «لەنىتى رەھمەت» دېگەندەك قوليازمىلاردا كۆرسىتىلىشچە: دالاي لاما ئافاق خوجىغا ئۆز يەرلىرىنى ئىسمائىلخاندىن قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن ئۆزىگە دائىم ھۆرمەت بەجا كەلتۈرۈپ، گېپىگە كىرىپ، ئادەملىرى بىلەن بىرلىشىپ، لامالارغا دۇئا قىلىپ، دۇنيانىڭ ئىشلىرىنى شۇلار دېگەندەك قىلىپ تۇرۇشنى تاپىلاپ، 1677 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى (دالاي لاما 5 نىڭ لامالىقتا ئولتۇرغان 1 ـ كۈنىنى ئەسلەش ئىبادىتى بولغان كۈنى) ئاخىرقى دۇئاسىنى بېرىپ «ئەركىتە» (مەخسۇس لاما ھارىقى) تۆتۈپ مېھمان قىلىپ، ئاخىرىدا يەنىلا شۇ شىڭ جىڭ خوپۇلاما بىلەن قوشۇپ 15 قوتاز بېرىپ غالدان قۇنتەيجى ھوزۇرىغا ـــ غۇلجىغا يولغا سېلىۋەتكەن. ئافاق خوجا كۆكـ كۈل (چىڭخەي) ئارقىلىق قۇمۇلغا كېلىپ قىشلاپ، 1678 ـ يىلى باش ئەتىيازدا ئىلىغا كېلىپ، دالاي 5 نىڭ خېتىنى غالدان قۇنتەيجىگە تاپشۇرغان. بۇ چاغلاردا لىخاسا شەھىرىدىكى دالاي لاما ئىبادەتخانىسى پۈتكۈل تىبەت ـ موڭغۇل بۇددىستلارنىڭ تاۋاپ قىلىدىغان دىنىي مەركىزى بولۇپ، ئۇلارنىڭ دالاي لاماغا بولغان دىنىي ئېتىقادى ناھايىتى كۈچلۈك ئىدى. دالايغا چوقۇناتتى، ئەمرىدىن چىقمايتتى.

غالدان قۇنتەيجى مۇشۇ خەتنىڭ مەزمۇنى بويىچە ئافاق خوجىنى كاتتا ئىززەت ـ ھۆرمەتلەر بىلەن كۈتۈۋېلىپ، ئۇنىڭ تەلىپىنى ئورۇنلاش (يەكەن خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ ئۆزىنىڭ «بۈيۈك جۇڭغار» دۆلىتىنى كېڭەيتىش) تەييارلىقىغا كىرىشىپ كەتكەن. ئافاق خوجىمۇ قەشقەرىيە تەۋەسىدىكى بەزى شەرىك، مۇرتلىرى بىلەن مەخپىي ئالاقىلىرنى ئورنىتىپ، ئىسمائىل خانىنى ئىچكى جەھەتتىن ئاغدۇرۇپ تاشلاشنىڭ چارىلىرىنى ئىزدىگەن.

ئافاق خوجىنىڭ قىرغىنچىلىقلىرى

ئافاق خوجا 1678 ـ يىلى 6 ـ ئايدا غالدان قۇنتەيجى قوشۇپ بەرگەن، غالداننىڭ ئوغلى سىرىن رابدان قوماندانلىق قىلىدىغان 12 مىڭ كىشىلىك جۇڭغار قوشۇنىنى ئەگەشتۇرۇپ، قەشقەر تەۋەسىگە بېسىپ كىرىپ، ئىچكى جەھەتتە بىر قىسىم «ئاق تاغلىق» خوجىلارنىڭ يارىدىمىگە ئېرىشىپ، قاتتىق جەڭلەر ئارقىلىق، قەشقەر ھاكىمى ـــ ئىسمائىل خانىنىڭ ئوغلى باباق سۇلتان باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر سەركەردىلىرىنى تامامەن قىرىپ تاشلاپ، قەشقەرنى بېسىۋالغان. شۇ يىلى 8 ـ ئايدا يەكەنگە ھۇجۇم قىلىپ، 40 كۈن سوقۇشۇپ ئاران دېگەندە يەكەن شەھىرىنىلا ئالغان. «بورقۇم ئەۋلىيا» دا كۆرسىتىلىشىچە: ئىسمائىلخان مۇسۇلمانلار قانلىرىنىڭ بىھۇدە، ناھەق، ئورۇنسىز ئېقىشىدىن ساقلىنىپ قېلىش، ئىشلارنى گەپ ـ سۆز بىلەن، مادارا، مۇرەسسە يولى ئارقىلىق ھەل قىلىش نىيىتىدە ئۇلارغا شەھەر دەرۋازىسىنى ئاچقۇزۇپ بەرگەن. لېكىن ئافاق خوجا كۆچىلىرى شەھەرگە كىرىۋالغاندىن كېيىنلا ئىنتايىن چوڭ قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈشكە، شەھەرنى ۋەيران قىلىپ تاشلاشقا باشلىغان. يەكەن مۆتىۋەرلىرىدىن قولغا چۈشكەن ھەۋزىبېك قاتارلىق 81 چوڭ ئەربابنى قاتار ياغلاپ، بىر باشتىن تىرىك تۇرغۇزۇپ يۈرىكىنى سۇغۇروپ ئۆلتۈرۈپ، يۈرەك قېنىنى غالدان ئەسكەرلىرىنىڭ قىلىچلىرىغا سۈرتۈپ، قان سۈرتۈلگەن قىلىچلارنى كۆتۈرگەن ئەسكەرلەرنى كوچىلارنى «تەكشۈرۈش»، «تىنجىتىش» جازالاش ئىشلىرىغا قويۇۋەتكەن. بۇ خىل «تىنجىتقۇچى» قاتىللار يەكەن شەھىرى ئىچىدە چوڭ قىرغىنچىلىق يۈرگۈزگەن، ئوت قويۇپ شەھەرنىڭ بىر قىسمىنى كۆيدۈرۈۋەتكەن. قىرغىندىن قېچىپ شەھەر ئىچىدىكى ئالتۇن مەدرىسگە كىرىپ ئىبادەت قىلغۇچىلار سۈپىتىدە جىم ئولتۇرۇۋالغان مىڭدىن ئارتۇق بىگۇناھ كىشىنى مەدرىسەنىڭ 360 خانلىق ھۇجرىسى ۋە پۈتۈن مەدرىسە بىناسى بىلەن قوشۇپ كۆيدۈرۈۋەتكەن. يەكەن شەھەر ئىچىدە ئەنە شۇ زامانلاردىن بېرى «جىن مەدرىسى» نامى بىلەن يادلىنىپ كېلىۋاتقان بۇ ئورۇن ـــ شۇ

چاغلاردا ھەزرىتى ئافاق خوجا «ئىلتىپاتى» بىلەن كۆيدۈرۈۋېتىلگەن 1000 دىن ئارتۇق بىگۇناھنىڭ «جىن»لىرى (روھىناتلىرى) ساقلىنىپ تۇرغان تارىخىي ئورۇندۇر. شۇنداق قىلىپ ئافاق خوجا يېتەكچىلىكىدىكى رەھىمسىز جۇڭغار قوشۇنلىرى يەكەن ئەھلىنى ــ «قارا تاغ-لىق» لار نامى بىلەن دەھشەتلىك قىرغىن. نۇرغۇن كوچا، مەھەللىلەر-نى كۆيدۈرگەن، مىڭلىغان خوتۇن ـ قىزلىرىنى دەپسەندە، ئايىغ ـ ئاستى قىلغان. ئىسمائىلخاننىمۇ ئەسىر ئېلىپ پۇتۇن ئۇرۇق ـ ئەۋلادى بىلەن قوشۇپ («بور قۇم ئەۋلىيا» دا «67 كىشىنى» دېيىلگەن) ھەممە تۇخۇمىنى بىراقلا قۇرۇتۇۋېتىش ھۆكۈمى بىلەن ئىلى جۇڭغار خانلى-قىنىڭ ئىختىيارىغا ئەۋەتىپ بەرگەن. قەشقەرىيەنىڭ ھەممە جايلىرىدا جۇڭغار ئىدارىچىلىق تۈزۈمى، ئەجدادلىرىمىزنىڭ «يېگى مەجبۇرى-يەت» لىرى ئورنىتىلغان. پۇتۇن خەلق ئۇلارغا شەرتسىز بىرەۋك ئىتا-ئەت قىلىشقا، قۇل بولۇشقا مەجبۇر قىلىنغان. تېگىشلىك مۇھىم شە-ھەر، بازار، يۇرتلارنىڭ ھەممىسىدە جۇڭغار قىسىملىرىنىڭ مۇقىم تۇرالغۇ، باشقۇرۇش، ئىدارە قىلىش ئورۇنلىرى تەسىس قىلىنىپ «دەخلىسىزلىكى» تولۇق كاپالەتلەندۈرۈلگەن. بەزى مەلۇماتلاردىن قا-رىغاندا، ئافاق خوجا شۇ يىلى قەشقەرىيەنى قولغا كەلتۈرۈش ئۇرۇشىدا قولغا چۈشكەن «ئەسىر» لەردىن بىر قېتىمدىلا 120 ئورۇندا 400 دىن ئارتۇق «قارا تاغلىق» «چوڭ ئۇرۇش جىنايەتچىسى» نى ئۆلتۈرگەن. 300 «ئىسھاقىيە» چى خوجا، ئىشانىنى «ئۇرۇش جىنايەتچىلىرى» سۈ-پىتىدە باغلاپ، چېتىپ ماڭغۇزۇپ، ئىلىغا ــ غالداننىڭ جازالىشىغا ئە-ۋەتىپ بەرگەن. ئافاق خوجا ئەمەلدارلىرىمۇ قەشقەرىيەدىن شۇ قېتىمدا نەچچە مىڭلىغان «تۇتقۇن» خوتۇن ـ قىزلارنى جۇڭغار ئەسكەرلىرى-نىڭ خوتۇن قىلىشى، ئىشلىتىشى ئۈچۈن ئۆمۈرۋايەتلىك «غالجا» لىققا تۇتۇپ بېرىشىپ ھەم بىر بۆلۈم خوتۇن ـ قىزلارنى يىغىپ غۇلجىدىكى جۇڭغار ئەمەلدارلىرىغا «سوۋغات» ھېسابىدا يوللاپ بېرىشكەن. غالدان سىرتىن قەشقەردىن ئىلىغا (دادىسى ئالدىغا) قايتىماقچى بولغاندا، ئافاق خوجا: «... ئەھلى مەملىكەتنىڭ مەشھۇرىيەتى بىلەن قۇرۇق قايتىمغاي-

لەر» دەپ 4000 ئېسىل تون، سەرپاي، 400 مىڭ سەر كۆمۈش تەڭگە...» («تارىخىي نادىرىيە» دىن) يوللۇق تۆتۈپ ھەم شۇ چاغدىن كېيىن ھەر يىلى يەنە 400 مىڭ سەردىن كۆمۈش تەڭگە بېرىپ تۇرۇدىغانلىقىنى مەجبۇرىيەت ۋەدىسى قىلىپ، ئەگەشتۈرۈپ ماڭغان «غالجا» لىرىنى قوشۇپ (ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى خوتۇن ـ قىزلار ئىدى) تولۇق قوللۇق بەجا كەلتۈرۈپ، رازى قىلىپ ئۇزىتىپ قويغان. پاك، باكىر، گۈزەل مۇسۇلمان قىزلىرىنى ئابرۇي ئۈچۈن ياۋۇز، قانخور، ئىسلام دۈشمەنلىرى ھېسابلىنىدىغان بىر بۆلۈم قارا بىس زالىملارنىڭ قولىغا «تۆھپە»، «ئولجا»، «غەنىيمەت» قىلىپ «تەقدىم» قىلىش، تۈتۈپ بېرىش ــ ئافاق خوجانىڭ ئەڭ يىرگىنىشلىك گۇناھىدۇر.

ئافاق خوجىنىڭ «خان»لىق تەختىنى ئولتۇرۇشى

ئافاق خوجا يۇقىرىدىكى چوڭ تۆھپىلىرى بىلەن غالدان قۇنتەيجى ئوردىسىدىن ئىسمائىلخاننىڭ «ئورنى»نى ئېلىپ 1678 ـ يىلى 10 ـ ئايدىن ئېتىبارەن قەشقەرىيەگە «خان»لىق قىلىشقا باشلىغان. لېكىن، قەشقەرىيە خەلقى ئافاق خوجىنىڭ بۇ خىل رەزىل «ھاكىمىيەتى»گە قارشى كۆرەشنى زادىلا توختاتمىغان. 1679 ـ يىلى ئەتىيازدا ئىسمائىلخاننىڭ ئىنىسى ــ ئۇچتۇرپان ھاكىمى مۇھەممەتئىمىن خان (ئىمىرخان) باشچىلىقىدا ئۇچتۇرپان خەلقى ئافاق خوجا ھامىيلىقىدىكى جۇڭغار كۆچلىرىگە قارشى كۆتۈرۈلۈپ، تاجاۋۇزچىلارنى ئافاق خوجا بىلەن قوشۇپ قەشقەرىيە تەۋەسىدىن تەلتۆكۈس قوغلاپ چىقىرىۋەتكەن. 30 مىڭنى تۆتۈۋېلىپ توۋا قىلدۇرغان. لېكىن ئافاق خوجا بۇ مەغلۇبىيەتكە تەن بەرمەي، ئىچكى جەھەتتىن قەشقەرىيە تەۋەسىدىكى «ئاق تاغلىق» شېرىكلىرىنى، مۇرت ـ سوپىلىرىنى قۇتراتىپ، تاشقى جەھەتتىن غالدان قۇنتەيجىنىڭ يەنە 15 مىڭ كىشىلىك تاللانغان ئاتلىق قوشۇنىنى ئىشقا سېلىپ (كۈچ كۆرسىتىپ) 1679 ـ يىلى كۈزدە مۇھەممەتئىمىن خاننىڭ قان تۆكۈشنى توختىتىش شەرتىگە قول قو-

يۇپ سۇلھىلىشىپ، مۇھەممەتئىمىن خانغا كۆيئوغۇل بولۇپ، قەشقەردە يەدە شېرىك «خان» لىق ئورنىغا ئىگە بولۇۋالغان. بىر نەچچە ئايدىن كېيىنلا سۇلھىنى بۇزۇپ مۇھەممەتئىمىن خاننى سۇيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈپ، «خان»لىقنى تولۇق ئىگىلىگەن. شۇنىڭ بىلەن 1514 ـ يىلدىن 1679 ـ يىلىغىچە 165 يىل داۋام قىلغان سەئىدىيە خانلىقى ئاخىرلىشىپ، قەشقەرىيەدە ئافاق خوجا ۋاستىچىلىقىدىكى جۇڭغار (قالماق)لار ھۆكۈمرانلىقى باشلانغان. يەنى قەشقەرىيە جۇڭغا ھەربىي فېئودال خانلىقىنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلىنىپ، ئۇيغۇر خەلقى جۇڭغار زالىملىرىنىڭ قوللۇق ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا چۈشۈپ كەتكەن.

غالدان ئافاق خوجىنى قەشقەرىيەگە «خان» قىلىپ تەينىلىگەندىن كېيىن ئىلىنى پايتەخت قىلىپ، پۈتۈن شىنجاڭغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى ياۋۇزلۇق بىلەن داۋاملاشتۇرغان. بۇ توغرىدا «تارىخىي ھەمدىيە» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «قالماقلار خوجاملار بىلەن بىرلىشىپ شېرىكلىك بىلەن يۇرتنى سورايدىغان بولدىلەر. بىر تورەنج (بىر نەسەپ) قالماقلار بىر شەھەردە تۇرىدىغان بولدى. خوجاملار باج ـ خىراج ئورنىدا ھەر يىلدا ئىلىغا ماتا، پۇل چىقىرىپ تۇردىلەر... خوجاملارمۇ قۇنتەيجى پەرمان ـ ئىتائىتىگە بويسۇنۇپ، ھەر يىلدا بىر ۋە ياكى نۆۋەت تارتىق ـ پېش ـ كەش بىلەن چىقىپ كۆرۈنۈش قىلىپ، جاۋاب بولغانلىرىدا يېنىپ كېلىپ ھەر قايسىلىرى ئۆز جايلىرىدا بىر قارار بولۇر ئىكەنلەر...»

ئۇيغۇر دىيارىدا پەيدا بولغان بۇ قورچاق «ھاكىمىيەت» ـــ ئەنە شۇ ئافاق خوجا «خان»لىقىدۇر. بۇ خانلىقنىڭ ھىمايىسىدىكى جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرى ئەنە شۇ چاغلاردا قەشقەرىيەدىن مىڭلاپ گۇزەل ئۇيغۇر خوتۇن ـ قىزلىرىنى، ماھىر ھۈنەرۋەن، سەنئەتچى، تېۋىپ، مۇدەررىسىلەرنى «ئەسىر» قىلىپ تۇتۇپ ئېلىپ كېتىشكەن. قەشقەرىيە خەلقىدىن ھەر يىلى سانسىزلىغان ئېغىر سېلىقلار (ئالتۇن، كۈمۈش، يىپەك تولىمۇ، قول ھۈنەر بۇيۇملىرى، تۇرمۇش ۋاستىلىرى قاتارلىقلار)نى ئۆزۈلدۈرمەي ئېلىپ تۇرغان. بۇ خىل سېلىق توغرىسىدا «تارىخىي نادىر

رىيە» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «... ئەھلى بۇدۇن (تۆۋەن قاتلام نامراتلار دېمەكچى ــ ئا) ... پەقىرلەر باشتىن خالىي بولماي (نامراتلارنىڭ باش ئاغرىتىشى تۈگىمەي ــ ئا) ئارانلىقتا ھەر يىلدا 400 مىڭ سەر تەڭگىگە توختىدىلەر...»

ئافاق خوجا بولسا خۇددى «تەزكىرەئىي پىريارا ن» نىڭ تەرىپات بابىدا تەرىپلەنگەندەك: «تەخت ـ سەلتەنەتتە ئولتۇرۇپ، ھەمىشە ‹مەسنەۋى شېرىپ› ئوقۇپ، رەئىيەگە (پۇقرالارغا) تەرىقەت، مەرىپەت، شەرىئەت بابىدا شېكەردەك سۆزلەرنى چېچىپ، ئاللاھتىن بەندىلەرگە ‹دىيانەت، ئىنساب، تەۋپىق، ئىمان، شۇكۇر ـ قانائەت تىلەپ ۋە ئۇلار-نى ساھىب كامال قىلىپ، ياخشى ئىستىقبالغا باشلاپ...» تۇرغان. دەرۋەقە ئافاق خوجا «تەخت ـ سەلتەنەت» كە چىققاندىن كېيىن ئۆز-زىنىڭ بارلىق ھوقۇق، كۈچ ـ ئىمتىيازلىرىنى ئەجدادلىرىمىزنىڭ قار-شىلىق كۆرسىتىش روھىنى سۈندۇرۇپ، كۈچ، ماداردىن تولۇق كەت-كۈزۈشكە ھەم ئۇلارنى تاجاۋۇزچىلارنىڭ قانلىق ھۆكۈمرانلىقىنى قار-شىلىقسىز، شەرتسىز، تەخىرسىز، دائىم، تولۇق، ياۋاشلىق بىلەن قوبۇل قىلىدىغان «مۆمىن» مەھكۇملاردىن قىلىپ تۇتۇشقا ۋە بۇ خىل ھالەت-نى ئەجدادلىرىمىز ئېڭىغا «تەقدىر» ئۇقۇمى بىلەن سىڭدۈرۈش (پەقەت بويسۇنۇشقا «يارىتىلغان» لىقىغا تەن بەرگۈزۈشكە، قارشىلىق قىلالماي-دىغان قىلىۋېتىش) كە سەرپ قىلغان. بۇ بىزگە تارىختا تۇنجى قېتىم تېگىلغان ئافاق خوجاچە «ئىستىقبال» دۇر. شۇنداقلا بۇ بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز تارىختا تۇنجى قېتىم باسقان جىنايى خاتا قەدەمدۇر. دېمەك، ئافاق خوجا زامانىنى ئەجدادلىرىمىز ئالدانغان، جاھالەت پاتقا-قىغا پاتقان، ئۇيغۇر دىيارىنىڭ ئىستىقبالى بۇزۇلغان لەنىتى زامان دەپ قاراشقا تامامەن ھەقلىقمىز.

ئافاق خوجا «تەخت» كە ئولتۇرغاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ «ئىشقە-يە» سۈلۈكىنى ئاساس قىلغان سوپىزمنى ئۆز «خانلىقى» نىڭ «دۆ-لەت» دىنى ۋە «دۆلەت» تەلىماتى قىلىپ جاكارلاپ، باش قانۇن سۈ-پىتىدە ئىجرا قىلىپ يۈرگۈزگەن. 300 مىڭدىن ئارتۇق مۇرت قوبۇل

قىلىپ، ئۇلارنى ئۆزىنىڭ «سوپىلىق يولى» نى پۈتۈن شىنجاڭغا، ھەتتا پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا مۇسۇلمانلىرى ئارىسىغا كېڭەيتىش، ئومۇملاشتۇرۇش ۋە ئىجرا قىلىشقا سەپەرۋەر قىلغان. قەشقەردە «خان خوجا ئوردىسى» يەكەندە «ئالتۇنلىرىم» (ئالتۇن مازىرى)، تۇرپاندا «ئەسھابۇل كەھف»، كۇچادا «مەۋلانە ئەرشىدىن ۋەلىيوللا»، ئاقسۇدىكى «قىرمىش ئاتام» قاتارلىق مازارلارنى تاللاپ ياكى «مازار» قىلىپ تىكلەپ ھەم بۇ ئورۇنلارنى سوپىزمنى تارقىتىدىغان، كېڭەيتىدىغان مەركەزلەرگە ئايلاندۇرۇش ئارقىلىق، پۈتۈن شىنجاڭدا سوپىلىق ھەرىكىتىنى يەنە ئىسلام دىنىنىڭ «شىئە»، «سۈننىي» مەزھەپلىرىگە ياكى بۇ مەزھەپلەرنىڭ ھەر قانداق تارماق، بۆلەكلىرىگە تۇيۇنسىز ئوخشىمايدىغان، «قارىماققا ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدە ئەھكاملىرى شۇئار سۈپىتىدە ئېگىز كۆتۈرۈلگەن، ئەمەلىيەتتە سوپىزمنىڭ «تەرىقەت»، «شەرىئەت»، «مەرىپەت»، «ھەقىقەت» مارىكىلىرى چاپلانغان تەلىماتىنى قانات يايدۇرغان. پەقەت چوڭ پىر، خوجا، ئىشانلارنىلا دىنىي مەركەز، دىنىي يېتەكچى قىلىۋالغان، ھەددىدىن زىيادە زۇلمەتلىك ئافاق خوجاچە سوپىزم ئىسىتىبداتلىقىنى جانلاندۇرۇۋەتكەن. نەتىجىدە پۈتۈن قەشقەرىيە جەمئىيىتى قەۋەت ھالقىلىق ساپايە، كۆپ پۇتاق كۆزلۈك سوتا (سوپى كالتەكى) كۆتۈرۈۋالغان، تىكشى يوق يوغان يەنجە (قەلەندەر خالتىسى) يۇدۇۋالغان، بېشىغا ئۇزۇن كۇلا، ئۇچىسىغا يەڭسىز، ياقىسىز «سوپىچە كىيىم»لىرىنى كىيىشۋالغان رەھىمسىز، ئەسەبىي، نادان، بەدقىلىق «تىلەمچى» (ئەمەلىيەتتە بۇلاڭچى) سوپىلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى جەمئىيەتكە ئايلىنىپ كەتكەن. بۇ سوپى، مۇرتلار ئەمەلىيەتتە ئافاق خوجىلار تەرىپىدىن ئافاق خوجىغا سادىق بولۇشقا، ئۇنىڭ «ئىشقىيە» يولىدا ئۆزلىرىنى قۇربان قىلىشقا، ئۇنىڭ بۇيرۇق، تەلىم، چاقىرىقلىرىنى قەتئىي، شەرتسىز، قارىغۇلارچە ئورۇلاشقا، خوجا ئۈچۈن ھەر قانداق ئىشتىن يانماسلىققا، ئۆلۈمدىن قورقماسلىققا، سىر ساقلاشقا، «ئاللاھ ئاتا قىلغان» بارلىق «مەئىشەت» لەردىن قانغۇدەك پايدىلىنىپ تۇرۇشقا ئۆگىتىلگەن چىركىن جامائەت ئىدى. ئۇلارنىڭ سۆزلەيدىغان

ۋە ئىجرا قىلىدىغىنى: مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ نەۋرە، چەۋرىلىرى-دىن بولغان ئافاق خوجا ھەزرىتى مۇھەممەد پەيغەمبەر ئىلمىنىڭ ۋارىسى، مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي، سىياسىي داھىيسى، پۈتۈن ئەھلى ئىسلام-نىڭ ئەڭ ئالىي يېتەكچىسى، ئۇنىڭغا شەك كەلتۈرگەن، قارشى چىقى-قانلار بىلەن جان تىكىپ ئېلىشىمىز، ئۆلتۈرىمىز ياكى ئۆلىمىز دېگەن-دەك ئەسەبىي شۇئار ھەم پائالىيەتلەر ئىدى. «... پىرلەرنىڭ غەزىپى-دىن، زۇلمىدىن، زاماننىڭ خېيىمخەتىرىدىن، كۈندۈزنىڭ قازاسىدىن، كېچىنىڭ بالاسىدىن، قۇرۇق سۆز، قۇرۇق تۆھمەتتىن، زەخمەتلىك سوئال - سوراقتىن، بالا - قازادىن، دەرد - ئەلەمدىن، كۆزى يامانىنىڭ كۆزىدىن، تىلى يامانىنىڭ تىلىدىن، دىلى يامانىنىڭ دىلىدىن، ئىبادەتسىز دۇئادىن، لەنتى رەھمەتتىن، نەپسى يامان ئىشان، پىشكەل سوپىدىن، خۇنخورنىڭ كۆلكىسىدىن، ئىنسابسىز خوجىدىن، ئاغرىق - سىلاقتىن پاناھ بېرىڭ خۇدايىم...[1]» دېگەن ئىلتىجالىق دۇئا - تىلەكلەر ئافاق خوجا زامانىسىدا ياشىغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن ئېچىنىشلىق ساداسىدۇر. بىز بۇ دۇئا - تىلەكلەر قۇرۇلمىسىدىن ئافاق خوجا جەمئىيىتىنىڭ ئېچكى ھالىتىنى، ئەجدادلىرىمىزنىڭ تارتقان زۇ-لۇم، كۆرگەن دەرد - ئەلەملىرىنىڭ نەقەدەر ئېغىر بولغانلىقىنى چوڭ-قۇر ھېس قىلىمىز.

دېمەك، ئافاق خوجا زامانى ـــ قەشقەرىيەنى پۈتۈنلەي زۇلۇم، خۇراپات، نامراتلىق، ۋەھىمە، جەڭگى - جېدەل، خۇنخورلۇق، قاچ - قاچ راسا قاپلىغان ۋە قان پۇراپ تۇرغان زامانىدۇر. چىداشقا «تەقدىر» پەتىۋاسى بىلەن ئەنە شۇنداق «كۆندۈرۈلگەن» ئۇيغۇر خەلقى تىرىكچىلىك، ئىنسانچىلىق قىزغىنلىقلىرىدىن بوشاپ، ئەۋھا پەرەسلىكنىڭ (دىنىي، روھىي ۋەھىمىنىڭ) دەردىدە چىرايلىرى توپا - تەرەت، ئۇستى-بېشى جۇلجۇل، جەندە، كۆلالىق سوپىلار، دەرۋىشلەر، شەيخلار، قەلەن-دەرلەر، ھەر شەكىلدىكى تەركىدۇنيا ئىبادەتچىلەرنىڭ توپلىرىغا ئەگىشىپ، جانىمۇ، جاھانىمۇ ئۇنتۇپ، «ئۇ دۇنيالىقنىلا ئويلاپ» ئىمانى

① بۇ دۇئادىكى ئىلتىجالار ـــ قارا قۇرۇم چوپانلىرى (ئۇيغۇر چارۋىچىلار) نىڭ ئېغىر ئەدەبىياتى تەركىبىدە ساقلىنىپ، (قەلەمگە ئېلىنىپ) توپلام شەكلى بىلەن مېتىڭ قولۇمدا ساقلىنىپ تۇرۇۋاتقان خاتىرىدىن ئېلىندى.

كامىللىققا، يەنى «ئاخىرەت» نىڭ غېمىنى قىلىشقا بەنت قىلىنغان. شۇڭا ئۇ جەمئىيەتتىن سانسىزلىغان مۇسۇلمان ئەجدادلىرىمىز ياشاش، كۆن ئېلىش ئۈمىدى بىلەن ئۆي - ماكان، پەرزەنت، ئاتا - ئانىلىرىنى تاشلاپ قۇرۇق قول، غەيرىي يۇرت، چەت ئەللەرگە قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولۇپ تۇرغان.

ئافاق خوجا ۋە ئافاق خوجىچىلار زامانىسىدا قەشقەرىيەدە مەدەنىيەت، مائارىپ، ئىلىم - پەن، ئەدەبىيات - سەنئەت، مۇزىكا، ناخشا، ئۇسسۇل، گۈزەل سەنئەت، تىياتىر، سېرىكچىلىك، تېبابەتچىلىك، مەتبەچىلىك، تەرجىمە، خەتتاتلىق... تەك بارلىق ئىلمىي پائالىيەتلەرنىڭ ھەممىسى قەتئىي مەنئىي قىلىۋېتىلگەن. بۇنداق ئىشلار بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار «كاپىر»، «جادۇگەر»، «مۇرتەد» لەر ھېسابلىنىپ جازاغا تارتىلىپ تۇرغان، ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن. ھەتتا خەت يېزىشنى ئۆگىنىش، ساز ئۆگىنىش، ياساش، مەشرەپ ئويناش، ئويۇن - كۈلكە، خوتۇن - قىزلار پەرەنجىسىز، ئاشكارا يۈرۈش قاتارلىق ئادەتتىكى ئىجتىمائىي ئىنسانچىلىق خسلەتلىرىمۇ قەتئىي مەنئىي قىلىۋېتىلگەن. پۈتۈن جەمئىيەتتە قۇرئان ۋە ھەپتىيەكتىن باشقا بارلىق يەرلىك يېزىلىما ئەسەرلەر، يەنى مىللىي ئەسەرلەر، خاتىرە، نەمۇنىلار كۆيدۈرۈۋېتىلگەن، يوق قىلىپ تاشلانغان، سوپىلىق دەستۇرلىرى ئەتىۋارلانغان. ئىلىم - مەرىپەت ئورۇنلىرى بۇزۇۋېتىلگەن، چەكلەنگەن. ئۇلارنىڭ ئورنىغا زىكرى - سۆھبەت خانىقالىرى، گۈلەخ، سازايى ھەمدانلار (تۇغا قىلدۇرۇش ئورۇنلىرى) خوجا، ئىشانلار تۇرالغۇلىرى، ئەمەلدار بىنالىرى دەسسىتىلگەن. پۈتۈن جەمئىيەتتە دۇئا - تىلاۋەت، خەتمە، ئىستىغپار ئوقۇش (ئاللاھتىن «گۇناھ»نى تىلەپ تۇرۇش) ئاممىۋى ئىجتىمائىي مەشغۇلاتقا ئايلاندۇرۇلغان.

ئافاق خوجا «ھاكىمىيتى»نىڭ يىمىرىلىشى

ئافاق خوجا 1694 - يىلى 2 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئۆزبېكنىڭ تاغىسى خوجا ئىسھاقنىڭ كۈكۈن نەۋرىسى (ئابدۇللا خوجىنىڭ ئوغلى) شۇئەيب خوجىنىڭ قاتىلى سۈپىتى بىلەن ئابدۇللا خوجا جەمەتلىرى تەرىپىدىن يەكەندە مەخپىي زەھەر بېرىپ ئۆلتۈرۈلگەن. چۈنكى، ئافاق

خوجمۇ ئۆز ۋاقتىدا «تەخت» كە ئولتۇرغاندىن كېيىن ئۆزى بىلەن بولغان كۆرەشتە يېڭىلىپ كەشمىرگە قېچىپ كېتىۋالغان «قارا تاغ-لىق» «ئىسھاقىيە» چىلەرنىڭ يېتەكچىلىرىدىن بىرى — تۆتىنچى ئەۋلاد تۇغقىنى شۇئەيب خوجىنى كەشمىرگە خەت يېزىپ ئالداپ ئە-كەلدۇرۇپ تىرناپ بويىدا سوپىلىرىغا ئۇرۇپ ئۆلتۈرگۈزۈۋەتكەنىدى. بۇ بەدەل ھېسابىغا ئافاق خوجا ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ خوتۇن، بالا ـ چاقىلىرى ئارىسىدا تەخت تالىشىش جېدىلى كۆتۈرۈلگەن. ئافاق خوجىنىڭ كىچىك خوتۇنى مۆھتىرەم خېنىم ئۆزىنى «خانىم پادىشاھ» دەپ ئېلان قىلىپ، ئوغلى خوجا مەھدىنى «تەخت» كە ئولتۇرغۇزۇپ، «پادىشاھ ئىشان» لىق تونىنى كىيگۈزگەن. بۇنىڭغا نارازى بولغان خوجا يەھيا (ئافاق خوجىنىڭ مەكىتلىك چوڭ خوتۇنىدىن بولغان، مۆھتىرەم خېنىمغا ئۆگەي چوڭ ئوغلى) «تەخت» تالىشىپ ئوردىدا سو-پىلار ئۇرۇشىنى قوزغىغان. تەتىجىدە «ھاكىمىيەت» نىڭ نۇقتىسىنى تۇ-تۇۋالغان «خېنىم پادىشاھ» ئۆز ئەتراپىدىكى قوللۇغۇچى كۈچلىرىگە تايىنىپ خوجا يەھيانى ئىككى ئوغلى بىلەن قوشۇپ ئۆلتۈرگۈزۈۋەتكەن. خوجا يەھيانىڭ تەرەپدارى قەشقەر ھاكىمى ئىمىن بەگ قاتارلىق بىر مۇنچە كاتە-تىلارمۇ ئوخشاشلا «خېنىم پادىشاھ» تەرىپىدىن قىرغىن قىلىنغان. «تارىخى نادىرىيە» دە خانىم پادىشاھ توغرىسىدا مۇنداق يېزىلغان: «... خېنىم پادە-شاھ ۋاقتىدا شۇنداق خۇنرىزلىق (خۇنخورلۇق — ئا) بولدىكى، ئىككى كىشى ئۇرۇشۇپ كىرسە، ھەر ئىككىسىنىلا ئۆلتۈرەر ئەردىلەر. ئۆزىنىڭ بىر سىڭلىسى بولۇپ × × خېنىم دەر ئەردىلەر. بىسىيار ساھىبجامال (بەك چىرايلىق — ئا) بولۇپ تۇغمىغان ئەردى. ئۇنى ھەم رەشكىتىن قاياق ياغقا تاشلاپ كۆيدۈرۈپ ئۆلتۈردىلەر. ھەممە خەلق ئۇنىڭدىن ۋەھشە تىناك (ۋەھشىيلىكتە سەسكىنىپ — ئا) بولۇپ، ئۇنى «جاللات خېنىم» دەپ ئاتىدىلەر[1]...» جاللات خېنىم 1697 ـ يىلىغىچە «خان» لىق قىلىپ، شۇ يىلى كۈزدە يەكەندە مەكىتلىك سوپىلار (ئا-فاق خوجىنىڭ چوڭ خوتۇنىنىڭ تۇغقانلىرى تەرىپىدىن خوجا يەھيا-

① «بورقۇم ئەۋلىيا»دا يېزىلىشىچە: ياغقا تاشلاپ ئۆلتۈرۈلگەن بۇ باكىر قىز ئافاق خوجا تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغان ئىسمائىل خانىنىڭ ئەڭ كىچىك قىزى — 18 ياشلىق بۇۋى زەينەپ ئىسىملىك قىزدۇر. بۇ قىز شۇ چاغلاردا شائىر زەللىنىڭ شېئىرلىرىنى يادلاپ يۈرگەنلىك «گۈناھى» بىلەن بۇ جازاغا يولۇققان.

نىڭ قىسىسى ئۇچۇن) تەرىپىدىن يوشۇرۇن پىچاقلاپ ئۆلتۈرۈلگەن. شۇ يىلى ئۇچتۇرپان تەرەپتىن مۇھەممەتئىمىن خانىنىڭ ئىنىسى جاللات خېنىمنىڭ ئاكىسى ئاقباش ئىشان (ئارسلانخان) يەكەنگە كېلىپ سىڭلىسىنىڭ «قىسىسى» ئۇچۇن خۇددى «تارىخى نادىرىيە» دە: «... سوپىلارنىڭ چوڭلىرىدىن 1000 كىشىنى تۇتقۇزۇپ، بىرىنى بىرىگە كۆرسىتىپ تۇرۇپ، قويدەك بوغۇزلاپ قېنىدا تۇگمەن چۆرىتىپ ئۇن تارتىپ يېدىلەر...» دېيىلگىنىدەك چوڭ قىرغىنچىلىق پەيدا قىلغان. قەشقەر سوپىلىرى خوجا يەھيانىڭ ئۇچىنچى ئوغلى خوجا ئەھمەدنى قەشقەرگە «خان» قىلىپ، جاللات خېنىم تەرىپىدىن قەشقەرگە قويۇلغان ھاكىم موللا شەۋقى خوجىنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن. خوجا مەھدىمۇ مۇرت، مۇخلىسلىرىنى يىغىپ «قارا تاغلىق» لارنىڭ يېتەكچىلىرىدىن خوجا مەخسۇت باشلىق بىر قانچىسىنى «چالما كېسەك» قىلىپ ئۆلتۈرۈپ، چەت ئەلگە قېچىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئاخىر يەنىلا خوجا ئىسھاقچىلار تەرىپىدىن سەپەر ئۇستىدە زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلگەن. شۇنداق قىلىپ 1678 ـ يىلىدىن 1697 ـ يىلىغىچە قەشقەرىيەدە 19 يىل داۋام قىلغان ئافاق خوجا «خان» لىقى ئەنە شۇنداق پاجىئەلىك ئاقىۋەتلەر بىلەن ئىسھاقىيە خوجىلىرى («قارا تاغلىق» خوجىلار)نىڭ يېتەكچىسى ـــ دانىيال خوجا تەرىپىدىن تەلتۆكۈس ئاغدۇرۇپ تاشلانغان.

5. دانىيال خوجا ھەققىدە

خوجىنىڭ خوجىسى بار،
چامغۇرنىڭ ئورنىسى.
(ئۇيغۇر خەلق ماقالى)

1690 ـ يىللاردىن 1730 ـ يىللارغىچە بولغان ئارىلىقتا قەشقەرىيە خەلقىنىڭ دىنىي، سىياسىي، ئىجتىمائىي ھاياتىدا چوڭ ـ چوڭ ئىشلار-نى پەيدا قىلغان، تەۋرەتكەن يەنى بىر قىسىم ئەجدادلىرىمىز ئارىسىدا جاھالەت ئۇرۇقى ـــ «ئىسھاقىيە سوپى»لىقىنى چاچقان، كېڭەيتكەن ۋە قەشقەرىيەنىڭ بىر مەھەل «خان»لىق تەختىنى ئىگىلىگەن، چوڭ پىتەكچى سىياسىي سوپىلارنىڭ بىرى ـــ دانىيال خوجىدۇر.

تارىخىي خاتىرىلەردىن بىلىشىمىزچە، دانىيال خوجا 1659 ـ يىلى ھازىرقى ئۆزبېكىستانىنىڭ خوجەنت رايونىدا (خوجا ئىسھاق ۋەلىنىڭ ئوغلى، چوڭ سوپى خوجا ئابدۇللا ئائىلىسىدە) دۇنياغا كەلگەن. 1683 ـ يىللىرى ئەتراپىدا دادىسى خوجا ئابدۇللا ئىشانغا ئەگىشىپ يەكەنده پەيدا بولغان. مەلۇم ۋاقىتلاردىن كېيىن بىر مەزگىل يەكەن، قاغىلىق، گۇما، خوتەن، كىرىيە، چەرچەن، ئاقسۇ، كورلا، كۇچا، تۇرپان قاتار-لىق جايلاردا دەرۋىشلىك، «قۇرئىلىق» (پالچىلىق)، «ئاشىق»لىق «ھە-رىكەت»لىرىدە يۈرۈپ، جاھاندارچىلىق قىلغان، «ئىش ئۆگەنگەن». 1690 ـ يىللار ئەتراپىدا دادىسىدىن سوپىلىقنى ئۆگىنىپ ئېرشاتنامە ئېلىپ، «ئىسھاقىيە» سوپىلىقى بويىچە «پىر»لىق دەرىجىسىگە كۆتۈ-رۈلگەن. يەكەن، قاغىلىق، گۇمىلاردا خاتىپ، قازى رەئىس، قازى، قا-زى كالان، مۇدەررىس بولغان. كېيىنرەك «ئىسھاقىيە» سوپىلىرى ئا-رىسىدا (يەكەندە) ئۆزىنى «سەئىد»، «ۋەلى»، «دىنىي يېتەكچى»، «بالا گەردان پىر» (بالا ـ قازاغا مۇئەككەل پىر) دەپ ئېلان قىلغان ياكى بۇ خىل ناملارنى قوبۇل قىلغان، قوللانغان. 1693 ـ يىللىرى

ئەتراپىدا «ئىسھاقىيە» سۇلۇكىنىڭ باش «داھىي»لىقىنى، «قارا تاغ-لىق»لارنىڭ يېتەكچىلىك ھوقۇقىنى، يەكەن، خوتەنلەرنىڭ بىر قىسىم دىنىي ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرگەن. يەكەندە بىر مەھەل «ئامان خوجا» (ئامانلىققا كاپارەت باش ھۆكۈمران) بولغان. 1694 ـ يىلى يەكەندە ئافاق خوجىنى مەخپىي زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈش ھەرىكىتىنى پىلانلىغان، ئۇيۇشتۇرغان ۋە ئاخىر پۈتۈن «ئىسھاقىيە» سوپىلىرىنى تەشكىللەپ، باشلاپ، 1697 ـ يىلى ئافاق خوجا «خان»لىقىنىڭ كېيىنكى داۋامى ھېسابلىنىدىغان خانىم پادىشاھ يەنى «جاللات خېنىم» (ئەسلىي ئىسمى مۆھتەرەم خېنىم، ئۇچتۇرپانلىق ـــ ئا) «ھاكىمىيىتى» نى چوڭ قىرغىنچىلىق بىلەن ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، جۇڭغارلارنى ئارقا تىرەك قىلغان قەشقەرىيە دانىيال خوجا «خان»لىقىنى قۇرغان. 1734 ـ يىلىغىچە بۇ «خان»لىقىنىڭ «خانى»، بەزىدە تۇرغاق خوجا ياكى «تۆرەكتىكى خان» (جۇڭغار خانلىقى ئالدىدىن كېتەلمەيدىغان نەزەر-بەنت «خان») بولۇپ، 1734 ـ يىلى قىشتا تۇيۇقسىزلا يەكەندە ئۆلۈپ قالغان. جەسىتى يەكەندىكى «ئالتۇن مازار» غا دەپنە قىلىنغان.

دانىيال خوجا يەكەندە «خان»لىق تەختىگە چىققاندىن كېيىن قەشقەرىيەنىڭ شۇ چاغدلاردىكى ئومۇمىي ۋەزىيىتىدە زادىلا تىنچلىق بولمىغان. ئافاق خوجىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى خوجا مەھدى، قىلىچ بۇرھان خوجا، ھەسەن خوجا، ئابدۇسەمەت خوجا قاتارلىق ئافاق خو-جىنىڭ ئەڭ يېقىن شېرىكلىرى بىلەن بىرلىشىپ قەشقەردە دانىيال خوجىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، دانىيال خوجىنىڭ يېقىنلىرىدىن مەخسۇت ئىشان باشلىق ئون نەچچە «قارا تاغلىق» چوڭ خوجىنى قەشقەردە چالما كېسەك قىلىپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن. خانىم پادىشاھنىڭ ئا-كىسى ئارسلانخان (ئاقباش خان) مۇ قەشقەردە كۈچ توپلاپ دانىيال خوجىغا قارشى ئۆز ئالدىغا ھەرىكەت باشلىغان. يەكەن، ئاقسۇ، خوتەن-لەردىمۇ جۇڭغار خانلىقىنىڭ، جۇملىدىن جۇڭغارلارغا تايانغان ھۆ-كۈمران خوجىلارنىڭ زۇلۇم ـ زوراۋانلىرىغا، مىللىي ساتقۇنلۇققا، مۇن-ەززىلىككە قارشى خەلق ھەرىكەتلىرى كۆتۈرۈلگەن. «ئاق تاغلىق»،

«قارا تاغلىق» سوپىلارنىڭ ئۆزئارا زىددىيەت ـ سۈركىلىشلىرىنىڭ راسا ئەۋجىگە چىققان. بۇ خىل ۋەزىيەتتىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلانغان خوجا ئەھمەد ئىشان (ئافاق خوجىنىڭ نەۋرىسى يەنى خوجا يەھيانىڭ ئوغلى) دانىيال خوجىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، قەشقەر، ئاتۇشلارنى ئاساس قىلغان قەشقەريە خوجا ئەھمەدخان «خان» لىقىنى قۇرۇۋالغان. نەتىجىدە قەشقەريەدە بىر مەزگىل ئىككى «خان»، ئىككى «ھاكىمىيەت» ۋە ئىككى «سەپ» توقۇنۇشى پەيدا بولغان. ئۇچىنچى «سەپ» ئېچىپ بىر پۈتۈن قەشقەريە «خان» لىقى «قۇرۇش» ھەرىكىتىنى قوزغىغان ئارسلانخانمۇ ھىندىستاندىن يارىدەم سوراش سەپىرىگە ئاتلىنىپ، ئاخىر ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن پامىر ـــ مىڭ تېكە ئەتراپىدا قار ئاپىتىگە يولۇقۇپ تۇگەشكەن.

شۇنداق قىلىپ جۇڭغارلارنىڭ ھامىيلىقى بىلەن پەيدا بولغان قەشقەريە دانىيال خوجا «ھاكىمىيىتى» ئاخىر بېرىپ جۇڭغار خانلىقىنىڭ دېگەن يېرىدىن چىقالمايدىغان (ھەر يىلى تۆلەپ تۇرۇشقا تېگىشلىك 100 مىڭ سەر كۈمۈش سىلىقنى ۋاقتىدا تۆلەپ تۇرالمايدىغان، 1000 تۆگىلىك ئەتىۋارلىق كىيىم ـ جابدۇق، بىساتلارنى ھەم ئۇنىڭغا «چاكار چوكان[1]»، غۇلچا (غالچا) لارنى قوشۇپ ھەر يىلى ئىلىدىكى قالماق چوڭلىرىغا «سوۋغات» قىلىپ چىقىرىپ تۇرالمايدىغان، ھەتتاكى قەشقەريە تەۋەسىدىكى «خان قالماق» لارنىڭ «ئامانلىقى» نىمۇ قوغدىيالمايدىغان)، جۇڭغار خانلىقىغا پايدىسىز «ھاكىمىيەت» كە، دانىيال خوجا بولسا تەدبىرسىز «خان»، ھۆرمەتسىز پىداكارغا ئايلىنىپ قالغان.

قەشقەريەنىڭ بۇ خىل ۋەزىيىتىنى جۇڭغار خانلىقىنىڭ پايدىسىز ھېسابىغا ئۆزگەرتىپ (قەشقەريەدىكى جۇڭغار ھۆكۈمرانلىقىنى قاتتىق قوللۇق بىلەن قايتىدىن تولۇق تىكلەپ)، ئۇ يەرنى جۇڭغارلارنىڭ

---

① «بورقۇم تەۋلىيا» دا كۆرسىتىلىشىچە: دانىيال خوجا «خان» لىقى زامانىدا قەشقەريە تەۋەسىدە ھۆكۈمران ئائىلىلار بىلەن قورچاق ئەمەلدار خوجىلارنىڭ نەزىرىدە «گۇناھ» لىق دەپ قارالغان ياش خوتۇنلار «چاكان چوكان» (چاكار مانجۇچە سۆز بولۇپ، مالاي، خىزمەتچى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ)، ياش يىگىتلەر ـــ «غۇلچا» (غالچا) لار دېگەن نام بىلەن تۇتقۇن قىلىنىپ، ئىلى تەۋەسىدىكى قالماق ئەمەلدارلارنىڭ ھەقسىز، مۇددەتسىز، ھېچقانداق سوراق ـ سوئالسىز ئىشلىتىشى ئۈچۈن ئەۋەتىپ بېرىلىپ تۇرغان ـــ ئا.

«مەڭگۈلۈك زېمىنى» ھەم زاپاس كۈچ ــ قورغىنى قىلىپ تۇتۇش ئۈچۈن، جۇڭغار خانلىقىنىڭ شۇ چاغلاردىكى باش ھۆكۈمرانى سېۋان رابدان (تولۇق ئىسمى سېۋىن ئاربىد ــ ئا) 1716 ـ يىلى قەشقەرىيە-گە چوڭ قوشۇن بىلەن يەنە بىر قېتىم ھەربىي يۈرۈش باشلاپ، قەش-قەرىيەنى قايتا بويسۇندۇرۇش، خەلقنى «توۋا قىلدۇرۇش» ھەرىكىتىنى ئېلىپ بارغان. يەكەندىن دانىيال خوجىنى، قەشقەردىن ئەھمەدخان خوجىنى ۋە بۇ ئىككى «خان» نىڭ بارلىق ۋەزىر ـ ئەزەم، ئەل ـ جە-مەت، تۇغقان ـ يارانلىرىدىن يۈزدىن ئارتۇق كىشىنى ئىلىغا ھەيدەپ كەتكەن ھەم ئۇلارنى ئىلىدا گۆرەدىكى «خان»، گۆرەدىكى «چوڭلار» قىلىپ تۇتۇپ (ئانىسىنى تۇتۇۋېلىپ بالىلىرىنى باشقۇرۇش چارىسىنى قوللىنىلىپ)، قەشقەرىيەدە «ۋەقە چىقماس»لىقنىڭ دەسمايىسى قىلىۋال-غان. بىر پۈتۈن قەشقەرىيەنى بولسا، مەمۇرىي جەھەتتىن ئالتە شەھەر، 13 كىچىك شەھەر[1]، 16 ئايماق، 16 مىڭ كەنت (يېزىغا تەڭ مەمۇرىي بىرلىك) كە بۆلۈپ، ئالتە شەھەرنىڭ ھەر بىرىگە ئۆزبېكنىڭ ئوغۇللىرى بىلەن ئىنىلىرىدىن بىردىن قالماقنى «ئېركەخان» (دوتەي ـ ۋالىي ــ ئا)، 13 كىچىك شەھەرگە ئۆز پۇشتىلىرىدىن 13 قالماقنى «ئامبۇن» (ئامبال ــ ئا) قىلىپ تەينىلەپ، قەشقەرىيەنى سىپىي ئۆزىدىن قالماقلار قولى بىلەن تۇتۇشقا، ئىدارە قىلىشقا باشلىغان. مانا بۇ بىزدىكى «ئالتە شەھەر» سۆزبېنىڭ تارىختا تۇنجى قېتىم پەيدا بولۇش جەريانىدۇر. 1727 ـ يىللىرىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ھوقۇق تالىشىش (بىر ـ بىرىنى ئۆلتۈرۈش، جىمقتۇ-رۇش) كۈرىشى كېلىپ چىقىپ، ئاخىر جۇڭغار خانلىقىنىڭ تەختىدە ئالدان سىرىن ئولتۇرغان. ئۇ خانلىققا ئولتۇرغان چاغ ــ قەشقەرىيە ۋەزىيىتى ئىنتايىن كەسكىنلەشكەن («ئاق تاغلىق»، «قارا تاغلىق» لار ئارىسىدىكى جەڭگە ـ جېدەل بەكمۇ ئۇلغايغان ۋە ئەڭ مۇھىمى قەشقە-رىيە خەلقىنىڭ جۇڭغار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى مىللىي ئاد-

① «تارىخىمىزدىكى ئىسلامىيەت» تە كۆرسىتىلىشىچە: بۇ ئالتە شەھەر: يەكەن، يېڭىسار، قەشقەر، ئاقسۇ، كۇچالاردىن؛ 13 كىچىك شەھەر: كىرىيە، قاراقاش، گۇما، قاغىلىق، پەيزاۋات، مارالبېشى، ئاتۇش، ئۇچتۇرپان، چەرچەن، ياي، بۇگۇن، كورلىلاردىن ئىبارەتتۇر ــ ئا.

لىق كۇرىشى ئەۋج ئالغان) بىر چاغقا توغرا كەلگەن. بۇ چاغدا يەنە بىر تەرەپتىن جۇڭغارىيەدە (ئاساسەن قۇمۇل، ئۈرۈمچى، جىمسار، گۇ-چۇڭ، موري ئەتراپلىرىدا) جۇڭغار خانلىقى بىلەن مانجۇ خانلىقى (غالدان سىرىن قوشۇنلىرى بىلەن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى) ئۇ-رۇشى قوزغالغان. بۇ خىل ۋەزىيەت ئاستىدا جۇڭغار خانلىقى قەشقەر-يە خەلقىنى يەنىلا خوجا ـ ئىشانلارنىڭ قولى (ئۆز يېغى بىلەن ئۆز گۆشىنى قۇرۇش چارىسى) بىلەن تۇتۇش يولىغا ئۆتكەن. دانىيال خوجىنى گۆرەدىكى «خان» لىقتىن چىقىرىپ قەشقەرىيەنىڭ باش «خانى»، «دىنىي داھىيسى»، «ئۇلۇغ خوجا» ئېلان قىلىپ، يەنە بىر قېتىم قەشقەرىيەدە دانىيال خوجا «خانلىقى» نى كۈچەيتكەن. قەشقە-رىيەدە چاتاق چىقماسلىققا مەڭگۈ كاپالەتلىك قىلىش مەقسىتىدە دانىيال خوجىنىڭ ئوغلى جاھان خوجا (ئەسلىي ئىسمى ياقۇپ خوجا، خوجا جاھان ئەرشى دەپمۇ ئاتىلىدۇ ـــ ئا) باشلىق قەشقەرىيەلىك چوڭ خوجا ـ ئىشانلاردىن 48 كىشىنى «مىرزا قاماق» (نەزەر بەنت) قىلىپ، ئىلىدا تۇتۇپ تۇرۇپ، قەشقەرىيە خەلقىنىڭ مەڭگۈ «ياۋاش» بولۇشىغا «دۇئا ـ تەگبىر» قىلغۇزۇپ تۇرغان. يەنى چوڭلىرىنى تۇتۇپ تۇ-رۇپ، كىچىكلىرىنى غىڭ قىلدۇرماسلىق تاكتىكىسى بىلەن ئىش كۆ-رۈپ تۇرغان. 1734 ـ يىلى دانىيال خوجا يەكەندە ئۆز ئۆيىدە تۇيۇق-سىزلا ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن جۇڭغار خانلىقى ئىلىدا «مىرزا قا-ماق» تا ياتقان خوجىلاردىن دانىيال خوجىنىڭ ئورنىغا ئۇنىڭ ئوغلى ياقۇپ خوجىنى (جاھان خوجا) «خان» قىلىپ بېكىتكەن. دانىيال خوجىنىڭ ئىنىلىرىدىن يۈسۈپ خوجىنى قەشقەرگە، ئەيىۋب خوجىنى ئاقسۇغا، ئابدۇللا خوجىنى خوتەنگە كىچىك «خان» (ۋالىي ـــ ئا) قى-لىپ بەلگىلەپ (ئۆزى بىلەن ئۆزىنى بابلاش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ)، بۇ ھالەتنى تاكى 1745 ـ يىلى غالدان سىرىن ئۆلگۈچە بولغان يېرىم ئەسىر ۋاقىت داۋام ئەتكۈزگەن.

دانىيال خوجا ـــ تارىختا زالىملىق، جاھالەتپەرەسلىك ۋە دىنىي ئالدامچىلىق بىلەن داڭق چىقارغان مەشھۇر سىياسىي شەخسىتۇر. دانە-

يال خوجا ۋە دانىيال خوجىچىلارنىڭ تارىختا بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىزغا قىلغان ئاسىيلىقلىرى بىلەن دۇشمەنلىك قىلمىشلىرىنى تۆۋەندىكى نۇقتىلار بويىچە قىسقىچە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ:

بىرىنچى، دانىيال خوجا بىلەن ئۇنىڭ بىر بۆلۈم زالىم شېرىكلىرى قەشقەرىيەدە «ھاكىمىيەت» نى ئىگىلىگەندىن كېيىن ئەڭ ئالدى بىلەن پۈتۈن قەشقەرىيەدە، جۈملىدىن ئۇيغۇر دىيارىدىكى باشقا مۇسۇلمان شەھەرلىرىدە «ئىسھاقىيە» سوپىلىقىنى «بىردىنبىر شەكسىز، ئانا قانۇن». «خانلىق» نىڭ دىنىي دەستۇرى، «مۇسۇلمانچىلىق مىزانى» ھەم «مۇسۇلمانلار ئادەت قىلىنامىسى» ئېلان قىلىپ، ئۇنى «خان» لىقنىڭ دىنىي، مەمۇرىي، ھەربىي، ئىجتىمائىي زورلاش كۈچى ۋە «ھاكىمىيەت» بىسىمى بىلەن يولغا قويۇشقا كىرىشكەن. يەنى «ئىسھاقىيە» چىلەر پۈتۈن ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ يېرىم ئەسىرلىك تەقدىرىنى سوپىلىق تەرىقىتى بىكىنمىچىلىكى ئىچىدە، مۇسۇلمان ئەجدادلىرىمىزنى بولسا خوجا، ئىشان، سوپىلار «مۇرتلىقى» ئاسارىتىدە ــ ياۋاشلىق ئۇلگىلىرى، پەقەت بويسۇنۇشنىلا بىلدىغان «خۇدايى قۇل» لار ئورنىدا تۇتۇپ ئىدارە قىلغان. «خانلىق» نىڭ «خەۋپلىرى» نى «تازىلاپ تۇرۇش»، «جەمئىيەت پاكلىقىنى قوغداش» دېگەندەك ئويدۇرما سەۋەبلەر بىلەن دائىما دېگۈدەك «جىدىت» لەر، «مۇرتەدلەر»، «داستارلار»، «ئاسىي» لار، «ئازغۇن»، «مۇناپىق»، «خائىن»، «دىندىن چىققان»، «تۇزكور»، «لەنەتگەردى»، «دۇئايى بەنت» ۋەھاكازا دېگەندەك دەككىلەنگۈچى «دۇشمەن» لەرنىڭ ئەدىپىنى بېرىپ، كاردىن چىقىرىپ تۇرۇشتىن زادىلا توختىمىغان. «تارىخىمىزدىكى ئىسلامىيەت» دېگەن ئەسەردە كۆرسىتىلىشىچە، دانىيال خوجا «تەخت» كە چىقىپ، قەشقەرىيەدە «قارا تاغلىق» خوجىلار باش كۆتۈرگەن يىللار جەريانىدا دانىيال خوجىچىلار تەرىپىدىن پەقەت قەشقەرىيەدىلا چەت ئەللەرگە قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر قىلىنغان، ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن، ھەر خىل ۋەھشىي ئۇسۇللار بىلەن قول ـ پۇتسىز، كۆزسىز، تىلسىز (كېرەكسىز تەن) قىلىپ تاشلانغان، پىچۇۋېتىلگەن ئەر ـ يىگىت «دۇشمەن»، «داستار»

لار بىلەن «جەدىت»لەرنىڭ سانى بىر تۈمەندىن جىقراق بولغان. سۇرگۈن، تۈتقۇن ۋە پالاندى قىلغان «دۇشمەن جەمەتلىرى»، «چاكار چوكان»، «غۇلچا گەردەنكەش» لەرنىڭ سانىمۇ يىلمۇ يىل ئۆرلەپ تۇرغان. كورلا، ئاقسۇ، كۇچا، يېڭسار، قومۇل، ئىلى، تۇرپان قاتارلىق جايلاردىكى «داستار» لار بىنالىرى، «جەدىت» لەر سورۇنلىرى (ئەمەلىيەتتە بۇرۇن «ئاق تاغلىق» ئىشان، سوپىلار پەيدا قىلغان مەسچىت، تۇنەكخانا، «قەدەم جاي»، «مازار»، زىرەتگاھلىقلار، «جەدىت»لەر (يېڭىلىقچىلار) پەيدا قىلغان ياكى باشقۇرغان مەكتەپ، ئىجتىمائىي پائالىيەت ئورۇنلىرىنىڭ ھەممىسى) «ھۆددىگەر ھامىيلىرى» بىلەن قوشۇپ بۇزۇۋېتىلگەن، يوق قىلىۋېتىلگەن. مەسىلەن: بەزىبىر تارىخىي خاتىرىلەردىن مەلۇم بولۇشچە، كورلىنىڭ بوستان دېگەن يېرىدە 1695 ــ 1696 ـ يىللىرى ئەتراپىدا «داستارلار» تەرىپىدىن ياسالغان ئاتالمىش «ئافاق خوجا مازىرى» 1702 ــ 1703 ـ يىللىرى ئەتراپىدا دانىيال خوجىچلار تەرىپىدىن چېقىۋېتىلىپ، مازار ھامىيلىرى (ئېھتىمال شەيخلار بولسا كېرەك ــ ئا) دىن بىر قانچە كىشىنىڭ كۆزى ئويۇپ تاشلانغان. قارشىلىق قىلغان ئون نەچچە كورلىلىق مۆتىۋەر «داستار مۇرتەد» دېگەندەك تۆھمەتلەر بىلەن تۇتۇلۇپ ھەم يەكەنگە پىيادە ھەيدەپ كېتىلىپ، دانىيال خوجا «پايتەختى» نىڭ «كوربەندە»لەر ھەپسىلىرى (زىندانلىرى)دا «كور» لۇق (ھەقىقىي «پىر») نى «تونۇمەغان»لىق) «ئەيىبلىرى» بىلەن «توۋا» قىلدۇرۇلغان ھەم ئاخىر ئۇلارنىڭ بەزىلىرى «ئەلگە ئىبرەت» ھۆكمى بىلەن «چالما ـ كېسەك» قىلىپ يەرگە كۆمۈۋېتىلگەن.

دانىيال خوجا ۋە ئۇنىڭ ياندىماچ شېرىكلىرى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ۋاقىت جەريانىنى ئۇزارتىش، جاھالەت ئۇرۇقى ــ «ئىسھاقىيە» سوپىلىقىنىڭ تەسىرىنى يەنىمۇ يىراقلارغىچە كېڭەيتىش ئۈمىدى بىلەن قۇمۇلغا ئەجدىھا نىياز سوپى باشچىلىقىدىكى «پىرياران» لار توپى (گۇرۇھى)نى، ئىلىغا راھمان قۇلى، پەرمان قۇلى، ئابدۇرەھىم قاتارلىق «خۇدا قۇلى»، «خەلىپە» (ئىز باسار) لەرنى، قازاق، قىپچاق دالالىرىغا

مەكتتلىك توختار خوجا، ئابدۇللا بەگ ئىشان باشلىق «خۇدايى ھەجـ
رەتچى» پىدائىيلارنى، تۇرپان تەۋەسىگە ئۇرۇش زەخمدارى ـــ رەھـ
مىتۇللا توكۇر ئىشاننى ئەۋەتىپ ياكى تەيىنلەپ تـۇرغۇزۇپ، قومۇلـدا
قارا ئۆتۈك، ئاستانە: ئىلىدا قاش، قاينۇق، تۇرپانـدا قاراغۇجا: قـازاق،
قىرغىز دالالىرىدا «خۇدايى جولى» سۈلۈك مەركەزلىرىنى پـەيدا قىلـ
شىپ، يۇقىرىقى جايلاردىمۇ «ئىسھاقىيە سوپىلىقى يولى»نى كېڭەيتىـ
كەن، سـوپىلـىق «تەرتـىپلىرى»نـى تـۇرغۇزۇشقان. «ئـاق تاغلـىق
داستارلار»، «جىدىت» لەر، «ئاسىي» لار، «دىندىن چىققان» لارنـىڭ
«ئەدىپى»نى بېرىشنى قانات يايدۇرغان.

ئىككىنچى، دانىيال خوجا ۋە ئۇنىڭ «ئـەڭ ئالىي ئـۆلما»لـىرىنـىڭ
بىزنىڭ مۇسۇلمان ئەجدادلـىرىمىز ئـارىسىدا ئـۆز نۆۋىتىـدە تارقاتقان،
جارى قىلدۇرغان «دىنىي نۇقتىئىنەزەرلىرى»، «تەلىم»، «پىرىنسـىپ»
لىرى تېگى ـ تەكتىدىن ئالغاندا، ئىسلامىيەت چۈشەنچىلىرى (قۇرئـان
ۋە ھەدىس) گە زىت، ھەتتا پۈتۈنلەي قارشى، يامان غەرەز، ئالدامچىلىق
مەنبە قىلىنغان ئويدۇرمىلاردۇر. مەسىلەن: خـوجىلار زامانـىدا ئۆزىنـى
دانىيال خوجا «ئالىي ئۆلما»سى ـــ رىيازەتكار، يېتىشكەن سوپى، پىرى
دانىيالنىڭ تىلى، ۋەكىلى، دوستى ھېسابلىغان يەكەن كاچۇڭلۇق خـو-
جا جەڭگىرخان (جەڭگىرخان خوجا) تـەرىپىدىـن 1891 ـ يىلى يـە-
كەندە يېزىپ قالدۇرۇلغان «تەرىبيەتنامە» دە دانىيال خوجا توغرۇلـۇق
مۇنداق دېيىلگەن: «ئۇلۇغ پىر ھەزرىتى دانىيال ۋەلىيگە، خوجا ئىسھاقى
ۋەلىيۇللا نەسەبلىرىگە قول بەرمەي ئۆلگەن ھەر قانداق ئەھلى ئۈممـەت
دوزىخىدۇر. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامـنىڭ نەسـلى، ۋەكىلـى بولغان بـۇ
زاتلارغا بەيئەت قىلمىغان (بويسۇنمىغان ياكى بويۇنتاۋلـىق قىلغـان ـــ
ئا) ھەر قانداق كىشىنىڭ ئىككىلا ئالەملىكى قارادۇر. پىرلەر ـــ مۇسۇل-
مان ئۈممەتلەرنى جەننەت، دوزاختا ئايرىغۇچى لاردۇر. پىرلەر كەلىمـە-
ھۇللا يەنى ئاللاھ بىلەن سۆزلەشكۈچىلەردۇر. پىرلەر ئاللاھنىڭ تىلـى،
ئۆزى ۋە جامالىدۇر. پىرلەر قىيامەت كۈنى بەندىلەرنى سوراق ـ سوئال
قىلغۇچىلاردۇر. ئىنسان بەخت (جەننەت ـــ ئا) كە ئېرىـشىش ئۈچـۈن
پىرى دانىيالغا، پىرى ئىسھاقىيلەرگە قول بېرىش شەرتتۇر... مۆمىنلـەر

پۈتۈن ۋۇجۇدىنى ھارام دۇنيا، ئازغۇن ئالەم ۋەسۋەسىلىرىدىن خالىي تۇتۇپ، پۈتۈن مېھرىنى پىرى - ئۇلۇغلار ئىختىيارلىرىغا ئاتاشلىرى، ئۇلارنىڭ مۇبارەك رتەلىم، لىرىدىن ئايرىلماسلىقلىرى ۋاجىپتۇر...»

بۇ رىياكار سوپى ئاپتورنىڭ دانىيال ۋە دانىيال خوجىنى مەركەز قىلغان «ئىسھاقىيە» چى «پىر» لارغا بەرگەن تەرىپ - تەسۋىپى تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا، ئاللاھنىڭ مۇنۇ تەلىمى بىلەن پۈتۈنلەي زىتتۇر. يەنى:«بارچە مەدھىيە ئالاھقىلا خاستۇر، ئاللاھنى مەدھىيەلەيمىز، ئاللاھتىن مەدەت تىلەيمىز. ئاللاھ ھىدايەت قىلغان ئادەمنى ئازدۇرغىلى بولمايدۇ، ئاللاھ ئازدۇرغان ئادەمنى ھىدايەت قىلغىلى بولمايدۇ. شۇڭا، گۇۋاھلىق بېرىمەنكى، يالغۇز بىر ئاللاھتىن باشقا ئىلاھ يوقتۇر. ئاللاھنىڭ شېرىكى يوقتۇر، مۇھەممەد ئاللاھنىڭ بەندىسى ۋە ئەلچىسىدۇر...» («مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تەرجىمھالى» 443 - بەت)

«تەربىيەتنامە» نىڭ ئاپتورلىرى بىلەن دانىيال خوجىچىلارنىڭ يېتەكچىلىرى ئەملىيەتتە مۇقەددەس «قۇرئان كەرىم» چۈشەنچىسىگە، ئىسلام يولى، ئىسلام ئەقىدىسىگە خىلاپ يول تۇتقان، يەنى تارىختا ئىسلام دىنىنى ئۆز مەقسەتلىرى يولىدا خالىغانچە خاتا بۇرمىلاپ پايدىلانغان، ھەتتا دىنىنى زالىملارنىڭ، ئانتى ئىسلام (ئىسلامغا قارشى) كۈچلەرنىڭ مۇسۇلمانلارنى قىرىش، چېپىش، بۇلاش، ئېزىش، خورلاش، ۋەتىنىدىن ئايرىپ تاشلاشتەك تارىخىي جىنايەتلىرى ئۈچۈن يوپۇق — «قىسمەت»، «تەقدىر»، «پەتۋاسى» سۆپتىدە پايدىلىنىدىغان قورالغا ئايلاندۇرۇپ بەرگەن ۋە تارىختا خەلقىمىزنىڭ، ئۇيغۇر دىيارىنىڭ تەقدىرىنى بۇزغان ئاسىيلار تۈركۈمىگە تەۋە لەنەتكار «زات» لاردۇر. ئۇلارغا «ئەگەشكەن»، «ئېتىقاد قىلغان»، «مۇرت»، «ياران» بولغان بىر قىسىم ئەجدادلىرىمىز بولسا، جاھالەتنى، نادانلىقنى ئېتىقاد مەنبەسى قىلغان «خۇدايى قۇل» چىلىققا ئادەتلەنگەن، گۆدەكلەرچە ئىشىنىۋېرىشكە ئۆگىتىلگەن جاھالەت قۇربانلىرىدۇر. بۇ — تارىخىمىزنىڭ ئەۋلادلارنى ئەبەدىل ئەبەد ئۆكۈندۈرىدىغان سەلبىي تەرىپىدۇر.

6. بۇرھانىدىن خوجا ھەققىدە

خۇدادىن كەلسە كەلسۇن،
خوجىلاردىن كەلمىسۇن.
(ئۇيغۇر خەلق ماقالى)

18 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئۇيغۇر دىيارىنىڭ، جۈملىدىن قەشقەرىيە خەلقىنىڭ دىنىي، ئىجتىمائىي، سىياسىي ئىشلىرى تارىخىدا ئۇنتۇلغۇسىز سەلبىي قىلمىشلىرى بىلەن نام قالدۇرۇپ ئالەمدىن ئۆتكەن مەشھۇر سىياسىي ئىشانلارنىڭ بىرى ـــ ئافاق خوجىنىڭ پەرزەنتلىرى، ئافاق خوجا مۇرتلىرىنىڭ كېيىنكى چاغلاردىكى «پىر»، «ئۈستاز»لىرىدىن بىرى، تارىخىي خائىن بۇرھانىدىن خوجىدۇر.

«تەزكىرەئىي پىر ياران» دا كۆرسىتىلىشىچە، بۇرھانىدىن خوجا 1711 ـ يىلى قەشقەردە ئافاق خوجىنىڭ نەۋرىسى (خوجا يەھيانىڭ ئوغلى) خوجا ئەھمەد ئىشان (ئافاق خوجا سوپىلىرى بۇ كىشىنى كېيىنكى چاغلارغىچە «ئالىي خوجام»، «پادىشاھ خوجام»، «ئۇلۇغ خوجام» دېگەن ناملار بىلەن ئاتاپ، قەدىرلەپ كەلگەن ـــ ئا) ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1761 ـ يىلى ئەتىيازدا 50 يېشىدا ئۆزى خىزمەتىدە بولغان مانجۇ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قانخور قوماندانى جاۋخۇي تەرىپىدىن كورلىدا بوغۇزلاپ ئۆلتۈرۈلۈپ، بېشى بېيجىڭغا ـــ چىيەنلۇڭ خان ھۇزۇرىغا ئەۋەتىپ بېرىلگەن. پەرزەنت، تۇغقانلىرىدىن ئون نەچچە كىشى بېيجىڭغا ئېلىپ كېتىلىپ نەزەربەندتە تۇتۇلغان.

بۇرھانىدىن خوجا ھەققىدىكى ئويدۇرما ئۇلۇغلاشلار توغرىسىدا

«داستارىيە» سوپىلىرىنىڭ تارىختا ئۆتكەن بىر قىسىم مۇئەللىپلىرى ئۆز زامانلىرىدا ئافاق خوجا بىلەن بۇرھانىدىن خوجا ۋە ئۇلارنىڭ بەزىبىر «كارامەت»لىك «ئەۋلىيا» شېرىكلىرى توغرىسىدا بىزنىڭ بىر

قىسىم ئازغۇن، گول ئەجدادلىرىمىزغا دەستۇر قىلىپ، ئاجايىپ ـ غارا-يىپ ئويدۇرما تەرىپ ـ ئۇلۇغلاشلارنى يېزىپ قالدۇرۇشۇپ ئالەمدىن كېتىشكەن ئىكەن. مەسىلەن: «بورقۇم ئەۋلىيا» دېگەن قوليازما خاتىرىنىڭ «خوجا بۇرھانىدىن شاھ» دېگەن قىسمىدا، شاھ نەزەر خاراباتى ئىسمىلىك بىر مۇئەللىپنىڭ بۇرھانىدىن خوجا ھەققىدىكى تەرىپى مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «... بۇرھانىدىن باھادىر شاھ خوجام ھەزرىتى خوجام رەسۇلىللانىڭ نەسلى ـ نەسەبلىرىدىندۇر. ئەھلى مۇسۇلمانلار-نىڭ پىر ـ ئۇستازىدۇر. پاك، بىغۇبار ۋەلىيسىدۇر ۋە جەننەتكە ئايرى-غۇچىدۇر... بىرەر مۇسۇلمان پەيغەمبەرگە ئىمان كەلتۈرۈپ، ئىسلامنىڭ پۇتۇن ئەقىدىلىرىنى ئادا قىلغان تەقدىردىمۇ، ئەگەر بۇ ئۇلۇغ زاتقا ئە-گەشمىسە، ئىشەنمىسە، شەك كەلتۈرسە گۇناھكار بولغاي. پىرسىز يۇر-گۇچىلەر ـــ دىنىدىن ئېزىپ يۇرگەنلەردۇر... بۇ زات ـــ غازاتىل ئىسلام يولىدا (ئىسلام ئېچىش ئۈرۈشلىرىدا ـــ ئا) يا ئۆلۈش، يا ئۆلتۈ-رۈش يولىدىن يانمايدىغان كۈچتۈكگۈر زاتتۇر...»

«ئۇلۇغلارنىڭ نەپەس مۇبارەكلىرى توغرىسىدا» دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر كونا پارسچە سوپىلىق رىۋايەتلىرى توپلىمىدا بۇرھانىدىن خوجىنىڭ ئەينى زامانلاردا ئۆز مۇرت ـ جامائىتىگە بايان قىلىپ ئۆتە-كەن ۋەز ـ نەسىھەتلىرىنىڭ بىر قىسمى مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

«پىرلەرنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ كەتكەن، قارغىش ئالغان، پىرىنى ئۇنتۇغان، پىرسىز يۇرگەن كىشىلەر ناپاكلاردۇر. ئۇلارنىڭ ھەر خىل تۇركۈملىرى بەرھەق دوزاخقا مەھكۇمدۇر... يەنى ھاياتلىق ئۆمرىدە خۇدايى قۇلچىلىقنى نىسابىگە يەتكۈزەلمىگەنلەر (تولۇق قىلالمىغانلار ـــ ئا) دىنسىزلار، ھايات ۋاقتىدا مەزلۇملارغا زوراۋانلىق قىلغانلار، دىنغا، ۋەتىنگە، ئىگىسىگە ئاسىيلىق قىلغانلار، نەسلىنى ساتقانلار، گۇناھىنى يۇيالمىغانلار، جىنسىي گۇناھ قىلغانلار، رەھىمسىز جازانىخورلار، ئوغ-رىلار، خىيانەتچىلەر، ئەيش ـ ئىشرەتچىلەر، زالىم ئەمەلدارلار، لۇكـ-چەكلەر، قەھرى غەزەپلىكلەر، خۇنخورلار، تۈزكورلار، تۆھمەتخور، پىتنە ۋە ناھەق غوۋغا قىلغانلار، ئادالەتسىز، ئىنسابسىز، ھاياسىزلار قا-

تارىدىكى بىتەھقىق دوزىخىيلاردۇر...»، «... بىز ئىسلامغا ۋەكىللىك قىلىمىز، ئىسلامنىڭ ئۆرنىكىمىز، مۇسۇلمانلار مۇسۇلمانچىلىقتا بىزنى ئۈلگە تىكلىشى، بىزگە ئەگىشىشى، بىزدىن نەمۇنە ئورنىدا بىلىم، تەلىم ئېلىشى قەرز ۋە پەرزدۇر...»

پاھ، بۇ نېمىدېگەن ھەشەمەتلىك، ھەيۋەتلىك ۋە نېمىدېگەن سىرلىق، خاسىيەتلىك نۇقتىئىنەزەر - ھە! تارىختا پاك دىل مۇسۇلمان ئەجدادلىرىمىزغا، يۇرتىمىزغا ۋە تەقدىرىمىزگە تۆگىمەس - پۈتمەس ئازاب - ئوقۇبەت، خار - زارلىق، قاراڭغۇلۇق، ئىسلامغا نۇقسان، ھاقارەت، ئەلگە دەرد - ئەلەم، جاھالەت قۇللۇقىدىن باشقا ھېچقانداق تۆھپىسى بولمىغان، ئىسلام دىن ئاسىيسى، تارىخىي خائىن، خۇنخور بىر ئىنسانىنى بۇ خىل پەردازلاش، بويىاپ كۆرسىتىش، ئىسلام ئېتىقادىدىن ئالغاندا، ياراتقان ئاللاھقا شەك كەلتۈرۈش ـــ خۇدادىن خۇدالىق، پەيغەمبىرىمىدىن پەيغەمبەرلىك تالاشقۇچى ئەھلىي دوزىخلارغا يانداشىش دېگەنلىكتۇر. قارا يۈزلۈك، خۇشامەتنى ئېتىقاد مەنبەسى قىلغانلىقتۇر. ئاللاھ بۇ خىل يامان مۇئەللىپلەرنىڭ ھەم ئۇلارنىڭ ئۇلۇغلىرىنىڭ «بېھىشقا بېلەت، دوزاخقا دوزاخ خېتى كېسىمىز» دېگۈچى ناپسەنت «ناتىق»، دىن ساختىپەزلىرى ھەم ئالدامچى مەلئۇنلارنىڭ ـــ ئا) ياتقان جايىنى تا قىيامەتكىچە دوزاخنىڭ تۆرىدە، ئەلەم بوسۇغىسىدا، تۇرقىنى دەل شۇلار ئۆزىنىڭ قولىدىكى قەلەملىرىدەك دائىم بېشىنى تۆۋەن، يۈزىنى قارىلىق ئىسكەتىدە ساقلىغاي. («... مۇئەللىپ خائىن بولسا، خائىنىڭ مۇئەللىپىدۇر...» «تەزكىرەئى پىر ياران» دىن)

بىز تارىختىكى بۇرھانىدىن خوجا مۇئەللىپلىرىنىڭ بۈگۈنكى زامانىدىكى رەقىبلىرى سۈپىتىدە ئۇلارنىڭ يۈقىرىقى تەرىپلىرىگە ئۆزىمىزنىڭ مۇنۇ زىت، توغرا تەرىپىمىزنى روبىرو قويۇشنى راۋا كۆرىمىز: ئافاق خوجا ھەم بۇرھانىدىن خوجا قاتارلىق «زات» لارنى ھېلىھەم سېغىنىپ «يولى» دا مېڭىپ، ئالدىنىپ ئۆتۈۋاتقان بەزىبىر مۆھتەرەم يارانلىرىمىزنىڭ بۇ تەرىپىمىزنىمۇ ئوقۇپ، ئويلاپ كۆرۈشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

بىزنىڭ تەرىپىمىز: تارىختا ئۆتكەن بۇرھانىدىن خوجا ۋە ئافاق

خوجا ۋە ئۇلارنىڭ سېتىلما، زالىم، قانخور شېرىكلىرى ئۆمرىدە زۇلۇم-نى كەسپىي ئادەت قىلىپ، بۇزغۇنچىلىقنى دوست تۇتۇپ ئالەمدىن ئۆتكەن لەنەتگەردى شەخسلەردۇر. ئۇلار خۇددى «مەھبۇبۇل قۇلۇب» دېگەن ئەسەردە تەسۋىرلەنگەن نائەھلى زالىملار تەرىكىبىگە مەنسۇپ قارا نىيەت «مۇسۇلمان»لاردۇر. بۇزغۇنچىلىق قىلىش ئۇلارنىڭ كۆڭلىگە يوشۇرۇنغان. خەلق پەرىشان بولسا، ئۇلار شۇنچە خۇشال، خاتىرجەم بولغان. ئۇلارنىڭ دەستىدىن ئاۋات جايلار ۋەيرانغا ئايلانغان. كەپتەرنىڭ كۇۋىكى ھوقۇشنىڭ ئۇۋۇنسىغا ئايلانغان. ئۇلارنىڭ ئۆيىگە مەسچىتنىڭ پەشتىخى قويۇلغان، بېشىغا مېھرابنىڭ ئەگمىسى كېيدۈرۈلگەن بولسىمۇ، ئۇلار يەنىلا تولا چاغلىرىدا قان تۆكۈشنى بىرىنچى ساناپ تۇرغان. شۇڭا ئۇلار بار يەردە جېنى بارلىكى ئىنسان ئۆلۈمدىن دەككە ـ دۈككىدە ياشىغان. ئامما ياقتۇرغان نەرسە ئۇلارغا يارىماس نەرسە بولۇپ كۆرۈنگەن. ئۇلارغا كۆپ خىزمەت قىلغان، ساداقەتمەن بولغان كىشىلەر ئۇلارنىڭ ئالدىدا بىرەر قېتىملىق پېڭىلىش بىلەنلا تۈگىشىپ كەتكەن. ئاز ـ پاز سەۋەنلىك ئۆتكۈزگەن كىشىلەرنىڭ ھەممە نەتىجە، تۆھپىلىرى ئۇلارنىڭ ئالدىدا تولۇق يوققا چىقىرىلىپ، بىر تەينىغا ئەرزىمەس نەرسىگە ئايلاندۇرۇۋېتىلگەن. ئۇلارنىڭ چاغلىرىدا ئابى ھايات (ھاياتلىق سۈيى)نى زەھەر دېسە، راست دېمىگەن كىشى گۇناھكار، قۇياشنىڭ نۇرىنى قاراڭغۇ دېسە، راست دېمىگەن كىشى ئەيىبكار بولۇپ تۇرغان. ئۇلارغا پايدىلىق ئىشلار بولسا، ھەر بىر تامچىسى بىر دەريادەك ھۆرمەتلەنگەن. بىرەر زەررىچىسىمۇ مۇسا ئەلەيھىسسالامنىڭ ئاق قولىدەك قىممەتلىك ھېسابلانغان. خالايىقنىڭ ناھايىتى نۇرغۇن مال ـ مۈلكى بىر تىينىغا ئەرزىمەس نەرسە دەپ قارالغان. ئەزىز جېنىنى خەلققە، ۋەتەنگە پىدا قىلغان كىشىنى بىر چۈنچە كۆرمىگەن. راست سۆزلىگەن كىشىنىڭ جېنى خەتەرلىك، ياخشىلىققا، ئادالەتكە باشلىغان ئادەمگە ئۆلۈم خەۋپى كېلىپ تۇرغان. ھەقىقەت ناھەقچىلىك دەپ قارالغان. ئەقىللىقلار نادان ھېسابلانغان. زالىملار خەلققە ئۆچمەنلىك ساقلاپ، ئۆز ئۆچمەنلىكىنى كۆڭۈللىرىنىڭ بىر خەزىنىسى، خۇشاللىقى

دەپ بىلىشكەن. ئادەم ئۆلتۈرۈشكە جانلىرىنى پىدا قىلىشقان. ئەلنىڭ جان ۋە مېلىنى ئوۋلاشنى ھۈزۈر دەپ بىلىشكەن. بىز بۇ تەرىپاتىمىزنى تۆۋەندىكى تارىخىي پاكىتلىرىمىز بىلەن ئاساسلاپ ئۆتىمىز:

بىرىنچى، بۇرھانىدىن خوجىنىڭ سىياسىي تارىخى توغرىسىدا

1739 - يىلى جۇڭغارىيە (ھازىرقى شىمالىي شىنجاڭ)نىڭ بەزى جايلىرىدا جۇڭغار خانلىقى بىلەن مانجۇ خانلىقى قىسمىلىرى ئوتتۇرىدا سىدا جۇڭغارىيەنى يەنى تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا، پۈتۈن ئۇيغۇر دىيارىنى تالىشىپ قاتتىق ئۇرۇشلار باشلىنىپ، جۇڭغار خانى سويۇن رابدان بەزى جايلارنى مانجۇلارغا تارتتۇرۇپ، بارا - بارا ئاجىزلىشىپ كېتىدۇ. نەتىجىدە قەشقەرىيەگە بولغان ھۆكۈمرانلىقنى ئىلگىرىكىدەك قاتتىق يۈرگۈزەلمەيدىغان پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالىدۇ. 1750 - يىلىلىرىغىچە بولغان ئون نەچچە يىل ئارىلىقىدا دانىيال خوجا ئەۋلادلىرىدىن بىر نەچچىسى دانىيال خوجىنىڭ ئوغلى ياقۇپ خوجا (جاھان خوجا) باشچىلىقىغا بىرىكىپ قەشقەرىيەدە جۇڭغارلار ھۆكۈمرانلىقىنى تۈگىتىپ، مىللىي خانلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرىدۇ. 1752 - يىلى جۇڭغارلار ئارىسىدا ھوقۇق تالىشىش تۈپەيلىدىن ئىككى چوڭ گۇرۇھ يەنى موڭغۇللارنىڭ تۇرغۇت قەبىلىسىدىن داۋاچ گۇرۇھى، چۇراس قەبىلىسىدىن ئامورسانا گۇرۇھى پەيدا بولۇپ، داۋاچتىن يېڭىلىپ قاچقان ئامورسانا مانجۇ پادىشاھلىقى تەرەپكە ئۆتۈپ، ئۇلارنىڭ ياردىمى بىلەن داۋاچنى يوقتىدۇ. مانجۇ قوماندانى جاۋخۇي 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن جۇڭغارىيەنى تولۇق ئىگىلەپ، ئامورسانانى جۇڭغارىيەگە قورچاق «خان» قىلىپ تىكلەيدۇ. مانجۇلار ئامورسانانىڭ ماسلىشىشى، كۈچ چىقىرىشى بىلەن قەشقەرىيەنى ئىشغال قىلىش كويىغا چۈشىدۇ. جاھان خوجا قەشقەرىيەنىڭ مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىش، گېزى كەلگەندە جۇڭغارلارنىڭ بارلىق تەسىرىنى قەشقەرىيەدىن تولۇق تازىلاپ چىقىرىش، سەئىدىيە خانلىقى زېمىنىنىڭ ئەسلىي پۈتۈنلۈكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش تەييارلىقىغا كىرىشىپ كېتىدۇ. بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان قوماندان جاۋخۇي ئامورسانانىڭ

قولتۇقنغا كىرىپ ئالغان بىر قىسىم «ئاق تاغلىق» خوجىلاردىن قەشقەرىيەنى «قارا تاغلىق» خوجىلاردىن تارتىۋېلىشنىڭ مەسلىھەتىنى سورايدۇ. «... جاۋخۇي جاڭجۇن قەشقەرىيەگە ئەسكەر ماڭدۇرۇش پىلانىنى تۇزۇۋاتقاندا، ئافاق خوجا ئەۋلادلىرىدىن ئۆز ۋاقتىدا جۇڭغارلار ئاقسۇدا ‹ۋالىي› قىلىپ ئىشلەتكەن ئابدۇۋاھاپ خوجا، ئۇچتۇرپانغا ‹ھاكىم› قىلىپ ئىشلەتكەن خوجىس خوجىلار مەسلىھەت كۆرسىتىپ: بىر ئىش بار، ئۇنىڭ بىلەن ئۇ يەرلەرنى ئالماق ئاساندۇر؛ ئۇلدا خوجا ئەھمەدنىڭ ئىككى ئوغلى بار ئەردىكى، ھەممىلىرىنىڭ پىشۋالىرىدۇر. ئەلەپپوسوس (ئالاھازەل دېمەكچى — ئا) قەشقەرىيە خەلقىنىڭ خوجىلىرىدۇر. ئەگەر چىن لەشكەرلىرى بىرلە ياكى قالماق لەشكەرلىرى بۇ ئىككى خوجىدىن بىرىلا قېتىلىپ لەشكەر بېشى بولۇپ بارسا، ئۇلار تەرەپلەردە ئىلى ئىچرە تۇرغان خوجىلار خان بولدى دەپ شۆھرەت بېرىلسە، سۆز تارقىتىلسا تامام ئاق داستارلار (ئافاق خوجىچى «ئاق تاغلىق» لار — ئا) بىجەڭ (جەڭ قىلماي — ئا)، بىجىدەل (جېدەل چىقارماي — ئا) بۇلارنىڭ ئىتائەتلىرىگە كىرەرلەر. شەھەرلەر (قەشقەرىيەدىكى شەھەرلەر — ئا) مۇسەخغەر بولغاندىن كېيىن (ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن — ئا) بۇ خوجىلارنىڭ تۇرۇش - تۇرماسلىقنى خان تۆرەم بىلۇرلەر... دېدىلەر» («تارىخىي نادىرىيە» دىن).

جاۋخۇي مۇشۇ مەسلىھەتكە بىنائەن ئىلىدا ئامور سانا ئادەملىرى قولدا گۆرە ئورنىدا تۇتۇپ تۇرۇلۇۋاتقان بۇرھانىدىن خوجىنى گۆرەدىن «ئازاد» قىلىپ، ئىلى تەرەپلەردىن قەشقەرىيەنى بېسۋېلىشقا ئەۋەتىدىغان مانجۇ - موڭغۇل (جاۋخۇي، ئامورسانا) قىسىملىرىنىڭ «سەردارى» (يەرلىك «قوماندانى») قىلىپ تەينىلەيدۇ. دانىيال خوجا ھاكىمىيەت تۇتقان چاغلاردا قەشقەر، قاغىلىق، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچا، سايرام (باي)، مەكىت قاتارلىق جايلاردىن قېچىپ ئىلى - جۇڭغار خانلىقى پاناھلىقىغا كېلىۋاتقان 90 «ئاق تاغلىق» خوجا، بەگلەرنىمۇ بۇرھانىدىن خوجا بايرىقى ئاستىغا جەم قىلىپ بېرىدۇ. بۇ خوجا، بەگلەر مانجۇ قىسىملىرى تەرىپىدىن كەلگۈسىدە تۆھپىسىگە

قاراپ بېرىلمەكچى بولغان قەشقەرىيە يۇرتلىرىنىڭ ئەمەل، مەنپەئەتلىرى تەمەسى بىلەن بەنت بولۇشۇپ، مانجۇلاردىن ھېچقانداق نەرسىنى يوشۇرمايدىغان، ئەستايىدىل خىزمەت كۆرسىتىدىغان ساداقەتمەنلەردىن بولۇپ كېتىشكە ئالدىرىشىدۇ. شۇنداق قىلىپ 1754 - يىلى كۈزدە بۇرھانىدىن خوجا باشلاپ كېلىۋاتقان مانجۇ قوشۇنلىرى ئوكۇش (ئۇچۇتۇرپان) غا ھۇجۇم قىلىدۇ. جاھان خوجا ئۆز قىسملىرى بىلەن ئۇچۇتۇرپان شەھىرىگە بېكىنىۋېلىپ، ئۇلارنى شەھەرگە يولاتمايدۇ ھەم خوجا بۇرھانىدىنغا خەت چىقىرىپ، ئۇنىڭ مانجۇلاردىن قول ئۈزۈپ، قەشقەرىيەگە، ئۆز يېنىغا قايتىپ كېلىشىنى ئۆتۈنىدۇ. خەتتە مۇنداق دېيىلگەن:

«... بىزلەر بولساق ئەۋلادى پەيغەمبەردۇرمىز. بىزلەرگە ئەھلى كۇپارنىڭ ئارقىسىغا كىرىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ قېنىنى تۆكمەك جايىز ئەمەستۇر. باباگىز ھەزرىتى ئافاقنۇ دۇنيادىن ناشايان ئىشلارنى قىلىپ ئۆتتى. بۇ يۇرتقا قالماقلارنى باشلاپ كېلىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ قانلىرىنى تۆكۈپ، مۇسۇلمانلارغا ھېچبىر كاپىر سالمىغان زۇلۇملارنى سالدى. ئاقۇەت خۇدانىڭ قەھرى - غەزىپىگە دۇچار بولۇپ دۇنيادىن كەتتى. تا ھازىرغىچە خەلق نەپرەت ئوقۇماقتا. ھازىر سىز ھەم باباگىزنىڭ ماڭغان يولىغا مىراسخور بولۇپ ماڭدىڭىز. مۇسۇلمانلارنىڭ ئۇسىتىگە كاپىرلارنى باشلاپ كەلدىڭىز، ئالەم خەلقىدىن ئۇيالمىدىڭىز. خۇدادىن قورقمىدىڭىز. ھېلىھەم بولسا پۇرسەت بارىدۇر، كاپىرلاردىن يۈز ئۆرۈپ قايتىپ كەلسىڭىز، بىز ئاكا، سىز ئۇكا. ئەگەر مۇشۇ سۆزدىمىزنى قوبۇل قىلسىڭىز مانا تەخت - سەلتەنەت. بىز تەخت - سەلتەنەتنى سىزگە تاپشۇرۇپ، سىزگە مۇبارەك بادلىق قىلۇرمىز. بىز بىر بۇلۇڭدا جانابى ھەقنىڭ ئىبادىتىنى قىلىپ ئۆمۇر ئۆتكۈزۈشكە رازىمىز. مېنىڭ يېشىم 70 تىن ئاشتى. ئەگەر شەيتاننىڭ نۇقتىسىدىن ئاجرىماي شەقسىلىق بىلەن تۇرسىڭىز، ئۇرىشىمەن دېسىڭىز، بۇمۇ ئۆزىڭىزنىڭ ئىختىيارىدۇر، بىزمۇ تەييار. ئەگەر كىشىنى ئاللاھ تائالا جەڭ ئوچۇن ياراتقان...» (بۇ خەت قەشقەر «قەدىمكى كىتابلار تەتقىقات خەۋ-

ری »دىن كۆچۈرۈلدى).

بۇرھانىدىن خوجا جاھان خوجىنىڭ بۇ خېتىنى قەتئىي رەت قىلىدۇ: جاھان خوجىنى ھەم ئۇنىڭ تەرەپدارلىرىنى قوي بوغۇزلىغانىدەك بوغۇزلايدىغانلىقىنى، قىلچە رەھىم قىلمايدىغانلىقىنى جاكارلايدۇ ۋە بۇ خەتكە جاۋابەن مۇنۇ خەتنى يازىدۇ:

«... بۇ يارىكەند ئىسھاقىيەلىرى خىيالى خام بىرلەن بۇ يەرگە تەشرىپ ئەيلەپتۇرلەر، ئۆزلىرىنىڭ ئىستېداتىنى بىلمەيدۇرلەر. ئامورسانا تۆرە خاقانى چىن قېشىغا بېرىپ خىتايدىن (مانجۇ خانلىقىدىن دېمەكچى ــ ئا) لەشكەر كەلتۈرۈپ ئىلى ئۇزرە تۆرە بولۇپ تەخت ـ سەلتەنەتتە ئولتۇردىلەر. داباچىنى تۇتۇپ سالا ئەغلال بىرلەن نەزەربەنت ئېتىپ، خاقانى چىنغا ئىبەردىلەر، ئىلە ئىچرە جايىجا (تەقمۇ تەق، جاي ـ جايىدا، دەخلىسىز، خاتىرجەم دېمەكچى ــ ئا) بولۇپ نىزام تاپتىلەر. بۇرۇنقى ئالتە ئايلىقچىلىق كەڭ قالماقلار يۇرتى ھەممىسى سەرەمجان تېپىپ بەرقارار بولدىلەر (مانجۇلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ تىجىتىلدى دېمەكچى ــ ئا). خىتاي لەشكەرلىرى مۇھەييارىدۇر (تەڭداشسىز غالىبتۇر دېمەكچى ــ ئا). خاقانى چىن باشلىغان ئامورسانا ئۇ يۇرتلارنىڭ تەخت ـ سەلتەنىتىنى (قەشقەريەنىڭ ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى دېمەكچى ــ ئا) ۋە خوجىلىقىنى بىزلەرگە ئىلتىپات ئەيلىدى. ئىسھاقىيە خوجىلىرىنى بۇ يۇرتلاردىن پاراكەندە ئەيلەپ، ئەدەپلەپ، ئىلى ئۇزرە چىقىرۇر بولدىلەر... ئەمدى سىلەر خاقانى چىنغا ئامورسانا يارلىقى بىرلەن بۇ يۇرتلارنى قويۇپ بېرىپ (بىزگە ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، تەسلىم بولۇپ دېمەكچى ــ ئا) ئۆلۈم گۇناھلىرىنى تىلەڭلار. يوق ئېرسە ھالا بىزنىڭ دانجىن جېسەك بىر مىڭ قالماق لەشكىرى بىرلەن كەلدى. تۇرۇمتاي دارىن تۆت يۈز خىتاي لەشكىرى بىلەن ئەلچى ئورنىدا كەلدى. بەش مىڭ تاغلىق چېرىك كەلدى. يەنە تۆت مىڭ قالماق لەشكىرى ئاقسۇغا ئاتلاندى. خاقانى چىن ئامورسانانىڭ يارلىقى بىرلەن بۇ لەشكەرلەرنى جەم ئەيلەپ، بۇ خوجىلارنىڭ ئانسىنىڭ قورسىقىدىكىلىرىگىچە قويىدەك بوغۇزلاپ قەتل ئەيلەمىشدۇر. بۇ سۆزگە خىلاپلىق قىلساق (بۇ

سۆزده تۇرمساق دېمەكچى ــ ئا) خاقانى چىن ھەم ئامورسانانىڭ قو-
لىدا غەزەپكە قالغۇمىزدۇر...» («تارىخىي نادىرىيە» دىن).

(دىققەتكە سازاۋەرگى، بۇ خەتتىڭ مۇئەللىپى يەنى بۇرھانىدىن خوجىنىڭ مىرزىسى بۇ خېتىدە شۇ ۋاقىتدا جۇڭغارىيەنى بېسىۋالغان مانجۇ قوماندانى جاۋخۇينى «خاقانى چىن»، جۇڭغارىيەدە مانجۇلار قولىدىكى ھاكىمىيەتنى «ئامورسانا» دەپ ئاتىغان ۋە شۇنداق تەرىپلە-
گەن ــ ئا).

بۇرھانىدىن خوجا بۇ قېتىمقى ئۇچرىشىشتا جاھان خوجىنىڭ ئەل-
چىلىرىدىن توختى ئىشان، نىياز بەگ ئىشان، بەھرەم بەگ ئىشانلارنى ئەمەل ۋەدىسى بىلەن سېتىۋېلىپ، قورغاننى ئىچىدىن پارچىلاشقا چارە ئىزدەيدۇ. «تارىخىي نادىرىيە» دە بۇ ھەقتە مۇنداق دېيىلگەن: «... ئەگەر سىزلەرنىڭ دالالىتىڭىزلەر بىلەن ئول تەرەپنىڭ لەشكەرلىرىدىن خاھى قىرغىز، خاھى يەرلىك (ئۇيغۇرلارنى دېمەكچى ــ ئا) بىزنىڭ لەشكەرلەرگە قوشۇلۇپ يار بەرسىلەر (يارداملاشسە دېمەكچى ــ ئا) خانغا، تۆرىگە خەت سۇنۇپ تامام ئەلنى سىلەرگە تاپشۇرايلى. بالىدىن بالىغا قالغۇدەك مەنسەپ بېرىپ بەگ قىلايلى...» دېمەك، بۇ قېتىمقى ئەلچىلىك ئۇچرىشىشدا جاھان خوجىنىڭ مۇھىم ۋەكىللىرىدىن يۇقە-
رىقى ئۇچ ئىشان ئەلچى خوجا بۇرھانىدىنغا نىسبى ئەمەل ئۇچۇن سېتە-
لىپ خائىنلىق قىلمىشى بىلەن قايتىپ كېلىشىدۇ، بۇنى جاھان خوجا بىلمەيدۇ. ئاخىر مەشھۇر ئۇچتۇرپان ئۇرۇشى باشلىنىدۇ. يۇقىرىقى ئۇچ ئىشانىڭ خائىنلىقى بىلەن جاھان خوجا قوشۇنلىرى يېڭىلىپ قەشقەر تەرەپكە سۇرۇلىدۇ. خوجا بۇرھانىدىن باشلىغان مانجۇ قوشۇ-
نىرى ئاقسۇنى، كېيىنرەك قەشقەرنى ئىشغال قىلىدۇ. جاھان خوجا يە-
كەندىن كۇچ توپلاپ، جۇڭغارلارنى قەشقەرىيەدىن قوغلاپ چىقىرىشقا تەييارلىق قىلىۋاتقان مۇھىم پەيتتە، قەشقەردە «ئاق تاغلىق» خوجىلار خوجا جاھانغا قارشى چىقىپ، يەنىلا خوجا بۇرھانىدىنىڭ غەلىبىسى ئۇچۇن ھەرىكەت قىلىشىدۇ. لېكىن، جاھان خوجىمۇ بۇرھانىدىن خو-
جا باشلىغان مانجۇ قىسىملىرى بىلەن ئەڭ ئاداققىچە ئېلىشىدۇ. يەكەن

شەھىرى مانجۇ قىسملىرى تەرىپىدىن قامال قىلىنىپ ئاھالىلەر ئاچچارچىلىق، تۇرمۇش خارابچىلىقى كۈلپىتىگە دۇچار بولغان ئېغىر ئەھۋال ئاستىدىلا جاھان خوجا 500 كىشىلىك بىر ئەترەت بىلەن قامالنى بۆسۈپ چىقىپ كۆرەشنى داۋاملاشتۇرۇش مەقسىتىدە يەكەندىن قارا قۇرۇم تاغ تىزمىلىرى ئارىسىدىكى قوشراپ، چوپان دېگەن يۇرتلارغا چېكىنىدۇ. مانجۇ قىسملىرى قاتتىق قىرغىنچىلىق يولى بىلەن يەكەن شەھىرىنى بېسىۋالىدۇ. بۇرھانىدىن خوجا جاھان خوجىنى قوغلاپ تۇتۇش، جازالاش ۋە ئىسھاقبەيچى «قارا تاغلىق»لارنىڭ ئەدىپىنى بېرىشنى ئۆزى بىۋاستە زىممىسىگە ئالىدۇ. 2000 كىشىلىك تاللانغان ئاتلىق قوشۇننى ئارقىسىغا سېلىپ، جاھان خوجىنى قوغلاپ يولغا چىقىدۇ. بۇ قېتىمقى قېچىش، قوغلاش ۋەقەسى توغرىسىدا «تارىخىي نامە» دە مۇنداق دېيىلگەن: «... جاھان خوجىنى قوغلاپ ماڭغانلار سۇبھى بىلەن قاچقانلارغا يېتىشىۋالىدۇ... ئەمما مۇھەببى خانىدانلار (ھمايىسىز زاتلار ــ ئا) سوغۇقتا توڭلاپ بەزىسى سۇغا غەرق بولۇپ، بەزىلىرى بالىلىرى بىلەن بولۇپ، بەزىلىرى قولىدا بالىسى بار ئەھلىي خانىشى بىرلەن ئاتقا مىنگەشكەن پېتىدە ۋە بەزىلىرى ئۇشبۇ تەرىقىلىق ھالەتتە دۇشمەنلەرنىڭ تۆت تەرەپتىن قورشاپ ئېلىشىغا دۇچار بولۇشتىلەر...» بۇرھانىدىن خوجا قىسملىرى قورشىۋالغاندا جاھان خوجىنىڭ خوتۇنى شەرىپە ئاغىچا شۇ قورشاۋ ئىچىدە تەۋەللۇت قىلىدۇ (تۇغىدۇ). يەكەن دەرياسىنىڭ چالا، نېپىز مۇز تۇتقان ئېقىندىن ئۆتۈپ كېتىشكە مۇمكىن بولمىغان پەۋقۇلئاددە بىئەپ مۇھىتى ئىچىدە جاھان خوجا: «قازايى قەدەرگە چارە ئىزدىمەك ئاقىللارنىڭ ئىشى ئەمەستۇر، سىزلەر قازايى مۇئەللەقتىن سۆز قىلۇرسىزلەر، ئۇنىڭدىن قاچماق راۋادۇر. ئەمما، قازايى مۇتلەقتىن قېچىپ قۇتۇلۇپ بولماس. ئاڭا تەسلىم ۋە رىزادىن ئۆزگە چارە يوق...» دەپ بىر قىسىم چوڭ خىزمەتچىلىرى بىلەن تەسلىم بولىدۇ. نامەرد، خۇنخور بۇرھانىدىن تەسلىم بولغان جاھان خوجا كىشىلىرىنى بىر ـ بىرلەپ باغلاپ، تۇمۇشۇق ساراي دېگەن يەرگە توپلاپ، جاھان خوجا باشلىق 17 كىشىدىن

باشقا بارلىقىنى كېرەكسىز مۇردىغا ئايلاندۇرۇپ، يەنى بەزىلىرىنىڭ پۇت، قولىنى كېسىپ، بەزىلىرىنىڭ كۆزلىرىنى ئويۇۋېلىپ، بەزىلىرىنىڭ تىل، بۇرۇن، قۇلاقلىرىنى يۇلۇپ تاشلاپ ۋە بەزىلىرىنى ئاختا قىلىپ پىچىۋېتىپ، ھەتتا بەزىلىرىنىڭ ئاغزىدىن ياغ قۇيۇپ پىلىك سېلىپ ئوت يېقىپ، قارا چىراغ شەكلىگە ئەكىلىپ قىيناپ، يوق قىلىشقان. «... خوجا جاھان باشلىق 17 ۋەتەنپەرۋەرنى (بۇنىڭ ئىچىدە جاھان خوجىنىڭ يېڭى تۇغۇتلۇق خوتۇنى بىلەن ئۈچ كۈنلۈك ئوغلىمۇ بار، ئەلۋەتتە ــ ئا) يەكەنگە ئەكېلىپ بىر قاراڭغۇ ئۆيگە سولاپ، ئىشىك ـ تۆڭلۈكلىرىنى ئېتىپ، كاكۇل بىلەن (سۇۋاق لېيى بىلەن) سۇۋاپ تۇنجۇقتۇرۇپ ئۆلتۈرۈشكەن» (قەشقەر «قەدىمكى كىتابلار تەتقىقات خەۋىرى»دىن). شۇنداق قىلىپ 1757 ـ يىلىنىڭ قىش ئايلىرىدا قەشقەرىيە جاھان خوجا ھاكىمىيىتى تەلتۆكۈس ئاغدۇرۇلۇپ، قەشقەرىيەدە بۇرھانىدىن خوجا ۋاستىچىلىق قىلمۇاتقان مانجۇ خاندانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتى تىكلىنىدۇ. بۇرھانىدىن خوجا ئۆز خىزمىتى بەدىلىگە قەشقەرىيەنىڭ «خان»لىق تەختىگە قويۇلىدۇ.

«... بۇرھانىدىن خوجا ئافاق خوجا ئەۋلادلىرىدىن بىر كىشى ئەردى. ئاقسۇغا داخىل بولدى. ئاقسۇدىن ئۇچتۇرپانغا بېرىپ، تەسەررۇپ قىلدى. كاپىرلار (مانجۇ قوشۇنلىرىنى دېمەكچى ــ ئا) ئارقىلىرىچە بېرىپ قەشقەرنى ئالدى ۋە ئۇنىڭدىن ئۆتۈپ بېرىپ يەكەن، خوتەنلەرنى ئالدى. بۇ يەتتە شەھەر (بۇ يەردە خوتەن، قاغىلىق، يەكەن، قەشقەر، كۇچا، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپانلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ ــ ئا) خاقانى چىنغا تابىئە ۋە مۇنتىقات بولدىلەر...» («تارىخي ھەمدىيە» ئۇلانما 14 ـ بەتتىن).

بۇرھانىدىن خوجا «ھاكىمىيەت» بېشىغا چىققاندىن كېيىن قەشقەرىيەدە ئافاق خوجىنىڭ «ئىشقىيە» ياكى «داستار» سوپىلىق سۇلۇكى («ئاق تاغلىق» لار يولى)نى قايتىدىن «ھاكىمىيەت دىنى»، قەشقەرىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ دىن يولى قىلىپ بېكىتىپ، قايتىدىن جانلاندۇرۇپ، پۈتۈن قەشقەرىيە بويىچە «ئىسھاقىيەچى قارا تاغلىق» لارنى رەھىمسىزلەرچە قىرغىن قىلىش، باستۇرۇش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇۋېتىدۇ.

مانجۇ خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى جۇڭغاريە ۋە قەشقەريەدە بىر-دەك تىكلىنىپ، ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۆز «ھاكىمىيىتى»نىڭ مانجۇلارغا تو-لۇق بىقىنىپ تۇرىدىغان «ھاكىمىيەت» ئىكەنلىكىگە چىدىمايۋ، پۈشاي-مان قىلغان ئامورسانا 1757 - يىلى ئۆز خوجايىنى — مانجۇ ھاكىمى-يىتىگە قارشى ئىلىدا چوڭ ئىسيان كۆتۈرىدۇ. جۇڭغاريەدىكى مانجۇ ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈرۈپ، مانجۇ قىسملىرىنى قوغلۇۋېتىدۇ. بۇنىڭغا ئە-گەشكەن بۇرھانىددىن خوجىمۇ 1758 - يىلى قەشقەريەدە مانجۇلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، بۇ تەۋەگە ئۆزىنى پادىشاپ كەلگەن مانجۇ كۈچلىرىنى قىرغىن قىلدۇ ۋە ئاخىر ئۆز مۇرت - يارانلىرى (ئاساسەن «ئاق تاغلىق» لار) دىن 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇن تۈزۈپ يەكەندە «باتۇرخان دۆلىتى» نى قۇرۇپ، قەشقەريەدە «داستارلار» ھۆكۈمرا-نلىقىنى يۈرگۈزۈش غەرىزىدە ھەركەت قىلدۇ. شۇ يىلنىڭ ئاخىرى مانجۇ خانى چيەنلۇڭ قوماندان جاۋخۇيىنى 100 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇن بىلەن ئىككىنچى قېتىم شىنجاڭغا ئەۋەتىپ، شۇ يىلى ئامورسانا ئىسيانىنى تارمار قىلدۇ. قەشقەريەگە — بۇرھانىددىن خوجا ئىسيانىنى باستۇرۇشقا قوشۇن ئەۋەتىدۇ. بۇ قوشۇن ئەينى چاغلاردا بۇرھانىددىن خوجىدىن زەربە يەپ چيەنلۇڭ خان ھۇزۇرىغا قەشقەريەدىن قېچىپ بېرىپ پاناھلىق تىلىگەن «قارا تاغلىق» يەتتە چوڭ خوجىنىڭ (قۇمۇل-لۇق يۈسۈپ خوجا، تۇرپانلىق ئىمىن خوجا، كۇچالىق ئۇداي خوجا، سايراملىق (بايلىق) سەيىت ئابدۇللا خوجا، ئۇچتۇرپانلىق خوجىس خوجا قاتارلىقلارنىڭ — ئا) ياردىمى بىلەن 1760 - يىلى بۇرھانىددىن خوجا «ھاكىمىيىتى»نى تەلتۆكۈس تارمار قىلدۇ. بۇ يەتتە خوجىغا كۆرسەتكەن خىزمىتى ۋە يۇرتىنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمىتىنى ياخشى قىلىش بەدىلىگە «ۋاڭ»لىق، «گۈڭ»لۇق، «تەيجى»لىق، «بەيـسى» لىك ئەمەل، ئۇنۋانلىرىنى بېرىدۇ. ھەمراھلىرى بىلەن بەدەخشانغا قېچىپ كەتكەن بۇرھانىددىن خوجىنى بولسا بەدەخشان خانى مىرزا-خانىدىن سوراپ ئالغۇزۇپ، 1761 - يىلى ئەتىيازدا كورلىغا ئەكىلىپ بوغۇزلاپ ئۆلتۈرگۈزىدۇ. بېشىنى چيەنلۇڭ خانغا ئەۋەتىپ بېرىدۇ.

«... هەر كىمەرسەكى ئەر ئۆمرىدە ھەر كىمەرسىگە قانداق، قانچىلىك تالاپەت (زەخمە، زىيان، بەختسىزلىك ــ ئا) كەلتۈرگەن بولسا، ئاخىر ئۆزىمۇ ئۇنىڭدىن ئېغىرراق تالاپەت (زەخمە، بەختسىزلىك، ھالاكەت) بىلەن خاراب بولغاي...»، «... زالىم زالىمنىڭ، خائىن خائىننىڭ قولى بىلەن ھالاك بولغاي...»، «... ئەلقىساسۇل مىنەل ھەق» (كىشىنىڭ قىساسى كىشىدە قالماس ــ ئا)، «... خۇدا زالىمغا زاۋال بەرگۈچىدۇر» («بورقۇم ئەۋلىيا»دىن).

شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇر دىيارىنى جۇڭغارىيە ۋە قەشقەرىيەگە بۆلۈپ 100 يىلغا يېقىن ئىدارە قىلىپ كەلگەن جۇڭغار ھۆكۈمرانلىقى ئاخىرلىشىدۇ. پۈتۈن ئۇيغۇر دىيارى تەلتۆكۈس مانجۇ خانلىقى قولىغا ئۆتىدۇ.

ئىككىنچى، بۇرھانىدىن خوجا ۋە ئۇنىڭ بىر قىسىم «يېقىن ياران»لىرىنىڭ تارىختىكى قەبىھ قىلمىشلىرى توغرىسىدا

بۇرھانىدىن خوجا قەشقەرىيەدە «ھاكىمىيەت»نى قولغا ئېلىش جەريانىدا ۋە قولغا ئالغاندىن كېيىن ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا ئىسلامنى پاكلاشتۇرۇش (ئەمەلىيەتتە سوپىزمنى ئافاق خوجا يولى بىلەن داۋاملاشتۇرۇش ــ ئا) «ئىسھاقىيە» چىلەر بىلەن «جىدىت» لەرنى يوقىتىش، ئەدىپىنى بېرىشنى ئالاھىدە مەسىلە (خىزمەت) قىلىپ تۇتىدۇ. ئاتالمىش مۇسۇلمانچىلىقنىڭ يېڭى «قائىدە»لىرىنى ئوتتۇرىغا چىقىرىپ ئىجرا قىلىشقا باشلايدۇ. بۇ يېڭى قائىدىسى: مۇسۇلمانلارنى دائىم ئالەمدىن ئۆتكەن خوجا، ئىشان، سوپىلارنىڭ توپا ـ تۇپراق باشلىرىغا بېرىپ تاۋاپ قىلىپ، دۇئا ئوقۇپ، «ئۇلۇغ» مازارلارغا باش قويۇپ تۇرۇشقا، رىياكارلىق بىلەن توختىماي ئىبادەت قىلىشقا، خانىقا ئىلاھىيەتچىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىشقا، تۇپراق بېشىغا چىقىپ تۇرلۇك غەيرىي مۇراسىملارنى ئۆتكۈزۈشكە، غايىبنى بىلىشكە، پالغا ئىشىنىشكە، بېشارەت، ئالامەتلەرگە ئىشىنىشكە چاقىرىش ۋە كۆندۈرۈشتىن ئىبارەت بولىدۇ. بۇ يېڭى «دىنىي قائىدە» نىڭ ئەڭ مۆتىۋەر يېتەكچى «جاماەت» تۈركۈملىرىمۇ پەيدا قىلىنىدۇ. بۇلار ئەمەلىيەتتە بۇرھانىدىن خوجا ئوخرانكىلىرى (زاندارما جاللاتلىرى ــ ئا) بولۇپ، ئۇلارنىڭ

تۈپ ۋەزىپىسى: «خۇدا يولىدا»، «دىن دۈشمەنلىرى»نى (ئافاق خو-جىچىلار بىلەن بۇرھانىدىن خوجىچىلارنىڭ ئارقىسىدىن ئەگەشمىگەن، ئۇلارغا مۇرت بولمىغان بارلىق مۇسۇلمانلارنى ــ ئا) جازالاش، ياۋاش-لىتىش، توۋا قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت بولغان. «تەزكىرەئى پىر ياران»دا رەھىمسىز مانجۇ قوشۇنلىرىغا تايانغان بۇ «جامائەت» توغرۇلۇق مۇنداق دېيىلگەن: «... ئاقسۇلۇقلارنى يارکەنت، خوتەن، قەشقەرگە، قەشقەر-لىكلەرنى ئاقسۇ، كۇچا، ئۈچتۇرپانغا، يەكەن، خوتەنلىكلەرنى قەشقەر-گە قىستاپ، زورلاپ كۆچۈرۈپ ۋەيران قىلدىلەر... نارازى بولغۇ-چىلارنى قىرىپ، چېپىپ قۇرۇتتىلەر... ئۇنىڭ زۇلمىنى قەلەم يېزىپ تۈگەتكىلى بولماس ئىدىلەر... كىشىلەرنىڭ يۈرتتىن يۈرتقا بېرىپ كېلىشىنى مەنئىي قىلدىلەر...»، «... خوجا بۇرھانىدىن ھەزرەت سە-پاھگەرچىلىكتە غەزىپى زىيادە زات ئىدىلەر... خان يولى ساي لەنگەر (قاغىلىق بىلەن گۈما ئارىلىقىدىكى ھازىرقى چولاق خارابىلىكى كۆزدە تۇتۇلىدۇ ــ ئا) دېگەن جايغا بارغاندا، يۈز ئىسھاقىيە خوجىسىنى قول-لىرىنىڭ بېغىشلىرىدىن كېسىپ، چولاق قىلىپ قانغا بوياپ، چۆلدە كۈنگە قاقلاپ، روھسىز ھالسىرىتىپ ئۆلتۈردىلەر... شۇنىڭدىن بېرى بۇ يەر «چولاق» دەپ ئاتالدىلەر... كۇچا شەھرىنى پەتھ قىلغاندا 1000 مۇسۇلمان رەقىبىنى تىغدىن ئۆتكۈزۈپ، باشلىرىنى تەنلىرىدىن جۇدا قىلدىلەر...»

«زەپەرنامە»نىڭ تەرجىمە نۇسخا 4 ـ بېتىدە يەنە مۇنداق يېزىلغان: «شۇنداق رىۋايەتلەر قىلىنىدۇلەركىم، بۇرھانىدىن خوجا ئىلىدىكى ئامور-سانا ــ مانجۇ تائىپلىرىنىڭ ھىمايىسىدە ئىسھاقىيە خوجىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، پۈتۈن سەككىز شەھەر[1] خەلقىدىن ئامورسانانىڭ ھۆكمى دەپ، 80 مىڭ-دىن ئارتۇق بىچارە پۇقرانى «سەنلەر يۈسۈپ خوجا، جاھان خوجىنىڭ ياردەمچىلىرى» دەپ تۈتۈپ ناھەق ئۆلتۈرۈپ، مال ـ مۈلكىنى كۈپارلار-غا بۇلاتقۇزۇپ ۋەيران قىلىۋەتتىلەر...» بەزى تارىخىي خاتىرىلەردە

① مانجۇلار ھاكىمىيىتى قەشقەرىيەنى رەسمىي ئىشغال قىلىپ، ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى راۋان يۈرگۈ-زۈشكە باشلىغان دەسلەپكى يىللاردا قەشقەرىيەنى مەمۇرىي جەھەتتىن سەككىز شەھەرگە يەنى خوتەن، يەكەن، يېڭىسار، قەشقەر، ئاقسۇ، كۇچا، ئۈچتۇرپان، قارا شەھەر (كورلا) لارغا بۆلۈپ ئىدارە قىلغان ـ ئا.

بۇرھانىدىن خوجا مانجۇ قىسىملىرىغا قارشى جەڭلەردە قۇربان بولغان قەشقەرىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ تېخى بالاغەت ئۆمرىنگە كىرمىگەن گۈناھسىز ئەۋلاد، ۋارىسلىرىدىن (يېتىم ـ يېسىرلەر، تۇل خوتۇن ۋە ھەر خىل پاناھسىز بىچارىلەردىن ـــ ئا) 12 مىڭدىن ئارتۇقنى بىر نەچچە قېتىم ئىلىغا توپلاپ ھەيدىتىپ، كۆپ قىسمىنىڭ پىيادىلىك، ئاچلىق، سوغۇق زەخمىتى بىلەن ئۆزۈن سەپەر ھالاكەتچىلىكىدە قىرىلىپ كېتىشىرىگە سەۋەبكار بولغان، ئون مىڭدىن ئارتۇق «ئىسھاقىيە» چىنى يىغىپ، تۇتۇپ ئىلىغا سۈرگۈن قىلىۋەتكەنلىكى بايان قىلىنغان.

«... ئافاق خوجىنىڭ سەككىزىنچى بوۋىسى مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئۇستازى ئوتتۇرا ئاسىيالىق ئەبەيدۇللا خوجا ئەھرار ئۆز زامانىسىدا قولغا كىرگۈزگەن دېھقانچىلىق مەيدانىدىكى يەرلەرنى ھەيدەشتە قۇللارنى قوشقا قېتىپ داڭق چىقارغان... ئافاق خوجىنىڭ ئاتىسى مۇھەممەت يۈسۈپ خوجىمۇ يالغۇز قەشقەردىلا 42 جايدا مېۋىلىك چوڭ باغ ئىگىلەپ، ھېسابسىز مال ـ دۇنيا تاپقان بولسا، ئافاق خوجىنىڭ بۇ پەر نەۋرىسى بۇرھانىدىننىڭ ئىگىلىۋالغان مېۋىلىك چوڭ بېغىمۇ 31 گە يەتكەن...» («جۇڭغارلارنى تىنجىتىشنىڭ ئۈسۈل ـ تەدبىرلىرى» دېگەن خەنزۇچە ماتېرىيالدىن). «بىزگە دۇنيا كېرەك ئەمەس، ئىنسانىي مېھرىبانلىق كېرەك» دېگەندەك چىرايلىق سۆزلەر بىلەن ئۆزىنى پەردازلاپ كەلگەن بۇرھانىدىن خوجا ۋە شۇ خىل خوجىلار «خوجا» لىق قىلغان، «ھاكىمىيەت» تۇتقان چاغلار توغرىسىدا 18 ـ ئەسىردە ياشاپ ئىجاد قىلغان شائىر مۇھەممەد سادىق قەشقەرىي «زەپەرنامە» داستانىدا مۇنۇلارنى يازغانىدى:

بىراۋنىڭ كۆڭلىنى قىلسا جاراھەت،
تېپىپ جىسمى پاراغەت، روھى راھەت.
ئەگەر يەتكۈزسە ئول مەزلۇمغا ئەزار،
بولۇبان ئول ئىشىدىن خەندانە سەرشار①.
بەھرىتۇر ئەتسە بىر ئاجىزنى رەنجۇر②،

① سەرشار ـــ خۇش بولۇپ، كۈلۈپ
② رەنجۇر ـــ رەنجىتىش، خاپا قىلىش

بولۇبان ئول ئىشدىن شاده مەسرۇر[1].
ئاناسى قىزى ساربغا[2] باقماي،
ئاتاسى ئوغلىنى ئىستەپ تاپالماي.
بىر - بىرىگە مۇھببب - مۇشپىق[3] بۇرادەر،
بولالماي بىر - بىرىگە يارۇ - ياۋەر[4].
ھەم ئۇلپەت - دوستلىرى بىر - بىرىگە باقماي،
كۆرەرگە بىر - بىرىنى ۋاقىت تاپماي.
بېناكى بىر - بىرىنى كۆرسىلەر ھەم،
چۈشۈپ ھەر بىرىگە يۈز تۆمەن غەم.
بۇلار بىر - بىرىگە ھېچ ئىشەنمەي،
دېيىشكىم پەھلىگە ھېچ ئىنىلمەي[5].
خوتەن ئەھلى قاچىبان ياركەنگە،
كېتىپ ياركەن ئەھلى قەشقەرگە.
چىقىبان قەشقەرلىكلەر بۇخارا،
قاچىبان خالايىقلار كوھە، سەھرا[6].
بىرى ھەج ساربغا ئەيلەپ سەپەرنى،
بىرى كەشمىرگە ئەيلەپ مەقەرنى[7].
باھانە تاپسا ھەر كىم ھەر ساربغا،
بۇ غۇربەتتىن تېپىپ ئەل يۈز - ھالاۋەت،
ھالاۋەت دېمەيىن يۈز مىڭ پاراغەت،
ياد ئەتمەي كۆڭلىگە يارۇ - ۋەتەننى.
نە يەركەن، نە قەشقەر، نە خوتەننى.
بولۇبان كۆڭلى ئۇ ۋەتەن قەيتىدىن ئەزار،
كى بۇ ئازارلىقتا يۈز تۆمەن شار.

---

① مەسرۇر — خۇرسەنلىك ھېس قىلىپ
② ساربغا — تەرەپكە
③ مۇشپىق — شەپقەتچى، بۇرادەر
④ ياۋەر — ھەمكارلىشالماي، قارىشالماي
⑤ ئىنىلمەي — ئىشىنىشكە جۇرئەت قىلالماي
⑥ سەھرا — تاغ، چۆللەر
⑦ مەقەرنى — تۇرۇشلۇق جايىنى

... ...
بۇ بابتۇر قىيامەتتىن ئالامەت،
ئالامەت دېمەيىن بۇدۇر قىيامەت.

20 ـ ئەسىردە ياشاپ ئۆتكەن قەشقەرلىك مەشھۇر دىنىي ئۆلىما، تارىخچى، شائىر ئىمىر ھۇسەيىن قازى ھاجىم بۇ خىل جاھالەتپەرەس «ئۇلۇغ»لارغا دائىتما قىلىپ، يېپىق تەگكۈزۈپ ئۆز زامانىسىدا مۇنۇ قۇرلارنى يازغانىدى:

پۇقرالارنى ئالدايدۇ باخشى بىلەن داخانلار،
«سۇپكۆچ» قىلىپ يالغاندىن خەلق مالىنى ئالغانلار،
توسقۇنچى تەرەققىغە مەددىاھ، خوجا ـ ئىشانلار،
مازارغا قاداپ تۇغنى گوللايدۇ بۇ شەيتانلار.

ئەل كۆرمىدى نۇرلۇق زامان ئۇلار قالاق دەۋرانىدا،
ھەسرەت بىلەن غۇربەتتە خەلق دەردمەن بولۇپ ھەيرانىدا،
يۇرتلار خاراب، تارقاق ماكان تۇرغان بۇ ئەل ۋەيرانىدا،
ئالۋان ـ ياساق، سانسىز چىقىل زالىمنىڭ پەرمانىدا.

قەدرى بىلمەس «زات»لىنىڭ قولىدىن ئىچكۈچە مەي،
ئىت يالىقىغا قۇيۇلغان قىپقىزىل قان ياخشىراق.
قەدرى بىلمەس ئادەمنىڭ گۈل ـ چىمەنلىك باغىدىن،
دەشت ـ باياۋان كەڭ دالا، جاڭگالە ـ مەيدان ياخشىراق.
قەدرى بىلمەس كىبىرى مەغرۇرلۇق تەمەننا ئەھلىدىن،
بىر ۋاپادار ئىت بىلەن ئۆلپەتكە ھايۋان ياخشىراق.
شەخسىيەت، نەپسانىيەتلىك «ئىلىم بىلگەن» زاتلىدىن،
بولسا كەمتەر، كىبىرسىز ئەخلاقتا نادان ياخشىراق.
... ...

كىم قورساقنىڭ بەندىسى يۈرسە ھاياتى قارنى توق،
قوي گۆشى بىرلە ئېشەكنىڭ گۆشىن تېتىشقا پەرقى يوق.
قاغىلارغا ئۇچرىسا ئالتۇن تاۋاقتا قەنت ـ گېزەك،
پەرقى يوقتۇر قاغىلارغا قىغدا تۇرغان توڭ تېزەك.

7. ژەلىخان خوجا ھەققىدە

جاھالەت ئەھلى بىلەن قىلما سۆھبەت،
يېتەر ھەر دەم بۇ ئىشتىن جانغا زەخمەت.
(ناسىر خىسراۋ)

19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا پۈتۈن قەشقەرىيەنىڭ سىياسىي ھاكىمىيىتىنى تالاشقان ۋە بىر مەزگىل قەشقەر دائىرىسىدە «ھاكىمىيەت» تىكلەپ، پەۋقۇلئاددە جاھالەت ئەسەبىيلىكى (ياۋۇزلۇق، خۇنخورلۇق قىلمىشى) بىلەن بىر قىسىم ئەجدادلىرىمىز ئارىسىدا ئىافاق خوجىنىڭ 19 ـ ئەسىر سوپىلىق ئىدىيەسىنى («ئىشقىيە» تەرىقىتىنى) قايتىدىن تىرىلدۈرگەن (يۇرگۈزگەن، كېڭەيتكەن) ھەم ئۆزىنى كېيىنكى زامانلاردىكى ئۇلۇغ زات ـــ «ئەۋلىيا ھەزرەت» دەپ ئېلان قىلغان مەشھۇر سوپى ـ زاھىدلاردىن بىرى ـــ ژەلىخان خوجىدۇر.

تارىخىي خاتىرىلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، ژەلىخان خوجا ئىافاق خوجىنىڭ پەر نەۋرىسى خوجا باھاۋىددىن ئىشانىنىڭ ئوغلى بولۇپ، 1807 ـ يىللىرى ئەتراپىدا قوقاندا دۇنياغا كەلگەن. 1827 ـ يىلىدىن 1850 ـ يىللارغىچە (قوقان خانى مەدەلىخان ۋە خۇدايارخانلار زامانلىرىدا) دىنىي، سىياسىي، ئىجتىمائىي، ھەربىي ئىشلار بويىچە تۆۋەن ۋە ئوتتۇرا دەرىجىلىك مەنسەپ، دەرىجىلەردە بولۇپ، 1850 ـ يىللارغا كەلگەندە، «ئىشقىيە» سۇلۇكىنىڭ «پىرى»، ئىافاق خوجىنىڭ «يېڭى ۋارىسى» سالاھىيىتى بىلەن ئوتتۇرىغا چىققان. 1852 ـ يىللىرى ئەتراپىدا شۇ چاغلاردىكى قوقان ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئىچكى جېدەللىرىدىگە چېتىلىپ مەغلۇپ بولغان تەرەپلەرنىڭ تەرىپىدە تۇرۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن غالىب گۇرۇھلار تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنىش ئارىلىقىدا قەشقەرگە قېچىپ كېلىپ، بىر مەزگىل ئىافاق خوجا مازىرىدا پاناھلانغان. 1856 ـ يىلىغىچە قەشقەر، يەكەن، قومۇل، تۇرپانلاردا، چارروسىيە

هۆكۈمرانلىقىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بىر قىسىم جايلىرىدا ۋە مەككە، ئىستانبۇل، كابول قاتارلىق داڭلىق مۇسۇلمان شەھەرلىرىدە قاتناپ يۈرۈپ، ئافاق خوجا تەرىقىتىنى بازارغا سالغان ھەم قەشقەرىيىنىڭ بىر پۈتۈن سىياسىي ھاكىمىيىتىنى ئىگىلەش كويىدا ھەربىكەتلەنگەن. 1857 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ئۆزبېكنىڭ بىر قىسىم قوقانلىق سىياسىي شەخسلىرى بىلەن بىرلىشىپ، قەشقەردىكى ئەگەشكۈچى ئاق تاغلىق سۇپى ـ مۇرتلارنىڭ ياردىمى بىلەن قەشقەرنىڭ سىياسىي ھاكىمىيىتىنى ئىگىلەپ ـــ «قەشقەر ۋەلىخان خوجا خانلىقى»نى قۇرغان. قوقانلىق ھۆكۈمرانلارنىڭ ھىمايىسى بىلەن قۇرۇلغان بۇ «خانلىق»نىڭ شۇ چاغلاردىكى تەۋەلىكى ھازىرقى قەشقەر كونىشەھەر، يېڭىشەھەر، پەيزاۋات، ئاتۇش، يوپۇرغا، مارالبېشى دائىرىسىدىنلا ئىبارەت بولۇپ، قەشقەرىيەنىڭ باشقا جايلىرىدىكى خەلقلەر بۇ خوجىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى رەت قىلغان (خالىمىغان). نەتىجىدە ئاخىر بۇ يېتىم «خانلىق» كېڭىيىپ داۋام قىلالماي، شۇ يىلى 9 ـ ئايغا كەلگەندە چىڭ سۇلالىسى كۈچلىرى تەرىپىدىن قەشقەردە تەلتۆكۈس تارمار قىلىپ تاشلانغان. ۋەلىخان خوجا بىر قىسىم شېرىك، چاپارمەنلىرى بىلەن بىرلىكتە قوقان تەرەپكە قېچىپ يوقالغان. مانجۇ قىسىملىرى ئەينى چاغلاردا بۇ خوجا ۋە ئۇنىڭ شېرىكلىرىگە ئەگەشكەن قەشقەر مۇسۇلمانلىرىدىن كۆرگەن تالاپەتلىرى ئۇچۇن پەۋقۇلئاددە قاتتىق ئۆچ ئالغان. خۇددى «ئەشئار دۇرنات خازىكەنت خوجا پادىشاھ» دېگەن ئەسەردە كۆرسىتىلگەندەك: مانجۇلار «خەلقنىڭ مال ـ چارۋىلىرىنى، ئاشلىق، مۇلۇكلىرىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلغان. مەسچىت، خانىقالارنى كۆيدۈرگەن. تارىختا ئۆتكەن خوجىلارنىڭ قەبرىلىرىنى تېپىپ ئېچىپ، جەسەتلىرىنى چىقىرىپ كۆيدۈرۈپ، كۈللىرىنى كۆككە سورۇۋەتكەن. خوجىلار تەرەپدارلىرى دېگەن باھانە ـ سەۋەبلەرنى دەستەك قىلىپ، بىگۇناھ مۇسۇلمان جاماەتچىلىكنى تەكرار ـ تەكرار قىرغىن قىلغان ھەم بەزى مۆتىۋەر مۇسۇلمان پېشۋالىرىنىڭ باشلىرىنى كېسىپ قەپەسلەرگە سېلىپ، ئۇزۇن بادرىلارنىڭ ئۇچلىرىغا ئىلىپ سانجىپ، بېكىتىپ، قەشقەرنىڭ شەھەر

دەرۋازىلىرىغا، كوچا دوقمۇشلىرىغا، رەستە چاسىلىرىغا ئېسىپ، ئەلنى چۆچۈتۈش ھەرىكىتىنى ئېلىپ بېرىشقان. بۇ خىل پاجىئەدىن چۆچۈگەن قەشقەر ئاھالىلىرىدىن 15 مىڭدىن ئارتۇق كىشى شۇ يىلى تەرەپكە پىتىراپ قېچىپ، چۆل ـ جەزىرىلەردە ئاچارچىلىق، يول ئازابى ۋە ھەر خىل پاجىئەلىك كەچۈرمىشلەر بىلەن ئۆلۈپ تۈگەشكەن.»

جوھۇت ۋە مۇسۇلمان قىلاتتى جاڭجال،
سۆزلىرىدىن كۆلكەم ئۆرتەندى شۇئان.
«جوھۇت بولاي ئەگەر، ئەي خۇداۋەندە،
ئەھدىم چىن بولمسا» دەيتتى مۇسۇلمان.

جوھۇت دەر: «تەۋراتتىن ئىچەي مەن قەسەم،
سەندەك مۇسۇلمان بولاي، ئەھدىم بۇزغان ئان».
يەر يۈزىدە ئەقىل يوقاپ كەتسمۇ،
ھېچكىم دېمەيدىكەن ئۆزىنى نادان.
(سەئىدى شىرازى)

مانا بۇ، خوجا ـ ئىشانلار تارىختا ئەجدادلىرىمىزنى گىرىپتار قىلغان سانسىزلىغان پاجىئەلەردىن پەقەت بىرلا سەھىپە. يەنى بۇ، خوجا ـ ئىشانلار ئىخلاسمەنچىلىكىگە قارىسىغلا كۆنۈپ كەتكەن، جۇملىدىن ۋەلىخان خوجىنىمۇ «ئەزىزانە ۋەلى»، «پىرىم ۋەلىئۇللا» دەپ تىللىرىدىن چۈشۈرمەي، دىللىرىدىن ساقىت قىلمايى، پايى ـ قەدەملىرىگە يانداشىپ، «خوجام ئۇچۇن»، «ئاخىرەت ساۋابى ئۇچۇن»، «جەننەت ئۇچۇن» دەپ جېنىنى ئاتاپ يۈرگەن بىر قىسىم ساددا، ئالدانغان ئەجدادلىرىمىز يولۇققان پاجىئەلەردىن بىرىدۇر.

يامانغا قوشۇلساڭ بولارسەن يامان،
يۇقتۇرار قارا سىن دائىما قازان.

يامانغا يولۇقساڭ بالاسى يۇقار،
قازانغا يولۇقساڭ قارىسى يۇقار.
(ئۇيغۇر خەلق ماقالى)

ۋەلىخان خوجا 1865 ـ يىللىرى ئەتراپىدا خۇدايارخان ھاكىمىيىتىنىڭ تىنىمسىز رەقىبلىرى قاتاردا يەنە ئەيىبلىنىپ، تۇتۇلۇش پەيتىدە خۇدايارخان ھاكىمىيىتىدىن چۆچۈگەن كاتتاخان تۆرە باشلىق 7000 ھەربىي سەرگەردان بىلەن بىللە قوقاندىن قەشقەرگە قېچىپ كېلىۋالغان. 1865 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى قەشقەرنى ئىشغال قىلغان ياقۇپ بەگ بۇ قوقان قاچقۇنلىرىنى، جۈملىدىن ۋەلىخان خوجىنىمۇ ياخشى كۆتۈپ، ئورۇن بەرگەن. لېكىن، ۋەلىخان خوجا يەنىلا «پىر» لىق «ھۇنىرىنى» ئاشكارىلاپ، خۇددى «تارىخىي ھەمدىيە» نىڭ 347 ـ بېتىدە كۆرسىتىلگەندەك: «زامانىنىڭ زامانى ۋەلىخان تۆرەمنىڭ زامانى» دەپ كوچىلاردا جار سېلىپ، ناغرا ـ كانايلارنى شادىيانىگە سوقۇشقا باشلىغان... ياقۇپ بەگ بۇ ئەھۋالنى بىلىپ قېلىپ، ئىككى پانساتنى يارەمچىلىرى بىلەن بۈيرۇپ، ۋەلىخاننى بارىگاھقا ئېلىپ كېلىپ، غەزەپ بىلەن قاتتىق سۆكۈپ: «بىزلەر بۇ يەردە خىتاي شەھىرىنى ئالالماي، بىر مۇنچە جاپا ـ مۇشەققەتلەر چېكىپ، ھەر نېمە ئىشلارنى قىلىپ يۈرۈپتىمىز، سىز بولسىڭىز بەش ـ ئۇندەك باشباشتاقنى ئەگەشتۈرۈپ، ئۆزىڭىزچە بۇ يۇرتلارغا ئىگىدارچىلىق ئىشتىياقىنى قىلىپ يۈرۈپسىز. ئىلگىرى كېلىپ قەشقەرنى تۇتالماي، مۇسۇلمانلارنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ جەسەتلىرىدىن كاللا مۇنارلەرنى ياساپ، كۆپ ناھەق قانلارنى تۆكۈپ، نەچچە مىڭلىغان مۇسۇلمانلارنىڭ خۇنلىرىغا زامىن بولۇپ، قېچىپ كەتتىڭىز. ئەمدى بىز خىتايلار بىلەن ئۇرۇشۇپ جاپا ـ مۇشەققەتلەرنى تارتىپ تۇرغان ۋاقتىمىزدا، سەن نېمە ئادەم دېيىشكە ئاغزىڭىز بارماي، شەھەرنى ئۆزىڭىزنىڭ قىلغىلى قەست قىپسىز» دەپ قاتتىق سۆزلەرنى قىلىپ، غەزەپ ـ ئاتەشلىرى ئۆرلەپ، خەنجىرىنى سۇغۇرۇۋېلىپ چاپقىلى تەمشىلگەن... كېيىن ئۇ

نىڭ نېمە بولغانلىقىنى ھېچكىم كۆرمىگەن ھەم بىلمىگەن (يەنە شۇ كـ. تاب 348 ـ بەت). بـەزى خاتىرىـلەردىن مەلـۇم بولۇشـچە، ۋەلـىخـان خوجا ياقۇپ بەگ كۈچلىرى تەرىپىدىن 1866 ـ يىلى 2 ـ ئايدا يېـ. گىسارىدا تامغا باستۇرۇۋېتىلگەن. جەستىگىمۇ يېگىسارلىق مەنسەپدارلار قەبرىگاھلىقىدىن يەرلىك بىرىلمىگەن (ئاللاھ زالىملارغا زاۋال بەرگۈچـ. مىدۇر ـــ تەپسىردىن).

كىمكى تىغ كۆتۈرسە بىراۋ جانىغا،
زامان تەشنا بولار ئۇنىڭ قانىغا.
(ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى)

بەزىبىر جاھالەت ھامىيلىرى يەنى سوپىلىق ئەسەبىيلىكىدە ئالجـ. غان، نادان، يالغانچى ۋايىزلار (غايىبانە ئىخلاسمەنچىلىك ئاساسىتىدە تۇرۇپ كەلگەن بەھۇدە ئېتىقادچىلارمۇ ھەم) تەرىپىدىن «ئۇلۇغ» لۇقتا «تەڭداشسىز زات» دېگەن سۆپەتلەر بىلەن تەرىپلىنىپ كەلگەن بـۇ خوجىنىڭ تارىخىكى ھەقىقىي ماھىيىتىنى يەنى قىياپەت، قىلمىشلىرىنى تۆۋەندىكىچە ئەسلەپ ئۆتىمىز:

1. ۋەلىخان خوجا ـــ قەشقەر مۇسۇلمانلىرىنىڭ باشلىرىدىن كاللا مۇنارـ. لەر ھاسىل قىلغان «پىر» دۇر

«جازالاشنىلا ھالاۋەت بىلگەن، كۆڭلى قاتتىق، زاتى قوپال، قاپىقى يامان، ئەقلى كەم، ئاداۋەتنى دوست تۇتىدىغان، ئالاھىدە شۇم غـەرەز، شەپقەتسىز، مىجەزى سۇس، قارا بىس، خۇنخور ئىنسان ـــ ئىسلامغـا دۇشمەنلىك قىلغۇچى ھەم ھاياتقا رەقىب ئىنسانىدۇر...» («بورقۇم ئەۋـ. لىيا»دىن).

ۋەلىخان خوجا قاتتىق قىرغىنچىلىق بىلەن قەشقەرنى بېسىۋالغـان ۋە بىر مەزگىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغلار ئىچىدە ئۆزىنىڭ ئەڭ يېـ. قىن «كامالەتلىك دىندار» لىرى، «ئۇلۇغ ئالىم ـ ئۆلىما»، «غازىلىق

مەرتىۋىسگە يېتىشكەن» ئالاھىدە ھەربىي، مۇلكى ئەمنىيەت چوڭلىرى (سوت، تەپتىش، ساقچى ئەمەلدارلىرى) ئارقىلىق قەشقەر مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا تۇنجى ئىش سۈپىتىدە ــ «ئىسلامنىڭ كۈچىنى كۆرسەتىش» (ئەمەلىيەتتە ئۆزىنىڭ ھەيۋىسىنى نامايان قىلىش)، «دىنىڭ پاكلىقىنى ئەسلىگە ئەكىلىش» (ئەمەلىيەتتە ئافاق خوجىنىڭ «ئىشقىيە» تەرىقىتىنى ئومۇملاشتۇرۇش)، مۇسۇلمانلار ئارىسىدىكى «پاسق»، «بۇزۇق»، «مۇرتەد»، «بىدئەت»، «دىنسىز زىياندىش» لارنىڭ ئەدىپىنى بېرىش، توۋا قىلدۇرۇش، «جەمئىيەتنى پاكلاش» (ئەمەلىيەتتە بۇ خوجىنىڭ قانخور «ھاكىمىيىتى» گە ۋە خوجا كۈچلىرىنىڭ قىلمىشلىرىغا قارشى كۈرەشكەن، قەشقەر ۋەتەنپەرۋەرلىرىنى، يەرلىك ئالىم، ئۆلىما، مەرىپەت ئەھلىلىرىنى، يېڭىلىق ئىجادچىلىرىنىڭ بارلىقىنى ئۆلتۈرۈش، كاردىن چىقىرىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ «ھاكىمىيىتى» نى مۇستەھكەملەش) ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرغان. نەتىجىدە قەشقەر جەمئىيىتىدە پەۋقۇلئاددە ئەسەبىيلەشكەن جاھالەت كۈچلىرى يەنى خۇددى «بورقۇم ئەۋلىيا»دا تەرىپلەنگەندەك: «ئەۋلىيا ھەزرەت ئۈچۈن جىنىي پىدا قىلغان، خاس قاتىللىقنىلا كەسىپ قىلغان بىر بۆلۈم نادان، رەھىمسىز قىرغىن كۈچلىرى...» يامراپ كەتكەن. بۇ كۈچلەر ئەمەلىيەتتە ۋەلىخان خوجىغا ۋە ئۇنىڭ «پىر» شېرىكلىرىگە مۇرتلىق مەجبۇرىيىتى بىلەن باغلىنىپ تۇرغان، «پىر» غا سادىق بولۇشقا، «پىر» ئۈچۈن ئۆلۈش، ئۆلتۈرۈشكە، ئۆلۈمدىن قورقماسلىققا، سىر ساقلاش، رەھىمسىزلىككە ئۆگىتىلگەن قارام، ياۋۇز كۈچلەر ئىدى. «بورقۇم ئەۋلىيا»دىن بىلىنىمىز چە، ۋەلىخان خوجا ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ئەنە شۇ خىل قارام كۈچلەرگە تايىنىپ 1857 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 9 ـ ئايغىچە ئۆز ئىلكىگە ئېلىۋالغان قەشقەر زېمىنىدىن يەنى شۇ چاغلاردىكى قەشقەر شەھىرى (قەشقەر كونىشەھەر، يېڭىشەھەر بىلەن قوشۇلۇپ)، ئاتۇش، پەيزاۋات، مارالبېشى، يوپۇرغا... تەۋەلىرىدىن «99 گۇناھ» بىلەن بالاغەت ۋە سالاھىيەتتە يېتىشكەن 4000 مۇسۇلمانىنىڭ جېنىنى تېنىدىن جۇدا ئەيلىگەن. بۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسىمى

مى تىنچ پۇقرادارچىلىق قىلىدىغان ئەھلى مۆمىن «سۈننىي» مۇسۇلمانلاردىن (نامرات، ئاقكۆڭۈل، جاھان غوۋغالىرىدىن خالىي، ئەھلى كاسىپ، دېھقان، باغۋەن، مالچى، تىجارەت ئەھلىلىرىدىن) ئىبارەت بولغان. ۋەلىخان خوجا كۈچلىرىنىڭ بۇ خىل پاجىئەلىك جىنايەت تارىخى توغرىسىدا 19 ـ ئەسىردە ياشاپ ئىجاد قىلغان باي ـ سايراملىق تارىخچى، موللا مۇسا بىننى موللا ئەيسا سايرامى ئۆزىنىڭ «تارىخى ھەمدي» دېگەن ئەسىرىنىڭ 156 ـ، 157 ـ بەتلىرىدە مۇنداق يازغانىدى:

«... ۋەلىخان تۆرەم قەشقەر شەھىرىنى مۇھاسىرە قىلىپ، قىشلاق ۋە كەنتلىرىنى قولغا كىرگۈزۈپ، نۇرغۇن پاسىق، بۇزۇق... لارنى قەتل قىلىپ، جەسەتلىرىنى ئىت ۋە قاغا ـ قۇزغۇنلارغا تاشلاپتۇر. يامان، پاسىق مۇسۇلمانلار ئىچىدىكى ئەر ـ ئايال زىناخورلارنىڭ بېشىنى كېسىپ، ئارىلاشتۇرۇپ تۆت كاللا مۇنارىسى ياساپتۇر. مۇنارىنىڭ ئېگىزلىكى ئون ئىككى گەز مىقدارى كېلەتتى دەيدۇلەر... ئۇنىڭ ئۆزى (ۋەلىخان تۆرىنىڭ ئۆزى ـــ ئا) بەك چېكىش، ھاياسىز ئىشلارنى قىلمىش ۋە قان تۆكۈشتىن ھېچقانداق ئۆزىنى تارتىپ، ئېھتىيات قىلمايدىكەنلەر. ... كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىر شاپىگەر تۆمۈرچى (قىلىچ سوقۇچى ـــ ئا) بىر قىلىچ تەييارلاپ، تۆرەمگە كۆرۈنۈش بېرىپ، دۇئالىرىنى ئېلىپ بىر زىيارەت قىلىپ كەلسەم دېگەن نىيەت ۋە ئارزۇدا 17ـــ18 ياشلاردىكى تېپىلماس بىر ئوغلىنى ھەمراھ قىلىپ، تۆرەمنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ كىرىپ، كۆرۈنۈش بېرىپ نەزەردىن ئۆتۈپتۇلەر. بۇ چاغدا تۆرەم: «ئەي ئۇستا، قىلىچىڭىز كېسەمدۇ؟» دەپ سورىغاندا، ئۇستا: «بەك ياخشى كېسىدۇ» دەپ جاۋاب بېرىپتۇلەر. تۆرەم: «ئەي ئوغۇل، ماڭا يېقىن كەل» دېگەن ئىكەنلەر، بۇ بالا يېقىن بېرىشى بىلەنلا قىلىچ بىلەن ئۇ بالىنىڭ گەدىنىگە ئۇرغانىكەن، بالىنىڭ بېشى سەكرەپ يەرگە چۈشۈپتۇلەر. تۆرەم: «كېسىدىكەن، ئۇستىغا تون ئېلىپ چىق» دەپ بىر چىت تون بېرىپ چىقىرىپتۇلەر. ئۇستا يىغلاپ ـ يىغلاپ بالىسىنىڭ جەسىتىنى كۆتۈرۈپ ئۆيىگە كېتىپتۇلەر...»

يىلاننى قانچىكى قىلساڭ تەربىيەت،
بىر كۈنى زەھىرىنى سالمىدۇ ئەلبەت.
پەس كىشىمۇ خۇددى يىلان مىجەزدۇر،
يامان دىداردىن يىراق بول غايەت.

(ئەبۇ ئابدۇللا روداكى)

زالىم ۋەلىخان خوجىنىڭ تۆت ئايلىق قانلىق «ھاكىمىيىتى» جەريا-نىدا قەشقەر مۇسۇلمانلىرىنىڭ كېسىلگەن باشلىرىدىن تىكلەنگەن كاللا مۇنارىلەر ئىچىدە روزى، ناماز، ئۆشرە - زاكات قازا قىلغان «گۈناھ» لىرى ئۇچۇن، «زىنايى ھارام»، «غەيۋەت»، «بىدئەت ئىشلار»، «گۇ-ناھ» كارلىقى ۋە باشقا «ئىللەت» لەر سەۋەبلىرى بىلەن ئۆلۈمگە بۇي-رۇلغان ئادەتتىكى كىشىلەرنىڭ باشلىرى، ئىنتايىن چىق نىسبەتنى تەشكىل قىلغان. «ئەشئار دۇرنات خازىكەنت خوجا پادىشاھ» دېگەن ئەسەردىن مەلۇم بولۇشىچە، ۋەلىخان خوجىنىڭ «ھۆكۈما» لىرى بىلەن «چوڭ پېشۋا»لىرى 1857 - يىلى 6 - ئايدا (رامىزاننىڭ 30 - كۈنى يەنى ھېيت ھارپىسى كۈنى)، ئۇلۇغ رامىزان ئېيىدا «گۈناھ» قىلغان، مەسىلەن: رامىزان ئېيىدا زىنا قىلغان، بەڭ، تاماكا تارتقان، روزى، نا-ماز «قازا قىلغان»، ئۆشرە - زاكات بەرمىگەن، «پىر»نى ئۇنتۇغان، «ئۇلۇغ» لارغا تىل تەگكۈزگەن، نامەھرەم يۇرگەن... دېگەندەك «ئىل-لەتلەر» ئارتىلغان 900 ئادەتتىكى ئەھلى مۇسۇلمانىنى يەتتە جايدا ئۆ-لۈمگە بۇيرۇپ ئىجرا قىلغۇزۇپ، كاللا مۇنارىلەرنىڭ 4 - سىنى تىك-لەپ، قەشقەر مۇسۇلمانلىرىنى چۆچۈتۈش بېشارىتى، تەھدىت دەبدەبە-سى كۆرسىتىشكەن.

قانخور ۋەلىخان خوجا بىلەن ئۇنىڭ ياندىماچ ھەمراھلىرى ئۆزلى-نىڭ قانلىق قوللىرىنى شۇ چاغلاردا قەشقەرىيە زېمىنىدىن يول ئېلىپ جۇڭگونىڭ ئىچكى جايلىرىغا سەپەر قىلىۋاتقان چەت ئەل ئالىم - سا-ياھەتچىلىرىنى ئۆلتۈرۈشكىچە سوزۇپ، ۋەتىنىمىزنىڭ تارىختىكى خەلق-ئارالىق ئىناۋەت ئاساسىغا ئاپەت خاراكتېرلىك زىيانلارنىمۇ يەتكۈز-گەن. 1857 - يىلى 7 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ۋەلىخان خوجىنىڭ ھۆ-

كۆمى بىلەن قەشقەر شەھىرىدە قىلىچ بىلەن چېپىپ ئۆلتۈرۈلگەن گىرمانىيەلىك ئاكا ـ ئۇكا ئۇچ ساياھەتچى ئالمىنىڭ ۋەقەلىكى بۇ پىكىرىمىزنىڭ دەللىلىدۇر. بۇ ۋەقە 1947 ـ يىلى ئىلىدا نەشر قىلىنغان «كۆرەش» ژۇرنىلىنىڭ 8 ـ سانىدا مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «.. گومۇلت ئوردىسىنىڭ ۋەكىلى نېمىس ئالىم ئادولفوس، شىلاگىنتۋېت يېتەكچىلىك قىلغان ئۇچ ئاكا ـ ئۇكا ساياھەتچى قەشقەر زېمىنىغا كەلگەندە قەشقەر ۋەلىخان تۆرىنىڭ قاتتىق ھاكىمىيىتى ئاستىدا ئىدى. بۇ چاغلاردا قەشقەرگە باسقۇنچىلار ھەر تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ تۇراتتى. قەشقەرلىكلەردىن بىر قانچىسى بۇ ياۋروپالىق ساياھەتچىلەرنى باسقۇنچىلاردىن ئۆز يەرلىرىنى مۇداپىئە قىلىشتا پايدىسى تېگەر دېگەن ئۈمىدىن بىلەن تۇتۇپ، ۋەلىخان خوجا ئالدىغا ئېلىپ كېلىشتى. ۋەلىخان بۇ ساياھەتچىلەردىن قەشقەرىيەگە كىرىش توغرىسىدىكى گۇۋاھلىق خەتلىرىنى سۇرۇشتە قىلدى. بىز، ـــ دېدى ساياھەتچىلەردىن گىنتۋېت ئەپەندىم بىلەن، ـــ بومبايدىن خاس خىتاي خانىغا مەنسۇپ مەخسۇس خەت بىلەن كېلىۋاتىمىز. ئۇنۇپ كېتىۋاتقان يولىمىزدىن كىشىلەر بىزنى سىزگە ئەكەلدى، ـــ دەپ جاۋاب بەردى. بۇ جاۋاب تىن غەزەپلەنگەن ۋەلىخان خوجا خانلىق گىلىمىدىن سەكرەپ تۇرۇپ جاللات چاقىردى. ساياھەتچىلەر ئۆز ئۆمۈرلىرىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىنى سەزدىيۇ، ئەتراپقا تويۇنۇپ قارىۋېلىشتى. جاللاتلار ساياھەتچىلەرنى تار كوچىدىن ھەيدەپ يېگى مەسچىت ئەمىدانىغا (مەسچىت مەيدانىغا ـــ ئا) ئېلىپ كېلىشتى. ئۇلار ئەمىداندا كىشىلەر باشلىرىدىن ياسالغان يوغان باش دۆۋىلىرىنى كۆردى ھەم ئالتە شەھەر ھاۋاسىدا ئاداققى دەملىرىنى ئالدى. جاللاتلارنىڭ قىلىچلىرى كۆتۈرۈلدى، ساياھەتچىلەرنىڭ باش سۆڭەكلىرى ياسالغان دۆۋىلەرنىڭ ئەڭ يۇقىرىسىغا قويۇلدى...»

2. ۋەلىخان خوجىنىڭ «دىنىي مەۋقە»سى ۋە مۇسۇلمانچىلىق «خىسلەت» لىرى توغرىسىدا

ۋەلىخان ۋە ۋەلىخان خوجا سوپىلىرىنىڭ كېيىنكى چاغلار ئەقىدە-

چىلىرىدىن بولغان بەزى سوپى - زاھىد مۇئەللىپلەر يازمىش «ئىناۋەتنامە» لەردە ۋەلىخان خوجىنىڭ ئۆز ئۆمرىدە مۇرت - يارانلىرىغا «ئىسلام ئەقىدىلىرى» دىن «تەلىم بەرگەن» دە ھەر دائىم: «تاھارەت، نامـاز، زاكات، روزا، ھەج، جىھاد (جەڭ ــ ئا)، پىر (ئىمام ــ ت)، ساۋاب» نى مۇسۇلمانچىلىقنىڭ ھەممە ئەھكاملىرىدىن ئالاھىدە يۇقىرى قويۇشنى تاپىلاپ - جېكىپ تۇرغانلىقىنى تەكىتلەشكەن. ھەتتا بۇ خىل مۇئەللىپلەر يەنىمۇ پاسقىلىشىپ (ئىسلام دىنى ئەقىدىۋىلىكىدىن خېلىلا چەتنەپ) قانداقتۇر: «... بۇ زاتنىڭ مەۋجۇت مۇبارەك تۇرقى ــ ئاللاھنىڭ تىنىقى، ئاللاھنىڭ يۈزى، ئاللاھنىڭ يېنى، ئاللاھنىڭ تىلى ۋە ئاللاھنىڭ دىلى بىلەن بىر ئىدى... بۇ زات مۇسۇلمانلاردىن گۇناھ - ساۋاب ھېسابىنى ئالغۇچى، جەننەت، دوزاخقا ئايرىغۇچى، توغرا يول، توغرا نىيەت، توغرا ئەقىدە ۋە توغرا ھەقىقەت مۇئەككىلى ئىدى... بۇ چۈشەنچىسىز كەچكەنلەر «ئىسلام دىن پاسىقلىرى»، «مۇرتەد» (دىندىن چىققان ــ ئا) «كاپىر» لار قاتارىدا ئۆلۈمگە ياكى مەڭگۈلۈك نەپرەت، سازايى رەسۋاچىلىق، خورلۇققا مەھكۇمدۇر...» («تەزكىرەئى پىر ياران» دىن) دېگەندەك ئويدۇرمىلارنى پەيدا قىلغانىدى. مانا بۇ خىل «دىنىي مەۋقە» ۋەلىخان خوجىنىڭ مەيلى «خانلىق» ۋە مەيلى «پىرلىق»، «خوجىلىق» تارىخىدىكى دىنىي مەۋقەسىدۇر. بىزگە ئايانكى «قۇرئان كەرىم» دە ۋە باشقا دىنىي قىبلىنامىلەرنىڭ ھېچبىر سەھىپىلىرىدە مۇسۇلمانلارغا «پىر تۇتۇش» دېگەندەك نەرسىلەرنىڭ پەرز قىلىنغانلىقى كۆرسىتىلمىگەن. پەقەت روزا، نامـاز، زاكات، ھەج، ئىماننىڭ پەرزلىكى مۇقىم ئېيتىلغان بولۇپ، بۇ خىل پەرزلەرنى ئورۇندىاپ كېتەلمىگەنلەرنى ئۆلتۈرۈۋېتىش، مەڭگۈلۈك نەپرەت، سازايى رەسۋاچىلىق، خورلۇققا مەھكۇم قىلىۋېتىشمۇ زادىلا تەكىتلەنمىگەن.

ۋەلىخان خوجا ئۆزىنىڭ يۇقىرىقىدەك «دىنىي مەۋقە» سىنى چىقىش قىلىپ، ئىسلام دىنىنىڭ پەرزلىرى تەركىبىگە ئۆزىنىڭ «تاھارەت»، «پىر تۇتۇش»، «ساۋاب تېپىش» لىرىنى سىغداپ ئارىلاشتۇرۇپ،

«پەرز» قىلىپ بېكىتىپ، مۇشۇ خىل «ئاساس» بىلەن ھەر خىل «دىنىي پەتىۋا»، «دىنىي تەدبىر» لەرنى ئىسلام نامىدىن ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا باشلىغان. ئۆزىنى «ئاللاھ بىلەن بىللە» پۈتۈن بېھىش، دوزاخلارغا مۇئەككىل دىنىي ئادالەت ھامىيسى ھېسابلاپ، تۇغرا ئەنئەنىۋى ئىسلام شەرىئىتىنى، ئىسلام ھەقىقىتىنى ۋە ئىسلام يولىنى خالىغانچە ئۆزگەرتكەن، بۇزغان، ئاياغ - ئاستى قىلغان. تاھارەت، روزا، نامار، زاكات، جىھاد، ھەج، پىر تۇتۇش، ئىبادەت، ساۋاب تېپىش... مەجبۇرىيەتلىرىنى ئادا قىلمىغان ياكى «دىنىي پەرزلەرنى» ئادا قىلمىغان دېگەندەك «سەۋەب»، «باھانىلەر» بىلەن ئەنە شۇ چاغلاردا قەشقەردە ئۆلتۈرۈلگەن مۇسۇلمانلارنىڭ باشلىرىدىن تىكلەنگەن تۆت كاللا مۇنارىنىڭ قەۋەت - قاتلاملىرىدىن تامچىپ تۇرغان مۇسۇلمان قانلىرى ئەنە شۇ «ئەۋلىيا زات»، «ئۇلۇغ پىر»لارنىڭ يۇقىرىقىدەك «دىنىي مەۋقە» لىرىدىن تۆكۈلگەن ھېسابسىز قانلارنىڭ بىر قىسمىدۇر. تارىختا مۇشۇنداق «ئۇلۇغ پىر»لارغا ئەگەشكەن، ھەتتا ھېلىھەم ئۇلارنى قارىغۇلارچە ياد ئېتىپ، يوللىرىنى تۇتۇپ بەندىچىلىك قىلغان، قىلىۋاتقان نادان مۇسۇلمان قېرىنداشلىرىمىزنى بىز مۇشۇنداق «ئۇلۇغ پىر»لاردىن ھېلىھەم پەخەس بولۇشقا، پۈتۈنلەي قول ئۈزۈشكە، پاك، تۇغرا مۇسۇلمانچىلىق يولى بىلەن بېرىشقا دەۋەت قىلىمىز.

ۋەلىخان خوجا ۋە شۇ خىل خوجىلارنىڭ «زامانى» ۋە ئۇلارنىڭ مۇسۇلمانچىلىق خىسلەتلىرى توغرىسىدا تارىخچى ئۇستاز موللا مۇسا سايرامىنىڭ يازغان مۇنۇ تەرىپىنى جامائەتچىلىكىمىز سەمىگە تەقدىم قىلىمىز: «... ئۆزىنى مۇسۇلمان شەكلىگە كىرگۈزۈپ، خالايىقنى ئازغۇنلۇق، زالالەت ۋە جاھالەتكە باشلايدىغان جاھىل، نادان، ئىپلاس سوپىلار ناھايىتى كۆپەيدى، ئەگەر ئىسلامى شېرىپنىڭ قەتئىي دەللىلىرىنى ئىنكار قىلغۇچىلار بار دەيدىغان بولساق بۇ ئادەملەر پەقەت جاھىل سوپى ۋە ئالدامچى ماشايىخلارنىڭ دەل ئۆزىدۇر. ئەي خۇداۋەندە كەرىم! مۇسۇلمانلارنىڭ ئىمانىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئىش - ئەمەللىرىنى بۇ خىل ئالدامچى ماشايىخ ۋە سوپىلارنىڭ يامانلىقىدىن ساقلاپ ئامان

قىلغايسەن...»

ۋەلىخان خوجىنىڭ ۋە ئۇنىڭ يېتەكچى «پىر»لىرىنىڭ مۇسۇلمانـچىلىق «خىسلەتلىرى» توغرىسىدىمۇ «تارىخى ھەمدىي»نىڭ 156 ـ بېتىدە مۇنداق بىر تارىخىي مىسال خاتىرىلەنگەن: «كۇنلەرنىڭ بىرىدە سەھرالىق بىر قېرى مەزلۇم نان ـ توقاچ، قېتىق، قايماقلارنى ئېلىپ خوجامنىڭ ئوردىسىغا كىرىپتۇ. ياساۋۇل بېشى: ‹ئەي ئانا نېمە ئەرزىڭىز بار؟› دەپ سورىغاندا ئۇ موماي: ‹خوجامدىن ئىمان تىلەپ كەلدىم. ئۇنىڭدىن بۆلەك ئەرزىم يوق› دەپتۇ. ياساۋۇل بېشى: ‹ئەنجاندىن ئېلىپ كەلگەن ئىمانلىرىمىزنى تامامەن ئادەملەرگە ئىنئام قىلىپ بەردۇق. ھالبۇكى، خوجامدا ياكى بىزدە ئىمان قالمىدى. ئەنجاندىن ئىمان ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن نەچچە ئات چىقاردۇق. ئىمان كەلگەندە مەن خەۋەر قىلاي، شۇ چاغدا كېلىپ ئىمانىنى ئېلىپ كېتىڭ› دەپ ئۆز زامانىغا لايىق ۋە ئاقىللارچە ئاجايىپ ياخشى جاۋاب بېرىپتۇ...»

ئىمانسىزدىن ئىمان سورىما،
ۋىجدانسىزدىن ۋىجدان.

(ئۇيغۇر خەلق ماقالى)

جاھالەت كۆچلىرىنىڭ كېيىنكى چاغلاردىكى قىسمەت ۋە ھەرىكەتلىرى توغرىسىدا

ۋەلىخان خوجا «ھاكىمىيىتى» يىمىرىلگەندىن كېيىن مەنچىڭ خانلىقىنىڭ قەشقەرىيەنى، جۈملىدىن ئۇيغۇر دىيارىنى ئىگىلىگەن ھۆكۈمران كۆچلىرى خېلى بىر مەزگىل قەشقەرىيەنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا خوجا ـ ئىشانلارنى سۈرۈشتۈرۈش، جىمقتۇرۇش، تەقىبلەش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇپ، ئەينى چاغلاردا ۋەلىخان خوجىغا ۋە باشقا خوجىلارغا ئەگىشىپ ئۆز ھاكىمىيىتىگە قارشى يول تۇتقان ھەتتا كېيىنكى چاغلاردا يەنىلا يول تۇتۇش ئېھتىمالى بولغان «پەيلى يامان»، «نەسلى ئىسيانچى» بىر قىسىم چوڭ، ئوتتۇرا خوجا ـ ئىشانلار بىتەكچىلىرىنى تۇتقۇن قىلغان، تەقىبلىگەن، جازالىغان ۋە ئۆلتۈرگەن. شۇنداق قىلىپ خوجا ـ ئىشانلارنى كەلتۈرمەيدىغان بولغان. يەنە بىر قىسىم «ياۋاش» خوجا، ئىشانلارنى بولسا ئۆزلىرىگە تارتىپ «ئەل» قىلىپ، ئەتىۋارلاپ خانلىق ئۇچۇن جان پىدا قىلىپ خىزمەت كۆرسەتمىدىغان ساداقەتمەن كىشىلەرگە ئايلاندۇرۇۋالغان. يەنى خوجا بىلەن خوجىنى، ئىشان بىلەن ئىشانىنى، «پىر» بىلەن «پىر»نى، «مۇرت» بىلەن «مۇرت»نى، ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ئاتالمىش «دىندار» لار بىلەن پۇتۇن مۇسۇلمانلارنى تۇتۇپ، باغلاپ، ئۆزلىرىگە مۇسۇلمانلار، دىن، ئاتالمىش «دىن» چىلەردىن كېلىدىغان بارلىق خەۋپ ـ خەتەرنىڭ ئالدىنى ئېلىپ تۇرغان.

19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى ئىچىدە قەشقەرىيەنى بىر مەزگىل ئىشغال قىلىپ ئىدارە قىلغان ياقۇپ بەگ كۆچلىرىمۇ قەشقەرىيەدە يەنىلا خۇددى مانجۇ كۆچلىرىگە ئوخشاشلا يول تۇتۇپ، ئۆزلىرى ئۇچۇن خەۋپلىك، «ۋاپاسىز» دەپ ھېس قىلىشقان بىر قىسىم «ئۇلۇغ» خوجا ـ ئىشانلارنى يوقىتىش سىياسىتىنى قوللىنىپ، ئىجرا قىلىپ تۇرغان.

1868 ـ يىلى ئىراق تەرەپتىن قەشقەرگە كېلىپ ئۆزلىرىنى «ئىمام مەھدى ئاخىر زامان»[1] ئېلان قىلىپ قەشقەرىيەنىڭ دىنىي ئىشلىرىنى قولغا ئېلىش ھەرىكىتىگە تەرەددۇتلەنگەن چوڭ سوپى ـ پىرزادىلەردىن شەيخ مۇھەممەد بىلەن شەيخ ئەھمەدلەرمۇ ياقۇپ بەگ كۈچلىرى تەرىپىدىن: «شەرىئەت ۋە مىللەتنىڭ توغرا ۋە پاك ھۆكۈم، يوللىرى» بىلەن قەشقەردە چالما ـ كېسەك قىلىپ ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن. ياقۇپ بەگنىڭ قەشقەرىيەنى بېسۋېلىشتا «باشلىقى»، «تۆرىسى» بولۇپ بەرگەن بۇزرۇكخان (ئافاق خوجىنىڭ كۆكۈن نەۋرىلىرىدىن بىرى ـــ ئا) خوجەمۇ رولىنى ئويناپ بولغاندىن كېيىن ياقۇپ بەگ كۈچلىرى تەرىپىدىن قەشقەرىيەدىن قوغلۇۋېتىلگەن. مەشھۇر سىياسەتچى، ھەربىي ئۇستاد خوجا كاتتاخان تۆرىمۇ زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن. ئاقسۇ، كۇچا، خوتەن، يەكەنلەرنىڭ «خان» خوجىلىرىمۇ ئۇستادلىق بولۇپ بىر ـ بىرلەپ بېسىقتۇرۇۋېتىلگەن. شۇنداقلا ياقۇپ بەگ كۈچلىرى يەنە زور بىر تۈركۈم خوجا ـ ئىشان، سوپى «ئۇلۇغ»لارنى ئۆز «ئىلتىپات» لىرىغا ئەل قىلىپ «ئىشىنىپ ئىشلىتىپ» (مۇسۇلمان يۇرت، مەھەللە كويلىرىغا «خوجا بەگ»، «خوجا ئاقساقال»، «خوجا ئامان» ۋە «خوجا پاششاپ»، «خوجا مىرشاپ» بېتەكچىلەردىن قىلىپ تەينىلەپ) يەنىلا «پىر»نىڭ قولى بىلەن «مۇرت» نى تۇتۇش، خوجىنىڭ قولى بىلەن يۇرتنى ئىدارە قىلىش ئارقىلىق ھۆكۈمرانلىق سەنئىتىنى جارى قىلدۇرۇپ تۇرغان.

بۇ 16 ـ ئەسىردىن 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە بولغان زامانلاردا ئۇيغۇر دىيارىدا سوپىزم ئېقىمىغا، خوجا ـ ئىشان كۈچلىرىگە

① «ئىمام مەھدى ئاخىر زامان» ـــ ئەئەممە ئىمامىيە (12 ئىمام) لەرنىڭ ئاخىرقىسى بولۇپ، ئەسلىي ئىسمى ئويۇلقاسىم مۇھەممەت بىننى ھەسەن ئەسكىرى. ئۇ مىلادىيە 875 ـ يىلى باغدادتا ئۇغۇلغان. بىر رىۋايەتتە دادىسى ئىمامى ئەسكىرى ۋاپات بولۇپ 4 ـ يىلى يەنى مىلادىيە 878 ـ يىلى، يەنە بىر رىۋايەتتە مىلادىيە 892 ـ يىلى ئۇشتۇمتوت غايىب بولغان دېيىلىدۇ. شۇڭا ئۇ كىشى خوجا ـ ئىشانلار تەرىپىدىن «ئىمام مەھدى ئاخىر زامان» (ئاخىر زامان ئاقىۋىتىدىن قۇتقۇزغۇچى ـــ ئا) دەپ ئاتالغان. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئۇ قاندائەتتۇر بىر زاماندا «مەھدى» سۈپىتىدە پەيدا بولۇپ، «دۇنيادىكى يامانلىقنى ئۆگىتىپ»، «ئادىللىقنى ئورنىتىپ»، «تىنچ ۋە پاراۋان دۇنيا» قۇرارمىش. شۇڭا ئۇ «مەھدى ئاخىر زامان» دەپ ئاتالغانمىش. سوپى ـ ئىشانلار بۇ رىۋايەتنى «ئاللاھ تەرىپىدىن نازىل قىلىنغان» شەك ـ تەۋەببۇسز «راست» لىق دېيىشىپ ھەم بۇ غايىب «كۈچ»نى دائىم ئەسلەپ، مۇسۇلمانلارغا ئەسلىتىپ، كەلگۈسى «نىجاتكار» نىڭ روھى، «كارامەت» لىرىگە تەۋەندۇرۇپ كەلگەن ۋە كەلمەكتە.

(«ئۇلۇغ چوڭ پىر»، «ۋەلى» ئەۋلىيالارغا) تۇنجى قېتىم تەگكەن سەيياسىي زەربە، قاتتىق ئىجتىمائىي دەككە ۋە تازا قاتتىق تېگىش ـ چېقىلىش بولۇپ ھېسابلىناتتى. بۇ چاغلار تەبىئىيكى، ئۇيغۇر دىيارىدىكى جاھالەت ئېقىمى ـــ «مۇقەددەس» سوپىزم ئېقىمىنىڭ ھەم ئۇنىڭ «دەخلىسىز، ئۇلۇغ» يېتەكچىلىرى بىلەن پىداكار قوۋم ـ سەپداشلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى «دەخلىسىز، ئىناۋەت» لىرىدىن ئايرىلىپ، شەرمەندە، شۇم پېئىل، ئېتىبارلىرى بىلەن «ئىززەت ـ نەپسى»، «ھۆرمەت دەبدەبىلىرى» دىن چۆشۈپ، ئەل نەزىرىدىن قېلىپ، ئەجدادلىرىمىز ئارىسىدا بىچارىلەشكەن، ئوساللاشقان چاغلىرى ئىدى. نەتىجىدە ئەجدادلىرىمىز دىنىي، روھىي، ئىدىيە، جىسمانىي، تىرىكچىلىك جەھەتتە بىر مەزگىل ۋەھىمىلىك ۋەز ـ تەشەببۇس، بېسىم ـ ئىختىيارسىزلىق كىشەنلىرىدىن ئازاملانغان، يەڭگىللەنگەن ئىدى.

لېكىن سوپىزم كۆچلىرىنىڭ نەزەردىن قالغان بۇ خىل قىسمىتى ئانچە ئۇزاق داۋام قىلمىغان. شۇ زامانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىرى يەنىلا بۇ «مۇقەددەس ئەقىدە»نى ۋە ئۇنىڭ يېڭىدىن يېڭى «پىر يېتەكچى» كۆچلىرىنى قايتىدىن ئوتتۇرىغا چىقىرىشىپ، ئۆز مەقسەتلىرى يولىدا تېپىلماس قورال سۈپىتىدە ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشقا باشلىغان. يەنى زامان ھۆكۈمرانلىرىغا نىسبەتەن يېتەكلەش رولىدىن يېتەكلىنىش، بويسۇنۇدۇرۇش رولىدىن بويسۇنۇش مەۋقەلىرىگە چۈشۈپ، زالىم كۆچلەرنىڭ بۇيرۇق، قوماندانلىقلىرى ئاستىدا زامانغا بېقىپ قايتىدىن قەد كۆتۈرگەن. مانا مۇشۇنداق بىر بۆلۈم يېڭى خوجا ـ ئىشان «پىر» زادىلەر قەشقەرىيە زېمىنىدا قايتىدىن يامراشقا، دەۋران سۈرۈشكە باشلىغان. يېڭىچە ئۇسۇل، يېڭىچە نام، يېڭىچە شەكىل بىلەن مەيدانغا چىقىشقان بۇ «دىنىي كۆچ» لەر (يۇقىرىغا قاتتىق بېقىنىپ، تۆۋەننى قاتتىق بېقىندۇرۇپ تۇرىدىغان بۇ يېڭى يالالانما كۆچلەر) خۇددى ئۆلىما مولا مۇسا سايرامى تەسۋىرلىگەندەك: «بىر ـ بىرىگە ھەسەت، ئاداۋەت قىلىشىپ، بىرى بىر ئىشانغا ئىتائەت ۋە ئىنابەت قىلىپ، يەنە بىرىگە ئىنكار ۋە ئاداۋەت كۆرسىتىپ، ئۆزلىرىنى ھالاكەت، زالالەتكە سېلىپ،

ئىنتىپاقسىزلىق ئۇرۇقلىرىنى چېچىپ، بۇنداق ئەقىدە ۋە نالايىق ئىشلار-
نى ئۆزلىرىگە لايىق ۋە مۇناسىپ كۆرۈپ، بۇ ئىشلارنىڭ يامان - شۇم-
لۇقىنى، مۇسۇلمان ئەھلىگە مەنسۇپ ئەمەسلىكىنى ھېس قىلماي، ئەس-
لىمەي ئۆز نەپسى - ھالاۋەتلىرى ئۈچۈن تۇغرا، ھەق دىنىي ئەقىد-
لەردىن چەتنەپ، مۇسۇلمانلارنى خار - زار قىلىشنى نىيەت قىلىپ تۇ-
رۇشىدىغان تەرسا، ۋاپاسىز، مەككار، ئەسەبىي يالالانما خوجا - ئىشان
تۈركۈملىرىدىن ئىبارەت ئىدى»①. ئۇلار يېڭى يېتەكچىلىرىنىڭ مۇددىئا،
تەلەپ - تاپشۇرۇقلىرى بويىچە قەشقەرىيە مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا سو-
يۇزم مۇجادىلىلىرىنى (سوپىزمنى ئۇستۇنلۇككە ئىگە قىلىش ئۇرۇنۇش-
لىرىنى ـــ ئا) قايتىدىن راسا ئەۋج ئالدۇرۇپ، بۆلگۈنچىلىك، تەپرە-
قىچىلىك ئۇرۇقلىرىنى بولۇق چېچىپ، «دىنىي»، ئىجتىمائىي زىددى-
يەت، رىقابەتلەرنى كەسكىنلەشتۈرۈپ، ئاتالمىش «خان ئامانلىقى»،
«يۇرت ئامانلىقى» ۋەزىيەتلىرىگە پايدا يەتكۈزۈشۈپ تۇرۇشقا باشلە-
غان. مەسىلەن 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن 20 - ئەسىرنىڭ باش-
لىرىغىچە قەشقەرىيە تۈپرىقىدا كۆتۈرۈلگەن «ئاق تاغلىق»، «قارا تاغ-
لىق» لار سۈركىلىشلىرى، «لىك»، «لىق» چىلىق ئىللەتلىرىنىڭ ئۇل-
غايتىلىپ، پالانى يەرلىك، پالانى جايلىقلارنىڭ بىر - بىرىگە زىت، تە-
نە، ھېس - تۇيغۇ، خىيالىلار بىلەن خىرىسلىشىدىغان، قۇۋلاشمىي
«جاھان تۈتۈش سۇخەنچىلىكىدە» بولۇشىدىغان «ئەل كەيپىياتى»،
«خەلق مىجەزلىرى» يېتىشتۈرۈلگەن ۋە «پىرغا قول بېرىش»، «پىر»
تۈتۈش، «ئاخىرەتلىكنى كۆزلەش»، «تەقدىرگە تەن بېرىش»، «خان-
غا ئامانلىق تىلەش»، «جاھانغا ئامانلىق بېرىش»، «پىر»، «ئۇلۇغ»
لارغا ئاسايىشلىق تىلەش تەرغىباتلىرى ئەۋج ئالدۇرۇلغان. بەزى تارە-
خىي خاتىرىلەردە كۆرسىتىلىشچە، 20 - ئەسىرنىڭ 10 - يىللىرىغىچە
يەرلىك خوجا - ئىشانلارنىڭ قوتراتقۇلۇقى، باشلامچىلىقى ئاستىدا
قەشقەرلىك «ئاق تاغلىق» لار بىلەن يەكەنلىك «قارا تاغلىق» لار،
مەكتىلىك سوپىلار بىلەن قاغىلىقلىق سوپىلار، يەكەن ئىلىشقۇلۇق سو-

① «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1986 - يىلى 3 - سان، 92 - 93 - بەتلەر

پىلار بىلەن بازارلىق سوپىلار، يەكەن قوشراپلىق «پىر»لار بىلەن قا-غىلىق چوپانلىق «مۇرت» لار ئوتتۇرىسىدا ئىنتايىن قەبىھ «مەزھەب» جېدەللىرى كېلىپ چىقىپ، نۇرغۇن «مۇرت»، «پىر» لار جانلىرىدىن ئايرىلغان، ئۆمرى زەخمدارلىققا گىرىپتار بولۇشقان. قارا قاش زاۋىلىق خوجىلارنىڭ «تەزكىرە» ناملىق قول يازمىسىدا كۆرسىتىلىشىچە: 1898 ـ يىلىدىن 1908 ـ يىلىغىچە بولغان ئون يىلدا مەكتىلىك سو-پىلار بىلەن قاغىلىقلىق سوپىلار ھەر قايسىلىرى ئۆز «پىر»لىرىغا يان بېسىپ مەكتىنىڭ «قۇم قۇسار» دېگەن يېرىدە توت قېتىم، قاغىلىقنىڭ «لالمىلار» دېگەن يېرىدە توت قېتىم چوڭ «غازات» ئېچىپ (سوقۇ-شۇپ) سەككىز قېتىمدا ئىككى تەرەپتىن جەمئىي 20 ئادەم قازا قىل-غان. قاغىلىقلىق سوپىلار «ئۆچ ئېلىش» ھېسابىدا قاغىلىق زېمىنىدىن مەكىت زېمىنىغا سۇ بارىدىغان تىزناپ ئېقىنىنى بىر قانچە قېتىم بوغۇپ تاشلاپ، مەكىت خەلقىگە ئېغىر زىيانلارنى كەلتۈرگەن. شۇ چاغلاردە-كى خوجا ـ ئىشانلارنىڭ يۇقىرىقىدەك قىلمىشلىرىدىن شۇنى چوڭقۇر ھېس قىلىمىزكى: ئۇلار تارىختا خەلقىمىز ۋە مىللىتىمىز ئارىسىغا ئىچكى تەپرىقچىلىك، بۆلگۈنچىلىك، زىتلىشىش، بىرى بىرىنىڭ ئەدىپىنى بىرى يېرىپ ئۆتۈشتەك ئەڭ قەبىھ پارچىلىنىش ـــ تېگى ـ تەكتىدىن ئا-لاھىدا يوقىلىشقا يۈزلىنىش ئۇرۇقىنى چاچقان، تېرىغان مەرەز كۈچلە-نىڭ دەل ئۆزىدۇر. بىز ئۇلارنى تەكرار ئەسلىگەنلىرىمىزدە تۆۋەندىكى مىسرالارنى ئىختىيارسىز سېغىنىمىز:

ئۆزىنى دانا بىلگەن ئۇ ئۇچ ـ توت نادان،
ئېشەك تەبىئىتىنى قىلار نامايان.
بۇلار سۆھبىتىدە سەنمۇ ئېشەك بول،
بولمىسا «كاپىر» دەپ قىلىشار ئېلان.

(ئۆمەر ھەييام)

نادانلىق دۇنيادا ئەڭ زور پادىشاھ،
جاھىلنى ئاجرىتىپ بولماس ناداندىن.

شۇنداق، ئۇ بەيد، نىجاد ئەسلا كۆرۈنمەس،
نە خوجايىنلاردىن ۋە نە خۇدادىن.
(ئۇبەيد زاكۇنى)

دەرۋەقە بۇ خىل زەبۇنچىلىق ۋە نەسلىك تېگى ـ تەكتىدىن ئالـ
غاندا شۇ زامان جەمئىيتىمىزنىڭ ئىنتايىن قەبىھ ئىچكى ئىللىتى، مىلـ
لىتىمىز ۋە خەلقىمىزنىڭ ئەقلىي مەغلۇبىيىتى ۋە خەلقىمىز تەقدىرىنىڭ
قاراڭغۇ ئىسكەنجىسى ھېسابلىناتتى. ئەلۋەتتە. يەنە بىر تەرەپتىن ئالـ
غاندا، شۇ زامان ھۆكۈمرانلىرى بۇ خىل ھالەتنى «خان ئامانلىقى»،
«جاھان ئامانلىقى» ئۇچۇن خەۋپلىك «ئىللەت»، چېكىدىن ئاشقان
سىرلىق بېشارەت دەپمۇ بىلەتتى. شۇڭا، شىنجاڭنىڭ شۇ چاغلاردىكى
باش ھۆكۈمرانى ياڭ زېڭشىن بۇ خىل ھادىسىلەرگە قارىتا: «بەرلىك
ئەمەلدارلار دىنىي ئىشلارغا مەمۇرىي سالاھىيىتى بىلەن ئارىلاشماسلىقى
زۆرۈر، ئەمما جەمئىيەت تەرتىپىنى ساقلاش يۈزىسىدىن بەزى جېدەل
ـ ماجىرالارنى ياراشتۇرۇش ۋەزىپىسىنمۇ ئۆتىمەي بولمايدۇ...»
«ئۇلار خانىقا سېلىپ يېغلىپ، دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىش نامى بىلەن
نادان خەلقنى ئازدۇرۇپ سەدىقە يىغىۋالىدۇ... كۈندۈزى تارقاپ، كېـ
چىسى يېغلىپ نۇرغۇن كىشىلەرنى قىزىقتۇرۇپ نامراز ئوقۇش، دۇئا ـ
تىلاۋەت قىلىش ئورنىغا... ساماغا چۈشىدۇ. بۇلارنىڭ (ئىشان ـ
پىرلارنىڭ) پائالىيەت شەكلىمۇ سىرلىق، ئۇنىڭدىن ئەكسىيەتچىلەر ئا
سانلا پايدىلىنىپ كېتىدۇ، چاتاق تېرىيدۇ[1]» دەپ جاي ـ جايلارغا
يوليورۇق ـ ئۇقتۇرۇشلارنى چۈشۈرگەن ۋە تارقاتقان. دېمەك، ياڭ
زېڭشنمۇ بۇ چاغلاردا شىنجاڭ خەلقنى ئىدارە قىلىشتا: يەنىلا خەلقنى
ئىچكى پۇقرادارچىلىقتا، ئېتىقادتا ئۆز مەيلىگە قويۇۋېتىش، نادانلىقتا،
تارقاقلىقتا، ئۆزئارا زىتلىشىپ تۇرۇش ئىسكەنجىسىدە تۇتۇپ تۇرۇش
سىياسىتىنى قوللىنىپ، شىنجاڭنى جېدەل ـ ماجىرا چىقمايدىغان،
«ئوغرى ـ قاراقچىلىرى» يوق، پاراكەندىچىلىك يۈز بەرمەيدىغان تىپـ
تىنچ جەمئىيەتكە، ياۋاش ئىنسانلار ماكانىغا ئايلاندۇرۇش يولىنى تۇـ

تۇپ، شۇنداقلا خوجا ـ ئىشانلارنىمۇ دىققەت ـ ئېتىبارىدىن پەقەت چىقارماي ئىش كۆرۈپ تۇرغانىدى. مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن ئېتىبارەن بىزنىڭ خەلقىمىز بۇ پېشكەل ـ ساختا «دىنىي ئەقىدە»نىڭ ۋە ئۇنىڭ نامى بىلەن «جاھان تۇتقۇچى» «پىر»، «خوجام»لار ساختا، يالغان نىقاب ـ ماھىيەتلىرىنى، تارىختا ئويۇنغان سەلبى رولىرى، جەمئىيەتلىرى ۋە قىلمىشلىرىنىڭ ئومۇمىي خۇسۇسىيەتلىرىنى چۈشىنىشكە ۋە بۇ خىل «ئەقىدە» نى ئۆز ئىخلاس ـ ئېتىبارلىرىدىن چىقىرىپ تاشلاشتەك تارىخىي ئويغىنىش دەۋرىگە قاراپ بۇرۇلۇشقا باشلىغان. 1920 ـ يىللاردا قەشقەر، ئاتۇش، ئۇچتۇرپان، يەكەن، خوتەن خەلقىلىرى بىلەن بۇ جايلاردىكى دىنىي ئۆلىمالار ئىسلام دىنىنىڭ ھەقىقىي ئەھكاملىرىنى جارى قىلدۇرۇش، ئىسلام ئەقىدىلىرى نامى بىلەن پەيدا قىلىنغان غەيرىي «دىنىي قىلىق»، «دىنىي يول ـ ئادەت» لەرنى چەكلەش، ئىسلامنى قوغداش تەشەببۇسلىرى بىلەن جامائەت ھەرىكىتى قوزغاپ، شىنجاڭدا يەنە بېيجىڭدىن دىن تارقاتماقچى بولغان چەت ئەللىك مىسسىيونېرلارنى، ئىسلام دىنى نامى بىلەن ئۆز غەرەز ـ مەقسەتلىرى ئۈچۈن ھەرىكەت قىلغۇچى ئىسلام دىنى دۈشمەنلىرى ـــ خوجا ـ ئىشان، «ۋەلى»، «پىر» لارنى توسقان، يەكلىگەن ۋە ھەرىكەتلىرىنى چەكلىگەن. ھەتتا بىر قىسىم جايلاردا بۇ خىل كىشىلەرگە قارشى پۈتۈن جەمئىيەت بويىچە (ھاكىمىيەتتىن پۇقرالىغىچە، تۆۋەندىن يۇقىرىغىچە) دەككە بېرىش ھەرىكىتى كۆتۈرۈلۈپ كەتكەن. 1931 ـ، 1932 ـ يىللىرى ئۆزىنى ھازىرقى زامان ئەۋلىياسى دەپ ئېلان قىلىپ يەكەنگە پەيدا بولغان «ئاتەش خوجا» لار خەلق تەرىپىدىن كەلگەن يەرلىرىگە ھەيدىۋېتىلگەن. قەشقەر، ئاتۇش، ئۇچتۇرپان، يەكەن قاتارلىق جايلاردا شۇنىڭ مىسسىيونېرلىرىنىڭ «مۇناسىۋەتداشلىرى» بولۇۋالغان بەزى خوجا ـ ئىشانلارنىڭ بىر قىسمىغا قاتتىق دەككە بېرىلگەن. يەكەن، قاغىلىقلاردا ھىندى، ئافغان، كەشمىرلىك بالتىلارنىڭ كەتمەنلىرىنى چېپىپ ـ ھەمكارلىشىپ يەرلىك خەلقنىڭ نورمال ـ ئادەتتىكى دىنىي يوسۇنلىرى، دىنىي چۈشەنچە ۋە دىنىي ھەرىكەتلىرىگە «بېگە-

لىق» كىرگۈزۈش، چەت ئەللىك ساھىبلارنى «پىر» تۇتۇشقا ئۇندەش ھەرىكەتلىرىدە بولۇشقان راپىزە ئىشانلار توۋا قىلدۇرۇلغان، قاتتىق يەكلەنگەن. ئۆزىنى ھەزرىتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ 36 ـ نەۋرىسى دەپ ئېلان قىلىپ پۈتۈن قاغىلىق، پوسكامنى بېشىغا كىيىپ، مىڭلاپ مۇرت، سوپى، ھاپىز، خەلىپە قوبۇل قىلىپ، ئەگەشتۈرۈپ جاھانىي قايتا سوپىلاشتۇرماقچى بولۇپ مەيدانغا چىققان سىياسىي «دىندار» شەخس سايىرخان خوجىمۇ 1930 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا قاغىلىقتا يەرگە تىرىك كۆمۈپ ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن. پۈتۈن شىنجاڭدا سوپى ـ ئىشانلارغا، سوپى ـ ئىشانلىققا قارشى دىنىي، ئىجتىمائىي تەشۋىقاتلار قانات يايدۇرۇلغان. نەتىجىدە شىنجاڭدا خوجا ـ ئىشان، سوپى، «پىر» مۇرت شەخسلەرنىڭ ھەممىسى بىر مەزگىل ئەلدىن يىراق، يۇرتتىن سىرت، پىنھان جاي، چەت، بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلاردا «خۇدا بەرگەننى يەپ»، «دىيانىتى بۇزۇلغان»لاردىن خەۋپسىرەپ، چۆچۈپ كۈن ئالىدىغان پەقىر ـــ «مىسكىن»، «بىچارىلەر»دىن بولۇپ كېتىشكەن.

پەرىشتە ئولتۇرسا دېۋە بىلەن گەر،
ئۆگىنەر ۋەھىشىيلىك، نەپرەت خىيانەت.
ياماندىن ياخشىلىق ئۆگىنىپ بولماس،
بۆرە جۈجىلىقنى قىلامدۇ ئادەت؟

(سەئىدى شىرازى)

جاھالەت كۈچلىرى ـــ ئەزەلدىن ئۆزلىرىنىڭ تارىخىي مەغلۇبىيەتلىرىگە تەن بەرمەي (ئۆزلىرى، تۇتقان يوللىرىنىڭ زاۋال ـ جاھالەت يولى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشماي) خەلقنى ئالداش، خورلۇققا، زۇلۇمغا گىرىپتار قىلىش، دۇنياۋى مەئىشەت، بايلىق، ئابرۇي، ئىناۋەت ئۈچۈن ھەر قانداق ئىپلاسلىقلارنى قىلىشتىن يانماسلىقتەك ئەسەبىيلىك ۋەقەلىرىنى «خۇدالىق ئۈچۈن» ياكى «مۇسۇلمان» لىق پەزىلەت ھېسا-

بىدا ئۆزلۈكسىدىن ئۆزگەرتكەن، تاشلىۋەتكەن ئەمەس. خوجا ـ ئىد-شانلارنىڭ كېيىنكى چاغلاردىمۇ ھەر خىل زامان، ھەر خىل شارائىت ۋە ھەر خىل پەيت ـ پۇرسەتلەردە ھەر خىل يوشۇرۇن شەكىل، چا-رەـئاماللار بىلەن ئۇ يەر ـ بۇ يەردىن باش كۆتۈرۈپ چىقىپ خەلقـ-مىزگە زىيانكەشلىك قىلىپ تۇرغان ۋە تۇرۇشماقتا. مەسىلەن، 1946 ـ يىلى بەزى خوجا ـ ئىشانلار كۈچلىرى تەرىپىدىن قاغىلىقتا پەيدا قىلىنغان «تاغلىق ئوغرىلار» (گومىندائ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى قوزغالغان قوراللىق تاغ ئىنقىلابى ـــ ئا) غا قارشى تۇرۇش «خەلق ھەربكىتى ۋەقەلىكى» دىكى ۋەتەنپەرۋەر دىنىي ئۆلىما شېھىت، خەلق قۇربانى راشىدىن مۇيتىھاجى ئۆلۈمى، 1940 ـ يىللاردىن 1950 ـ يىللارنىڭ باشلىرىغىچە چەرچەن، نىيە، چارقىلىق ناھىيىلىرىنىڭ بىر قىسىم جايلىرىدا ئەندىرىنى مەركەز قىلغان ئەۋلادى قاچقۇن ئىشان ـــ «قۇشقاچ ھەزرەت» پاراكەندىچىلىكى، 1950 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا بەزى جايلاردا خوجا ـ ئىشانلار تەرىپىدىن پەيدا قىلىنغان ھەر خىل شەكىلدىكى ئەكسىلئىنقىلابىي ۋەقەلەر، ھادىسىلەر ۋە تارىختىن بېرى بىزنىڭ مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە، زامانۋىلىشىش، خەلقنى ئىنتىـ-پاقلاشتۇرۇش، ئۇيۇشتۇرۇش... ساھەلىرىدىكى بارلىق ھەربىكەتلىرىـ-مىزگە خوجا ـ ئىشانلار تەرىپىدىن قىلىنىپ كەلگەن زىيانكەشلىكلەرـ-نىڭ مىسالى خاتىرىلىرى بۇ پىكىرلىرىمىزنىڭ مەۋجۇت دەلىللىرىدۇر.

خوجا ـ ئىشان «پىر» لىرىنىڭ بۇگۈنىمىزدىكى جاھالەتچىلىك قىلمىشلىرى توغرىسىدا

بىلىشىمىزچە، شىنجاڭ بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭ مۇسۇلمانلىرى ئا-ر-تسدا ھازىر يەنىلا سوپىزم كۆچلىرى («خوجام»، «ئىشانىم»، «سو-پۇم»، «پىرىم»، «بۇۋىم»، «ئاشىق»، «مۇرت» ۋە باشقا «دىن» تو-نىغا يۆگىنىپ يۈرگەن تەجىمەل نوقانچىلار)نىڭ ھەرىكەتلىرى ساقلا-نىپ تۇرماقتا. يەنى ئۇ كونا مەزمۇنىڭ يېڭى تۈرىلمىسى، كونا جاھالەت شەكىللىرىنىڭ يېڭى ئەۋرىشكىلىرى ۋە ئۆتمۈش «ئەنئەنە»لىرى سۈپە-تىدە «دىنىي ئىش» شەكلى بىلەن رول ئويناپ تۇرماقتا. ئۆز مەقسەت، ئەپئاللىرىنى ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرى قىلىپ پەردازلاپ ۋە ئۇنى خەلقـ-مىز دىنىي ئىدىئولوگىيەسىنىڭ «ھازىرقى مەنبەسى» قىلىپ دەسسـ-تىشكە، «دىنىي داھىي» لىق، «ۋەلى»لىق، «پىر» لىق تەمەلىرى بىلەن ئىشلىمەي چىشلەپ، ئالدامچىلىق بىلەن جان بېقىشقا ھەم ئۆز «ئىستىـ-مال» لىرى ئۈچۈن خەلقىمىزنى ھازىرقى دۇنيانىڭ تەرەققىيات يوللـ-رىدىن چەتنىتىپ، غەپلەت ۋە جاھالەت ئىلكىدە تۇتۇپ تۇرۇشقا زوق-مەن بولۇپ تۇرغان بۇ كۆچلەر بۇگۈنكى كۈندە يەنىلا خەلقىمىز ئارد-سىدا «ئىمانغا ئۇندەش»، «ئىمان يېڭىلاش»، «ئاغزىغا ئىمان سې-لىش»، «دۇئا بېرىش»، «توۋا ئىستىغپار ئېيتقۇزۇش»، «كارامەت كۆ-رۈپ بېرىش» (پالچىلىق ـــ ئا)، «ئۆچ قىلىش»، «ئامراق قىلىش»، «غايىبنى بىلدۈرۈش»، «پىرە ئوينىتىش»، «كۆز دۇئالىرى» تارقـ-تىش، «قەست قىلىش»، «قەست ياندۇرۇش»، «شىپا دۇئا ئوقۇش»، «بەنت قىلىش»، «بەخت دۇئاسى قىلىش»... بىلەن شۇغۇللىنىشماقتا. بىزنىڭ بەزى تۇز كۆگۈل، ساددا، ئاللاھنىڭ بەرھەق دىنىغا ھېرىسمەن ئېيتقادكار يارانلىرىمىز ئۇلارنىڭ ئەنە شۇ خىل «دىن» نامى، «دىـن» «قۇدرىتى» بىلەن ئەمەلگە قويۇۋاتقان سۇيىقەستلىرىنىڭ ئاگسىز قۇر-

بانلىرىدىن بولۇپ بېرىشمەكتە. بۇ تېگى ـ تەكتىدىن ئالغاندا يەنىلا بىزنىڭ مىللىي تەركىبىمىزنىڭ ھازىرقى زامان ئىجتىمائىي كېسىلىدۇر. مىللىي ئەيىبىمىز ۋە ئەقلىي مەغلۇبىيەتچىلىكىمىزدۇر. مەن بۇ پىكرىلىرىمنى تۆۋەندىكى ئازغىنە بىر قىسىم نۇقتىلىق مەۋجۇت مىساللار بىلەن ئاساسلايمەن.

1. ئۇلار يەنىلا جاھالەت تەرغىباتچىلىقىدا

1983 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى يەكەننىڭ چىمدۇ دېگەن يېرىدىكى بىر چوڭ مەسچىتتە: «يەكەن چىلتەنلىرىمدىن كەلدىم، ھەزرىتى ئىسھاقى ۋەلىيۇللانىڭ ھازىرقى زامان نەسەبلىرىدىن بولىمەن. جەڭگىرخان خوجامنىڭ مۇخلىسىمەن...» دەپ ئۆزىنى تونۇشتۇرۇپ دۇئاغا قول كۆتۈرگەن بىر سوپى جامائەتكە مۇنداق دېگەن: «ئەي مۇسۇلمانلار، غاپىللار! ئاخىر زامان بولاي دەپ قالدى. خۇداۋەندە كېرىم بەندەم، پەيغەمبىرىم ئۈممىتىم دېسۇن، جەننەت ساۋابى تاپاي دېسەڭلار نامаз، روزا، ئۆشرە ـ زاكات، سەدىقە ـ پىترىنى زادىلا تەرك قىلماڭلار. «ئۇلۇغ پىر» لارنىڭ، ئەزىز ئەۋلىيا ـ ئەنبىيالارنىڭ مازارلىرىنى، قەدەم جايلىرىنى زادىلا تاشلىماڭلار، پىرسىزلىق گۇناھىدىن ساقلىنىڭلار، پىرلاردىن دائىم دۇئا ئېلىپ، قول بېرىپ مۇرت بولۇپ، ئىمانى كاملىققا ئېرىشىڭلار... خوتۇن ـ قىزلىرىڭلارنى روپاش، سەدىرە (يۇزىنى يۆگەپ جەمئىيەتكە كۆرسەتمەي دېمەكچى ـــ ئا) تۇتۇڭلار. نارەسىدە قىز، نەبىرە ۋە جىنسىي مەزلۇم بىچارىلەرنى نامەھرەمدىن توسۇپ، بالاغەت يېشىغا يەتكەن ھامان پەرزىنى ئادا قىلىۋېتىڭلار (قىزلارنى كىچىك چېغىدىلا ئەرگە بېرىۋېتىڭلار دېمەكچى ـــ ئا). ئويۇن ـ كۈلكە، مەشرەپ، نەغمە، بەزمە، ھارام ھاۋايى ـ ھەۋەسلەرنىڭ ھەممىسى كۆپۈرلىتۇر... بۇنىڭغا ھەۋەسلەنگۈچىلەر دوزاخقا چۈچۈلا بولغۇچىلاردۇر. بەندىدىن شېپالىق، شاپائەت، رىزقى تىلەش ـ كۈتۈش (دوختۇردىن داۋالىنىش، جەمئىيەتتىن، كىشىلەردىن ياردەم ئېلىش، مەدەت كۈتۈشنى دېمەكچى ـــ ئا) ئاللاھقا شەك كەلتۈرگەنلىك

لىكتۇر، شىپالىقنى، شاپائەتنى پەقەت بىر ئۇلۇغلاردىنلا كۈتۈگىلار، شۇلارغا ئوقۇتۇگىلار، پەتىۋا قىلدۇرۇگىلار، تەقدىرگە تەن بېرىگىلار، ھارام دۇنيانىڭ، پاسقلارنىڭ ئېزىنتقۇلۇق قىلىقلىرىدىن، سۆز - لەۋزىدىن پاك ۋە خالىي تۇرۇگىلار. دۇنيانىڭ ھارام نازۇ - نېمەتلىرى ئۈچۈن بەھۇدە زورۇقماي، ئاللاھنىڭ بەرگىنىگە، تەقدىردە پۈتۈلگەن رىزقى لوقمىلارنىڭ ھەممىسىگە شۈكۈر - قانائەت قىلىگىلار... ئازنا، پەيشەنبە كۈنلىرى كۈپارلار (مۇسۇلمان ئەمەسلەرنى دېمەكچى ــ ئا) نىڭ قولىدىن ھېچ نەرسە ئالماگىلار، بەرمەگىلار، سۆز قىلماگىلار، سۆزىنى ئاگلىماگىلار، مۇئامىلىدە بولماگىلار. سولتەكلەر (كادىرلار، مائارىپچىلار، زىيالىيلار، ئىشچى - خىزمەتچىلەر، زامانىۋى تۇرمۇشقا يۇزلەنگەن ياشلار ۋە ئاھاللەرنىڭ ھەممىسنى يەنى كالتا چاپان كىيگەنلەرنىڭ ھەممىسنى ئۇلار شۇنداق ئاتايدۇ ــ ئا) قولىدىن بىر نەرە ئېلىش - يېيىش ھارامدۇر... پەرزەنت، ئەۋلاد، پۇشتى نارەسىدىلەرنىڭ ھەممىسنى دىندىن دىل ئۇزمەيدىغان، ھالالچى، مۇسۇلمان، خۇداگۇي مۆمىنلەردىن قىلىپ تەربىيەت قىلىگىلار. زامان ئېزىنتقۇلىرىدىن پەخەس بولۇگىلار... دىندا ئوقۇگىلار، ئوقۇتۇگىلار، مۇسۇلمان ئادەم قىلىگىلار (زامان ئىلمىدىن يىراق، نادان تۇتۇگىلار دېمەكچى ــ ئا)، پىر، سەئىدلەرنىڭ دۇئالىرىنى ئېلىپ، نەزىرلىرىدىن ئۆتۈپ تۇرۇشنى قەرز بىلگىلار...».

مېنىڭچە، بۇ خىل «ۋەز - نەسىھەت» لەرنىڭ ھازىرقى زامان تەرەققىياتىدىن بىر قەدەر چەتەرەك قېلىۋاتقان، بەزى قارىسىغىلا ئىشىنىدىغان بولۇشى ئادەتتىلىنىپ كەتكەن ساددا، خۇداگۇي مۇسۇلمان يارانلىرىمىزغا كۆرسىتىدىغان تەسىرىنى تۆۋەن چاغلاشقا بولمايدۇ. بۇ خىل ۋەزخانلار ھازىرقى چاغلاردا ئىدىئولوگىيە جەھەتتىن تەرغىباتچىسى يوق يەرلەرنىڭ تەرغىباتچىلىرى، يۇرتدار چىلىقتا چوڭى يوق يەرلەرنىڭ چوڭلىرى، نازارەتتە ئىگىسى يوق يەرلەرنىڭ ئىگىلىرى، دىنىي تۇرمۇشتا يېتەكچىسى يوق جايلارنىڭ يېتەكچىلىرى بولۇۋالغان ئالدامچىلاردۇر. شۇنداقلا ئۇلار خېلى بىر قىسىم مۇسۇلمانلار يۇرتلىرىدا بو-

لۇپمۇ جاھالەتچىلىك ئادەت شەكلىگە كىرىپ كەتكەن بەزىبىر ئاھالىلەر تۇركۇملىرىنىڭ دىنىي تۇرمۇش، تىرىكچىلىك، ئېتىقاد ۋە پائالىيەت، ھەرىكەتلىرىدىن ئۆزلىرىنىڭ «دىنىي داھىي»، «ئۇلۇغ پىر» لىق ئۇ-رۇنلىرىنى رەسمىي تىكلەپ ئېلىشقان روھىي ھۆكۈمرانلاردۇر. ئۇلارنىڭ بىزنىڭ ھازىرقى ئىدىئولوگىيە، دىنىي تۇرمۇش ساھەيىمىزگە كۆرسە-تىۋاتقان زىيانلىق تەسىرلىرىنى ھەرگىز تۆۋەن مۆلچەرلىيەلمەيمىز، ئەل-ۋەتتە. بۇ خىل سەلبىي تەشۋىقاتلارنىڭ تەسىرى بىلەن 1983 ـ يىلى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بەزى جايلارنىڭ مائارىپ، مەدەنىيەت، سەنئەت، ئىلىم ـ پەن خىزمەتلىرىدە بىر مەزگىل چېكىنىش يۈز بەردى. ئايالـلار خىزمىتى، نىكاھ، قانۇن خىزمەتلىرى، بەزى قانۇنلار، جەمئىيەت خىز-مەتلىرى ھەر خىل دەرىجىدە دەخلىگە ئۇچرىغان. ھەتتا ھېلىمۇ ئۇچراپ تۇرماقتا. قاغىلىق ناھىيەسىنىڭ چوپان يېزىسىدا 1980 ـ يىلىدىن بۇ-يان سوپى «پىر» لارنىڭ يۇقىرىقىدەك «ۋەز ـ نەسىھەت» لىرى ئەدەپ كېتىپ، شۇ يېزىنىڭ 8000 دىن جىقراق ئاھالىسى بار توققۇز كەنتتە ئەنئەنىۋى خەلق مەشرەپلىرى يوقاپ كەتكەن. پۈتۈن يېزىدىكى مەك-تەپلەرنىڭ ھەممىسىدە ناھىيە ۋە ئۇنىڭدىن يۇقىرى دەرىجىلىك ھەر خىل مەكتەپلەرگە قىز ئوقۇغۇچىلار ئاساسەن بارالمىغان. يەنە شۇ نا-ھىيەنىڭ بىر قىسىم جايلىرىدا 1981 ـ، 1982 ـ يىللىرى 4000 دىن ئارتۇق بالا جاھالەتچىلەر تەرىپىدىن ئاتالمىش «دىنىي مەكتەپ» لەرگە تارتىپ كېتىلگەن. گۇما ناھىيەسىدە بىر نەچچە «پىر» نىڭ «بېشارد-تى» بىلەن (يوشۇرۇن قۇترىتىشى بىلەن) بەزىبىر باشلانغۇچ مەكتەپ-لەرنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى ئۇرۇلغان، بەزىبىر ئايال ئوقۇتقۇچىلار سىقـ-لىشقا ئۇچرىغان.

مىللىتىمىزنى ھازىرقى دۇنيادا يەنىلا ئاتالمىش «دىنىي» يول يەنى تەرىكىدۇنيا جاھالەتچىلىكى بىلەن تۇتۇپ، تۇرۇشقا ئۇرۇنۇۋاتقان بۇ خىل جاھالەت تەرغىباتچىلىرىنىڭ يۇقىرىقىدەك زەھەرلىك تەرغىباتلىرى دىنىي جەھەتتىن ئەمەلىيەتتە ھەزرىتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ: «... بىلىم تەھسىل قىلىش ئەر ـ ئايال مۇسۇلمانلار ئۈچۈن پەرز-

دۇر...»، «كىشىنىڭ بارلىق ھەرىكىتى خالىس خۇدالىق ئۈچۈن بولۇ-شى ۋە چوڭ مۇسىبەت، ۋەقەلەرگە سەۋەب بولىدىغان دۇنيا مەنپەئەتـ-نى كۆزدە تۇتماسلىقى لازىم...»، «مۇسۇلمانلار بەدنىيەتلىك قىلمـاس-لىقى، پاك بولۇشى، ئېھتىياتچان بولۇشى، مۇئامىلىدە سىلىق بولۇشـى، ناتوغرا ئىشلارنى پۈتۈنلەي تـەرك ئېتىـشى لازىم. ئەر بـولسۇن، ئايـال بولسۇن ھەممەيلەن شۇنداق قىلغاندىلا قىلغان ئىبادىتى ئاندىن قوبـۇل بولىدۇ» (يۇقىرىقى ستاتىلار «مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تەرجىمھـا-لى» نىڭ 31 ـ بېتىدىن، قۇرئاندىكى «سۈرە ئال ئىمران 169 ـ ئايەتـ-نىڭ بىر قىسمىدىن كۆچۈرۈلدى) دېگەن تەلىماتلىرىغا زىتتۇر. ئۇ خىل تەرغىباتچىلار يالغان ۋە ئەڭ قەبىھ گۇناھ قىلغۇچى نەپسانىيەت خىيـا-ئەتچىلەردۇر. مۇسۇلمان يارەنلىرىمىز خۇددى پەيغەمبىرىمىزنىڭ: «ئىنسانلار پەرۋەردىگارى، ئىنسانلارنىڭ پادىشاھى، ئىنسانلارنىڭ ئىلاھى ئاللاھقا سېغىنىپ، كىشىلەرنىڭ دىللىرىدا ۋەسۋەسە پەيدا قىلغۇچـى جىنلاردىن ۋە ئىنسانلاردىن بولغان يوشۇرۇن شەيتاننىڭ ۋەسۋەسىنىڭ شەررىدىن پاناھ تىلەيمەن» («قۇرئان كەرىم»، 11 ـ سۈرە ناس، مەككىدە نازىل بولغان 6 ـ ئايەت) دېگىنىدەك بۇ خىل جىن ـ شەيـ-تان، ھازازۇل ئالدامچىلارنىڭ يۇقىرىقىدەك تەرغىباتلىرىغا ئالدانماسلىقـ-لىرى، ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇشلىرى، ئۇنداق كىشىلەرنىڭ ئەدىپىنى بېـ-رىشلىرى لازىمدۇر.

2. ئۇلار يەنىلا «پال» چىلىقتا

پالچىلىق (رەمباللىق، قۇرئىيلىق) ـــ ئەسلىدە ئىسلام ئەقىدىلىرىگـە زىت، ئېپتىدائىي جەمئىيەت ئىنسانلىرىنىڭ خىيالىي تەسەۋۋۇرلىرى ئـا-ساسىدا شەكىللەنگەن بىر خىل خۇراپىي چۈشەنچىدىن باشقا نەرسـە ئەمەستۇر. ئىسلام ئەقىدىچىلىرى بۇ خىل چۈشەنچىنى تارىختىن بېـرى بىر خىل «غەيرىي ئەقىدە» سۈپىتىدە ناھايىتى قاتتىق رەت قىلىـپ، ھارام قىلمىش سۈپىتىدە قارىلاپ كەلگەنىدۇر. لېكىن، بىزنىڭ دىنـي تۇرمۇشىمىزغا ئارىلىشىۋالغان، سوپى ـ ئىشانلار بۇ خىـل «ئەقىدە»نـى

بىزنىڭ جەمئىيىتىمىزدە تارىختىن بېرى ئىسلام ئۇقۇمى سۈپىتىدە يەنى ئۆزلىرىنىڭ «كارامەت» كارلىق «خاسىيەت» لىرىنى «ئىسپات» لايدىغان «مەۋجۇت رېئال مۆجىزە» سۈپىتىدە كۆرسىتىپ ۋە جارى قىلدۇرۇپ كەلمەكتە. بۇمۇ بىزگە تارىختا سوپى ـ ئىشانلار تەرىپىدىن يۇقىتۇرۇپ قويۇلغان روھىي زەئىپلىك، روھىي بەدبەختلىكتىن ئىبارەت بىر تۈردۇر. بۇ خىل «ئەقىدە» دىن ۋە بىزنىڭ بۇ خىل بەدبەختلىكىمىزدىن سوپى ـ ياران «پىر»لار ھازىرمۇ ئاجايىپ قارامليق ۋە ھىيلە-گەرلىك بىلەن پايدىلانماقتا. بىز بۇ ھەقتە سانسىزلىغان ئېچىنىشلىق مىسالىلارنىڭ بىرى سۈپىتىدە 1980 ـ يىللاردا قاراقاش ناھىيە زاۋا يېزىسىدىكى «رەمبال بۇۋۇم» ساجىدە «پىر» خېنىم (يەرلىكتە «چىشى ئەۋلىيا» نامىنى ئالغان ـــ ئا) نىڭ چىرا ناھىيەسىنىڭ نۇرى يېزىسىدا سادىر قىلغان مۇنۇ «رەمبال»لىق ۋەقەسىنى ئەسلەپ ئۆتىمىز.

... بۇ يېزىدىكى 32 ياشلىق خۇراپات رىياكارى توختى بارات يېقىنقى بىر قانچە يىل مابەينىدە ئۆپكە كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ بىر قانچە نۆۋەت داۋالانغان بولسىمۇ ساقىيالمىغان ھەم «بۇ كېسەلدىن ساقىيالماسلىقىمدا چوقۇم باشقىلارنىڭ قەستى بار (كىشىلەر ئوقۇپ قەست قىلغان دېمەكچى ـــ ئا)» دېگەن ئويدا بولغان. ئۆتكەن يىلى 5 ـ ئايىنىڭ 27 ـ كۈنى قاراقاش ناھىيەسىنىڭ زاۋا يېزىسىدىكى رەمبال ساجىدە بۇۋىنى ئۆز ئۆيىگە چىللاپ پال سالدۇرغان. «پالچى» ساجىدە «بۇۋىم» بىر قاتار غايىب «كارامەت» لەرنى بېشارەت قىلغاندىن كېيىن توختى باراتقا: «سىلىگە باشقىلارنىڭ قەستى بار ئىكەن، قەست قىلغۇچى ئىككى ئادەم بولۇپ، ئۇلار قىلغان قەستنىڭ بىرى («قەست ئىيتى» ئوقۇلغان ماددىي نەرسىنىڭ بىر پارچىسى دېمەكچى ـــ ئا) بوسۇغىلىرىنىڭ ئاستىدا، يەنە بىرى مازاردا ئىكەن. ئەگەر ئۇ نەرسىلەر تېپىلمىسا كېسەللىكلىرىدىن ئۆمۈرۋايەت ساقىيىپ كېتەلمەيدىكەنلا...» دېگەن. بۇ چاغدا توختى بارات قورقۇپ تىترەپ «بۇۋىم» گە بۇ نەرسىلەرنى تېپىپ بېرىشنى قاتتىق ئىلتىجا قىلىپ (يالۋۇرۇپ) تۇرۇۋالغان. «پالچى بۇۋىم» ئۇنىڭ قىلتاقتا چۇشكەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن

مەزكۇردىن كۆپرەك ئولجا ئۇندۇرۇۋېلىش ئۈچۈن ئۇنىڭغا ئۆيىنىڭ بوسۇغىسىنى كولاپ ئۇ يەردىن چىققان تاش ـ كېسەك، توپا ـ چال- مىلارنى كۆرسىتىپ «سىلىگە قەست قىلىپ ئايەت ئوقۇپ يۈرۈپ كۆ- مۈۋەتكەن نەرسىلەر مۇشۇ» دەپ ئىشەندۈرگەن. توختى بارات بۇنىڭ- دىن تەسىرلىنىپ «رەمبال بۇۋىم» گە بىر تاي، بىر ئېشەك، 50 يۈەن نەق پۇل ۋە بىر يارتا قوي گۆشى «دۇئا» قىلدۇرۇپ، ئاتالمىش ئۆزىگە قەست قىلغان كىشىلەرنى تېپىش، ئۇلاردىن ئۆچ ئېلىش نىيىتىگە كەل- گەن ھەم «قەست» تىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن دەرھال بىر قۇتىغا بىر پارچە گېزىت قەغىزىدەك چوگلۇقتىكى بىر تۇمار، ھۆپۈپ تاجىسى ۋە بىر پاي ئالتۇن زىرىنى سېلىپ يېنىدا ساقلاپ «قەست»تىن مۇداپىئە- لەنگەن. نېرى ئويلاپ، بېرى ئويلاپ ئاخىر ئۆز يېزىسىدىكى سادىر قا- رىم بىلەن مەسۇم موللام دېگەن كىشىلەردىن ئورۇنسىز «گۇمان» لىنىپ ئۇلارنىڭ پېيىغا چۈشكەن. كېچىلىرىمۇ «قارا بېسىپ» ئۇخلىيالمايدىغان بولۇپ كەتكەن. ئاخىر «قەستچىلەر»دىن «ئىنتىقام» ئېلىش قەدىمىنى تېزلىتىپ، سادىر قارىم دېگەن بىگۇناھ كىشىنىڭ يانلىرىنى ئاختۇرغان. ئالداپ ئۆيىگە ئاپىرىپ، ئادەم يېغىپ باغلاپ، ئۇرۇپ قاتتىق قورقۇتۇپ قىستاپ «ئىقرار» قىلغۇزۇشتا قىلمىغان ۋەھشىيلىكى قالمىغان. مەسۇم موللام دېگەن كىشىنىمۇ باغلاپ تېڭىپ قويۇپ ئىككى چىشىنى سۇغۇ- رۇۋالغان، ئاغزىنى يىرتىۋەتكەن. سادىر قارىم دېگەن كىشىنىڭمۇ ئىككى چىشىنى چۈشۈرۈۋەتكەن، ئاغزىنى، گال، تامغاقلىرىنى قاتتىق زەخىم- لەندۇرگەن... شۇنداق قىلىپ «رەمبال بۇۋىم» «پال» سېلىپ توختى باراتنىڭ جىنايەت قىلىشى، بىگۇناھ ئىككى دېھقاننىڭ قاتتىق زىيان ـ زەخمەتلەرگە دۇچار بولۇش ئاقىۋىتىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان، مۇسۇلمان كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا بىرلىكىگە، تىرىكچىلىكىگە، خاتىرجەملىكىگە زە- يانكەشلىك قىلغان بۇ خىل ئالدامچىلار جەمئىيىتىمىزنىڭ ھەممىلا يەر- لىردە ساقلىنىپ، ھەربىرىكەتلىنىپ كەلمەكتە. بەزى گول، نادان يارانلە- رىمىز ھېلىمۇ يۇقىرىقىدەك «سوپى»، «پىر»، «بۇۋىم» لەرنىڭ بە- خۇدلاشتۇرۇشلىرى بىلەن «بارىنى ئوغرى، قالدىسىنى رەمبال ئالىدە-

غان» «تەقدىر» دىن قۇتۇلالمايۋاتىدۇ. بۇ خىل «دىنىي تەقدىر» دىن ۋە بۇ خىل روھىي قۇللۇقتىن قۇتۇلۇش بىزنىڭ ھازىرقى ئەڭ جىددىي، مىللىي قەرزىمىز ۋە مەجبۇرىيىتىمىز بولۇپ تۇرماقتا.

3. ئۇلار يەنىلا «دۇئا»، «تىلاۋەت» ئالدامچىلىقى يولىدا

دۇئا قىلىش، ساۋابلىق ئىزدەش — مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي ئادەتلىرى جۈملىسىگە كىرىدىغان، خالىس ۋە ئىنتايىن ھالال نىيەت بىلەن ئادا قىلىشقا تېگىشلىك دىنىي مەجبۇرىيەتتۇر، يەنى ھەقىقىي مۇسۇلماندىق مەجبۇرىيىتىدۇر. ھەر بىر دۇئاگۇي — ھەقىقىي دىندار، ئەڭ ئەخلاقلىق، مۆمىن، ئىسلام ئىلمىغا سادىق، دىيانەتكارلىقى مۇسۇلمانلارغا تەسىر ۋە تۇغرا ئىما ـ ئىشارەت كۆرسىتىپ تۇرالايدىغان، دىندارلىقى قۇسۇرسىز، مەۋقەسى سۇسلاشمايدىغان، خۇدا يولىدا چۈشكەننى خۇدا يولىغىلا خالىس سەرپ قىلىدىغان، نامرات، شەخسىيەتسىز، ئالىيجاناب، پەس ھەۋەسلەردىن تولىمۇ خالىي دىندارلاردىن بولۇشى زۆرۈردۇر. قۇرئان ھەدىسىنىڭ روھىدا، پاسىق، جاھىل، نادان، بىلىمسىز، قىلىقى سەت، ھىيلىگەر، ئاز بىر نېمىنى دەپ كۆپكە زىيان سالىدىغان، مەنپەئەت تەمەگەرلىكى ئۈستۈن، سۈخەنچى، ئېتىقادى سۇس، ئالدامچىلىقنى كەسىپ قىلىۋالغان سۈيقەستچى، تىرىكتاپ، ئۇششۇقلۇققا كۆنگەن ھەر قانداق ئەھلىي مۇسۇلمانىدىن دۇئا ئېلىش، ساۋابلىق كۈتۈش، ئاللاھنىڭ ئالدىدا كەچۈرگۈسىز گۇناھ ھېسابلىنىدىغانلىقى تەكىتلەنگەن. دۇئاگوي: «... دۇئادا ئالغان ئولجا (نەرسە) نىڭ نېمە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئۇنىڭ بەشتىن بىر قىسمىنى ئاللاھقا (ئەمەلىيەتتە جەمئىيەت ئىشلىرىغا — ئا) قالغىنىنى ئاللاھنىڭ ئەلچىلىرىگە، تۇغقانلارغا، يېتىم ـ يېسىرلارغا، نامرات، بىچارىلەرگە، مۇساپىر يولۇچىلارغا ئاتىشى كېرەك...» (قۇرئان: 8 ـ سۈرە 41 ـ ئايەتتىن) «مۇسۇلمان كىشىنىڭ بىراۋغا بولغان دۇئاسى (بىراۋغا بولغان ئالقىشى ياكى قارغىشى دېمەكچى — ئا) ئۆز مەقسىتى ئۈچۈن ئەمەس، ئاللاھ ئۈچۈن بولۇش لازىملىقىنى ئۆگىنىش كېرەك...» («مۇھەممەد

ئەلەيھىسسالامنىڭ تەرجىمھالى» 334 ـ بەت) دېگەن پىرىنسىپلىرىغا قەتئىي رىئايە قىلىشلىرى شەرتتۇر. لېكىن، بىزدىكى بىر قىسىم «دۇئا-گۇي» ـــ سوپى، ئىشان، «پىر» لار يەنى ئاتالمىش «دۇئا» خانلار ھا-زىرقى چاغلاردا ئىسلامنىڭ «دۇئا» توغرىسىدىكى يۇقىرىقى پىرىنسىپ ۋە دىنىي ئەخلاق ئۆلچەملىرىگە پۈتۈنلەي خىلاپلىق قىلىشىپ، دۇئانى ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئەت تېپىش، ئىشلىمەي چىشلەش، كىشىلەرنىڭ قان ـ تەرىنى شوراپ دۇنيا تېپىش، مۇسۇلمانلارنى يامۇاش، مۆمىن، بويـ-سۇنغۇچىلارغا ئايلاندۇرۇش، ئاخىر خەلقىمىزنى مىللىي خورلۇق، مىل-لىي چۈشكۈنلۈككە ئىتتىرىشتەك قەبىھ ۋە ئىنتايىن رەزىل مەقسەتلىرى ئۈچۈن پايدىلىنىپ كەلگەن ۋە كېلىشمەكتە. ئۇلارنىڭ بۇ ساھەدىكى بەزىبىر ئوسال قىلمىشلىرى توغرىسىدا بېقىنقى يىللار جەريانىدا يۈز بەرگەن مىسالاردىن ناھايىتى ئازلا بىر قىسمىنى قىسقىچە ئەسلەپ ئۆ-تۈش ئورۇنلۇقتۇر:

1981 ـ يىلى قاغىلىقنىڭ چوپان يېزا 2 ـ كەنتىدە سوپى ـ ئىشان خۇراپاتچىلىقىغا تېڭىنىدىغان بىر دېھقان تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈت-تۈرگەن قىزىنى بۇ ئائىلىدىكىلەرنىڭ چوڭلىرىنى «دۇئا» بىلەن ئۆزدە-گە رام قىلىۋالغان، كېلىش مەنبەسى نامەلۇم بىر نائەھلى سوپىغا «ساۋاب»لىق ئۈچۈن «دۇئا» قىلدۇرۇۋېتىلدۇ. ئۇ قىز بۇ سوپى بىلەن ئىككى يىل «خۇداغا قۇلچىلىق» قىلىپ ياشايدۇ. بۇ سوپى تۇغۇلغان بىر بالىسى بىلەن ھەممە «ساۋاب» نى بۇ قىزغا قالدۇرۇپ بىر كېچە-دىلا غايىب بولىدۇ. قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى بىرەر يىلغىچە ئىزدەپ ئۇ-قۇشۇپ بۇ «دۇئاگۇي» «پىر»نىڭ خەۋىرىنى گۇما ناھىيەسىدىكى تۇرمە كامىرلىرىنىڭ بىرىدىن ئالىدۇ. مەلۇم بولۇشچە، گۇمىلىق كەسـ-پىي ئوغرى مەمەت 1970 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا 10 نەچچە يىللىق قولغا ئېلىنغان بولۇپ، تۇرمىدىن قېچىپ، مۆكۈپ ـ چۆكۈپ ئېقىپ يۈرۈپ نۇرغۇن جىنايەتلەرنى قىلىش جەريانىدا بۇ يەرگە كېلىپ، بۇ «ئولجا» غا «دۇئا» قىلغان.

1980 ـ يىلىدىن 1982 ـ يىلىغىچە قەشقەر شەھەر ئىچىدە «دىنىي

ئۆلما» لىق قالپىقنى كىيىۋالغان 80 نەچچە ياشلىق بىر «ئۇلۇغ زات» «دۇئا» خۇمار، «ساۋاب»قا تەقەززا بولۇپ يۈرىدىغان ئۆچ ئائىلىدىن ئۆچ كىچىك باكىر قىزغا «دۇئا» قىلىپ، مەلۇم مەزگىل ئىچىدە ئۇلارنىڭ ئائىلىلىرىگە تېگىشلىك «دۇئا» سىنى، «ساۋاب» نى بېرىپ، قىزلارنى نىكاھ زىدىسى قىلىپ قويۇپ ئاخىر «دۇئا»نىڭ سىرى پاش بولۇش ئالدىدا، بۇ قىزلارنىڭ بىرىگە «چۆچۈرىنى چوڭ تۇغدىكەن» دەپ، يەنە بىرىگە «قولى قاتتىق، ئۆزى قوپال ئىكەن» دەپ، يەنە بىرىگە «سامسىنى يوغان ياقىدىكەن...» دەپ «گۇناھ» قويۇپ «تالاق خېتى» نى بېرىپ ئاتا ـ ئانىلىرىغا تاپشۇرۇپ بەرگەن.

1979 ـ يىلى ئۇرۇمچى پويىز ئىستانسىسىنىڭ قاچىلاش، چۈشۈرۈش مەيدانىنىڭ ئائىلىلىكلەر قورۇسىغا نامەلۇم بىر «ئۇلۇغ پىر» پەيدا بولۇپ، بىر ئىشچىنىڭ ئۆيىدە بىر ـ ئىككى ئاي «دۇئا» ئوقۇپ «ئىمان بېغىشلاپ»، «ساۋاب» ئاتا قىلىپ يۈرۈپ ئاخىر بۇ ئىشچىنىڭ ئىككى بالىلىق بولغان خوتۇنىنى «دۇئا قىلىپ» ئالداپ ئېلىپ قېچىپ كەتكەن.

«شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1987 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنىدىكى سانىدا خەۋەر قىلىنىشچە، ئاقسۇ شەھەر ئىچىدە «خەلپەت» نامى بىلەن «دىنىي زات» بولۇپ يۈرگەن جاھالەتچى مۇرتەد تۇرغۇن ئۆمەر 1986 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ئاغزىغا «ئىمان» سېلىش، «دىندا ئوقۇتۇش» نامى بىلەن «دۇئا» بېرىپ چۆرىسىگە يىغىۋالغان چوڭى 11 ياش، كىچىكى سەككىز ياش بەش ئۇيغۇر قىزىنى گوللاپ «ساۋاق» بېرىدىغان خالىي جايغا (قېيىن ئاتىسىنىڭ ئادەم ئولتۇرمايدىغان ئۆيىگە) ئاپىرىۋېلىپ ئۇلاردىن ئۆچىنىڭ ئىپپەت ـ نومۇسىغا تەگكەن. يەنە ئىككىسىگە بەدقىلىقلىق قىلغان. خەلقنىڭ قاتتىق غەزەپ ـ نەپرىتى بىلەن ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئوتتۇرا خەلق سوت مەھكىمىسى تەرىپىدىن يېقىندا مۇددەتسىز تۇرمىگە ھۆكۈم قىلىنغان بۇ «دۇئا-گۇي»، «ئىمان ساقلىغۇچى»نىڭ قىلمىشىنى قانداقمۇ مۇسۇلمان قىلىقى دېيىشكە بولار؟ ئاغزىدىن سۈت تېمىپ تۇرغان گۆدەك قىزلىرىنى ئىك-

كى قوللاپ ئەنە شۇنداق «ئاغزىغا ئىمان سالغۇچى»، «مەلئۇن» دىندارنىڭ قارا چاڭگىلىغا سېلىپ بەرگەن ئاتا ـ ئانىلار ئۆزلىرى تاپقان بۇ «ساۋاب»نىڭ دەردىنى ئۆمۈرۋايەت تارتماي قالارمۇ؟ بىز بۇ يەردە تارىختا ئۆتكەن مەشھۇر مۇسۇلمان ئەدىب ئابدۇلمەجىد سانائىنىڭ «غاپىل ۋە جەسەت ـــ بىر نەرسە پەقەت» دېگەن ھېكمەتلىك مىسرا-سى بىلەن ئۆز ئەپسۇسىمىزنىلا ئىچىمىزگە يۇتۇپ قالىمىز خالاس.

يەنە مىساللار: جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئۇرۇمچىگە پەيدا بولۇپ «ئافاق خوجامنىڭ 5 ـ ئەۋلاد نەۋرىسىمەن» دەپ «پىر»لىق قىلىپ يۈرگەن بىر ئىشاننىڭ مۇشۇ بىر نەچچە يىل ئىچىدە ئۇرۇمچىدە «دۇئا»غا ئالغان «خوتۇن»لىرى ئون نەچچىدىن ئېشىپ كەتكەن. ئىگىلىشىمىزچە، ئاپتونوم رايونىمىز مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا يېقىنقى ئىككى ـ ئۈچ يىل ئىچىدە «دۇئا بېرىش»، «دۇئا قىلىپ قويۇش»، «نىجات دۇئاسى»، «كۆز دۇئاسى»، «شىپالىق دۇئاسى»، «قورقاق دۇئاسى»، «ئىمان يېڭىلاش دۇئاسى»، «چۈش دۇئاسى»، «گۆدەكلەرنى مۇسۇلمان قىلىش دۇئاسى»، «ساۋاب دۇئاسى»... دېگەندەك سانسىزلىغان «دۇئا» لارنى «ئىجاد» ۋە دەستەك قىلىشىپ يۈرىدىغان «ئۇلۇغ پىر»، «ئۇلۇغ سوپى»لار خېلىلا كۆپەيىپ كەتكەن. «دۇئا» ئالدامچىلىقى بىلەن خەلقنىڭ پۇل ۋە جېنى، مال ـ مۈلكىنى قاقتى ـ سوقتى قىلىدىغان، ھەتتا كىشىلەرنىڭ جېنىغا، خوتۇن ـ بالىلىرىغا، مال ـ مۈلۈك تىرىكچىلىكىگە «دۇئا» قىلىپ قويىدىغان يەنى «دىن»نى قالقان قىلىۋېلىپ ئوغرىلىق، بۇلاڭچىلىق، قاتىللىق، باسقۇنچىلىق، بۇزغۇنچىلىق جىنايىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان «دۇئاگۇي» قىزىلكۆزلەردىن قاتتىق ساقلىنىش، مۇداپىئەلىنىش ۋە ئۇلارغا قارشى ھەرىكەت قىلىش ھەر بىر مۇسۇلماننىڭ ھازىرقى چاغلاردىكى ۋىجدانى ۋە ئىمانى قەرزىدۇر. بىز بۇ خىل «دۇئاگۇي» لارنى زامانىمىزدىكى پەم ـ ئىدراكتىن خالي، ئەقىلسىز، غەيرەتسىز، ئىنسابسىز، ھاياسىزلار دەپ قارايمىز. ئۇلار خۇددى «مەھبۇبۇل قۇلۇپ» تا كۆرسىتىلگەندەك: «ئۇلارنىڭ كۈندۈزى ھەر يانلارغا قاتراشلىرى ـــ ئالدامچىلىق بىلەن خەلقتىن نەرسە ئېلىش ۋە

كېچىسى كېلىپ ئوغرىلىق قىلىش ئۈچۈن ھەر يانغا كۆز سېلىشتىن ئىبارەتتۇر. ئۇلار كىشىلەردىن ياخشىلىق كۆرسە شۇكۇر قىلمايدۇ. كۆڭۈللىرىنى رىياكار سوپىلارنىڭ كۆڭلىدىكىدەك ناخۇشلۇق قاپلىغان. ۋەج تاپسا تۈگۈنچەككە تۈگىشىدۇ. ئۇلارنىڭ تۈگۈنچەكلىرىنى ئۆلۈكنى يۇغان كىشىلەردىن باشقا كىشىلەر ئاچالمايدۇ، يېشەلمەيدۇ. ئۆلۈكى بىلەن قوشۇلۇپ يەرگە كۆمۈلۈپ كېتىدۇ. ئۇنى تۇپراقتىن باشقا ھېچنېمە يېيەلمەيدۇ. بۇ دۇئاگۇيلارنىڭ ئارىسىدا يەنە ئۆزىنى «قەلەندەر» دەپ ئاتايدىغانلىرى بار. ئۇلار ئادەمىيلىكتىن يىراق، ھەتتا دۆھ، شەيتانلارمۇ ئۇلارنى تىللايدۇ. ئۇلار ئىنسانىيەتتىن، مۇسۇلمانچىلىقتىن يىراق بولۇپ، تۈگۈز ۋە ئېيىقلار ھايانتا ئۇلاردىن ياخشىراق تۇر...»

يېڭى مازارپەردس «ئاشق»، «مۇرت»لار توغرىسىدا

ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ بىر قىسىم جايلىرىدا، بولۇپمۇ مەدەنىيەت تەرەققىياتى تۆۋەنرەك، زامانىدىن كېيىنرەك قېلىۋاتقان جايلاردىكى مۇسۇلمان ئاھالىلەر ئارىسىدا بىز يەنىلا جاھاندىن قول ئۈزۈپ، بىر جايدا ماكانلاشماي، ئۆيلۈك ـ ئوچاقلىق، بالا ـ چاقلىق بولماي، ئۇ-دۇللۇق تاپقىنىنى ئۈدۈللۇق يەپ تۇگىتىپ، كەلگەن يەردە يېتىپ ـ قوپۇپ، يۇيۇنماي، تارانماي، بۇرگە، پىت ـ قۇشلارغا بوغۇلۇپ، قاس-ماقلىشىپ، نېمە تاپسا شۇنى يەپ، جۇلجۇل، قۇراق كىيىملەرنى كىيە-شىپ، يالىڭاياغ، يالاڭباش، تەلەتى سەت، تەرى قورقۇنچلۇق، ھەتتا كىيىم ـ كېچەكسىز يۇرىدىغان بەزى بىر ھەر خىل سەت قىياپەتلىك تەركىدۇنيا كىشىلەرنى ئارىلاپ ئۇچرىپ تۇرماقتىمىز. ئۇلار بەزى سوپى «پىر» لارنىڭ نەزىرىدە «ئاخىرەت» لىكىنى تاپقان، «كۆڭلى ئاق»، «دىلى يورۇق» دەپ قارىلىدىغان، ئۆزلىرىنى بولسا «ئا-شىق»لار، «مۇرت»لار دەپ ئاتىشىدىغان غەلىتە مۇسۇلمانلاردۇر. ئۇلار: پالانچى «ئۇلۇغ مازار»دىن، پالانچى «ئۇلۇغ جاي»دىن كەل-دۇق، پالانچى ئەۋلىيا، «پىر»، «خوجام»لارنىڭ «مۇرت»، «ياران»، «ئاشق»لىرىمىز... دېگەندەك نام ـ ئاتاقلارنى شىپى كەلتۇرۇپ، كە-شىلەر ئارىسىدا «ئاشق»لىق، «مۇرت»لىق قىلىشماقتا. ئۇلارنىڭ مۇشۇ كۆنلەردىكى «دىنىي مەركەز» لىرى ئاساسەن پىچاندىكى «تۇيۇق خو-جام» (ئەسھابۇل كەھىف)، نىيەدىكى «ئىمامى جەپىرى سادىق مازى-رى»، يەكەندىكى «چىلتەن مازىرى»، قەشقەردىكى «ئافاق خوجا ما-زىرى» قاتارلىق بىر قىسىم «سىرلىق» «مازار»لاردىن ئىبارەت بولماق-تا. شۇڭا بىز بۇ خىل كىشىلەرنى زامانىمىزدىكى مەلۇم دىنىي تەرىقەت ئىدىئولوگىيەسىنى ئاساس قىلغان، «پىر»، «ئۇستاز» لىرى ئېنىق،

نىشانىسى تەركىدۇنياچىلىق (دۇنيانى «دوست تۇتماس» لىق) تىن ئىبارەت بولغان، ھاياتقا قىزغىنلىقى سۇس، چۈشكۈن روھىي ھالەتكە ۋەكىللىك قىلغۇچى، خاراباتى ئىنسانلار تۈركۈمىدىن تەتقىق قىلىمىز، كۆزىتىمىز. بۇ خىل «ئاشىق»، «مۇرت» لار توغرىسىدا ھازىرچە قولىمىزدىكى بىر قىسىم ماتېرىياللارنىڭ بىرلا پارچىسىنى يەنى نىيە ناھەيەسىدىكى «ئىمام جەپىرى سادىق مازىرى»، پىچاندىكى «تۇيۇق خوجام مازىرى»نى تولىراق شېپى كەلتۈرۈپ «ئاشىق»، «مۇرت» پېتىشتۈرۈپ، پېتەكلەپ يۈرۈۋاتقان مەلۇم بىر «پىر» نىڭ مۇشۇ ھەقتىكى پائالىيەتلىرى توغرىسىدا قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز. بۇ «پىر» 1982 ـ يىلىدىن 1985 ـ يىلى يازغىچە ئالتە «ئاشىق» ھەمراھى بىلەن پەچان، سانجى، قۇتۇبى، گۈچۈڭ، موري، جىمسار، ئۈرۈمچى، تۇرپان ناھىيەلىرى ۋە شەھەرلىرىنىڭ بىر قىسىم بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلىرىدا «ئىمان يېڭىلاش»، «دۇئا بېرىش»، «توۋا ئىستىغپار قىلدۇرۇش» ۋە «ھالال ـ ھارام» پەتىۋاچىلىقى... بىلەن شۇغۇللىنىپ نۇرغۇن كىشىلەرنى «ئىمانى كامىل» لىققا «پېتەكلىدى»، بەزىلەرنى «ئاشىق»، «مۇرت» قىلدى. «ئىمامى جەپىرى سادىق»، «تۇيۇق خوجام» «مازار» لىرىنى ھەر يىلى تاۋاپ قىلىپ تۇرۇشنىڭ «ئەڭ ئۇلۇغ»، «ئەڭ ساۋابلىق»، «ئەڭ خاسىيەتلىك» «ئەھمىيەت»لىرىنى كۆچەپ چۈشەندۈردى. ھەتتا كىشىلەرنى ئىبادەت ئۈچۈن مەككىگە بارماي شۇ يەرلەرگە بېرىشقا چاقىردى. ئۇ «ئىمامى جەپىرى سادىق مازىرى» توغرىسىدا مۇنداق دەيدۇ: «بۇ مازار مۇسۇلمانلارنىڭ ئۇلۇغ سەجدىگاھى بولۇپ ھەزرىتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ نەسەبى ـــ ئىمامى جەپىرى سادىق رەزـ

① بۇ «خوجام» بۇ يەردە پۇتۇنلەي يالغان ئېيتىپ، ئۆزىنىڭ ئالدامچىلىق، يالغانچىلىق ھۈنىرىنى ئاشكارىلاپ قويغان. «رەۋزە تۈرسىپا» دېگەن تارىخ كىتابىدىن ۋە باشقا تارىخىي ماتېرىياللاردىن بىلىشىمىزچە، ئىمام جەپىرى سادىقنىڭ ئەسلىي ئىسمى ئىمام مۇھەممەت جەپىرى سادىق بولۇپ، ئۇ ئىسمە مەزھىپى تارىخىدىكى «ئەئىممە ئىمامىيە» (12 ئىمام ـــ تا) نىڭ بەشىنچىسى بولغان ئىمامى مۇھەممەت باقىرنىڭ ئوغلى بولۇپ، مەدىنە شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى «ئەبۋا» دېگەن يەردە تۇغۇلغان. ئۇ 765 ـ يىلى (مىلادىيە 148 ـ يىلى) مەدىنىدە ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۆمرىدە ئۈيغۇر دىيارىغا كېلىپ باقمىغان. ئەمەلىيەتتە خوتەندىكى بۇ مازار خوجا ـ ئىشانلار تەرىپىدىن ئويدۇرۇپ پەيدا قىلىنغان ياكى بىر بىرەر چوڭ سوپى ـ ئىشان «پىر»نىڭ ئۆلۈكى قويۇلغان زاراتگاھلىق بولۇشى مۇمكىن.

يەللاھۇ ئەنھۇنىڭ مۇبارەك جەسەتلىرى قويۇلغان تەۋەرۈك جايدۇر[1]. مەن بۇ «ئالەم»نىڭ بارلىق ھارام ھەۋەسلىرىدىن خالىي ۋە پاك تۇرۇپ، بۇ مازاردىن ۋەھىي ـ بېشارەت ئېلىپ «پىر»لىق دەرىجىسىگە ئېرىشىپ، ئىككىلا دۇنيالىقمىنى تاپتىم. «پىر»لارنىڭ ئارقىلىرىدىن قالماي، «پىر» لىق رىشتىسىغا سادىق بولۇپ، دېگەنلىرىنى شەرتسىز، شەكسىز، تەخىرسىز ئورۇنداپ تۇرغانلار تاكىلار مەھشەر كۈنى بەرھەق ئىمانى كامىل، «ئەھلى جەننەتلەر» قاتارىدىن ئورۇن ئالىدۇ...». بۇ خوجا ئۆزىنىڭ «ئىشقىيە» سۆلۈكى (ئافاق خوجا تەرىقىتى ــ ئا) گە خاس ھەم سادىق ئىكەنلىكى بىلەن پەخىرلىنىپ تۇرۇپ: «ئىنسان ئەگەر بۇ سۆلۈككە كىرسە ئورنى بارغانسېرى ئاشىدۇ، ئاللاھنىڭ زاتىغا ئۇلىشىدۇ. مەڭگۈ ئىمانى كامىل بولىدۇ. ئاللاھنىڭ دەرگاھىدىن يىراقلاشمايدۇ. ساۋابى مەڭگۈ ئەبەدىيلىشىدۇ...»، «... بۇ دۇنيا ئۆتەكۈنچى بىۋاپا دۇنيادۇر، مۇسۇلمان ئاخىرەتلىكىنى كۆزلەش لازىم...» دەيدۇ. ئۇ يەنە ئۆزىنىڭ «نەسەبنامە» سىنى تەسۋىرلەپ ئاخىر: «ھەزرىتى شاھابىدىن خوجامنىڭ نەۋرە نەسەبىدىن بولىمەن» دەيدۇ. بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىش لازىمكى، شاھابىدىن خوجا ــ مىلادى 1850 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا قەشقەردە بىر مەزگىل ھۆكۈم سۈرگەن ۋەلىخان خوجىنىڭ ئاتالمىش «قازى رەئىسى» بولۇپ، ئۇ خۇددى «بورقۇم ئەۋلىيا»دا كۆرسىتىلگەندەك: بىگۇناھ مۇسۇلمانلارنىڭ ناھەق كېسىلگەن باشلىرىدىن كاللا مۇنارلەر ياساشقا قاتناشقان تارىخىي قاتىل «زات» دۇر.

بۇ خوجا كەينىگە سېلىۋالغان ئالتە «ئاشىق» ۋە ئۇلارنىڭ تەركىبىگە شۇيموگۇ، لوخانگۇ، يامالىق تاغ مەھەللىلىرىدىن قوشۇلغان ئۇچ يېڭى «ئاشىق» يەنى بىز يېڭىدىن تونۇشقان توققۇز ئۇيغۇر «ئاشىق» توغرىسىدا شۇنى ئېيتىش كۇپايىكى، ئۇلار بەئەينى ھېلىقى «خوجام»نىڭ ھازىرقى زامان تىرىك قوراللىرىدۇر. توغرىسىنى ئېيتقاندا، ئۇلار بەزىبىر دىندارلار ياكى «پىر» پەرەس تەقۋادارلار ئائىلىلىرىدىن مەلۇم سەۋەب، پېشكەللىك ياكى كۆڭۈل ئازارلىقى سەۋەبلىرى بىلەن

قاڭقىپ چىقىپ كېتىپ (تۇرمۇش مەنبەلىرىدىن ئايرىلىپ)، ئۆزلىرىنى «خۇداغىلا» ئاتىۋەتكەن دىنىي «يېتىمچى» — بىچارىلىكتىن بۇ «پىر»غا باغلىنىپ قالغان بىقۇۋۇۋۇل دىنىي سەرگەردانلاردۇر. ئۇلارنىڭ ھازىرقى دىنىي تۇرمۇشى، ئىنسانلىق كەيپىياتلىرى، تىرىكچىلىكلىرى ئومۇمەن مۇنداق:

(1) ئۇلار مۇسۇلمانچىلىقنىڭ «بەش پەرز»نى، ئىسلامنىڭ ئەسلىي ئەركانلىرى — تاھارەت، نامان، زاكات، روزا، ھەج ۋە باشقىلارنى ئۇ-رۇنداشقا قىزىقمايدۇ، روزا تۇتمايدۇ، نامان ئوقۇمايدۇ، تەرەت ئالمايدۇ، زاكات بەرمەيدۇ، خاس ئۆز «پىرى»دىن باشقا ھەر قانداق «دىنىي داھىي»، «دىنىي قۇدرەت»نىڭ بارلىقىنى خىياللىرىغا كەلتۈرۈشمەيدۇ. ھەر جۈمە كۈنى دېيىشكەن جايلىرىغا جەم بولۇپ ياكى بىردىن - ئىك-كىدىن بۆلۈنۈپ قانغۇدەك نەشە چېكىپ مەستۇمۇستەغرەق بولۇشۇپ، ئۆزلىرىچە بۇنى «خۇداغا ئاشقلىقنى ئىپادىلىگەنلىك» دەپ بىلىشىدۇ. چاچلىرىنى ئۇزۇن ئۆستۈرۈپ، ئەرۇەڭ - سەرۇەڭ يۈرۈپ «خۇدانىڭ ئىشقىغا» ئۆزلىرىنى «پىدا» قىلىشقان بولۇشىدۇ. ئۇلاردىن مۇسۇلما-نلىق خىسلىتى، مۇسۇلمانلىق تۇرمۇش شەكلى ۋە ئىنسانچىلىق تەبىئىتى كۆتۈرۈلۈپ كەتكەن. نە ئەقىل، نە ھايا، نە تەمكىنلىك يوق. ئىجتىما-ئىي تۇرمۇشتا ئىشەنچسىزلىك، ناياكلىق، نامەردلىك ئادەتلىرىگە كۆنۈپ كەتكەن. مىللىي روھ، نەسىل - نەسەب، ئادەمگەرچىلىك پەزىلەتلىرى-نى يوقىتىپ قويغان. قىلىشىدىغان دائىملىق «دىنىي ۋەزىپىلىرى»: ھەر كىم ئۆزى تۇرغان يەردە كۈندە بىر قېتىم ئىككى قۇلقىنى تۇتۇ-ۋېلىپ كۆزلىرىنى يۇمۇپ، ئاغزىدىن شال، بۇرنىدىن سۇيۇقلۇق چىچىپ تۇرۇپ: «ئاللاھ ھۇم! ئاللاھ ھۇم! ياپىرىم ئاللاھ ھۇم!...» دەپ سارىغلاردەك ئۇنلۇك ۋارقىراپ، بىر يەردە، بىر ئىزىدا توختىماي بىر خىلدا ئايلىنىپ... بېشى قايغاندا يىقىلىپ، چاچلىرىنى يۇلۇپ، يۆز، بە-دەنلىرىنى تاتىلاپ - تىرمىلاپ ھوشىدىن كېتىپ، ھوشىغا كېلىپ «ئىبادەت» قىلىشتىن ئىبارەتتۇر. بۇ كىشى ئۆزى ئۆگەتكەن «ئا-شىق»لىرىنىڭ بۇ خىل «ئىبادەت» چىلىك رىيازەتلىرىنى شەرھلەپ

چۈشەندۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ: «... مېنىڭ ‹ئاشىق› لىرىم بۇ دۇنيادىكى ھەممە جاپا ـ جەبرىلەرگە بەرداشلىق بېرىپ شۇكۇر قىلىشقا، ‹ئاخىرەت› لىكىنى ئىزدەشتە، ‹ئىبادەت كاملىققا› غا يېتىشكەنلەردۇر...»

(2) بۇ «ئاشىق»لار ئاساسەن «تىلەپ»، «دۇئا» بېرىپ، «تەسىر» كۆرسىتىپ، چۈمكەش بېقىپ «ھەق» ئېلىپ كۇن ئۆتكۈزۈشمەكتەھ. «مازار، «زىيارەتلىق»، «سىرلىق جاي»، «سىرلىق» نەرسىلەرنىڭ، «سىرلىق ئاغرىق ـ سىلاق»، «خەۋپلىك تەگكەن جىن»، «شەيتان»، «دىۋە ـ پەرى» ۋە باشقا غايىب «كۈچ» لەردىن خالاس قىلىپ، قوغداپ (ئەمەلىيەتتە خەلقنى ئالداپ) «خۇدايىم بەرگەن رىزقى» بىلەن (ئەمەلىيەتتە ھارام نېمەت ۋە ھارام تۇرمۇشتا بولۇپ) جاھاندارچىلىق قىلىشماقتا. مېنىڭچە بۇ خىل «ئاشىق»، «مۇرت» لار ھەم ئۇنداقلارنىڭ «پىر»، «ئۇستاز» يېتەكچىلىرى ھازىرقى چاغلاردا يەنىلا بىر قىسىم جايلاردا مەلۇم سالماقنى ۋە مەلۇم تەسىر دائىرىنى تەشكىل قىلىشۋاتىدۇ. بۇ خىل قىلمىشلار تېگى ـ تەكتىدىن ئالغاندا ئىسلام دىنى نامى بىلەن ياكى شۇ دىنىنىڭ بەزى توغرا ئەقىدىلىرىگە قىستۇرۇلۇپ ئوتتۇرىغا چىقىرىلغان. ئىسلامغا زىت، ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتكە خىلاپ، ھاياتقا مۇخالىپ ـ زىيانلىق جىنايى ۋەقەلەردۇر. بۇ خىل قىلمىشلارنىڭ ئىجادچى «پىر» لىرى «قۇرئان كەرىم» نىڭ: «ئۆزىنىڭ روھىنى پاك يېتىشتۇرگەنلەر تەھقىق مۇرادىغا يېتۇر؛ ئۆزلىرىنىڭ روھىنى بۇزغانلار تەھقىق مۇرادىغا يېتەلمەس...» (91 ـ سۈرە، 9 ـ، 10 ـ ئايەتلەر) دېگەن ئايىتىدىكى «روھىنى بۇزغان»لاردۇر. «قۇرئان كەرىم» دە بۇنداقلاردىن قەتئىي ساقلىنىش توغرىسىدا مۇنداق دېيىلگەن: «مەخلۇقاتنىڭ شەررىدىن (ئازدۇرۇشى، قېنىدىن چىقىرىشى، ئىسكەنجىگە ئېلىشىدىن دېمەكچى ـــ ئا) تۇكۇنلەرگە دەم سالغۇچى سېھىرگەرلەرنىڭ شەررىدىن، ھەسەتخورنىڭ ھەسىتى قىلغان چاغلىرىدىكى شەررىدىن، سۇبھىنىڭ پەرۋەردىگارى ئاللاھقا سېغىنىپ پاناھ تىلەيمەن، دېگىن» (113 ـ سۈرە خەلەق 5 ـ ئايەت).

تەۋسىيەلىك خاتىمە

ئىسلام دىنى ـــــ جاھالەت ئەمەس. ئاللاھنىڭ كالامىغا، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ھەدىسلىرىگە، پۈتۈنلەنگەن تەلىم ـ ئەھكاملارغا ئاساسلانغۇچى دىنىي ئۆلىما، پىشۋالارنىڭ ھېچبىرى زادىلا جاھالەتچى ئەمەس. بىز ئەزەلدىنلا ھەقىقىي ئىسلام دىنىنى، ئىسلام دىنىنىڭ ئۆلىما ـ ھامىيلىرىنى، ۋەتەنپەرۋەر، خەلق سۆيەر دىنىي ئەربابلارنى، دىنغا سادىق پىداكار دىن مۇخلىسلىرىنىڭ ھەممىسىنى ناھايىتى سەمىمىي سېغىنىپ، ھۆرمەتلەپ، دىنىي ۋە ئىجتىمائىي تىرىكچىلىكىمىزنىڭ روھىي مەنبەسى، قەلبىدىش ھەمىيارانلىرى ھېسابلاپ كەلگەنمىز. بۇنداق قىلىش بىزنىڭ تارىختىن بېرى داۋام ئەتكۈزۈپ كەلگەن مۇقەددەس ئەنئەنىۋى دىنىي ئەخلاقىمىز ۋە دىنىي مەۋقەئىمىزدۇر. بىز مىللىتىمىزنىڭ، خەلقىمىزنىڭ سۈپىتى، مەدەنىيىتى، تەرەققىياتى يەنىلا ھازىرقى دۇنياۋى سەۋىيەسىدىن ئارقىدا تۇرۇۋاتقان، دۇنياغا يۈزلىنىشىمىز، تەرەققىي قىلغان ھازىرقى زامان مىللەتلىرى ۋە خەلقلىرى بىلەن قاتارلىشىشىمىز تېخى تۆۋەن ئەھۋالدا تۇرۇۋاتقان ھازىرقى ھالىتىمىزدە، ئىسلام دىنى ۋە دۇنيا مۇسۇلمانلىرىنىڭ ھەممىسى بۈگۈنكى دۇنياغا يۈزلىنىپ ـ ئۆرلەپ كېتىۋاتقان مۇشۇ چاغلاردا بىز تارىختا پەيدا بولۇپ تارىختا يوقالغان، تارىخپ بولۇپ كەتكەن، تارىختا يامان ـ سەلبىي رول ئوينىغان ياكى ئىستېمالدىن پۈتۈنلەي قالغان زىيانلىق ئەنئەنىۋى ئىدىيە، كونا ئادەت، كونا تۇرمۇش، كونا چۈشەنچىلىرىمىزنى ئايدىڭلاشتۇرماي، ئۆزگەرتمەي، يېڭىلىمايى، ئەتراپقا قارىمايى «مۇقەددەس مىراس»، «مۇقەددەس ئېتىقاد» ۋە «مۇقەددەس ئادەت»، «ئەجدات تەۋەررۇكى» قاتارىدا قارا قويۇق ئۆز پېتىچە ساقلاپ، جەمئىيتلا ئەتىۋارلاپ تۇنىۇبرىپ، كېتىۋېرەلمەيمىز. نېمىنىڭ دىن، نېمىنىڭ «دىن» ئەمەسلىكىنى، كىملەرنىڭ دىنچى ۋە كىملەرنىڭ يالغان

«دىن» چى ئىكەنلىكىنى، دىن بىلەن خۇراپاتلىقنىڭ پەرقىنى سۈرۈشتۈرمەي، ئايرىماي، بىلمەي «شۇنداق» دەپلا يۈرگۈچى روھى ئۆلۈك، «تەلەي» پەرەسلەردىن بولۇپ كېتىۋېرەلمەيمىز. بۇگۈنكى دۇنيادا بىرنى يەنىلا خۇراپات بىلەن، «خوجا»، «ئىشان»، «پىر»، «كارامەتچى»، «ئۇلۇغ» لار قولى ۋە يولى بىلەن تۇتۇشقا ئۇرۇنغۇچى ھەر قانداق كۈچنىڭ «ئىلتىپات» تەدبىرلىرىگە سۈكۈت قىلىپ كېتىۋېرەلمەيمىز. بىز مۇسۇلمانچىلىق مەۋقەيىمىز بىلەن ھەزرىتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ: «... توغرا يولغا ئەگەشكەنلەرگە سالام... ئاللاھقىلا ئىبادەت قىلىش، ئۇنىڭغا ھېچنەرسىنى شېرىك كەلتۈرمەسلىك، ئاللاھنى قويۇپ بىر - بىرىمىزنى خۇدا قىلىۋالماسلىقتىن ئىبارەت ئىككى تەرەپكە ئورتاق بولغان ئەقىدىگە ھۆرمەت قىلايلى...» («سۈرە ئال ئىمران»، 64 - ئايەتتىن)، «مۇسۇلمان كىشىنىڭ بىراۋغا بولغان مۇھەببىتى ياكى نەپرىتى ئۆز مەقسىتى ئۈچۈن ئەمەس، ئاللاھ ئۈچۈنلا بولۇشى لازىم...» («مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تەرجىمھالى» 334 - بەتتىن) دېگەن ئايەت، تەلىملىرىگە ئەمەل قىلىپ، خەلقىمىز ئارىسىدا بىر - بىرىنى «خۇدا» قىلۋېلىپ («ئۇلۇغ زات»، «دىن ھامىيسى» بولۇشۇۋېلىپ)، ھەرىكەت قىلىشۋاتقان بۇ خىل كۈچلەرنى — ئىسلام دىنىنى بۇزغۇچى جاھالەت كۈچلىرى، مۇسۇلمانلارنىڭ ھەر «ئىككى»لا ئالەملىك قەبىھ دۈشمەنلىرى قاتارىدا قارىلايمىز.

ئۇلار ھازىرغىچىلىك يەنىلا بىزنىڭ سەھىيە، نىكاھ، ئەخلاق، قانۇن - تۈزۈم، جەمئىيەت ئامانلىقى، ئىجتىمائىي ھادىسىلار، بالىلار خىزمىتى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى خىزمىتى، دىنىي، سىياسىي خىزمەتلەر، تۇرمۇش، ئۆرپ - ئادەت، ئېتىقاد ۋە باشقا ئومۇمىي ئىشلار ۋە ھەرىكەتلىرىمىزگە زىيانلىق قىلمىش، سۆز - ھەرىكەتلىرى بىلەن زىيانلىق تەسىرلەرنى پەيدا قىلماقتا. ۋەھالەنكى، بىزنىڭ بەزى تەسىر كۈچكە ئىگە كىشىلىرىمىز ھېلىمۇ بەزى جايلاردا بۇ خىل جاھالەتلىك قىلمىشلارنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى ۋە ئەۋج ئېلىپ كېتىشى بىلەن دېگەندەك كارى بولمايۋاتىدۇ. ھەتتا بەزىلىرى دىن بىلەن جاھالەتنىڭ چەك - چېگرالىرىنى ئېـ

نسق ئايرىيالماي، جاھالەتنى قانۇنلۇق «دىنىي ئىش»، باشقىلارنىڭ ئۇ-نىڭغا ئارىلىشىشىغا، چەكلىشگە يول قويۇلمايدۇ دەپ قارىشىۋاتىدۇ. ئەڭ يامىنى، بەزىلەر ئۇلارنى «ئەمگىكىگە تايىنىپ جان بېقىۋاتىدۇ»، «ئۆز ئارتۇقچىلىقىغا تايىنىپ پۇل، مال - مۈلۈككە ئىگە بولۇۋاتىدۇ، بۇ يامان ئىش ئەمەس، ياخشى ئىش...» دەپ ئىشەپ، بۇنداق «دىن» چى «پىر»لارغا يار - يۆلەك بولۇشۇۋاتىدۇ. «دۇئا ئوقۇش»، «پال سې-لىش»، «ئاشىق»، «مۇرت» بولۇش، پىر ئوينىتىش، «پىر»لىق قە-لىش، «پىر» تۇتۇش، دىن نامى بىلەن مۇسۇلمانلارنى ئالداش، ئالدە-نىش... لارنىڭ ھەممىسى ئىسلام دىنىدا يوق، رەزىل غەيرىي «ئېتىقاد» ئىكەنلىكىنى يۇرەكلىك ئېيتىشالمايۋاتىدۇ. قۇرئان ۋە ھەدىسلەرگە ھەم مۇشۇ دائىرىدىكى دىنىي دەستۇرلارنىڭ ھەممىسگە، ئىسلامنىڭ پەرز، سۇننەت، ئەھكام، ئەقىدە - پىرىنسىپلىرىنىڭ ھەممىسگە، ئۆز چۈشەن-چىمىزدىكى مەزھەپ ئۇقۇمىمىز بويىچە سادىق بولغان ھالدا بارلىق مۇ-سۇلمان يارەنلىرىمىزنى، جەمئىيەت كۇچلىرىنىڭ ھەممىسىنى، ئىسلام ئەقىدىلىرىگە زىت، «پىرىنسىپ» لىرى خۇنۇك، مۇجمەل، بېتەكچىلىرى مۇقىم ئەمەس، قارا كۆڭۈل، «دىنىي» ئىستىلى سۆيىقەستچىلىكتىنلا ئىبارەت بولغان بۇ ئېقىمغا ۋە ئۇنى «دىن» شەكلى بىلەن بىللە تېڭىپ كېلىۋاتقان جاھالەت ھامىيلىرىنىڭ ھەممىسگە قەتئىي قارشى تۇرۇشقا، يول قويماسلىققا، چەكلەشكە، پاش قىلىشقا چاقىرىمىز. بىز دىنىي زاتلىرىمىزنى، ھېلىمۇ يەنىلا غايىبانە ئىخلاسمەنچىلىككە، بىھۇدە ئېتىقاد-قا ئەسىر بولۇپ كېلىۋاتقان كىشىلىرىمىزنىڭ نەزىرىدە مەلۇم ئېتىقاد ۋە ھۆرمەت ئوبيېكتىغا سازاۋەر بولۇپ تۇرۇۋاتقان «ئىمان» تونىغا يۆگە-نىۋالغان يالغان «دىن» چى مەككارلارنىڭ ھەربىكەتلىرىگە قارشى ھە-قىقىي ئىسلام ئىستىلى بىلەن تاقابىل تۇرۇشلىرىنى تەۋسىيە قىلىمىز. جاھالەتكە تەڭ تاقابىل تۇرۇش ھەممىمىزنىڭ ۋىجدانىي بۇرچىمىزدۇر.

مۆھتەرەم يارەنلىرىمىزنىڭ دىققەت - ئېتىبارلىرىغا تارىختا ئۆتكەن مۇسۇلمان كىلاسسىك ئەدەبىلەرنىڭ جاھالەتچىلىكىنى سۆكۈپ بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن تۆۋەندىكى مىسرالىرىنى ھاۋالە قىلىمىز:

جاهالەت ئەھلى بىلەن قىلما سۆھبەت،
يېتەر ھەردەم بۇ ئىشتىن جانغا زەخمەت.

جاهالەت ئەھلى تاپماس ئارزۇ ـ ئىززەت،
بۇ خام مېۋە يا پۇراق يوق، يا لەززەت.

قېرىنداش بولسمۇ جاهىل، كېچىپ كەت،
راهىتىدىن كۆپ ساڭا زىيانى ـ زەخمەت.
(ناسىر خسراۋ)

نادانىدىن زارلايدۇ ھەتتا تاغۇ ـ تاش،
نادانغا تەنتەنە بولمايدۇ يولداش.

نادانلىقتىن يامانلىق كېلىدۇ پەقەت،
نادانغا يولىما باسمىسۇن غەپلەت.

پاتقاقتىن خارراقتۇر جاهاندا نادان،
بىرەر ياخشىلىقتىن خالىيدۇر هامان.

پەقەت يامانلىقتۇر نادانىدىن ئەسەر،
بىلىمسىز بار ياقتا تاشلىما نەزەر.
(ئوبۇلقاسىم پىردەۋسى)

قۇل ۋە ئازادىغا مەلۇم ۋە ئايان،
دانا تىرىكتۇر ئۆلۈكتۇر نادان.

دانا سۆھبىتىدىن باش تارتسا نادان،
دەۋرانىدىن ياخشىلىق كۆرمەس ھېچقاچان.
(ئابدۇراھمان جامى)

پايدىلانمىلار:

① «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1982 ـ يىلى 4 ـ سانىدا ھاجى نۇرھاجى ئاپتورلۇقىدا ئېلان قىلىنغان «تەسەۋۋۇپ (سوپىزم) نىڭ مەيدانغا كېلىشى، تارقىلىشى ۋە ئۇنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدا» دېگەن ئەسەر.

② ھىجرىيە 1226 ـ يىلى مولا مۇھەممەد ھۇسەين كۇچارى بىلەن مولا توختى خەلپەت قەشقەرىيلەر تەرىپىدىن يېزىپ قالدۇرۇلغان «تەزكىرەئىي پىر ياران» دېگەن پارسچە قولىيازما.

③ مولا مۇسا سايرامنىڭ «تارىخى ھەمدىي»، «تارىخى ئەمنىيە» دېگەن كىتابلىرىنىڭ كونا، يېڭى، باسما ۋە قولىيازما نۇسخىلىرى.

④ «مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تەرجىمھالى».

⑤ «قۇرئان كەرىم»نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمە نۇسخىسى. يەنە بەزى دىنىي ئەسەرلەر.

⑥ ئابدۇقادىر داۋۇت تەرىپىدىن تەييارلانغان «يەكەن تارىخى».

⑦ 1929 ـ يىلى قاغىلىق چوپان ئازغانساللىق دىنىي ئۆلىما سۇلتانباي ھاجىم تەرىپىدىن يېزىپ قالدۇرۇلغان «بورقۇم ئەۋلىيا» دېگەن قولىيازما.

⑧ قەشقەردە نەشر قىلىنغان «قەدىمكى كىتابلار تەتقىقات خەۋىرى» نىڭ 1984 ـ يىل 2 ـ سانىدا ئابدۇرېھىم توختى تەرىپىدىن تەييارلاپ ئېلان قىلىنغان نەۋائىينىڭ «مەھبۇبۇل قۇلۇب» دېگەن ئەسىرى.

⑨ 1891 ـ يىلى بۇگۇر يېڭىسارلىق ئەدىب مولا غۇلامىدىن تەرىپىدىن يېزىپ قالدۇرۇلغان «تارىخىمىزدىكى ئىسلامىيەت» دېگەن قىسقا قولىيازما.

⑩ 1986 ـ يىلى 9 ـ ئايدا گۇمىنىڭ شەيدۇللا دېگەن يېرىدىكى قىرغىز بەيشەك تۆرە قولىدىن تېپىلغان ئافاق خوجا ھەققىدىكى بىر قىسىم خاتىرە، ۋەسىقە، خەت ـ چەكلەر.

⑪ «تارىخى رەشىدىي» نىڭ خەلق ئىچىدە ساقلىنىپ يۈرگەن

ئايرىم بۆلەك قوليازما، كۆچۈرۈلمىلىرى.

⑫ 1950 ـ يىلىدىن 1986 ـ يىلىغىچە مۇخبىرلىق ۋە باشقا ئىشلار سەۋەبى بىلەن جەمئىيىتىمىزدىن ئېزىلغان ئەسلىمە، خاتىرىلەرىم.

⑬ بەزىبىر سىياسىي قانۇن، ئەدلىيە ئورۇنلىرى، دىنىي، ئىجتىمائىي، مائارىپ، مەدەنىيەت... ئورۇنلىرى تەمىنلىگەن خاتىرە ماتېرىياللار.

⑭ باشقا مەنبە ۋە ماتېرىياللار، ئالاھىدە ئېلىنغان ئۇنىۋالغۇ لېنتىلىرى.

ئەسكەرتىش: قەلەمكەشلىك زۆرۈرىيىتى بىلەن ئىستاتىستىكىلاردىن سانلىق مەلۇماتلارنى، بەزى ماتېرىياللاردىن كۆچۈرۈلمە جۈملىلەرنى ئەينەن پايدىلىنىشقا توغرا كەلدى. ئۇستاز مۇئەللىپلەرگە رەھمەت.

1987 ـ يىلى ئۈرۈمچىدە يېزىلدى

16 ــ 18 ـ ئەسر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي ئوچېركى

بىز 16 ــ 18 ـ ئەسر (كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسرلەر دەپ ئاتاشقـ. مۇ بولىدۇ) ئۇيغۇر مەدەنىيىتى دېگەندە، تارىخىمىزدا ئۆتكەن سەئدىيە خانلىقى زامانى (16 ــ17 ـ ئەسر) ۋە چىراغسىز جاھالەت زامانى بولغان خوجىلار دەۋرى (18 ـ ئەسر) دىن ئىبارەت ئۇچ ئەسرلىك ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى ئەنئەنىۋى ئىجتىمائىي مىللىي مەدەنىيەت ھادـ. سىلىرىنى كۆزدە تۇتىمىز.

بىرىنچى قىسىم. سەئدىيە زامانىدىكى سائادەت

1. سەئدىيە خانلىقىنىڭ سۇلتانلىرى

چاغاتاي خان نەسەبىدىن بولغان تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ 7 ـ ئەۋلادى سۇلتان سەئىدخان تەرىپىدىن مىلادىيە 1514 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى يەكەنتى پايتەخت قىلىپ قۇرۇلۇپ 1679 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئافاق خوجا ۋاستىچىلىقىدىكى جۇڭغار خانلىقىنىڭ خانى غالدان قۇنتەيجى قىسىملىرى تەرىپىدىن يەكەندە ئاغدۇرۇپ تاشلانغان ئىسمائىلخان، مۇھەممەتئىمىنخانلار ھاكىمىيىتىگىچە بولغان ئاز كەم ئىككى ئەسر دەۋر سۇرگەن سەلتەنەت زامانى تارىختا سەئدىيە خانلـ. قى زامانى ياكى يەكەن خانلىقى زامانى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ زامان ئىچىدە سەئدىيە خانىدانىدىن ئاساسەن 13 كىشى خانلىق قىلغان. ئۇلار: سەئىدخان، ئابدۇرەشىتخان، ئابدۇكېرىمخان، مۇھەممەتخان، شىجائىد. دىن ئەھمەتخان، قۇرەيشخان، ئابدۇلىتىپخان (ئابەبەكرىخان)، پولاتـ خان، مەھمۇدخان، ئابدۇللاخان، يولۋاسخان، ئىسمائىلخان، مۇھەممەتـ

ئىمىنخانلاردىن ئىبارەتتۇر. بۇلاردىن سۇلتان سەئىدخان 1514 ـ يىـ
لىدىن 1533 ـ يىلىغىچە 20 يىل، ئابدۇرەشىدخان 1533 ـ يىلىدىـن
1559 ـ يىلىغىچە 26 يىل، ئابدۇكېرىمخان 1559 ـ يىلىدىن 1591 ـ
يىلىغىچە 33 يىل، مۇھەممەدخان 1592 ـ يىلىدىن 1610 ـ يىلىغىچە
9 يىل، شىجائىددىن ئەھمەدخان 1610 ـ يىلىدىن 1619 ـ يىلىغىچە
10 يىل، قۇرەيشخان 1618 ـ يىلى ئون كۈن، ئابدۇلېتىپخان 1620
ـ يىلىدىن 1630 ـ يىلىغىچە 11 يىل، پولاتخان 1630 ـ يىلىدىـن
1633 ـ يىلىغىچە تۆت يىل، سۇلتان مەھمۇدخان 1634 ـ يىلىدىـن
1636 ـ يىلىغىچە ئۈچ يىل، پولاتخان (2 ـ قېتىم) 1636 ـ يىلىدىـن
1939 ـ يىلىغىچە تۆت يىل، ئابدۇللاخان 1639 ـ يىلىدىـن 1652 ـ
يىلىغىچە 13 يىل، يولۋاسخان 1653 ـ يىلىدىن 1654 ـ يىلىغىچە
ئىككى يىل، ئىسمائىلخان، مۇھەممەتئىمىنخانلار 1655 ـ يىلىدىـن
1678 ـ يىلىغىچە 13 يىل (چىقىپ ـ چۈشۈپ) خانلىق قىلغان. بۇ
خانلارنىڭ دەۋران سۈرگەن ۋاقىت ـ زامانلىرىنى مۇنۇ ئۈچ جەريانغا
يەنى سۇلتان سەئىدخان، ئابدۇرەشىدخان، ئابدۇكېرىمخانلار زامانى
(80 نەچچە يىللىق ۋاقىت) ـــ گۇللەنگەن زامان؛ مۇھەممەدخان، شـ
جائىددىن ئەھمەدخان، قۇرەيشخان، ئابدۇلېتىپخان، پولاتخان، مەھـ
مۇدخان، ئابدۇللاخانلار زامانى (50 نەچە يىللىق ۋاقىت) ـــ پارچىلاـ
نغان، زەئىپلەشكەن زامان؛ يولۋاسخان، ئىسمائىلخان، مۇھەممەتئىمىـ
خانلار زامانى (20 نەچچە يىللىق ۋاقىت) ـــ خاراب بولغان، ئاغدۇرۇلـ
غان زامانغا بۆلۈنۈپ تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

سەئىدبىە خانلىقىنىڭ دەسلەپكى بىر ئەسىر (ئاساسەن 16 ـ ئەـ
سىر) دىكى تېررىتورىيەسى ھەققىدە لى جىنشەن «يەكەن مۇسۇلمان
خانلىقى توغرىسىدا» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق يازغان: «سەئىدخان
قۇرغان دۆلەت دەسلەپكى مەزگىلدە زېمىن كېڭەيمىچىلىكى ۋە ئاكتىپ
دىپلوماتىيە سىياسىتىنى يۈرگۈزدى. ئالتە شەھەردىن باشقا يەنە بەـ
دەخشان، پەرغانە، ۋاخان رايونلىرىنى ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا
كىرگۈزدى. يەتتىنچۇ بويلىرىدىكى قازاق قەبىلىلىرى ۋە ئىسسىقكۆل

ئەتراپلىرىدىكى قىرغىز قەبىلىلىرى سەئىدخاننىڭ ھەيۋىسىدىن قورقۇپ يەكەن خانلىقىغا بەيئەت قىلدى. سەئىدخان يەنە «غازات» نامى بىلەن نەچچە قېتىم قوشۇن چىقىرىپ لاداق (بۇگۇنكى كەشمىر)، بالور (پاكىستانىنىڭ شىمالىي قىسمى) ۋە ئورسا‌ڭ (شىزاڭدا) رايونلىرىغا يۈرۈش قىلدى...» («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1987 ـ يىلى 5 ـ سان 29 ـ بەت).

يەنە باشقا تارىخىي مەنبەلەردىن بىلىشىمىزچە، بۇ خانلىقنىڭ دەسلەپكى تېررىتورىيەسى: ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئالتاي، ئېمىل (تارباغاتاي) تاغلىرىدىن باشقا ھەممە جايلىرى، بەدەخشان (شەرقىي شىمالى ئافغانىستان)، پەرغانە، يەتتىسۇ، ئىسسىقكۆل، ھازىرقى ئۆزبېكىستان، قىرغىزىستان، تاجىكىستان، قازاقىستان تەۋەلىرىدىكى ئىلى، نارىن، قىزىلسۇ دەريالىرىنىڭ ۋادىلىرى، ۋاخان (ھازىرقى ھىندىقۇش ئېگىزلىكى)، لاداق (كەشمىر)[1]، بىلۇچ (پاكىستانىنىڭ گىلگىت، ھىندى دەريا بويلىرىنىڭ شەرقىي شىمالى تەرەپلىرى)، ئورسا‌ڭ (تىبەتنىڭ ھازىرقى ئالىي رايونى)غىچە بولغان. بۇ خانلىقنىڭ خاراب بولۇش ـــ ئاغدۇرۇلۇش ۋاقتىدىكى تېررىتورىيەسى بولسا پەقەت يەكەن، قەشقەر (ئابدۇرەشىدخان زامانىدىكى تېررىتورىيەسىنىڭ 17 دىن بىر قىسمى) دىنلا ئىبارەت بولۇپ قالغان.

شۇ زامانلاردىن بىزگىچە يېتىپ كەلگەن تارىخىي ھۆججەتلەردىن ۋە ھازىرقى زامان تارىخچىلىرىنىڭ ئاساسلاشلىرىدىن مەلۇمكى: بۇ خانلىق تارىختا قاراخانىلار خانلىقى ۋە قوچۇ خانلىقلىرىغا ئوخشاشلا ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن قۇرۇلغان خانلىقتۇر. يەنى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى تۇپ گەۋدە، ئۇيغۇرلار زېمىنلىرىنى ئاساس قىلغان، تېررىتورىيە، بازىس، ئۇستقۇرۇلما (ئىقتىساد، ئىدىئولوگىيە، سىياسىي، ھاكىمىيەت شەكلى، مەدەنىيەت، تىل، يېزىق، ئادەت، دىن...) ساھەلىرىدە تولۇق

① شۇ زامانلاردىكى بىر پۈتۈن كەشمىر زېمىنىنى 1940 ـ يىللاردىن بۇيان ھىندىستان بىلەن پاكىستان بۇ يەردىكى ئاھالىلەرنىڭ دىنىي ئېتىقاد پەرقى بويىچە ئىككىگە بۆلۈپ (مۇسۇلمانلار رايونلىرىنى پاكىستان، ھىندىلار رايونلىرىنى ھىندىستان) ھامىلىقىدا تۇتۇپ. ئىدارە قىلىپ كەلمەكتە ـــ ئا.

مىللىي خۇسۇسىيەت شەكىلدە بولغان، شۇ زامانىنىڭ ئىجتىمائىي زۆرۈ-رىيىتى ۋە مۇقىم سىياسىي بىرلىك، مۇھىت، ئىمكانىيەتلەر تۈپەيلىدىن مىللىي گۈللىنىش يولىنى تۇتقان (شۇ زامانلارغا نىسبەتەن ئىلغارلىقى، ھۆرلۈكى ۋە كۆچلۈكلۈكى بىلەن شۆھرەتلەنگەن) ئۇيغۇر خانلىقىدۇر. لى جىنشەن يۇقىرىقى ماقالىسىدا بۇ خانلىق توغرىسىدا يەنە مۇنداق يا-زىدۇ: «يەكەن خانلىقى 16 ـ ئەسىردىن كېيىنكى ئۇيغۇرلار سىيا-سىي، ئىقتىساد، دىن، تىل ـ يېزىق جەھەتتە بىرلىكنى دەسلەپكى قە-دەمدە ئىشقا ئاشۇرۇپ، يېڭى مىللەت ئورتاق گەۋدىسى ـــ يېقىنقى زامان ئۇيغۇرلىرىنى شەكىللەندۈرگەندىن كېيىن قۇرۇلغان. يەكەن خانلىقى دەل يېقىنقى زامان ئۇيغۇرلىرى شەكىللەنگەن مەزگىلدىكى مەدەنىيەتنى نامايان قىلغاچقا، ئۇيغۇرلارنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىدىكى مۇھىم بىر دەۋرى ـــ يەكەن خانلىقى دەۋرىنىڭ بىر مۇنچە يېڭى ئالا-ھىدىلىكلىرىنى تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.»

2. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ خاسىيەت ئاساسلىرى

سەئىدىيە خانلىقىنىڭ خاسىيەت ئاساسلىرى يەنى ئاساسلىق قۇر-غۇچىلارنىڭ غايىۋى جەريانلىرى، خانلىقنىڭ بازىس ئاساسلىرى ۋە ئەھمىيەتلىرى توغرىسىدا ئەينى دەۋر تارىخچىلىرى تەرىپىدىن يېزىلىپ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن يازما نەمۇنىلەرمۇ ئاز ئەمەس. بۇ خانلىقنىڭ تۇنجى قۇرغۇچىسى بولغان سۇلتان سەئىدخان بىلەن ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى، تەخت ۋارىسى ئابدۇرەشىدخانلار توغرىسىدا «ئەشئار دورنات خازىكەنت خوجا پادىشاھ» دېگەن ئەسەرنىڭ ئومۇمىي بايان قىسمىدا: «... يۇرتنى يۇرت بىلەن، ئەلنى ئەل بىلەن سورىغان، ئاقىل دانالىقى بىلەن جاھانغا تونۇلغان، ئاددىي، خەلقپەرۋەر، مەرىپەت چاچقۇچىلار ئىدى» دەپ تەرىپلەنگەن.

«... سۇلتان سەئىدخانىنىڭ ئالدىدا كېڭەشلىك قىرىلار بولۇپ، قەدىمكى دەستۇر، قانۇنىنى كۆرسىتىپ بېرەتتى. ئۇلار ھەر مىللەت،

هەر قەبىلە، هەر ئايماقلاردىن زىچ بىرىككەن قېرى كىشىلەردىن ئىدى... دۆلەت ئەربابلىرىدىن ئالىم كىشىلەر كۆپ ئىدى...» («تارىخى رەشىدىي زەيلى» 28ـ، 60 ـ بەتلەر).

«سۇلتان سەئىدخان ئېسىل، نەجادكار ۋە ئالىيجاناپ كىشى ئىدى. تەكەللۇپنى ياخشى كۆرمەيتتى. بۇنىڭدىن باشقا، جەسۇر، جەڭگىۋار بولۇپ سىپاگەرچىلىكتە قوماندان ئىدى... موڭغۇل، ئۆزبېك، چاغاتاي ئۇلۇسلىرى ئىچىدە سەئىدخاندەك ئۇستا مەرگەن يوقتۇر» (خوتەنلىك تەرجىمان موللا مۇھەممەت نىيازى پارسچىدىن ئانا تىلىمىزغا تەرجىمە قىلغان «تارىخى رەشىدىي[1]» ــ «قازاقچە تەبىرى» رۇسچە نەشرى 137 ـ ۋە 139 ـ بەتلەر). ئۇلار خۇددى «مەھبۇبۇل قۇلۇپ» تا تەرىپلەنگەن ئادىل، دانالىقى بىلەن شۆھرەتلەنگۈچى ئادىل پادىشاھ ـ ئۇلۇغلار ئۆلچەملىرىگە تەڭلىشىپ ۋە ياندىشىپ ئۆتكەن زاتلاردۇر. سۆزىمىزنىڭ دەلىل تەرىپاتى سۈپىتىدە ئەلىشىر نەۋائى ھەزرەتلىرىنىڭ ئەسىرى «مەھبۇبۇل قۇلۇپ» تىن ئېلىنغان پارچە ئەلگە ھۆكۈمرانلىق قىلىش نۇسىبىتىگە ئېرىشكەن يارانلارنىڭ ئىستىل، ئەخلاق دۇنياسىغا كۆچۈرمە قىلىپ تەقدىم قىلىندى: «ئادىل پادىشاھلار (جاھان ۋە يۇرت تۇتقۇچىلار ــ ئا) ئەلۋەتتە ماختاشقا لايىق بولۇپ، كىشىلەر ئۇلارنىڭ زامانلىرىدا تۇغۇلغانلىقى بىلەن ماختىنىشىدۇ. ئادىل پادىشاھلار باھار يامغۇرىغا ئوخشاش قارا تۇپراقتىن گۈل ئۈندۈرۈپ، مەملىكەت خەلقىنىڭ بېشىغا ئالتۇن، گۆھەرلەر چاچىدۇ. كەمبەغەللەر ۋە ئاجىزلار ئۇلارنىڭ مېھىر ـ شەپقىتىدىن بەخت تاپسا، زالىملار ئۇلارنىڭ سىياسىتىدىن خەۋپىتە بولىدۇ. ئۇلارنىڭ مۇھاپىزەتچىلىكىدە قوي ـ قوزىلار

---

① «تارىخى رەشىدىي» ــ ئاتاقلىق ئۇيغۇر تارىخچىسى، دۆلەت ئەربابى، مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كوراگانى تەرىپىدىن 1545 ـ يىلى كەشمىردە يېزىلغان دۇنياۋى تارىخ كىتابىدۇر. بۇ كىتاب سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئۇنىچە قۇرغۇچىلىرىدىن بىرى ــ سۇلتان ئابدۇرەشىدخان نامىغا يېزىلغان بولۇپ،18 ـ ئەسىرە خوتەنلىك ئالىم موللا مۇھەممەد نىياز ئاخۇنۇم تەرىپىدىن پارسچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغان. مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ ھازىرغىچىلىك تۈرك، ئەرەب، خەنزۇ، رۇس، نېمىس، ئىنگلىز، ياپون، موڭغۇل تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنىپ تارقىتىلغان. ئۆزبېك، قازاق، قىرغىز، ئەرەبىيجان... تىللىرىغا كۆچۈرۈپ نەشر ئېتىلگەن. بۇ كىتاب ئۇيغۇر تارىخىنى، جۈملىدىن شىنجاڭ تارىخىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ئىشلىرىمىزدا قىممەتلىك مەنبەلەردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بۆرىنىڭ خەۋپىدىن، مۇساپىرلار ئوغرى ـ قاراقچىلارنىڭ ۋەھىمىسىدىن خاتىرجەم ياشايدۇ. ئۇلارنىڭ شەپقەت ـ مەرھەمىتى بىلەن بالىلار مەكتەپلەردە ئىلىم ھاسىل قىلسا، مۇھاپىزىتى بىلەن ئاجىز ـ يېتىملار بايا‌شادلىقتا كۈن كەچۈرىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەيۋىسىدىن يوللار قاراقچىلار‌دىن خالىي بولۇپ، ئۇلارنىڭ چىڭ تۇتۇشى بىلەن ئەمەلدارلارمۇ خەلقە خالىغانچە زۇلۇم ـ سىتەم قىلالمايدۇ. ئۇلارنىڭ ئىقتىسادى بىلەن مەسچىتلەر جامائەت بىلەن تولغان، مەدرىسىلەردە ئىلمىي مۇھاكىمە، مۇنازىرىلەر قاينىغان بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئادىل سىياسىتىدىن ئوغرىلار‌نىڭ قولى ئەلنىڭ مېلىغا يېتەلمەيدۇ. باياۋاندا قاراقچىلار قالمايدۇ. كېچىلەردە كىشىلەر خاتىرجەم، دۇكانلاردا چىراغلار يېقىلىق، سودا يۈرۈپ تۇرىدۇ. كۈن ئولتۇرغاندىن تارتىپ تاكى سەھەر ۋاقتىغىچە خانىقالارنىڭ ئىشكى ئوچۇق، ئىبادەتخانىلار ئىبادەت نۇرىدىن يورۇرۇق بولۇپ تۇرىدۇ. ئادىل پادىشاھلار شەھەر ۋە مەھەللىلەرنىڭ پاسىبانى، يېزا، تاغلاردا قويلارنىڭ چوپانىدۇر. پۇقرانىڭ راھەت يېغى ئۇلار بىلەن ئاۋاتتۇر. ئەسكەرلىرى راھەت ـ پاراغەتتە قايغۇ ـ غەمدىن ئازاتتۇر. ئۇلار بىلەن ئاجىزلار كېچىنى بىمالال ئۇتكۈزسە، بالىلىرى ئاقسۆڭەك ئويناش بىلەن ئۆتىدۇ. قېرىلار ئۇلارنىڭ ھەققىدە دۇئا بىلەن بولىدۇ. كېسىزەكلەر ماموق ساۋاپ قېرىلارنىڭ دۇئاسىغا جور بولىدۇ. پۇقرا ئونىڭغا ھەم دۇئا قىلىدۇ ۋە ئەركىلەيدۇ. پۇقراغا ھەم سىخىلىق قىلىش، ھەم پۇقرانىڭ كۆڭلىنى ئېلىش ئۇلارنىڭ ئادىتىدۇر. ئاچلار ئۇلارنىڭ غىزاسىدىن ئوزۇقلانسا، يالىڭاچلار ئۇلارنىڭ رەھىم ـ شەپقىتىدىن كېيىنىدۇ. ئۇلار مەملىكەتنى يامغۇرلۇق بۇلۇت بولۇپ سىراپ قىلسا، ئۇلارنىڭ مېھرى مەملىكەت خەلقىنىڭ كۆزىنى قۇياش بولۇپ يورۇتىدۇ. باشقا مەملىكەتلەر خەلقلىرى ئۇلارنىڭ ئارزۇسىدا بولۇپ، ئۇلارنىڭ

ئادىللىقلىرى توغرىسىدا ھېكايىلەر سۆزلىشىدۇ. ئۇلارنىڭ ياخشىلىقلىرى ھەققىدە ئالىملار كىتابلار يازىدۇ. شائىرلار قەسىدە توقۇيدۇ. سازەندە-لەر ئۇنى ماختاپ نەغمىلەر تۇزىدۇ. شائىرلار سازەندىلەرگە ئاتاپ ناخ-شا تېكىستلىرى يازىدۇ. ئۇ خەلقنى رازى قىلىش بىلەن خۇدانىڭ رازى-لىقىنى ئىستەيدۇ. مەسىلە ھەل قىلىشتا ناھايىتى ئېھتىياتچانلىق قىل-دۇ...»

سۇلتان سەئىدخان، ئابدۇرەشىدخانلار ئەنە شۇنداق خانلاردۇر.

بۇ خانلارنىڭ زامانىنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى: ھاكىمىيەت مەركەز-لەشكەن، جەمئىيەت تىنچلىنىپ گۈللىنىشكە يۈزلەنگەنلىكى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

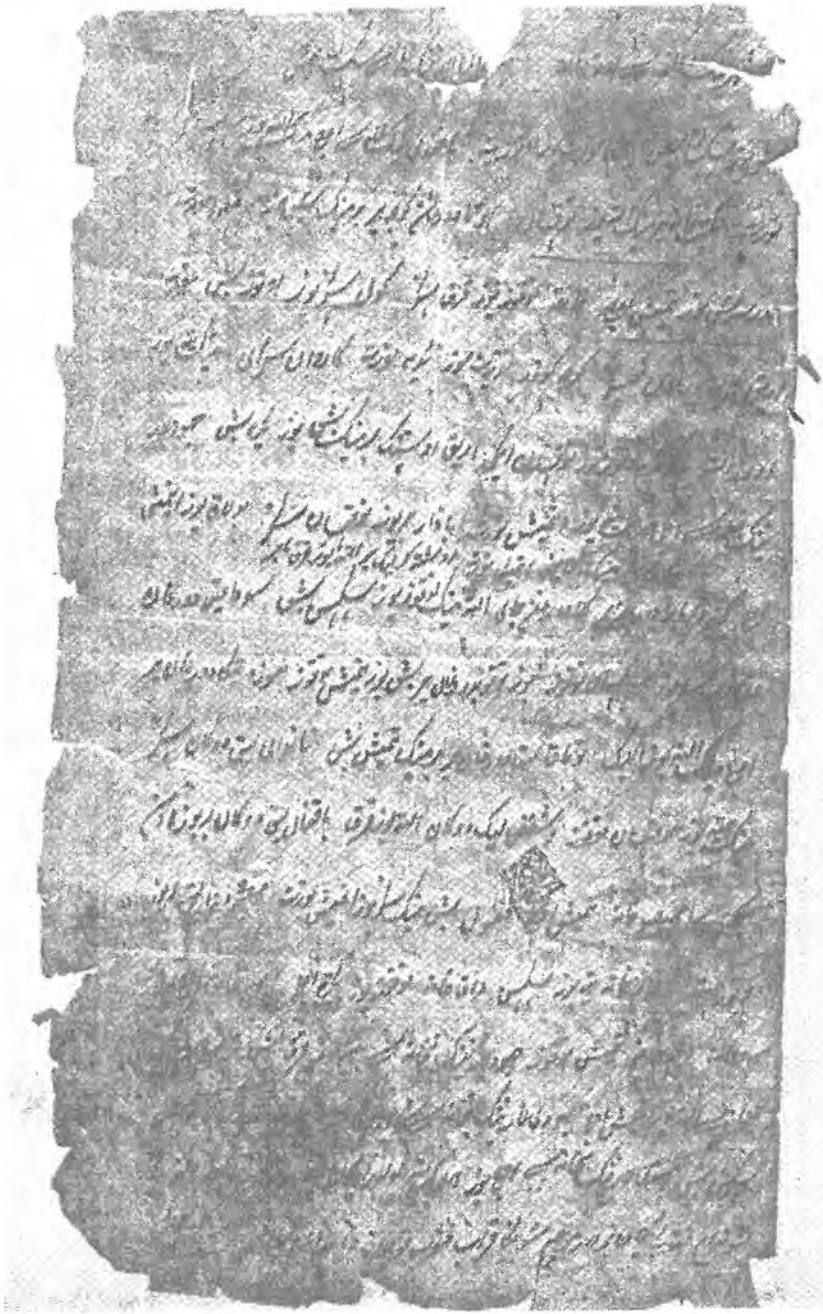
ئۇلارنىڭ زامانىدا خەلق ئۇستىدىكى ھەددىدىن ئارتۇق باج، ياساق مۇڭاپىق تەڭشەلگەن. خانلىق نىزامى يولغا قويۇلۇپ، ئوردا ئىچىدىكى چېكىدىن ئاشقان چېرىكلىك ۋە كەيپ ـ ساپالىق تۈرمۇشقا خاتىمە بېرىلگەن. خان بولغان كىشى ھەر يىلى تەۋەلىكىدىكى پۈتكۈل يۇرتلارنى ئارىلاپ، پۇقرانىڭ ئەرزىنى تىڭشايدىغان ۋە شۇ ئاساستا يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ خەلقنى خالىغانچە دەپسەندە قىلىشىنى چەكلەي-دىغان ھالەت شەكىللەنگەن. چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدە ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان ئىقتىسادىي ئىگىلىكنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن. سۇ ئىنشائاتلا-رى، يول، كۆۋرۈك، تۇغان قۇرۇلۇشلىرى ئېلىپ بېرىلغان. سودا ـ سانائەت كۆرۈنەرلىك تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن. چاغاتاي خانلىقى زامانىدا ئۇزۇلۇپ قالغان «كارۋان بۇيۇك» (يىپەك يولى) سودىسى قايتا راۋاجلىنىپ، بۇ رايونلارنىڭ ئىقتىسادىي ئىگىلىكىنى گۈللەندۈرۈشتە تۈرتكىلىك رول ئوينىغان. ئىچكى ئۆلكىلەرگە قاشتېشى، ئالتۇن، جاۋاھىر، ماتا ـ چەكمەن، يۇڭ، تېرە، زىلچا كىرگۈزۈلۈپ، كۆپ مىقداردا تاۋار، چىنە ـ قاچا، فارفۇر بۇيۇملارغا ئالماشتۇرۇلغان. ھىن-دىستان، ئىراق، ھەمەدان، شىراز، تەبرىز، تېھران، مىسىر قاتارلىق جايلارغا كىگىز، جەينامباز، ماتا، چەكمەن، ئالتۇن، يىپەك بۇيۇملار چې-

قىرىلىپ دورا ـ دەرمەك ۋە باشقا بۇيۇملارغا ئالماشتۇرۇلغان. شەھەر، بازارلار ئاۋاتلاشتۇرۇلغان... كەلپىن، مەكىت، مارالبېشى، پەيزىۋات، كىرىيە، چىرا، قاغىلىق، ئاۋات قاتارلىق يۇرتلارنىڭ بازارلىرى سېلىنغان ياكى كېڭەيتىپ سېلىنغان. قەشقەر، يەكەن، خوتەن، يېڭىسارلاردىكى يەرسىز ئاھاللەر كۆچۈرۈلۈپ، تارىم دەريالىرىنىڭ باشلىنىش ساھىلىدىكى قوشلاش (يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ دەريالىرى قوشۇلىدىغان جاي) ـــ غولتوغراق ۋادىسى① ئاۋات قىلىنغان ۋە كۆچۈملەشتۈرۈلگەن. چاغاتاي خانلىقى زامانىدىن قالغان تۇرمۇش خارابىلىكى مەمۇرلاشتۇرۇلغان (ئۆزگەرتىلىپ بايىاشادلاشتۇرۇلغان). يەرلىك سانائەت تۈرلىرى، بىناكارلىق، كاھىشچىلىق، ئارخىتېكتورلۇق، نەققاشلىق قاتارلىق كەسىپلەر كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە يۇكسەلگەن. كان ـ مەدەنچىلىك سانائىتى شۇ جەمئىيەتنىڭ ئاساسلىق ھۆكۈمەت مەبلىغى بولغان. ئەنە شۇ دەۋردە يېڭىسارداى شاناز تۆمۈر رۇدىسى كانى، كۇچادا مىس كانى، كىرىيە، چەرچەنلەردە مىس، تۆمۈر رۇدىلىرى كانلىرى بىلەن ئالتۇن كانلىرى ئېچىلىپ، ئۇنىڭدىن قېزىۋېلىنغان مەدەنلەر خانلىق ھاجىتىدىن ئېشىپ قوشنا ئەللەرگە سەلتەنەت سودىسى يەنى چېقىندى سودا (ئېكسپورت) قىلىنىپ تۇرغان.

دېمەك، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ بۇ خىل خاسىيەت ئاساسلىرى (ئىلغار غايىۋى جەريانلار، بازىس ئاساسلىرى...) بۇ جەمئىيەتنىڭ گۈلەنگەن مەدەنىيەت ئاساسىنى تىكلىگەن ۋە جانلاندۇرغان. ئابدۇرەشىدخانلار زامانىدىن بىزگە يېتىپ كەلگەن مۇنۇ قىممەتلىك يازما يادنامە شۇ جەمئىيەتنىڭ گۈللەنگەن مەنزىرىسىنىڭ گۈۋاھنامىسى ھەم يۇقىرىقى تەرىپلىرىمىز ئۈچۈن پولاتتەك دەلىلدۇر.

---

① ئابدۇرەشىدخانلار زامانىدا كۆچمەن كۆچۈرۈلۈپ ئاۋات قىلىنغان جايلار 1913 ـ يىللىرى ئەترا-پىدا (يەڭ زېڭشىن زامانىدا) مەمۇرىي جەھەتتىن شۇ چاغدىكى ئاقسۇ ناھىيەسىگە قاراشلىق بىر رايون، 1930 ـ يىللىرى ئەترايىدا (جىن شۇرېن زامانىدا) بىر ناھىيە (ھازىرقى ئاۋات ناھىيەسى) قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. بۇ ناھىيەدە تارىخىنكى «غولتوغراق»لىقتىن ھازىرمۇ 7.30 مىڭ مو ئەترايىدا تەسىلى توغراقلىق بار. تارىخىنكى كۆچمەنلەر «دولانلار»، «دولان مەھەللە» لەر ھېلىھەم ساقلىنىپ تۇرۇپتۇ ـــ ئا.

يازما يادنامىنىڭ مەزمۇنى:

... شەھەرنىڭ دەرۋازىسى ئوتتۇز ئالتە①، ھىندىمانلارنىڭ مەھەللىسى سەكسەن بەش②، مەھەللە مەسچىتى بەشيۇز سەكسەن بەش، ھاممام ③ تۆتيۇز ئوتتۇز يەتتە، باقىندىنىڭ مەھەللىسى ئۇچ مىڭ بەش يۇز سەكسەن تۆت④، مەكتەپخانا بىر مىڭ ئالتە يۇز توقسان، ئۆتتىدىغان كوچا، يەر⑤ بىر مىڭ بەشيۇز سەكسەن تۆت، مەدرىسە بەشيۇز يەتمىش ئۇچ، خانىقا توققۇز يۇز قىرىق سەككىز، كۆل⑥ سەككىز يۇز ئوتتۇز بەش، ئاقابە ئېرىق ئالتە يۇز ئون سەككىز⑦، كوچا، گۈزەر تۆت يۇز يىگىرمە تۆت⑧، كارۋان ساراي بىر مىڭ يەتتە يۇز ئوتتۇز ئالتە، تۇگمەن توققۇز يۇز توقسان ئىككى⑨، ئېرىق ـ ئۆستەڭ بىر مىڭ بەشيۇز يىگىرمە بەش⑩، جوھۇتلارنىڭ قەبرىسى ئىككى مىڭ يەتتە يۇز ئاتمىش تۆت⑪، بازار بىر يۇز توقسان سەككىز، بۇلاق بىر يۇز ئاتمىش ئۇچ⑫، كىشى قاراپ بارىدىغان يەر، كېلىدىغان جاي ئالتە مىڭ توققۇز يۇز سەكسەن بەش⑬، ئاھاڭگەرلىك يەر بىر مىڭ بەشيۇز ئاتمىش تۆت⑭، رۇشتەگەرلىك يەر ئالتە يۇز قىرىق بىر⑮، سودا قىلىدىغان دۇكان سەككىز يۇز سەكسەن توققۇز، بۆز توقۇيدىغان يەر بەشيۇز يەتمىش توققۇز⑯، مۆزە تىكىدىغان يەر ئۇچ مىڭ ئالتە يۇز ئەللىك⑰، تۇماق ساتىدىغان يەر بىر مىڭ يەتمىش بەش⑱، نانۋايلىق دۇكان سەككىز مىڭ يەتتە يۇز توقسان توققۇز⑲، ئاشپەزلىك دۇكان ئالتە يۇز قىرىق⑳، باققاللىق دۇكان بىر يۇز ئون ئىككى، سامبۇساخانا يەتمىش ئۇچ㉑، پۇزۇل بەش مىڭ سەككىز يۇز ئاتمىش تۆت㉒، مەقپىرزارلىق بىر يۇز ئوتتۇز يەتتە㉓، قىمارخانا يەتتە يۇز سەكسەن، ھاراقخانا توقۇز يۇز يىگىرمە ئۇچ㉔، بوزخانا ئۇچ يۇز ئون ئالتە، لولەخانا يەتمىش توققۇز㉕، جوھۇتلارنىڭ بۇتخانىسى يەتتە يۇز قىرىق بەش㉖، تەرسالارنىڭ بۇتخانىسى ئالتە يۇز ئاتمىش ئۇچ㉗، يەھۇدىيلارنىڭ بۇتخانىسى بەش يۇز قىرىق ئالتە㉘، مولتانلارنىڭ بۇتخانىسى سەكسەن سەككىز㉙، ھىندىلارنىڭ بۇتخانىسى ئۇچ يۇز ئەللىك يەتتە㉚ بولۇر ئىكەنلەر دەپ ھەر قايىسىنى ئۆز دەپتىرىدە شۇنداق

پۈتكەن ئىكەنلەر. بىزلەر ھەم شۇڭا قاراپ پۈتۈپ قويدۇق. ۋاللاھۇ ئەلەم بىسىۋاب، سىنە (ھىجرىيە 1036 ـ يىلى).

يازما يادنامىدىكى ئاچقۇچلۇق سۆزلەرگە ئىزاھات:

(مەنبەلىك شەخسىي پەرەز، چۈشەنچىلەر ئاساسىدا تۈزۈلدى)

① 36 دەرۋازا ـــ ھەر بىر شەھەرگە تۆتتىن جەمئىي توققۇز شەھەرگە تەۋەلىشىدۇ. بەزى يەرلىك تارىخچىلار بۇ توققۇز شەھەرگە: يەكەن، خوتەن، قەشقەر، ئاقسۇ، كۇچا، تۇرپان، پەرغانە، بەدەخشان، راجىدانلار (راجىدان شۇ چاغلاردىكى كەشمىرنىڭ پايتەختى ئىدى) نى سانايدۇ. ئابدۇرەشىدخانلار قولىدىكى ئارسالڭ (ھازىرقى ئالىي رايونى)دا تارىختىن بۇيان شەھەر بولۇپ باقمىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ شەھەرلەر قاتاردا سان بېرىلمىگەن بولسا كېرەك.

② ھىندىمانلار مەھەللىسى ـــ شۇ زامانلاردا كەشمىر، بەدەخشان ۋە باشقا جايلاردا ياشايدىغان ھىندى، ھىندى تىلىدا سۆزلەشكۈچى ۋە ھىندى دىنىدا بولغان ئاھالىلەر مەھەللىلىرى كۆزدە تۇتۇلغان. «مەھەللە» سۆزىگە بەزىلەر «كەنت» دەپ ئىزاھات بېرىشىدۇ. مېنىڭچە شۇ چاغلاردىكى كەنت ھازىرقى چاغلاردىكى «دادۇي» دىن چوڭ، يېزىدىن كىچىك مەمۇرىي بىرلىكنىڭ نامىدۇر.

③ ھاممام ـــ مۇنچا، سەررات، يۇيۇنۇش ئورنى. شۇ زامانلاردا تاش ھاممام، تام ھاممام، سۇ ھاممام، تەر ھاممام دەپمۇ ئاتالغان.

④ باقىندى مەھەللىسى ـــ ئاۋام خەلق، رەئىيە، پۇقرالار مەھەللىلىرى. بەزى تەزكىرىلەردە، سەئىدىيە زامانلىرىنىڭ ئەمەلدار، ئۆلما، دۆلەت، ھۆكۈمەت ئەربابلىرى، كاتتا، كىچىك ئەمەلدارلىرىنىڭ ھەر قانداقى ئىمتىيازغا ئېرىشكەن ھامان «باقىندى مەھەللە»لىرىدىن ئايرۇيلۇقلار تۇرالغۇ جايلىرىغا كۆچۈپ كېتىپ تۇرغانلىقى كۆرسىتىلگەن.

⑤ ئۆتىدىغان كوچا، يەر ـــ شەھەر، بازارلاردىكى سودا ـ سانائەت، سایاھەت، تەكشۈرۈش، بايقاش نۇقتىلىرى.

⑥ كۆل ـــ خەلق سۇ ئىچىدىغان كۆل.

⑦ ئاقابە ئېرىق ـــ يىل بويى سۇيى ئۈزۈلمەي ئېقىپ تۇرىدىغان ئېرىق.

⑧ كوچا، گۈزەر ـــ شەھەر، بازارلاردا ھەر بازار كۈنى تازا قىزىپ بازار بولىدىغان چوڭ سودا ـ سېتىق گۈزەر ـ رەستىلىرى.

⑨ تۇغمەن ـــ سۇ تۇغمەنلىرى.

⑩ ئېرىق ـ ئۆستەڭ ـــ پەسسللىك چاپما ئېرىق ـ ئۆستەڭلەر.

⑪ جوھۇتلار ـــ بەزى تارىخىي خاتىرىلەردە كۆرسىتىلىشچە، ئىسپا دىندىكى (خرىستىيان دىنىدىكى) لەر شۇ زامانلاردا جوھۇتلار ياكى نىسرالار دەپ ئاتالغان. ئابدۇرەشىدخان ھاكىمىيىتىگە كىرگەن پەرغانە، ئىسسىقكۆل ۋادىلىرى، بەدەخشان، ۋاخان، كەشمىر، ھەتتا قەشقەرنىيە تەۋەلىرىدىمۇ بۇ خىل تائىپىلەر بولغان.

⑫ بۇلاق ـــ قېزىلغان كارىزلار كۆزدە تۇتۇلغان.

⑬ كىشى قاراپ بارىدىغان يەر، كېلىدىغان جاي ـــ لەنگەر، ئۆتەڭ، قونالغۇ جايلار.

⑭ ئاھاڭگەرلىك ـــ مېتالچىلىق ۋە مېتال پۇرۇشلۇق (تېپىش، مېتال تاۋلاش، ئايرىش ئورۇنلىرى بىلەن تۆمۈرچىلىك، چويۇنچىلىق، تۇچچىلىق، مىسكەرلىك، زەرگەرلىك، قۇيمىچىلىق... كەسپىي ساھەلىرى، ھەر خىل قورال ـ ياراق، سايمان، جابدۇق ياساش ئورۇنلىرى) كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

⑮ رۇشتەگەرلىك ـــ ئومۇمىي توقۇمىچىلىق ئورۇنلىرى (يۇڭ، پاختا، يىپەك، كەندىر توقۇمىچىلىق دۇكان، كارخانا ئورۇنلىرى، خالۋاپلىق، زىلچەۋاپلىق، ئىچمەكچىلىك يەنى ئات يوپۇقلىرى تەييارلاش خانىلىرى).

⑯ بۆز توقۇيدىغان يەر ـــ خام، چەكمەن، سەگەز، شەتلەنگە، داسمال، ئورامال، چوتا... توقۇش ئورۇنلىرى ياكى كارخانىلار، دۇكانلار...

⑰ مۆزە تىكىدىغان يەر ـــ موزدۇزلۇق ئورۇنلىرى.

⑱ تۇماق ساتىدىغان يەر ـــ باش كىيىم تەييارلاش، تەمىنلەش،

سېتىش ئورۇنلىرى.

⑲ نانۋايلىق دۇكان — ناۋايلىق كەسپىنىڭ ھەر خىللىرى بويىچە كەسىپ قىلغۇچى ئورۇنلار.

⑳ ئاشپەزلىك دۇكان — ھۆكۈمەت ئاشخانىلىرى بولۇپ، ھەر-بىي، مۇلكىي، خارجى، ئىلمىي، دىنىي، كەسپىي گۇرۇھلار، مېھمانلار (ھۆكۈمەتتىن كۈتۈلىدىغان كىشىلەر) ھۆكۈمەت ھېسابىدىن تائاملىنىدىغان چوڭ، ئالىي، خاس ئاشخانىلار ياكى دۇكانلار كۆزدە تۇتۇلغان.

㉑ سامبۇساخانا — سامسا، گۆش گىردە، پەرمۇدە، تونۇر كاۋاپ-چىلىقى بىلەن كەسىپلەنگەن دۇكان ۋە خانىلار.

㉒ پۇزۇل — جەمئىيەت ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلىدىغان كەسپىي تىجارەت ئاشخانىلىرى.

㉓ مەقپىرزارلىق — مۇسۇلمانلار زاراتگاھلىقى، قەبرىگاھلىقى، قەبرىستانلىقى.

㉔ ھاراقخانا — ھاراق ئىشلەش، تارقىتىش، سېتىش ئورۇنلىرى.

㉕ لولەخانا — جىنسىي تاماشا قىلىشقۇچى (زىنا قىلىشقۇچى، نىكاھسىز شەھۋانە جۈپلەشكۈچى) لار بەھرىمەن بولىدىغان خاس ئىمكانىيەتلىك ئورۇنلار.

㉖ جوھۇتلارنىڭ بۇتخانىسى — خرىستىيانلارنىڭ ئىبادەت ئورۇنلىرى كۆزدە تۇتۇلسا كېرەك.

㉗ تەرسالار — شۇ زامانلاردا چەرچەن، ئالتۇنتاغ، ماڭاي، تىمبۇلاق، ئاقسايى، چايدام، كۆكشىلتاغ تىزمىلىرى، لوپنۇر، بايىنبۇلاق، تۇرپان، قومۇل... تەرەپلەردە ئىسلامنى قوبۇل قىلمىغان ئۇيغۇر، سېرىق ئۇيغۇرلار، سارت موڭغۇل (موڭغۇل ئۇيغۇر) لار ئىسلام دىنىغا كىرىمەي، كونا دىنلىرىدا چىڭ تۇرغانلىقى ئۈچۈن «تەرسالار»، «جاھىللار» دەپ ئاتالغانلىقى توغرىسىدا تارىخىي دەلىللەر بار.

㉘ يەھۇدىيلارنىڭ بۇتخانىسى — ھازىرچە ئېنىق ئىزاھلاش مۇمكىن بولمىدى.

㉙ مولتانلار — شۇ زامانلاردا ئۆتكەن بىر مىللەت بولۇپ، ئۇلار-

نىڭ كېيىنكى چاغلاردىكى ئەۋلادلىرى ھازىر سوۋېت ئىتتىپاقىدا يا-
شايدۇ. قەشقەرىيە تەۋەسىدە بولغانلىرى 18 ـ ئەسىرلەردە كۆچۈپ
كەتكەن. ھازىرقى چاغلاردىكى «مولداۋان»لار شۇلار بولسا كېرەك.
بەزىلەرنىڭ ئەسلەشلىرىچە، ئۇلار تارىختا قارا قۇرۇم سىگانلىرى دەپمۇ
ئاتالغانمىش.

㉚ ھىندىلارنىڭ بۇتخانىسى ـــ ھىندى دىنىدىكىلەرنىڭ ئىبادەتخا-
نىلىرى.

يۇقىرىقى يازما يادنامىگە چۈشەنچە:

بۇ يازما يادنامە ـــ «تارىخنامە ئابدۇرەشىدخان» دېگەن قوليازما
(ھىجرىيە 951 ـ يىلى، مىلادىيە 1545 ـــ 1544 ـ يىللىرى يېزىل-
غان) دىن ھىجرىيە 1036 ـ يىلى (مىلادىيە 1626 ـ، 1627 ـ يىلل-
رى) سەئىدىيە خانلىقىنىڭ 7 ـ نۆۋەتلىك تەخت سەلتەنەتىنى ئىگىل-
گەن ئەھمەدخان ئوغلى ئابدۇلپتىپخان زامانىدا مۇھەممەد نىياز ئاخۇن
دېگەن كىشى تەرىپىدىن كۆچۈرۈپ تارقىتىلغان. شۇ زامان جەمئىيە-
تىنىڭ پۈتۈن مۇلازىمەت قۇرۇلمىسىنىڭ مۇكەممەل تىزىملىكى بولغان
بۇ ۋاراقنىڭ قەغىزى پاتلىق، قېلىن يەرلىك سۈت قەغەز. ۋاراق ئۇزۇ-
لۇقى 36 سېرىم سانتىمېتر، كەڭلىكى 23 سانتىمېتىر. خېتى 18 قۇر.
قۇمۇش قەلەم بىلەن يېزىلغان. خەت قۇرۇلمىسى شۇ زامان چاغاتاي
خەتچىلىك ئۇسلۇبىدا. ۋاراقنىڭ بېشىدىكى ئەرەبچە «3» دېگەن رە-
قەمدىن قارىغاندا، بۇ ۋاراق ئەسلىي كۆچۈرۈلمىنىڭ قوشۇمچە ئاخىرقى
ۋاراقلىرىنىڭ داۋامىدىن بىر ۋاراق بولۇشى مۇمكىن دېگەن گۇمان بار.
كۆچۈرگۈچىنىڭ نامى يادنامە ۋاراقنىڭ ئوتتۇرىسىغا بېسىپ قويۇلغان
ئۇزۇك (يۈزلۈك) تامغىدا كۆرۈلىدۇ. «تارىخنامە ئابدۇرەشىدخان» يەنى
مۇشۇ ۋاراق بۆلۈنگەن ئەسلىي كىتاب 1952 ـ يىلى قاراقاش ناھىيە-
سىنىڭ زاۋا يېزىسىدىكى مۇھەممەد ئىلىخان خوجا ئائىلىسىدىن تېپىلىپ
مېنىڭ قولۇمدا مەلۇم ۋاقىت ساقلانغاندىن كېيىن 1956 ـ يىلى ئاپتو-
نوم رايونلۇق مۇزېيغا (يۇسۇپبەگ مۇخلىسوق، ئابلىمىت روزى، ئابدۇ-

رېشىت ئىسلاملار ئارقىلىق) ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن. بۇ قوليازمىدىن سۈ-زۈندە قىلىۋېلىنغان خاتىرە ھېلىمۇ قولۇمدا بار. بىراق بۇ يادنامە ۋاراقنى مەن 1983 - يىلى قاغىلىقتا پېشقەدەم مائارىپچى ئابلىز ھاجى-نىڭ ئوغلى دىلشاتتىن ئالدىم. ھازىرقى چاغلارغىچە بۇ گۆھەرنى ساقلاپ، خەلقىمىزگە تەقدىم قىلغان بۇ باش تارىخ ھەۋەسكارىغا چوڭ-قۇر مىننەتدارلىق بىلدۈرىمەن. بۇ يىپ ئۈچىدىن بىز «تارىخنامە ئابدۇ-رەشىدخان»نىڭ كۆچۈرۈلگەن نۇسخىلىرىنىڭ ھېلىمۇ خەلق قولىدا ساقلىنىپ تۇرغانلىقىنى ھېس قىلىمىز. تىلىكىمىز شۇكى، ساقلىغۇ-چىلارنىڭ بۇ قىممەتلىك ئەسەرنى ئوتتۇرىغا چىقىرىپ خەلقىمىز بىلەن يۈز كۆرۈشتۈرۈشىگە تەشنامىز.

3. سەئىدىيە زامانىدىكى مەدەنىيەت - مائارىپ

سەئىدىيە خانلىقى زامانىدىكى مەدەنىيەت - مائارىپنى چۈشىنىش، تەتقىق قىلىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن شۇ زامان مەسلەك داھىيلىرى (ئىدىئولوگىيە يېتەكچىلىرى)نىڭ غايىۋى پوزىتسىيەلىرى (مەدەنىيەت - مائارىپ ئىدىيەسى، مەدەنىيەت - مائارىپ ئۈچۈن ئورناتقان تەشكىلىي قۇرۇلمىلىرى، ئىقتىسادىي، ماددىي جەھەتلەردىكى ئېتىبار، ئورۇن، تۈزۈم، شارائىت جەھەتلەردىكى مەدەتلىرى) نى قىسقىچە ئەسلەپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

1) غايىۋى پوزىتسىيەلەر

مەدەنىيەت - مائارىپنى تۇتۇش ئارقىلىق پۈتۈن جەمئىيەتنى ئىلىم - ئىرپان كانىغا ئايلاندۇرۇش — سەئىدىيە خانلىقى ئاساسچىلىرىنىڭ يەنى سۇلتان سەئىدخان، سۇلتان ئابدۇرەشىدخان، سۇلتان ئابدۇكېرىمخانلارنىڭ ئاز كەم بىر ئەسىرلىك غايىۋى جەريانلىرىدۇر. شۇنداقلا بۇ زاتلار نەسەب، زامان، تارىخىي شارائىت جەھەتلەردىن ئىلىم - مائا-رىپ ئەھلى تۈركۈمىگە مەنسۇپ شۇنداقلا ئەقلىي بالاغىتى، مول ئىلى-مى، ئېسىل پەزىلەتلىرى بىلەن تەختتە ئولتۇرغان ۋە ئىلىم - مائارىپ يولىدا تەلەپچان ھەم تىرىشچانلىقى بىلەن شۆھرەت قازانغان زاتلاردۇر.

— سۇلتان سەئىدخانىنىڭ ئۆزى، — دەپ يېزىلىدۇ «شىنجاڭ ئۇ-نىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1983 - يىلى 1 - سانىدا: «مەر-

پەتپەرۋەر ئائىلە مۇھىتىدا ئۆستى. ئۇنىڭ چوڭ دادىسى يۇنۇسخان ئەيـ
نى دەۋرلەردىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەرپەتپەرۋەر خانى ـــ مىرزا ئـۇـ
لۇغبەگنىڭ ياردىمى بىلەن بۇيۇك ئالىم مەۋلانە ئەلى يەزدى[1] گە شا ـ
گىرت بولۇپ 12 يىل ئوقۇپ، ئۆز دەۋرىنىڭ ئالىمى بولۇپ يېتىشكەنـ
دى. سەئىدخاننىڭ دادىسى ئەھمەدخان يۇنۇسخاندىن بۇئاستە تەربىيە
ئالدى ۋە ئوغلى سەئىدخاننى كىچىك چېغىدىن تارتىپلا ئىلىم ـ مەرـ
پەت سۆيى بىلەن سۇغۇردى. سەئىدخان يەنە بىر نەۋرە تۇغقىنى شا ـ
ئىر ئوبۇلقاسىم بابۇر بىلەن بىر مەزگىل ھەمسۆھبەت بولۇپ، ئۆز ئانا
تىلىدىن باشقا ئەرەب، پارس تىللىرىنى ناھايىتى پۇختا ئۆگەنـدى...
20 ياش ۋاقتىلىرىدا ھەر قايسى ساھەلەر بويىچە ئۆز دەۋرىنىڭ ئالىمى
بولۇپلا قالماستىن، ئەدەبىيات، مۇزىكا، ئىلىم ئـەھلىلـىرىگـمۇ ئالاھىـدە
ئېتىبار كۆرسەتتى». «تارىخى رەشىدي ـــ زەيلى» دېگەن كىتابتىمۇ:
«سۇلتان سەئىدخان خەتتاتلىق، شېئىرىيەت، ھەلچىلىك (خەتكە ھـەل
بېرىش)، زەرگەرلىك، نەققاشلىق، مىمارکارلىق، سازچىلىق، سازەنـدـ
لىك، تىغ، ئوق ئۆتمەيدىغان كىيىم تەييارلاش، ئوق، قىلىچ، نەيزە يـا ـ
ساش، مېتال ئايرىش قاتارلىق ھۈنەر ـ سەنئەتلەردە ئۆز دەۋرىنىڭ قا ـ
بىلىيەتلىك كامىلى ئىدى. سەنئەتنى قىزغىن سۆيەتتى. ئۇد، ساتار،
تەمبۇر، چارتار (تۆت تار)، غىجەكلەرنى ياخشى چالاتتى. تۈركچە ۋە
پارسچە شېئىرنى بەھۇزۇر يازالايتتى. قىسقىسى، ئۇ ھەم ئەلەم، ھەم قە ـ
لەم ساھەسىنىڭ ئىستېداتلىق ماھىرى ئىدى...» دەپ يېزىلغان.

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان[2] مۇ ئاتاقلىق ئالىم، مەرپەت باغۋىنى، بۇـ
يۇك مائارىپپەرۋەر زات ئىدى. «يەكەن تارىخى» نىڭ 58 ـ بېتىدە بـۇ

① يەزدى ـــ ئىرانىنىڭ پارس دېگەن يېرى بىلەن ئىراق ـــ ئەجەمنىڭ ئارىسىدىكى بىر جايىنىڭ نا ـ مى. ئەدەب، تارىخچى ئەلى شۇ يەرلىك كىشى بولۇپ، ئەلىشىر نەۋائىنىڭ كىچىك چاغدىكى ئۇستازلىرىدىن بىرى بولغان ـــ ئا.

② مولا ئىسمائىلا مۇجىزى دېگەن ئالىمنىڭ «تارىخى مۇسقىيۇن» دېگەن ئەسىرىدە كۆرسىتىلىـ چە: سۇلتان ئابدۇرەشىدخان 1520 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1569 ـ يىلىغچە 49 يىل ئۆمۈر كۆرۈپ، يەكەندە ۋاپات بولغان. «ئالتۇنلىرىم» زاراتگاھلىقىغا دەپنە قىلىنغان.

بۇ زات 1533 ـ يىلىدىن 1559 ـ يىلىغچە 26 يىل سەئىدىيە خانلىقىنىڭ خانى بولغان. «دىۋان رەـ شىدى»، «غەزەلىياتى رەشىدى»، «سىلاتىنامە» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇزىكا مىراسلىرىنى توپلاش، رەتلەش، بېيىتىشتا ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى، مەدەنىيەتىنى، مائارىپ، ئەدەب ـ ئەخلاقـ تى... يۇكسەلدۇرۇشتە ئاجايىپ تۆھپىلەرنى قوشقان.

زات توغرۇلۇق مۇنداق يېزىلغان: «... ئابدۇرەشىدخان مەرىپەتپەرۋەر، مۇتەپەككۇر، شائىر، مۇزىكىغا پىششىق، قەتئىي ئىرادىلىك، جەسۇر پادىشاھ ئىدى. قەشقەر، يەكەنلەردە چوڭ خانلىق مەدرىسە قۇرغانىدى. ئۇلاردا ئاتاقلىق ئالىملار مۇدەررىسلىك قىلاتتى. ئاسىيانىڭ كۆپلىگەن جايلىرىدىن كىشىلەر كېلىپ ئوقۇيتتى. بۇ دەۋردە ئەدەبىيات ـ سەنئەت، مۇزىكا، پەن، مەدەنىيەت ناھايىتى راۋاجلاندى. ئاتاقلىق ئالىملار، شائىرلار، تەرجىمانلار، خەتتاتلار مەيدانغا كەلدى. چوڭ ـ چوڭ دۆانلار تۇرغۇلدى. ئەرەب، پارس، ھىندى كىتابلىرى تەرجىمە قىلىندى...»

يۇقىرىقى تارىخىي ماتېرىيال ۋە تەتقىقاتلاردىن مەلۇم ۋە بېشارەتكى، سەئىدىيە دەۋرى ھۆكۈمرانلىرى ئۆزلىرىنىڭ يۇقىرىقىدەك بىلىم خۇسۇسىيەتلىرى، تەرەققىيپەرۋەرلىك، خەلقپەرۋەرلىك غايە، ئىنتىلىشلىرى بىلەن شۇ زامان ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئالتۇن دەۋرىنى بەرپا قىلغان. دېمەك، ئىجتىمائىي تەرەققىياتنى تۆپ مەنبە قىلغان مائارىپچىلىق ـــ ئۇلار ئۆمرىنىڭ بىر پۈتۈن غايىۋى جەريانى ـــ ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ يۈكسىلىشىگە تۈرتكە بولغان تاشقى ئامىللارنىڭ ئەڭ تۆپ ئاساسىدۇر. ئۇيغۇر خەلقنىڭ يۈكسىلىش ھېسسىياتى كۈچلۈك، ئىلىم ـ پەنگە، يېڭىلىققا ھەممىدىن بەك ئەھمىيەت بېرىدىغان، بىلىم، مەدەنىيەتكە ئامراق، ئىزدىنىش ئارزۇسى كۈچلۈك، پاراسەتلىك، زېھنى ئۆتكۈر، تەن دۇرۇس، ھىممەتلىك، تىرىشچان، ئىشچان خەلق بولۇشتەك ئالاھىدىلىكىمۇ بۇ يۈكسىلىشنىڭ تۆپ ئىچكى مەنبەسىدۇر.

2) مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىدىيەسى

تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، مېنىڭچە سەئىدىيە خانلىقىنى تېگى ـ تەكتىدىن ئالغاندا دىنىي خانلىق ۋە ياكى دىنىي ھاكىمىيەت، ئۇلارنىڭ باشقۇرغان دۆلەت ۋە جەمئىيەتنى نوقۇل دىنىي دۆلەت ۋە جەمئىيەت دېيىشكە بولمىغاندەك مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىدىيەسىنىمۇ دىنىي ئىدىيە، دىنىي مەۋقە دېيىشكە بولماس. بەزىبىر تەتقىقاتچىلار ھا-

زىر: «ئۇ جەمئىيەت نوقۇل دىنىي جەمئىيەت ئىدى، سەئىدىيە ھۆ-كۈمرانلىرى شۇ جەمئىيەتنىڭ مۇسۇلمانلىق خاسىيەتلىرىنى جانلاندۇ-رۇش، «خۇدا - رۇسۇل» يولىدا جان بېرىش، كالامىزمنى دۆلەت دەستۇرى قىلىشتەك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن خاراكتېرلەنگەن. شۇڭا، ئۇلارنىڭ جەمئىيەت ئىدىيەسى، جۇملىدىن مەدەنىيەت - مائارىپ ئىدە-يەسمۇ ئەلۋەتتە ئىسلام دىنى ئىدىيەسىدۇر...» دېيىشىدۇ. بۇ تارىخىي پاكىتلارغا ئۇيغۇن ئەمەس قاراشتۇر. مېنىڭچە، سەئىدىيە خانىلىقى قۇ-رۇلغاندىن تارتىپ تاكى ئاغدۇرۇلۇپ تاشلىنىپ دىن بىلەن سىيا-سىنى بىر - بىرىدىن ئايرىۋېتىپ، ئىجتىمائىي ھاكىمىيەتچىلىك سە-تەنەتلىرىنى قولدىن بەرمىگەن سىياسىي ھاكىمىيەت دېيىشكە بولىدۇ. تارىخچى لى جىنشەن بۇ ھەقتە مۇنداق يازىدۇ: «... پايتەخت يەكەن ۋە قەشقەردە سوپىزم ئىسلام دىنىدا بويسۇندۇرغۇچى ئورۇندىكى مەز-ھەپ بولۇپ قالدى. بۇ مەزگىلدە دىن جەمئىيەتكە خېلى كەڭ ۋە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى ھەم ئۇنىڭ سىياسىيغا ئارىلىشىشمۇ ناھايە-تى ئېغىر لاشتى. لېكىن بۇ ھەرگىزمۇ يەكەن خانلىقى «سىياسىي بىلەن دىن بىرلەشكەن» ھاكىمىيەت شەكلىنى قوللانغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بەرمەيدۇ، ئەمەلىيەتتە يەكەن خانلىقى دەل ئۇنىڭ ئەكسىچە سىياسىي بىلەن دىنىنى بىر - بىرىدىن ئايرىۋېتىش سىياسىتىنى يولغا قويغان بولغاچقا، دىن ئۇرۇنىڭ سىياسىي ئىشلىرىغا ئارىلاشمايتتى. دىنىي ساھەدىكىلەرنىڭ ئاساسلىق رولى — ھۆكۈمرانلارنىڭ دۆلەت تەرتىپە-نى ساقلاش، ھەربىي قوشۇن ۋە باج - سېلىق قاتارلىقلارنى ئەنئەنىۋى ئۇسۇل - ئادەت بويىچە بىر تەرەپ قىلىشقا يارەملىشىش ئىدى...» («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1987 - يىلى 5 - سان 36 - بەت). دېمەك ناھايىتى ئايانكى، سەئىدىيە ھۆكۈمرانلىرى دىنغا نىسبەتەن: دىنىي ئېتىقاد بىرەر جەمئىيەت، بىرەر مىللەت ۋە بە-رەر خەلقنىڭ ئومۇمىي ئىجتىمائىي ھاياتىنى، سۇپىتىنى، تارىخىي تەۋە-دىرىنى، تەرەققىياتىنى بەلگىلەپ بېرىشكە قادىر كۈچ ئەمەس، مۇتلەق شەرت ھېسابلانغان ئىدىيەۋى چەك ياكى نەزەرىيەۋى ئۆلچەم، غايە —

دۇنيا قاراش كۆرسەتكۈچىمۇ ئەمەس، تارىختا ئۇنداق بولمىغان، بولالمىغان ھەم بولماسلىقى كېرەك، ئەكسىچە ئۇ بىر تارىخىي ۋە تارىختىن قېپقالغان دىنىي ئۇقۇم بولۇپ، ئۇ پەقەتلا ئۆز ئېتىقادچىلىرىنىڭ ئومۇمىي ئىجتىمائىي ھاياتىنى، تەقدىرىنى، تەرەققىياتىنى ياخشىلاش ۋە ئۆستۈرۈشكە خىزمەت قىلىشى، پايدا يەتكۈزۈشى مۇتلەق شەرت ۋە زۆرۈردۇر، دەپ قاراشقان. شۇنداقلا ئۆز خانلىقىنىڭ ئىدىئولوگىيەسىنىڭ، سىياسىي، ئىقتىسادىي مەۋقەسىنىڭ ئېتىقادى ئىسلام، شەكلى مىللىي، شۇئۇللىنىدىغىنى ئىجتىمائىيەت، كۆزلەيدىغىنى سىياسىي، ئىجتىمائىي تەرەققىيات ئۇنۇمىدىن ئىبارەت ئىجتىمائىي سىستېما قىلىپ تۇرغۇزۇشقان ۋە ئۆزلىرىنىڭ ئىدىيە، نەزەرىيە، سىياسىي، ئىقتىسادىي، دىنىي... مەۋقەلىرىنىڭ ھەممىسىنىمۇ مۇشۇ مەۋقەنى چىقىش قىلىپ تۇزگەن، ئىجرا قىلىشقان. دېمەك، ئىسلام - پەن، مەدەنىيەت - مائارىپنى تۇتۇش، يۇكسەلدۇرۇش — ئۇلارنىڭ غايىۋى ھايات جەريانلىرىدۇر. شۇنداق ئىكەن، سەئىدىيە جەمئىيىتى جۇملىدىن سەئىدىيە مەدەنىيەت - مائارىپىنىڭ تۇپ ئىدىيەسى ھەرگىز دىنىي ئىدىيە ئەمەس. پەقەت پەننىي، ئىجتىمائىي ئىدىيەدۇر. يەنى دۇنياۋى پەن (مەدەنىيەت - مائارىپ) ئىدىيەسىدۇر.

3) مەدەنىيەت - مائارىپ قۇرۇلمىلىرى

ئۇ زاماندىن بىزگىچە يېتىپ كەلگەن يۇقىرىقى يازما يادنامىدىن مەلۇمدۇركى، سەئىدىيە خانلىرى زامانىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرى (ئابدۇرەشىدخان زامانى) دىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتى (مۇسۇلمان ئۇيغۇر رايونلىرى) دە 2263 مەدرىسە (ئوتتۇرا، ئالىي دارىلفۇنۇن — ئا)، مەكتەپ-خانا (باشلانغۇچ مەكتەپلەر — ئا)، 1533 مەسچىت، خانىقا بارلىقىدىن ۋاقىپلاندۇق. بۇ يەردە شۇ نەرسە ئايان بولدىكى، شۇ زامانلاردا ئىجتىمائىي مەدەنىيەت - مائارىپ ئورۇنلىرى بىلەن دىنىي پائالىيەت ئورۇنلىرى تەشكىلىي قۇرۇلما، ئورۇن، تۇزۇم... جەھەتلەردىن بىر - بىرىگە قەتئىي بىقىنماي، ئارىلاشماي ھەر قايسىسى ئۆز مۇددىئا - لىنىيەلىرى

رى، كەسپىي پەرقلىرى، مۇرات ـ مەقسەتلىرى بويىچە مۇستەقىل مۇ-
ئەسسەلەر سۇپىتىدە پائالىيەت ئېلىپ بارغان. ئەڭ مۇھىمى ئىجتىمائىي
مەكتەپ، مەدرىسلەر بولسا مەسچىت، خانىقالاردىن كۆرۈنەرلىك جىق
(730 ى ئارتۇق) بولغان، يەنى 3784 مەھەللە ـ كەنت (شۇ زامانلاردا
ھازىرقى قاغىلىق، پوسكام تەۋەسى بىرىكىپ 66 كەنت ھېسابلانغانىكەن
ـــ ئا) نىڭ ھەر بەشىدە تۆت مەكتەپخانا ياكى مەدرىسە، ھەر ئىككى
كەنتتە بىردىن خانىقا ياكى مەسچىت بولغانلىقىدەك بۇ ئۇچۇر سەئىدد-
يە مەدەنىيەت ـ مائارىپىنىڭ ئەمەلىي نامايەندىسى ھېسابلىنىدۇ. شۇنىسى
ھەم ئېنىقكى: بۇ مەكتەپخانىلار بىلەن مەدرىسلەر خاس مۇسۇلمان
ئۇيغۇر ۋە ئۇيغۇر قەبىلىلىرىگىلا مەنسۇپ بولۇپ، شۇلار ئۇچۇنلا قۇ-
رۇلغان ھەم شۇلار تەرىپىدىن باشقۇرۇلغان. غەيرىي دىندىكى ـــ تېخى
ئىسلام دىنىدا بولمىغان سەئىدىيە پۇقرالىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئوقۇش ـ
ئوقۇتۇش ئورۇنلىرىنىڭ سانى بۇتخانا، ئىبادەتخانىلارنىڭ تەركىبىگە
كىرگۈزۈپ قويۇلغان. بۇ يادنامىدە كۆرسىتىلگەن: تەرسالار بۇتخانى-
سى، مولتانلار، ھىندىلار بۇتخانىلىرى دېگەندەك بېشارەتلىك سانلار ئە-
مەلىيەتتە شۇ زامانلاردا چەرچەن، چاقىلىق تاغلىرىدا ياشاۋاتقان سېرىق
ئۇيغۇرلار، مولتانلار، شىكلار، ھىندى، تاڭغۇتلار، تېخى مۇسۇلمان
بولمىغان ئۇيغۇرلار (سارت موڭغۇللار) قەبىلىلىرى ۋە باشقا نامۇسۇلمان
تائىپە پۇقرالارنىڭ ئىبادەت، ئۆگىنىش، ئاقارتىش ئورۇنلىرىنىڭ ئومۇ-
مىي ھېسابىدۇر. بۇ سانلىق ئۇچۇر بىزگە يەنە سەئىدىيە خانلىرىنىڭ
ئىلكىدە ياشىغان غەيرىي دىندىكى خەلقلەرنىڭ ئۇيغۇرلار بىلەن تەڭ،
جۇملىدىن مۇسۇلمانلارنىڭ ھەممىسى بىلەن تەڭ ئورۇندا تۇرۇشقا
ھەقلىق بولۇپ تۇرغانلىقى، يول قويۇلغانلىقى، ھۆرمەت قىلىنغانلىقىدەك
ئىجتىمائىي تەڭلىك ـــ ئادالەت ئىستىلىنمۇ ئەسلەتمەي قالمايدۇ. دې-
مەك، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ دىنى، مەدەنىيەتى، تىلى، تۇرمۇش ئۇسۇلى،
تۇرمۇش شەكلى، جۇملىدىن مەدەنىيەت ـ مائارىپ پوزىتسىيەلىرىنمۇ
باشقىلارغا سىڭدۈرمىگەن، تاڭمىغان.

4) مەدرىسە، مەكتەپلەر

مەدرىسە، مەكتەپلەرنى تەشكىلىي قۇرۇلما جەھەتتىن مۇنۇ تۆت چوڭ تۈر بويىچە كۆرسىتىش كۆپايىدۇر.

خانلىق مەدرىسىلەر: خانلىق مەدرىسىلەر سەئىدىيە زامانىنىڭ ئالىي بىلىم يۇرتلىرى بولۇپ، خانلىق مەركىزىدە، مەركىزىي چوڭ شەھەرلەردە، خانلىق مەھكىمىلەر، مەشھۇر داھىي ئەربابلار تەربىيىدىن، ھەر ساھە بويىچە يۇقىرى دەرىجىدە تۇرىدىغان چوڭ ئالىم، ئۆلىمالارنىڭ ئىشتىراكلىرى بىلەن قۇرۇلغان. شۇ زامان ئۇلۇغلىرى (كاتتىلىرى)نىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. مالىيەسى، مەبلىغى، خانلىق خەزىنىلەردىن سەرپ قىلىنغان، خانلىق مەھكىمىلەر تەربىيىدىن باشقۇرۇلغان. بۇنداق مەدرىسىلەرگە يەكەندە 1520 ـ يىللىرى ئەتراپىدا مىرزا ئابابەكرى تەربىيىدىن قۇرۇلغان «مىرزا ھەيدەر مەدرىسەسى» (بەزى تارىخىي خاتىرىلەردە بۇ مەدرىسە «مەدرىسەئى ئىقلىمات» ـــ «جاھان مەدرىسەسى» دەپمۇ خاتىرىلەنگەن)، 1530 ـ يىللاردا سۇلتان سەئىدخان نامىدىن سېلىنغان يەكەن «خانلىق مەدرىسەسى»، 1640 ـ يىللىرى ئەتراپىدا ئابدۇللاخان تەربىيىدىن يەكەن ۋە قەشقەرلەردە قۇرۇلغان خانلىق مەدرىسىلەر، يەنە شۇ چاغلاردا قۇرۇلغان ۋە كېڭەيتىپ قۇرۇلغان كۇچادىكى «ۋەلىيە»، ئۇپالدىكى «مەدرىسەئى مەھمۇدىيە» مەدرىسىلىرى، 1630 ـ يىللار ئەتراپىدا قۇرۇلغان «ساقىيە» مەدرىسەسى قاتارلىق چوڭ يېڭى مەدرىسىلەرمۇ كىرىدۇ. بۇنداق مەدرىسىلەردىن «مىرزا ھەيدەر مەدرىسەسى»نىڭ ياسىلىشى توغرىسىدا «يەكەن تارىخى»نىڭ «زوبدە تۇل ئەخبار» دېگەن كىتابتىن كەلتۈرگەن نەقىلدە مۇنداق يېزىلغان: «مىرزا مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ مىرزا ئابابەكرىگە ناھايىتى ئاچچىقى كېلىپ ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولۇيدۇ. مىرزا ئابابەكرىنىڭ ئەمەلدارلىرى ئۇنىڭ ئۆلتۈرۈلمەسلىكىنى تىلەپ تۇرۇۋالىدۇ: «مىرزا ئابابەكرى ئۆزىنىڭ گۇناھىنى يۇيۇش ئۈچۈن، ئۆزلىرىنىڭ نامىدا بىر كاتتا مەدرىسە ياساتسا، ئۇنىڭ گۇناھىدىن ئۆتسىلە...» دەيدۇ. مىرزا ئابابەكرى گۇناھىنى يۇيۇش ئۈچۈن پىششىق خىش ـ كاھىشلىق ياسىداق مىرزا

ھەيدەر مەدرىسەسىنى ياساتقانىدى...».

يەكەنلىك پېشقەدەم تارىخچى ئۆلىمالارنىڭ ئەسلەشلىرىچە، بۇ مەدرىسەنىڭ مۇنارىسى ناھايىتى ئېگىز بولۇپ، ئۈستىگە چىقىپ قارىسا يەكەن دەرياسى (30 چاقىرىملىق كۆجۈم ئارىلىق)نى كۆرگىلى بولىدىكەن. مۇنار ئۈستىگە چىقىپ ـ چۈشكۈچىلەر مۇنار ئېگىزلىكىدىن ھېرىپ، مۇنار ئۈستىدە قونۇپ قالىدىكەن. يەكەندىكى ھازىرقى چوڭ يېزىلار: ھەيدەر، جاھانباغلار ئۆز زامانىسىدا شۇ مەدرىسەنىڭ ۋەخپىلىرىكەن. بىزگە مەلۇمكى، بۇ يەردە تىلغا ئېلىنىۋاتقان مىرزا ھەيدەر سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ كۈيئوغلى، ۋەزىرى بولۇپ ئابدۇرەشىدخان تەرىپىدىن كەشمىر، ھازىرقى پاكىستان، ئافغانىستانلارنىڭ سەئىدىيەگە تەۋە قىسمىنى باشقۇرغان. قەشقەر، يەكەنلەرنىڭ ھاكىملىقىنى قىلغان، مەشھۇر ئەسەر «تارىخى رەشىدي»نى يازغان مەرىپەت ھامىيسى، مەشھۇر زاتتۇر. «مىرزا ھەيدەر مەدرىسەسى» دە ئۇتتۇرا ئاسىيا (ھازىرقى سوۋېت ئۇتتۇرا ئاسىياسى، شىنجاڭ، ئافغانىستان، كەشمىر، ھازىرقى پاكىستانلار نەزەردە تۇتۇلىدۇ)، ئىران، مىسىر، تۈركىيە قاتارلىق نۇرغۇن ئەللەردىن تەلەبىلەر ياكى ئوقۇغۇچىلار كېلىپ ئوقۇپ كەتكەنلىكى توغرىسىدا تارىخي دەلىللەر بار.

مەدرىسەلەر: بۇ ئادەتتە پۈتۈن جەمئىيەت مىقياسىدا بىر قەدەر ئومۇملاشقان، يۇقىرى، ئوتتۇرا، تۆۋەن دەرىجىلىك ئاممۇي بىلىم يۇرتلىرىدۇر. بۇ خىل مەدرىسەلەرنىڭ كۆپ قىسمىنى تارىختا يۇقىرى، ئوتتۇرا قاتلام ھۆكۈمران شەخسلەر، ئالىم، ئۆلىمالار، دەرىجىلەر بويىچە ھەر خىل مەھكىمىلەر، دىنىي ئورۇنلار، جامائەت مۇئەسسەسىلىرى، پۇلدارلار «ساۋابلىق» ئىزدەپ ياكى نام ـ شەرەپ قازىنىش ئارزۇسىدا قۇرغان، بىر قىسمىنى بولسا، يەنىلا يەرلىك ھاكىمىيەتلەر بىنا قىلغان. چوڭ، ئوتتۇرا شەھەرلەردە، ناھىيە مەركەزلىرىدە، يېزىلاردا، ئاھالىلەر مەركەزلىرىدە قۇرۇلغان. باشقۇرۇلۇشى ـــ تۈزۈمى يەرلىك ھاكىمىيەتلەر، دىنىي ئورۇنلار، جامائەت بىرلىكلىرى تەرىپىدىن تۇتۇلغان. ۋەخپە، ئەۋقاپ، سەدىقە، خۇدايى ئىئانە، ئىجتىمائىي ياردەم، ئېگىسىز مۇلۇك

كىرىمى، مىراسخورسىز شەخسلەرنىڭ كۆچمە ۋە كۆچمەس مۈلۈكلىرى ۋە باشقا شەكىللىك، شەكىلسىز كىرىملەرنىڭ قۇۋۇتى بىلەن داۋاملاشقان. بۇنداق مەدرىسلەرنى شۇ زامان تۇزۇمىنىڭ، كىشىلەر ھېسسىياتلىرىنىڭ خەيرخاھلىقى، ھېسداشلىقى، ھامىيلىقى، ياردىمى، قوللىشى بىلەن ئەڭ كەڭ ئىجتىمائىي ئاساسقا ئىگە خەلق بىلىم يۇرتلىرى، جەمئىيەت چىرىغى دەپ تەرىپلەش ئۇزۇنلۇقتۇر. قۇرۇلما، سالاھىيەت، ئورۇن، مەۋقە جەھەتتىن خانلىق مەدرىسەلەر (خانلىق ئالىي چوڭ بىلىم يۇرتلىرى)دىن تۆۋەنرەك، ئىپتىدائىي مەكتەپلەردىن يۇقىرىراق تۇرغان مۇنداق مەدرىسەلەرنى كىشىلەر تارىختا «خۇدايى مەدرىسەلەر» ياكى «جامائەت مەدرىسەسى» دەپمۇ ئاتاشقان. بۇنداق مەدرىسەلەر، مەسىلەن: قەشقەردىكى «مەدرىسە كېرىمىيە»، «قازانچى مەدرىسەسى»، يەكەندىكى «مەدرىسە مۇھەممەدىيە» (بۇ مەدرىسەنى كېيىنكى چاغلاردىكى ئىشانلار: «مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ 23 ـ بوغۇن نەۋرىسى دەۋالغان مەشھۇر ئىشان مۇھەممەد شېرىپ نامىغا سىلىغان» دەپ چۈشەندۈرۈشىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇ بىر ئويدۇرمىدۇر. بۇ مەدرىسىنىڭ 1594 ـ يىلى سۇلتان مۇھەممەدخان نامىدا ياسىتىلغانلىقى توغرىسىدا تارىختىن يېتەرلىك دەلىل بار)، سۇلتان سەئىدخاننىڭ دەپنە قىلىنىش مۇناسىۋىتى بىلەن 1534 ـ يىلى يەكەندە ياسالغان «غازىيە مەدرىسەسى»، «مەدرىسە مەھمۇدىيە»، «ئوردانلىق مەدرىسەسى»، «ئارسلانباغ مەدرىسەسى»، «ھۆرىيەت مەدرىسەسى» (يېڭىسارداۋ)، «سايرام مەدرىسەسى» قاتارلىق نۇرغۇن مەدرىسەلەر كىرىدۇ.

ئىپتىدائىي مەدرىسەلەر: بۇنداق مەدرىسەلەر تولىراق مەركىزىي يېزا، قىشلاق بازارلىرىدا، چوڭ مەسچىت، خانىقالارنىڭ يانلىرىدا، مازار، قەدەم جايلاردا قۇرۇلغان بولۇپ، ئاساسەن شۇ يەرلەرنىڭ جامائىتى بىلەن جامائەت مۆتىۋەرلىرى، دىنىي ئەربابلار، ئىمام، خاتىپلار... تەرىپىدىن جامائەت شاپائىتى بىلەن باشقۇرۇلغان. چىقىمى ئاتا ـ ئانىلار، كىچىك كۆلەملىك ئەۋلادى ۋەخپىلەر، ئاممۇى خەير ـ ئېھسان، جامائەت ئىئانىسى بىلەن ھەل قىلىنغان. ئىپتىدائىي مەكتەپلەرنى تۈگەتكەن بالىلار

نى ئوقۇتۇپ ئوتتۇرا قاتلام مەدرىسەلەرگە ئاتلىتىپ بېرىش ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن.

كەسپىي مەكتەپلەر: بۇ خىل مەكتەپلەر ــ تارىختا زامانىمىزغا كەسپىي ئېھتىياجى، زۆرۈرىيەتلىرى، ھاجەت، ئىمكانىيەت، شارائىتلىرىغا قاراپ تۇرلۇك ناملار بىلەن تەسىس قىلىنغان مەكتەپلەردۇر. يەكەن، قەشقەر، خوتەن، كۇچا، ئاقسۇ، پەرغانە، تۇرپان... لاردا 16 ـ، 17 ـ ئەسىرلەردە پەيدا بولغان «مەكتىپى سىپاھىيە» (ئەمەلدار، خادىملارنى تەربىيەلەش مەكتەپلىرى)، «مەكتىپى ئەمنىيەت» (سىياسىي، قانۇن مەكتەپلىرى)، «ئاينەئى ساپارات» (ئەلچىلەر ئەينىكى مەكتەپلىرى)، «مەكتىپى ھۇدۇدىيە» (چېگرا ـ تاموژنا خادىملىرىنى يېتىشتۈرۈش تەربىيەلەش مەكتەپلىرى)، «مەكتىپى شىپاھىيە» (سەھىيە مەكتەپلىرى) قاتارلىق ھەرخىل ئوقۇتۇش ئورۇنلىرىمۇ ئاز بولمىغان. بۇنىڭدىن باشقا يەنىلا مەكتەپ ـ ئۆگىنىش ئورۇنلىرى شەكلىنى ئالغان «نەغمەخانىلەر»، «سانايى نەفىسەلەر»، نەغمە ـ ناۋا سورۇنلىرىمۇ ھەممىلا يەرلەردە تەشكىل قىلىنغان. «تارىخى مۇسىقىيۇن» (مۇزىكانتلار تارىخى)دا بايان قىلىنىشچە، ئابدۇرەشىدخان زامانىدا ئۇيغۇر مۇزىكا ئالىمى قىدىرخان خوراسان، خارەزىم، ئىران، ئىراقلاردىن كەلگەن كۆپلىگەن مۇزىكا تالىپلىرىغا يەكەندە دەرس ئۆتكەن، مۇزىكا ئۆگەتكەن.

مەكتەپخانىلار: بۇ خىل مەكتەپلەر ئاساسەن كەنت ـ مەھەللە، مەسچىت، خانىقالارنىڭ جامائىتى، ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەر، دىنىي، ئىجتىمائىي، كەسىپي ئابرۇيلۇقلار، بايلار، ئاخۇنلار، ساۋابلىق ئىزدىگۈچى شەخسلەر تەرىپىدىن چوڭ مەركىزىي كەنتلەرنى ئاساس قىلىپ قۇرۇلغان، ئورۇن، مەبلەغ، كۈچ، ئادەم (ئوقۇتقۇچى)، كەنتلەر، مەسچىتلەر جامائىتى تەرىپىدىن ھەل قىلىنىدىغان، بەزىلىرى بولسا بايلار، مولا، ئاخۇنلار تەرىپىدىن شەخسىي قۇرۇلغان، مەسچىت ۋەخپىلىرىدىن، «پەيشەنبىلىك» كىرىملىرىدىن پايدىلىنىپ باشقۇرۇلغان ئىپتىدائىي مەكتەپلەردۇر. بۇ خىل مەكتەپلەرنىڭ ھوقۇقى، ئوقۇش ـ ئوقۇتۇش، ئوقۇغۇچى ئېلىش، چىقىرىۋېتىش ئىشلىرى ئوقۇتقۇچى شەخسىنىڭ

ئىختىيارىيلىقىدا بولۇپ، ئۇنىڭ بۇ ھەقتىكى ھوقۇق، ئىمتىيازلىرى ھېچقانداق قانۇنىي كۈچ يېكى جامائەت پىكرى شەكىللىرى بىلەن چەكلەنمىگەن. كىم بالىسىنى ئەكىلىپ بەرسە شۇنى ئوقۇتقان، كەلمىسە ئىزدىمىگەن. بالىلارنى شەخسىي ئىشىغا سېلىش، جازالاش قاتارلىق ئىشلارنى ئۆز خاھىشى بويىچە ئەركىن «ئىمتىياز» قىلىۋالغان.

يۇقىرىقىدەك مەدرىسە، مەكتەپ شەكىللىرى تۈپ نېگىزىدىن ئالغاندا، تارىختىن بېرى داۋاملىشىپ كەلگەن ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى سۈپىتىدە سەئىدىيە ــ ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ نۇرى، دىل چىرىغى ھېسابلىناتتى. سىنىپنى ئاساس قىلىپ ئوقۇتمايدىغان، تەتىل تۈزۈمى يوق، مەمۇرىي تەشكىلى، ئىقتىسادىي تۈزۈمى، تۈتاش بىرلىكە كەلتۈرۈلگەن دەرس پىروگراممىسى يېكى باسقۇچلارغا ئايرىلغان دەرس جەدۋەللىرى، قائىدە ـ مىزانلىرى يوق بولسىمۇ، يەنىلا بۇ خىل ئوقۇتۇش ئورۇنلىرى تېگى ـ تەكتىدىن ئالغاندا، بالىلارنى ئىجتىمائىيەتكە، ئالڭ ـ چۈشەنچىگە، تىرىكچىلىككە قەدىمگە، ئەخلاق ـ ئەدەپكە، قىسقىسى ئىجتىمائىي ئادەمگە ئايلاندۇرىدىغان ئىپتىدائىي ئالڭ خەزىنىسىدۇر.

5) مائارىپنىڭ ۋاقىت تۈزۈمى ۋە دەرسلىكلەر

سەئىدىيە مائارىپى ئومۇمەن ھەر يىلنىڭ نورۇز بايرىمى (باش ئەتىياز بايرىمى)نى ئوقۇش بېشى ــ دەرس باشلاش مەۋسۇمى قىلىشنى ۋاقىت ئادىتى قىلغان. ئاتا ـ ئانىلار قىزىنى بەش، ئوغۇلنى يەتتە يېشىدىلا ئاساسەن شۇ ۋاقىتنىڭ ئازنا، پەيشەنبە كۈنلىرى (ئەجدادلىرىمىز بۇ كۈنلەرنى مەكتەپ كۈنلىرى ــ ئۇلۇغ كۈنلەر ھېسابلاپ ۋاقىت بېشى قىلىشاتتى ــ ئا) تېگىشلىك خۇدايى داستىخانلىرى بىلەن بىللە ئەكىلىپ، ئۆز رازىلىقلىرىنى ئىپادە قىلىشىپ يالۋۇرۇپ، ئوقۇتقۇچىلارغا ئەدەب ـ ئېھتىراملار بىلەن: «پەرزەنتىمىزنىڭ جېنى ياراتقان ئىگەمىدىن، ئۇستىخىنى ئاتا ـ ئانا بولغۇچى بىزدىن، ئىمانى، بەخت ـ ئىقبالى ئۇستازىدىن بولغاي» دېيىشىپ تۇتۇپ بېرىشكەن. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن

بالا «مەكتەپ بالىسى» بولۇپ تۇرغان. بۇ خىل قائىدە بىلەن ئوقۇغۇچى ئېلىش سەئدىيە خانلىقى مەكتەپلىرىنىڭ نىزام ـ قائىدىلىرىدۇر.

مەكتەپ ـ مەدرىسەلەرنىڭ مۇكەممەللىشىش، داۋاملىشىش، ۋاقىت، جەريان سىستېمىلىرى ئومۇمەن مۇنداق بولغان: ئوقۇغۇچى ۋە ئوقۇغۇچى هامىيلىرىنىڭ ئۈمىد، ئىرادە، ئىمكانىيەت، تەلەپلىرىگە بېقىپ، جايلار ۋە هەرخىل مەدرىسە، مەكتەپلەردە ئوخشاش بولمىغان شەكىللەر بويىچە مائارىپ، ۋاقىت تۈزۈمى بەرپا قىلىنغان. مەسىلەن ئالايلى: نەسابى ئوقۇش (چېكىگە يەتكۈزۈپ ئوقۇش)قا تۇتۇنغان تەلەبە ياكى تالىپ باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇشنى تاختىدىن باشلاپ (هەرپ ئۆگىنىشتىن باشلاپ) تاكى كىتاب بىلگىچە (كىتاب ئوقۇيالايدىغان، چۈشىنەلەيدىغان تولۇق ساۋاتى مۇقىملاشقان بولغۇچە) 2 ــ 4 يىل (ئىككى يىلدىن تۆت يىلغىچە)، ئادەتتىكى ئىپتىدائىي مەدرىسەلەردە بىر نەچچە ۋە بىر نەچچە خىل كىتابنى مۇتالىئە قىلىپ، ئوقۇتۇش، يېزىش، چۈشىنىش ساۋاتى بويىچە جەمئىيەتكە ياراپ تونۇلغۇچە 2 ــ 4 يىل، تولۇق، تولۇق ئوتتۇرا سالاهىيەتلىك مەدرىسەلەردە ئادەتتىكى مۇددەرىسلىك سالاهىيىتىگە ئېرىشكۈچە 2 ــ 4 يىل ۋە خانلىق مەدرىسەلەر (ئالىي بىلىم يۇرتلىرى) دا جەمئىيەت ۋە زامان تەقدىرىدە ئالىم، دانا، پېتەكچى قەلەمدان شۆهرىتىنى تاپقۇچە 5 ــ 10 يىل ۋاقىت ـ جەريان سەرپ قىلىنىدىغان مائارىپ ۋاقىت سىستېمىسى ــ مۇقىملاشتۇرۇلغان. دېمەك، مۇشۇ ۋاقىت بويىچە بولغاندا بىر تەلەبە ئىپتىدائىي مەكتەپنىڭ ئىپتىدائىي سىنىپىدىن باشلاپ ئالىي مۇتالىئە مەكتەپ هۇجلىرىغچە ئوقۇپ بىلىم ئېلىش ئۈچۈن 12 يىلدىن 30 يىلغىچە ۋاقىت سەرپ قىلىدۇ. بۇ خىل ۋاقىت تارىخىمىزدا «ئالمىشىش» ۋاقتى دەپمۇ ئاتالغان. بۇ خىل مائارىپ ۋاقىت سىستېمىسى: مېنىڭچە پۈتۈن مۇسۇلمان دۇنياسىدا، جۈملىدىن تۈركىي خەلقلەر دۇنياسىدىمۇ بىلىم ئېلىش ئۈچۈن كىشىلەر ئۆمرىدە سەرپ قىلىنىدىغان ۋاقىت، جەريانىنىڭ ئەڭ ئۇزۇن ۋاقىت سىستېمىسىدۇر (ئىنسان ئۆمرىنىڭ ئەڭ مۇهىم جەريانىغا تىكىلگەن، باشقىلاردىن بەك ئارتۇق، ئەڭ ئۇزاق ۋاقىتتۇر).

مەكتەپلەردە ئۆتۈلىدىغان دەرسلىكلەر ئاساسەن مەدرىسە، مەكتەپ-لەرنىڭ قابىلىيەت ۋە سالاھىيەت پەرقلىرى بويىچە تۆۋەندىكى پەنلەر ساھەلىرىنى مەزمۇن قىلغان. دەرسلىك ــ مۇتالىئە، تەتقىقاتلاردىن ئىبارەت بولغان. بۇلار: دىنىي دەرسلەر، ئىلمى تەجۈىد (مۇكەممەل يېزىق ساۋاتى ياكى خەتپۈرۈشلۈق)، تىل، ئانا تىلى، ھەندىسە (ھېساب ئىلمى)، تارىخ، ئىلمى ئىقلىملار (جۇغراپىيە)، ئەدەبىيات، ئەخلاق، ئىلمىي نۇجۇم (ئاسترونومىيە)، روھىي ئىلىم (پسىخولوگىيە ياكى روھىي پەن)، كەزمە (تەنتەربىيە)، شىپاھىيە (تېببىي ئىلىم)، ئەل قانۇن، رۇشتە (توقۇمىچىلىق ئىلمى)، ئاھانگىرە (مېتالچىلىق ئىلمى)، ئىلمىي خەزىنە (مالىيە، ئىقتىساد ئىلمى)، ئىلمىي غايىب (كان قېزىش، ئىزدەش ئىلمى)، ئىلمىي تەبىئەت (تەبىئەتشۇناسلىق)، ئىلمى سىياھىيە (ھۆكۈمەتدارلىق ئىلمى)، رەققاسلىق (ئۇسسۇل، سەنئەت)، چېپەرلىك ئىلمى (چامباشچىلىق)، ھەييارلىق ئىلمى (سېرىكچىلىك)، مۇسىقا ئىلمى (مۇزىكا ـ ساز ئىلمى)، خەتپۈرۈشلۈق قائىدىسى (ھۆسن خەتچىلىك) قاتارلىق 90 خىلدىن جىقراق بولغان.

6) مائارىپ ئەخلاقى

سەئىدىيە زامانىنىڭ مائارىپ ئەخلاقى توغرىسىدا توختالغىنىمىزدا، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تۇنجى قۇرغۇچىسى، مەسلەك داھىيىسى سۇلتان سەئىدخانىنىڭ: «... ئادالەتنى، ئەدەب (ئەخلاقنى دېمەكچى ــ ئا) نى، ئىنسان خاسىيىتىنى ئەلى يەزدى، ئەلىشىر نەۋائىي، بابۇرى... لەر (سەئىدخانىنىڭ بىر نەۋرە تۇغقىنى ئوبۇلقاسىم بابۇر كۆزدە تۇتۇلىدۇ ــ ئا) دىن ئۆگىنىڭلار، ئۇلارنىڭ خىسلەت، پەزىلەتلىرىدىن ئۈلگە ئېلىڭلار، ئۇلار ئەدەپ ئالىملىرىدۇر... بۇيرۇغانلىرىنى قىلىڭلار...» («دۇرنات خازىكەنت خوجا پادىشاھ» نىڭ «نەسەھەتنامە» بابىدىن ــ ئا) دېگەن سۆزىنى نەزەرگە ئېلىپ، تەبىئىيكى شۇ زامان بىلىمدانلىرى (ئالىم، داھىي، مائارىپچى، پېداگوگ، ئەدىب، دانىشمەن...لەر) نىڭ مائارىپ ئۇچۇن تۇزۇپ مىراس قالدۇرغان كەتكەن، شۇ زامان مائارىپىدا

جاری بولغان. ئەخلاقي تەشەببۇس ۋە روھي ئەدەب، مەجبۇرىيەتنا-
مىلىرىنى ئەسلىمەي ئۆتەلمەيمىز.

مۇدەررىس توغرىسىدا نەۋائي مۇنداق يازغان: «مۇدەررىس شۇنداق بولۇشى كېرەككى، ئۇنىڭ غەرىزى مەنسەپتە بولماسلىق، بىلمەيدىغانىنى بىلمەن دەپ ئېيتماسلىق، ئۆزۈم بىلەرلىك قىلماسلىق، ئۆزۈمچىلىك بىلەن غوۋغا كۆتۈرمەسلىك، نادانلىقىدىن سەللىسىنى يوغان، چۈچە-سىنى ئۇزۇن قىلماسلىق، مەدرىسەنىڭ ئۆيلىرىنى ئۆزىنىڭ ئەرزىمەس ئىشلىرى ئۈچۈن ئىشلەتمەسلىك، ئىلىم ۋە ئېتىقاد مەسىلىلىرىدىن ئەل-گە تەلىم بېرىش، بىپاكلاردىن ئۆزىنى ساقلاش، ناپاكلاردىن قېچىش لازىم. ئۆزى نادان، ئەمما ئۆزىنى ئالىم چاغلاپ، يامان ئىشلارنى ياخشى ھېسابلاپ ناباپ ئىشلارنى قىلماسلىقى، يامان ئىشلىرى ئەلگە رەسىم - قائىدە بولۇپ قالماسلىقى لازىم. مۇدەررىس يوق ئادەتلەرنى پەيدا قىل-غۇچى بولسا، ئۇنداق مۇدەررىس بىلەن ئىسلام ئەھلىنىڭ سۆھبەت قە-لبىنى توسۇش كېرەك. مۇدەررىس پەرھىزكار ۋە ئاگاھ بولۇپ ئېيتە-قىنى: «قالەللا بىلەن قالە رەسۇللىلا» بولسۇن» (خۇدا ۋە رەسۇللىلاھ-نىڭ دېگىنى بولسۇن ــ ئا).

ئوقۇتقۇچىلار توغرىسىدا نەۋائي يەنە مۇنداق يازىدۇ: «بىر قىسىم ئوقۇتقۇچى بارکى گۇناھسىز مەسۇملار (گۆدەكلەرگە دېمەكچى ــ ئا) غا جاپا قىلغۇچىدۇر. ئۇ بالىلارنى جازالاشقا ئامراق، زاتى قوپال، كۆڭلى قاتتىق، قاپىقى يامان، كۆڭلىدە ئاداۋەت ساقلايدۇ. مەجەزىدە سۈس-لۇق، ئەقلىدە كەملىك بار. يەنە بىر قىسىم ئوقۇتقۇچىلار بارکى يۇمران بالىلارنى جاپالىق ئىزدىنىشلەر ئارقىلىق ئۆزىگە رام قىلىۋالالايدۇ. بالا-لىلارنىڭ يامان قىلىقلىرىنى تۈزىتەلەيدۇ. كۆرۈنۈشتە قوپال كۆرۈنسە-مۇ بالىلارنى تۈزىتىشتە ئېرىگەن قوغۇشۇنغا ئوخشايدۇ. ئۇنداق ئوقۇ-قۇچىلارنىڭ قىلغان ئىشىنى ھېچقانداق كىشى قاملاشتۇرۇپ قىلالما-يدۇ. كۆچلۈك بىر ئادەم كىچىك بىر بالىنى باشقۇرۇشتىن ئاجىزلىق ھېس قىلىدۇ. ئوقۇتقۇچى بىر مۇنچە شوخ، بەكۈاش بالىلارغا ئىلىم، ئەدەپ ئۆگىتىشتە نۇرغۇن جاپا چېكىدۇ. قانداق بولمىسۇن ئوقۇتقۇ-

چىلارنىڭ ئوقۇغۇچىلاردا ھەققى ناھايىتى كۆپتۇر. ئەگەر ئوقۇغۇچى پادىشاھ ياكى شەيخۇل ئىسلام ۋە ياكى قازى بولسۇن ئوقۇتقۇچىغا قۇل-لۇق قىلغان خوپراقتۇر. ئۇنىڭدىن ئۈستاز رازى بولسا، ئاللاھ رازى بو-لىدۇ...» («مەھبۇبۇل قۇلۇپ» تىن).

سەئىدىيە بىلىم يۈرتلىرىدا تالىپلارنىڭ ۋە جامائەتچىلىكنىڭ ئەقلىي تەسەۋۋۇرلىرىغا ياندىشىپ مەرىپەت تەرغىباتچىلىقىنى قىلىدىغان مائارىپ ناتىقلىرى ياكى قۇلاق موللىلىرى (ۋەقەشۇناس ۋايىزلار) دائىم مائارىپ-نىڭ ئەھمىيىتى ھەققىدە نۇتۇقلار بېرىپ تۇرۇشاتتى. بۇ خىل نۇ-تۇقلارنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرى توغرىسىدا شۇ زامانلاردىن بىزگىچە يېتىپ كەلگەن تۆۋەندىكى تەۋسىيەلەرنى ئەقلىيە سۆز شەكلىدە كۆرۈپ بېقىش ئورۇنلۇقتۇر.

⊙ ئۆزىدە سېخىيلىق، ئىلىم ۋە ساداقەت سۈپەتلىرى يېتىشكەن كىشى مەرد بولالايدۇ.

⊙ ھەققانىيەت ئۈچۈن كەلگەن بالا ـ قازانى راھەت بىل.

⊙ خەلق پايدىسى ئۈچۈن ئۆزۈڭنىڭ زىيىنىغا رازى بول.

⊙ زىيادە مۇبالىغە ۋە مەدھىيەچىلىك ـــ شائىرنى يالغانچىلىققا باشلايدۇ.

⊙ مەدھىيە، مۇبالىغەڭ ئۆرلىگەنسېرى ئۆزۈڭ شۇنچە قوللۇق ئۇر-نىغا چۈشۈپ خورلىنىسە.

⊙ ئاچچىقىڭنى ئاشكارىلىماسلىققا ئادەت قىل.

⊙ خالىمىغان ئىشىڭنى كىشىگە تاڭما.

⊙ قازى خاپا بولغان كۈنى ئىشكى ئالدىغا بارما.

⊙ مۇناپىققا ياخشىلىق قىلىش ياخشىلىقنى زايا قىلىشتۇر.

⊙ كىشىگە دۈشمەن بولما، كىشى دۈشمەن بولمەن دېسە قورقما.

⊙ مەنسىز سۆھبەتداشلىقتىن تەنھا خىيال ياخشى.

⊙ بۈگۈنكى مېھنەت ئەتىنىڭ راھىتى.

⊙ ھۇرۇنلۇق بەختسىزلىكنىڭ ئالامىتى.

⊙ ئىلىم، ھۈنەر ئۆگەنمىگەن كىشى، بىچارىلىككە رازى بولغانلىقتۇر.
⊙ تەلۈنگە بېرىلمىغان ياخشى جاۋاب ـــ سۈكۈت.
⊙ ئۆز پەرزەنتىدىن ھۆرمەت تەلەپ قىلغۇچى كىشى، ئاۋۋال ئۆزىدىن ھۈ ئاتا ـ ئانىسىغا قانداق قىلغانلىقىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرسۇن.
⊙ ئاتا ـ ئانىنىڭ قەرزى ـــ پەرزەنتلىرىنى مال ـ دۇنيالىق قىلىپ قويۇش ئەمەس، بىلىم، ھۈنەرگە ماھىر قىلىپ قويۇش.

4. پۈتۈكچىلىك ۋە دەپتەردارلىق سەنئىتى ھەققىدە

سەئىدىيە زامانىنىڭ ئالتۇن چاغلىرى (سۇلتان سەئىدخان، سۇلتان ئابدۇرەشىدخانلار زامانى) دا پۈتۈن جەمئىيەت مىقياسىدا ئالاھىدە ئېتىبارلانغان، يۈكسەلدۈرۈلگەن مىللىي مەدەنىيەت ـ سەنئەت تۈرلىرىدىن بىرى ـــ پۈتۈكچىلىك (خەتتاتلىق، خەتچەكچىلىك، مىنىياتۈرلىق...) ۋەپ دەپتەردارلىق (ئارخىپشۇناسلىق، دىۋانچىلىق، كۆچۈرمەچىلىك، رىسالەۋازلىق) سەنئىتىدۇر. بىز بۇ خىل سەنئەتنىڭ ئومۇمىي تەرەققىياتى ھەققىدە توختىلىشتىن بۇرۇن يەنىلا ئەڭ ئالدى بىلەن تارىختا بۇ خىل تەرەققىيات يولىنى ئاچقان ئەقىللىق ئۇلۇغ سەۋەبكار زاتلار بىلەن ئۇلارنىڭ بۇ خىل ئىشلارغا قاراتقان غايىۋى جەريانلىرىنى قىسقىچە تىلغا ئالماي ئۆتەلمەيمىز. ئەلۋەتتە. «تارىخى رەشىدى ـــ زەيلى» دە كۆرسىتىلىشىچە: سۇلتان سەئىدخان، ئابدۇرەشىدخانلار گۈزەل خەت، شېئىرىيەت، ھەلچىلىك (خەتكە ھەل بېرىش)، مۆھۈر ئويۇش، زەرگەرلىك، ئەقلاشلىق، مىمارکارلىق، سازچىلىق... ئومۇمەن خەلق شادلىقى، جەمئىيەت مەدەنىيەت ـ سەنئىتىنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن ئۆز ئىمكان، كۈچ ـ قۇدرەتلىرىنى زادىلا ئايىمىغان زاتلاردىن بولغان. ئۇلارنىڭ ئەل تۇتۇش مەۋقەلىرى: «خان قانداق بولسا، پۇقراسى شۇنداق بولۇر، زامانداز قانداق بولسا، ئۇنىڭ جاھانسازلىرىمۇ شۇنى ئەگىشەر، دوراز... خانغا بېقىپ پۇقرا، ئاتىغا بېقىپ بالا ئۆسەر، ساڭا بېقىپ مەن، ئىشككە بېقىپ دەم...»، «پادىشاھ بىلمىدان، ئادىل

بولسا بىلمدان، ئادىللارنىڭ پادىشاھى بولغاي. نادان، نائادىل پادىشاھ بولسا نادان، نائادىللارنىڭ پادىشاھى بولغاي...» («بەلەن گەپلەر» دىن) دېگەندىن ئىبارەتتۇر. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ شۇ زامان ئەقىل ئۇستازلىرىدىن بىرى بولغان نەۋائىينىڭ: «... كىمكى پادىشاھلارغا مۇلازىم ۋە تەۋە بولسا، ئۇلارنىڭ ئىشلىرىدا ئوخشاشلىق بولىدۇ. ئەگەر پادىشاھ ئادىل بولسا، خەلقنىڭ ئىشلىرىدىمۇ ئادالەتنىڭ تەسىرى بولىدۇ. ئەكسىچە پادىشاھ زالىم بولسا، خەلقنىڭ زۇلمىدىن قورقۇنچىسى بولىدۇ... ھۆكۈمالار پادىشاھلارنى دەريا‌غا، ئۇنىڭ خەلقلىرىنى دەريا ئەتراپىدىكى ئۆستەڭلەرگە ئوخشىتىدۇ. دەريا سۈيىدە نېمە خاسىيەت ۋە قانداق كەيپىيات بولسا، ئۆستەڭلەرنىڭ سۈيىدىمۇ شۇ خاسىيەت ۋە شۇ كەيپىيات بولىدۇ... ئۇ ئاچچىق بولسا، بۇمۇ ئاچچىق، ئۇ تاتلىق بولسا، بۇمۇ تاتلىق، ئۇ دۇغ بولسا، بۇمۇ دۇغ، ئۇ سۇزۇق بولسا، بۇمۇ سۇزۇق بولىدۇ...» دېگەن ئەقلىيە ۋەسىيەتلىرىنىڭ سادىق پىداكارلىرى ھەم جارچىلىرىدۇر. مانا بۇ خىل ئىجتىمائىي ئېڭنىق مەۋقەلەرنىڭ كۈچلۈك تۈرتكىسى، خانلارنىڭ ئۆزىرىسىز ۋە ئۇزۇكسىز تەشەببۇسى، خاھىشىڭ بىسىم، ئەخلاقىي دالالەتلىرى تۈپەيلىدىن جەمئىيەتنىڭ پۈتۈكچىلىك، دەپتەردارلىق سەنئىتى ئالاھىدە شەكىل ئالغان ۋە يۇقىرى ئىلمىي ئىز بىلەن جانلاندۇرۇلغان، ئومۇمىيلاشتۇرۇلغاندۇر. شۇ زاماننىڭ بۇ خىل خاسىيەتلىك سەۋەبكار بېتەكچىلىرىنى سېغىنىش، ئەسلەش، ئۇلارنىڭ يول، تەشەببۇسلىرىدىن پايدىلىنىش، ۋارىسلىق قىلىش ـــ مېنىڭچە بىزنىڭ ئەڭ ئېسىل مىللىي خىسلەت ۋە ۋىجدانىي بۇرچىمىزدۇر، ئەلۋەتتە.

ئادەمنى ئېرسەڭ دېمىگىل ئادەمنى،
ئانىكىم يوق خەلق غەمىدىن غەمنى.

(نەۋائىي)

پۈتۈكچىلىك ھەققىدە قىسقىچە تەرىپات

ئۇلۇغ ئەدىب ئەلىشىر نەۋائىي (1441 ـــ 1501) ئۆز زامانىدا پۈتۈكچىلىك سەنئىتى ھەققىدە مۇنداق يازغانىدى: «... كاتىپلار (پۈتۈكچىلىك

تۇكچىلەر ــ ئا) شائىر سۆزىنىڭ گۈزەل ۋاريقى، سۆز خەزىنىسىنىڭ خەزىنچىسىدۇر... ياخشى يېزىلغان خەت ۋە چېكىتلەر گۈزەلنىڭ يۈزىدىكى خالدەك كىتابنىڭ بەتلىرىگە زىننەت بېرىپلا قالماستىن، ئوقۇغۇچىنىمۇ راھەت كەلتۈرىدۇ... خەت يازغۇچىنىڭ خېتى توغرا بولۇپ، ئۇ بىر ياكى يۈز بېيىت يازسا، توغرا ئادەملەرنىڭ كۆڭلى دەرھال ئۇنى قوبۇل قىلىدۇ. ئەگەر خەت يازغۇچىنىڭ خېتى سەت بولسا، خەتتىكى مەنىلەر ئوقۇغۇچىنىڭ چۈشەنچىسىنى مۇجمەللىككە سېلىپ قويىدۇ. خۇشخەت بولۇپ خېتىدە خاتا كۆپ بولسا، ئۇنىڭ قولى پالەچكە گىرىپتار بولسۇن، ئۇ خىل كاتىپلار چېكىتتىن ئۆز جايىغا قويماي ھەيران قالىدۇ... ياخشى كۆرگەن كىشىدىن كەلگەن مەكتۇبنىڭ خېتىمۇ، مەزمۇنىمۇ ياخشى بولسا، تولىمۇ ياخشىلىقتۇر...»

1907 ـ يىلىدىن 1941 ـ يىلىغىچە ياشاپ ئىجاد قىلغان كىلاسسىك شائىر، خەتتاتشۇناس ــ مەكتىلىك ئەھمەد ئىگەمبەردى ھاجىم ئوغلى[1] پۈ-

① ئەھمەد ئىگەمبەردى ھاجىم ــ 1907 ــ 1908 ـ يىللىرى مەكىت ناھىيەسىنىڭ غازكۆل يېزا پاختە-لىق كەنت چېكىلىك مەھەللىسىدە تۇغۇلىپا ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1920 ـ يىلىدىن 1927 ـ يىلىغىچە قەشقەر ھېيتگاھ مەدرىسەسىدە ئوقۇغان. ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى، ئۇيغۇر خەتتاتشۇناسلىقى ھەم مۇسۇلمان شەرق ئەدەبىياتى بىلەن تونۇشقان ھەم ئوقۇشنى تاماملاپ، مەكتەكە قازى بولغان. 1935 ـ يىلىدىن ئىبتە-بارەن يېگى ماۋارىيچىلىق، مىللىي ئالاقە ۋە مىللىي غۇرۇر تەرغىباتچىلىقى بىلەن شۇغۇللىنىپ تونۇلغان. 1938 ـ يىللىرى ئەترايىدا شېئىر شىمىي كۆچلىرى تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنىش، تەقىپلىنىش، يوقىتىلىش ئوبيېكتى قىلىنغان. شۇنداق خەۋپ سەۋەبىدىن 1939 ـ يىلىدىن 1941 ـ يىلىغىچە يەكەن، بېگسار، يەپ-زىۋات... لاردا يوشۇرۇندى مۇساپىرچىلىك ئۆمرىنى ئۆتكۈزۈپ، 1941 ـ يىلى 1 ـ ئايىنىڭ 26 ـ كۈنى 34 يېشىدا دەرد بىلەن ئالەمدىن كەتكەن. بۇ ۋاقىتنىڭ ئۆمۈر بايانى توغرىسىدا ئىزدەنگەن ئابدۇرېھىم سايىت «ئەھمىدى ۋە ئۇنىڭ غەزەللىرى توغرىسىدا» دېگەن ماقالىسىدە مۇنداق يازىدۇ: «... ئۆز ھاياتىدا 3800 مىسرادىن ئارتۇق غەزەل، مەسنەۋى، مۇخەممەس، رۇبائىي يازغان. شەيخ سەئدىنىڭ «گۈلىستان»، «بوس-تان»، ناملىق ئىككى كىتابىنى ۋە «لوقمان ھېكىمنىڭ 100 تەسىنى» دېگەن ئەسىرىنى تەرجىمە شەكلىدە، مەسنەۋى ئۇسلۇبىدا يېرىم قۇرنى بىر مىسراغا سىغدۇرۇپ پارسچىدىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان. ئۇنىڭ تەرجىمىلىرى ئىچىدە يەنە ئەللامە زەمەخشەرىنىڭ «ناۋا ئېغول كەلىم» دېگەن كىتابىنىڭ نەزمە شەكلىمۇ بار. ھازىر رەتلىنىۋاتقان بۇزۇلۇپ كەتكەن، ساقلىنىۋاتقان مۇكەممەلسىزرەك (ئەسلىي رەتلىنىۋاتقان دەخلىگە بولۇققان دېمەكچى ــ ئا) شەكلى پارچە دىۋانى بار. بىرىنچى دىۋانداً «كەيدان»، «رىسالەئى رەبئى سابابە»، «ھەدىس»، «ھەدىس مۇتتەخبە»، «مىقاھۇل ئەدەب» (ئابدۇقادىر داموللامنىڭ ئەسىرى)، «قۇتبىئى ئىزھار»، قاتارلىق قازان، تاشكەنت، لاھور مەتبەئىلىرىدە بېسىلغان ۋە قولىيازما قىلىپ كۆچۈرۈلگان ئەسەرلەر بار... ئايتورنىڭ يەنە «جەرۇمىيە» (تىل قائىدىسى ــ ئا)، «قائىدە مەكتۇب» (خۇشخەت يېزىش قائىدىسى) قاتارلىق ئەسەرلىرىمۇ ساقلىنىپ تۇرماقتا».

تۇكچىلىك سەنئىتى ھەققىدە ئەينى چاغلاردا يەنە مۇنداق يازغان:

«... خەتنىڭ چىرايلىقى دىلدارنىڭ ھۆسنىدىن چىرايلىقراقتۇر. ئۇ قاراڭغۇ كېچىنى يورۇتىدىغان بىر ئايغا ئوخشايدۇ. ھەر گۈلنىڭ خازان ۋاقتى بولىدۇ. چىرايلىق خەتنىڭ خازانى بولمايدۇ. ھەمىشە گۈلزارىدەك ئېچىلىپ تۇرىدۇ. ئەي ئوغلۇم، خېتىڭنىڭ چىرايلىق بولۇشىغا تىرىشقىن. خەتكە كۆپ ئەجىر قىلغايسەن. ئاللاھتائالا سېنى ئەزىز قىلىدۇ. ھەممە ئالەمگە سەرۋەر بولۇرسەن... ئەي تالىپ مەشىق قىلغىل، تاكى ئالىملارنىڭ ھۆسنىگە مەنزۇر (مەنزىرە — ئا) بولۇرسەن. جاھاننىڭ ھەممىسىگە سەرۋەر بولماقىمۇ خەت بىلەندۇر... ‹قالە ئەلەيھىسسالامۇ ئەلخەتتۇ نىسپىل ئىلىم› — جانابى ھەزرىتى رەسۇلىللاھى ئەلەيھى ۋەسسەللەم: ‹خەت دېگەن ئىلىمنىڭ نىسپىدۇر› دېگەندى... كىشى خېتىم چىرايلىق بولسۇن دېسە، پۇتۇۋەرگەي، پۇتۇۋەرگەي، پۇتۇۋەرگەي...»

يۇقىرىقى تارىخىي تەرىپاتلارنىڭ بىرى (نەۋائىي تەرىپاتى) سەئىدىيە خانلىقى ئالتۇن دەۋرىنىڭ پۇتۇكچىلىك ئىلمى مىزانى ۋە يېزىقچىلىق ئەخلاقى دەستۇرى بولغان بولسا، كېيىنكىسى (ئەھمىدى تەرىپاتى) شۇ زامان تەسىرىنىڭ كېيىنكى چاغلاردىكى قىممەتلىك داۋامى ھەم ئۇيغۇر پۇتۇكچىلىك سەنئىتىنىڭ ھازىرقى زامان نەزەريەسى، مىزانى سۈپىتىدە بىزگە تەۋرۈكتۇر. سەئىدىيە زامانىدىن بىزگىچە يېتىپ كەلگەن يەنە بەزى ئىلمىي ئەستىلىكلەر (زامانىدىن زامانغا ئۆزگىرىپ قالمىغان ئېلىمىنىپ كەلگەن «بەلەن گەپ»لەر، «ئۇنىڭدىن ـ بۇنىڭدىن» دېگەندەك ماۋزۇسىز كۆچۈرۈلمە خاتىرىلەر) دىن بىلىشىمىزچە، سەئىدىيە زامانىنىڭ ئۇلۇغلىرى بىلەن ئەھلى ئىلىملىرى جەمئىيەتتە بەدخەتچىلىككە (خەتنى قائىدىسىز، ناباب، سەت يېزىش ـ ئوقۇشقا — ئا) قارشى ئەخلاقىي، ئىستىلىي جەھەتلەردىن پىسخىكىلىق يەكلەش شەكىللىرى بىلەن ئاشكارا پائالىيەتلەرنى قانات يايدۇرۇپ، پۇتۇكچىلىك سەنئىتىنىڭ راۋاجى، ساغلام تەرەققىياتى ئۈچۈن قىممەتلىك تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتكەن ۋە بۇ ھەقتە مەلۇم ئىلمىي ئادەت شەكىللىرىنى جەمئىيەتكە سىڭداپ ئومۇملاشتۇرۇشقاندۇر. مەكتەپلىك پېشقەدەم مائارىپچى،

ۋەقەشۇناس («قۇلاق موللىسى») ماموت ئىسلام[1] سەئىدىيە زامانىنىڭ بۇ خىل خاسىيەتلىرىنى تەرىپلەپ ئۆزىنىڭ «ئۇنىڭدىن - بۇنىڭدىن» دېگەن خاتىرىسىنىڭ «بەلەن گەپلەر» قىسمىدا مۇنداق يازغان: «... خانلارنىڭ سەرداری، سەئىدىيەنىڭ پاناھى ھەزرىتى ئابدۇرەشىدخان زامانىدا... مالائىكىدىن ئىنسانغىچە، شاھتىن گادايغىچە، موللىدىن نادانغىچە، گولدىن تادانغىچە... ھەممىسى سەت ۋە سەتچىلىكتىن بىزار بولاتتىلەر... بەدخەت — قەغەزدىن قەغەزگە، كىتابتىن كىتابقا، خەقتىن خەققە يۇقۇپ تۇرىدىغان ئەنە شۇنداق سەت ۋە سەتچىلىكنىڭ كىتابى خەزىنىسى دېيىلەر ئىدى... بەدخەت تالىپ پېشكەللىك ھەمراھىدۇر. خەتداشلىرىنىڭ ئەرەجمىنىدۇر. ئۇنداقلارغا مەرتىۋە زايا بولۇر. ھۆرمەت قىممەتسىزلىشەر... بەدخەت — قارغىشقىمۇ، كۈلكىگىمۇ خېتى بىلەن قالار... بەدخەتنى ئۇستازى ئەگەشتۇرمىگەي، دوئا بەرمىگەي، خېتىدىن لەززەت، ھۆرمەتتىدىن ئابرۇي ئالمىغاي، دوستلۇقتا يەكلەنگەي، يارانلىرىدىن ئېتىبار كۆرمىگەي... ئۇلارنىڭ ھەۋەس ئىقتىدارى گۈنۈس، مىجەز - خۇلقى زىل ۋە نەپىس ئەمەس، تۇراقسىز، خيالىي كۆچمەدۇر. ئۇلار قەلىمى ئالىم، ئەللامە، قازى، ھۆكۈما، ئەل باشلىقى، يۇرت سەردارى، جاھانساز ۋە نازۇك بولۇشقا بىنپسىپ... ئۇلار... قولى قىسقا بايغا، ئاۋازسىز نەغمىچىگە، پەردازساز قىزغا، گۈلسىز زىلچىغا، رەڭسىز قوغۇن، بويالمىغان مەشۇت، بىنەپەس قارىغا... ئوخشار».

شۆھرەتلەنگەن ئەنئەنە — خەتتاتلىق

سەئىدىيە خانلىقى مەدەنىيەت - مائارىپىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدە پەخرەن خاراكتېرى شۇ يەردىكى، خەتتاتلىق — ئۇ چاغلاردا جەمئىيەتنىڭ ھۆكۈمران يېزىق ئەخلاقى، دۆلەت، مىللەت ھاياتىنىڭ زىننەت

---

① ماموت ئىسلام — 1940 - يىللارنىڭ باشلىرىدىن 1970 - يىللارنىڭ ئاخىرىغىچە خوتەن، قاغىلىق، مەكىت، يەكەن، ئۇرۇمچى... لەردە مائارىپچىلىق قىلغان. جامائەت خەتپۇرۇشلۇقى، ھۆسنىخەتچىلىك، ھۆسنىخەت تارىخى بىلەن شۇغۇللانغان. جامائەت يىغىلىشلىرىدا ئىلىم - پەن تەرغىباتچىلىقى ۋە جامائەت يىلەرمەنچىلىكى بىلەن تونۇلغان. مەكتىتە ئالەمدىن ئۆتكەن ۋەقەشۇناس تەخەللۇر — ئا.

تى، دەۋرنىڭ غۇبارسىز نۇر تىزمىسى سۈپتىدە پەۋقۇلئاددە ئەھمىيەت-
لەنگەندۇر. يەنى ئۇ چاغلاردا دەرسلىكلەر، نادىر ئەسەرلەردىن تارتىپ
ھەر خىل نامىلەر (ئىجتىمائىي يېزىقچىلىق ئالاقىلىرىنىڭ ھەممىسىلا)
خۇشخەت، راۋان خەت ــ «مالالسىز خەت» (ئوقۇشتا قىينالمايدىغان
پۇچۇركا ــ ئا) شەكلىدە يېزىلىشى مۇتلەق شەرت قىلىنىدىغان بولـ-
غان. خۇددى ئابدۇللا تالىپ ئۆزىنىڭ «ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدىن ئو-
چېركلار» دېگەن ئەسىردە توختالغىنىدەك: مۆھۈر، تامغا، قەبىرە
تاشلىرى (قەبىرە بەلگىلىرى ــ ئا)، مەدرىسە، گۈمبەز، مۇنار، ئىمارەت،
سەيلىگاھ... لارنىڭ تاملىرى (ھاجەتلىك كۆركەملىرى ــ ئا) غا كۆز-
نى چاقنىتىپ تۇرىدىغان ھۆسنىخەتلەر يېزىلغان، نەقىشلەنگەن. گۈل
چىقىرىپ ئېچىگە نەقىش شەكلى بىلەن قوندۇرۇلغان ھۆسنىخەتلەر ئە-
مارەتكە (نەپىس، مىمارىكارلىق كۆركەملىرىنىڭ ھەممىسگە ــ ئا) سىن
(زىننەت، ھەيۋەت، نەپىس سەنئەت تۇسى ــ ئا) كىرگۈزۈپ، كۆر-
كەملىكى (ھەشەمكارلىقى ــ ئا)نى ئاشۇرۇپ تۇرغان. شۇ زامانلاردا
خەتتاتلىق سەنئىتىنى بىلمىگەن كىشىلەر تولۇق بىلىملىك ھېسابلانمە-
غان. شۇنىڭ ئۈچۈن ھۆسنىخەت سەنئىتى خانلىق مەدرىسەلەرنىڭ (مې-
نىڭچە بارلىق مەدرىسە، ئاقارتىش، يېزىقچىلىق ئورۇنلىرى بىلەن ھۆ-
كۈمەت، دىنىي ئورۇنلارنىڭ، پۇتۇكچىلىك، دەپتەردارلىق ساھەلىرىنىڭ
ــ ئا) ھەممىسىدە رەسمىي دەرسلىك، ئۆگىنىش مۇتلەق شەرت قىلىنـ-
غان ئىلمىي نىزام سۈپىتىدە ئۆگىتىلىدىغان بولغان.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر خەتتاتلىرىنىڭ ئەسلەش، ئىزدىنىشلىرىدىن
بىلىشىمىزچە، شۇ زامانلاردىن بىزگىچە يېتىپ كەلگەن ھازىرقى ئۇي-
غۇرچە ھۆسنىخەت نۇسخىلىرى (خېتى پارسى، خېتى تۇركىي، خېتى
پۇشتى، خېتى ئەرەبى، خېتى رۇققە يەنى پارسچە، تۇركچە، پۇشتۇچە،
ئەرەبچە، رۇققەچە خەت شەكىللىرىنى قوشۇمچە شەكلەن ئەۋرىشكە
قىلغان مىللىي خەت نۇسخىلىرى) نىڭ تۇر ـ شەكىللىرى تۆۋەندىكـ-
لەردىن ئىبارەت بولماقتا. بۇلار: «خېتى تەئلىق»، «خېتى رۇققە»،
«خېتى دىۋان»، «خېتى سۇلۇس»، «خېتى جەللى سۇلۇس»، «خېتى

كۆفا»، «خېتى نەسىخى»، «خېتى ئىجازەت»، «خېتى مۇھاققەت»، «خېتى نايىب»، «خېتى تۇز»... دېيىلىپ كەلمەكتە. بىزنىڭ ھازىرقى خەتنۇرۇشلۇق ھەتتاكى ھۆسنخەتچىلىك سەنئىتىمىزدە تولۇقراق يېزىلىپ كېلىۋاتقان «خېتى تۇز» خەتچىلىكى ــ خەتچىلىك تارىخىمىزدا ئۇنتۇلۇپ كەتكەن، شاگىرتسىز قالغان خەت شەكىللىرىنىڭ نۇسخىلىرىنى تېپىۋېلىشىمىز ۋە پۈتۈكچىلىكىمىزنى يۈكسەلدۈرۈشىمىز ئۈچۈن قىممەتلىك نەق مەنبە ھېسابلانماقتا.

دەپتەردارلىق ياكى قەلەمدارلىق توغرىسىدا

دەپتەردارلىق ـ قەلەمدارلىق تېگى ـ تەكتىدىن ئالغاندا، ئارخىپچىلىق (تەزكىرىچىلىك، شەجەرىچىلىك، ئىجتىمائىي ۋەسىيەتچىلىك، تارىخ ماتېرىيالچىلىقى ۋە ھۆكۈمەتدارلىق...) ھەققىدىكى تارىخىي خاتىرىلەرنى تۈپ مەنبە قىلغان بىر خىل زۆرۈرىي ئىجتىمائىي سەنئەتتۇر.

ئىنسانلار ھەر قانداق پائالىيەتلەر بىلەن مەشغۇل بولغاندا دەپتەر (يېزىق خاتىرىسى) شەكىللەندۈرىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئاساس قىلىپ ھەر خىل ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى كۆزىتىدۇ، ئۆگىنىدۇ، بىر تەرەپ قىلىدۇ. دېمەك، بۇ خىل زۆرۈرىي سەنئەت ــ جەمئىيەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش، تىرىكچىلىك پائالىيەتلىرى، سىياسىي، ئىجتىمائىي پائالىيەتلەر، ئىلمىي تەجرىبە كۈرىشىدىن ئىبارەت تۈپ، چوڭ ساھەلەرنىڭ ئەمەلىيەتلىرى جەريانىدا بۈاستە ھاسىل بولغان چىن تارىخىي خاتىرە ۋە قىممەتلىك مەدەنىي بايلىق بولغىنى ئۈچۈن، ھەر قانداق زامان، ھەر قانداق ھاكىمىيەت، ھەر قانداق شەخس ۋە ھەر قانداق ھادىسە ئۈچۈن مەڭگۈ ئېتىبارسىزلانمايدۇ، قىممىتىنى يوقاتمايدۇ، زامان تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ بارغانسېرى زۆرۈرلىشىپ بارىدۇ. ئادالەت ـ ئادالەتسىزلىك، ھەقچىلىق ـ ناھەقچىلىق، مەغلۇبىيەت ـ غالىبىيەت، ھادىسە ـ جەريان... ۋە جىمكى ئالەم ھادىسىلىرىنىڭ يېزىقتا مەنسۇپلاشقان ۋە يېزىقتا ئىپادىلەنگەن قىسمىلىرىنىڭ ھەممىسى بۇ خىل سەنئەت ئۈچۈن ئەڭ خالىس ۋە ئەڭ نازۇك مەنبەدۇر.

سەئدىيە زامانىدىكى ئومۇمىي تارىخىي جەريان، ۋەقە، ھادىسە (تۈ-
زۈم، خاراكتېر، مەدەنىيەت - مائارىپ، ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش،
ئەخلاق، ئېتىقاد، كۆرەش، ئادەت، سىياسەت... قاتارلىق جەمئىيەت
پەنجىلىرى) لەرنىڭ بىزگىچە بىر قەدەر قويۇقراق، ئوچۇقراق ئۇلىنىپ
يېتىپ كېلىشى — سەئدىيە زامانىدىكى دەپتەردارلىق سەنئىتىنىڭ نە-
قەدەر ئىلمىي مۇكەممەللىكى، پۇختىلىقى ۋە سىجىللىقى بىلەن ئالاھىدە
خاراكتېرلىنىدۇ. بۇ ھەقتە جامائەتچىلىكىمىزگە شۇ زامانلاردىن بىزگە
يېتىپ كەلگەن يېزىقچىلىق ئىلمىي مەنبەلىرىدىن بەزى مىسالىي خاتىرە-
لەرنى ئەسلىتىپ ئۆتۈش چۈشەنچىمىز ئۈچۈن ئورۇنلۇق قوشۇمچە-
دۇر. مەرھۇم ۋەقەشۇناس مامۇت ئىسلام يېزىپ كەتكەن «ئۇنىڭدىن -
بۇنىڭدىن» دېگەن قولىيازمىنىڭ «بەلەن گەپلەر» قىسمىدا رىۋايەت
شەكلى بىلەن مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «... ئۇ زامانلاردا خانلىق ئور-
دىلار، خانلىق مەھكىمىلەر، مەھكىمە شەرئىيلەر، مۇتالىئە، ئەدلە، خەزە-
نە، سىپاھ مەھكىمىلىرى (شەرئەت، تەتقىقات، ئەدلىيە - قانۇن، مالىيە
- ئىقتىساد، ھەربىي ئورۇنلار دېمەكچى — ئا)، ساپارەت، مەمۇرىيات،
سايلاھات، باراۋات، تېبابات، مەسلاھات... (ئەلچىلىك، مەمۇرىيەتچىلىك
ياكى ھۆكۈمەتچىلىك، سايلاھەتچىلىك، كىرىم - تاپاۋەت، تىببىي -
داۋالاش، كېڭەش ئورۇنلىرى... دېمەكچى — ئا)، مەدرىسە، مەكتەپ،
ئەۋقاپ ۋە ئىتتام... ئورۇنلىرىدىن تارتىپ (ئالىي، ئوتتۇرا ئوقۇتۇش
ئورۇنلىرى، تۆۋەن ۋە باشلانغۇچ مەكتەپلەر، خانلىق ھەم جامائەت
ھېسابىدىكى ئېلىشقا تېگىشلىك يەر، زېمىن ھەققى ۋە باجلىرىنى شە-
كىللىك ۋە شەكىلسىز كىرىم، دەخلىسىز ھۆكۈمەت ھەققلىرىنى يىغە-
ۋېلىش، باشقۇرۇش ئورۇنلىرى) يېتىم - يېتىملەرنى، ئەمگەكسىز، ئە-
گىسىز - بېقىمغىلا بېقىنىدىغان (بىر تەن بىر جان بىقۇۋۇل ئىسانلارنى
بېقىش — پاناھ بولۇش ئورۇنلىرىنى دېمەكچى — ئا) لارغىچە ھەممىلا
مۇئەسسەسەلەرنىڭ دەپتەر - دىۋانلىرى (ئارخىپلىرىنى دېمەكچى —
ئا) بولغان... ئۇ خىل دىۋانلار ھەر قانداق ۋاقىتتا ئەڭ ئېتىبارلىق، ھەر
قانداق چاغ، ھەر قانداق سەۋەب، ھەر قانداق ھۆكۈمران ۋە ياكى ھەر

قانداق جەڭگى ـ مۇجادىلە چاغلىرىنىڭ ھەممىسىدىلا قەتئىي دەخلى-سىز بولغان ئىكەنلەر...» بەزىبىر تېرىندى خاتىرىلەر، خەلقنىڭ ئاغزا-كى ئەستىلىكلىرىدىن ھازىرچە شۇنى مۇئەييەنلەشتۇرىمىزكى: ئۇ زامانلاردا ھەر خىل مۇكەممەل قانۇنلارنىڭ بولغىنىدىن سىرت، رىسالە-سىز كاسىپ ـ ھۇنەرۋەن، شەجەرىسىز ئۇرۇق ـ قوۋۇم، جامائەت، خا-تىرىسىز سورۇن، ۋەقە، دادىخا، تەزكىرىسىز جاي ـ ماكان (يۇرت)، نەسەبنامىسىز چوقا (باش)، ئەنگە ئېلىنمىغان ئەۋلادى ۋەسىقە، ئەرز، مىراسنامە، دىۋانسىز مەھكىمە، ئوردا، ھۆكۈمدار ياكى ئالىم، ئەدىب قاز-ناقلىرى (ئىلمىي ئەسەرلەر، كىتابلار خەزىنىلىرى كاتولوگلىرى)، ھۇ-دۇد (چىگرا)، تاغ، دەريا، سۇ، كۆل، ئورمان، كان، مەدەن، ياىلاق، چارۋا مال، مال خىللىرى، سودا، ئېكىنزارلىق، دېھقانچىلىق، ھۇنەر، تىرىكچىلىك... قىسقىسى ـــ خانلىقنىڭ ئاستىدىن ئۈستىگىچە، ئاسمە-نىدىن يېرىگىچە، ئۇ ھۇدۇدىدىن بۇ ھۇدۇدىغىچە، كۈندۈزىدىن كېچە-سىگىچە، ئادەمىدىن ھاشارىتىغىچە، ھاۋاسىدىن ئاپتېپىغىچە، يېيىدىن يېگىنسىغىچە دەپتەرلەنمىگەن (ئېلىنمايدىغان ھېساب، ئىز ـ دېرىكى يوق ئادەم، ئىگىسى يوق يەر... ۋە باشقا) ھېچنەرسە بولمىغاندۇر (يۇ-قىرىدا بېرىلگەن بىر ۋاراق يازما يادنامە يۇقىرىقى گەپلىرىمىز ئۈچۈن قوشۇمچە مىسالدۇر). ئوردا، مەھكىمىلەر، سىياسىي، ئىقتىسادىي، مۇ-كىي، ھەربىي، ئەمنىيەت، قانۇن، ساپارات... ۋەھاكازالار ھەر دەرىجە-لىك يېتەكچى دۆلەت ئورگانلىرىنىڭ كاتىبات مەھكىمىلىرى دۆلەت ئې-تىبارىدىكى ئورۇن دەرىجىلىرى جەھەتتە ھەر دەرىجىلىك ھەر قانداق چوڭ ـ كىچىك، يۇقىرى ـ تۆۋەن ئوردا، مەھكىمىلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ ئەڭ تۆرىدىن ـــ تاجسىزلارنىڭ باش ئوردىسى، ئوردىنىڭ مېڭە ئاپ-پاراتى سۈپىتى بىلەن مەۋجۇت بولۇپ تۇرغاندۇر. بۇ خىل ئورۇنلارنىڭ قەلەمدارلىرى (سەر كاتىپ، مىرزا، كاتىپ ۋە كۆچۈرمە كاتىپلىرى) تۇرکۈملىرىنىڭ ئورۇن، ھەشەم، مەئىشەت، ئابرۇي، ئىناۋەت... جە-ھەتلەردىكى ئىمتىيازلىرىمۇ «تاجسى يوق پادىشاھ» لار بىلەن تەڭ ئو-رۇندا تۇرغانلىقى ھەققىدە «بۇرقۇم ئەۋلىيا» ناملىق قولىيازمىنىڭ ئاپتو-

ری سۇلتان باي هاجىم مۇنداق يازغان: «ئۇلار ــ ئەلەم بىلەن ئېلىپ قەلەم بىلەن تۇتۇپ، ناھەق، ناراۋاجلىققا، پەريادى ئەلەمگە ئورۇن، ئىشارەت بەرمەي، ھەق جاھان تۇتۇپ، ئەدلە بىلەن ئىش قىلىپ، يېزىپ يۇرت سوراپ، ئەل تۇتۇپ تۇرغان ھۆكۈمرانلارنىڭ دىۋان ــ دەپتەر پەرىشتىلىرى، توغرىلىقىنىڭ مۇئەككىلى سانىلاتتى...» شۇنىسى ناھايىتى ئايانكى، خانلىق ھۆكۈمالىرى پۇتۇكچى دەپتەردارلاردىن ھەر قاچان راستلىققا، ئادالەتكە، ئىلىم ــ ئەدەبكە مايىل، قۇسۇرسىز، خاتىرى سۇسلاشمايدىغان، توغرىلىقتا مۇڭاپىق، راستىنى يازىدىغان، خاھىشى مال ــ مۇلۇك دېمەيدىغان، كۆڭلى ھەييار، ھىيلىگەرلەرنىڭ «مۇلايىملىقلىرى»نى ياقتۇرمايدىغان بولۇشىنى، ئۆزىگە ۋە ياتقا ھۆكمى ھەم قەلىمى بىردەك، ئىلىم، راستلىق تەقۋاسىدىن كۆڭلى ئېچىلىدىغان، دىققىتى ۋە ئەقىل ــ پاراسىتىدىن دىيانەتسىزلەر غەمگە چۆكىدىغان، ھىيلە ــ شەررە ئىشلارىدىن كۆڭلى ئوچۇق، نىشانى يورۇق، پارىخورلار يېنىدا ھۇزۇرسىز، ھىيلىگەرلەر ئالدىدا ئەيىبلىك، ئۆز مەسئۇلىيىتىدىن باشقا ھېچقانداق قورقۇنچتىن چۆچۈمەيدىغان، مۇتلەق توغرا، راستلىقىنى ئىككى ئالەملىك ئېتىقاد ئۆلچىمى قىلغان بولۇشنى تەلەپ قىلىشقانلىقى شۇبھىسىزدۇر.

سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئالتۇن چاغلىرىدا دۆلەت، ھاكىمىيەت، جەمئىيەت، جامائەت جاھانسازلىقىغا مەنسۇپ دەپتەردارلىقتىن باشقا يەنە ئىجتىمائىي خەلق دەپتەردارلىقى يەنى خەلق ئارىسىدىكى كىتابېۋرۇشلۇق، رىسالىچىلىك، تەزكىرىچىلىك، نەسەبنامە، جەڭنامە، زەپەرنامە، شادنامە، مۇسىبەتنامە... دېگەندەك ئىجتىمائىي ئەسەرۋازلىقمۇ ئالاھىدە ئومۇمىي كەسپىي ھۇزۇرۋازلىق ھېسابلىناتتى.

بۇ خىل ئېسىل مىللىي ئەنئەنىنىڭ داۋامى ھېلىمۇ خەلقىمىز ئارىسىدا ئۆز تەسىرىنى يوقاتقىنى يوق. بىز يەنىلا ھازىرقى جەمئىيىتىمىزدىن بۇ خىل ئەنئەنىنى ــ ئادەت، تارىخ، تۇرمۇش، ئەدەپ، نەسەب، مۇھەببەت، نەپىرەت، شەجەرە، ھادىسىلەر مەزمۇن قىلىنغان نۇرغۇن رىسالىلەر شەكلى بىلەن ئۇچرىتىپ تۇرماقتىمىز.

مەنبەلەردىن بەزى مىساللار

رىسالىچىلىك توغرىسىدا: چوپانلار (ھايۋاناتچىلىقنى، چارۋىچىلىقنى كەسىپ قىلغانلار) رىسالىسىنىڭ بىر بېتى مۇنداق پۈتۈلگەن: «... ئادەم ئاتىدىن بۇيان، ئەلمىساقتىن بېرى يەتتە ئاتىدىن، يەتتە ئانىدىن تەۋە بولۇپ كەلگەن ئەۋلادى تەۋەرۈكاتنامە (رىسالە)نى ئالاھازەل ھەر جۈمەدىن كېيىن ئېچىپ ئوقۇماق، كۆچۈرۈپ يېگىلىماق، كۆپەيتمەك سۈننەتتۇر. ياخشى ساقلىماق، مىراس قالدۇرماق قەرزدۇر... رىسالىسىز چوپان پۇشتى (ئەجداد) قەبرىسىنى تاشلىۋەتكەن، ئەجداد ماكانىدىن كەچكەن (ۋەتەنسىزلەشكەن)، ئەل يۇرتىغا ۋاپا قىلمايدىغان، پۇشتى ـ ئەجدادلىرىنىڭ نام ـ شەرەپلىرىگە نۇقسان، تارىخىغا تۆھمەت ـ ھاقارەت تاپقان... ئەۋلادى قارغىشقا ۋە لەنەتكە مەھكۇم چوپاندۇر... ئۆزىنىڭ رىزقى ـ تاپاۋىتى خەزىنىسى بولغان ئىلكىدىكى ھالال مالنى ناشايان ۋە ناباب سەرپ قىلغان، تارتىۋېلىپ قويغان، ئىشلەتكەن، بۇزغان، زەخمىدار قىلغان، ئەتىۋارلىمىغان، خورلىغان... چوپان ـــ چوپانلارنىڭ پىرى ھەزرىتى مۇسا ئەلەيھىسسالامنىڭ دۇئا ـ شەپقەتلىرىدىن مەھرۇم، رىزقى كەم، تەتۇر پەلەك، شۇم پېشانە، ئۆمرى خار چوپاندۇر...» (بۇ رىسالىنى مەن 1954 ـ يىلى قاغىلىقنىڭ كۆل دېگەن يېرىدىكى توختى چوڭ دېگەن كىشىدىن ئالغان ئىدىم ـــ ئا).

كىتابېۋرۇشلۇق توغرىسىدا: كىتابېۋرۇشلار (كىتاب، رىسالىلەرنى كۆچۈرۈپ، كۆپەيتىپ تارقىتىپ، جامائەتنى، كىتابخانلارنى كىتابلىق قىلىدىغانلار) توغرىسىدا «ئۇنىڭدىن ـ بۇنىڭدىن» نىڭ «بەلەن گەپلەر» قىسمىدا مۇنداق خاتىرە يېزىلغان: «... ھەر ئىككىلا ئالەمدە ياخشى كىتاب ـ رىسالە، سالنامە... گۆھىرى كىتابلارنى پۈتكەن (يازغان)، ساقلىغان، ئەزىزلىگەن، كۆپەيتكەن، مىراس قالدۇرغان، ئەھلى جاماەتكە بىلدۇرگەن، ئوقۇپ بەرگەن، تارقاتقان، يايغاندىن ئارتۇق ساۋاب، خاسىيەت، نام ـ شەرەپ بولمىغاي... كىتاب ـ رىسالىلەر... نى ئالماق ـ ساتماق قىلغانلار، تاشلىۋەتكەنلەر، خورلىغانلار، ئوقۇماي،

تاۋاپ قىلماي توپا ـ تۇپراق قوندۇرۇپ، پۇكلەپ، ناباب ئورۇندا... قويۇپ ساقلىغانلار دائىما ئەرەجمەنلىك (ئۆمۈرۋايەت ھەرەج ـ جاپا تارتىپ يۇرۇشكە نىسىپ بولۇش ـــ ئا) ئەلمىدىن قۇتۇلالمىغاي...»

بىزگە مەلۇمكى، بىزنىڭ تارىخىمىزدا كەسىپي تىجارەت، يەرلىك سودا ۋە چارۇ بازارچىلىق... كارۋان سودىگەرچىلىكىنىڭ ئىنتايىن راۋاجلانغانلىقى توغرىسىدا سان ـ ساناقسىز مەلۇماتلار بولسىمۇ، لېكىن كىتاب، رىسالە سودىگەرچىلىكى توغرىسىدا ھېچقانداق خاتىرە، ئىز ـ دېرەك ئۇچرىمايدۇ. سەۋەب: ئەدىبلەر، كىتاب پۈتكەنلەر، كۆچۈرگەنلەر، تاپقانلار ياكى كۆپەيتكەن، شەرھلىگەنلەرنىڭ ھېچبىرى ئۆز ئەمگەكلىرىگە باھا دېمەيدۇ. كۆڭلى خالىغان ياكى تەلەپ قىلغان ھاجەتمەن، خۇشتارمەن ھەمياراللىرىغا ھەدىيە قىلىدۇ. ھەدىيەگە جاۋابەن تۆھپە ـ ئىنئام قوبۇل قىلىدۇ. «ئۇمۇ كاپىردىن يامان، بۇمۇ كاپىردىن يامان، پاك كىتاب سازانگىرى (كىتابنىڭ نەرخىنى ئۆرە قويۇپ، باھا تالىشىپ، سازايى قىلىپ خېرىدار خۇمارلىق نەپسانىيەتچىلىكى بىلەن كىتاب ساتىدىغانلار ـــ ئا) ھەممە كاپىردىن يامان»، «دۇنيانىڭ ھەممە بايلىقى ياخشى كىتابنىڭ خۇنىغا تەڭ بولالماس» دېگەندەك ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى بۇ قارىشىمىزنىڭ ئاساسىدۇر.

مۇسىبەتنامە توغرىسىدا: سۇلتان ئابدۇكېرىمخاننىڭ ھازىرسى مۇناسىۋىتى بىلەن يېزىلغان «مۇسىبەتنامە» دېگەن كۆچۈرۈلمە دەپتەرنىڭ بىر بېتىدە مۇنداق خەت ـ قۇرلار تىزىلغان: «تارىخي توققۇز يۇز توقسان توققۇز، سەرتان جامادىيەل ئاخىرىنىڭ باش يەكشەنبە كۈنى ئېردى ـــ (1591 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ باش ھەپتە كۈنى يەكشەنبە ـــ ئا). چاھار باغ دىيارىدا (مارالبېشىنىڭ چارۋاغ يېزا تەۋەلىكىدە بولسا كېرەك ـــ ئا) شاھلارنىڭ شاھى، ئەزىزلەرنىڭ ئەزىزى، خەلقى ئالەمنىڭ باشپاناھى، ۋەتەن تۇپرىقىنىڭ نۇرى، جاھان ئىقلىمىنىڭ سەردارى... ھەزرىتى ئۇلۇغخان (ئابدۇرەشىدخاننىڭ ئوغلى ھەم ئابدۇرەشىدخان ۋاپاتىدىن كېيىن تەخت ۋارىسى بولۇپ، ئادىل پادىشاھ نامىنى ئالغان ئابدۇكېرىم تارىختا «ئۇلۇغخان»، «ئادىلخان» دېگەندەك لەقەملەر بە-

لەنمۇ شۆھرەتلەنگەن ـــ ئا) تەقدىرى ـ قەستى قازا بىلەن باقىي ئا-
لەمدىن پانىي ئالەمگە رەھلەت قىلدىلەر. جۈملە ئالەم، ئادەمىزات، دەۋ
ـ پەرىزات، مەۋجۇزات... بىر ياشاردىن 100 ياشارغىچە، بۇ زاتى بە-
رىكاتقا تەئىزىيە ھازىلىرى بەجا كەلتۈردىلەر. بۇ مۇسىبەت ئالىمىدىن،
ھازىلار زارىدىن قۇياش ئۆز نۇرىنى ياشۇردىلەر، شاھنىك شەۋكەتلىك
ئوردىسى قىرىق كۈنگىچە ماتەم دىيارى بولۇپ دەريا ـ دەريا كۆز ياش-
لىرىنى ھەمراھ ئەيلىدىلەر...» (بۇ پۈتۈك ـــ 1970 ـ يىلى مەكىت
تۈمەنتالدا مامۇت ئىسلامدىن كۆچۈرۈۋېلىنغان خاتىرە دەپتىرىمدىن
كۆچۈرۈلدى ـــ ئا) ناھايىتى ئېنىقتۇركى، سەئىدىيەنىڭ ئالتۇن چاغلا-
رىدا ئارخىپقا باغلانمىغان، يېزىقتا ئېلىنمىغان جەمئىيەت تەركىبى، نە-
سەبنامىسى ـــ تېگى يوق ئادەم، تەزكىرىسى يوق يۇرت، رىسالىسى يوق
جاھانساز، يېزىق تارىخسىز جەمئىيەت ـــ تەبىئىيكى، ھاياتقا ناقابىل،
كېلەچىكى ئىستىقبالسىز، تەقدىرى غۇۋا، ئەجداد بىلەن ئەۋلاد ۋارىس-
لىشالمايدىغان، مىللىي ئاڭ ۋە مىللىي ئىشەنچ سېزىمى خۇنۇك، ۋەتەن-
پەرۋەرلىكى سۇس، ئىلىم ـ مەرىپەتتىن ئەسەرسىز... زاۋال جەمئىيەتى-
كە ھامىلدار دەپ قارالغاندۇر.

«ئەلمساقتىن بېرى، ـــ دەپ يازىدۇ ھۆرمەتلىك ۋەقەشۇناس ئەدىب
مامۇت ئىسلام، ـــ نەسەپنامىسى يوق ئادەمدە، رىسالىسى يوق ھۇنەر-
ۋەن ـ كاسپىتا، خېتى يوق زېمىندا، تەزكىرىسى يوق يۇرتتا، تارىخى
ئېتىبارسىز ئەلدە... غۇرۇر، بەرىكەت، ئۇنۇم تۆۋەن ۋە ھوزۇرسىز
بولار. بىرلىك سۇس، تەپرىقچىلىك ئادەتلەشكەن، جامائىتى قولاش-
مايدىغان، ھەمغەيۋەتلەر يامرايدىغان مەنبە ھېسابلىنار. ئۇنداق جەمئى-
يەتتە پىشكەللىك، بەدبەختلىك ھۆكۈمران تەقدىر ئورنىنى ئالار... دەپ
قارىلاتتى.»

مۇئەللىپتىن تەۋسىيە:

يۇرتىمىز ۋە خەلقىمىزنىڭ تارىختىكى مەدەنىيەت بايلىقلىرىنى،
مىراسى تەۋرۈكات ـــ سەنئەت خەزىنىلىرىنى ھازىرقى چاغ كىشىلە-

ۋىمىزگە بىلىشىمىز چە يېزىپ تونۇشتۇرۇش — مېنىڭ ئارمان جەريا-
نىمدۇر. دۇنيادا تارىخنى ئەسلەشتىن ئارتۇق ھۆزۈر، پەخرىمەنلىك
بولمىسا كېرەك. تارىخ دېمەك ئاتا - بوۋاڭدىن قالغان ۋە سېنى ئادەم
قىلغان جەريان بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئىنسان ھايات - ماماتلىقنىڭ
كالپندارى ۋە ئەينىكىدۇر. جامائەتچىلىكىمىزنىڭ قىممەتلىك ۋاقتى -
غەنىمەتلىرىنى جىق گەپ، ئۇزۇن خەتلەر بىلەن زايا قىلىشتىن ساقلا-
نىش مەقسىتىدە بۇ ماقالەمنىڭ تارىخ بويلاپ يېزىلىدىغان داۋامى بابلا-
رىنى مەزكۇر ژۇرنالنىڭ كېيىنكى سانلىرىغا ئاتىماقچىمەن. ماقالەمدە
كېتىۋاتقان سەۋەن - خاتالىقلار بولسا تۆۋىتىش، پىكىرلەر بېرىلسە،
سەمىمىي مىننەتدار بولىمەن. پايدىلىنىمەن.

5. سەئىدىيە زامانىدىكى ئۇيغۇر خەلق سەنئىتى

مۆھتەرەم ئوقۇغۇچىلىرىمىزنى سەھىپىلىرىمىزنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى داۋام ئارىلىقلىرىدا بەزىبىر «تەنەپپۇسلۇق سوۋغاتلار» (قوشۇمچە ـ قىستۇرمىلار) بىلەن ئارىلاپ تەمىنلەپ تۇرۇشنى ئىستىلىي زۆرۈرىيەت دەپ بىلدىم، غەيرىيلىك بىلىنمىگەي.

تەرىپات

«... سازەندە ـــ شادلىق يەتكۈزگۈچى، ناخشىچى ـــ غەمنى كەتكۈزگۈچىدۇر. ھال ئەھلى ـــ (ئىشق ـــ مۇڭ ئەھلى ـــ ئا) ھەر ئىكىسىنى تولىمۇ ياخشى كۆرىدۇ. ياخشى سازچىنىڭ ساز ئۇە نەغمىسىگە ئىشتىكۈچىنىڭ ھاياتى پىدا بولسۇن. خۇش ئاۋازىدىن كۆڭۈل ئۇە روھ قۇۋۋەت تاپىدۇ. خۇش ئاۋاز ناخشىچىنىڭ ناخشىسىدىن دەردەمنلەرنىڭ يۈرىكىدىكى ئوتى ئۇلغىيىدۇ. يەنە ئۇ ناخشىچىغا گۈزەللىك قوشۇلسا ھال ئىگىلىرىگە قىيامەت بولىدۇ. بىر ناخشىچى دەرلىك نەغمە چەكسە زەخمىلىك يۈرەكتە چوڭقۇر تەسىر قوزغايدۇ. گۈزەل ناخشىچىنىڭ ئاغزىدىن چىققان ئاۋاز ھال ئىگىلىرىنىڭ كۆيگەن باغرىدىن ئوت چىقىرىۋېتىدۇ. سازچىنىڭ مىجەزى مۇلايىم بولۇپ، ئۇنىڭ ئەقىل ـ پەمى مۇ بولسا ئادەمنىڭ كۆڭلى تاشتىن بولسىمۇ ئېرىتىۋېتەلەيدۇ. بولۇپمۇ ناخشىچى ھەم ناخشا ئوقۇپ ھەم ساز چالسا كۆڭۈل مەملىكىتىگە قوزغىلاڭ سالالايدۇ. تەرىقەت يولىدىكى كىشىلەرگە ئەنە شۇنداق جايىدا ـــ (ياخشى ساز چېلىنغان، ناخشا ئوقۇلغان جايىدا ـــ ئا) بىر خەۋپ بارىكى ـــ يا بىر دئاھ، بىلەن مەقسىتىگە يېتىدۇ ياكى بىر نەچچە يىل توپلىغان نەرسىسىنى قولدىن كەتكۈزۈپ قويىدۇ...»

(نەۋائىي)

ئىشقىي سەنئەت ئەھلىنىڭ پىسخىكىلىق خاسىيەت، خىسلەتلىرى ۋە

سەنئەت هۇزۇرى تەسىرىنىڭ ئىنسانلار روھىي ھاياتىدىكى ئويۇنغان رولى، ئەھمىيەتلىرى توغرىسىدا بايان قىلىنغان بۇ تەۋەررۈك تەرىپات — تەبىئىيكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ — جۈملىدىن بىزنىڭ ئومۇمىي ھېسسىي، ئىلمىي سەنئەت چۈشەنچىمىزدۇر.

1) غۇبارسىز مەۋقەلەر
(سەھىپىمىزنىڭ تارىخ قىسمى)

سەئىدىيە خانلىرىنىڭ — ئەڭ ئاساسلىقى سۇلتان سەئىدخان، سۇلتان ئابدۇرەشىدخانلار ۋەكىللىك قىلىدىغان 16 - ئەسىر سەئىدىيە خانلىرىنىڭ تارىختا بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن ئەڭ گەۋدىلىك خىزمەت - ئۇتۇق - تۆھپىلىرىدىن بىرى — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر ئىجتىمائىي سەنئىتىنى جانلاندۇرۇش، بولۇپمۇ باش ئوتتۇرا ئەسىر دىنىي جاھالەت — (سوپىزم جاھالەتچىلىكى) ئىسكەنجىسىگە دۇچ كېلىپ، بوغۇلۇپ تۇرۇۋاتقان ئىجتىمائىي خەلق ئويۇن - سەنئىتىنى ئاز كەم بىر ئەسىرلىك ھاكىمىيەت كۈچى بىلەن قۇتقۇزۇش، قەدىرلەش، يۈكسەلدۈرۈش، سەنئەت ۋە سەنئەت ئەھلىنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنىنى، غۇرۇرىنى تىكلەش، ئېتىبارلاش، بولۇپمۇ جاھالەتنىڭ ئەنئەنىۋى ئىشقىي ئىلىم ۋە ئىجتىمائىي شادىمانچىلىق ئېقىمىغا قارشى قىلىۋاتقان خىرىس، تەسىر - يېسىملىرىنى چەكلەش، توسۇشتىن ئىبارەتتۇر. تارىختا خۇددى «يەكەن تارىخى»دا تەسۋىرلەنگەندەك: «كىشىلەر ئاردىسىدىكى ئادەمگەرچىلىك، دوستلۇق تازا ۋايىغا يەتكەن، قومۇلدىن تارتىپ بەدەخشانغىچە كىشىلەر ئوزۇق - تۇلۇك ئالماي خاتىرجەم - بىمالال بېرىش - كېلىش قىلىپ تۇرىدىغان بولغان...» ھەقىقىي ئازاد، پاراۋان ئۇيغۇر جەمئىيىتىنى بەرپا قىلىپ ھەم بۇ خىل جەمئىيەتنى ئاز كەم بىر ئەسىر ئۆز ئىلكىلىرىدە مۇقىم ساقلاپ ئالەمدىن ئۆتكەن بۇ خىل ئەزىز زاتلارنىڭ تارىختىكى سەنئەت مەۋقەلىرىنى ئەسلەش، ئۆگىنىش بىز ئۈچۈن تولىمۇ ئەھمىيەتلىكتۇر.

سۇلتان سەئىدخان ئىجتىمائىي ئىشقىي مۇھەببەت ۋە سەنئەت ھەۋ-
زۇرى توغرىسىدا مۇنداق يازىدۇ:

قايسى گۈلشەننىڭ يۈزۈڭدەك بىر گۈلى رەناسى بار،
قايسى گۈلنىڭ بىر مېنىڭدەك بۇلبۇلى شەيداسى بار.

ھۆرى① بىرلە جەننەتۇل مەئۋانى كۆڭلۈم نەيلىسۇن،
يارىنىڭ كويىدا② يۇز مىڭ جەننەتۇل مەئۋاسى بار.

لەئلىدىن كەتتى بۇدۇر③ ھەردەم تىرىكلىككە نىشان،
خۇش نىشاندۇركى ئىككى قاشىدىن توغراسى④ بار.

بىر چۈچۈك سۆز بىرلە ئۆلگەن جىسمىمگە بەرداڭ ھايات،
لەئلى جان بەخشىدە⑤ گويا كىم مەسىھ ئەنباسى⑥ بار.

يۈزى ئۇزرە كاكۇل ۋە زۇلپىن⑦ پەرىشان كۆرگىلى،
ئى سەئىد ئاشىپتە⑧ كۆڭلۈمنىڭ ئەجەب سەۋداسى بار.

ئىجتىمائىي ئىشقىي مۇھەببەت ۋە سەنئەتنىڭ قەدىردان ھامىيلىرى-
دىن بولغان بۇ خاسىيەتلىك زاتنىڭ ئۆز زامانلىرىدا مەدەنىيەت -
سەنئەت سۆيەرلىك خىسلەتلىرى توغرىسىدا ئۇيغۇر تارىخچىسى مىرزا
ھەيدەر بىننىي مىرزا مۇھەممەد ھۈسەين قەشقەرىي ـــ (كوراگانى) مۇ
مۇنداق يازغانىدى: «سەئىد خان كۈچلۈك مەرىپەتپەرۋەر، مەدەنىيەت

① ھۆرى ـــ ئەپسانىلەردە سۆزلىنىدىغان «جەننەت» تىكى ھۆرى - پەرىلەر؛
② يارىنىڭ كويىدا ـــ يارىنىڭ كوچىسىدا.
③ لەئلىدىن كەتتى بۇدۇر ـــ يارىنىڭ ئىللىق لەۋىدىن چىققان ھەر تىنىقتا ھاياتقا نىشان بېرىلىدۇ.
④ ئىككى قاشىدىن توغراسى ـــ يارىنىڭ ئىككى قېشى ئوتتۇرىغا قاشلىرىغا ھايات يولىنى كۆرسەتكۈچى ماۋزۇ - بەلگە.
⑤ لەئلى جان بەخشىدە ـــ سۆيگۈنۈمنىڭ لەۋىدە ئۆلۈككە جان ئاتا قىلىدىغان نەپەسلىرى بار.
⑥ مەسىھ ئەنباسى ـــ ئەپسانىلەردە ئېيتىلىشىچە، ئىيسا پەيغەمبەر ئۆلۈككە مەسىھ ـــ (دەم) سالسا ئۆلۈك تىرىلگەنمىش، يارتى سۆيۈش ئوتىنىڭ قىسقىدا ئۆلگەن ئاشىقلىرىنى تىرىلدۈرىدۇ.
⑦ كاكۇل ۋە زۇلپىن ـــ تال - تال بولۇپ يۈزلىرىگە سېرىلىپ تۇرغان چاچ.
⑧ ئاشىپتە ـــ زارلانغان، نالە قىلغان.

ئاشناسى ئىدى... ئۇنىڭ دەۋرىدە قەشقەرنىڭ مەدەنىيەت ھاۋاسى نۇرلاندى... سەئىدخان ئېسىل، نىجادكار ۋە ئالىيجاناب زات ئىدى...»
(«تارىخى رەشىدىي» — «قازاقچە تەبىرى»، رۇسچە نەشرى 137 — 139 ـ بەتلەر).

مەشھۇر تارىخچى مىرزا مەھمۇد جۇراسمۇ ئۆزىنىڭ «تارىخى رەشىدىي — زەيلى» دېگەن كىتابىدا سۇلتان سەئىدخانىنىڭ ئىجتىمائىي سەنئەت مىجەزى توغرىسىدا توختىلىپ مۇنداق يازغانىدى: «... ھۇنەر ـ سەنئەتتە ئۆز دەۋرىنىڭ كاملى ئىدى. ئويۇن ـ سەنئەتنى قىزغىن سۆيەتتى. ئۇد، ساتار، تەمبۇر، چارتار، غىجەك... لەرنى ياخشى چالاتتى. تۇركچە، پارسچە شېئىرلارنى بەھۇرۇز يازالايتتى. غەزەلخان ئىدى. ئەلەم ۋە قەلەم ساھەسىنىڭ ئىستېداتلىق ماھىرى ئىدى...»

سۇلتان ئابدۇرەشىدخانىنىڭ ئىجتىمائىي مەرتىۋىسى، سەنئەت سۆيەرلىك پەزىلەتلىرى توغرىسىدىمۇ مىرزا مەھمۇد جۇراس يەنە شۇ كىتابنىڭ 74 ـ ۋە 82 ـ بەتلىرىدە: «مۇزىكا ئىلىمىنىڭ مۇسەننىسى — (ئۇستازنىڭ ئۇستازى — ئا) ئىدى. (ئىشرەت ئەنگىزى) — (خۇشالىق قوزغاش) دېگەن بىر مۇقام ئىجاد قىلدى. بۇ مۇقام ئالدىدا بارلىق ئەھلى ساز تەسلىم بولدى. چارتار، دۇتار، قالۇن، راباب، ئۇد، غىجەكلەرنى ياخشى چالاتتى... سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ساز چالغاندا بەزىلەر — (زەۋق ـ شەۋقى يوق كۆڭلى تۇن، ئىشقىي ـ ھەۋەس تۇيغۇسى زەئىپ، بىمەزىلەر — ئا) بولسىمۇ تەسىر قىلاتتى ۋە تەسىرلىك ھالەت پەيدا قىلاتتى. تۇركىي بەيىت، غەزەللەرنى ئىجاد قىلىشقا، ئېيتىشقا كامىل شائىر ئىدى...» دەپ تەرىپلەر يېزىپ كەتكەنىدىلەر. سۇلتان ئابدۇرەشىدخانىنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتقا، جۇملىدىن خەلق ئىلىم ـ سەنئەت ھۇزۇرى ئىستەكلىرىگە بولغان قاراش، غايە ـ مەۋقەلىرىنى ئۇنىڭ مۇنۇ مىسرالىرىدىنمۇ ئوچۇق بىلىۋېلىشقا بولىدۇ:

«دۇنيا بىر ھۆسنى ئەھلىدەك نامېھرىبانى پىش ئەمەس،
كىمكى كۆيسە سودىدىن كۆپرەك زىيانى پىش ئەمەس.

دۇنيانى[1] باقمي تەسەررۇپ تۇتمىغىل شەددادىدەك،
نەچچە بىر ئىت كەم دېگەندەك ئۇستىخانى پىش ئەمەس.

سەلتەنەت تەختىدە «مەن دۇرمەن» دېگەن ئول شاھلار،
جان بېرەردە بىر گادايى ناتىۋانى پىش ئەمەس.

ئەي رەشىدى بولمىغىل مەغرۇر جاھان گۈلزارىغا،
قايسى گۈلشەننىڭ گۈلى ئاخىر خازانى پىش ئەمەس.

(«تارىخى رەشىدىي ــ زەيلى» كۆچۈرۈلمە نۇسخا 86 ـ بەت)

يۇقىرىقىدەك سانسىزلىغان تارىخىي ئاساسلاردىن ۋە سەھىپىمىزنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى پەيتلىك بەتلىرىدە تەكىتلەنگۈسى ئىلمىي دەللىلەردىن ھەقلىق ھالدا شۇنى مۇئەييەنلەشتۇرەلەيمىزكى: سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئالتۇن زامانلىرىنىڭ مەدەنىيەت ـ سەنئىتى شەك ـ شۇبھىسىز ئىجتىمائىي ئىلغار مىللىي سەنئەت (ئۇيغۇر خەلقىنىڭ شۇ زامانغا نىسبەتەن ئىلغار بولغان ئەنئەنىۋى دۇنياۋى تەپەككۇر سەنئىتى ــ ئا) تۇر.

سۇلتان سەئىدخان، سۇلتان ئابدۇرەشىدخانلارنىڭ بىزنىڭ سەنئەت تارىخىمىزدىكى ئەڭ قىممەتلىك خاسىيەتلىرىدىن بىرى ــ ئۇلارنىڭ سەنئەت مەۋقەلىرىنىڭ ھەقىقىي ئىلغار بولغانلىقى بىلەنمۇ ئالاھىدە خاراكتېرلىنىدۇ. شۇڭا، بىز ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي سەنئەت مەۋقەلىرى كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ــ (ھاكىمىيەت، جەمئىيەت، دىن، ئەخلاق، تۇرمۇش، ئادەت، پەن، مەدەنىيەت ساھەلىرىنىڭ) ھەممە تەرىپىلىرىگە سىڭىپ، تەسىر ئۆتكۈزۈپ، ھۆكۈمران جەمئىيەت چۈشەنچىسىگە ئايلىنىپ كەتكەن مەنىۋى ئۆلچەم ھالىتىدىكى قەتئىي ۋە غۇبارسىز مەۋقەلەر ئىدى دەپ باھالايمىز. ھەم لۇتفى، ئاتائى، ئەھمەد

---

① دۇنيانى ــ ۋەج ـ ئوقەتنى

دى، يەقىنى، سەئددىن قەشقەرى، ئەلىشىر نەۋائى قاتارلىق بۇيۇك ئا-لىم، ئەدىبلىرىمىزنىڭ ئىجتىمائىي تەپەككۇر چىلىق ئەدەبىيات - سەنئەت مەۋقەلىرىنى ئۆزلىرىگە نىشانىنامە قىلغان بۇ زاتلارنىڭ تارىختىكى تۆھ-پىلىرىنى تارىخ خەزىنىمىزدىكى ئەڭ قىممەتلىك تەدبىرنامىلەر سۈپىتى-دە ئەسلەيمىز ۋە قەدىرلەيمىز.

(1) شەرەپلىك قەدەملەر

ئىبادەت ئەسلى خەلقە خىزمەت قىلىش،
مەسچىت، جايىنامازدا ئەمەس بۇ ئىش.

(سەئدى شىرازى)

سەئدىيە خانلىقىنىڭ ئالدىنقى خانلىقلىرى — (ئاساسەن سۇلتان سەئىدخان، سۇلتان ئابدۇرەشىدخان زامانى) ناھايىتى روشەنكى، ئۆز پەيتلىرىدە ئىنتايىن نامرات ۋە خاراب - خۇراپىي جەمئىيەتكە — (با-زىستا ئاساسەن تەبىئەت ئىگىلىكى ۋە تەبىئي تۇرمۇشقا، ئىدىئولوگىيە - ئۇستقۇرۇلمىدا بولسا ئاساسەن «تەقدىر» چىلىككە — جۇملىدىن جاھالەت تەقدىرچىلىكىگە، ھاكىمىيەت ۋە سىياسىي تۈزۈلمىدە بولسا زۇلۇم - زەخمىتى ئېغىر چاغاتايلار ئوردىلىرىغا بىقىنىپ ھالسىزلىنىپ كەتكەن قاششاق جەمئىيەتكە) بۆسۈپ كىرگەن ئېغىر دەردسەرلىك ھاكىمىيەتلەر ھېسابلىناتتى. شۇڭا، بۇ خانلىق يېتەكچىلىرىنىڭ ئالدىدا ئۆزلىرى ئاغدۇرۇپ تاشلىغان چاغاتايلار ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئومۇمىي تەسىرلىرىنى، بولۇپمۇ ئەڭ مۇھىمى ھىراتلىق تەسەۋۋۇپچىلار «داھىي-سى» — چوڭ ئاقسۆڭەك خوجا ئەبەيدۇللا ئەھرار باھاۋىددىن نەقىش-بەندىگە غايىبانە ئېتىقاد قىلىدىغان جاھالەت ھامىيسى زالىم مىرزا ئابا-بەكرى خانىدانلىقىنىڭ 40 نەچچە يىللىق تەسىرى زەخمىلىرىنى تۈگە-تىش، خەلقنىڭ ماددىي، مەنىۋى ئازادلىقىنى تەمىن ئېتىشتەك بۇيۇك ۋەزىپىلەر تۇراتتى.

بۇ يەردە شۇنى ئەسلەپ ئۆتۈش لازىمكى، مىرزا ئابابەكرى چاغا-تايلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىدىن بولۇپ، مىلادى 1467 - يىلىدىن

1514 ـ يىلىغىچە 40 نەچچە يىل شۇ زامانلاردا ئۇيغۇر ۋە ئۇيغۇر قەبـ
ىلىرىنى مەركەز قىلغان يۇرتلارنىڭ يەنى ھازىرقى شىنجاڭ، سوۋېت
ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ بىر قىسمى، شەرقىي
ئافغانىستان ـ ۋاخان، كەشمىر، غەربىي تىبەتلەرنىڭ باش خانلىقىنى
قىلغان، خوجا ئەبەيدۇللا ئەھرار سوپىلىق ئېقىمىنىڭ ھىماتىچىسى بو-
لۇش بىلەن بىللە ئىنتايىن زالىم خان ئىدى. «مىرزا ئابابەكرى ئۆمىرـ
نىڭ ئاخىرىدا شۇنداق زالىملاشتىكى... ــ دەپ يازىدۇ تارىخچى مىرزا
مەھمۇد جۇراس ‹... بىر يۇرتتىن بىر تۇركۇم ئادەملەر يەنە بىر يۇرتقا
بارسا پىتنە ـ پاساتقا سەۋەب بولىدىغان بولسا بېرىش ـ كېلىشنى مەنـ
ئىي قىلىشقا بولامدۇ؟› دەپ سورىدى مىرزا ئابابەكرى. ئالىملار: ‹پىتـ
نە ـ پاسات بولىدىغان بولسا مەتئىي قىلىش توغرا بولىدۇ› دەپ جاۋاب
بېرىشتى. مىرزا ئابابەكرى كىشىلەرنىڭ شەھەردىن شەھەرگە بېرىشنى
مەنئىي قىلدى، جۈملىدىن ‹سىلەرنى مەنئىي قىلىمەن› دەپ 3000 دىن
ئارتۇق ئادەمنىڭ پۇتىنى تىزىدىن كېسىپ تاشلىدى. ‹ئۇ ئادەملەرنـى
ئۆلتۈرمىدىم، پۇتىنى كەستىم... شەرئەت بويىچە ئىش قىلدىم... دېـ
دىلەر. ئەمما پۇتلىرى كېسىلگەنلەر ئۆلۈپ كېتىشكەن ئىدىلەر...›»

دەرۋەقە زالىم سۇلتان مىرزا ئابابەكرى زامانىدا ئۇيغۇر مەدەنىيـەت
ـ سەنئىتىمۇ زەبۇنلاشقان ئەدەبىيات ـ سەنئەتكە مەنسۇپلىشىپ تۇرغان
سەنئەت ئىدى. بىزگە مەلۇم ــ شۇ دەۋردىكى سەنئەتىمۇ مەلۇم بىر
سىياسىي ئىدىيەنىڭ بىقىندىسى، سوپىزم مەسلىكىنىڭ مەھكۇمى بولغـ
نى ئۈچۈن سۇلتان مىرزا ئابابەكرى ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئۇيغۇر جەمئـ
ىيىتىنىڭ سەنئىتىنىمۇ ئىككى چوڭ ئېقىملىق گۇنۇس، خارابلاشقان
سەنئەت پەنجىمگە مەنسۇپلىشىپ كەتكەن سەنئەت دېيىشكە بولاتتى.
ئىككى چوڭ ئېقىمنىڭ بىرى ــ دىنىي ئىدىئولوگىيەنىڭ ــ (ئاساسەن
تەسەۋۋۇپ ئىدىئولوگىيەسىنىڭ) چەكلىشى ئىچىدە داۋام قىلىدىغان
«دىنىي سەنئەت» بولغان بولسا؛ يەنە بىرى، ئىجتىمائىي ھاياتقا بولغان
مۇھەببەتنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئەنئەنىۋى مىللىي خەلق سەنئىتى يـا-
كى «ئىجتىمائىي تەپەككۇر سەنئىتى» ھېسابلىناتتى. «ئىجتىمائىي تـە-

پەككۇر سەنئىتى» يەنىلا خەلقنى كۆيلەيدىغان خەلق سەنئىتى ھەم ھۆكۈمران سىنىپ ۋە ھاكىمىيەتلەرنىڭ مەنپەئەتىنى كۆيلەيدىغان ئوردا سەنئىتى ياكى كەيپ ـ ساپا سەنئىتى دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ تۇراتتى. «دىنىي سەنئەت» كە چېقىلىش ــ ياشاشتىن مەھرۇم بولۇش دېگەنلىك ئىدى. «دىنىي سەنئەت» چۈشەنچىسى تەسەۋۋۇپ تەلىماتـ چىلىرىنىڭ تەرىپلىرى بويىچە شەرھلەنگەنلىكى ئۈچۈنمۇ ئۇ خىل «سەنئەت» ئەڭ ئومۇمىي ۋە ئەڭ مەكگۈ ھۆكۈمران «سەنئەت» دېيىـ لىپ، باشقا ئىجتىمائىي سەنئەت جۈملىدىن خەلق سەنئىتى تەسەۋۋۇپ كۆچلىرى تەرىپىدىن «دەججال ئويۇنى»، «شەرمەندە، سەرمسازلىق»، «دەھرىيلىك» دېگەندەك قەبىھ ناملار بىلەن قارىلىدىغان، يەكلەش، چەكلەشكە مەنسۇپلاشتۇرۇۋېتىلگەن ھەمايىسىز سەنئەت ئىدى. ھېچـ قانداق ئىجتىمائىي كۈچ تەسەۋۋۇپچىلارغا تاقابىل تۇرالمايتتى. تارىخىي زامان ۋە شارائىت نۇقتىسىدىن شۇنىمۇ قەيت قىلىشقا بولىدۇكى: دىنىي جەمئىيەتتە ئىجتىمائىي مەسىلىنى دىنغا باغلاپ تەھلىل قىلىپ ئاخىرىنى دىنىي يول بىلەن ياكى «ئاخىرەتلىك راھەت» كە دەۋەت قىلىش ئۇسۇـ لى بىلەن ھەل قىلغان سەنئەتنى «دىنىي سەنئەت» دېيىشكە بولاتتىـ. تېگى ـ تەكتىدىن ئالغاندا، ھەر قانداق سەنئەت شەكلى ياكى سەنئەت تۈرى ھامان ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ئەكس ئەتتۈرىدىغانلىقى شۇبھـ سىز ئىدى. بۇ مەسىلىدە تەسەۋۋۇپ كۆچلىرى بىلەن يەرلىك مۇسۇلـ مانلار، مەھكىمە شەرئىيلەر ئوتتۇرىسىدىمۇ جىددىي رىقابەتلىك مۇجادـ لە، كۈرەشلەر داۋاملىشىپ كەلمەكتە ئىدى.

سۇلتان سەئىدخان ھاكىمىيەتنى ئىگىلىگەندىن كېيىن تەسەۋۋۇپ كۆچلىرى يەنىلا بۇ ھاكىمىيەتنى پوش دېيىشمىدى ــ (نىيەت ۋە قـ ىلقلىرىدىن يانمىدى، قىلىدىغانلىرىنى قىلىشتىن توختاشمىدى). شۇڭا سۇلتان سەئىدخان زالىم مىرزا ئابابەكرىنىڭ قالدۇق كۆچلىرىنى تاـ زىلاش، خانلىق جەمئىيەت تەرتىپىنى تۈرغۇزۇش ۋە ئومۇمىي جەھەتـ تىن جەمئىيەتنى تۈزەش خىزمىتىنىڭ مەلۇم نەتىجە باسقۇچلىرىنى تاـ ماملىغاندىن كېيىن ئىدىئولوگىيە جەھەتتە ئاساسىي كۈچنى خوجا

ئەھرار تەسەۋۋۇپ ئىدىيەسىنى چەكلەش، تەسەۋۋۇپ جاھالەتچىلىكىگە خاتىمە بېرىش، ھەددىدىن ئاشقان جاھالەت كۆچلىرىنىڭ چوڭ ۋەكىلـلىرىنى ھەربىرىنى چەكلەش، ھەتتا جازالاش خىزمەتلىرىنى قانات يايدۇرۇشقا باشلىدى.

تەنەپپۇسلۇق سۆزۈغاتلاردىن

شەيخ سەئىدى مۇنداق يازىدۇ: «بىر چاغدا ھىجاز سەپىرىدە بىر توپ پاك يىگىت مەن بىلەن ھەمدەم ـ ھەمسەپەر بولغانىدى. ئۇلار پات ـ پات غەزەل ئېيتىشاتتى ۋە زوق بىلەن شېئىر ئوقۇشاتتى. يولدا بىر سوپى يىگىتلەرنىڭ بۇ ئىشىنى ياراتمىدى. چۈنكى بۇ ئادەم ئۇلارنىڭ دەرىدىدىن بىخەۋەر ئىدى. بىز بەنى ھىلال ئۆتىگە يېتىپ بارغاندا ئـە-رەبلەرنىڭ چەللە ـ بارىگىدىن قارا قۇمچاق بىر بالا چىقىپ شۇنداق غەزەل ئوقۇغىلى تۇردىكى، ھاۋادا ئۇچۇپ كېتىۋاتقان قۇشلار پەسكە چۈشۈپ، قېشىغا ئولاشتى. قارىسام ھېلىقى سوپىنىڭ تۆگىسى راسا ئۇسسۇلغا چۈشتى ـ دە، سوپىنى يەرگە ئېتىپ ئۇرۇپ بايقۇن تەرەپكە چېپىپ كىرىپ كەتتى. مەن دېدىم: ھەي شەيخ. بالىنىڭ غەزىلى ھايۋانغىمۇ تەسىر قىلدى، ئەمما ساڭا بۇنىڭ ھېچ پەرقى يوق ئىكەن ـ دە.

(1) سەنئەت كۈشەندىلىرى دەككىدە

ئىشق مۇنبىرىگە چىققان چاغدا بىز،
ئىشقتىن باشقا سۆز بىلمىدۇق ھەرگىز.
بىزنىڭ بۇ مەنزىلگە ئاياغ قويمىسۇن،
ئىشق بىلەن يانمىغان يۈرىكى ھېسسىز.

(گەنجەۋى)

ئاقىلغا ئىشارەت، نادانغا جۇۋالدۇرۇز.

(خەلق تەمسىلى)

سۇلتان سەئىدخان جاھالەت كۆچلىرىگە زەربە بېرىش، چەكلەش، خەلقنىڭ ئىجتىمائىي ئويۇن - سەنئەت ئازاتلىقىنى تەمىن ئېتىش ۋە سەنئەتنى قەدىرلەش، جانلاندۇرۇش، سەنئەت ئەھلىنى ئېتىبارلاش خىزمىتىنى ئالدى بىلەن يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قارىتىپ قانات يايدۇرۇش-نى خانلىقنىڭ ئىجتىمائىي ئۇستقۇرۇلما سىياسىتى قىلىپ بەلگىلەپ، خانلىقنىڭ بارلىق ئەقلىي كۆچلىرىنى بۇ ئىشقا سەپەرۋەر قىلغان، ئۇ-يۇشتۇرغان. نەتىجىدە 1522 - يىللىرى ئەتراپىدا پەرغانە تەرەپلەردىن قەشقەرگە ئېقىپ كىرىپ ھازىرقى جەنۇبىي شىنجاڭ شەھەر، بازارلا-رىدا خوجا ئەھرار سوپىلىق يولىنى — «نەقشىبەندە سۇلۇكى»نى تار-قىتىش، كېڭەيتىش، مۇرت توپلاش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇپ، پۈ-تۈن جەنۇبىي شىنجاڭنى «ۋەلى» — (ئەۋلىيا)لىق دەبدەبىسى بىلەن بېشىغا كىيگەن ئەجنەبىي چوڭ ئىشان خوجا خاۋەندە مەھمۇد بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسى خوجا مۇھەممەد يۈسۈپ — (بالا گەردان ۋەلى) بىر قىسىم چوڭ شېرىك ياندىماچلىرى بىلەن («بۇرقۇم ئەۋلىيادا 40 زات ئىدى» دېيىلگەن) بىللە 1526 - يىلى ئىككى دەپئەدە ھاكىمىيەت كۆچى بىلەن ھازىرقى جەنۇبىي شىنجاڭدىن ھەيدەپ چىقىرىلغان. بە-زىلىرىنىڭ قاتتىق ئەدىبى بېرىلگەن. بىر قىسىم ئەسەبىي تەسەۋۋۇپ كۆچلىرىنىڭ نەزەر ئېتىبارلىرىدا «ھەر قانداق ئىنساندىن ئۈلۈغ»، چې-قىلىشقا زادىلا بولمايدىغان «كارامەتكار»، «ئەۋلىيا پىر» دەپ قارالغان بۇ «زات» لارغا قىلىنغان يۇقىرىقىدەك مۇئامىلىلەر بەزى جايلاردىكى بىر قىسىم ئەسەبىي جاھالەت كۆچلىرىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىنى پەيدا قىلغان. «بۇرقۇم ئەۋلىيا» دا كۆرسىتىلىشىچە: يەكەن دەريا-سى، خالاستان دەرياسى ۋادىسىدىكى تەسەۋۋۇپ ھامىيلىرى جەمجۇم، لالمىلار، سوپىلار، قۇمقۇسار، تەلۈلەر، شەيدان دېگەن جايلاردا، خو-تەن سوپىلىرى پىيالما، قۇمات، گۇلاخما، زاۋا، جالالباغ① ... دېگەن يەرلەردە «خۇدايى غازات» ئىرادەتلىرى بىلەن «نۇسبەت تالىشىش»

① ھازىرقى چاغلاردا جەمجۇم، لالمىلار — قاغىلىقنىڭ، سوپىلا، تەلۈلە — يەكەنىڭ، قۇمقۇسار — مەكىتنىڭ، پىيالما، قۇمات — گۇمىنىڭ، گۇلاخما، چىرانىڭ، زاۋا — قاربقاشنىڭ، جالالباغ — خوتەنىڭ كەنت، مەھەللىلىرى ھېسابلىنىدۇ — ئا.

(سۇلتان سەئىدخان كۆچلىرىدىن غەلىبىنى تارتىۋېلىش) ھەربىرىدە توپلىرىنى پەيدا قىلىپ، سۇلتان سەئىدخان كۆچلىرىگە ئوچۇقتىن ئوچۇق قارشى چىققان (خانغا يانغان). قەشقەر، ئاقسۇ، كۇچا تەرەپ-لەردىمۇ بەزى سوپىلىق «غازات» لىرى پەيدا بولغان. جاھالەتنى ئادا-لەتتىن ئۈستۈن قويۇشقا ئۇرۇنۇۋاتقان بۇ رەزگى كۆچلەرگە نىسبەتەن سۇلتان سەئىدخان كۆچلىرى دەل پەيتىدە قاتتىق جازا بەرگەن. يەنى خۇددى «بۇرقۇم ئەۋلىيا»دا: «تەقدىرى ئىرادەتلىرىدىن نۇسبەت كېتىپ (ئامەت كېتىپ ــ ئا) سەئىدخانلار نۆكەرلىرى تەرىپىدىن شېھىت-لىق دەرىجىسىگە يەتكۈزۈلگەن 40 زاتنىڭ مۇبارەك جەسەتلىرى شې-ھىتدانغا قويۇلدىلەر...» دېيىلگەندەك بولغان. «تەزكىرەئى پىر ياران» دىن بىلىشىمىزچە، سۇلتان سەئىدخان كۆچلىرى 1527 ـ يىللىرى ئەتراپىدا يەكەندە ئۆزىنى «پەرزانە ۋەلى» (ئۇستاز ئەۋلىيا) دەپ ئېلان قىلىپ، مۇرت ئېلىپ كۆپەيتىپ، يەكەن دەرياسى، خالاستان دەريا-سى ۋادىلىرىدىكى بىر قىسىم يۇرتلاردا، قارا قۇرۇملۇق ساددا مۇسۇلمانلار ئارىسىدا خۇدالىق ئۇچۇن «توققۇز ئادا» تەرغىباتى بىلەن شۇغۇللانغان ھەم ئۇنى ئەملەدە ئىجرا قىلدۇرۇش ئۇچۇن بەزى جايلاردا بىر قىسىم تەلۋە مۇرت ـ ئاشقىلىرىنى بۇيرۇپ، خەلق ئويۇن ـ سەنئىتى بىلەن مەشغۇل بولغان سەنئەت ئەھلى ۋە سەنئەت جامائەتلىرىدىن ۋەكىللىك خاراكتېرى كۆچلۈك بەزى كىشىلەرنى «شەيتان پوقى يېگەن» دېگەن پەتىۋا بىلەن سازايى قىلدۇرغان، «توۋا قىلدۇرغان»، ھەتتا ئۆلتۈرگۈ-زۇۋەتكەن. خۇراسانلىق قۇتبىددىن ئىشان بىلەن ئۇنىڭ چوڭ شېرىك-لىرىدىن 90 نەچچىسىنى ھازىرقى پوسكامنىڭ شەيدان دېگەن يېرىگە يىغىپ قاتتىق جازالىغان: بىر قانچىسىنىڭ كاللىسىنى ئالغان، كۆچە-لىكىنىڭ ئالدىنى 100 دىن، كەينىنى 40 تىن دەررە ئۇرغۇزۇپ، جەمئى-يەتە «دىن» نامى بىلەن دىن ئەھلىگە قىلغان زالىملىقى، قاتىللىقلىرى ئۈچۇن توۋا قىلدۇرغان. ئۇلارنىڭ باش ئارقا تەرىكى قۇتبىددىن ئىشان (ئاپئاق ۋەلى) نى بولسا توققۇز ھەمراھى بىلەن بىللە ئايەت بۇلۇڭ، مو-موق، توققۇز بوينىق، كاپا بوينىق، تار ئاغزى تاغلىرى (قارا قۇرۇم تاغ

ئارىلىرىدىكى جايلار) دا ھەيدەپ ئەلگە سازايى قىلدۇرۇپ، تاغارت ئەتراپلىرىدا كاللىسىنى ئالغۇزغان. ئىشەنچلىك مەنبەلەردىن بىلىشىمىز- چە، ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى خىسلەت، پەزىلەت، ئاڭ، خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ تەبىئي خەزىنىسى بولغان ئىجتىمائىي سەنئەتنىڭ بىر پۈتۈن دىنىي «ھەمدۇسانا سەنئىتى» (تەسەۋۋۇپ ئۇچۇن روھىي ئوزۇق بولىدىغان يىرگىنچلىك ئاھۇ - زار تەلقىن ۋە يىغا - زارلىق جاۋراشلارغا)گە ئايلاندۇرۇش شوئار قىلىنغان «توقۇز ئادا»لىرى مەزمۇنەن مۇنۇلاردىن ئىبارەت: (1) تويىنى، سورۇننى؛ (2) مېھمانىنى - ئەل يۇرتىنى؛ (3) نورۇزنى - بايرامنى؛ (4) شەپقەت - شاپائەتنى؛ (5) چۆپقەت - تاپاۋەتنى؛ (6) سەپەرنى - ھاردۇقنى؛ (7) ئۇتۇقنى - شادلىقنى؛ (8) نامنى - ئاتاقنى؛ (9) سوئال - سوراقنى شەرتسىز دۇئا - ئىبادەت بىلەن ئادا قىلىش — (بېجىرىش)تىن ئىبارەت بولغان. سۇلتان سەئىدخان كۇچلىرىنىڭ يۇقىرىقىدەك كەسكىن تەدبىرلىرىنى ئەجدادلىرىمىز ئەڭ قىزغىن ھىمايە قىلغان، قوللىغان. قارا قۇرۇم- لۇقلارنىڭ قۇتبىددىن (ئاپئاق ۋەلى) بىلەن ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنىڭ جەستى قالغان جاينى تارىختىن بېرى «ئاق قانجۇق جىلغىسى»، «ئاق قانجۇق مازىرى» دەپ، يەكەن دەرياسى ۋادىسىدىكى ئاھالىلەر قۇتبىد- دىن ئىشان شېرىكلىرىنىڭ پوسكامنىڭ شەيدان دېگەن يېرىدە كاللىسى ئېلىنىپ جەستى كۆمۈۋېتىلگەن يەرنى «شەتىم شەيدا» (رەھىمسىز- لىككە، زالىملىققا، قاتىللىققا شەيدا بولغان — ئا) زەرەتگاھلىقى (بەزى سوپىلار ھازىر بۇ يەرنى «شەيدان مازىرىم» دەپ ئاتاپ كەلمەكتە — ئا) دەپ ئاتىشىپ كېلىۋاتقانلىقى ئەجدادلىرىمىزنىڭ تارىختا ئۇلارغا تۇتقان مەۋقەلىرىنىڭ ئاغزاكى ئەستىلكلىرى ھېسابلىنىدۇ. 1540 - يىللار ئەتراپىدا سۇلتان ئابدۇرەشىدخان كۇچلىرى (سۇلتان سەئىدخان 1533 - يىلى ۋاپات بولۇپ ئورنىغا شۇ يىلى ئوغلى ئابدۇرەشىدخان خانلىققا ئولتۇرغان) جەنۇبىي ئۇيغۇر يۇرتلىرىنىڭ، بولۇپمۇ يەكەن دەرياسى ۋادىسىنىڭ بىر قىسىم شەھەر، بازارلىرىدا خوجا مۇھەممەد شېرىپ بىلەن خوجا مۇھەممەد ۋەلىلەر قانات يايدۇرۇۋاتقان «ئىمامى

رەببانى» سۇلۇكىنىڭ بىر قىسىم «چوڭ كەشپىياتچى»لىرى، «ئۇس-تاز»لىرى، «بەرھەق ئۇلۇغ زات»لىق ناملىرى بىلەن ئەتراپىغا ئادەم توپلاپ ئىشقىي سەنئەت ئەھلى ئارىسىدا «قىنىغا سىلىپ قويۇش»، يە-نى «قىنىدىن چىقىپ كەتكەن» («دىندىن چىقىپ كەتكەن» دېمەكچى ــ ئا) لەرنى «توۋا قىلدۇرۇش»، «ئەدەبلەش» ھەرىكەتلىرىنى قانات يايدۇرغان «زاتلار»دىن بىر قىسمىنى قاتتىق جازالىغان (خانلىق تە-ۋەسىدىن قوغلاپ چىقارغان، شەرىئەت جازاسى بەرگەن، دەررىگە باس-قان). خوجا مۇھەممەد شېرىپ «پىر»نىڭ باش تايانچىلىرىدىن بىرى ــ چوڭ سىياسىي سۈيىقەستچى، بەدەخشانلىق ئەجنەبىي ئىشان سە-ئىد ئاسىپ خان (لەقىمى سەردار ئىشان) باشلىق يەتتە «چوڭ زات»نى بولسا يېسى (پوسكامنىڭ ھازىرقى ياستۇقۇ دېگەن يېرى ــ ئا) دېگەن جايدا ئۆلتۈمگە بۇيرۇغان. بۇ يەتتە جەسەت قويۇلغان يەرنى كېيىنكى زامانلاردىكى سوپىزم كۆچلىرى «ياستۇقۇ مازىرىم» ــ (قارىلىق بولغان جاي) دەپ ئاتاپ كەلمەكتە.

كاللىسى ئېلىنغان بۇ يەتتە «زات»نىڭ ئەڭ يامىنى بولغان سەئىد ئاسىپ ئىشان (سەردار ئىشان)نىڭ جىنايى قىلمىشى مسالىمىز ئۈچۈن ئالاھىدە خاراكتېرلىك قىلمىشتۇر. «تەزكىرەئى پىر ياران»دا يېزىلىشى-چە: بۇ ئىشان سۇلتان ئابدۇرەشىدخانغا ھەم ئابدۇرەشىدخانىنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك ۋەزىرلىرىگە دىن بىلەن ــ («ئىمامى رەببانى» سۇلۇكى ئەقىدىسى بىلەن دېمەكچى ــ ئا) سىياسىينى، دىنىي ئورۇنلار بىلەن ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىنى بىر ــ بىرىدىن ئايرىۋېتىشكە زادىلا بولمايدى-غانلىقى توغرىسىدا «تەلىم خاراكتېرلىك» مەسلىھەت بەرگەن، «نەسە-ھەت» قىلغان. ھەتتاكى سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننى ئوچۇقتىن ئوچۇق بارلىق ۋەزىر ئەزەملىرى بىلەن قوشۇلۇپ «ئۇلۇغ پىر» خوجا مۇھەم-مەد شېرىپ، خوجا مۇھەممەد ۋەلىلەر بىلەن بىر پىكىر، بىر نىيەتتە بو-لۇشقا، ئۇلارنى «پىر» تۇتۇشقا دەۋەت قىلغان. «جەننەت دۇئاسى» بېرىپ ئۇنى «ئىماندارچىلىق ئىنسابى»غا چاقىرغان. بۇ تېگى ــ تەكـ-تىدىن ئالغاندا، خاننى، خان كۆچلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ ئىشانلىق مەۋقە-

لىرىنى قوللاشقا، قارىغۇلارچە «خۇدا يولى»دا ھمايە قىلىشقا قىستىغاز-لىق ئىدى.

تەنەپپۇسلۇق سۆزۈغاتلاردىن

«سەردار ئىشان» نىڭ ئابدۇرەشىدخانغا قىلغان «جەننەت دۇئا-سى» دىكى «جەننەت» ئىسلام ئەقىدە ئۇقۇمىدىكى «جەننەت» تۇر. ئۇلار: «جەننەتۇل فىردەۋس»، «جەننەتۇل خولت»، «جەننەتۇل رىزۋان»، «جەننەتۇل ئەدنىس»، «جەننەتۇل مەئۋا»، «جەننەتۇل تۇ-با»، «جەننەتۇل ئەئلا» ــ (ئەڭ ئالىي جەننەت) دۇر. بەزى دىنىي رىۋايەتلەردە «سەككىز جەننەت» دېيىلگەن بولسىمۇ، سەككىزىنچىسى نامەلۇمدۇر.

بىلىشىمچە، بۇ ئالەمدە ئۆز غەرەز ــ مۇددىئالىرىنى ئەملگە ئاشۇرۇش نىيىتىدە كىشىلەرگە «جەننەت» ۋەدە قىلىش، بىتەھقىلىكى خۇدادىن خۇدالىق تالاشقانلىق، پەۋقۇلئاددە دىنىي خائىنلىق، دىنىي ئالدامچىلىق ھېسابلىنىدۇ. (مۇئەللىپ)

ئۆزىنى دەيدىغان بەدنىيەت دوستتىن،
جېنىنى يولۇغا تىككەن ئىت ياخشى.

(ناسىر خىسراۋ)

... ...

شەپقەتسىز قاراقچى زەپەر تاپقاندا،
كارۋان زارىغا قىلامدۇ پەرۋا.

... ...

خۇدا ئازابىدىن قۇتۇلۇش توۋا بىلەن مۇمكىندۇر،
ۋە لېكىن مۇمكىن ئەمەس خەلق تىلىدىن قۇتۇلماقلىق.

(«گۈلىستان»دىن)

«سەردار ئىشان» جۈملىدىن ئۇنىڭ سەردار شېرىكلىرى تېخىمۇ ھەددىلىرىدىن ئېشىپ، ھەر بىرى ھەر يەرلەردە ئۆز چۆرىلىرىگە ئەسەبىي دىنىي لۈكچەك، تەلۈە سوپى ــ «ئاشىق» لارنى توپلاپ، باشلاپ، يەكەن دەرياسى ۋە خالاستان دەرياسى ۋادىلىرىدا ــ (ھازىرقى يەكەن، پوسكام، قاغىلىق، مەكىت، مارالبېشىلاردا) ئىلىم ـ پەن، ئىشقىي سەنئەت ئەھلىلىرى يەنى كەسپىي سەنئەت پېشۋالىرى، مۇزىكا ـ ئەسۋاب ئۇستىلىرى، سەنئەت ئىشقىۋازلىرى ئارىسىدا «توۋا قىلدۇ-رۇش»، «قىنىغا سىلىپ قويۇش»، «نوخۇلىسىنى ئىلىۋېتىش»، «رەسۋايى ئەزەم قىلىش» ھەرىكەتلىرىنى ئەۋج ئالدۇرۇپ، قەدىمى يەتكەنلىكى يەرلەردە بىر مەھەل «خۇدا بىلەن رۇسۇل» چىلىقنى تازا راۋاج تاپقۇزغان. بەزىبىر پېشقەدەم ئۆلىمالىرىمىزنىڭ ئەسلەشلىرىدىن بىلىشىمىزچە، بۇ جاھالەت كۈچلىرى (بەزى خاتىرىلەردە «سەردار خوجام لەشكەرلىرى» دەپمۇ يېزىلغان) بارغانلىكى يۇرت، كىرگەنلىكى ئۆي، كۆرگەنلىكى يەرلەرنىڭ ھەممىسىدە ئۇچرىغانلىكى نەغمە ئەسۋابلىرىنى چېقىپ، كۆيدۇرۇپ، نەغمە، ئۇسسۇل، غەزەل، قوشاق، بېيىت، قىزىقچىلىق قىلغان، قىلىدىغان، ئوقۇغان، ئوقۇيدىغان، باشلىغان، باشلايدىغانلارنىڭ ھەممىسىنى «شەيتان پوقى يېگەن» دېگەن «گۇناھ» بىلەن «توۋا» قىلدۇرۇپ، «نوخلىسىنى ئىلىۋېتىپ» تۇرۇشقان. «بابا قەمبەر» (قولىيازما) ناملىق رىسالىدە يېزىلىشچە: «سەردار خوجام لەشكەرلىرى» يەكەن، قاغىلىق، مەكىت تەۋەلىرىدىن داڭدار نەغمىچى، ئۇستا رەققاس، نەغمە ـ ناۋا ئەسۋاب، سايمان جابدۇقلىرى ھۇنەرۋەنچىلىكى بىلەن شۆھرەتلەنگەن ئىشقىي سەنئەت نامدارلىرىدىن يەكەنلىك مەشھۇر تارچى (تارىلىق سازلار بويىچە چوڭ ئۇستات) بابايى قەمبەر ئاتايى باشلىق 13 زاتنى چۈپان سۈيى (چۈپان دەرياسى) بويىدا غارلارغا كىرگۈزۈپ، تۆشۈكلەرنىڭ ئاغزىنى ئېتىپ (دۇملىمە تۆشۈك

قىلىپ) ئۆلتۈرۈۋېتىشكەن. بۇ ۋەقە مەزكۇر رىسالىدە: «... جاۋجانغا[1] بەنت قىلىنغانلار ئۈچ خەررەك[2]، بىر خاررەت[3]، ئىككى داپەندە[4]، ئىككى نايناق[5]، ئىككى تارچى[6]، ئۈچ ئاغلاقچى[7] لار ئىدىلەر بابايى قەمغەر تاغلا مەھشەرگىچە تار چېكىپ ھايات تۇردىلەر» دەپ بايان قىلىنغان. تارىختىكى جاھالەت پىرلىرىنىڭ بۇ خىل قەبىھ زىيانكەشلىكىگە يولۇققۇپ بۇۋاقىت ئالەمدىن كەتكەن بۇ ئەزىز ئۇيغۇر سەنئەتكار ــ (سازەندە)نىڭ ئىجادىي بايانى توغرىسىدا قەشقەر ياۋاغلىق مەشھۇر مۇقامچى مەرھۇم قاسىم ئاكا[8] 1953 ـ يىلى ماڭا: «بابايى قەمبەر ئاتايى بۇرۇنقى زامانلاردا ئۆتكەن سازەندىلەرنىڭ پىرى، دۇتارچىلارنىڭ ئەۋلىياسى بولۇپ، تەرىقەت بەندىچىلىكىنى سۆكۈپ غەزەل توقۇپ دۇتاردا چالغانلىقى ئۈچۈن تەرىقەت كۆچلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن زات ئىكەن... مۇنۇ غەزەللەر ھازىرغىچىلىك بىزدە «قەمبەر ناۋالىرى» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە...» دېگەن ھەم تۆۋەندىكى مىسرالىرىنى شۇ زاتنىڭ نامىدىن ئەسلەپ بەرگەنىدى: (ئۇ كىشىنىڭ ھازىرقى زامان شەكىل ـ ئۇسلۇبىدا ئېيتىپ بەرگىنى بويىچە كۆچۈردۇم ــ ئا)

---

① جاۋجانغا بەنت قىلىنغان ــ جاۋ ـ جاۋ قىلىپ تاۋۇش چىقىرىپ تۇرىدىغان غار ــ (شەيتان غار) غا بەنت قىلىنغان. جاۋجان ــ قاغىلىقنىڭ چۈپان يېزىسىدىكى تاراغىز ـ تازغانسال ئوتتۇرىسىدىكى «تار» دېگەن يەردىكى بىر تىك (100گىرادۇس تىك) تاغنىڭ نامى. بۇ تىك تاغنىڭ يەردىن تەخمىنەن 150مېتىر كۆتۈرۈلگەن بىر يېرىدىكى تۆشۈكنىڭ تاغنىدا خودىدى دۇتار چېلىپ ئولتۇرغان قىياپەتتىكى بىر ئاقساقال نەغمىچىنىڭ ھەيكەل شەكلى بار. كىشىلەر تارىختىن بېرى بۇ يەرنى «بابايى قەمبەر ھازىرى» دەپ ئاتىشىپ كەلمەكتە.

② خەررەك ــ بېزىلىك ــ (لوينىڭ ئەڭ چەت تاغ ئىچىگە جايلاشقان بىر كەنت) ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك تىل شىۋىسىدە قاسقانسۇ چالغۇ ئەسۋابلىرى ياسىغۇچى ھۇنەرۋەن ــ «خەررەك» دەپ ئاتىلىدۇ.

③ خاررەت ــ داپ، دۆمباق، ناغرا... قاسقانلىرى. تەقىش ـ گۈل ئويۇلغان ياغاچچىلىق جاھازلىرى ياسايدىغان ياغاچچى ــ (خوتەندە ياغاچچىنى «خاررەت» دەپ ئاتايدىغان تىل ئادىتى ھازىرغىچە بار).

④ داپەندى ــ داپچى ــ داپ چالغۇچى.

⑤ نايناق ــ ئۇسسۇلچى ـ ئارتىس ــ (چەرچەندىكى تاتران ئۇيغۇرلىرىنىڭ شىۋە تىلى).

⑥ تارچى ــ تارلىق چالغۇ ئەسۋابلىرى چالغۇچى.

⑦ ئاغلاقچى ــ ئۇيۇشتۇرغۇچى، دەۋەت قىلغۇچى. يەتكۈزگۈچى.

⑧ قاسىم ئاكا مولا تۇردى ئوغلى 1899 ـ يىلى قەشقەر شەھىرىنىڭ ياۋاغ كوچىسىدا سازەندە ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 19 ـ ئەسىردە ئۆزبېرەت قازانغان قەشقەرلىك مەشھۇر مۇقامچىلاردىن ھېلىم، سېلىم، ئوزاق ھاجى قاتارلىقلاردىن تەلىم ئالغان ھەم شۇلارغا كېيىنكى چاغلاردا ۋارىسلىق قىلغان دادىسى مولا تۇردى ئاخۇندىن مۇشاۋرەك سەنئەتە پۈچلىرىنى ۋە باشقا كىلاسسىك مۇزىكىلارنى تولۇق ئۆگەنگەن ھەم ھازىرقى چاغلارغا ئۇلىنىپ كېلىۋاتقان قىممەتلىك ھەسسە قوشقان، سەۋەبكار بولغان. 1954 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى 55 يېشىدا ۋاپات بولغان. (مۇخىرلىق خاتىرەمدىن)

... ...
سېنىڭ سەللە، كۆلايىڭدىن،
مېنىڭ تەتۈر جالام ياخشى.
... ...
سېنىڭ تەسبىھ، ئىمانىڭدىن،
نامازسىز پاك نادان ياخشى.
... ...
ھارام نەپسى مالامەتتىن،
ھالال نەغمە ـ ناۋا ياخشى.
... ...
سېنىڭ سۇلتان مازارىڭدىن،
مېنىڭ مەشرەپخانەم ياخشى.
... ...
سېنىڭ «ئاپتاپ» چىرايىڭدىن،
مېنىڭ مەشرەپ كۈنۈم ياخشى.
... ...
سېنىڭ راھەت ـ پاراغىڭدىن،
مېنىڭ نەغمە ـ كۈيۈم ياخشى.
... ...
ئايا قەمبەر تىنىم تاپماي،
يولۇڭدىن يۈرگۈنۈڭ ياخشى
(مېنىڭچە شۇ زاتنىڭ بۇ مىسرالىرى جۈملىدىن باشقا غەزەللىرىمۇ كىيىنكى چاغلارغىچە خەلق ئېغىز داستانلىرى تەركىبلىرىگە ئارىلىشىپ سىڭىپ تۇرغاندەك قىلىدۇ ـــ ئا)

تەنەپپۇسلۇق سۆزۈغاتلاردىن

ئىتائەت قىلىش ئىپادىسىنى كۆرسەتكەن ۋە دوستلۇق ئىزھار قىلغان

ئاجىز دۇشمەن پەقەت كۆچلۈك دۇشمەنگە ئايلىنىشىنلا مەقسەت قىلىدۇ. چۈنكى «دوستلارنىڭ دوستلۇقىغا ئىشەنچ يوق» دېيىلىۋاتقان يەردە دۇشمەننىڭ خۇشامەتكۈيلۈقىغا قانداق ئىشەنگىلى بولسۇن؟!...

كىمكى كىچىك دۇشمەننى بەك تۆۋەن چاغلىسا، كىچىككىنە ئوتنى پەرۋاسىزلىق بىلەن ئۆچۈرمەي قويغانغا ئوخشاش بىر ئىش بولىدۇ...

يامانلارغا رەھىم - شەپقەت قىلىش — ياخشىلارغا زۇلۇم قىلىشتۇر. زالىملارنى ئەپۇ قىلىش — كەمبەغەللەرگە جەبرە سېلىشتۇر.

بولسا ياۋۇزغا سېنىڭ غەمخورلۇقۇڭ، يۇمشاقلىقىڭ،
قىلسا ئۇ ئەلدە جىنايەت، بار سېنىڭ ئورتاقلىقىڭ.

(«گۈلىستان» دىن

(سۇلتان سەئىدخان، سۇلتان ئابدۇرەشىدخان كۆچلىرىنىڭ تاغ-رىختا جاھالەتچى كۆچلەر ۋەكىللىرىگە بەرگەن بۇنداق زەربىلىرىنى بىز مەڭگۈگە ئۇنتۇمايمىز، ئۇلارغا ئاللاھ رەھمەت ئاتا قىلغاي. ئامىن)

2) يۇكسەك پەللەر

(سەھىپىمىزنىڭ سەنئەت قىسمى)

ئويۇن - كۈلكە شوخلۇقتىن،
شوخلۇق كىلەر توقلۇقتىن.

(ئۇيغۇر خەلق ماقالى)

راست سۆزلۈك تارىخچىلار، پەم - پاراسەتلىك ئۇستاز مۇئەللىپلەر يېزىپ قالدۇرۇپ، ئەسلىتىپ كەتكەن تارىخ، رىۋايەت، قىسسە، خاتىرە-لەردىن مەلۇمكى: سۇلتان سەئىدخان، سۇلتان ئابدۇرەشىدخانلار ھاكىمىيىتىنىڭ ئۇيغۇر خەلق ئويۇن - سەنئىتىنگە يان بېسىپ، بۇ سەنئەتكە كۈشەندىلىك قىلىۋاتقان جاھالەت كۆچلىرىنىڭ ھەربىكەت ئۇرۇنۇشلىرىنى يۇقىرىقىدەك چەكلەشلىرى ۋە خەلق ئويۇن - سەنئىتىنىڭ ئىجتىمائىي راۋانچىلىقى، راۋاجى ۋە داۋاملىشىش تەرەققىياتى ئۈچۈن قوللانغان يەنە باشقا نۇرغۇن چارە - تەدبىرلىرى تۈپەيلىدىن خەلقنىڭ

ئىجتىمائىي ئۇيۇن ـ سەنئىتى ئەسلىدىكى تارىخىي ئەنئەنىۋى خاسىيەت ئالاھىدىلىكىنى چۆرىدىگەن ھالدا يۇكسەك پەللىدە راۋاج تېپىش ـ گۈللىنىش ئىزنىغا چۈشكەنىدى.

(1) سەنئەت ئىدىيەسى

ھەر قانداق دىن، جۈملىدىن ھەر قانداق بىرلىكى تارىختا بىرەر مىللەتنىڭ مىللىي ئىدىئولوگىيەسىگە ئاساس بولۇپ باققان ئەمەس، ئۇنداق بولۇشىمۇ مۇمكىن بولمايدۇ. بۇ دېگەنلىك سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ مۇسۇلمانچىلىق ئېتىقادىنى ـــ ئۇلارنىڭ مىللىي ئىدىئولوگىيە، جۈملىدىن مىللىي ئۇيۇن ـ سەنئىتىگە زىت، بىر ـ بىرىگە قارىمۇ قارشى مەۋقەدە ئىدى دېگەنلىكىمىز ئەمەس، ئەلۋەتتە. دىن ـ دىن، مىللەت ـ مىللەت. دىنىي ئېتىقاد بىر مىللەتنىڭ ئومۇمىي مەۋجۇتلۇقىنى بىر تەرەپ قىلىۋېتەلەيدىغان ھەل قىلغۇچ ئامىل ئەمەس، بەلكى مەلۇم شارائىت ئاستىدىلا تەسىر كۆرسىتەلەيدىغان روھىي ئامىل. مۇشۇ چۈشەنچىمىزنى ئاساس قىلىپ، سەئىدىيە خانلىقى ئالتۇن چاغلىرىنىڭ سەنئەت ئىدىيەسىنى بىز ھەقلىق ھالدا: ئېتىقادى ئىسلام، شەكلى مىللىي، مەزمۇنى ئىجتىمائىيەتتىن ئىبارەت بولغان مىللىي سەنئەت ئىدىيەسى ئىدى، دەپ قارايمىز. يەنىمۇ ئوچۇقراق ئېيتقاندا، بۇ خىل سەنئەتنىڭ مەزمۇنى، ماھىيىتى، ئەھمىيىتى، رولى، خاراكتېرى، ئىپادىلەش شەكلى، ئۇسۇللىرىنىڭ ھەممە قۇرۇلما ۋە بەدىئىي ئالاھىدىلىكلىرى پەقەت بىرلا ئىدىيە، يەنى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللىي غۇرۇرىنى، ئىقتىدارىنى، ئىرادىسىنى، خاسىيەت، خىسلەت ئالاھىدىلىكلىرىنى، ئارزۇ ـ ئىستەكلىرىنى نامايان قىلىش نۇقتىسى ئۈستىگە بېغىشلانغان، مەركەزلەشكەن، سېپى ئۆزىدىن ئۇيغۇر مىللىي سەنئەت ئىدىيەسى ئىدى دەپ تونۇيمىز.

بىزگە مەلۇمكى، بىرەر مىللەتنىڭ مەدەنىيىتى، جۈملىدىن سەنئىتى مۇ شۇ مىللەتنىڭ مىللىي ئىقتىدارىنى، مىللىي غۇرۇرىنى، مىللىي ئىرادىسىنى ۋە مىللىي ئىستەك ـ ئارزۇلىرىنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ بې-

رەلمسە، ئۇنداق سەنئەتنى مىللىي مەۋقەسى مۇجمەل، مىللىي مەزمۇن-دىن يىراقلىشۋاتقان «شالغۇت سەنئەت» ياكى خەلقتىن ئايرىلغان «سۇنئىي سەنئەت» دەپ قاراشقا توغرا كېلىدۇ. تارىختا، بولۇپمۇ تە-سەۋۋۇپ ئەۋجىگە چىققان «چىراغسىز جاھالەت» تارىخىدا، ھەتتاكى بەزىبىر كېيىنكى چاغلار تارىخىدىمۇ ئارىلاپ بىرەر مەزگىللىك بوغۇلۇپ دەخلى - تەرۇزگە ئۇچراپ تۇرغان ئۇيغۇر سەنئىتىنى قۇتقۇزۇش، ئەسلىي مىللىي ئىزى بىلەن راۋاجلاندۇرۇش (بۇ يەردە مەن سەنئەتتە ئىشكىنى تاقىۋالايلى دېگەن تەرغىباتنى ئوتتۇرىغا چىقارماقچى ئەمەس، ئەلۋەتتە) ئۈچۈن ئىشلىيەلمىگەن، ئىشلىمىگەن ھەر قانداق «مىللىي سەنئەت»نى بىزنىڭ مىللىتىمىز ۋە خەلقىمىزنىڭ قەدىمدىن ھازىرغىچە يەكلەپ «غەيرىي سەنئەت» ياكى «تېڭىلما سەنئەت» — «غەلىتە ئو-يۇن - كۆلكە» سۈپىتىدە «چىرايلىق» رەت قىلىپ، تاشلىۋېتىپ تۇ-رۇشلىرى ئەنە شۇ سەئىدىيە زامانىدىكى سەنئەت پىسخىكىسىنىڭ داۋامى ھەم خىسلەتلىك ئادەت مىراسمەنلىكىدىن بولغانلىقى شۇبھىسىزدۇر. شۇڭا بىز ھازىرقى زامانلارغىچە مەۋقە، مەزمۇن، شەكىل، ئۇسلۇب، مەقسەت جەھەتلەردىن تېخى رولىنى يوقاتمىغان بۇ خىل سەنئەت ئىزد-نى — ئىلمىيلىقى، ئاممىۋىيلىقى، چىنلىقى، تەسىرچانلىقى، شوخلۇقى، خىلمۇخىللىقى، جەڭگىۋارلىقى ئىنتايىن يۇقىرى بولغان، ئەل ئارىسىدا ئەڭ يۇقىرى شۆھرەت قازىنىپ، پۈتۈن سەئىدىيە تۈپرىقىدا، جۇملىدىن پۈتۈن تۈرك، مۇسۇلمان خەلقلەر دۇنياسىدا بىردەك يۇقىرى ئېتىبارغا ئېرىشكەن، بۇ سەنئەت ئىزىنى سەنئەت تارىخىمىزنىڭ شەرەپلىك مەن-ۋى داۋامى، سۈپىتىدە قەدىرلەيمىز، تەتقىق قىلىمىز، ئۆگىنىمىز، ۋارىس-لىق قىلىمىز.

(2) سەنئەت ئىستىلى ۋە سەنئەت ئەخلاقى

سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئالتۇن چاغلىرىدىكى ئۇيغۇر خەلق سەنئىتى-نىڭ، جۇملىدىن شۇ چاغلار يېتىشتۇرگەن ئۇيغۇر سەنئەت ئەھلىنىڭ (سەنئەت گۇرۇھلىرى، سەنئەت ئورۇنلىرى ۋە سەنئەتكارلارنىڭ) سەد-

ئەت ئىستىلى، سەنئەت ئەخلاقى، مېنىڭچە، تەبىئىيكى خەلقتە خىزمەت قىلىش يەنى خەلقنى كەلگۈسى بەختە ـ سائادىتى ئۈچۈن كۈرەشكە ئۈندەش، يېتەكلەش، بارلىق جەمئىيەت كىشىلىرىنى كۈرەشكە، ئىجتىمائىي ھەققانىيەتكە، پاك مۇھەببەت، ھالال تۇرمۇش، گۈزەل غايە، گۈزەل ئەخلاق ۋە گۈزەل خىسلەتلەر ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا چاقىرىدۇغان مىللىي ئىستىل ۋە مىللىي خىزمەت ئەخلاقىدۇر.

....

— مۇسۇلمانچىلىقنى كىمدىن ئۆگەندىڭ؟

— موللا ـ خەلپەت ـ ئۆلىمالاردىن.

— ئادەم بولۇشنى كىمدىن ئۆگەندىڭ؟

— ئاتا ـ ئانامدىن، ئۇستازىمدىن، ئىشقىي ناۋا ئەھلىنىڭ غەزەل، ناۋا بېشارەتلىرى، مىجەز ـ خىسلەتلىرىدىن.

— كىملەرنى كۆرۈپ، ئەگىشىپ، شادىمان، شاد ـ خۇرام بولدۇڭ؟

— ئەلنەغمە، غەزەل، ساز ئەھلىگە، ئىشقىۋاز ئويۇنچىلارغا.

— قېنىپ يېتىلگەن شادلىق نەدىن كېلىدۇ؟

— شۇ خىل قېنىپ يېتىلگەن پەسلى، پاراغەتنى بىلگەن، كۆرگەن، كۆيلىگەن ئىشقىي نەغمە ـ ناۋا ئەھلىدىن.

— ئىنسان ئۆمرىنىڭ ئوزۇقى نېمە؟

— قۇۋۋەت، توقلۇق، ئاب ـ ھاۋا، ساغلاملىق، قۇلاق ھۇزۇرى، كۆز ھۇزۇرى، كۆڭۈل ئىشقىي ھۇزۇرى.

— ئەدەب ـ ئەخلاقنى نەدىن بىلدىڭ؟

— نەغمە ـ ناۋا سورۇنلىرىدىن.

— نومۇسنى نەدىن ئۆگەنىدىڭ؟
— پېشقەدەم نەغمىچىدىن، رەققاستىن (ئۇسسۇلچىدىن — ئا)

— ھاياسىزلىق، كاززاپلىقنىڭ پىرى كىم؟
— كۆڭلى قىش، دۇنياپەرەس، تەمەگەر، سۇخەنچى.
(«بەلەن گەپلەر» خاتىرىسىدىن)

دېمەك، شۇ زامانلاردىن بىزگىچە خەلق يادنامىلىرى سۈپىتىدە ئەسىلىنىپ كېلىۋاتقان يۇقىرىقى «بەلەن گەپلەر»دىن بىز شۇنى ھېس قىلىمىزكى: سەنئەت — شۇ جەمئىيەتنىڭ ئەخلاق ئىلمى، پسىخولوگىيە ئىلمى، جەمئىيەتشۇناسلىق، ئىنسانشۇناسلىق ئىلىملىرى بىلەن زىچ بىرىككەن ئۇنىۋېرسال ئىلىم رولىنى ئۆتىگەن. تېخىمۇ يېشىپراق ئېيتقاندا، سەنئەت كۈچلىرى جەمئىيەتكە ئەدەپ ـ ئەخلاق ئۆگىتىدىغان، مەنىۋى قۇدرىتى بىلەن خەلقنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىنى بېيىتىدىغان، خەلقنىڭ مىللىي غۇرۇرىنى، ئىقتىدارىنى نامايان قىلىدىغان ھەم خەلقنى ھەقىقىي بەخت ـ سائادەتكە ئۈندەيدىغان، سەنئەت ھۇزۇرىنى ئاشۇرىدىغان قۇدرەتلىك مەنىۋى ئەگىشىرلىك رولىنى ئۆتىگەن. بىرەر ئۇتۇقى بىلەنلا بىر ئۆمۈر كۆرەڭلەيدىغان ۋە ئۇنى ئۆزىنى كۆرسىتىشنىڭ شەخسىي چىرىغى قىلىۋالىدىغان، ئىلىم ـ مەرىپەت، كەمتەرلىكتىن يىراق، مىجەزى ھاكاۋۇر، چاكىنا، نادان، رەپ ـ رەپ، قۇرۇق سۆلەت سەنئەتچى — ئۇ جەمئىيەتتە چاكىنا «سەنئەتچى»، «سائىل نەغمىچى» — (نەغمە قىلىپ نان تىلەيدىغان نوقانچى — قەلەندەر)، «بېشەم ئۇسسۇلچى» — (ئىززەت ـ ئابرۇيىدىن ئايرىلىپ كەتكەن، سەنئەت ئەخلاقى بۇزۇق... تەمەگەرلىك، ياسانچۇقلۇقنى ئادەت قىلىپ ئەل نەزىرىدىن چۈشۈپ قالغان شاللاق، مەسلەكسىز، بەدقىلىق ئۇسسۇلچى) دەپ قارىلىپ، دائىم رەت قىلىنىپ، يەكلىنىپ تۇرغان. سەنئەت ساپلىقى، سەنئەت قىممىتى، سەنئەت رولىنىڭ دائىم ئۇستۇنلىكىپ تۇرۇشىغا ئاساس سېلىنىپ بارغان.

ئەلشىر نەۋائىي «مەھبۇبۇلقۇلۇب»تا مۇنداق يازىدۇ:

«... بىر خىل سازەندىلەر باركى، گەرچە ئۇلار شادلىق قوزغىغۇچى، غەمدىن خالاس قىلغۇچىلار بولسىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە پەس تەبىئەتلىك تىلەمچى سۈپەت كىشىلەردۇر؛ بۇنداق ناخشىچى ۋە چالغۇچىلار زارلىنىش - يىلىنىش بىلەن پۇل تاپىدۇ. ئەگەر بۇيرۇغۇچىدىن ئىنئام - ئىھسان بولسا، مۇلاھىم بولۇپ خىزمىتىنى بېجىرىدۇ. سۆھبەتتە نازۇنېمەت كەم بولمىسلا، بۇيرۇلغان ۋە توسۇلغان ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى ئورۇنلاشقا تەييار. ناۋادا بەزمىدە نازۇنېمەت كەم بولسا، ئۇلار نازلىنىپ تەكەببۇرلۇق قىلىدۇ. ئەگەر نازۇنېمەت يوق بولسا — داستىخان سېلىنمىسا، كۆڭلى سەندىن قالىدۇ. ھەتتا ھەممىسى يوق بولىدۇ. ئۇلار يىل بويى سېنىڭ ئېھسانىڭدىن بەھرە ئالغان تۇرۇقلۇق، يېنىڭدىن ئەسلا تونۇمايدىغان قىياپەتتە ئۆتۈپ كېتىدۇ. ئاز ئېلىپ قالسا، مىنەتدار بولمايدۇ؛ كۆپرەك ئالسا، ھەق قەدرىنى بىلمىدىغان بولۇپ كېتىدۇ. كۆپىنچىسى پاسىق ۋە بەتخۇي، قالغىنى كاج تەبىئەت ۋە قوپال سۆزلۈك. ھەربىرىتلىرى تۇتۇرۇقسىز، گويا تۇزۇلمىگەن سازلىرىدەك. ۋاپا ئۇلارنىڭ تەبىئىتىدە ئېتىبارسىز. ئۇلار ئالدىدا ۋاپا ئەھلى قەدىرسىز. دۇغەننى ۋاپاسىز، مەست ھاياسىز، ئۇلار بىلەن ئۇزۇن يىل بىللە بولۇپ بىر قېتىم پايدا بەرمەي قويساڭ سەندىن ياتلىشىدۇ؛ ئەگەر سۇرىتىدە كۆرۈنسەمۇ نازلىنىش ئۇنىڭ خۇيى، ئۇنىڭ كىيگەن كىيىملىرىدىن بۇزۇقلۇقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئۇلار ناخشا ۋە نەغمىلىرى بەلەن كىشىلەرنى يولدىن چىقىرىدۇ... كىشى ئۇنداقلارغا يولۇقمىسۇن.»

ئۇ دەۋرده سەنئەتچىنىڭ ئويۇنخانا بىلەن جەمئىيەتتىكى ئىستىلىي كەيپىياتى، غايىۋى ئەخلاقى بىردەك بولۇشى، دېگىنى بىلەن قىلىقى، قىلىقى بىلەن تۇرقى، سۆزى بىلەن ھەرىكىتى، ۋەدىسى بىلەن مۇددىئاسى

ئاسى، غايىسى بىلەن قىلمىشى، جاپاسى بىلەن شۆھرىتى، تۆھپىسى بە-
لەن ھۆرمىتى... ئەخلاقى جەھەتتىن بىر دەك، ئىستىلىي جەھەتتىن
ئىزچىل بولۇش — سەنئەت ئىستىلى مەجبۇرىيىتى سۈپىتىدە چىك
تۇتۇلۇپ كەلگەن. شۇڭا ئۇ جەمئىيەتنىك سەنئەتكە، سەنئەت ئەھلىگە
بولغان ئېتىبارى، ھۆرمىتى، ئىخلاسى داۋاملىق ئېشىپ، ئاممۇنىيلىشىپ
ۋە بىر دەك تەركىز ئادەت شەكلىگە ئۆرلەپ تۇرغان.

«... دولانلار كۈندۈزلىرى ئايىاغ ياماپ، كېچىلىرى مەشرەپلەردە
ئۇسسۇلنى قولدىن بەرمەس ئىدىلەر... نامازدا خۇدا بىلەن رۇسۇل،
قالغان چاغلاردا داپ بىلەن ئۇسسۇل قىلاتتىلەر... خۇدايى سائىللارغا،
دۇئا ـ تىلاۋەت نۇقانچىلىقى بىلەن ئۆيلەرگە كېلىپ ـ كېتىپ تىلەپ
تاپاۋەت قىلىپ تۇرىدىغان سوپى، زاھىدلارغا كىشىلەر ياخشى كۆرگەن
چۈشلىرى ئۈچۈن كاپارەت، يامان كۆرگەن چۈشلىرى ئۈچۈن ئان،
بىرەر ئايىاغ ئۇن ياكى دان، ئۇچىدىن چۈشكەن نىمكەش كىيىملەرنى
ئىشكىلىرى ئالدىلىرىدا ناخۇش سەدىقە بېرىپ دۇئا ئېلىپ يولغا ئۇزىتىپ
قويۇر ئىدىلەر... ئۇنداقلارنى ھېچكىم ئۆيلىرىگە يولاتمىغان ھەم ئۇنداق
ئادەت ئەلمىساقتىن بېرى جارىي بولۇپ باقمىغان ئىدىلەر. سائىلدىن
ھەزەر قىلىشاتتىلەر... ئەمما ۋە لېكىن دەر ئەۋجە سازەندە ۋە ياكى
ئۇسسۇلچى، ئويۇنچى، قىزىقچىلار يۇرت ئارلىشىپ، سەيلە قىلىپ يۈ-
رۈپ مەھەللە، چاقالىرىغا كېلىپ قېلىشقۇدەك بولسا، ئۇلارنىك قەيەردە،
كىملەرنىك خانىلىرىدا بولىدىغانلىقلىرى توغرىسىدا بىلگۈ-
لىرى كېلىپ، پايىپېتەك بولۇشۇر، ئۆيلىرىگە چاقىرىش نۆۋەتلىرىنى تا-
لىشار ئىدىلەر. دەرئەۋجە — (ئەك داڭلىق ئۇستا) سازەندىگە ھېچنېمە
ئايىماي ھەتتاكى ئات مىندۈرۈپ، تون كىيدۈرۈپ، دەرئەۋجە ئۇسـ-
سۇلچىنىك بېشىدىن ئالتۇن، كۈمۈش ئۆرۈپ، ئويۇنچى، قىزىقلارنى مال
سويۇپ مېھمان قىلىپ كۈتۈۋېلىش — ئويۇنچى دولانلار ئۈچۈن ئەك
ھۆزۈرى ئادەمگەرچىلىك بولاتتىلەر... ئويۇن ـ كۈلكە، نەغمە ـ ناۋا
ھەققىدىكى ھەر قانداق خەۋەر ئۆلۈم ـ يېتىم ۋە دۇنيا ماجىراسى خە-

ۋەرلىرىدىن نەچچە قۇلاق بالدۇر، نەچچە مەھەللە ئارتۇق ۋە نەچچە ۋاقتلاپ چاپسان، تېز تارقىلىپ كېتىدىغان ئىدىلەر... بىرەر يېرىم سازەندە كېلىپ قالسا ئونلاپ، يىگىرمىلەپ شوخ ياش ئارقىسىغا كىرىپ كېتىپ ھەربىرىدىن قالاتتىلەر...»

(«بەلەن گەپلەر»)

مېنىڭچە، «بەلەن گەپلەر»نىڭ مۇئەللىپى ھۆرمەتلىك ئۇستاز مامۇت ئىسلامنىڭ شۇ زامانلارنىڭ سەنئەت ئىستىلى، سەنئەت ئەخلاقى توغرىسىدىكى بۇ تارىخىي ئەستىلكىلىرى شۇ زامان كىشىلىرىنىڭ سەنئەتكە بولغان ھۆرمەت، ئېتىبارىنى، ئىخلاسىنى يەنىمۇ ئوچۇقراق چۈشىنىۋېلىشىمىز ئۈچۈن تولىمۇ قىممەتلىك مەنبەلەرتىك بىرىدۇر.

(3) سەنئەت تۈرى ۋە سەنئەت شەكىللىرى

بىز مۇناسىۋەتلىك تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلىنىپ تۆرۈپ، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئالتۇن دەۋرىنىڭ سەنئەت تۈرى ۋە شەكىللىرىنى ماھىيەت جەھەتتىن بىر پۈتۈن مىللىي خاسلىققا ياتىدىغان، تارماق - تەركىب لىنىيەلىرى ئىنتايىن كەڭ ۋە كۆپ ئىدى دەپ قارايمىز. بۇ خىل مىللىي خاسلىق مېنىڭچە كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەر ئىسلام تۇرمۇشى ۋە ئىسلام چۈشەنچىسى بىر قەدەر قويۇق سىڭگەن، ئىجتىمائىي مىللىي مەدەنىيەت، مىللىي ئاڭ، شەكىل، پىسخىكا، ھالەت، غۇرۇر، ئارزۇ... يېتەرلىك ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، زامان، ماكان، تەرەققىيات، تۇرۇم روھى دەۋر قىلىنغان ۋە بۇ خىل ھالەتلەر ئۆز ئارا زىچ بىرىكىپ، سىڭىشىپ ئالاھىدە مەۋجۇتلۇق ھاسىل قىلغان پاك مىللىي خاسلىقتۇر. ئەگەردە تارىختىكى ھەر خىل ئالاقىلەر، ھادىسە، سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن شۇ زامانلاردىكى سەنئىتىمىزنىڭ تۈر، شەكىللىرىگە شەرقىي ئاسىيا يا-كى باشقا جايلارنىڭ، جۈملىدىن ئەرەب، پارس، ھىندى، تاجىك، موڭغۇل، خەنزۇ، مانجۇ ۋە باشقىلارنىڭ سەنئەت تۈر، شەكىللىرى يا-

كى بۇ خىل تۈر، شەكىللەرنىڭ تەسىرلىرىمۇ ئارىلاشقانغۇ... دېگۈچە-لەر بولسا (مېنىڭچە بىزگە ئۇ چاغلاردا ئەرەب، پارس... لارنىڭ بەزى تىل، تۈرمۇش، دىنىي ئادەتلىرى شەكلەن تەسىر سۈپىتىدە يۇقۇنىدى بولۇپ كىرگەنلىكى راست)، بىز ئۇلارغا: بۇ خىل تەسىرلەر پەقەت بىر ئەزىم دەريانا باشقا دەريا، ئېقىنلاردىن بىر نەچچە قاچا سۇنىڭ قوشۇلۇپ كەتكىنىدەكلا شەكلەن تەسىرلەر ئىكەنلىكىنى ئەسكەرتمە-قىلىمىز. ھەتتاكى شۇ زامان ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۇ خىل شەكىل، تە-سىرلەرنى مىللىي سەنئەت تۈر، شەكىللىرىمىزنىڭ تەقلىدچىلىك ئېھ-تىياجلىرى ئۈچۈن شۇمۇرۇۋۈپلىپ پايدىلانغانلىقىنىمۇ ئىنتايىن قىممەت-لىك ئىجابىي ھالەت ياكى بىباھا سەنئەت ئىستىلى ئىدى دەپ تونۇي-مىز. چۈنكى بۇ خىل شۇمۇرۇۋۈپلىش تارىخىمىزدا ھېچقاچان بېقىنىش خاراكتېرىدە ئەمەس، بەلكى بېقىندۇرۇش (ئۆزلەشتۈرۈۋۈپلىش) ئاسا-سىدا داۋام ئەتكۈزۈلگىنى ئۈچۈن ئۇنى خاسلىققا تەگكەن داغ ھېسابا-دىن ئەمەس، بەلكى خاسلىققا قوشۇلغان زىننەت، قىممەتلىك مەنىۋى بايلىق ھېسابىدىن ئالقىشلاش، قەدىرلەش — شۇ زامان دەۋرى روھى-نىڭ مۇقەررەر ئالاھىدىلىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دېمەك، بۇ يەردە مۇ-قەررەر خۇلاسە شۇكى، ئۇ چاغلاردىكى ئۇيغۇر مىللىي سەنئىتىنىڭ تۈر، شەكىللىرى خۇددى پىروفېسسور جاۋ سۈڭگۇاڭ تەسۋىرلىگەن-دەك: ئۇ قەدىمىي غەربىي دىيار سەنئىتىنىڭ نوقۇل داۋامى بولۇپ، ئۆز ئالدىغا ئالاھىدە سەنئەت ئىدى. ئۇ شەرقىي ئاسىيا سەنئەت سىستېمە-سىغىمۇ، ياۋروپا سەنئەت سىستېمىسىغىمۇ ئوخشمايتتى... ئۇ سەنئەت ئۆزىنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا ھىندىستان، پارس، ئەرەب، شىمالدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر ۋە ئوتتۇرا تۈزلەكلىكتىكى خەنزۇلار مە-دەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە يولۇققان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئىچىدىكى ھېچ-قايسىسىغا ئوخشمايتتى. ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل گەۋدە ھاسىل قىلىپ دۇنيا مەدەنىيىتىگە ئۆزگىچە تۆھپە قوشقان... («شىنجاڭ ئەدەبىيات — سەنئەت خەۋىرى» 1986 — يىلى 1 — سان، 46 — 47 — بەتلەر) ھالەتتە ئىدى.

بىز بۇ خىل سەنئەتنىڭ تۇرى ۋە شەكىللىرى دېگىنىمىزدە: بىر پۈتۈن مىللىي سەنئەتنىڭ ئىككى چوڭ تۈر (ئېقىن) نى يەنى 1 ـ قەلەمسىي سەنئەت ياكى يېزىق، سىزىق ۋاستە قىلىنىدىغان سەنئەت تۈرىنى، 2 ـ قەلەمسىز سەنئەت ياكى يېزىق، سىزىق ۋاستە قىلىنمايدىغان خەلق سەنئىتى تۈرىنى ۋە مۇشۇ تۈرلەرنى چۆرىدىگەن سانسىزلىغان سەنئەت شەكىللىرىنى كۆزدە تۇتىمىز. تارىخىي خاتىرىلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، قەلەم سەنئىتى تۈرىنىڭ شۇ چاغلاردىكى رەسمىي ئىجتىمائىي ئاممىۋىلاشقان تەركىبىگە ئومۇمەن سەھنە ـ ئەمدانلاشتۇرۇلغان ئاپتورلۇق سەھنە ئويۇنلىرى ـــ يەنى كۆي ـ ناخشا، كونسېرت، مۇزىكا، ئەلشاد (ئومۇمىخور)، داغدۇغ (گېيمىن)، ئولام ياكى ئولامچىلىق (خەۋەرلەندۇرۇش، جار سېلىش خورى)، مەشرەپ، مۇتەيۋە (سەھنە ئېتىشۇازلىقى) لەر (بەزى ماتېرىياللاردا 99 خىل دەپ تەرىپلەنگەن) نى تولىراق مەنبە قىلغان، كۆپ خىللىق شەكىللەر بىرلىكلىرى بىلەن ئىلىم پادىلىنىپ تۇرىدىغان زامان شەكىللىرى (مەلۇم سىياسىي، ئىجتىمائىي تۇزۇملەرگە بېقىنغان سەنئەت شەكىللىرى) كىرەتتى. بۇ خىل سەنئەت تۈرىنىمۇ يەنىلا مۇنۇ تۆت چوڭ ئۆزگىچە شەكىلگە يەنى بىر ـ بىرىدىن نۇرغۇن ھالەتلىك تارماق شەكىللەر بىلەن شەكىلەن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان شەكىللەرگە تۈرلەندۇرۇشكە بولاتتى. بۇ تۆت خىل ئۆزگىچە شەكىل:

1) سەھنە ـ ئەمدان سەنئەت شەكىللىرى ياكى ئۆملۈك سەنئەت شەكىللىرى؛

2) ئوردا ـ مەھكىمىلەر ياكى ئەھلى سەلتەنەتچىلەر سەنئەت شەكىللىرى؛

3) دىنىي سەنئەت ياكى دىنىي ھەمدۇ ـ سانا سەنئەت شەكىللىرى؛

4) داستانچىلىق ياكى مەدداھلىق (ئاقما ـ كۆچمە) سەنئەت شەكىللىرىدۇر. بۇنىڭ ئالدىنقى ئىككى خىلى 16 ـ ئەسىردىن ھازىرغىچە ئۇلىنىپ كېلىۋاتقان مۇزىكا، سۆز (تېكست)، ئاھاڭ، ھەرىكەت (ئاساسەن ئۇسسۇل) دىن ئىبارەت تۆت تەركىبلىك ھالەت بىرلىكىدە قىياپەتلىنىدىغان، گىرىم ۋە سۆلەت تۈزەش ھاجەت بولغان ۋە مۇكەممەل

مىللىي شەكىللەر خاسلىقى بىلەن دۇنياۋى ئىلمىي سەنئەت ئۇستۇنلۇ-
كىدە شۆھرەتلىنىپ كەلگەن ئەڭ تۇپ شەكىللەردۇر. 3 ـ خىل سەن-
ئەت شەكىللىرى بولسا مەلۇم دىنىي كۆچلەر، بولۇپمۇ شۇ زاماندىكى
تەسەۋۋۇپ كۆچلىرىگىلا خاس، ئىجتىمائىيەت ئۇچۇن سەلبىيلىك ما-
ھىيىتى ئېغىرراق، ئىپتىدائىي ئىدىيالىستىك ئەبجەش سەنئەت شەكىل-
لىرىگە يانداشقان بىر خىل سەنئەت شەكىللىرىدۇر. بۇ شەكىل ـــ
ئاساسەن مەلۇم بىرەر باشلامچىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە ئىبادەت ئۇقۇمىدا
ئۇيۇشتۇرۇلىدىغان سۆز (ھۆكمەت)، ھەرىكەت (ساما) بىلەنلا تۇس ئا-
لىدىغان، دىنىي ئورۇنلار، ئۆيلەر ھەتتا ئوچۇقچىلىقتا ئورۇندىلىدىغان
بولغىنى ئۇچۇن ئالدىنقى ئىككى خىل سەنئەت شەكىللىرىگە ياكى مۇ-
زىكا، ئۇسسۇل، سۆز، ئاھاڭ بىرىككەن سەنئەت شەكىللىرىگە يانداشال-
مايدىغان، كېيىنكى چاغلار ئۇچۇن غەلىتىلىك ئالاھىدىلىكى بىلەن
سورۇنسىز (قەدىرسىز) لىشۇاتقان، بىر خىل ئىسكەتسىز سەنئەت شە-
كىللىرىدۇر. 4 ـ خىل سەنئەت شەكىللىرى بولسا ـــ يۇقىرىقى شە-
كىللەردىن ئالاھىدە پەرقلىنىدىغان «تەيىيارغا» «ھەيىيار»، «نەققە ـ
نەق»، ئەڭ كۆڭۈللۈك ۋە ئەڭ ئاممىۋى، ئىجراچىلىرى جەلپىداش، ئەل
ـ يۇرت (مەھەللىۋى) سەنئەت شەكىللىرىدۇر. بۇ خىل سەنئەت شە-
كىللىرىنىڭ تەقلىدىي داۋامى ھازىرغىچىلىكمۇ خەلقىمىز ئارىسىدا
«ۋەزخانلىق ياكى مەددادھالىق»، «كوچا نەغمىسى»، «جان نەغمە»،
«تىلەم نەغمىسى»، «نەخ نەغمە»... دېگەندەك ناملار بىلەن ساقلىنىپ
كەلمەكتە. ساماۋەر، ئاشخانا، مېزىخانىلاردىمۇ بۇ خىل نەغمىلەرنىڭ
داۋام قىلىۋاتقانلىقىنى ھېلىمۇ دائىم ئۇچرىتىپ تۇرماقتىمىز.

تەنەپپۇسلۇق سۆزلىرى

... ...

ئاقار ئۆرلەپ يىراقلارغا،
راۋانى قۇش ئىزىدۇر نەغمە.

يارالغاندا يېپىشقاندۇر،
مۇجەزلەر ھەمراھى نەغمە.
... ...
چىمەنزاردىن، بايۇاۋاندىن ــ
بېيىك① ئاتلاپ كېتىۋر نەغمە.
ساراي، ئايۋان، ئېتىز، خامان ــ
بايانى ملك ئىزۇر نەغمە.
... ...
جاھاندا تەڭدىشى يوقتۇر،
قۇياشتەك بىغۇبار نەغمە.
شىپادۇر ھەممە دىللارغا،
بۇ ئەلنىڭ خەزىنىسى نەغمە.
(«ئاي چاغ كۈيلىرى»دىن②

تېماتىك زۆرۈرىيەتلەر تۈپەيلىدىن تەرىپاتىمىزدىكى سەنئەت شەكىللىرىنىڭ بەزىبىر مسالىي تەركىبلىرى ئۇستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

سەھنە ــ ئەمدان سەنئەت شەكلىگە ئائىت بەزىبىر مەنبەلىك مساللار

شۇ زامانلار خاسىيىتى بىلەن ئىجادىي بېڭىلىق سۈپىتىدە جەمئىيەتلەشكەن بېڭى سەنئەت شەكىللىرىنىڭ ئەڭ يېرىك مسالى تەركىبلىرىدىن بىرى سەھنە ــ ئەمدان سەنئەت شەكلىدۇر. بەزىبىر سەنئەت تەتقىقاتچىلىرى بۇ خىل سەنئەت شەكلىنى ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئىجـ

① بېيىك ــ ئېگىز ـ ئېگىز ئاغلار مەنىسىدە.

② «ئاي چاغ كۈيلىرى» ــ ئاي چاغ ــ كۆڭۈللۈك شۇ زامان ئوخشاتمىلىقى بېشارەت قىلىنغان بۇ كۈيلەر (قوشاق، غەزەللەر) شۇ زامانلاردىن بىزگىچە شەكلىنى يېڭىلاپ مەزمۇنىنى يوقاتماي، ئۇلۇنىپ كەلگەن تارىخىي قوشاقلاردۇر. مىسالىمىزدىكى بۇ قوشاقلارنى مەن 1951 ـ يىلى قارا قۇرۇمنىڭ ئارغىنسال دارىسىدىكى پىرىخوڭ ھەسەيدىن باقشىنىڭ قولىدا ساقلىنىپ تۇرغان «سەيدە خانلار» ناملىق خەلق داستانىنىڭ «ئاي ـ چاغ كۈيلىرى» قىسمىدىن كۆچۈرۈۋالغانىدىم.

تىمائىي سەھنە ــ ئەمدان سەنئىتىنىڭ كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىردىكى مۇقەددىمىسى ياكى يېڭىلىنىش باسقۇچىنىڭ ئالدىلىق بېكىتى ئىدى دەپ قاراشماقتا. مېنىڭچىمۇ شۇنداق. دەرۋەقە بۇ ئالدىلىق ــ ئىجتىمائىي ئەقىل ــ ئىدراك، مۇھەببەت، ئىجتىمائىي ئازاتلىق، بولۇپمۇ ئاياللارنىڭ ئىجتىمائىي تەقدىرى، ھۆرلۈكى، باراۋەرلىكى، مەدھىيە، تەربىيە، ئىنسان غۇرۇرى، مىللىي ئاڭ، ئۇمىد ــ ئارزۇلار ھەققىدىكى ئىجابىي تېمىلار ئۈچۈن يورۇتۇلغان، سەنئەتنىڭ ئىجتىمائىي رولى، دەبدەبىسى، كۈچى بىر قەدەر جارى قىلدۇرۇلغان، سەنئەت ئىدىيەسى، سەنئەت كۈچلىرى ۋە ھامىيلىق سەنئەت مۇئەللىپلىرى بىلەن سەنئەت كوللېكتىپلىرى (بىرلىكلىرى)، تۈرلۈك كونا زامان خۇراپاتلىقى ۋە تۇسالغۇلاردىن خالاس قىلىنغان، بېيىغان، بىر قەدەر يېڭىلانغان پۇرسەت ئالدىلقىتۇر. شۇڭا بۇ ئالدىلقىنى ھازىرقى زامان سەھنە سەنئىتىمىزنىڭ كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى بىر ئۇلانما (يېڭىلىنىش) مۇقەددىمىسى دېيىشكە مۇ بولىدۇ، ئەلۋەتتە. شۇ زاماننىڭ سەنئەت يادنامىلىرىدىن بىرى بولغان «ئوششاق» سەھنە سەنئەت شەكلى بۇ قارىشىمىزنىڭ ئەمەلىي دەللىدۇر.

«ئوششاق» ئەرەبچە سۆز بولۇپ، مۇھەببەت دېگەن مەنىدە. بۇ سۆز سۇلتان ئابدۇرەشىدخان زامانىدىن بۇيانقى سەنئەت تىلىمىزنىڭ لۇغەت تەركىبىدە بىزگە مەنسۇپلىشىپ ياكى ئۆزگىرىپ تۇرۇپتۇ. «سۆيگۈ» نىڭ ئورنىنى ئالغان بۇ ئاتالغۇنىڭ ئەسلىي مەنە دائىرىسىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىنى ھازىرغىچە بىلىپ كۆرگىنىمىز يوق. بىراق، بۇ ئاتالغۇدىن «ئوششاق» توغرىسىدا بىزگە مۇنداق بىر خاتىرە يېتىپ كەلگەن: «... مۇسۇلمانچىلىقتا كۇپۇرانە ــ ناشايان قىلىقلار، ساز، نەغمە ــ ناۋالار، كۈلكە ــ ئەپسانە قىلىقلا قەتئىي تەرك ھېسابلانغان زامانلارنىڭ بىرى ئىدى. پىر ــ ياران ئۇلۇغلارنىڭ پايى ــ قەدەملىرى

تېخى يەتمىگەن، دۈنيا ـ نەپەسلىرى تەسىرى پۈرسەت تاپمىغان ئۇلۇغ ئېقىن بويلىرىدىكى يەر باشى سەھراسىدا شاھ تاتارلىق[1] چوكان سېكىلەك خاتون ئامەتلىرى ئاسمانغا ئۆرلەپ، شاھى رەشىدىل ئەزەم[2] بىلەن 40 كېچە ـ كۈندۈز كۈپرانە ـ ناشايان «ئوششاق» بىدئەتلىكى سادىر ئەتتىلەر... شاھى ئالەم شادلىقى خالايىققا ئالقىش ئەتمەك ۋاجىپ لىنىپ، بىدئەتلىك قىلىدىغان تەرسائى بەندىلەرنىڭ سانى ئېشىپ، نوخالىرى ئۆرلەپ، ئاشكارا ئوششاق قىلماقتا تۇتۇندىلەر... بۇ ئىش ئادەت بولۇپ يايلىدىلەر... شاھى ئالەم چوكان خاتۇنى بىرلە 40 كېنىزەك، 40 ئەللامە، سىپاھ ھەمراھ ئەيلەپ كۆكىيەر، يولبورىسى[3] ئوردىگاھلىرىدا[4] ئوششاق رەققاسلىرى شادلىق كۆرسەتتىلەر... تاراتتىلەر، بۇ چاغلار تارىختا توققۇز يۈز ئەللىك يەتتە رەجەپ، شەئبان[5] ئىدىلەر...» ـــ («سەئىدنامە» پارسچە قولىزما 6 ـ بەت)[6]

بىزگە مەلۇمكى، دەرۋەقە ئىسلامىيەت پىرىنسىپلىرىدا مۇسۇلمانلار خۇدايى تىرىكچىلىكتە سۈننەت ھېسابلانمىغان ياكى ۋاجىپ قىلىنمىغان غەيرىي ئىبادەت ۋاستىلىرىدىن، شەكىللىرىدىن (ھەر خىل سەنئەت چالغۇلىرى، سەنئەت گىرىملىرى، سەنئەت كىيىم ـ كېچەكلىرى، سەنئەت سورۇنلىرى، سەنئەت تىل، يېزىق، قىلىقلىرى، سەنئەت بۇيۇملىرى) يىراق ـــ خالىي تۇرۇشلىرى تەكىتلەنگەن ياكى قەيت قىلىنغانلىقى بەرھەقتۇر. ئەمما سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ئىسلامىيەتنىڭ 10 ـ ئەسىرلەردىكى بۇ ئۇقۇملىرىدىن 16 ـ ئەسىر دەۋرى شائىتى بويىچە چەتنەپ، غۇرۇرى غالىبلىقى بىلەن 1550 ـ يىلى 7 ـ، 8 ـ ئايلاردا تەسەۋۋۇپ كۆچلىرىنىڭ دىققەت ـ ئېتىبارىدىن يىراقراق، ئۆزىنىڭ

---

① شاھ تاتار ـــ مەكتىنىڭ ھازىرقى قومۇش مەھەللە كەنتى.

② رەشىدىل شاھى ئەزەم ـــ سۇلتان ئابدۇرەشىدخانتىنىڭ بىر خىل سۈپەت نامى يەنى بەزىبىر دىندار تارىخچىلار قويغان سۈپەت ئىسىم.

③ كۆكىيەر، يولبۇرسى ـــ قاغىلىقتىكى ھازىرقى كۆكيار، يۆۋىس كەنتلىرىنىڭ نامى.

④ ئوردىگاھ ـــ ھەربىي گازارما.

⑤ رەجەپ، شەئبان ـــ 7 ـ، 8 ـ ئايلار.

⑥ «سەئىدنامە» ـــ سەئىد ئاسىپ ۋاخانى ـــ (ئىھتىمال ۋاخان تاجىكى بولسا كېرەك ـــ ئا) ئىسىملىك بىر كىشىنىڭ كۆچۈرمە ئايتورلۇقىدا 1911 ـ يىللىرى تەرجىمىدا كۆچۈرۈپ كۆپەيتىلگەن پارسچە رىسالە. ئىشانلار تارىخىنى ياكى سەئىدلەر تارىخىنى ئۇنىسى ھازىرچە نامەلۇم.

ئوردىگاھلىرىغا يېقىنراق، ئەڭ پاك، ھاۋالىق، باغ ـ چىمەنلەر كانى، چېچەن، قەلبى پاك، زېرەك ئاھاللەر ئارىسى ـــ ئۇلۇغ ئېقىن بويىدىكى يارباش (قاغلىق ناھىيەسىنىڭ ھازىرقى ئۇلۇغ دەريا يەنى ئۇلۇغئۆستەڭ ۋادىسىدىكى يار بېشى سەھراسى) تا 26 ياشلىق مەھبۇبى مەلىكە، سا-زەندە ئامانىنسا (ھازىرقى قومۇش مەھەللىلىك) خېتىم بىلەن (ئابدۇرە-شىدخان ئۇ چاغلاردا 39 ياشلاردا ئىدى ـــ ئا) جايلىشىپ ئوششاقچە-لىق بىلەن مەشغۇل بولغان، ئىشقىي ئويۇن، ئىجادىيەت پەيزىنى سۈر-گەن. ئېنىقراق ئېيتقاندا، بۇ جايىنى يازلىق ئارامگاھ قىلىپ مەلىكە ئامان-نىسانىڭ ئوششاق ئۇسسۇلى (مۇھەببەت ئۇسسۇلى) ۋە ئۇنى چۆرىدىگەن سەككىز ئۇسسۇل پەردىسى، ئوششاق نەغمىسى ھەم ئۇنىڭ يەتتە نىقرات-لىق ساز قىسمى، ئوششاق ئەلنەغمىسى ـــ (سەھنە كونسېرتلىرى) ۋە ئۇنىڭ بىر نەچچە خىل ئۇسسۇل شەكىللىرى ئىجاد قىلىشىغا ۋە ئۇنى جەمئىيەتلەشتۈرۈشىگە (سەھنە ئەمەلىيلاشتۇرۇشىغا) ئىلھام ـ مەدەت بەرگەن، يېتەكلىگەن. خۇددى «ئايا چاغ كۆيلىرى» دە تەسۋىرلەنگەن-دەك:

قىرىق قىز قىرىق خىل قىلىق ناز بىلەن،
قىرىق سۆز، قىرىق ئۇن، قىرىق ساز بىلەن.
قىزىرىپ قاراشلار قىرىق كۆنلەپ كۆلگەن،
قىرىق پىرلىق قەدىردان قېدىرى[1] بىلەن.

دېگەندەك ھالەت بولغان. شۇنداقلا خۇددى خوتەنلىك موللا ئىسمىتۇللا مۆجىزىنىڭ 1854 ـ يىلى يازغان «تەۋارىخ مۇسقىيۇن» (مۇزىكا تارى-خى) دېگەن ئەسىرىدە قەيت قىلىنغىنىدەك شۇ قېتىملىق ئارامچىلىقتا مەلىكە ئامانىنسا خېنىم بىر قىسىم مۇزىكا ئەسىرىنىڭ باش ئورىگىنالىنى شۇ جايدا ئىشلىگەن:

كىشى كەلدى جاھانغا كۆردى تەڭسىزلىك بالاسىنى،
خۇداۋەندە قوبۇل قىلغىن پەقىرلەر ئىلتىجاسىنى.

① قېدىرخان يەركەندى كۆزدە تۇتۇلغان.

ئادالەت بىرلە دۇنيادا ھۆكۈم سۈرسە ئۇلۇغ خسلەت،
شۇڭا ئەل باش پاناھ دەرلەر دىيارىم پادىشاھىنى.

چىمەندە گۈل ئېچىلغاندا قىلۇر بۇلبۇل نېچۈك تاقەت،
شۇ چاغ بۇلبۇل تۇرالامدۇ جاراڭلاتماي ناۋاسىنى.

ھەقىقەت ھەم ئادالەتنىڭ ئۇلۇغ سەردارىنى يادلاپ،
نەفسە[1] چالدى شۇكرانە قىلىپ بۇ پەنجىگاھىنى.

«تەۋارىخ مۇسقىيۇن» دا مۇنداق دېيىلىدۇ: «... مەلىكە ئامانىسا خېنىم سۇلتان ئابدۇرەشىدخانغا خانىشى ئىدى. ئۇ ئۆز دەۋرىنىڭ يېگانە شائىرەسى بولۇپ ‹دىۋان نەفسى› (نەفسە شېئىر توپلىمى) ناملىق شېئىردىن بىر كىتاب يازغانىدى. خەتتاتلىقتا ئۇستۇن ماھارەتكە ئىگە ئىدى. مۇزىكا ئىلمىدىمۇ شۇنداق كامالەت ئىگىسى ئىدىكى، سۇلتان ئۇنىڭغا تاقەتسىز ئاشىق ۋە ئىختىيار شەيدا بولغانىدى...» ... «خۇدايى تائالا بۇ قىزغا شۇنداق ئەقىل - پاراسەت ئاتا قىلغانىدىكى... ‹دىۋان نەفسى› نى يازدى. خوتۇن - قىزلارغا نەسىھەت قىلىش مەزمۇنىدا ‹ئەخلاقىي جەمىلە› (گۈزەل ئەخلاق) ناملىق بىر كىتاب يازدى. ‹شۇرۇھۇل قۇلۇپ› (قەلبلەر شەرھى) ناملىق بىر رىسالە يازدى. شائىرەلىك، نەغمىچىلىك، خەتتاتلىق توغرىسىدا بۇنىڭدەك مەنىلىك كىتاب ئاز. ‹ئىشرەت ئەنگىز› ناملىق بىر مۇقامنىمۇ بۇ مەلىكە ئىجاد قىلغانىدى... 34 يېشىدا تۇغۇتتا ۋاپات بولغان...» («ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدىن تېزىس»، 140 - بەت).

ئەپسۇسكى، شۇ زامان جاھالەت كۈچلىرىنىڭ ئوردا ئىشلىرىغا ياماشقان ۋەكىل گۈرۈھلىرى ياكى تەرسا «پىر - ئالى» تەسىردارلارنىڭ پىتنە - خۇسۇمەتلىرىدىن ھەزەر ئەيلەش، ساقلىنىش زۆرۈرىيىتى بىلەن

① نەفسە — ئامانىسا خانىمنىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسى ياكى سۈپەت نامى بولسا كېرەك — ت.

بۇ خىل ئەمگەكلەرنىڭ مۇئەللىپلىك شەرىپى سۇلتان ئابدۇرەشىدخان نامى بىلەن شۆھرەتلەنگەن (ئاتالغان) ئىدى. ئەڭ ئەپسۇسلۇق يەنە بىر ئىش شۇكى، سەئىدىيە نەسەبلىرىگە مەنسۇپسىزلىقى تۈپەيلىدىن ئۇيغۇر سەنئىتىنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇر مۇزىكا سەنئىتىنىڭ شۇ چاغلاردىكى داھىي ئىجادچىلىرى ــ ئامانىساخان، قېدىرخان، مەھمۇد ئاكالارنىڭ ئاشۇ تارىختىكى ئىجادىي تۆھپىلىرى سەئىدىيە تارىخچىلىرى تەرىپىدىن تۇزۇكرەك شەرھلەنمىگەن ياكى ئېتىبارىدىن چەتتىرەك قالدۇرۇلغانىدى. خەلقىمىز ئۆزىنىڭ تارىخىنى تارىخقا ئۇلاپ رىۋايەت شەكلى بىلەن ئەجدادلارغا ئىز سېلىپ تۇرۇشتەك خۇسۇسىيەتلىرىدە بۇ خىل قىممەتلىك تارىخىنىڭ ئىزىنى يوقىتىپ قويغىنى يوق. بۇنىڭغا ھازىرچە بىرلا مىسال شۇكى، شۇ چاغلاردا يۇقىرىقى زاتلار بىر يازغا ئېھتىياجلىق ئارامگاھى قىلغان جاي ــ «ئۇلۇغ ئېقىن يەر باشى» (بەزىلەر كېيىنكى چاغلاردا «يار بېشى» دەپ خاتا تەلەپپۇز قىلىپ ئادەتتىلەنگەن ــ ئا)نى ھازىرغىچىلىكمۇ ھازىرقى زامان سەھنە ئەلنەغمىچىسى (سەھنە مۇزىكا ئومۇمىي خورى، سەھنە ئۇسسۇل دەبدەبىلىرى ھەم سەنئەت نامايىشلىرى) نىڭ ئېپتىدائىي مۇقەددىمىلىرى ياكى يېڭىلانغان مۇقەددىمىلىرى ھېسابلىنىدىغان «ئوششاق» باشتىلا ــ تۇنجى قېتىم ئىجاد قىلىنغان جايىنى تارىختىكى ئورۇن شەرىپى بىلەن «ئوششاقباش» ــ (ئۇششاق چىلىق باشلانغان جاي مەنىسىدە) نامى بىلەن ئاتاپ، يادلىنىپ كەلگەن. دەل مۇشۇ يەردە ھازىر ھەقلىق ھالدا شۇنىمۇ ئىزاھلاش زۆرۈرىكى، بۇ قىممەتلىك سەنئەت ئادىرىسىنى قانداقتۇر كېيىنكى چاغلارنىڭ بەزى «بىلەرمەن» لىرى «ئوششاقباش» (ئىسكەتسىز، قولاشمايدىغان، ئۇششاق ـ چۈششەك خەلق ياشايدىغان يۇرت) ئۇقۇمىدا چۈشىنىپ، سەلبىي مەنىلىك سۈپەت ئىسىم ئۇقۇمىدا ئاتاپ كېلىشكە باشلىغان. ھازىرقى چاغلارغا كەلگەندە بولسا تېخىمۇ يىراقلىشىپ (50 ـ يىللاردىن بۇيان) ئۇ يەرنى «ئوششارباش» ــ (ئۇششار ئەمەس باشىنىڭ تەتۈر ھەمراھى) ئۇقۇمى بىلەن ئاتاپ كېلىشمەكتە. بۇ بىر ئاڭسىز پېشكەلچىلىك ئىكەنلىكى ئەجەب ئەمەس.

قانداقلىكى بىرەر ئىشنى ئىشلەشتە،
ئاخىرىنى ئويلاپ كۆر، قالما تەشۋىشتە.
... ...
كىرىشمەكچى بولساڭ بىرەر ئىشقا شۇڭدەم،
چىقىش يولىنى كۆزلەپ ئاندىن باس قەدەم.
... ...
ئەيىبلىمە بىراۋنى ئويلىنىپ كۆرمەي،
ئۆز ئەيىبىڭنى دوستۇم ياخشىراق بىلمەي.
... ...
كىمنىڭكى بار بولسا بىر بۇردا نېنى،
ئۆزىگە يارىشا ئۆي ـ ئاشيانى.

(ناسىر خىسراۋ)

بۇ خىل ئىجابىي سەنئەت ۋەزىيىتىنىڭ شۇ زامانغا نىسبەتەن بولغان ئىلغارلىق ۋەزىنىنى تۆۋەندىكىچە يەكۈنلەش مۇمكىن:

1) جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي سەنئەت ئەركىنلىكى. بولۇپمۇ ئىياللار-نىڭ ئىجتىمائىي سەنئەتكە كىرىش ئورنى (دىنىي، ئەنئەنىۋى خۇراپىي ئادەت، بېسىم ـ رامكىلاردىن قۇتۇلۇپ جەمئىيەتكە يۈزلىنىش ئورنى) ھاكىمىيەت كۈچى بىلەن كاپالەتلەندۈرۈلگەن.

2) ئۇسسۇل بىلەن ھەرىكەتلەر قىياپەتلىنىدىغان مۇزىكا، مۇزىكا بىلەن شەكىل ئالىدىغان ئارىلاشما ھەرىكەت، ئۇسسۇل ۋە بۇ خىل سەنئەت ھالەتلىرى ئورۇنلىنىدىغان چوڭ سەھنە ـــ (ئىجتىمائىي ئىلمىي سەنئەت سورۇنلىرى) مۇتلەق جەمئىيەتلەشتۈرۈلگەن، كېڭەيتىلگەن، دەخلىسىزلەشتۈرۈلگەن.

3) سەنئەتنىڭ ھەر قانداق تۈر، شەكىللىرىنى مەۋجۇد دۇنيا مۇ-

جەزىلىرىنى ئۆرنەك، ئەۋرىشكە قىلىپ ئەركىن تاللايدىغان، ئەركىن ياشايدىغان ھەم بۇ ساھەدىكى كەسپىي، ئىجادىي، مۇلازىمەت ئىشلىرىنى دەخلىسىز ئىشلەشكە بولغان يېڭى ئىجتىمائىي ئادەتكە ئۇل سېلىنغان، يول قويۇلغان.

4) سەنئەت سېپىدىكى ئىجادىيەتلەرنى سەنئەت بەلگىلىرىنى، ۋاسىتىلىرىنى، شەكىللەرنى، ماتېرىياللارنى، مەنبەلەرنى، ئورۇن ۋە ھەر خىل سەنئەت بۇيۇملىرىنى بەرپا قىلىش، ياشاش، تېپىش، ئىشلىتىش، زۆرۈرى ئىجتىمائىي كەسىپ - ھەرىكەتلەر قاتارىدا ئېتىبارلىندىغان، قوغدىلىدىغان ۋەزىيەت تۇرغۇزۇلغان.

بۇ يەردە شۇنىمۇ قەيت قىلىش لازىمكى، بۇ خىل سەنئەت شەكىللىرى بىلەن سەنئەت ۋەزىيىتى ھامان يەنىلا شۇ زامان ئەنئەنىۋى جەمئىيەت تۈزۈمىنىڭ (مىللىي فېئودالىق تۈزۈمىنىڭ) ئېتىقاد، ئەدەب - ئەخلاق دائىرىسىدىن، يەنى شۇ زاماننىڭ شارائىت چەكلىمىسىدىن ئاساسەن ھالقىپ كېتەلمەسلىكتە سەلبىي ئەھمىيەتتىن تولۇق خالىي بولۇپ كېتەلمىگەن. بۇ ھالەت تولىراق ئەر - ئاياللار ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەت تېمىسىدا شۇ دەۋرنىڭ فېئودالىق مۇناسىۋەت ئەنئەنىلىرىنى چىقىش قىلماي مۇمكىن بولمىغانلىقى، دىنىي سەۋەبلەر ياكى مەلۇم ئىدىئولوگىيەلىك تەسىر، بېسىملار سەۋەبلىرى تۈپەيلىدىن (سۇلتان سەئىدخان، سۇلتان ئابدۇرەشىدخانلارنىڭ ئاتالمىش تەسەۋۋۇپ ئېتىقادى چىلىرىغا دىنىي، روھىي جەھەتتىن ئىختىيارسىز ئىخلاس قىلىشقا توغرا كەلگەنلىكى تۈپەيلىدىن) ئىجتىمائىي ئەركىن سەنئەت رەقىبلىرىنىڭ يەنىلا خىرىسمەنلىك بىلەن مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشقانلىقى، بەزىبىر ئەرەب، پارس تىل رامكىلىرىنىڭ ئۇيغۇر سەنئەت تۇرمۇشىغا ئۇسۇپ كىرگەن ۋە كىرىۋاتقانلىقى ھەمدە يېڭى ئادەت كۆچلىرىنىڭ كونا ئادەت كۆچلىرى بىلەن كۆچ سىلىشتۇرمىدا يېتەرلىك ئۇستۇنلۇك تىكلەپ تۇرالمىغانلىقى... ھالقىلىرىدا ئىپادىلىنىپ تۇرغان. بۇ خىل «زامان چاتقى» كونا ئىسلام ئىدىئولوگىيەسى پىرىنسىپلىرىغا ئارىلىشىپ تارىخىتا ھامان بىزنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىمىز بىلەن زىتلىشىش ماداردىن

هازىرغىچىمۇ ماداردىن قالغىنى يوق، ئەلۋەتتە.

سەئدىيە خانلىقىنىڭ ئالتۇن چاغلىرىنىڭ يۇقىرىقىدەك زىددىيەتلىك سەنئەت مەۋقەلىرى ــ (مەدەنىيەت مەۋقەلىرىمۇ ھەم) توغرىسىدا ئەينى زاماندا سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ھۇزۇرىدا ئۆتكەن يەكەنلىك شائىر ئايباز بەگ مۇنداق يازىدۇ:

ساقى مەي پەرەخبەخش تۇتكىم باھار كەلدى،
ئىشرەت زامانى يەتتى ئول گۇلئۇزار كەلدى.
بولدى چىمەن مۇنەۋۋەر ئېچىلدى رەڭگى گۇللەر،
تۇت جام روھ پەرۋەركىم غەمگۇزار كەلدى.

بۇ شېئىرنىڭ ئومۇمىي مەنىسى مۇنداق: ئەي ساقى، خۇشاللىق بەخش ئەتكۈچى شارابىڭنى سۇنغىن، چۈنكى باھار كۈنلىرى كەلدى. خۇشاللىقنىڭ زامانى يېتىپ كەلدى. گۈل يۈزلۈك سۆيگۈنىمىز كەلدى. چىمەن باغلار جۇلالىنىپ رەڭمۇرەڭ گۇللەر ئېچىلدى. شادلىق شارابىنى ئۈزمەي قۇيغىن، دەۋرىمىزنىڭ دەرمانى كەلدى.

دېمەك، بىز سەئدىيە خانلىقىنىڭ ئالتۇن چاغلىرىنىڭ سەھنە ــ ئەمدان سەنئەت شەكىللىرىنى ئەنە شۇ خىل زىددىيەتلىك دەۋر شارائىتىدىن كۆزىتىشكىمۇ داخىل بولىمىز. بۇ تارىختا ئۆتكەن ھەقىقىي مىللىي قەھرىمان، مىللەتنىڭ پەخرى، غۇرۇرى ھېسابلىنىدىغان سۇلتان سەئىدخان، سۇلتان ئابدۇرەشىدخانلارنىڭ ئومۇمىي سەنئەت ئۇتۇقلىرىنى (مىللىي مەدەنىيەتكە قوشقان تۆھپىلىرىنى) سەلبىي كۆپتۈرۈشلەرگە سەۋەب بولالماسلىقى كېرەك، ئەلۋەتتە.

ھۆرمەتلىك مۇئەللىپلىرىمىزنىڭ بىرى بولغان ئابدۇكېرىم رەھمان «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1983 ـ يىلى 1 ـ سانىدا بىزنىڭ مەۋقەيىمىزگە ياندىشىپ مۇنداق يازىدۇ: «ئابدۇرەشىدخاننىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى مۇھىم تۆھپىسى ــ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇزىكا مىراسلىرىنى توپلاش، رەتلەش، بېيىتىشتا كۆ-

رۇلىدۇ... ئابدۇرەشىدخان مۇزىكا ئىلمىنىڭ مۇسەننى ئىدى. «ئىشرەت ئەنگىز» مۇقامىنى ئىجاد قىلدى... شۇ دەۋرنىڭ ئاتاقلىق مۇقامچىلىرىنى ئۆز ئەتراپىغا توپلىدى. ئابدۇرەشىدخان دەۋردە ئۇيغۇر خەلق ناخشا ـ مۇزىكىلىرى (نۇقتىلىق ھالدا ئون ئىككى مۇقام) نى توپلاش، رەتلەش، ئۆگىنىش ئورنى تەشكىللىنىپ، ئۇنىڭغا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەشھۇر مۇقامشۇناسى، شائىرەسى ئاماننسا بىلەن قېدىرخان يېتەكچىلىك قىلدى...» كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، بۇ پەقەت سۇلتان ئابدۇرەشىدخان دەۋرىنىڭ مۇزىكا، مۇقام ساھەسىدىكى نەتىجىلىرىدىنلا ئىبارەت بىر تەرىپىدۇر. ئۇلارنىڭ يەنە ئۇسسۇل، ئەلنەغمە، كۆرەك سەنئىتى (سەھنە كونسېرتلىرى)، مۇرەككەپ سەھنە ـ ئەمدان تاماشالىرى، خور ۋەھاكازا سەنئەت شەكىللىرى بويىچىمۇ ياراتقان نەتىجە ـ ئۇتۇقلىرىنى ھەم ئىزدەش، تېپىش، تەتقىق قىلىش، ئۆگىنىش بىز ئۈچۈن يەنىلا قەدىرلىك مەجبۇرىيەتلەردىندۇر.

قەلەمسىز سەنئەتنىڭ بەزى شەكىللىرىدىن مىساللار

سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئالتۇن چاغلىرىنىڭ ئەڭ جانلانغان سەنئەت تۈرى ـــ قەلەمسىز سەنئەت ياكى يېزىق، سىزىقسىز خەلق سەنئىتى تۈرىنىڭ ئەڭ ئاممىۋىلاشقان شەكىللىرىنى ئاساسەن تۆۋەندىكى تەركىبىي شەكىللەرگە مەركەزلەشتۈرۈپ تەتقىق قىلىشقا بولىدۇ:

1. نەغمىلەر، غەزەل ـ قوشاقلار، بېيىت، مۇتەيۈنلەر، ھەزىل ـ زىغىرىقلەر، تېپىشماقچىلىق، قىزىقچىلىق، گەپدانلىق، دورامچىلىق، مەسخىرىۋازلىق، لاپخورلۇقلارنى چۆرىدىگەن ئىشقىي ـ كۇي نەغمىچىلىكى ياكى مەشرەپبازلىقلار.

2. چالغۇ ياكى چالغۇلۇق ھەرىكەت بىلەن بىرىككەن رىۋايەت، چۆچەك، تارىخ، ۋەقەلەر، ئەپسانىلەر، تەنە ـ دارىتمىلار، ئەگىتمە ـ قاس چىقىرىشلار ھەم شۇنىڭغا ئوخشاش تۇرمۇش تېمىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان داستانچىلىق ياكى نەسرىۋازلىقلار.

بۇ خىل سەنئەت ـــ ئەلمساقتىن بېرى روھىي دۇنياسىغا سەنئەت

مىجەزى سىڭىپ كەتكەن ھەر بىر ئۇيغۇرنىڭ ھەممە ئېنىق ھەرىكەتلەرنگە، ئۆيلىرىگە، بۆشۈكتىن گۆرگىچە بولغان بارلىق تىرىكچىلىكلىرىگىچە ئاب ـ ھاۋاغا ئوخشاشلا سىڭىپ تۇرىدىغان (قوبۇل قىلىنىدىغان، ئىجاد قىلىنىدىغان) قىلىق سەنئىتى ياكى جان سەنئىتىدۇر. تارىختىن بېرى يەر يۈزىدە سەنئەت مىجەزى يوق، سەنئەت تۇيغۇسى ئۆلگەن ياكى سەنئەتنى يات كۆرىدىغان بىرەرمۇ ئۇيغۇر نەسلىنى ئۇچراتقىلى بولمىغاندەك، بۇ خىل جان سەنئىتىنمۇ بىزنىڭ خەلقىمىزنىڭ ئارىسىدىن ھازىرغىچىلىك چېنىمىز، قېنىمىز، غۇرۇرىمىز، ۋىجدانىمىز، سۆزىمىز، تەقدىرىمىز، ئىزىمىزنىڭ سىمۋولى شەكلىدە ئۇچرىتىپ، قەدىرلەپ كەلمەكتىمىز.

يۇقىرىقى پىكىرلىرىمنى ئېھتىياج، زۆرۈرىيەت ۋە ئىمكانىيەت چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن بىر نەچچە مىسالنى ماۋزۇلار بىلەن (قىسقىچە) ئاساسلاپ كۆرمەكچىمەن:

مەشرەپلەر توغرىسىدا

تارىخىمىزدا مىللىي خاسلىق ئالاھىدىلىكى ئالاھىدە ئىپادىلىنىپ تۇرىدىغان، ئەڭ ئاممىۋى، ئەڭ باي مەزمۇنلۇق ئىلمىي سەنئەت شەكىللىرىمىزدىن بىرى كۈي ـ نەغمە يەنى مەشرەپتۇر.

سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئالتۇن چاغلىرى ئويۇن سەنئىتىنىڭ خېلى كۆپ ساقىندى ياكى ساقلاندى نەمۇنىلىرىمۇ تارىختىن بىزگە ئاساسەن سەنئىتىمىزنىڭ مۇشۇ شەكلىدىن تولىراق ئۇلىنىپ، ئىپادىلىنىپ كەلگەن ۋە كەلمەكتە. مەسىلەن، قارا قۇرۇملۇقلاردىكى «چىمەن كۈي نەغمىلىرى»، قومۇل تاغلىرىدىكى «كۆك نەغمىلىرى»، خوتەن سەھرالىرىدىكى «نوروز» نەغمىلىرى، لوپنۇر ـ تاتارلاردا ساقلانغان ھەر خىل «ئاي»، «كۈن» كۈي نەغمىلىرى، باشقا جايلاردىكى «بۇلبۇل»، «گۈل»، «ئاشىق»، «مەشۇق» كۈي نەغمىلىرى ھەم بۇ خىل كۈيلەرگە مەنسۇپ ھەر خىل سەنئەت بۇيۇم، ۋاستىلىرى (ئومۇمەن باھار سىمۋولى) بۇ پىكىرىمىزنىڭ دەللىلىدۇر. بۇ ھەقتە رۇسىيەلىك پانتوسوف

مۇنداق يازىدۇ: «خۇشاللىقتىن يايرىغان بۇ تەرەپلەردە خەلق شادلىقىنى جاكارلاش ئۈچۈن چېچەكلىك چىمەن، يەنى «ئۆلەن» سۆزىنى قوللىنىپ كۆيلەيدۇ (ناخشا ئېيتىدۇر، مەشرەپ ئويناىدۇ، دېمەكچى ــ ئا) مىللىي سەنئەتتە خوتۇنلىرىنىڭ چىگگەن، توقۇغان بويۇملىرىغا ئەنە شۇ سەۋەبتىن چېچەكلىك چىمەنلەرنى ئەكىس ئەتتۇرگەن نۇسخىلار چۈشۈرۈلدۇ... بۇ ئۇلىنىپ كېلىۋاتقان سەنئەت ئەنئەنىسىدۇر...» («شەرق تارانچىلىرى» 57 ـ، 59 ـ بەتلەر).

كۆي ـ نەغمىلەر، قوشاق ـ بېيىتلار تارىخ گۇۋاھچىسى ۋە سۆز ماس مىراسنامىلەر بولغىنى ئۈچۈن تارىخىمىزدىكى كۆي ـ نەغمە (مەشرەپ)لەرنى ھازىرقى زامان سەنئەت شەكىللىرىمىزنىڭ كېيىنكى ئۇتتۇرا ئەسىردە يېگىلانغان يەنمۇ بېيىتىلغان خەزىنە بۆشۈكلىرىدىن بىرى دەپ قاراشقىمۇ توغرا كېلىدۇ، ئەلۋەتتە. تارىخىي مەنبەلەردىن بىلىشىمىزچە، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئالتۇن چاغلىرىنىڭ دەسلىپىدە نەغمە ـ كۈيلەرنىڭ (مەشرەپلەرنىڭ) جارىلىنىش دائىرىلىرى ئاساسەن شەھەر، بازارلار، كۆجۈم مەدەنىي تۇرالغۇ رايونلار ئارا مەلۇم شارائىتتىلا ئوينىلىدىغان تار ئىجتىمائىي سورۇنچۇلۇقتىن ياكى غەلىبە، تەنتەنىلەر نىشانلىنىدىغان (مەلۇم كۈچلەر شادلىنىدىغان) چەكلىك دائىرىلەردىن ئىبارەت بولغان بولسا، كېيىنچىرەك (ئابدۇرەشىدخان زامانلىرىدا) ئومۇمەن ئادەم قەدىمى يېتىدىغانلىكى ھەممە جايلارغىچە بىردەك ئومۇملىشىشقا، مەلۇم خۇراپىي رامكىلاردىن، سەلبىي كۈچلەرنىڭ، ھۆكۈمران دىنىي، سىياسىي ئىدىيەلەرنىڭ تەسىرىدىن خالاسلىنىپ، ئۆرلەش پۇرسەت پەللىلىرىگە كۆتۈرۈلۈشكە يۈزلەنگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن مەشرەپلەرنىڭ تاكامۇللىشىش، راۋاجلىنىش، يېيىلىش دائىرىلىرى پۈتۈن ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىلا ئەمەس، ئوتتۇرا ۋە كىچىك ئاسىيا ئەللىرىگە، ھەتتاكى پۈتۈن دۇنياغمۇ كېڭىيىش، تەسىر كۆرسىتىش دەرىجىسىگىچە يېرىپ يەتكەن. خۇددى ھۆرمەتلىك ۋەقەشۇناس مامۇت ئىسلام تەرىپلىگەندەك: كاداڭ مەشرەپلەر (چوڭ، مۇكەممەل ئىلمىي مەشرەپلەر ــ ئا) 120 خىلغا (12 مۇقام، 72 ساز، ساناقسىز كۈي، نەغمە، ئۇسسۇل، پە-

دىلەرنى چىقىش قىلغان چوڭ مەشرەپلەر دېمەكچى ــ ئا)، «چىم» مەشرەپلەر (ھەممىلا يەردىن بىردەك ئۇنۇپ چىقىدىغان ئوت ـ چىم ئوخشاشلىقى تەقلىد بولغان ئىجادىي، يەرلىك، چاقار، مەھەللە مەشرەپلىرى دېمەكچى ــ ئا) كۆكتىكى يۇلتۇزلاردەك جاھاننى قاپلاپ كەتكەن شەھەر، بازار، لەنگەر، كۆجۇم جايلاردىكى تۇرمۇش ئورۇنلىرىدىن تارتىپ تاغ ـ تاران، بايقۇان سەييالىلىرى (ئوۋچى)، چوپان، قانقغانلار-نىڭ ئورتاق (ئوتاق) لىرىغىچە، كارۋانلارنىڭ مەنزىلگاھلىرى بىلەن سەييالارنىڭ قونالغۇلىرىغىچە كېڭەيگەن، ئومۇملاشقان. بەزى يەرلىك تېرىندى خاتىرە مەنبەلەردىن بىلىشىمىزچە، 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىلىرىغىچە سەئىدىيە خانلىقى زامانلىرىدىكى مەشرەپلەرنىڭ ساقىندى داۋامى سۈپىتىدە ساقلىنىپ كەلگەن تەقلىدىي شەكىللەر 100 دىن جىقراق بولغان. بۇنىڭدىن قومۇل، تۇرپان مەشرەپلىرى 11 خىلنى، قارا قۇرۇم، پامىر مەشرەپلىرى 13 خىلنى، خالاستان، يەكەن، گېس، تۇمەن دەريا ۋادىلىرىدىكى مەشرەپلەر ــ (يەكەن، قەشقەر ئويمانلىقى ــ ئا) 20 خىلنى، ئاقسۇ، كۇچا، بۇگۇر... مەشرەپلىرى 20 نەچچە خىلنى، ئالمىلىق ــ (غۇلجا، تارباغاتاي، ئالتاي، بورتالا... لارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) مەشرەپلىرى 14 خىلنى، بېشبالىق ــ (ھازىرقى ئۇرۇمچى، شىخەنزە، قاراماي، مايتاغ، سانجى ئوبلاستى... تەۋەلىكىدىكى جايلار) مەشرەپلىرى 7 ـ 8 خىلنى تەشكىل قىلغان. بۇلاردىن قەدىمراق مەشرەپ خىللىرىنىڭ ئەڭ كۆپ ساقلانغان جايلىرى قومۇل، قارا قۇرۇم، پامىر، ئالتۇن قۇرۇم (كۇئېنلۇن) تاغ ئارلىرىنىڭ يىراق تاغ ئىچى ئاھاللەر رايونلىرىدۇر.

تەنەپپۇسلۇق سۇئاتلاردىن

ئايال ئېيتىدۇ:
ئەسسالام دەپ ئۆيگە كىرسەم،
تۆردە بىر مېھمان تۇرۇر.

قاشلىرى قىيغان قەلەمدەك،
كۆزلىرى ئويناپ تۇرۇر.
... ...
مەن سالام بەردىم ساڭا،
قىلغان ئىشارەتىڭ قېنى؟
كۆڭلى يازلىقتىن خەۋەر
ئەقلىڭ ـ كارامەتىڭ قېنى؟

ئەر ئېيتىدۇ:
تۆردە مېھمانىڭ بولۇپ،
تۇرغان چېغىم ـــ كۈلگەن چېغىم.
رەھمىتىم ـ مېھرىم بىلەن،
ساڭا بېرىلگەن بۇ دىلىم.
... ...
بىر سالامغا مىڭ ئىشارەت،
قەدىمىڭ ئارزۇ ھەۋەس.
بۇ كۆڭۈلنىڭ قىشى يوقتۇر،
ئەقلىم ـ كارامەتىم پەۋەس.

ئايال ئېيتىدۇ:
دىل خۇمارىم سەن ئېرۇرسەن،
شوخا بويلۇق شۇل يىگىت،
لەۋزىدىن شېكەر تامادۇر،
حۇشمۇ تاقەتلىك يىگىت.
... ...
سەن ئۇچۇن كۆيمەكلىكىم،
غەپلەت ئەمەس، يا جا ئەمەس.
كۆڭلىمنى كۈن، قىلچە شەك يوق،

مەن ساڭا ئورتاق نەپەس.

... ...

ئەر ئېيتىدۇ:

بۇ ئەزىز قەلبىڭ ئۇچۇن،

قەلبىم، ۋۇجۇدۇم، سەندەدۇر.

ئىككى دۇنيا بىر قەدەمدۇر،

سەن بىلەن ئۆتسە نەپەس.

(قارا قۇرۇملۇقلارنىڭ توي ـ مەشرەپ بېيتلىرىدىن)

مەشرەپ مۇتەيۋىلىرىدىن نەمۇنە:

... ئەسسالامۇئەلەيكۇم جامائەت!

... بىزنىڭ يۇرتنىڭ ئىچىدە، ئۇ يەردىمۇ ئەمەس، بۇ يەردىمۇ ئەمەس چېتىدە، ئاكامنىڭ، ياق ئاكامنىڭ ئاكىسىنىڭ، ياق! ياق! ئۇكامنىڭ قېينىتىسىنىڭ قېينانىسىغا تۇغقان كېلىدىغان، ئاڭلىمىغان، بىلمەگەن يېقىن تۇغقانلىرىمىزنىڭ ئۆيىدە تۇنۇگۈن بىر قوي قوزىلاپتۇ. بېشى ئىتتەك، قۇيرۇقى قويغا، قاۋۇشى كۆچۈكىگە، مەرىشى قوزىغا ئوخشايدىكەن، تۆشۈكتىنمۇ كىرىدىكەن، ئىشكىتىنمۇ كىرىدىكەن، ئوتمۇ يەيدىكەن، گۆشمۇ يەيدىكەن. بۇنىڭ گۆشى ھالالمىدۇ؟ نېمە دەپ ئات قويىمىز؟

ـــ بۇنىڭ جاۋابى ئوڭاي: ئالا كۆكۈل، مىجەزى غەش، ئاللاھ ئۇقۇشماي ياراتقان، قەدرى كۇل ـ تۇپراق، چالا ئىنسانلارنىڭ خۇي ـ پەيلى... دەل شۇنداقتۇر.

مانا بۇ مەشرەپ مۇنەيۋىلىرىنىڭ نەسرىي شەكلىدۇر. نەزم شەكلىدىمۇ نۇرغۇن. مەسىلەن:

... ...

ئەي خالايىق بىلىپ ـ بىلمەي قالماڭلار،

بىر نەزم بار قۇلاق سالماي قويماڭلار.
ئۆلگەنىكەن بىر تۆگە ئۆزى بەك ئورۇق،
بۇغىنىڭ كۆپلۈكىدىن ھېچ مادارى يوق.
ئۆلگەن يېرى سۇدا ئەمەس ياكى قۇرۇق،
ئۆلگەن ۋاقتى شامغا يېقىن، سەھەر - يورۇق.
... ...
بۇ نەزمنى بىلىپ بولدۇم ئاڭلاپ قويسىلا،
ئەل ئىچىدە مېنىمۇ بىر داڭلاپ قويسىلا.
بېخىل كارۋان تۆگىسىدۇر ئۆزى بەك ئورۇق،
يۈكلەنگەن ياغ جىقلىقىدىن ھېچ سانى يوق.
كۆۋرۈك ئۈستى يىقىلىپتۇ بالاق - پالاق،
شام شەھىرىگە يېقىنلاپلا تاڭلا يورۇق.
. . ..

بىز يەنە مەشرەپ مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ زىغزىق شەكىللىرىنىمۇ — (ھەرپ ياكى مەلۇم بىر خىل تىل ئادىتى شەكلى بىلەن مەشرەپكە زىغزىق چىقارغۇچى، قىزىتقۇچى، ھەييارلارنىڭ ئۈستىلىقىنىمۇ — ئا) ئۈچۈن تۈرىمىز. مەسىلەن:

ھۆرمەتلىك ھەقەمسايىلەر، ھازىر ھەر بىرلىرىگە «ھ» دېگەن ھېكايە ھازىرلىدىم. ھەلىمخان ھامانىڭ ھەمشىرىسى ھەبىبۇللا ھاپىزوف ھاكاۋۇرلۇقتىن ھەمىشە ھال قىلىپ، ھەسەتخورلۇقتىن ھەر ھەپتە ھوقۇشتەك ھوۋلىشىپتۇ. ھۇنەر - ھېكمەتنى ھاجەتسىز ھېسابلاپ، ھۇرۇنلۇق، ھاماقەتلىكتە ھېرىپ ھالسىراپتۇ. ھاپىاز ھەبىبۇللا، ھەقەمسايىلىرى ھېلاخۇن، ھەمدۇللا، ھوشۇر ھورۇن، ھەقىقۇلى ھاپىزلاردەك ھاراقا ھېرىسمەنلىكتىن ھاپاشلىشىپ ھۇزۇرلىنىپتۇ. ھاماقەتلەر ھاراقىنىڭ ھۇزۇرىدا ھەپتىدىن ھەيۋىگىچە ھەپىلىشىپ ھارغانلىقتىن ھاسراپ - ھۆمدەپ، ھىجايغانغا ھىجىيىپ، ھۇرپەيگەنگە ھۇركىرىشىپ ھەسرەت

ھەلقۇمدا ھاننا تلىشىپتۇ. ھەر بىر ھەربىر ھەت، ھازارە - ھەپسۇنلىرىدا ھاراقنىڭ ھەسەتخورلۇقىدىن ھېكايە ھازىرلىشىپتۇ. ھورۇننىڭ ھېكايىسى ھەپتىدىن ھالقىپتۇ. ھەسەلنىڭ ھەربىسىدىن، ھارۇبكەشنىڭ ھومىسىدىن ھاممىاچامنىڭ ھالۇسىغچە، ھېكىماخۇننىڭ ھېيلىسىدىن ھاتەمىنىڭ ھۆكۈم، ھۆكۈمالىرىغچە، ھاراقنىڭ ھۇزۇرىدىن ھالال ھۇنەرنىڭ ھممىتىگچە ھېسابلىشىپتۇ. ھاماقەتلەر ھامىنى ھامان ھاراقنىڭ ھۇزۇرىدىن ھۇنەرنى ھېكمەتلىك ھېسابلىماپتۇ.

ھۆرمەتلىك ھەقەمسايىلەر: ھاكاۋۇرلۇق، ھەسەتخورلۇقتىن ھالال ھۇنەرنىڭ ھالاۋىتى ھېسابسىزدۇر. ھورۇنلۇق، ھاماقەتلىكتىن ھۇنەر ھېكمەتلىكتۇر. ھەممىز ھالال ھۇنەرنىڭ ھالاۋىتىدىن ھەق ھېسابلاپ ھەردەم ھۇنەر - ھېكمەتكە ھەربكەتلىنەيلى...

(غۇلامىدىن يۇسۇپ رەتلىگەن بۇ زىغزىق «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ 1987 - يىلى 3 - سانىدىن ئېلىندى)

مەشرەپنىڭ ئەڭ ياراشقان ياريىشقلىرى ھېسابلىنىدىغان بۇ خىل مۇتەيۇلەرنى ھەر قانداق مەشرەپتە نەغمە - ئۇسسۇل تەنەپپۇسلىرى ياكى سىنچايلىق ۋاقلاردا بىر كىشى، بەزىدە بىر جۇپ كىشى بىر تال ياسما گۇل بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ مەشرەپخانلارغا ئۇنلۇك ھەم ھەربكەتلىك ئادا قىلىپ بېرىشىدۇ. ئومۇمەن نەسىھەت، ئەقىل، ئىدراك، پەم - پاراسەت مەزمۇن قىلىنغان بۇ خىل سەنئەت شەكلىنى «ىز باشقا خەلقلەر ئارىسىدىن ھازىرغىچىلىك تۇرۇكرەك سىزىپ باقمىدۇق. «باقمي تاز لەتىپلىرى» دېگەن بىر كۇلكىلىك ئەپسانىلەر خاتىرىسىدىن بىلىشىمىزچە، بۇرۇن بىر چەتئەلنىڭ (ھازىرقى پاكىستاننىڭ بىر يېرى) كىشى ھەرپىلىك زىغزىقتىن بىرنى 40 كۈن يادلاپ ۋە دوراپمۇ ئەپلەشتۇرەلمىگەنمىش. يەنە بەزىبىر تارىخىي ئەسلىمىلەردە: سۇلتان ئابدۇرەشىدخان زامانلىرىدا بۇ خىل مۇتەيۇلەرنىڭ ئىجادچىلىرى رەسمىي ئالىملار قاتارىدا تونۇلغانلىقى ھەم مۇتەيۇلەرنىڭ ئوتتۇرا، كىچىك ئاسىيالاردىكى تۇركىي خەلقلەر، مۇسۇلمانلار دىيارلىرىدا ناھايىتى قىزغىن قارلىق ئىلمىي ئەقلىي ئويۇنلار قاتارىدا قەدىرلەنگەنلىكى خاتىرىلەنگەن.

مېنىڭچە، مۇتەيىن ئىنكاسنىڭ چاقچاقچىلىق سەنئىتىدىن تۈپ پەرقى شۇكى، مۇتەيۋە پەقەت مەشرەپلەردىلا تۇرۇق، ئۇسسۇل، ئىشارەت، دەللىلىك بىرىككەن بىر خىل ھەجۋىي شەكىل بىلەن ئادا قىلىنىدىغان، بىردەملىك ئەگەشمە كۈلكىلەر، مەسخىرە، پاراڭ سۆزلەر كەمرەك بولىدىغان، ئەقلىي قانائەت، زېھىن سىناش رولىنى ئۆتەش خاراكتېرى كۈچلۈكرەك بولغانلىقى بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدۇ.

مۆھتەرەم يارانلار!

ھازىرغىچىلىك بىر قىسىم ئۇستاز مۇئەللىپلىرىمىز سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئالتۇن چاغلىرىنىڭ مەدەنىيىتى، جۇملىدىن سەنئەت ئورملىرىدىن ئېرمىلار ئوروپ، خەنزۇلەر خانلىرىنى ياساشماقتا. مەنمۇ زەئىپەرەك زېھنىم، تۆۋەن سەۋىيەم، كۈچسىز قەلىمىم بىلەن شۇلارنىڭ كەينىدىن باش تېرىشنى داۋام ئەتكۈزدۈم.

6. سەئدىيە خانلىقى زامانىدىكى مىماركارلىق ھۈنەر ـ سەنئىتى

1) تارىخ بويلىغاندا...

16 ـ ئەسىر سەئدىيە خانلىقى زامانىدا ئالاھىدە ئېتىبارلانغان، يۇكسەلدۈرۈلگەن ئەنئەنىۋى ئىجتىمائىي مىللىي ھۈنەر ـ سەنئەت تۈرلىرىنىڭ بىرى مىماركارلىق (بىناكارلىق، ئارخىتېكتورلۇق) تۇر.

ئۇيغۇر خەلق مىللىي مىماركارلىقىنىڭ بۇ چاغلاردىكى ئومۇمىي تۇرق، نەتىجە، ئالاھىدىلىكلىرىنى شەرھلەپ ئۆتۈش ئۈچۈن ئالدى بىلەن بۇ مىماركارلىقنىڭ قەدىمىيلىكىنى، تارىختىكى تەرەققىيات جەريانلىرىنى، دۇنيانىڭ، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مىماركارلىق سەنئىتىگە سىڭدۈرگەن ھەل قىلغۇچ ئۆرنەك ـ تەسىرلىرى بىلەن باشقا خاسلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى قىسقىچە ئەسلەپ ئۆتۈش زۆرۈر ۋە ھاجەتتۇر.

تارىخىي خاتىرىلەردىن (ئەڭ مۇھىمى ھازىرقى زامان ئارخېئولوگىيە ئىلمىنىڭ ئاساسلاشلىرىدىن) ۋە مەلۇمكى: ئۇيغۇرلار بۇنىڭدىن 4000 يىلدىن 6000 يىللارغىچە بۇرۇن ئانا ماكانلىرىدا (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ قەدىمىي دائىرىسىدە ۋە باشقا ئۇيغۇر زېمىنلىرىدا) مۇكەممەل دېھقانچىلىق مەدەنىيىتى بەرپا قىلىش بىلەن تەڭلا، مەدەنىي ئولتۇراقلىشىش ـــ شەھەرلىشىش دەۋرىگە قەدەم قويغان. بۇ تەبىئىي ھالدا مىماركارلىقنىڭ شەكىللەندۈرگەن ھەم بۇ مىماركارلىق تۈرلىرىنى پۈتۈن جەمئىيەت كىشىلىرىنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىم تىرىكچىلىك مەنبەسى، ئۇلى ۋە كەم ـ كۈتسىز ۋاستىسى سۈپىتىدە ئالاھىدە چىڭ تۈتۈپ يۇكسەلدۈرۈشكە سەۋەب بولغان.

«جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەردىن ئىلگىرى، ـــ دەپ يازىدۇ تارىخچى شىن شې، ـــ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىدىقۇت شەھرىنى مەركەز قىلـ

غان دۆلتىده سەككىز شەھەر، شىمالىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىده ئون شەھەر، سۇي سۇلالىسى دەۋرىده 18 شەھەر، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىده 21 شەھەر بولغان... بۇلاردىن ئىدىقۇت، يارغول... شەھەرلىرىنىڭ ئىز ـ قىياپەتلىرى ھېلىغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە. ئۇلار ئىنتايىن چوڭ، ھەيۋەتلىك قىياپەتلىرى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ يىپەك يولى دەۋرىدىمۇ قاناچىلىك مەشھۇر شەھەرلەر ئىكەنلىكىنى نامايان قىلىپ تۇرىدۇ.[1]» بۇ يەردە تەكىتلەنگەن سۇلالىلەر جۇملىدىن شىمالىي جۇ سۇلالىسى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 11 ـ ئەسىردىن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 256 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن سۇلالىدۇر.

شىنجاڭغا ئىسلام دىنى كىرىشتىن بۇرۇنقى خەنزۇ يىلنامىلىرىدا... ــ دەپ يازىدۇ ھاجى مەتمۇسا ئۆزىنىڭ «ئۇيغۇر مىمارچىلىقى ۋە مىللي شەكىل» دېگەن ماقالىسىدا: «تۇرپاندىكى ئىدىقۇت، كۇسەن (كۇچا) قاتارلىق جايلاردىكى شەھەر قۇرۇلۇشلىرى ھەققىده ھەۋەسلەنگەن يېزىلغان خاتىرىلەر كۆپ ئۇچرايدۇ. تۇرپاندىكى يارغول قەدىمىي شەھىرى مىلادىيەدىن ئىلگىرى بار بولۇپ، 19 ـ ئەسىرگىچە داۋام قىلغان. تارىختا ئۆتكەن بەنگۇ غەربىي رايونىنى (شىنجاڭنى ــ ئا) «شەھەر قەلئە مەملىكەتلىرى» دەپ ئاتىغان. ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرىنىڭ غەربىي رايونىدىكى ئاتاقلىق يىخېيۈەن باغچىسىنىڭ لايىھىلىنىش قۇرۇلۇشىغا ئۇيغۇر مىمارلىرى ئىشتىراك قىلغان...» («شىجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ئىچكى ژۇرنال 1986 ـ يىلى 10 ـ سان).

دېمەك، تارىخ بويلىغاندا شۇنى تولۇق ئاساسلاپ كېتەلەيمىزكى: ئۇيغۇر مىمارلىقى ــ باشلىنىش قەدىمىلىكى جەھەتتىن 4000 يىلدىن 6000 يىلغىچە بولغان ئۇزاق تارىخي جەريانىنى ېسىپ ئۆتكەن. مول مەزمۇن، خىلمۇ خىل كۆپ شەكىللەر مۇكەممەللىكىگە ئىگە، چىرايلىق ھەم كۆركەم، شۇنداقلا دۇنيانىڭ مىمارچىلىق كەسىپ سەنئىتى خەزىنىسىگە ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان، مىللي خاسلىقى شۇبھىسىز تارىخي مىمارلىقتۇر. بۇ مىمارلىق ــ بىر چوڭ مىللي

① («شىنجاڭ گېزىتى» 1980 ـ يىلى 7 ـ ئايىنىڭ 17 ـ كۈنىدىكى سان 5 ـ بېتىدىن)

ئىجتىمائىي كەسىپ شەكلى بىلەن تونۇلغاندىن تارتىپ تاكى زامانە-مىزغىچە بولغان يۇقىرىقىدەك ئۇزاق تارىخىي زامانلار ئىچىدە ئۇيغۇرلار تۇتۇنغان بۇددا، مانى، ئىسلام دىنى دەۋرلىرىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت، تۇرمۇش، قۇرۇلما ئەنئەنىلىرىنى مەنبە قىلىپ، بېيىپ، خىلمۇ خىللىشىپ ۋە مۇكەممەللىشىپ بارغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭ ماددىي چىداش ۋاقتىمۇ ــ ئوتتۇرا ئاسىيا مەمارىكارلىقىنىڭ ئەڭ ئالدىنقى چىداش ۋاقىت ئۇزاقلىقىنى شەكىللەندۈرگەن. مەمارلارنىڭ (ئىمارەت-لەرنىڭ) كۆركەمدارلىقى بىلەن سۈپەت، ماتېرىيال، ھۈنەر، ئۇرۇن، تەسىر، شەكىل، بابلىق ۋە دەللىك جەھەتلەردىكى ئالاھىدىلىرىمۇ تارىختا بىر تەرەپتىن تارىخىي ئەندىزىلىك رولىنى ئۆتەپ كەلگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئەمەلىي نەق ئۆرنەكلىك (ئەۋرىشكىلىك) رولىنى ئۆتەپ تۇرغان. مەسىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ بۇددىزم زامانىدىكى لەھەڭ (ئەجدىھا) نۇسخىلىق مەمارىكارلىق شەكىللىرى ئۇيغۇرلار ئىسلامىيەتكە كۆچكەنگە قەدەر پۈتۈن ئاسىيا بۇددا رايونلىرىنىڭ ئورتاق ئۆرنەك شەكىل مەنبەسى بولۇپ كەلگەن بولسا، ئۇيغۇرلار ئىسلامىيەنكە كىر-گەندىن كېيىن (ئىسلامىيەت قەشقەر، خوتەن رايونلىرىغا 11 ــ ئەسىر-لەردە، كۇچا، كورلا رايونلىرىغا 12 ــ ئەسىرلەردە، تۇرپان، قومۇل رايونلىرىغا 15 ــ ئەسىرلەردە ئومۇملاشقان ــ ئا) باشقىلارنىڭ شۇمۇ-رۇۋالغان شەكىللىرىگە ئايلىنىپ كەتكەن تۇرۇقلۇقمۇ يەنىلا ئەسلىي ۋارىسلىرى ئارىسىدىكى ساقلىنىش رولىنى يوقاتمىغان. 11 ــ ئەسىردىن كېيىن بىنا بولغان مەمارىكارلىق خارابىلىرىمىزدىن لەھەڭ نۇسخىلىق ئىمارەت شەكىللىرىنىڭ ھازىرغىچىلىك كۆپلەپ تېپىلىپ تۇرۇشىنىڭ تارىخىي سەۋەبىمۇ دەل شۇ يەردە.

دېمەك، بىزدە بۇددا دىنى، مانى دىنى، ئىسلام دىنى مەدەنىيىتىگە مەنسۇپ قەدىمىي خارابىلەرنىڭ، بولۇپمۇ لەھەڭنى توتېم قىلغان بۇددا مەدەنىيىتى خارابىلىرىنىڭ بىر قەدەر قەدىمىيلىك ھالىتى بىلەن جىقراق تېپىلىپ تۇرۇشى ئەجدادلىرىمىزنىڭ نۇرغۇن مەدەنىي، دىنىي دەۋرلەر-نى بېسىپ ئۆتۈپ، كۆجۈم، مەدەنىي ئولتۇراقلىشىش، شەھەرلىشىش

مەدەنىيەتنىڭ نەقەدەر بالدۇر قەدەم باسقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئۆتمۈشتە بەزىلەر تارىخىي نۇقتىنەزەر جەھەتتە: تارىخىمىزنىڭ ئۇيغۇر يۇرتلىرىدىن غەيرىي ئىسلام خارابىلىرى بىلەن غەيرىي ئىسلام مەدەنىيىتى، غەيرىي ئىسلام تۇرمۇشىغا مەنسۇپ مەدەنىي يادىكارلىقلارنى، مەسىلەن، لەھەڭ توتېملىق قەدىمىي ئىمارەت شەكىللىرىنى، ساندۇقلۇق جەسەتلەرنى، بۇددا، مانى، شامان مەدەنىيىتىگە مەنسۇپ قەدىمىي ئىز - خارابىلارنى كۆرۈپلا ئۇنى 11 -، 12 - ئەسىرلەردىن بۇيانقى ئۇيغۇرلار دىنىي (ئىسلام دىنى) مەۋقەسىدىن كۆزىتىپ، مىمارىكارلىق تارىخىمىزنىڭ باشلىنىش ۋاقتىنى ئىسلامنىڭ بىزگە كىرىش ۋاقتى بىلەن بىر قىلىپ قويۇشقا تىرىشقانىدى. بۇ ئىنتايىن خاتا قاراش ئىدى. يەنى بۇ ئۇيغۇر خەلق مەدەنىيىتىدە ھازىرغىچىلىك قويۇق ساقلىنىپ تۇرغان قەدىمىي نەمۇنىلەر، ئاق ئۆيلەر (كىگىز ئۆيلەر)، كىگىز، گىلەم گۈللىرى، ھەر خىل ئويۇنلار، دۇبۇلغا، سۇپەر (قالقان)، قۇش بېشى ئېگەر، توقۇناق، لىگگىر چاق، ھارۋا چوقىيى، مورا، پېشايۋان، تەقىيە، ئىشىك، تۇنۇك كېشەكلىرى، دەرۋازا، راۋاق قورقۇتقۇلىرى، تەكچە، نەۋەي، ئويۇق، پەلەمپەي، تۇرقاغا، قورغان، مەراب... قاتارلىق غەيرىي ئىسلامغا مەنسۇپ (بۇددا، مانى زامانلىرىغا خاس) مىمارىكارلىق، تۇرمۇش سەنئەت شەكىللىرىنىڭ ساقلىنىپ تۇرغانلىقىنى كۆرمىگەنلىك، ئۇيغۇرلار كەشتە چىلىكى بىلەن نەققاشچىلىقىدىكى قەدىمىي نەمۇنىلەرنى كۆرمىگەنلىك ئىدى. بۇ تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا، تارىخىمىزنىڭ قەدىمىيلىك جەريانلىرى بىلەن كېيىنكى جەريانلىرى ئارىسىنى ئۈزۈپ تاشلىغانلىق ئىدى. بۇ خىل قاراشلار رەت قىلىنىشى زۆرۈر ئىدى. ھەر قانداق بىر مىللەتنىڭ تارىختا تۇنجى دىنىي ئېتىقادى شۇ مىللەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخى ياكى مىللەتنىڭ تارىخىنى شەكىللەندۈرۈپ بېرەلەيدىغان مۇتلەق ئامىل ئەمەس. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندىمۇ، بىزنىڭ يۇرتىمىزغا 10 - ئەسىردىن 15 - ئەسىرلەرگىچە كىرىپ پەيدا بولغان ۋە ئومۇملاشقان ئىسلام قۇرۇلۇشلىرىنى — (مەسچىت، گۇمبەز، خانىقا، قەبرە، مازار ۋە باشقا دىنىي قۇرۇلۇشلارنى بىز يەنىلا «سىرتنىڭ»، «ئەرەب، پارس

مۇسۇلمانلىرىنىڭ» قىلىۋېتىشكىمۇ زادىلا قوشۇلالمايمىز. چۈنكى بۇ خىل قۇرۇلۇشلارنىڭ ئەگمە، ئويما، پەگا، لىڭگە، زىغزىق، پەرمان، سىزىق، كەشتە، گۈل، نەقىش، پەرداز، ئىسكەت... لىرى يەنىلا ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي ھۈنەر ـ سەنئەت نەمۇنىلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ كەلگەن ۋە كەلمەكتە.

16 ـ ئەسىر سەئىدىيە خانلىقى زامانىنىڭ مىمارىكارلىرى دەرۋەقە ئۆز پەيتلىرىدە ئۇيغۇر مىمارىكارلىقىنىڭ ئەنە شۇنداق ئۇزاق تارىخىي مۇكەممەللىكىگە ۋارىسلىق قىلىپ، تەرەققىيات تەقدىرىگە ئەھمىيەت بېرىپ، ئۇنىڭ كەلگۈسى تەرەققىياتىنى ئېچىش، ئەسلىنى ساقلىغان ئاساستا يۇكسەلدۈرۈشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشكەن. ئۇلارنىڭ بۇ ھەقتىكى ئاساسىي ئۇتۇق ـ نەتىجىلىرىنى تارىخىي خاتىرىلەر ئاساسىدا مۇنداق يەكۈنلەش مۇمكىن: ئۇلار مىمارىكارلىق ھۈنەر ـ سەنئىتىنى گۈللەندۈرگەن، خانلىقنىڭ بۇ ساھەدىكى شان ـ شەرەپ ئالاھىدىلىكىنى ئاشۇرغان، مىمارىكارلىق ئىجادىيىتىنى جانلاندۇرغان، تۈرلىرىنى ئاۋۇتقان، مىمارىكارلىقنىڭ مۇلازىمەت تارماقلىرىنى، تەركىبلىرىنى، مەسلەن، ياغاچچىلىق، قىرغۇچلۇق، ئويمىكارلىق، دىلكارلىق، نەققاشچىلىق، كاھىشچىلىق، خۇمدانچىلىق، توشۇمالچىلىق، ماتېرىيالچىلىق، سىر ـ بوياقچىلىق، تۆمۈرچىلىك، لايىھەچىلىك، يېزىقچىلىق، ئارخېچىلىق، مەسلىھەتچىلىك، ئۇستىكارلىق... بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كەسىپلەنگەن ئورۇن ۋە ھۈنەرۋەن كۇچلەرنى يېتىشتۇرۇش، كۆپەيتىش، ئەتىۋارلاش، مىمارىكارلىقنى تاۋارلاشتۇرۇش، تۈزۈملەشتۇرۇش، ئاممەۋىيلاشتۇرۇش، ئۇستىلاشتۇرۇش ۋە قانۇنىي قائىدە ـ مىزان ـ رىسالىلەر ئاساسىدا يۈرۈشتۇرۇش... ئىشلىرىنى جانلاندۇرغان. ئاۋات، كەلپىن، مەكىت، مارالبېشى، پەيزاۋات، چىرا، كىرىيە، قاغىلىق، پوسكام، توقسۇ، نىيە، چارقىلىق، ئۇلۇغچات قاتارلىق جايلارغا بازار سالغان ياكى كېڭەيتىپ سالغان. يەكەن، خوتەن، قەشقەر، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، يېڭىسار، تۇرپان، قومۇل، قارا شەھەر... لەرنى مىمارچىلىق جەھەتتە يەنمۇ كۆجۈملەشتۈرگەن. بۇ زامان شەھەرلىرىنىڭ شەكلى توغرا-

سدا هۆرمەتلىك مۇئەللىپ ئابدۇرۇسۇل ئۆمەر ۋارىسى مۇنداق يازىدۇ:
«... 1533 ـ يىلىدىكى قەشقەر شەھىرىنىڭ شىمالىي تەرىپى جانقورغان، شەرقىي تەرىپى يۇلاقبېشى، تۆشۈكدەرۋازىسى، غەربىي تەرىپى ئوردا ئالدى ۋە خام بازىرىغىچە بولۇپ (كېڭەيتىلىپ ـــ ئا) شەھەردىكى ئاساسلىق كوچىلارنىڭ ئىككى تەرىپىگە قول ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا ـ سېتىق دۇكانلىرى ۋە تۇرلۇك مۇلازىمەت ئورۇنلىرى ياسالغان».
(«شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1986 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىكى سانىدىن) بەزىبىر يېرىك خاتىرىلەردە يەكەن شەھىرىنىڭ چوڭلۇق ئىسكەتى پۈتۈن سەئىدىيە خانلىقى ئىلكىدىكى شەھەرلەرنىڭ ھەر قانىدىنقىدىن ئېللا چوڭلۇق ھالىتىگە كېڭەيتىلگەنلىكى، شەھەرنىڭ ئېگىز ھەشەمەت تۇرلىرى ـــ (سەلتەنەت مۇنارلىرى، ھەربىي كۆزىتىش قاغا-لىرى، دىنىي جارچىلىق پەشتاقلىرى، سەيلە ـ سايا‌ھەت كۆزنەك قا-لىنغان ئېگىز راۋاقلار...) 30 ـــ 40 چاقىرىملىق يىراق كۆجۈم مۇسا-پىلەردىن كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان ئېگىزلىك ئىسكەتىدە بولغانلىقى كۆر-سىتىلگەن ۋە تەسۋىرلەنگەن.

«تارىخنامە ئابدۇرەشىدخان» قولىيازمىسىدا بايان قىلىنغان تەرىپ ـ تەسۋىردە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ 7 ـ قېتىملىق تەخت ۋارىسى ئەھمەدخان ئوغلى ئابدۇلىتىپخان زامانىدىكى (1620 ـــ 1630 ـ يىللار ئارىلىقىدىكى) ئۇيغۇر يۇرتلىرىدا جەمئىيەت ئۆچۈن راۋان خىزمەت قى-لىدىغان 437 ھاممام ـــ (مۇنچا)، 2263 ھەر خىل مەكتەپ، 835 كۆل، 1736 ساراي ـــ (لەنگەر)، 992 تۇگمەن، 198 جايدا بازار، 163 قازما بۇلاق، 6985 ئۆتەڭ ـــ (قونالغۇ)، 1564 مىتالچىلىق كار-خانىسى ياكى شىركەت، 641 توقۇمىچىلىق كارخانىسى، 3650 نەچچە موزدۇزلۇق، تېرە پۇرۇشلۇق كارخانىلىرى، 1075 باش كىيىم كارخا-نىسى، 8799 تونۇرلۇق پىمەكلىكلەر دۇكىنى، 640 خانلىق ئاشخانا، 5864 كەسپىي تىجارەت تاماقخانىلىرى، توققۇز چوڭ شەھەر... لەرنىڭ بارلىقى تەكىتلەنگەن (شۇ زامان جەمئىيىتىنىڭ ئومۇمىي تۇرقى، جۈم-لىدىن مىمارىكارلىقىغا دائىر بەزى ئىز ـ دېرەكلەر «يازما يادنامە» دې-

يىلگەن تارىخىي ھۆججەت ۋە ئۇنىڭ تەرجىمە ـ چۈشەندۈرۈشىدە كۆرسىتىلگىنى ئۇچۇن بۇ يەردە تەكرار توختالمىدىم ـــ ئا).

تەنەپپۇسلۇق سۇئۇغاتلاردىن

... ...

قىممەتلىك گۆھەردىن قىممەتره‌ك ھۇنەر،
ھۇنەر بولسا ئىشقا يارايدۇ گۆھەر.

... ...

ھۇنەر بىلەن ئەقلىڭ بىرلەشكەن ھامان،
ھەر ئىش بۇ جاھاندا يۇرۇشەر راۋان.

... ...

گەر كاسىپ مۇساپىر بولسا يات يۇرتتا،
زارلاش دېگەننى بىلمىگەي ئەسلا.
كەچتە ئاچ يېتىشقا بولىدۇ مەجبۇر،
ئۆز يۇرتىدا تەختتىن چۈشسە پادىشاھ.

... ...

ئۆمۈرنى پايدىسىز ئۆتكۈزۈش دېمەك،
ئالمىغان نەرسىگە ئالتۇن بۇلىمەك.

... ...

ئادەمنىڭ قىممىتى ئەمەس كۆمۈش، زەر،
ئادەمنىڭ قىممىتى بىلىم ھەم ھۇنەر.
ھۇنەر سەۋەبىدىن باققىن دۇنيادا،
خوجىسىدىن قەدىرلىك بولار كۆپ قۇللار.

... ...

ھۇنەرسىز بولغاچقا قانچىلاپ خوجا،
ئامالسىز قالماقتا قۇللار ئالدىدا.

... ...

هېچكىمگە يېلىنماس ھۈنەرلىك ئادەم،
رىزقىنى بېغىدىن تاپىدۇ باغۋەن.
... ...
ئادەم ـ ھۈنەرنى بىلمەستىن ئىنسان،
بەخت ئىشكىنى ئاچالماس ھامان.
(ئەبۇشۇكۇر بەلخى، سەئدى شىرازى، ئابدۇراھمان جامى، ئابدۇقادىر يېدىل ئىپلىرلىرىدىن)

2) ئۇيغۇر مىمارىكارلىقىدىكى ئۆزگىچە شەكىللەر

مىمارىكارلىق سەنئىتىمىزنىڭ ھەر خىل شەكىللىرى بىلەن شەكىللەر مەنبەلىرى قەدىمدىن بۇيان ئەجدادلىرىمىز ياشاپ كەلگەن يۇرت ـ ماكانلىرىمىزنىڭ تەبىئىي مەنزىرىلىرى، ئاسمان جىسىملىرى (ئاي، كۈن، يۇلتۇز، نۇر، نۇرلار كۆرۈنۈشلىرى) ئۆسۈملۈك، ھايۋانات، جانلىق ـ جانسىز تەبىئەت كۆرۈنۈشلىرى، ئېتنىقاد، تارىخ، ئىجتىمائىي ھادىسىلەرگە ئائىت كۆرۈنۈشلەر، تۇرقلارنى كۆزنەك قىلىپ شەكىللەنگەن ۋە مەنبەلەر ئاساسىنى ھاسىل قىلغان. بىزگە ئايانكى، يۇرتىمىز ھەممە تەرىپىدىن ئاسمان پەلەك (قار ـ مۇز چوققىلىق) ئېگىز تاغلار بىلەن ئورىلىپ، چەكسىز ئورمان، چىمەن چادىلىرى، چۆل، قۇم، باياۋانلار، ئەڭ قەدىمىي يۇرتلار، شەھەر، دەريا، كۆل، ۋادىلار بىلەن شەكىل تاپقان ئالاھىدە كۆرۈنۈشلۈك زېمىندۇر. ئەنە شۇ تاغلار بىزنىڭ زېمىنىمىزنى، شۇ زېمىن ئەجدادلىرىمىزنى يارىتىپ، ئۆستۈرۈپ، ئاۋۇتۇپ، بالاغەتلەندۈرگەن سۈت ئانىلىرىمىزدۇر، تارىخىمىزنىڭ جېنى، قېنى ھەم بۆشۈكىدۇر. قەدىمىي ئەجدادلىرىمىز ئەنە شۇ قىممەتلىك مەنبەلەر، ئېنىقراق ئېيتقاندا، تەگرىتاغلىرىنى، ئالتاي، پامىر، قارا قۇرۇم، كۈئېنلۈن، ئالتۇن تاغ ئېگىزلىكلىرىنى تارىختا ياراتقۇچى خۇدالىق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ ئۇلۇغلاپ ئۇنى ئۆز ئارزۇ، بەخت، شۆھرەتلىرىنىڭ مەركىزىلىك سىمۋولى قىلىۋېلىشقان. ئىنسانلار جۈملىدىن ئەجدادلىرىمىز

تارىختا ساپالچىلىق مەدەنىيىتىگە قەدەم قويغان چاغلاردىمۇ بۇ ئارزۇ، بەخت سىمۋولىنى ئۆزلىرى كەشىپ قىلغان ساپال بۇيۇملارنىڭ تۇرقىلىرىدا ئىپادىلەشكەن. بۇ خىل تارىخىي قىسمەتلەر توغرىسىدا چىن كې «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1982 - يىلى 3 - سانىنىڭ 150 - بېتىدە مۇنداق يازىدۇ: «... قەدىمكى زامانداكى شىنجاڭنىڭ ئەمگەكچى خەلقى (ئۇيغۇرلار ئەلۋەتتە ــ ئا) تەتۇر ئۇچ بۇرجەكنى رەڭلىك نەقىش قىلىپ سىزىشتىن ئىبارەت بەدىئىي ۋاستە ئارقىلىق بۇ خىل رېئال تەبىئىي مەنزىرىنى ئەپچىللىك بىلەن كۆندۈرۈك ئىشلىتىدىغان ساپال قاچىلىرىدا كۆرسەتكەن، بەلكى ئۇستىلىق بىلەن رەڭلىك ساپال قاچىنىڭ ئەڭ يۇقىرى قىسمىدىكى ئېغىزىغا سىزىپ قارىلىق تاغلارنى تېخىمۇ ئېگىز قىلىپ كۆرسەتكەن. ئەمەلىي تۇرمۇشنى مەنبە قىلغان بۇ خىل بەدىئىي ئىجادىيەت ھەقىقەتەن كىشىنى قايىل قىلىدۇ...» دەرۋەقە بۇ ئۇچ بۇرجەكلەر دەل ئەنە شۇ ئېگىز تاغلارنىڭ سىمۋولىدۇر. كېيىنچە تەبىئىي پەنلەك راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا بۇ خىل ئۇچ بۇرجەكلەر تەدرىجىي ئۆزلىرىنىڭ قوللىنىلغان ئورۇنلاردا تەرەققىي قىلىپ ياي ئارقىلىق چىقىرىلغان گەۋدە ۋە گەۋدىنى چوققىغا تۇتاشقان ئورغۇچى ياي سىزىقىغا ئىگە مۇكەممەل گېيومېترىيەلىك شەكلىگە ئايلانغان. ئۇ مەزمۇت گەۋدە ۋە ھەيۋەتلىك چوققىغا ئىگە تاغنىڭ سىمۋولى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى كۆركەم ۋە گۈزەللىككىمۇ ئىگە بىمۇكەممەل شەكىلدۇر.

ئەڭ بۇرۇنقى ئۆي - ئىمارەتلىرىمىز، ــ دەپ يازىدۇ، ــ يولداش ھاجى مەتمۇسا ــ «*» شەكلىدىكى ياغاچ كەپە بولۇپ، بۇ خىل قۇرۇلما ئىنشائات مېخانىكىسى نەزەريىە ئىلمىدا گېيومېترىيەلىك شەكلى ئۆزگەرمەيدىغان سىستېما دەپ ئاتىلىپ، ئۇنىڭ تۇرغۇنلۇقى ئەڭ ياخشى ھېسابلىنىدۇ. «تۇركىي تىللار دىۋانى» دا كۆرسىتىلگەن تۆچ ئايىغ تۆمۇر ئوچاق، ئۈچ پۇتلۇق كۆرسى، قازان توختىتىش ئۈچۈن قويۇلغان ئوچاق ئۈستىدىكى ئۈچ نۇقتا، ئەنئەنىۋى ساپالچىلىقىمىزدىكى تەپ-

مە چاقلىق قۇرۇلما دەستىسى، ئۈچ پۇتلۇق داڭقان، ئۈچ پۇتلۇق چۆ-گۈن قاتارلىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى تۇرمۇش بۇيۇملىرىدىن قارا-غاندا ئۇلار تۇرغۇنلۇقى ئەڭ مەزمۇت، ئىشەنچلىك قۇرۇلمىنىڭ ئۈچ پۇتقا ئىگە بولىدىغانلىقىنى قەدىمدىلا يەكۈنلەپ ئۇنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئەمەلىي تۇرمۇشتا كەڭ كۆلەمدە قوللىنىپ ھازىرقى زامان گېئومېتـ-رىيەسىدىكى «بىر تۈز سىزىقتا ياتمايدىغان ئۈچ نۇقتا بىر تەكشىلىكنى بەلگىلەيدۇ...» دېگەن تېئورمىغا ئاساس سالغاندۇر. كېيىنچە ئىككى قەۋەتلىك ساتما ياكى قالىق ئۆي پەيدا بولغان... («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ئىچكى ژۇرنال 1986 ـ يىلى 10 ـ سان)

دېمەك، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئېتنىك ھۈنەر شەكىللـ-رىدىن بىخلىنىپ تەرەققىي قىلىپ مىللىي خاسلىق ئالاھىدىلىكىنى زادىلا يوقاتماي كەلگەن بۇ شەكىللەر مەنبەلىرى ـــ خۇددى جۇڭگـ-نىڭ ئاتاقلىق مىمارچىلىق تەتقىقاتچىسى ۋاڭ شىرىن ئەپەندى ئېيتقاـ-دەك: خەنزۇلارنىڭكىدىن پەرقلىنىدىغان، ئۆز تەرەققىيات يولى ۋە ئالاھىدىلىكىگە ئىگە شەكىللەردۇر. ۋاڭ شىرىن ئەپەندى يەنە مۇنداق يازىدۇ: «... ئۇنى زورمۇزور خەنزۇچە ئۇسلۇبتىكى مىمارچىلىققا چېـ-تىۋېلىشنىڭ ھاجىتى يوق...» («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاـ-تى»، ئىچكى ژۇرنال، 1986 ـ يىلى 10 ـ سان 12 ـ بەت)

شەكىللەرنىڭ ھاسىل بولۇش مەنبەسى، مەنبەلەرنىڭ ئاساسى ھەم بۇ خىل شەكىل مەنبەلەر ئاساسىدا مۇكەممەللەشكەن ئۇيغۇر مىمارچـ-لىقىنىڭ مۇكەممەل شەكىل قۇرۇلمىلىرى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئالتـۇن چاغلىرىغا كەلگەندە «نەمۇ كۆركەملىشىش، گۈللىنىش، كېيىنكى زامانلار ئۈچۈن ئۆرنەك بولۇش ۋە ئەڭ ئاممىۋىيلىشىش تەرەققىيات يو-لىغا يۈزلەنگەن. يەنى بۇ شەكىل پۈتۈن جەمئىيەتتە خانلىقنىڭ ھەشـ-مەلىك قۇرۇلۇشلىرىدىن تارتىپ تاكى مۇساپىرلارنىڭ تۇنەكخانىلىرـ-غىچە، يەر ئاستى، يەر ئۈستى، كۆچمە، كۆچكۈن، مۇقىم، مۇقىمسىز... ئىنسان تۇرار جايلىرىنىڭ ھەممە تەركىب تارماقلىرىغىچە ئىپادىلىنىپ تۇرىدىغان ماددىي، مەنىۋى ئادەت، ئۆرنەك ئۆلچىمى، خەلقنىڭ شەكىل

مىزانى بولۇپ ئومۇملاشتۇرۇلغان. شۇ زامانلاردىكى ئۆي ـ ماكان قۇـ رۇلمىلىرىنىڭ بۇ خىل گۈزەل شەكىل مىزانلىرى ۋە ئۆرنەكلىرى تـوغـ رىسىدا شۇ زامانلاردىن بىزگىچە يېتىپ كەلگەن بەزىبىر يازما خاتىرىـ لەرمۇ يوق ئەمەس. بۇ خىل خاتىرىلەرنىڭ مەزمۇن ئورتاقلىقى بىرەك بولۇپ، ئۇنىڭ يىغىنچاق تەرىپىنى مۇنداق قەلەملەشتۇرۇشكە بولىدۇ: ئۆمرىنى مەنە، ھەۋەس، نام ـ نىشان بىلەن ئۆتكۈزمەككە نىيەت قىلـ غۇچى، ئەجداد ئىزىنى باسقۇچى، مىراس تۇتقۇچى، نەسەب ـ ئەۋلادـ لىرىغا ئىز ـ نەمۇنە، تۆھپە ـ تەۋرۈكات بەخش ئەتكۈچى ھەم بـۇ خىل زۆرۈرىيەتلەرنى ئەجدادىي قەرز ـ مەجبۇرىيەت بىلگۈچى جەمئى سەئىدىل ئىقلىم (سەئىدىيە خانلىقى زامانى) ئەھلى يارانلىرىغا، ئۇلۇغ خانلارنىڭ شاپائەت، ئىلتىپات ھامىيلىقىدىن بەھرىلەنگۈچى جاھاـ سازلارنىڭ جەمئىسگە، جايىمىزنىڭ زامانى ئەۋۋەلىدىن زامانى ئاخىرىـ غىچە ئۇندۇرمە ئەنزىللىرى ھېسابلىنىدىغان قان ـ قېرىنداشلىرىمىزنىڭ جەمئى جەم ۋە يەككىلىرىگە تاكلا مەھشەرگىچە ۋاجىپ ھەم ۋەزىپە ھېسابلانغايكى، بىزنىڭ نەسىل ـ نەسەبلىرىمىز ئەزەلدىن ھازىرلا ئۆلـ دىغاندەك ئىبادەت قىلىدىغان، مەگگۈ ئۆلمەيدىغاندەك تىجارەت قىلىدىـ غان نەسەبتۇر. كۆرۈمسىز (كىشىلەرنىڭ ھۆزۈرى نەزەرلىرى چۈشمەيـ دىغان) قازىلارنى يەنى گەمە، گەرەم، ئۆگكۈر، يار تۆشۈكلىرى، سۈگگۈچ، ناباب ياپىلارنى، شۆھرەتكە نۇقسان، ھاياتقا خورلۇق، ئىنـ سانغا مالال بولىدىغان، سىدام، قاراڭغۇ، زىـ، زىمىستان، نەجىس خاـ نىلارنى، نادان، بېخىل بايلارنىڭ مال ـ ھايۋان ئېغىللىرىغا ئارىلىشىپ، ياندىشىپ تۇرغان ئىنسان تۆشۈكلىرىنى، دەل ـ دەرەخسىز، تەييار خارابە، مۇت ۋەخپە، تاشلانما... ياپىلارنى ماكان تۇتقۇچى كىشىلەرنىڭ ھەممىسى پاك زېمىنىمىز ئۈچۈن ھارام يۇك ھېسابلانغاي. خار، بىئېتىبار، ناخۇش، ئەقلى تۆرەلمىگەن كىشىلەر جۇملىسىدە قالغاي. ئۆي ـ جايىنى، تۇرار ـ كىرەر جاي ـ ماكانلىرىنى چىرايلىق، ئازادە ھەم كۆگۈللەرگە ھۆزۈر بېرىدىغان ھالەتتە تۇتماق، تەييارلىماق ھەر بىر ئىنسانىنىڭ ئاللاھ ئالدىدىكى، ئۇلۇغ زاماندارلار ئالدىدىكى، ھەر بىر جان ئالدىدىكى

قەرز ۋە زۆرۇرىيەتلىرىدۇر. بىز بۇ تەرىپاتتىكى «چىرايلىق»، «ئازا-دە»، «ھۆزۈر» سۆزلىرىنى ئرمۇمەن شۇ زامانلاردىكى مىمارچىلىقىمىز-نىڭ نەقىشلىنىش، گۈزەل، كۆركەم، پۇختا، باب ياسىلىش، پەردازلە-نىش ئۇقۇمىدىن چۈشىنىمىز.

3) پەرداز ۋە پەۋاز نەقىشلىرى

سەئىدىيە خانلىقى زامانلىرىدىن بۇيان، بىزنىڭ مىمارىكارلىق تۈر-مۇشلىرىمىزدا ساقلىنىپ كەلگەن ۋە كېلىۋاتقان ئۇيغۇرچە پەردار ۋە پەۋاز نەقىشلىرىنىڭ ھازىرقى چاغلاردىكى مىسالىي تۈرلىرىنى تۆۋەندە-كىچە يەنى شەۋلان، كۆپۈشەك، كەكلىك قېشى، قەنخىش، توقۇناق، زەنجىر، بادامچە، پىلتە، يازا، غۇنچە، زۇنجى، نەمۇيان، ناۋا، سۇفەر، شوتار غۇنچە، ئانار، چېچەك، مودەن، ئۈزۈم، سۇلا، شەددە، يورۇق، پىنچە، زەمبس، ئېسىلما، سەبدە، گۈنچە، مۇپەددەس، گۈلشەن، قوش-قۇراق، نەستە، كەلكۇن، بەنچە، بېلىق قاسرىقى، رىشات، ھۇنەن، شەم-شى، ھەشقىپىچەك، قەمەرچە، ساندۇقچە، گىزەك، تالا، يۇلتۇز، يوپۇر-ماق، تۇمارچە زەنجىر، پەتنۇس، قىيپاش زەنجىر، گۈل - گىياھ قاتار-لىق گېيومېترىيەلىك سىزىقلارنى سۈزمە قىلغان شەكىل - تۈرلەر بويىچە ئاتاپ ئۆتۈش مۇمكىن. مىمارىكارلىقىمىزنىڭ پەۋاز - گىرۇھ-ۋە قوندۇرۇلمىلىق ئورۇن، بۆلەكلىرىدە ئالاھىدە ئەھمىيەتلىك بولغان بۇ نەقىش شەكىللىرى ئۇمۇمەن بىر - بىرىگە ماسلاشتۇرۇلغان ياكى ئۆزگىچىرەك ماسلاشتۇرۇلغان ھالەتتە ھازىرقى چاغلاردىكى جامە، مەسچىت، خانىرە ئىمارەتلىرى، ئەسلەش، ئۇلۇغلاش قۇرۇلمىلىرى، ئايۋان، سارايلار، ئويۇن، ھۆزۈرى - تاماشىلار ئۈچۈن تەقلىنگەن شۆھرەتلىك ئىمارەتلەر، زال، كۈلۈب، تىياتىر بىنالىرى... گىلەمچىلىك، كۈلالچىلىق، كەشتىچىلىك، توقۇمچىلىق، باسما، ئويمىكەشلىك، زەر-گەرلىك، مىسكەرلىك، ياغاچچىلىق، قىرغۇچىلىق ھۇنەر - پەشمەتلىرى-مىزدە يەنىلا ئۆز قىممىتى بىلەن قەدىرلىنىپ ھەم ئىشلىتىلىپ كەلمەكتە.

7. سەئدىيە خانلىقى زامانىدىكى تېبابەتچىلىك

1) مەقسەت ئەنئەنىلىرى

ئىنسانلارنىڭ جىسمانىي ۋە مەنىۋى سالامەتلىكىنى ماددىي، مەنىۋى مەۋجۇدىيەت ئاممىلىرى بىلەن يېتىلدۈرۈش، قوغداش، قورامىغا يەتكۈزۈش — ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ تارىختىن بۇيانقى ئەقەللىي مەقسەت ئەنئەنىسىدۇر. تارىخىيي مەنبەلەرنىمزدىن ئايان بولۇشچە، بۇ خىل ئەنئەنىنىڭ بىزدە مىلادىيەدىن خېلى بۇرۇن شەكىللىنىپ، دۇنياۋى تېببىي پەن ماتارىپى خەزىنىسىدىن ئورۇن ئالغانلىقى مەلۇمدۇر. مىلادىيە 6 ـ، 7 ـ ئەسىرلەردە ئاسىيا تېببىي ئىلمىنىڭ ئەڭ ئالدىنقى دەسسەپ ئۇرلىرىدىن بىرى بولغان «يېڭى تۇزۇلگەن ئۆسۈملۈكلەر قامۇسى» (خەنزۇچە) دېگەن كىتابتا كۆرسىتىلىشچە: مۇشۇ كىتابتىكى 850 خىل دورا ئىچىدىكى 114 خىل قىممەتلىك دورا مىلادىيەدىن بۇرۇن ئۇيغۇر تېۋىپلىرى تاپقان، ياسىغان، ئەنئەنىۋى مۇھىم دورىلاردىن ئىبارەت بولغان... يەنە شۇ زامانلاردا تۇرپان، بېتىك — (گۇچۇڭ)، ئارا تۇرپ قاتارلىق جايلاردا ئۇيغۇر تېۋىپلىرى تېبابەت ۋە يېڭىنە سانجىپ داۋالايدىغان ئورۇنلارنى تەسىس قىلىپ، ئىلمىي داۋالاش بويىچە يۇقىرى ئۇنۇملەرنى ھاسىل قىلغان. تېببىي تەربىيەلەش ئورۇنلىرىنى قۇرۇپ ھۆكۈمالارنى تەربىيەلىگەن. مىلادىيە 8 ـ ئەسىرلەردە تېببىي تارىخ شەكىلدە يېزىلغان «ئۇيغۇر تېبابىتى ھۆججەتلىرى» دېگەن كىتابتىمۇ ئادەم بەدىنىنىڭ ئورگانىك بىر پۈتۈن گەۋدە ئىكەنلىكى، ئادەم-نىڭ تەبىئەت دۇنياسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ھەمدە كېسەلگە دۇچىگانلىقى قويۇش، داۋالاش قائىدىلىرى تەپسىلىي شەرھلەنگەن. مىللىي خاسلىق خاراكتېرى ئىنتايىن يۇقىرى بولغان بۇ كىتابتا، — دەپ يېزىلىدۇ «شىنجاڭ سەھىيەسى» ژۇرنىلىنىڭ 1982 ـ يىلى 1 ـ سان

16 ـ بېتىده، ـــ هايۋاناتلار ئىچكى ئەزالىرى، قانلىرى، كالا، قوي مۇڭگۈزلىرى، سۈيدۈك، سۈت ۋە سۈت بىلەن ياسالغان يېمەكلىكلەر، ئانار، ئەنجۈر، ھەر خىل مېۋە ـ چېۋە قاتارلىقلارنىڭ تېببىي داۋالاشتىكى رولى، پايدىسى، ئەھمىيىتى... ئىچكى ـ تاشقى كېسەللىكلەر، ئاياللار، بالىلار... بۆلۈم كېسەللىكلىرىنى ئايرىش، داۋالاش قائىدىلىرى... ئاساسىي جەھەتتىن مۇكەممەل بايان قىلىپ بېرىلگەن. ئۈيغۇر 13 ـ، 14 ـ ئەسىرلەردە تۈزۈلگەن كىلاسسىك تېببىي ئەسەر 36 تومىلۇق «مۇسۇلمان دورا رېتسېپلىرى» دىمۇ ئىچكى ـ تاشقى كېسەللىكلەر، ئاياللار، تۇغۇت، بالىلار كېسەللىكلىرى، روھىي كېسەللىكلەر، تېرە، بەش ئەزا بۆلۈم كېسەللىكلىرى، تېز قۇتقۇزۇش تەدبىرلىرى، ژۇسۇللىرى، غىزايى شىپالار، غىزالىنىش قائىدىلىرى، غىزالارنىڭ شىپالىق ئەھمىيەتلىرى، زەھەرلىنىش، يىلان، ھاشارات زەيىنداشلىقىنى داۋالاش، مال دوختۇرلۇق قائىدىلىرى، جاراھەت كېسەللىكلىرى، ئۇچەي، قورساق كېسەللىكلىرى، تېڭىقچىلىق، دورىلارنى دەملەش، قاينىتىپ تەييارلاش، بەدەننى قۇۋۇتلەش قائىدىلىرى، ھەر خىل مۇرەككەپ كېسەللىكلەر، چاقا ـ جاراھەتلەردىن زەھەرلىنىش، تەمرەتكە، مەقەت كېسەللىكلىرى، قۇرت كېسەللىكلىرى... ئالاھىدە شەرھلەنگەن. ھەم بۇ خىل كېسەللىكلەرنى بىلىش، داۋالاش، ساقايتىش، دورا تېپىش، تەييارلاش، ئىشلىتىش، تېببىي ئورۇن، مەنقۇلات، سايمانلارنى تەييارلاش، ئىشلىتىش، كېسەلدىن ساقلىنىش، قۇۋۇتلەش، مۇھىت، مۇداپىئە مەسىلىلىرىنى تەتقىق قىلىش، نەسىل كۆپەيتىش، خىللاشتۇرۇش قاتارلىق نۇرغۇن تېببىي ئىلىم مۇھاكىمىلىرى يەكۈنلەنگەن.

تارىختا تەدرىجىي مۇكەممەللەشكەن ئۇيغۇر تېبابىتى 13 ـــ 15 ـ ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ چاغاتايلار ئىلكىدە بولغان جايلىرىدا ئىنسانلارنىڭ تېببىي ئىجادىيەت خەزىنىسىگە ئايلانغان.

ـــ چاغاتاي ئوردىسىنىڭ باش دوختۇرى مەجىت، قۇبلاينىڭ باش

دوختۇرى يەھيالار، ــ دەپ يازىدۇ ھۆرمەتلىك ئابدۇللا تالىپمۇ ــ ئالمىلىق ۋە جانابالىقتا ئاچقان سۈنۈق كېسەللىكلىرىنى داۋالاش مەكتەپ-لىرى بىلەن مال دوختۇرلۇق مەكتەپلىرى نۇرغۇن شاگىرتلار (دوخ-تۇرلار) نى يېتىشتۇرگەن. بۇ دوختۇرلار سىر دەريا ۋادىسىدىن تارتىپ تاكى خۇاڭخې ۋادىسىغىچە يۇرۇپ بىمالال ۋىراچلىق ۋە تېڭىقچىلىق قىلغان. «جۇڭگولۇ» ناملىق تېببىي ئەسەردە قۇبلايخانلىك باش دوخ-تۇرى يەھيانلىك ئېچىتقۇ دوربىسىنى كەشىپ قىلىپ، سۆچۈەندە پەيدا بولغان قورقۇنچلۇق ۋابا كېسىلىنى ساقايتقانلىقى بايان قىلىنغان. شۇ كىتابنىڭ 22 ـ تومىدا يەنە مۇنداق تەسۋىرىي پاكىتلار يېزىلغان: رىن چاۋ دېگەن كىشى ئېيتىدۇ: «يىگىچياڭ ئەگمىسى يېنىدا بىر كىشىنىڭ ئېتى قورسىقى كۆپۈپ يېتىپ قالغانكەن، بىر ئۇيغۇر دوختۇر كەلدى ـ دە، ئاتنىڭ يوتىسىدىن بىر نېمىنى كېسىۋەتتى، ھايال بولماي ئات ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى. ئىچكىرىگە كىرىپ تىجارەت قىلىدىغان بىر نەچچە مىڭ سودىگەر قاتاردا ئۇيغۇر تېۋىپلىرىمۇ كۆپ ئىدى. ئۇلار بېيجىڭ قاتارلىق جايلاردا نۇرغۇن دوربىخانىلارنى ئاچقان ۋە داۋالاش ئورۇنلىرىنىمۇ قۇرغان. بۇ دوربىخانىلاردا سېرىق قۇيرۇقلۇق ھ، ەننىڭ ئەزالىرىدىن ياسالغان قىممەتلىك دورىلار بار ئىدى. بۇ دورىلار ئادەمنى سەمرىتىش، سوغۇق يەلنى ھەيدەش خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىگە ئىدى. ياز كۈنلىرى دوربىخانىلاردا قېمىز سېتىلاتتى. قېمىز بولسا قېرىلىقنى كەتكۈزۈپ ئادەم ئورگانىزمىنى، بولۇپمۇ ئۆپكە بىلەن يۈرەكنى ياشارتىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە ئىدى...» («ئۇيغۇر مائارىپى تارىخىدىن ئو-چېركلار»، 67 ـ، 68 ـ بەتلەر).

تارىختىكى تېببابەتچىلىكىمىزنىڭ بۇ خىل قىممىتى بىلەن ئىجتىمائىي ئۇنۇم ئەنئەنىسى خۇددى بەزىبىر سەلبىيەتچى ــ (ئىنسانىلار ئۆمرىنى ئىلاھىي تەقدىرچىلىك نۇقتىسىنىلا شەرھلىگۈچى) «ھۆكۈما» «تارىخ-چى»لار تەكىتلەشكەندەك: «ئىلاھىيەت سەۋەبكارلىقى» يەنى «دۇئا»، «ئايەت»، «مازار»، «جىن» ياكى «ئوچۇق»، «قارغىش»، «پىرە»،

«دۇرۇت نجاد»، «سەدىقە ـ پېتىر»، «پال»، «نجاد» كارلىقى بىلەن ئەمەس، بەلكى نەچچە مىڭ يىللىق ئىلمىي تەجرىبىلەر ئاساسىدا ھاسىل بولغان، ماددىي مەۋجۇدىيەت ئامىللىرىغا تايانغان، ئەجدادلىرىمىزنىڭ تەقدىرىدە ھەل قىلغۇچ ماددىي قۇۋۋەت، ھاياتلىق ـ ھۆددىگەرلىك روھىنى ئۆتەيدىغان كەلگۈسى ئىلمىي ئەنئەنىدۇر. ئوزۇق ـ تۇلۇك، قۇۋۋەت، ھەرىكەت، ساقلىنىش، مۇھىت، تازىلىق، تەسىر، ئىرسىيەت، نەسىل، دورا ـ دەرمەك، داۋالاش، پەرۋىش، ئاسراش، پەرز، ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت، ئادەت، تۇرمۇش، كەسىپ، ھادىسە... ۋاستىلىرىنى داۋالاش، بىر تەرەپ قىلىش ۋاستىسى قىلغان بۇ خىل ئىلمىي ئەنئەنە توغرىسىدا مۇتەخەسسىس شېن شې «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1980 ـ يىلى 30 ـ ئىيۇل سانىدىكى ماقالىسىدا مۇنداق يازىدۇ: «... شىنجاڭ-نىڭ (ئۇيغۇرلارنىڭ دېمەكچى ــ ئا) ئەنئەنىۋى داۋالاش ۋە دورىگەرلىك ئىلمى ئاھەنزۇ، زاگزۇ قاتارلىق قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ جەۋھەرلىرىنىمۇ قوبۇل قىلغان. غەربنىڭ تەسىرىنىمۇ ئالغان... ئۇيغۇر تېۋىپلىرى كېسەلنى داۋالاشتا، قاراش، ئاڭلاش، سوراش، تومۇر تۇتۇشنى، دورا ئىشلىتىشتە «شاھ، ۋەزىر يارداملىق، ئەلچى»نى تەكىتلەپ كەلگەن. ھىندىستان، ئەرەبستان تەرەپلەردىن كىرگەن دورا ماتېرىياللىرىنى، رېتسىپىلارنى قوللانغان... ئەپيۇن، ھىن، پىستە قاتارلىق قىممەت دورىلار ئېچكىرىگە شىنجاڭدىن كىرگەن...»

تەنەپپۇسلۇق سوۋغاتلار

ئۇلۇغ ئەدىب نەۋائى «مەھبۇبۇلقۇلۇب» تا مۇنداق يازىدۇ:

«... تېۋىپ ئۆز كەسپىگە ماھىر بولۇشى، كېسەللەرگە شەپقەتلىك بولۇشى، مەجازى مۇلايىم بولۇشى، ھۆكۈمالارنىڭ سۆزىگە ئەگىشىپ خىزمەت قىلىدىغان بولۇشى، سۆزلىرى يۇمشاق ۋە كۆڭۈل ئايايدىغان بولۇشى، ئۆزى خۇش خۇي ۋە خۇش رۇي بولۇشى لازىم. شەپقەتلىك ماھىر تېۋىپنى ئېيسا رەسۇللاھقا ئوخشىتىشقا بولىدۇكى: ئېيسا ئەلەي-

هەسسالام دۇئا بىلەن چىققان جاننى تەنگە كىرگۈزگەن بولسا، ماھىر تېۋىپ چىقىپ كېتىۋاتقان جاننى داۋا بىلەن توسۇپ قالالايدۇ. مۇنداق تېۋىپنىڭ يۈزى كېسەلنىڭ كۆڭلىگە، سۆزى كېسەلنىڭ جېنىغا كۈچ بېرىدۇ. ئۇنىڭ ھەر تىنىقى ۋە باسقان قەدىمى كېسەلنى ساقايتىش ئۈچۈن بولىدۇ. ئۇنىڭ بەرگەن دورىسى ئابىھايات-تا ئوخشاش، ئۇ زىننىڭ كۆرۈنۈشى خىزىر نىجادقا ئوخشاش بولىدۇ. ئەگەر تېۋىپ ئۆز كەسىپىدە ماھىر بولۇپ، بەدخۇي، بىپەرۋا، گېپى سوغۇق بولسا، ئەگەرچە كېسەلگە بىر تەرەپتىن داۋا قىلسا، نەچچە تەرەپتىن كېسەلنىڭ مەجەزىنى ئۆزگەرتىۋېتىدۇ. نادان تېۋىپ جاللاتنىڭ شاگىرتى بولۇپ، ئۇ (جاللات) تىغ بىلەن ئادەم ئۆلتۈرسە، بۇ (تېۋىپ) زەھەر بىلەن ئادەم ئۆلتۈرىدۇ. جاللات بۇنىڭدىن ياخشىراقكى، ئۇ گۇناھكارنى ئۆلتۈرىدۇ. نادان تېۋىپ گۇناھسىز ئادەمنى ئۆلتۈرىدۇ. شۇڭا ھېچبىر ئادەم نادان تېۋىپ ئالدىدا خار بولمىسۇن... مۇلايىم سۆزلۈك ماھىر تېۋىپ — بەدەنىنىڭ ئاغرىقىغا داۋادۇر. بەدخۇي، نادان تېۋىپ خەلقنىڭ جېنىغا بالادۇر...»

2) تارىخىمىزدىكى تېببىي تەدبىرلەر ۋە تېببىي تەۋسىيەلەر

ھىجرىيە 1299 ـ يىلى يەنى مىلادىيە 1881 ـ يىلى گەنتراپىدا يەكەنلىك تېببىي ئۆلىما لوقمان ھەزرىتىم دېگەن كىشى تەرىپىدىن قايتا رەتلىنىپ توپلام قىلىنغان «ھۆكۈما تەسنىپلىرى»[1] — (تېببىي ھۆكۈمالارنىڭ تەۋسىيە ـ نەسىھەتلىرى — ئا) ماۋزۇلۇق تېبابەتچىلىك قولىيازمىلار توپلىمىدىكى ئەسلەنمىلەردىن ۋە باشقا يەرلىك تېببىي تا-

① «ھۆكۈما تەسنىپلىرى» — 1881 ـ يىللىرى ئەتراپىدا يەكەنلىك لوقمان ئارسلانى ئىسىملىك بىر تېۋىپ (يەكەن ئارسلانباغلىق تېببىي ئالىم لوقمان ھەزرىتىم — ئا) تەرىپىدىن رەتلەپ توپلام قىلىنغان تېببىي قولىيازما. بۇ توپلامدا 16 ـ ئەسىردىن 19 ـ ئەسىرگىچە بولغان ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىگە دائىر بىر قىسىم ماتېرىياللار، رېتسېپلار، تېببىي ھېكايىلەر، رىۋايەتلەر، ۋەسىيەتنامىلەر، شۇ زامانلاردىكى بىر قىسىم داۋالاش ئورۇنلىرى، مەشھۇر تېۋىپلار ۋەقەلىكلىرى، ھەر خىل زامانداشلىكى ھەر خىل كېسەللىكلەرنىڭ ئەلگە كەلتۈرگەن رەخمەتلىرى ۋە باشقا تېببىي ھادىسىلەر خاتىرىلەنگەن.

ربخ ماتېريياللىرىدىن بىلىشىمىزچە: 16 ـ ئەسىر سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئالتۇن چاغلىرىغا كەلگەندە ئۇيغۇر تېبابىتى بىر مەزگىللىك گۈللىنىش (يېڭىلىنىش، مۇكەممەللىشىش، يەنمۇ ئىلمىيلىشىش، ئىجتىمائىي ئۆر-لەش، شۆھرەتلىنىش، جەريانلىرىنى ھاسىل قىلغان. شۇ دەۋر تۈزۈمى-نىڭ خاسىيىتى، مەدىنى ۋە ھامىيلىقى بىلەن گۈللىنىش دەۋرىگە كىر-گەن بۇ تېبابەتچىلىكنىڭ ئالاھىدە ئەۋزەل ئىپادە ـ ئالامەت ساھەلىرىنى تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا ئىخچاملاش مۇمكىن:

1) ئىلمىي تېبابەت كۇچلىرىگە ھەم تېبابەتچىلىك خىزمەت ساھە-لىرىگە بولغان ئېتىبارنى ئاشۇرۇش، تېببىي مۇئەسسەسە، مۇلازىم تار-ماقلىرىنى قۇرۇش، كۇچەيتىش ـــ قىسقىسى تېببىي ساھەنى خانلىقنىڭ ئەڭ ئېتىبارلىق ساھەلىرى قاتارىدا تۇتۇشتەك بىر يۇرۇش ئىشلار جانلاندۇرۇلغان. تېگىشلىك تېببىي تەرتىپلەر، تۈزۈملەر، زۆرۇرىيەتلەر تىكلەنگەن، تەكتىلەنگەن، بۇ ھەقتىكى تەرغىباتلار كۇچەيتىلگەن. «ھۆكۈما تەسنىپلىرى»نىڭ تېببىي ۋاجىباتلار توغرىسىدىكى بايانلار قىسمىدا بۇ خىل ئىجابىي ۋەزىيەت توغرىسىدا مۇنداق تەرىپلەر تەكىت-لەنگەن: «... ئەزىزانلار دەۋرى دەۋران سۈرگەن زامانلاردا تېببىي ئەللامە[1] لەر، جەررايلار[2]، ھۆكۈما ـ شىپاگەرلەر[3]، دورا ـ گىياھگەر-لەر[4]، باقشاگەرلەر[5]، ئاقتەگەرلەر[6]... ئالاھازەل ئەلنىڭ ئەزىزانلىرى، يۇرتنىڭ خىزمە ـ خەزىنىلىرى، ئاللاھ نۇسىبەت ـ ئىنايەت ئاتا قىلغان دانىشمەنلەر... دېيىلەر ئەردىلەر... تۆت تۆرنىڭ تۆردارلىرى[7] (ۋەزىرل

① «ئەللامە» ـــ ئالىم.

② «جەراي» ـــ ۋراچ.

③ «ھۆكۈما ـ شىپاگەر» ـــ تېۋىپ، دوختۇر.

④ «دورا ـ گىياھگەر» ـــ تۆۋملۇك ۋە باشقا دورىلىق ماتېرىيالدىن دورا تەييارلىغۇچى دورىگەر.

⑤ «باقشاگەر» ـــ مال، قۇش داۋالىغۇچى.

⑥ «ئاقتەگەر» ـــ ھەربىيگە، تىرانسپورتقا، ئىسلەپچىقىرىش، نۇرمۇشقا ھاجەتلىك ئات، ئېشەك، ئۇلاغلارنى يېتىستۈرگۈچى؛ ئاختا قىلغۇچى، داۋالىغۇچىلارنى ئىلمىي يېتەكلەش خىزمىتىنى ئىشلىگۈچى ئۇستام.

⑦ «تۆت تۆرنىڭ تۆردارلىرى» ـــ خانلىقنىڭ، خەلقنىڭ، ئاتلىنىڭ، سورۇنىنىڭ (ئەڭ يۇقىرى ھۆر-مەتلى) بولىدىغان ئەزىز، ھۆرمەتلىك كىشىلەر.

ئەزەم، پازىل ئۆلىما، ھاكىم ـ ھۆكۈمدار، قازى ـ قۇززاتلار قاتارىدىكى يۇقىرى ئورۇن) دەر ئەردىلەر... گۇفتار جولۇس ئابدۇرەشىدخان ئىبنى سۇلتان سەئىدخان ئەنە رەللاھۇ بۇرھانەھۇ ئەمرى ۋاجىپ قىلىپدۇر. لەركى: «ئوغۇللىرىم تېۋىپ ـ ھۆكۈمالارنى ئۇستاز، ئۇلۇغ بىلگەي، ئىلتىپاتتا ھۆرمەت، ئېتىبارلاردا ئۇلارغا يار ـ مەدەت بولغاي... پىر ياران، كاتتا ـ كىچىك، پېقىر ـ مىسكىن، ياساۋۇل ـ سەرباز، پىداكار ـ پەرمانبەردارلارنىڭ جىمىسى ئەللامە، ھۆكۈما، ئەھلى ئىلىم... ھاياتنى ھەممىدىن غەنىمەت بىلگۈچى كارامەتكار مۇنەججىملەرنىڭ خاسىيەتلىك تەلىملىرىگە بېقىنغاي، ئۇلارنى ئۇلۇغلىغاي، نەزەرلىرىدىن ئۆتكەي، دۇئا، شىپا ـ شاپائەتلىرىدىن يىراقلاشمىغاي، باشلىرىدا كۆتۈرگەي، ئەمن، پاراغەتلىك، مالالسز، مەشغۇل ـ ئىستەك، مەئىشەت، رىزقى ئامەتلىرىنىڭ ئېشىپ بېرىشلىرىغا، كەسپىي ھەۋەس، شىجائەتلىرىنىڭ راۋاجىغا يار ـ ھەمدەم بولغاي...»

16 ـ ئەسىر سەئىدىيە خانلىرىنىڭ بۇ خىل قىممەتلىك تېببىي مەۋقەلىرى تۈپەيلىدىن، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىرى ئەڭ ئالدى بىلەن جەمئىيەتتە تېبابەتچىلىك تۈرلىرىنى ھاكىمىيەت ھامىيلىقى بىلەن بەرپا قىلىش، كېڭەيتىش، ئىجتىمائىي رولىنى جانلاندۇرۇش ئىشلىرىنى كۈچەيتكەن. نەتىجىدە، شۇ جەمئىيەتنىڭ بارلىق قاتلام، تەركىبلىرىدە (سىياسىي، ئىجتىمائىي، دىنىي، مەمۇرىي، كەسپىي ساھەلەرنىڭ ھەممىسىدە) تېببىي داۋالاش، تېببىي دورىگەرلىك، تېببىي مۇداپىئە، تېببىي تەپتىشلىك، تېببىي مائارىپ، تېببىي قانۇن، تېببىي نازارەت، تېببىي تەرغىبات، تېببىي تەتقىقات، تېبىي ئالاقە ۋە تېببىي مۇلازىمەت تەركىبلىرى بىلەن بىر يۈرۈش مۇكەممەل يۈرۈشلەشكەن تېبابەتچىلىك ئاپپارات، ئورۇن، تۈرلىرى تىكلىنىپ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئاز كەم بىر ئەسىرلىك گۈللىنىش جەريانلىرىغا ھەل قىلغۇچ تۆھپە، مېسۇئىلەر سىڭدۈرۈلگەن. بەزىبىر تارىخىي مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشچە، 1590ـ يىللاردا سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان جايلاردىكى 914

مەھكىمە شەرئىي، 10 مىڭدىن ئارتۇق يېزا، بازار، مەدرىسە، چوڭ ساراي، بەندەرلەردە مەخسۇس مەلىكىك كەسپىي تېببىيخانىلار (تېببىي ئورۇن - پونكىت، تارماقلار) ئىشلەپ تۇرغان. توققۇز بەندەر (خانلىق چېگرا سىدىن رەسمىيەتلىك كىرىپ - چىقىش ئېغىزلىرى)دە داۋالاش، تەكشۈرۈش، نازارەت قىلىش، باشقۇرۇش، چەكلەشلەر بويىچە قانۇنىي ۋەزىپىلەرنى ئۆتەيدىغان مۇئەللىم تېببىي قاراۋۇلخانىلار ۋەزىپە ئۆتەگەن. بارا ق ھەربىي، مۇلكىي، خارجى، كەسپىي ئورۇن، ساھە، تارماقلارنىڭ ھەممىسىدە تېببىي شىپاگەرلەر تەخ تۇرىدىغان ئاسايىشلىق ۋەزىيەت ھۆكۈم سۈرگەن. تېببىي رەسمىيەتلەر، جاھاز، ئورۇن، مەبلەغ، مالىيە، مەمۇرىي مۇلازىمەت نۇقتىلىرى جەھەتتىكى مەسىلىلەر ياخشى ھەل قىلىنىپ بارغان. بۇ خىل تېببىي قۇرۇلمىلار بىلەن يېتەكچى تېببىي ئەللامە، ھۆكۈمالارنىڭ شۇ چاغلاردىكى تېببىي خىزمەت ۋە تېببىي تەرغىبات مەۋقەلىرى توغرىسىدا «ھۆكۈما تەسىپلىرى» نىڭ تېببىي دەۋەتلەر قىسمىدىن مۇنداق گەپلەرنى ئوقۇيمىز:

... .

— قانداق جايغا بارمىغۇلۇق ۋە تۇرمىغۇلۇق؟

— ھاياتلىق ئىززەت - غۇرۇرى تۆۋەن، تەبىئىتى ئەش، ھۆكۈمادىن يىراق - خەۋەرسىز، ھېپىز سەھەت بولمىغان... زېھنىسىز ئىنسانلار جايلىرىغا ۋە جايلىرىدا!

— ئەر زەبۇندۇر؟

— خەلقى ھەمىشە رەنجۇ - ئەلەم، دەردى بىمارچىلىقتا ئۆتىدىغان، تېۋىپ - ھۆكۈمالىرى يوق ياكى كېرەكسىز، ئەمىن، تىنچلىق، ئەرزانلىق بولمىغان، ھېپىز سەھەتسىز ماكان!

— خارابچىلىق، بەدبەختلىك نەدىن كېلۈر؟

— مەرەزلەشكەن جاي ۋە تىرىكلىكتىن — (تۇرمۇش ئادىتىگە تاقىلىق ئۆزلەشمىگەن، تېبابەت ئىخلاسى يوق، مۇھىتى نەجىس، ئادەت - قىلىقلىرى زەئىپ، ئىشتىھا غۇرۇرى پەس، لەززەت سېزىمى تۆۋەن،

مۇددىئاسى گال، ھالال - ھارام، نەجىس - پاكلىق توغرىسىدا پەرق پەمى يوق ئادەملەر ۋە تىرىكلەر ماكانلىرىدىن دېمەكچى — ئا.

— بەد بەختلىك نېمىدۇر؟

— ياشلىقنى قېرىلىقتىن ئىلگىرى، ساقلىقنى كېسەللىكتىن ئىلگىرى، پاراغەتنى مەشغۇلاتتىن ئىلگىرى، بايلىقنى گادايلىقتىن ئىلگىرى غەنىمەت بىلمەسلىك.

— دەردنىڭ خەزىنىسى نەدە؟

— نادانلىق، نەجسلىق قويۇق يەردە!

— ئىنسان كىم ۋە نېمىدىن ھەزەر ئەيلىشى كېرەك؟

— نادانىدىن، تەربىيەتسىزلىكتىن.

— تىرىكلىكنىڭ تۇپ يىلتىزى نېمە؟

— ھەرىكەت، قۇۋۋەت، ھېپىز سەھەت — (سەھىيە - نازىلىق)، خاتىرجەملىك، ئۇمىد، ئىرادە.

— قانداق كىشى كەم رىزىق، بىئېتىبار بولۇر؟

— ھورۇن، قاسماق، يالغانچى، ھەسەتخور، تۇن كۆگۈل، ھۆرىتى ئادەمىيلەر (ئاللاھ بۇنداقلارنى بەندەم، پەيغەمبىرىم ئۇممىتىم، ئادەمزات قۇر - قاتارىم دېمىگەيلەر — ئا)

... ...

بەزىبىر تارىخىي مەنبەلەردىن بىلىشىمىزچە، شۇ زامانلارنىڭ ھامىيلىقى، رىغبەت - مەدەتلىرى بىلەن مۇكەممەل تەشكىلىي قۇرۇلمىلارغا ئۇيۇشقان ئۇيغۇر تىبابەتچىلىرى جەمئىيەتتە يۇقىرىقىدەك ھۆرمەت شەبنۇسلىرى بىلەن شۆھرەتلىنىپلا قالماستىن، بەلكى يەنمۇ نۇرغۇنلىغان ئىجتىمائىي تىببىي مىزان، مەجبۇرىيەتلەرنمۇ شۇ زامانلارنىڭ ھاكىمىيەت كۈچى، جامائەت كۈچى، تىببىي ساھە كۈچلىرىنىڭ تىببىي خىزمەت تۈزۈملىرىگە، جەمئىيەتنىڭ، خەلقنىڭ تىببىي ۋاجىپ - مەجبۇرىيەت مىزانلىرىغا سىڭدۈرۈشتەك دانىشمەنلىك پاراسەتلىرىنى نامايان

قىلىشقا مۇۋەپپەق بولۇشقان. مەگگۈلۈك ئىجتىمائىي تېببىي تۈزۈملەر (ھاياتلىق ۋاجىپلىرى، ئىنسانلارنىڭ مۇتلەق مەجبۇرىيەتلىرى) سۈپەتتىدە يولغا قويۇلغان شۇ زامان ھېپىز سەھەت قائىدە ـ تۈزۈملىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ تەشەببۇس، تەۋسىيە ۋە زۆرۈرىيەت رامكىلىرى ـــ مەسلەن، سۈنى، رىزقىنى، ماكانىنى، مۇھىتنى، تىرىكچىلىكىنى، كەسپىنى، ۋاستىلەر (قورال ـ ياراغ، مال ـ ۋاران ھەم ئۇنىڭ مەنبە ـ ئورۇنلىرى) نى، بەدەننى، لىباسنى، بىساتنى، تۇرمۇشنى پاك ئۆتكۈزۈش، تۇتۇش، ساقلاش، ئىشلىتىش توغرىسىدىكى تەشەببۇس، تەۋسىيەلەر ئىنسانىيەت جەمئىيىتى ئۈچۈن ھەر قاچان ئوخشاشلا ببباھا ئۇلۇغ مەنىۋى تەلەپنامىلەردۇر، ئەلۋەتتە. شۇ چاغلاردىكى جىمكى (ھەر دەرىجىلىك، ھەر خىل) ھاكىمىيەت تەشكىللىرىدە، دىنىي، ئىجتىمائىي مەھكىمىلەرنىڭ ھەممىسىدە ۋە ھەر قانداقدا ھەم بارلىق ئەل ـ يۇرت مۇھەسسە ـ ماداراچىلىق سورۇنلىرىدا ھاكىمىيەت كۈچى، خەلق كۈچى، تېبابەت كۈچلىرى ۋاستىچىلىقى بىلەن قەتئىي جارى بولۇپ تۇرغان تېببىي نىزام ـ تۈزۈم، ئادەتلەر ئىچىدە كېسەل ـ كېسەلمەنلەرنى، بىمار ـ ئەر جەمەنلەرنى، قېرى ـ ياشانغانلارنى، پەرزەنت ـ بالاغەتسىزلەرنى، ھاملىدار ئاناىلارنى، جىنسىي دەردمەنلەرنى، روھىي ناتۇانلارنى خورلىماسلىق، ئۇلارغا خەيرخاھلىق قىلىش، تېۋىپ ـ ھۆكۈمالارنىڭ شەپقەت ـ شاپائەتىنى دوست تۇتقان تېببىي ياران ـ مەسلىھەتداشلارنى ھۆرمەتلەش، تېببىي ئەخلاقنى قەدىرلەش، تېببىي تۇرمۇش ئادەتلىرىگە ئىيلە قىلىش. تېببىي مەجبۇرىيەتلەرنى ئاڭلىق ئورۇنداش قاتارلىق نۇرغۇن مەسىلىلەر قاتتىق تەكىتلەنگەن تېببىي ئادەت ـ مەجبۇرىيەتلىرىمىز ئاز ئەمەستۇ. ھەر خىل ئۇچرىشىش، ئىزدىنىش، ئەسلىشىلىرىمىزنىڭ تۇنجى تال قەدىمىنى تېببىي ئاساسىشلىق ئارزۇسىدىن باشلاش، ئىپادىلەش (ئېسەنلىشىش)، مەسىلەن: «تەنلىرى ساق، ئۆي ئىچى تىنچلىق، ئورۇق ـ تۇغقانلار سالامەتمۇ؟» دېگەندەك تال ئادىتى بىلەن سالام ـ سەھەت قەدىمىنى باشلاش ئەنە شۇنداق ئېسىل تېببىي

تۇرمۇش ئادەتلىرىمىزدىن بىر تەمۇنەدۇر. پېقىر بۇنىڭغا ئاتاپ بۇنداق بىر نەزم پۈتتۈم:

بىراۋلار ئىزدىشەر تائام گېپىن قىلىشپ،
بىراۋلار ئىزدىشەر دۇنيا دەپىن دېيىشپ.
بىراۋلار ئىزدىشەر دۇئا ـ ئىشان بېرىشپ،
بىز خەقچۇ ئەزەلدىن تائەبەدكىچە،
ئۆتىمىز ساقلىقتىن دېرەك ئىزدىشپ.

«كىشىنىڭ ئۆلۈمىنى تىلىگۈچە، ئۆزۈڭنىڭ ئۆمرىنى تىلە» دېگەندەك غايىۋى مەۋقە، ھەر قانداق كىشىلگە شىپالىق تىلەش، يوقلاش، زىيارەت قىلىش، دورا ـ شىپالىق ئىلتىپاتلارنى ئاتا قىلىش، كىشىلەننى روھىي ئەرەجدىن ۋە ماددىي، مەنىۋى خاپىلىق ۋە غەم ـ غۇسسىدىن خالاسلاندۇرۇش، ئىچ ئاغرىتىش، خورلىماسلىق، دەككە ـ دەشنام بەرمەسلىك، كۆڭلىنى كۆتۈرۈش، ۋەھىمە قىلماسلىقتەك نۇرغۇنلىغان ئىسسىل قىلىق ۋە كەيپىياتلىرىمىز بىزنىڭ تارىختىن ساقلىنىپ كەلگەن تېببىي ـ سەھىيە ئەخلاقىمىزدىن تامچىلاردۇر.

2) سەئىدىيە خانلىقى زامانىدا تېببىي داۋالاش، ساقلىقنى ساقلاش، تېببىي دورىگەرلىك كۆرۈنەرلىك جانلاندۇرۇلغان ھەم بۇ ساھەدە يېڭىدىن ـ يېڭى سەۋىيەلەر يارىتىلغان. كىشىلەنلەرگە نىسبەتەن مۇۋاپىق روھىي ئاسايىشلىق ئاتا قىلىش، بەدەننى قۇۋۋەتلەش، ئىچكى تەرەپتىن دورا ئىچكۈزۈش، تاشقى تەرەپتىن دورا ئىشلىتىش، كۈنگە سېلىش، تەرلىتىش، يۇيۇندۇرۇش، مۇۋاپىق ئوزۇقلاندۇرۇش، پەرھىز تۇتۇش، ھاراق ـ شاراب، چېكىملىكلەردىن چەكلەش، مۇۋاپىق ھەرىكەت قىلدۇرۇش، تازىلىقنى ياخشىلاش، بەدەننى نورمال تۇتۇش، ئۇمىدلەندۇرۇش، شادلاندۇرۇش، مۇدايىئەلىنىش قاتارلىق ئەڭ ئۇنۇملۇك ماددىي، مەنىۋى سالامەتلىك ئاممىلىرى بىلەن تەركىبلەنگەن بۇ خىل ئىجتىمائىي تېببىي سەۋىيەنى مەلۇم مەنىدىن ئالغاندا، شۇ زامانلارغا

نسبەتەن دۇنياۋى ئىلغار دۇنياۋى تېببىي سەۋىيەلەر قاتارىدىن ئاتاشقا بولاتتى. بۇ بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز تارىختىن بېرى كۆنۈپ، ئادەتلىنىپ كەلگەن سەۋىيەدۇر.

تەنەپپۇسلۇق سوۋغاتلاردىن

— ئۆلۈمنىڭ ئالدىنى ئېلىش مۇمكىنمۇ؟ — دەپ سوراپتۇ بىر شەھەرلىك كىشى.

— بۇ سوئالغا جاۋاب بېرىش مۇمكىن، — دەپتۇ ئېبىن سىنا، — ئۆلۈمنى داۋالاشنى بىلمەيمەن، ئەمما ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، ئۆمۈرنى ئۇزارتىش يوللىرىنى بىلىمەن.

— شۇنى ماڭا ئۆگىتىپ قويساڭ! — دەپ چىڭ تۇرۇۋاپتۇ هېلىقى كىشى. ئېبىن سىنا:

— مەيلى ئۆگىتىپ قويسام قويماي. سەن مەن بىلەن ئۆزۈم كۆكەرتكەن باغقا كىرىسەن. باغدا ساڭا ئۆمۈرنى ئۇزارتىدىغان دورا بېرەمەن، — دەپتۇ ۋە هېلىقى كىشىنى باشلاپ ئۆز بېغىغا ئېلىپ كىرىپتۇ، قولىغا بىر تۇپ چىنار كۆچىتى بىلەن نەشپۈت كۆچىتىنى بېرىپ:

— مانا بۇ چىنار كۆچىتىنى ۋايىگە يەتكۈزۈپ، ئۇنىڭ شاخ ـ يوغاچلىرىدا ئۆزۈڭگە ئوي سالسەن، ماۋۇ نەشپۈت كۆچىتىنى بولسا مېۋىگە كىرگۈزۈپ، مېنى نەشپۈت يېيىشكە چاقىرىسەن، شۇ چاغدا مەندىن ئۆمۈرنى ئۇزارتىدىغان دورىنى ئالسەن، — دەپتۇ.

شەھەرلىك كىشى چىنارنى ئۆستۈرۈپ ئوي سالماقچى، نەشپۈتنى مېۋىگە كىرگۈزۈپ هوسۇل تويغا ئېبىن سىنانى چاقىرماقچى بولۇپ يۈرۈۋېرىپتۇ. مېهنەت كەينىدىن مېهنەت قىلىۋېرىپ هايات زوق ـ شەۋقى بىلەن ياشاپتۇ. مۇشۇنداق قىلىپ ئۇ يۈز ياشتىنمۇ ئېشىپ كەتكەنلىكىنى ئۆزىمۇ بىلمەي قاپتۇ.

قىسسەدىن هىسسە، بۇ ئۈمىدلىك دۇنيا ئىكەن، ئۈمىد قىلغان مۇرادىغا يېتىدۇ. نائۈمىد ئۆز ئايىغىدا يۇتىدۇ. ياخشى نىيەتلىك بولايلى.

(«ئەللامىلەر ئىبرەتى» دىن)

بۇ خىل سەۋىبە - ئامىللار — شۇ زامانلار تارىخىدا تەسەۋۋۇپ ھۆكۈمالىرى «دەۋا» قىلىشقان «دىنىي ئىجادلىق ئامىللىرى» (سۈپكۆچ — «پىرىم شپا»، «مازار شپا»، «ئايىتى شپا»، «باقىشى ئامىل»، «ئادەم بەقۇۋۇل، قازا ئىگەمدىن») دېگەندەك سەلبىي ئەپسانىلەردىن پۈتۈنلەي مۇستەسنا، ئادەملەر ئەقلىي ئەرەجلىرىدىن تۆۋەلگەن، تاكامۇللاشقان، ئىلمىي قىممىتى يۇقىرى، ئەڭ بالاغەتلىك، مۇكەممەل ئامىللاردۇر. مەسىلەن، ئۇيغۇر تېۋىپلىرىنىڭ تارىختىن بۇيانقى «قۇۋۇۋەت، قۇۋۇۋەتلەندۈرۈش» تەدبىرلىرى بۇ پىكرىمىز ئۈچۈن يېتەرلىك ئاساسلاردىن بىرىدۇر. «ھۆكۈما تەسنىپلىرى» دە بۇ ھەقتە مۇنداق گەپلەر ئېيتىلغان:

— ئاغرىق نېمىدىن؟

— يىندىن - قارنىدىن! (قورساقنىڭ ئاچ - توق قېلىشىدىن، ئاشقازانىنى ئاسرىماسلىق، بىقارار تويۇنۇشلاردىن دېمەكچى — ئا).

— قۇۋۇۋەت نېمە؟

— ئۆزۈقلۇق، ئۇمىد، ھەرىكەت، ئامىل، مادار...

— ئاغرىقنىڭ سەۋەبكارى نېمە؟

— تويۇنماسلىق، تاپلىق (تىرىكتاپلىق — ئا) دەرد، مۇھىت، چاغ...

— ئاغرىقنى ساقايتىشنىڭ شپالىق يولى قانداق؟

— تويۇندۇرۇش، روھلاندۇرۇش.

— جاننىڭ ئارامى نەدە؟

— يۇمشاق تائام، يۇمشاق گەپ، يۇمشاق ئورۇن، يۇمشاق ئادەمدە.

— نېمە يامان؟

— ئاچ قېلىش، قۇۋۇۋەتسىزلىك.

— تائام نېمە؟

— سىڭدىغان، پايدىلىق ھالال لوقما»

ئەجداد تېبابەتچىلىرىمىزنىڭ بۇ خىل تېببىي مەۋقەلىرى — تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا، دۇنياۋى تېببىي ئىلىم خەزىنىسىگە قوشۇلغان ئەھمىيەتلىك ئىلمىي مەۋقەلەر ئىدى. شۇڭا بىز ئۇنى ئۇلارنىڭ بىر پۈتۈنلۈك نەزەرىيەۋى ئاساسلىرىدىن ھايانلىق ھەرىكىتىدىن تارتىپ تەبىئەت دۇنياسىدىكى ماددىلار ھەرىكەتلىرىگىچە ئىنچىكە، چوڭقۇر ئىزدىنىش ۋە تەتقىق قىلىشلىرىدىن كېيىن بەزى ئوبيېكتىپ مەۋجۇدىيەت ھەم ئوبيېكتىپ باسقۇچلارنىڭ ئورتاق نۇقتىسى ۋە مۇناسىۋەت نۇقتىسىغا قارىتا ئوتتۇرىغا قويغان يەكۈن خاراكتېرلىك تېببىي ئىلىم تۆھپىلىرى تۈركۈمىدىن قەدىرلەيمىز، ۋارىسلىق قىلىمىز.

دېمەك، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئالتۇن چاغلىرىدىكى تېبابەتچىلىكىمىزنىڭ تۈپ نىشانى: پۈتۈن جەمئىيەت مىقياسىدا تۆۋەندىكى نۇقتىلار

1) ئوزۇقلىنىشنى كۈچەيتىش، يېمەك - ئىچمەكلىرىگە دىققەت قىلىش، لايىقلاشتۇرۇش؛

2) تۇز ئىستېمالىنى تەڭشەش؛

3) ئۇندىنىي ئېلىشنى كۈچەيتىش، ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈپ تۇرۇش؛

4) زىيانلىق ئىچىملىك، چېكىملىكلەردىن ساقلىنىش، چەكلەش؛

5) سالامەتلىك تەربىيەسىنى كۈچەيتىش، كېسەل پەيدا قىلىدىغان ئامىللارنى يوقىتىش؛

6) مۇڭاپىق كىلىنىكىلىق داۋالاش تېخنىكىسىنى جانلاندۇرۇش؛

7) سوزۇلما خاراكتېرلىك كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش يۈرۈشلەشتۇرۇلگەن ھەم ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇلغانلىقى ئۈچۈن شۇ جەمئىيەتنىڭ سەھىيە، ساغلاملىق ۋەزىيىتى كۆرۈنەرلىك ياخشىلىنىپ تۇرغان.

3) نەسلگە ۋاپا

سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئالتۇن چاغلىرىنىڭ تېبابەتچىلىرى، سۈل-

تانلارنىڭ، داھىي سۈپەت ئەربابلارنىڭ رىغبەت ۋە مەدەتلىرى بىلەن خانلىق خەلقنىڭ سۈپەت ـ سالاپەتلىرىنى ئۆستۈرۈش، ساغلاملىق دەرىجىسىنى ئاشۇرۇش (خەلقنىڭ خىللىق، ساغلاملىق دەرىجىسىنى، ئۆڭ ـ چىراي، بوي ـ تۇرق، كۈچ ـ مادار، تۇرمۇش، ئادەت جەھەتـ لەردىكى تاكامۇللۇقىنى تىكلەش، ئومۇملاشتۇرۇش) ئىشلىرىغا ئىز سىل ئەھمىيەت بېرىپ، ئەجدادلىرىمىزنى پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار ئارد ـ سىدا شۇ زامانلارغا نىسبەتەن سۈپەتتە كۆزنەك، ئۇلگە ئاتاقلىرىغا ئىگە قىلغان، دامىلىنىپ تۇرىدىغان خىل نەسەب تۇركۈملىرىنىڭ يېتىشىش جەريانلىرىنى تېزلىتىشكەن...

ـــ ۋەتەننىڭ شان ـ شۆھرىتى نېمە بىلەندۇر؟

ـــ خەلقنىڭ سۈپەت ـ سالاپەت ئەنئەنىلىرى بىلەندۇر!

ـــ ئامانلىق ۋە ئارامىلىق نېمە بىلەندۇر؟

ـــ تەن بالاغىتى، ئەقىل ـ ئىدراك بالاغىتى، ساغلام، تىنچ كۈن بالاغىتى بىلەندۇر.

ـــ شەرەپ نېمە؟

ـــ ساغلاملىق.

(«ھۆكۈما تەسنىپلىرى» دىن)

مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە: 16 ـ ئەسىر سەئىدىيە خانادانلىقىنىڭ خانلىرىدىن سۇلتان ئابدۇرەشىدخان جەمئىيىتىنىڭ ھۆكۈمران ئەقلىي كۈچلىرى ـــ (ئالىم، ھۆكۈمالىرى) خەلق ۋە مىللەتنىڭ دۈپەت ـ سالاپەتلىرىنى كۆتۈرۈش، ساپاسىنى خىللاشتۇرۇش (ئۆستۈرۈش)، پۈتۈن جەمئىيەت بويىچە تەندۇرۇسلۇق، ساغلاملىق دەرىجىسىنى ئاـ شۇرۇش ھەم بۇ ساھەگە تېگىشلىك پايدىلىق چارە ـ ئامالارنى ئىزـ دەش، تېپىش تەدبىرلىرىنى يولغا قويغان. «تەزكىرەئى پىر ياران» نىڭ رىۋايەتلەر قىسمىدىن بىلىشىمىزچە: سۇلتان ئابدۇرەشىدخان خانلىق پۇقرالىرى ئارىسىدا بولىدىغان قورقۇش، قايغۇرۇش، غەزەپلىنىش،

خارلىنىشتەك ئەھۋاللارنى تەبئىي كېسەللىك ئامىللىرى دەپ قارىغان ھەم مۇنە جىملەرنىڭ سۆھبەتلىرىدە: «... كىشى ئۇزۇن ئۆمۈر كۆر-مەكنى، ئاغرىق ـ سىلاقتىن خالىي بولماقنى ئىزدىسە يېمەك ـ ئىچمەك-لىرىنى ئىدىتلىق، مۇڭاپىق، يېتىپ ـ قوپۇشنى، ھەرىكەت، پاراغەتلە-رىنى نورمال ئەھۋالدا، كەيپىياتلىرىنى غەشسىز قىلماقلىرى ھاجەت ۋە زۆرۈردۇر...» دەپ تەۋسىيە قىلغان. جەمئىيەتنىڭ مۇلازىم كۆچلىرە-تى، نەسىل ـ نەسەبتە بىرىنچى ئەۋلادى كالۇا، ئىككىنچى ئەۋلادى دۆت، ئۈچىنچى ئەۋلاد كېرەكسىز يۈك بولۇپ چىقىدىغان جايلار ۋە ئا-ئىلىلەرنىڭ، ئادەملىرى كالۇا، ۋىجىك، لەقۋا، گاس، گاچا... قاتارلىق نەسلى پېشكەللىكلەرگە، ياماق شارائىت، ياماق مۇھىتقا يولۇققۇپ تۇرە-دىغان جاي، ئورۇنلارنىڭ ۋەزىيىتىنى ئۆزگەرتىشكە چاقىرغان، سەھىيە ـ تېبابەت، تازىلىق، كەزمە (تەنتەربىيە) ئىشلىرىنى جانلاندۇرۇشقا، قېرىنداشلار ئارا نەسلى ھەمكارلىقنى يولغا قويۇشقا، ئورۇن، جاي يۆتە-كەش (نەسىل ئالماشتۇرۇش)كە، تېببىي ئاماللارنى تېپىشقا، يېمەك ـ ئىچمەك، مۇھىت، تۇرمۇش... جەھەتلەردىكى پاسسىپ ئامىللارنى تۈ-گىتىشكە رىغبەتلەندۇرگەن.

«... شاھى ئالەم ـــ ئىنسان ئۆمرىنى كۇن، لوقما، ئوزۇق، مېھ-نەت، ئېتىقاد ئاشۇرار... دەپ قارار ئېردىلەر...» («تەزكىرەئى پىر ياران»دىن). سۇلتان ئابدۇرەشىدخان پۈتۈن خانلىق تەۋەسىدە ئۆز مۇلازىملىرىدىن يېمەك ـ ئىچمەككە، ئىنسان نەسلىگە، ئىنسان تەقدە-رىگە، ئىنسان غۇرۇرىغا ۋە ئىنسان ئېتىقادىغا زىيان ـ زەخمەت يەتـ-كۈزگۈچىلەرنى ھېچبىر ئاياۋسىز جازالاپ تۇرۇشنى تەلەپ قىلغان.

«... ئەي جاھان پاسبانى، ھەر ئىككىلا ئالەمدىكى گۇناھ ـ كېبە-رىلەر ئىچىدە ئەڭ ئ : رى ـــ توۋا بىلەن تۈگىتىپ بولمايدىغىنى قاي-سىدۇر؟» دېگەن سوئالغا:

«ئەركەكنى ئەركەككە نىكاھلاش، ئەركەكنى خاتۇنلۇققا، جىنسىي

جۇپلۇككە قىستاش، زورلار، ئەرد ئ ئەرلىكىنى ناكا قىلىش... ئۇچ چاغدا ــ بىرى، ئەر بىلەن ئەر زىنا قىلىشقان چاغدا، ئىككىنچى، خوتۇن بىلەن خوتۇن زىنا قىلىشقان چاغدا، ئۈچىنچى، پەرزەنت بىلەن پەرزەنت، قان ـ قېرىنداش بىلەن قېرىنداش، ئاتا ـ ئانا بىلەن پەرزەنتلەر ئارىسىدا زىنا ئۆتۈلگەن چاغدا ئاللاھ ئالەم ۋە ئىنسانغا ئاپەت، غەزەپ ئاتا قىلۇر، كەچۈرمەس، ــ دەپ جاۋاب بەرگەن.»

(«تەزكىرەئى پىريان» دىن)

قېرىنداش مۇساپىرلار بىلەن قۇدىلىششنى، چەت جايلاردىن كۆيۈغۇل، ياقا يۇرتلاردىن كېلىن ئېلىشنى، يەكەن ۋە خالاستان ئىككىسۇ ۋادىسى (ھازىرقى قاغىلىق، پوسكام، يەكەن تەۋەلىرى)دىن شاھ تاتار (مەكىت تەۋەسى)، غولتوغراق (ھازىرقى ئاۋات ناھىيەسى) تەۋەلىرىگە نەسلى سۈپەت ئېھتىياجلىرى ئۈچۈن كۆچمەن ئالماشتۇرۇشنى، يىراق جايلارغا كۆچكۈچى، يىراق جايلاردىن كۆچۈپ كەلگۈچىلەرگە مەدەت، ئىلھام بېرىشنى خالىغان، تەۋسىيە قىلغان.

ــ كىملەرگە مېھرىبان، ئاشيان بولمىغاي؟

ــ رەنجۇ ـ ئەلەم پېئىللىقلارغا (دائىما رەنجىپ، سۆرۈنىلىشىپ، ئۆكۈپ ـ تاتىرىپ يۈرۈش مەجەزىگە سىڭىپ كەتكەن نەس پېئىل كىشىلەرگە دېمەكچى ــ ئا).

(ھۆكۈما تەسنىپلىرى» دىن)

دېمەك، ئابدۇرەشىدخان قەيەردە ۋە كىمدە رەنجىش ۋە خاپىلىق كۆپ بولسا شۇ يەردە ۋە شۇ كىشىدە ئاغرىق، جىسمانىي نادامەت ئېغىر بولىدۇ، دەپ قارىغان.

ــ ئەي مۇنەججىم، ــ دەپ سورىدى شاھ ئەقىلداردىن، ــ قايسى كېسەللىككە داۋاسى يوق؟

— رەنجى ئەلەمنىڭ، ئىشقى ئوتىنىڭ...

— يونۇسۇ، — دېدى شاھ مۇنەججىمگە ئىشارەت بېرىپ، — رەنجىنىڭ داۋاسى — كۈلكە ـ شادلىق، ئىشقىنىڭ دەۋاسى — ئىرادە ـ جان تىكىش.

(«ھۆكۈما تەسىنپلىرى»دىن)

ئىنسانلارنىڭ، جۈملىدىن ئەجدادلىرىمىزنىڭ نەسلى ئىقتىدارلىرىنى ياخشىلاش، سۈپەت ـ سالاپەتلىرىنى ئۆستۈرۈش — سۈلتان ئابدۇرەشىدخان ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇنىڭ قەدىردان ۋارىسلىرى تەرىپىدىن «ئاتا ۋەسىيتى»، «بۈيۈك ۋەزىپىلەر» سۈپىتىدە ئىزچىل داۋام ئەتكۈزۈلگەن. سۈلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ تەخت ۋارىسى ئوغلى ئابدۇكېرىمخان خانلىق ئۆمرىدە خانلىقنىڭ مۈلكىي، خارجى، ھەربىي، ئەمنىيەت، ئىچكى، مۇلازىمەت تارماقلىرىنىڭ جىمكى تەركىبلىرىگە، جاماەت، جەمئىيەت، دىن، كەسىپ، تۈرمۈش، دەۋا، مۇرەسسە ئىشلىرىنى تۈتىدىغان مۇئەسسەسەلەرنىڭ ھەر قانداقلىرىغا ھەر قانداق جاي ۋە ھەر قانداق چاغدا مۇلازىم قويۇش، تاللاشتا تۆۋەندىكى خاسىيەتلەرنى باشقىلارنى زادىلا قوبۇل قىلماسلىق بۇيرۇقىنى چۈشۈرۈپ جارى قىلدۇرغان. بۇ خىل خاسىيەتلىكلەرنىڭ ئۆلچىمى:

1) ئات ۋە ئاتلىق مەشغۇلاتلاردا ئىقتىدارسىزلىق قىلمايدىغان بولۇش؛

2) چېلىشتا يېقىلىپ قالمايدىغان بولۇش؛

3) شاش ئات، يولۋاس، تۆگە ـ ھايۋانلاردىن قايتمايدىغان، باش ئەگدۈرەلەيدىغان بولۇش؛

4) ماجرا ـ جېدەل، جەڭ، خەۋپ ئىچىدە كۆچسىزلىك، چىدامسىزلىق، ئاجىزلىق سادىر قىلمايدىغان بولۇش؛

5) تۇرق ـ دىدارلىرى قورقۇمسىز، كۆچكە توشۇق، پەمگە باي، تەندە كۆركەم، تۇرقتا سۈرلۈك بولۇش؛

6) ئىشتىهاسى سۇس، سۆلەي (كەم تاماق)، خەسە گال، تاۋى نا-زۇك، چىدىماس، پەزىلەتسىز، نىيەت - مەۋقەسى غۇۋا، قىلىقى بىئەپ، سۆزى مېغىزسىز، قىزغانچۇق، چېقىمچى، ھەربكتى گال، تۇرقى كۆ-رۈمسىز، بىنەپەس (تاۋۇشى سەت)، ئەخلاقتا چولتا، ھەربكەتتە قوپال كىشىلەرنى ئىشلەتمەسلىك، ئارىلاشتۇرماسلىقتىن ئىبارەت بولغان.

— شاھى ئابدۇللاخان زامانىدا دەپ يېزىلىدۇ: «دورنات خازىكەنت خۇاجە پادىشاھ» دېگەن قوليازمىنىڭ باش 6 - بېتىدە: زامان - زامانلار سەھىيە - تېببىيەت ئەسىرى جارى بولمىغان زېمىنغا، تەندۇ-رۇسلۇق بالاغەتلىرى يېتىلمىگەن، مەجەزى سۇس، مادار - غەيرەتتە بىچارە، زەئىپ تەن، نەسلى ئەرەجمەن، دەردى ئەلەمگە ۋارىس بىمار مىسكىنلەرگە شىپا، تەدبىر تاپقۇچى ھاكىم، ئۆلىما، ھۆكۈما - تېۋىپ، شىپاگەرگە خانلىق خەزىنىلەر تەخىرسىز، شەرتسىز ئېچىپ، ئاشكا-رىلاپ بېرىلەر ئىدىلەر...

بۇ ئەستىلىكتىن شۇنى چوڭقۇر ھېس قىلىمىزكى: نەسىلگە ۋاپا قىلىشنى زۆرۈر بىلگەن سەئىدىيە ھۆكۈمدارلىرى خەلقىنىڭ سەھىيە - تېببىي تۇرمۇش بالاغىتىنى يۇقىرىلىتىش، مىللەت ۋە خەلقلەرنىڭ سان، سۈپەت، ساپاسىنى ياخشىلاش مەسىلىسىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشكەن. بەزىبىر رىۋايەت، ئەسلىمىلەردىن مەلۇم بولۇشچە، ئابـ-دۇللاخان زامانىنىڭ ھۆكۈمران مۇلازىملىرى بىلەن ھەر دەرىجىلىك جەمئىيەت خىزمەتكارلىرى قوراي بوي، شوينا بەل، ۋىجىك، جانسىز، بىئىسكەت (ئىسكەتسىز)، تەلەتى سۆرۈن، رەنجى چىراي، جىسمانىي غۇرۇرسىز، مۇنەك، بىقۇۋۇەت، بىئېتىبار، بوران كۈشەندىلىك (بورا-نىڭ ئۈچۈرۈپ كېتىشىدىن قورقىدىغان)، بىخەسته، چالا ئادەملەرنى سەھىيە، مائارىپ، تەربىيەت ۋاستىلىرى بىلەن ئۆزگەرتىپ يېتىلدۇ-رۇشنىڭ چارىلىرىنى ئىزدەشكە ھەم ئۇنداقلارنى ھېچقانداق ئىجتىمائىي سېلىق، مەجبۇرىيەتلەرگە زورلىماسلىقنى، كېسەل - بىمارلارنى زورلە-ماسلىق ھەققىدىكى ئەمىر - پەرمانلار قاتارىدىن ئىجرا قىلىپ، تۇرغان.

— ئەي پاسبانىم، — دەپ سوردى مۇنەججىم شاھى ئالەمدىن
ئىلتىجا بەندەن، — ئەگەر رەنجىشكە زۆرۈر كۆرۈلسە، كىملەردىن ۋە
قانداقلاردىن رەنجىش ئورۇنلۇق؟
— سەھتە بەدەنلىك سالاھىيىتى تۆۋەن، تەندۇرۇس ئەمەسلىكى
ئاشكارا كىشىلەرنى بىلىپ تۇرۇپ رەنجىتكۈچىلەردىن...
(«ھۆكۈما تەسنىپلىرى»دىن)

سەئىدىيە خانلىقى جەمئىيىتىنىڭ 11 - قېتىملىق خانى ئابدۇللاخان
توغرىسىدا رىۋايەت قىلغۇچىلارنىڭ رىۋايەت ئەستىلىكلىرىدىن مەلۇم-
دۇركى: ئابدۇللاخان كۈچسىز، تۇرق - دىدارلىرى زوقسىز، بىكۆرۈم،
ئەلنىڭ نەزىرىدە يوق، زار چىراي، ۋاي داد پەرەس، ئانا جىنىس، جىن-
سىي بىچارە، جىسمانىي نۇقسانى بار، چاكىنا يىگىتلەردىن سەرۋاز ئال-
غان، كارۋان تۇزگەن، سورۇن ئاچقان، جەڭ باشلىغان، ئىش تۇتقان
كاتتا - كىچىك ئەمەلدار، جاھانسازلارنىڭ ھەر قاندىقىنى خىزمەت -
ئەمەل ئورۇنلىرىدىن ھەيدىۋېتىپ تۇرغان. 10 سەرۋاز بىلەن 100
دۇشمەننى، 100 ئاتامان بىلەن 1000 ئاتامان قاراقچىنى، 1000 يىگىت
بىلەن 10 مىڭ تاجاۋۇزچى جاللاتنى تارمار قىلالمايدىغان ئەزمە، توخۇ
يۇرەك قوماندان ئابدۇللاخان ھۇزۇرىغا كىرەلمەيدىغان بولغان.
تارىخىمىزدىكى جىسمانىي كۆركەملىك — (جىسمانىي، مەنىۋى
تەندۇرۇسلۇق) يەنى ئاز كۈچ بىلەن جىق ياۋغا، بىر تەن بىلەن بىر
نەچچە تەنگە، بىر كۈچ بىلەن بىر نەچچە كۈچكە تېتىيالايدىغان مۇ-
كەممەل ئۇيغۇر تۇرقى، ئۇيغۇر قېنى، ئۇيغۇر سالاپىتى — شۇ چاغلار-
دىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ سەھىيە - تېبابەتچىلىك قۇدرىتىدىن ھا-
سىل بولغان خاس مۆجىزىلەردىندۇر. بىز تارىخىمىزدىكى بۇ خىل مىل-
لىي ۋاپادار زاتلارنى مەڭگۈ ئۇنتۇمايمىز، ئەلۋەتتە.

1. بىلىم بەرگەن ئۇستازىمنى ئاتا ـ ئانامغا ئوخشاش ھۆرمەتلەيمەن. زۆرۈر تېپىلسا مال ـ مۈلكۈم، بايلىقىمدىن تەڭ بەھرىمەن قىلىپ ئۇنى باقىمەن.

2. ئۇستازىمنىڭ پەرزەنتلىرىنى ئۆز پەرزەنتىمدەك كۆرىمەن. ئەگەر ئۇلار تېبابەتچىلىكنى ئۆگىنىشنى خالسا، قىزغىنلىق بىلەن ئۆگىتىپ قويىمەن، ھەق تەلەپ قىلمايمەن.

3. پەرزەنتلىرىمگە، ئۇستازىمنىڭ پەرزەنتلىرىگە ۋە شاگىرتلىرىمغا تېبابەتچىلىك بىلىملىرىنى ئىخلاس بىلەن ئۆگىتىمەن.

4. ئىمكانىيىتىمنىڭ يېتىشىچە كېسەللەر ئۈچۈن پايدىلىق دەپ تونۇغان داۋالاش تەدبىرلىرىنى قوللىنىمەن، كېسەللىكلەرگە ئازاب ۋە خەۋپ يەتكۈزمەيمەن.

5. ھېچقانداق كىشىگە زەھەرلىك دورا بەرمەيمەن.

6. تۇرمۇشتا ۋە تېبابەتچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىشتا پاك بولىمەن.

7. باشقا كىشىلەرنىڭ ئۆيىگە كىرىشتە، داۋالاشنىلا مەقسەت قىلىمەن، باشقا تەمەدە بولمايمەن، پارا ئالمايمەن، غەيرىي جىنسىتىكىلەرنى ئازدۇرمايمەن.

8. باشقىلارنىڭ تۇرمۇشىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان لېكىن ئاشكارىلىنىلى بولمايدىغان ئىشلارنى مەيلى ئۇ دوختۇرلۇق كەسپىگە مۇناسىۋەتلىك بولسۇن ـ بولمىسۇن قەتئىي ئاشكارىلىمايمەن ـــ مەخپىيەتلىكنى چىڭ ساقلايمەن.

(ھىپپوكرات)[1]

---

① ھىپپوكرات ـــ مىلادىيەدىن ئىلگىرى 460 ـ يىلىدىن 377 ـ يىللارغىچە ئۆتكەن يۇنانلىق مەشھۇر تېۋىپ. ئۇ تۇزۇلۇپ چىققان تېبىي داۋالاش ئەھلىلىرىنىڭ يۇقىرىقى مىزانى 2000 نەچچە يۈز يىللاردىن كېيىنكى ھازىرقى چاغلار (1948 ـ يىلى) دا دۇنيا تېبابەتچىلىك جەمئىيىتى يىغىنىدا ماقۇللانغان جەنۋە خىتابنامىسىنىڭ ئاساسى قىلىنغان. 1949 ـ يىلى دۇنيا تېبابەتچىلىك جەمئىيىتى چوڭ يىغىنىدا خەلقئارا تېبىي ئەخلاق قائىدىلىرى قىلىپ بېكىتىلگەن («شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1984 ـ يىلى 20 ـ سېنتەبىر سانىدىن).

3. سەئدىيە خانلىقى زامانىدىكى مىللىي ئەخلاق ۋە مەنۇى كەيپىيات

تارىخىي ئاساسلىرىمىزغا بىنائەن بىز 16 ـ ئەسىر سەئدىيە خانلىقىنىڭ خەلىرى ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي مىللىي ئەخلاقى بىلەن مەنۇى كەيپىياتىنى، ئەڭ مەنىلىك، ئىلمىيلىق دەرىجىسى مۇكەممەل، مىللىي خاسلىق خاراكتېرى ساغلام ۋە ئالاھىدە، مىللىي ئىدىيولوگىيە، مىللىي مەدەنىيەت، مىللىي تۇرمۇش، مىللىي ئادەت ھەم ئېتنىك خۇسۇسىيەتلەرنى تۇپ مەنبە قىلغان ئەڭ گۈزەل، ساپ مىللىي ئەخلاق، ئەۋزەل مەنۇى كەيپىيات ئىدى، دەپ قارايمىز.

مىللىي ئەخلاق دېگەن نېمە؟ مىللىي ئەخلاق تېگى ـ تەكتىدىن ئالغاندا، بىر مىللەتنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش (تىرىكچىلىك) مۇناسىۋەت مىزانى تۈگۈنلەنگەن مىللىي ئادەت قانۇنىدۇر. بىزگە مەلۇمكى، ھەر بىر مىللەتنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانلىرىدا ياراتقان، شۇمۇرگەن ئۆزىگە خاس تۇرمۇش يولى، ياشاش ئۇسۇلى بولىدۇ. بۇ شۇ مىللەتنىڭ ئۆزى ئۈچۈن پەقەت نوقۇل پىسخىكىلىق خاسلىق ھېسابلىنىدۇ. مەلۇم مەنىدىن ئالغاندا، بۇ خىل خاسلىق ئەنە شۇ مىللەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان، تۇرۇۋاتقان ماكان، زامانلىرىدىكى تەبىئىي شارائىت، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ماددىي، مەنۇى مۇناسىۋەت، ئىسىتېمال، تۇرمۇش مۇناسىۋىتى، ئالماشتۇرۇش ـ ئايرىۋاشلاش مۇناسىۋىتى، ئىقتىسادىي ـ تاۋار مۇناسىۋىتى، ھەر تۈرلۈك تارىخىي مۇناسىۋەتلەر... شەكىللىرىدىن ھاسىل بولغان ھەم تارىختىكى تۈرلۈك كۈرەشلەر، ئۆزگىرىش، داۋالغۇشلار جەريانىدا تاسقىلىپ، مۇكەممەللىشىپ، كىشىلەر تەبىئىتىگە سىڭىپ، غەيرىي سېزىلمەي، ئادەت قانۇنى شەكلىدە بىلەن نامايان بولۇپ تۇرغان ئوبيېكتىپ مىزان (مەنۇى قانۇن) خاسلىقىدۇر. مانا بۇ خىل خاسلىق ـــ ئەخلاق دېمەكتۇر. 16 ئەسىر سە-

ئىدىيە خانلىقى جەمئىيىتىنىڭ بارلىق قانۇن، نىزام، پەرمانلىرى ئەنە شۇ خىل خاسلىقنىڭ ئوبيېكتىپ مىزان ئالاھىدىلىكلىرى ياراتقان مەز-مۇنلارنى چىقىش قىلىپ تۇرۇلگەن ۋە جارى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي سىياسىي ئەخلاقى (ھاكىمىيەت ئەخلاقىنىمۇ ھەم)نى تولۇق (100% لىك) ئۇيغۇر مىللىي ئەخلاقى (ھۆكۈمران ئەخلاق) نۇقتىسىدىن چۈشىنىمىز. شۇنداقلا بۇ خىل ئەخلاقتا مەلۇم خاسلىق پەرقى، ئالاھىدە شەكىل ۋە ئالاھىدە خاراكتېرى بىلەن ھەر خىل دۇنياۋى ئەخلاق تۇركۈملىرىدىن، مەسىلەن: دىنىي ئەخلاق، ئىرقىي ئەخلاق، نەسەب ئەخلاقى، ئۇمۇمىي ئىجتىمائىي ئەخلاق، ھەر خىل دۇنياۋى كەسپىي ئەخلاقلار تۇركۈملىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرغان، ئەخلاق بىلەن ھاكىمىيەت، سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىدىئولوگىيە بىلەن ئەخلاق قارىمۇ قارشىلىقى بولمىغان، كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتە ھەسەت ئەمەس، ھەۋەس، مىللىي تەكىسزلىك ئەمەس، مىللىي تەكلىك شوئارى مەزمۇن قىلىنغان ئىلغار، ئىلمىي مىللىي ئەخلاق ئۇقۇمغا ۋارىسلىق قىلىمىز، ئۆگىنىمىز.

1) ئەخلاقىي مەۋقەلەر

ھىجرىيە 1226 - يىلى ئۇيغۇر تارىخچىلىرى — مولا مۇھەممەد ھۇسەيىن كۇچارى بىلەن مولا توختى خەلپەت قەشقەرىيلەر تەرىپىدىن بىرلىكتە يېزىپ قالدۇرۇلغان «تەزكىرەئى پىرياران» دېگەن پارسچە قوليازمىنىڭ «ئەزىزانلار تەسىنپلىرى» دېگەن قىسمىدا سۇلتان ئابدۇ-رەشىدخان، سۇلتان ئابدۇكېرىمخان... لارنىڭ ئەخلاقىي مەۋقەسى ۋە ئەخلاقىي دالالەتلىرى توغرىسىدا مۇنداق تەرىپلەر تەكىتلەنگەن: «ئە-زىزلەرنىڭ ئەزىزى، شاھلارنىڭ شاھى، ئەلنىڭ پاشپاناھى ھەزرىتى سۇلتان سەئىدخان ئەنەرەللاھۇ بۇرھانەھۇ ئەدەپ - ئەخلاق توغرىسىدا مۇنداق ۋەسىيەت قىلغان: «بەد ئەخلاقلىق — بەدبەختلىقتۇر. جىمىكى رەئىييەنى (جىمىكى ئەھلى پۇقرانى دېمەكچى — ئا) ئەخلاقسا چاقىر-

ماق، كۆندۇرمەك ــ ئىمانىنىڭ جۇملىسىدىندۇر. ئەمرى ۋاجىپتۇر. بەد ئەخلاق بەدرەكلەرنى (يامان قىلىق، ئەخلاققا كەسىپلەنگەنلەرنى ــ ئا) ئەدەبلىمەك، توسماق، توۋا قىلدۇرماق، شاھلار، بەگ ـ سىپاھلار، شەـ رىئەت ۋە ئەھلى جامائەت پېشۋالىرى ئۈچۈن تەخىرسىز زۆرۈرىيەتلەر جۇملىسىدىندۇر.» ئەزىز خاقان ـ كۈفتار جولۇس ئابدۇكېرىمخان ئىبنى ئابدۇرەشىدخا ، غازى ئىبنى سۇلتان سەئىدخان ئەنەرەللاھۇ بۇرھانەھۇم (ئابدۇكېرىمخان سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ۋاپاتىدىن كېيىن 1559 ـ يىلىدىن 1591 ـ يىلىغىچە 33 يىل سەئىدىيە خانلىقىنىڭ خاـ نى بولغان، 63 يىل ئۆمۈر كۆرۈپ 1591 ـ يىلى بارچۇقتا (مارالۇپـ شىدا) خوجا ئىساق ۋەلى كۈچلىرى تەرىپىدىن قەستلەپ ئۆلتۈرۈۋېتىلـ گەن ــ ئا) خانلىق ئۆمرىدە كىبىرى مەغرۇرلۇق تەمەننا ئەھلىنى، ئەـ دەپ ـ ئەخلاق، دىيانەت، نامۇس مەۋقەسى سۈيۇق، خىيالى تۇراقسىز، ناكەسىتە كىشىلەر (غىدايماققا ھەۋەسلەنگەن، ھاكاۋۇر ئالىم ـ ئۆلىما، ۋەزىر ـ سىپاھلارنى، ۋەزىرخانلارنى، تەقۋادار تەرىقەت كۈچلىرىنى، راھەت كۈتۈپ ياشاشقا يۈزلەنگەن بايۋەچچە گاڭگۇملارنى، ئەسكەرلىكـ تىن، خەلق جاپاسىدىن قورقىدىغانلارنى، قاچىدىغانلارنى، پۇلدار سودىگەرـ لەر، ھۈنەرۋەنلەرنى، نادان ئەمەلدار، تادان غەنىلەر (بايلار) ھەم شۇنداقلارنىڭ ھەمياراللرىنى، دىيانىتى بۇزۇق تەربىيەتسىز خاتۇنلارـ نى، بىكارچى كەسىپى تېجىمەللەر (غۇرۇرسىز نوقانچىلار ــ ئا) نىـ ئەخلاققا چاقىرىپ، كىرگۈزۈپ تۇرماقنى خانلىقنىڭ كەسىپى سىياسـ تى قىلىپ تۇتقان. ئەخلاقسىزلىق قىلغان بەدىپئىل كىشىلەرنى ئەدەبـ لەشكە يارلىق چۈشۈرگەن. ئۆزىگە گۈزەل، شەرمى ـ ھايالىق بولمالىقـ نى، ئىنساب، توغرىلىقنى، شەپقەت ـ شاپائەتنى، ئىنسانىي مېھرىبانلىق ھەم ئىنسانىي ئادالەتنى ئەخلاق يولى قىلغان يارلىق ئەل سۆيەر ھۆـ كۈمدار يارانلارنى. ئەخلاقنى مۇرادىمەقسەت يولى قىلغان ھەممە پۇقرا،

ئەھلى جامائەتنى مۇرات ـ مەقسەتلىرىگە يەتكۈزمەكىكە ئىپادە (ۋەدە) ئىشارەت قىلغان. جىمكى خانلىق مۇلازىم ئەربابلىرىدىن، رەئىيىە ـ پۇقرادىن، بەد ئەخلاقلىقنى كەسپىي نىيەت قىلغان، ھاراملىق، نىجىسلىق پەيلى ئېتىبارىدىن يانمايدىغان خۇمسا بەدرەكلەر (جەمئىيەت ئۈچۈن زىيانلىق قەبىھ ئىنسانلار ـــ ئا) نى يەكلەشنى، توسۇش، دەككەلەشنى، ئۇلارغا يان باسماسلىقنى تەلەپ قىلغان ھەم ئۇنداقلارنى جەمئىيەت جىنايەتچىلىرى قاتارىدا جازالاشنى ئەمر قىلغان.»

20 ـ ئەسىر ۋەقەشۇناسلىرىمىزدىن مۆھتەرەم ئەدىب مامۇت ئىسلام سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئالتۇن چاغلىرىنىڭ ئەدەب ـ ئەخلاق ۋە مەنىۋى كەيپىياتلىرى توغرىسىدا ئۆزىنىڭ «بەلەن گەپلەر» خاتىرىسىدە توختىلىپ مۇنداق يازىدۇ: «... قەيەردە ئەدەپ ـ ئەخلاق، دىيانەت، نومۇس بولمىسا ياكى بۇزۇلغان بولسا يەنى ئادەملەرنىڭ ئەپئال، كەيپىيات، مىجەز ـ قىياپەتلىرىدە غەيرىيلىك، بۇزۇلۇش ئالامەتلىرى ئاشكارا ئۆرلەپ تۇرسا، ئۇ ھالدا شۇ يەرنىڭ، شۇ ئەلنىڭ بەخت ـ ئىقبالى، رىزقى ھالاۋىتى، مىللىي شۆھرىتى زەبۇنلۇققا بۇرالغاي. بۇ مىللىي پاكلىق ۋە مىللىي ئىستىقبالغا ئۈسۈپ كىرگەن نەسلىك، ئۇنى تەقدىرىمىزگە، تارىخىمىزغا ھەم نەسلى ئەجدادىمىزغا زىيانلىق بىخ، بۇزۇلۇش ۋە يوقىلىشنىڭ بېشى دەپ بىلىش ھاجەت ۋە زۆرۈردۇر...»

دەرۋەقە مىللىي ئەخلاقنى جۇ ئىدىن ئۇمۇمىي ئىجتىمائىي ئەخلاقنى سۆيۈش ـــ تېگى ـ تەكتىدىن ئالغاندا، ئەلنى سۆيۈش، ۋەتەننى سۆيۈش، ئۆزىنى سۆيۈش، ھاياتنى سۆيۈش دېمەكتۇر. ئەجدادلىرىمىزنىڭ پاك ئىزىنى باسماقنى راۋا بىلگەن، تارىخ ئالدىدا، مىللەت ئالدىدا، خەلق ئالدىدا، ۋەتەن ئالدىدا شان ـ شەرىپى بىلەن قەدىرلىنىشنى، غۇرۇرى، ۋىجدانى بىلەن ياشىماقنى ئىستىگەن ھەر بىر مەزمۇت ئادەم، ھەر بىر غۇرۇرلۇق قېرىنداش سۇلتان ئابدۇرەشىدخانىنىڭ «بەدئەخلاقلىق ـــ بەدبەختلىكتۇر» دېگەن قىممەتلىك ھۆكمى (ئەخلاقسىزلىق، ئاڭسىزلىق، نادانلىق، خورلۇق، بۇزۇلۇش، يوقىلىشتۇر دېگەن مۇتلەق توغرا

هۆكمى ــ ئا) گه دىققەت ـ ئېتىبار بىلەن نەزەر تاشلىمىقى شەرتتۇر. قەيەردە ئەخلاقسىزلىق ئېغىر بولىدىكەن، كىم ئەخلاقسىزلىقنى ئادەت قىلىدىكەن، شۇ يەر ھەم شۇ كىشىنىڭ ۋەيران بولۇش (نامراتلىشىش ۋە قاشقاقلىق، قالاقلىق) ئاقىۋىتى ئېغىرلىشىپ بارىدۇ. بۇ تەلتۆكۈس بەدبەختلىك (بەختسىزلىك ــ ئا) تۇر. بۇ تەقدىرنىڭ، تارىخنىڭ، نەسلى ئەجدادنىڭ بۇزۇلۇش باشلانمىسىدۇر. بۇ يەردە شۇنىمۇ مۇقەررەر قەيت قىلىش لازىمكى: دۇنيادا مۇتلەق ساپ قان، ساپ دىن، ساپ مىللەت، ساپ نەسەپ... بولمىغاندەك، مۇتلەق ساپ مىللىي ئەخلاق ئىگىمۇ بولۇشى مۇمكىن ئەمەستۇر. مىللىي تەرەققىيات ئېھتىياجى، زامان ئېھتىياجى رۇھ ھەر خىل قىسمەت ـ زۆرۈرىيەتلەر سەۋەبلىرى بىلەن شەكىل ئالغان تارىخ ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن، بىر خەلق ياكى بىر مىللەت ئۆزىنىڭ ئەخلاق ھەم ئەخلاق سىستېمىلىرىنى يېڭىلاش، ئۆزگەرتىش، تەرەققىي قىلدۇرۇش، كونىراپ كەتكەنلىرىنى، ھەتتاكى سەلبىي ئەھمىيەتلىشىپ تۇرغانلىرىنى تاشلىۋېتىش (ئومۇمەن يېڭىلىققا كۆچۈش) كە ئاڭلىق يۈزلەنسە، ئۇنى مىللىي تەرەققىيات نۇقتىسىدىن قەتئىي قوللاش، ئالقىشلاش لازىمدۇر. بۇ خەلق تەرەققىياتىدۇر، بۇ زامانىۋى ئەخلاقتۇر. ئەمما ۋە لېكىن ئۇنىڭ تەتۈرسىچە يەنى نەسلى بەدنەيەتلىك، مىللىي خورلاش ياكى مىللىي دۈشمەنلىك چىقىش قىلىنغان زورلۇق كۈچ (ھاكىمىيەت كۈچى، تاجاۋۇزچى يات كۈچ ــ ئا) لەر دەخلى ـ تەرۇزچىلىقى بىلەن بولغان، باشلانغان، ئاڭسىزلىق، نادانلىق، جاھالەت مەنبە بولۇپ تۇرغان زورلۇقلار تۈپەيلىدىن تېگىلغان ھەر قانداق غەيرىي تېگىلما «ئەخلاق»، دىنىي «ئەخلاق»، سىياسىي «ئەخلاق»، خۇراپىي «ئەخلاق» لار (تاجاۋۇزچى يات «ئەخلاق») نىڭ ھەر قانداقىغا قارشى تۇرۇش، يەكلەش ــ ئەڭ ئېسىل مىللىي مەجبۇرىيەت، ھەقلىق مىللىي قوغدىنىش ھېسابلىنىدۇ. ئەخلاق پاكلىقىنى، دەخلسىزلىكىنى ساقلاش، قوغداش، ئەخلاق پىرىنسىپلىرىغا ئەمەل قىلىش ــ ئىنسانلىق قەرز، تەركىسز مىللىي ۋىجدان ۋە مەجبۇرىيەتتۇر.

ياخشى خۇلۇق شاھلىق ھەمدە زور دۆلەتتىن ياخشىراق،
ساپ تەبىئەت تىللا ـ گۆھەر كانلىرىدىن ياخشىراق.
... ...
پەرىلەردەك پاكتۇر ياخشى تەبىئەت،
يامان خۇلۇق دېۋىدەك ھەممىگە ئاپەت.
... ...
كەمتەرلىكتىن كېلەر ئىززەتنى ئىكرام،
كىبىرلىكتىن يامان بۇلار ياخشى نام.
... ...
ھايا ـ ئادەملىك ئەسلىدۇر ئەسلى،
ئۇندىن ئادەم بولار ھەر ئادەم نەسلى.
... ...
كىبرىك بولسا ئابرۇي ئالەمدە،
ياخشى خۇلۇق بولسۇن ئادەمدە.
....
خۇش چىراي ئەمەس ياخشىلىقنىڭ پەللىسى،
ياخشى خۇلقتۇر ياخشىلىقنىڭ بەلگىسى.
... ...
تەنە قىلما خۇنۇك يۈزىگە قاراپ،
ئەي، ئەقلى ئىنسانىتىن بىخەۋەر كىشى.
تەن غىلاپ، ئەمما جان ـ غىلاپتا قىلىچ،
ئۆتكۈرلۈك، كەسمەكلىك قىلىچنىڭ ئىشى.
(«دانالار خەزىنىسىدىن» دىن)

⊙گۈزەل ئەخلاق ـــ بىباھا گۆھەردۇر.

⊙ نامرات بولساڭمۇ، سەممىي بول.

⊙ ئاتا - ئانىنىڭ ئېسىل ئەخلاق - پەزىلىتىنى بالىغا قالدۇرۇلغان ئەڭ ياخشى مىراستۇر.

⊙ ياخشى كۆڭۈل باغ، ياخشى نىيەت يىلتىز، ياخشى گەپ گۈل، ياخشى ئىش مېۋە دېمەكتۇر.

⊙ ئاچچىقىڭ كەلسىمۇ ئىزرەت - ھۆرمىتىڭ بىلەن بول، ئۇنى يوقاتما.

(چەت ئەل ھېكمەتلىرىدىن)

2) مەكتەپلەك پىرىنسىپلار

ئىشەنچلىك تارىخىي خاتىرە، ئەستىلىكلەردىن ئايان ۋە مەلۇمكى: سەئدىيە خانلىقى ھاكىمىيىتىنىڭ 16 - ئەسىر تەشكىللي تەركىبىدە، بارلىق جەمئىيەت ئىدارىچىلىك قۇرۇلمىلىرى (دىنىي، جامائەت، كەسىپ، ساھە ۋە ھەر خىل ئاممىۋى ئۇيۇشما، ئاپپاراتلار)نىڭ ھەممىسىدە جەمئىيەتنىڭ ھاكىمىيەت ئەخلاقى (سىياسىي - ئىجتىمائىي ئەخلاق) نى توغرا ئىز بىلەن جانلاندۇرۇش، قەبىھ بەد ئەخلاقلىق ئىلمىتلىرىنى چەكلەش ۋە بەد ئەخلاق بەدرەكلەر (بەدئەخلاقتا كەسىپلەشكەنلەر) نى توسۇش، جازالاش ۋە جەمئىيەتنىڭ، خەلقنىڭ ئەخلاق پاكلىقىنى قوغداش بويىچە مۇقىم، دائىملىق ئىشلەپ ۋە نازارەت قىلىپ تۇرىدىغان ئەڭ ھوقۇق ۋەكىل ئاپپاراتلار بولغان. خانلىق ئەخلاقنى خەلقنىڭ ئەڭ ئاساسلىق ئادەت مىزانى، دىنىي ۋاجىباتى ھەمدە تۇرمۇش پىرىنسىپى قىلىپ تۇتقان بۇ خىل ئاپپاراتلارنىڭ بىردەك تەقىپلەش، چەكلەش ئوبيېكتى قىلىنغان بەد ئەخلاقلىق ئىللەتلىرىنىڭ ئالامەت، شەكىللىرى توغرىسىدا «ئۇلۇغلارنىڭ نەپەس مۇبارەكلىرى» دە مۇنداق تەكىتلىنىدۇ: «... ياراتقان ئاللاھقا، ۋەتىنگە، ئىگىسىگە (خەلقىگە، قوۋم - قېرىنداشلىرىغا ـــ ئا) تۆزكورلۇق (خائىنلىق) قىلغانلار، ھاياتلىق ئۆمرىدە مەزلۇملارغا زۇلۇم قىلغانلار، نەسلىنى ساتقانلار،

زوراۋانلار، خۇسۇمەتكارلار، جىنسىي گۇناھ قىلغانلار، رەھىمسىز جازا-نىخورلار، ئوغرىلار، جىنايەتچىلەر، ئەيش ـ ئىشرەتچىلەر، زالىم ئە-مەلدارلار، لۇكچەكلەر، قەھرى غەزەپلىكلەر، خۇنخور، تۆھمەتخورلار، پىتنە ۋە ناھەق غوۋغا قىلغانلار، ئادالەتسىز، ھاياسىز، ئىنسابسىز، قارا بىس، نىيىتى بۇزۇق، پەيلى شەيتان، دىن ھەم قىلىدىن چىققان بەدقە-لىق بەدرەكلەر، بەد ئەخلاقلىق جازاسى (دەككىلەنگۈچى گۇناھكارلىققا ــ ئا) غا نىشان ئىدىلەر...» ئەگەر بۇ تەرىپاتنى شەرھلەش توغرا كەلسە شۇ زامانىنىڭ دەككە، چەكلەش ئوبيېكتى قىلىنغان ئىجتىمائىي ـ سىياسىي بەد ئەخلاقلىق قىلمىشلىرى تەركىبىدىن مۇنۇ 15 ئىللەتنى ئاتاش ۋە ساناش ئورۇنلۇقتۇر:

(1) ۋەتىنىگە، خەلقىگە، ۋىجدانىغا، نەسلىگە مۇناپىقلىق، تۆزكورلۇق (خائىنلىق، ئاسىيلىق ــ ئا) قىلغانلار ھەم بۇ ئىشتا توۋىسى كۆپايە-سىزلەنگەن قارا يۈزلەر؛

(2) ھەق ۋە توغرا يول تۇتقان ئۇلۇغلار (ئەلگە ئازادلىق، بەخت ئا-تا قىلىشقا ئۆزىنى ئاتىغان داھىي، يېتەكچى ئۇستاز، ئالىم ـ ئۆلىما، خاسىيەتلىك پىشۋالارغا، راست، توغرا، ھالال يول تۇتقۇچىلار)غا خۇسۇمەت، بوھتان، ۋابال قىلغانلار؛

(3) ئۆز نەپسانىيىتى ئۈچۈن ۋىجدانسىزلىق، ناھەق سۆكۈتپەرەس-لىك قىلغان، ئەلدىن ـ ئادەملەردىن چەتنىگەنلەر؛

(4) زالىملىق، خۇنخورلۇق يولىنى تۇتقۇچىلار؛

(5) سۇخەنباز ـ ئارا بۇزغۇچىلار؛

(6) جازانە، ئالدامچىلىقنى كەسىپ قىلغانلار؛

(7) بەدنىيەت (سۈيقەستچى، ھەسەتخور) لەر؛

(8) ئۆكتەم، زوراۋانلار؛

(9) قىمار ۋە ناتوغرا يولنى تاللىغانلار؛

(10) كەسىپي كەيپىچىلىك (كەيپى نىجاسەتلەرگە بېرىلگەن، ئۇنى پەيدا قىلغان، تارقاتقان، كىشىلەرگە سايە قىلغان، يۇقتۇرغان بەكگى، شاراپخور) يولىغا چۇشكەنلەر؛

(11) جنسي نىجسلىق (جنسىي بۇزۇقچىلىق، غىتمەكچىلىك، جنسي دەللاللىق، جنسي بىمارچىلىق ۋە جنسي ۋەيرانچىلىق) نى كەلتۈرگەن، راۋا كۆرگەنلەر؛

(12) قاتىللىق قىلغانلار؛

(13) بۇلاڭ ـ تالاڭ، ئوغرىلىق، خىيانەت، پارا جىنايىتى سادىر قىلغانلار؛

(14) كۆكەمە، ئۇششۇق، رەزگى، نومۇسسىز، تەييارتاپ، تېجىمەل ئادەملەر تۈركۈمىنى ھاسىل قىلغانلار؛

(15) ۋەتەن، خەلق دەردىگە دەرمان بولغۇچىلار قاتارىدىن يالتايغان ۋاي دادچىلار، ببلى بوشلار، مىللىي شۆھرەت، غۇرۇر نۇقسانچىلىقى (ۋىجدانسىزلىق) قىلقىنى شەكىللەندۈرگەن، ۋىجدان ۋۇجۇدى يوق، ئۆمرى قەدىر سىزلەر...

تېماتىك ئىخچامچانلىق تۈپەيلىدىن بۇ ئىللەتلەرنىڭ بەزىبىر مىسالىي يەشىملىرى (ئايرىم بىر قىسىملىرى توغرىسىدىكى چۈشەنچىلىرىمىز) نى تۆۋەندىكىچە شەرھلەشكە توغرا كېلىدۇ.

3) مىسالىي يەشىملەر

مىسالى يەشىملىك تېما (1) تۆزكورلۇق (خائىنلىق)، مۇناپىقلىق ئىللىتى سادىر قىلغۇچىلارنى يەكلەش ۋە چەكلەش توغرىسىدا.

تۆزكور ـ خائىن ـ مۇناپىقلار ھارام نىيەت بىلەن ھارام دۇنيا، ھۇزۇرى مەئىشەت، شۆھرەتكە ئىخلاس باغلىغان بەدنىيەت كىشىلەردۇر. ئۇلارنىڭ ھەسەتلىك قەلبلىرىدە سۈت بەرگەن مېھرىبان ئانىلىرى، ئۆستۈرگەن ئەزىزان ئاتا، قېرىنداشلىرى، بىر مۇجۇق تىرىك گۆشنى ئادەمگە ئايلاندۇرغان مېھرىبان ئاتا ـ ئانىلىرىنىڭ ئەجرى،ئادەملىك قىممىتىگە، سالاھىيىتىگە ئېرىشتۈرگەن، جانجان ۋەتەنى، ئادەمنىڭ بەخت ـ ئامىتى، سەلتەنىتى ـ قانىتى بولغان ئەل ـ ياران (مىللىتى، قوۋمى) لىرى يوق، ئۇنتۇلغان. ئۇلارنىڭ مەسلەك، نىيەتلىرى ـــ پۇل،

ئەمەل، «شۆھرەت»، كەيىپ ـ ساپادۇر، ۋىجدان ئۇلارنىڭ چىقىشال-ماس رەقىبدۇر. ئۇلار تۇزكورلۇقنى بىر ئۆمۈر كەسپىي ئەخلاق قەلبىگە تۇزكور بولغاندىمۇ ئۆزلىرىنىڭ ھەممە قىلىق، ئۇرۇنۇشلىرى بىلەن مۇكەممەللەشكەن، تۇزكورلۇق ئەپئالىنى چۇشىنىشكىمۇ تۇزكورلۇق قىلىدىغان مەخلۇقلار ۋە بەدبەخلەردۇر.

«... تۇزكور (خائىن) غا يان باسقان، ئەلۋىشقان ئەۋلادتىن، دوست ـ ياراندىن تېنىپ كەتمەكلىك، قاچماقلىق پەزىلەتتۇر ۋە ئالىي ساۋاب-تۇر... يەر يۈزىدە خائىنلىك كۇلكىسىنى ئاڭلاشتىن ئېغىر ئازاب، گۇ-ناھ، ئەلەم يوقتۇر. خائىننى كۆرمەك بەدبەختلىكتۇر... ئەي ئامۇ خاس، خائىنلارنى يەكلەڭلار، ئۇلارغا تۇغقان بولماڭلار، دۇئا قىلماڭلار، دۇئا ئالماڭلار، خائىن يۇرگەن يولغا كىرمەڭلار، خائىن جەسەت دەپنە قى-لىنغان زاراتگاھلىققا جەسەت قويماڭلار. خائىن توۋىسىغا ئىشەنچ قىل-ماڭلار. خائىنغا ھۆرمىگەن شىكار ئىتلىرىنى قىرىپ تاشلاڭلار. خائىنغا ھومىيىش، تۇكۇرۇش... ھەر بىر ۋىجدانلىق، راۋۇرۇس ئىنسان ھەم مۇسۇلماننىڭ ۋىجدان، ئىمان قەرزىدۇر... خائىننى رەسۋا قىلماق، ئۇ-نىڭ ئىپلاس قەدىمىنى پاك زېمىندىن يوقاتماق ـــ ھەر بىر ئىنسانغا تاڭلا مەھشەر ئۇچۇن تېپىلغۇسىز ساۋاب، ئىككىلا ئالەملىك شۆھرەت، ئانا سۇتىگە جاۋاب، ئەل ـ يۇرتقا تۆھپە ھېسابلانغاي... خائىن ـــ ئاللاھنىڭ غەزەپ، بەندىنىڭ نەپرەت ئوچىقىدۇر...»

(«پەتۋايى شېرىپ» تىن)

دەرۋەقە، مەڭگۇلۇك ھەسەت، نادامەت خائىنلىك روھىي ئۆمرى، ئۆمۈرلۇك مەغلۇبىيەت ـــ ئۇنىڭ چىقىش يولى، نەپرەت ئۇنىڭ ھايات ئۇزۇقىدۇر. خائى ـــ پاك زېمىن ئۇچۇن نىجىس يۇكتۇر...

1640 ـ يىللار ئەتراپىدا يەنى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ خانلىرىدىن سۇلتان ئابدۇللاخان زامانلىرىدا يەكەن خانلىق مەدرىسە دامىدىكى خانلىق «شەرئىيەتنى غارراً» (شەرئەت ھۆكۈملىرىنى پەتۋا يولى بىلەن

جاكارلاش» داهيلىرى تەرىپىدىن تۇزكورلۇق (خائىنلىق) گۇناهى سادىر قىلغانلارغا دوقال ـ دەككە نۇتقى (سىگنال بۇيرۇقى) سۇپىتىدە بايان قىلىنغان يۇقىرىقى سۆزنى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ۋە جەمئىيىتىنىڭ تۇزكور ـ خائىن كىشىلەرگە تۇتقان مۇجەززەمسى دېيىشكە بولىدۇ. خائىن قېرىنداش، خائىن دىندىش، خائىن يولداش ۋە خائىن زامانداشنى بىلمەيدىغان، تونۇيالمايدىغان، دەككىلىيەلمەيدىغان ۋە چەكلىيەلمەيدىغان ھەر قانداق تائىپە، گۇرۇھ ھامان تەقدىرى قۇللۇق ئىتىن، مەۋجۇدلۇقى نادامەت ـ ئەلەمدىن قۇتۇلالمىغۇچىلاردۇر. 16 ـ ئەسىر سەئىدىيە خانلىقى كۆچلىرىنىڭ سەلتەنەت تارىخى ئەنە شۇنداق تۇزكور كۆچلەرنى جىمقتۇرۇش، خائىن ھەم خائىنلىققا يول بەرمەسلىك ئالاھىدىلىكى بىلەن خاراكتېرلەنگەن، شەرەپلىك تارىختۇر.

تارىخىمىزدا تۇزكورلارغا، مۇناپىقلارغا مەڭگۈلۈك رەقىب، مۇرەسسەسىز جاللاتلىق ئالاھىدىلىكى بىلەن شۆھرەت قازانغان ئەنىز بوۋا ـ ئەجدادلىرىمىزنىڭ روھىناتلىرى، ئىستىل، تەجرىبىلىرى بىزگە ھەر قاچان ئۇنتۇلغۇسىز ئۆچمەس سىگنالدۇر. مەنىۋى مەدەت، ئەخلاقىي، ۋىجدانىي، روھىي جەڭگىۋارلىق قورالى سۇپىتىدە نەمۇنە ۋە تەۋەرۈكتۇر. دېمەك خائىن ـ مۇناپىقلارغا نەپرەت ـ غەزەپلىنىش ئۇيغۇرنىڭ تەبىئىي خسلىتىدۇر. تارىخىمىزنىڭ مەدھىيە، رەھمەتلىرى شۇلارغا مەنسۇپ ۋە نىسىپ بولغاي.

نەچچە ئىشلار بارکى، رەھمانى ئېرۇر،
نەچچە ئىشلار بارکى شەيتانى ئېرۇر.

ئابىدى بولغىلکى پاسىق بولماغىل،
ئالىم بولغىل مۇناپىق بولماغىل.
... ...
نەچچە ئىشلار بىل ـ مۇناپىقلار ئىشى،
نەست ئىلەگەر ئېنى قىلسا كىشى.

... ...
كىم مۇناپىق بولسا ئول مۇرداربدۇر،
بىل مۇناپىقتىن خۇدا بىزاربدۇر.
كىم مۇناپىق بىرله گەر ھەمراھبدۇر،
ئاڭلىغىل ھەر ئىككىسى گۇمراھبدۇر.
... ...

(مۇھەممەد بىننى ئابدۇلا خاراباتى)

تەنەپپۇسلۇق سۆزۈغاتلاردىن

بېھىش يەڭلىغ جاڭگال، چىمەنگاھلار ئارا تۇمەن ـ تۇمەن مۆجىزە، خەس، گۈل ـ گىياھلاردىن بەھرە ئېلىپ ھاياتلىق كۆرىدىغان جاندار ـ تىنالقلار ئىناق، ئۆم، ماس ھەم خاس ئۆتكەن زامانلارنىڭ بىرىدە ئۇلارنىڭ ماكانلىرىغا قاڭقىرغان تېجەمەل نوقانچى يېتىمەكلەر. دىن بىرى پىنھان پەيدا بولغان، ئۇنگەن ئىدىلەر. ناكەستىلىك يولغا كىرگەن بۇ يەجۇج (قولىغا چىققانىنى كۆتۈرۈپ كېتىشكە ئادەتلەنگەن لاماكان ئادەم ـــ ئا) بۇ يەردىن لالما، قاۋاجىل تايغانلاردىن بىرنى تېپىپ بوينىدىن باغلاپ، ئۇنىڭ بىلەن شىكار قىلماققا تەرەددۇت قىلىدىلەر. نىگاھان شۇنداق قىلىپ شۇ چىمەنگاھ ئاب ـ ھاۋاسىدىن، لوقما، پاناھلىقىدىن تىرىلىپ ئۆسكەن، ئىتلىق نەپسىنى چوڭايتماق، جاڭگال جانداركىرىدىن رىزقى قىزغانماق، بارچە جاندىن ئۆزىنى ئۆرە قويماق مۇددىئاسىدا لالمىلىق قىلىپ يۈرگەن تايغاندىن بىرنى باغلاپ ئۆزىنگە كۆندۈرىدىلەر ۋە تايغان كىرىدىغان «بېھىش» بارلىقىنى، ئۆزىنىڭ چېنىگەن سىزىقىدىن چىقماي رازى قىلسا، شۇ بېھىشكە مەڭگۈلۈك باشلاپ كېتىدىغانلىقىنى ۋەدە ئىنئام قىلدۇرىدىلەر. تايغان كۆندى، ئۆگەنىدىلەر. بۇ ئارىدا بىر توكۇر يېتىم جەرەن ئوغلىقى بار ئەردىلەر. تېجەمەل، تايغاننى باش بۇرۇن قىلىپ ئۇنىڭغا سالدىلەر. ئوغلاق قېچىپ تۇتۇق بەرمىدىلەر. تايغان دېدى: ئەي توكۇر تۇك! بۇگۈن قېچىشىڭ

قالتسقۇ؟ مېنىڭ بۇ چاغلارغىچە ھەر قانداق شائىر ھايۋانىنى تۆت سەكرەپلا تۇتۇۋالىدىغانلىقىمنى بىلمەمسەن؟

جەرەن ئوغلىنى جاۋاب بېرىپ دېدى: سەن ئۆزگەردىڭ، مەن ئەمدى ئۆزۈم ئۇچۇن قاچمەن، سەن بوينۇڭدىن باغلىغان ئىگەڭ ئۇ. چۇن قوغلايسەن، مەڭگۇ تۇتالمايسەن، تۇتالمايسەن. بۇ تەقدىرنىڭ قىسمىتى.

(ئۇيغۇر خەلق ھېكايىتى)

مسالى يەشىملىك تېما (2): ھەق، توغرا يول تۇتقۇچى داھىي، ئۇلۇغلار (ئادالەتكار داھىي، ئۇستاز، ئالىم، ئۆلىما، مۇنەججىم، پېشۋالارغا، يۇرت، ئەل مۆتىۋەرلىرىگە، زات ئەزىز، ئەل غەمگۇزارلىرى)غا خۇسۇمەت، بوھتان، قەست ئىللىتى سادىر قىلغان ھەم بۇ خىل قەبىھى بەد ئەخلاقلىقنى كەسىپ مەجەز قىلىۋالغان، كۆڭلى تار، كۆرەلمەسلىك ھەسرىتىدە ئۆرتىنىپ يۇرگەن دەرد خۇمارلارنى چەكلەش، توسۇش، قىلقىلىرىدىن ياندۇرۇش، توغرا نىيەتكە كۆندۈرۈش توغرىسىدا.

«ئاممىغا خاس ئۇلۇغ داھىي، پېشۋالارنىڭ، ئالاھازەل ئوردىگاھ، شەرئىيە، بىلىم، ئادالەت مەھكىمىلىرىنىڭ ئەمرى ـ ۋاجىپلىرىنى قۇلاق تا تۇتمىغان، ئۇلارنىڭ ئارىلىرىنى بۇزغان، ئۇلارغا تۆھمەت ـ خۇسۇمەتلەر قىلغان، شان ـ شۆھرەتلىرىنى تۆككەن، ئۆز باش، ئۆز خان، ئۆز سۆز باش كۆتۈرمەك بولغان ھەر قانداق بويۇنتاۋلىق قىلغۇچى شاكاڭ ئادەم ـــ ئىتتائەت ئەخلاقىدىن مەھرۇم، ئەل ـ جامائەت پېشۋالىرى ئىلتىپاتىدىن يىراق، ياخشى تەربىيە ـ ئىلىم خەزىنىلىرىدىن ھۇزۇرسىز، بەدپېئىل، مەمەدان، تەقدىرى يەككە ھەم غۇۋا، ئەل ـ يۇرتقا ۋاپاسىز ئادەمدۇر... ئۇلارغا ياران بولماق، نىيەت، غايە بىرلىكىدە تۇرماق، ئەگەشمەك، ئەگەشتۇرمەك ئىككىلا ئالەملىك يەككىلىك، ئەلسىزلىك بالاسىغا گىرىپتار، ئەل نەپرىتىگە سازاۋەر بولغانلىقتۇر... ئۇلۇغلاردىن قارغىش، ئەلدىن نەپرەت، زامانىدىن گۇناھ تاپقانلىقتۇر...»

(«پەتىۋايى شېرىپ»تىن)

دەرۋەقە داھىي ئېتىقادى بولمىغان، قەلبىدە ئىنسان تايانچىسى يوق، ئۇستاز ھۆرمىتىنى، توغرا، ئادىل، خەلق يېتەكچىلىرىنىڭ قەدرىنى ئېڭىتبارلىمىغان ئادەمدە ئۆز خەلقىگە مۇھەببەت، ۋەتىنى ئۈچۈن مەسلەك ـ غايە، ئەلگە خىزمەت ئىستىكى بولمايدۇ. بۇ دېمەك ئېتىقادنى ئۇستاز تۇتمىغان ئادەمدە ھۆرمەت بولمايدۇ، دېگەنلىكتۇر.

«... ئەي ئامۇ خاس! ئۇلۇغ ئەل پاسبانلىرىغا، خەلق داھىيلىرىغا، ئۇستاز، ئالىم، مۇنەججىملەرگە، ئاتا ـ ئانا، چوڭ پېشۋا، ئەجداد، جاما-ئەت چوڭلىرىغا ھۆرمەت ـ ئېھتىرامدا بولۇڭلار. بۇ ھەممىڭلار ئۈچۈن ۋاجىپ ۋە ۋەزىپىدۇر...»

(«ئەزىزانلار تەسىپلىرى»دىن)

مىسالى يەشىملىك تېما (3): ئۆز نەپسانىيىتى، بەد ئەخلاقلىق ھەۋىسىنىڭ راۋانلىقى ئۈچۈن ۋىجدانسىزلىق، ئەلنى كۆزگە ئىلماسلىق، ئىنسانىنى خورلاش ئىللىتى ــ (گۇناھى) سادىر قىلغانلارنى ئەدەبلەش، قىنىغا سىڭىپ قويۇش توغرىسىدا.

ــ داد، ھۆكۈمدار، ــ دېدى شاھمەت تەكەللۇپ بىلەن، ــ بەر-ھەق راستلىق ۋە توغرىلىق بىلەن گۇۋاھ، شاھىدمەنكى، يۇرت پاناھى-مىزدىن غەنىلىقى (بايلىقىنىڭ زىيادىلىقى) بىلەن ئەلگە، ئۇ يۇرتتىن بۇ يۇرتقا نام چىقارغان كارۋان بېگى ــ سەگپەرەست (ئىتپەرەس ــ ئا) ئۆكتەمنىڭ ئون جۈپ قاۋان ئىتى باردۇر. خالايىقلار بۇ ئىتلارنىڭ ھەيۋە، زەخمەتلىرىدىن ۋەھىم قىلىشىپ، يىراق ـ يېقىن يوللىرىدىن توختايدۇ. تۈن كېچىلەردە كۆز يۇمماي تۈنەيدۇ، چالا كۆز يۇمىدۇ، ئۇششاقلار، قېرى، ئايال، ئاجىز ـ ناتىۋان پەقىر مىسكىنلەر بۇ ھالدىن خەۋپسىرەيدۇ، زارلايدۇ. سەگپەرەست ئۆكتەمدىن چۆچۈشىدۇ. ئۆكتەم بۇ ھالدىن زوق، ھۇزۇر ھېس قىلىدۇ. ئىتلىرىنى گۈش چوختەك (تۇخۇم، سۈت، ئاق ئۈن، قوي يېغى، كېپەكلەنگەن سېمىز گۈش،

تۇز بىلەن قىلىندىغان بىر خىل نان ــ ئا) تە سەمرىتىدۇ. ئۆكتەمنىڭ خاس كىشىلىرى بولسا، بۇ خىل چوختەكلەرگە سەگبازلاردىن قىزغىنىپ (يەپ، تېتىپ كۆرمەكلىرىدىن گۇمان، شەك سېزىپ)، پىت ـ بۇرگىلەر، نىجىس قۇرتلار ئارىلاشتۇرۇشىدۇ. يەنە مىسالەن، كۆنچى ـ چەمگەر ئۆز كەسپىي بەرىكىتىنى نىشان قىلىپ مەھەللە ـ كويلارغا تۆتۈن، بۇس بىلەن زەرەر كەلتۈردى. نىجىسلىق (سېسىقچىلىق) تارقاتىدى. نېمە قىلماق كېرەك؟

ھۆكۈمدار دېدى ۋە بۇيرۇدى:

ــ سەگپەرەست ئۆكتەمگە بوينىغا قارا ئارغامچا باغلاپ، سازايى ـ شەرمسار قىلىپ توۋا قىلدۇرماق، خوتۇن، پەرزەنت، ياران ـ بۇرادەرلىرىدىن ئايرىپ ئادەمزاتسىز چۆل ھودۇد (چۆللەردىن ئۆتىدىغان خانلىق چېگرا ــ ئا) باقماققا ئىتلىرى ئىلە پالماق، مۇشكۈلۈك سالماق ھاجەتتۇر. ئەل ـ ياران، ھەقەمسايە، قوۋم ـ جامائەتنىڭ قەدرىنى تۈنىا بىلگىچە شۇنداق ئەرەج ـ ئەلەم كۆرگەي كۆنچى ـ چەمگەر خۇمدان ئىچرە بۇس، تۇتۇن يۇتماققا بەنت ۋە مەلىكە قىلىنغاي (خانلىق خۇمدانلىرىدا ئوت يېقىش، خۇمدان دۇملەش، تېرە ئىسلاش مالا-مىتىگە دۇچار قىلىنغاي، مورا ـ تۇرخۇن دەردىنى كۆرگەي دېمەكچى ــ ئا).

*　　*　　*

... قاراقچى ئوغرى يول توسۇپ بۇلاڭچىلىق قىلاتتىلەر. بىر كۈنى يولۇچى قازىنى توسۇۋېلىپ بۇلماق بولدى.

ــ مەن مۇسۇلمانلارنىڭ ئۇلۇغ قازىسى تۇرسام، نېمە ئۈچۈن بۇلايسەن، خۇدادىن قورقمامسەن؟ ــ دېدى قازى.

ــ مەنمۇ مۇسۇلمانلارنىڭ قارام ئوغرىسى تۇرسام، سېنى بۇلماي كىمنى بۇلايمەن، ــ دېدى ئوغرى.

قازىنىڭ ھەممە نەرسىلىرىنى سۈپۈرۈۋېلىپ، قۇرۇق سۆڭەك ئۇ-شۇقتەك قىلىۋەتتى. بۇ ھالنى تۆت سەپەرخان كۆرۈپ، سۈكۈت قىلىپ تۇرغاندى، ۋەقە پاش بولدى. قازى، ئوغرى، تۆت سەپەرخار ھاكىم، پاششاپ ئالدىغا كەلتۈرۈلدى، پاششاپ ئوغرىغا تەنبىھ، قازىغا نەسىھەت، تۆت سەپەرخاننىڭ ھەر بىرىگە ناھەق سۈكۈت قىلىش گۇناھى ئارتىپ 40 تىن دەررە، تاياق ئۇرۇشنى بۇيرۇدى. شاھىت سورىدى:

— بۇ قانداق جازا، قانداق تارتقۇلۇق؟

پاششاپ دېدى:

— دەر ھەقىقەت بۇ قانۇنەن ئەمەس، سەۋەبى، كۆرۈلگەن ۋەجدان تەنبىھى، ئەخلاق جازاسىدۇر. قىلمىشلەر ئۈچۈن جازا قىلمىشىدۇر...

(«بەلەن گەپلەر» نىڭ «سەئىدىيە رىۋايەتلىرى» قىسمىدىن)

ئەي خالايىق! دۇنيادا يامان كىشىلەرنىڭ يامان قىلىق، قەبىھ ئۆڭ-تەملىك ئىللەتلىرى (ناھەق قىلمىشلىرى) غا شاھىت بولۇپ، جىمجىت زەردىسىز ۋە نەپرەتسىز قاراپ تۇرۇشتىن ئارتۇق ۋەجدانسىزلىق بولمىسا كېرەك. ئورۇنسىز ئازار يېگۈچى، زىيان - زەخمەت كۆرگۈ جىلەرگە بولۇشۇش، ھېسداشلىق قىلىش، ئازار قىلغۇچى ۋە زىيان - زەخمەت كەلتۈرگۈچى زوراۋان نامەرتكە ھومىيىش، نەپرەتتە تۇرۇش — ئۇي-غۇر روھىنىڭ تۈپ خىسلىتى ۋە شەرەپلىك ئەخلاق مىجەزىدۇر. سەئى-دىيە خانلىقى زامانلىرىدىن رىۋايەت شەكلى بىلەن بىزگىچە ساقلىنىپ كەلگەن سەگپەرەست، ئۆكتەم، كۆنچى، چەمگەر، قاراقچى بىلەن قازى خاتىرىلىرىنى بىز ئەجدادلىرىمىزنىڭ تارىختىكى مىجەز ئىزلىرى، شە-رەپلىك ئۆرنەكنامىلىرى سۈپىتىدە قەدىرلەيمىز.

مسالى يەشىملىك تېما (4): بەدنىيەتلىك (سۈيىقەستچىلىك، ھەستەخور-لۇق) نى ئۆمرى ئادەت قىلغانلاردىن پەخەس بولۇش، ئۇنداقلارنى چەكلەش ۋە ئەدەبلەش توغرىسىدا.

ئۆز پەيتىدە سەئىدىيە خانلىقى زامانلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە ئومۇمىي

ئەخلاقي ۋەزىيەتلىرىنى شەرھىيە قىلغان ئۇلۇغ ئەخلاق ـ مىجەزشۇ. ناس ئاقسۇلۇق ئۇيغۇر ئالىم مۇھەممەد ئىننى ئابدۇللا خاراباتى[1] تەرد. پىدىن تەخمىنەن 1720 ـ يىللىرى ئەتراپىدا يېزىلغان «كۇللىيات مەسنەۋى خاراباتى» دېگەن ئەسەردە بەدنىيەتلىك ۋە سۈيىقەستچەرەس. لىكنىك مۇنداق بىر ئاچچىق ئاقىۋىتنى ھېكايەت قىلىنغان:

«... بىر كۈنى ئۇچ نەپەر بايلىق ئىزدىگۈچى يولغا چىقىشتى ۋە بىر خىش ئالتۇن تېپىۋېلىپ خۇشال بولۇشتى. ئۇزۇندىن بېرى ئۇلار ئۇسسۇز ۋە ئاچ ئىدى. بۇلار شۇ يەردە بىر ـ بىرى بىلەن مەسلىھەت قىلىشتى. ئارىلىرىدا بىر سىنىك ئېشى كىچىك بولغاچقا، ئۇنى شەھەرگە تاماق ئېلىپ كېلىشكە بۆيرۇشتى. قولىغا ئۇچ دەرھەم بېرىپ مۇشۇ سا. ئەتتە دەرھال ئاش ـ نان ئېلىپ كەل، دېيىشتى. ئۇ پۇلنى ئالدىيۇ، شەھەرگە راۋان بولدى. گويىاكى داۋانلار ئاشقانىدەك يول ماڭدى. بۇ يەردە قالغان ئىككىسىنىك نىيىتى بۇزۇلۇپ: «ئاش ئېلىپ كەلگىلى كەتكەن قايتىپ كەلسە، دەرھال پىچاق تىقايلى» دەپ گەپنى بىر قە. لىشتى. ھېلىقمۇ يولدا كېتىۋېتىپ: «ئاشۇ بىر خىش ئالتۇننى يالغۇز ئالسام نېمىدېگەن مەنپەئەت بولاتتى» دېگەنلەرنى ئويلىدى، سېتىۋالغان ئاش، نان گۆشلەرگە زەھەر ئارىلاشتۇرۇۋېتىپ، ئاندىن بىر سوغىغا ئوبدان جايلاشتۇردى. تاماقنى كۆتۈرۈپ بۇلارنىك قېشىغا تېزلىك بە. لەن قايىتىپ كەلدى.

بۇ يەردە تۇرغان ئىككىسى دەرھال ئۇنىك بېشىغا پىچاق ئۇردى. شۇنداق قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ، كۆڭۈللىرىنى خاتىرجەم قىلىشىپ

① مۇھەممەد ئىننى ئابدۇللا خاراباتى (دەۋرىي ئىشق بىلەن خاراب بولغان) تەخمىنەن 17 ـ ئەسىر. نىك ئوتتۇرىلىرى 18 ـ ئەسىرنىك باشلىرى ئەتراپىدا ئاقسۇنىك چوغتال كەنتىدە تۇغۇلۇپ، ياشىغان، يازغان ئالىمدۇر. خاراباتى ئۇنىك تەخەللۇسى. ئۇ «كۇللىيات مەسنەۋى خاراباتى» ناملىق ئەسىرىنى تەخ. مىنەن 1726 ـ يىللىرى ئەتراپىدا يەنى ئۇيغۇر دىيارىنىك تەقدىرى جۇڭغارلارنى تارقا تىرەك قىلغان قورچاق دانىيال خوجا «خانلىقى» قولىغا چۈشۈپ قالغان ئادەمنىك چاغلاردا، مىللەت ـ خەلق دەۋرىي ئىشق ئوتىدا كۆيۈۋاتقان ئېغىر يىللاردا يېزىپ چىققان. بۇ ئەسەر 1907 ـ يىلى مولا مىرمەخدۇم بىن شاھى يۇنۇس مەرھۇمنىك خراجىتى بىلەن تاشكەنت تارىپجانوق مەتبەئەسىدە بېسىلغان. كېيىنرەك مولا مۇزەپپەر شۈكۈر مۇھەممەت ئوغلىنىك خراجىتى بىلەن تاشكەنت غۇلامىيە چاپىيەسى (مەتبەئەسى) دە كۆپەيتىپ بېسىلغان. ئاقسۇلۇق ئەدىب ئەزىز ساۋۇت ئەپەندى بۇ ئالىمنىك مەركۇر ئەسىرىنى «ئاقسۇ ئەدە. بىياتى» تىك 1980 ـ يىلى 4 ـ سانىدا ئونۇشتۇرغان. بۇ ئىراھات شۇ ماتېرىيالدىن سۈزۈۋېلىندى.

ئولتۇرۇشتى. ئاندىن كېيىن ھەر ئىككىلىسى خۇشاللىق بىلەن ھېلىقى تاتىلاردىن بىر ـ ئىككى لوقمىدىن يېيىشكەنىدى، شۇ زامان ھالاك بو-لۇشتى...»

ئەي خالايىق! پۇل ـ دۇنيا ۋەسۋەسىسى، بەدنىيەتلىكنىڭ ئاقىۋىتىدۇر. بىر خىش ئالتۇن يەنە شۇ يەردىلا قالدى.

*　　*　　*

بىر ـ بىرى بىرلە قېرىنداش ئېردىلەر،
غەم بىرلە مېھنەتتە مۇڭداش ئېردىلەر.

بىر ـ بىرىگە ئېردى مۇشپىق، مېھرىبان،
ئەھدى ھەم ئېردى دوستلۇق چاۋىران.

تاپتى ئۇچ تەن بىر خىش ئالتۇن ناگاھان،
پىتنىلەر ھەم بولدى پەيدا شۇ زامان.

پىتنىدىن ئۆلتۈردى ئۇچ تەن بىر ـ بىرىن،
نەپسى شەيتان بىرلە بولدى ھەم قېرىن.

بارچە ئەخلاق باشىدۇر رەھمەت ۋاپا،
قېرىنداشقا پۇلنى دەپ قىلما جاپا.

مىسالى يەشىملىك تېما (5): كەسپىي كەيپىچىلىك يولىنى تۇتقانلار (كەيپى نىجاسەتلەرگە خۇمارلىق قىلمىدىغان، بېرىلگەن، ئۇ خىل نەرسا-رنى پەيدا قىلغان، تارقاتقان، كىشىلەرگە سايە قىلغان، يۇقتۇرغان ھاراقكەش، بەڭگى... بەدبەخلەر) نى يەكلەش، پەيلىدىن ياندۇرۇش، ئەددىلەش توغرىسىدا.

«... ئەي ئىككى جاھانلىك ئاپتاپى، ئەقىل خەزىنىسى، ئادالەت ھا-مىسى، ـــ دەپ سورىدى شاھتىن مۇنەججىم تەزىم بىلەن، ـــ ئەگەر

غەزەپ نەپرەت قىلماقتا ئىختىيار ئەتسىلە (ئۇنى) قانداق كىشىگە، قانداق چاغدا، قانداق ھالەتتە ئاشكارىلىماقنى راۋا كۆرەرلەر؟

شاھ دېدى: نەھى ھارام (مەست قىلغۇچى نىجاسەت ـــ ئا) نى تاۋۇل قىلىش (ئىچىش، چېكىش، يېيىشكە ـــ ئا) قا ئادەت قىلغان كىشىگە، كەيىپ بولغان چاغلىردا، ئەل ـ خالايىق كۆزىدە غەزەپ قىلغايمەن. ئۇلارنى خۇدا بەندەم، پەيغەمبىرىم ئۇممىتىم، چاھارىيارلار يارانىم، ئەل ـ خالايىق دوستۇم دېمىگەيلەر. ئۇنداقلارنىڭ پەرزەنت، ئەۋلاد، ئەجداتلىرى... ئۇلارغا نەسلى ھەمراھ، تەقدىرى ئورتاق، رىزقتا شېرىك بولۇشتىن ئۈيۈلدۇ، قاچىدۇ...»

(«ئەزىزانلار تەسىپلىرى»دىن)

دەرۋەقە، ئەجداتلىرىمىز ئەزەلدىن نەھى ھارام نەرسىلەر (ھاراق، نەشە، مەجۇن، تاماكا... مەست ۋە بىھۇش قىلغۇچى كەيىپ بۇيۇملىرى) نى ئىستېمال قىلىش، ئۇنداق نەرسىلەرگە كەسىپلىنىش، كۆنۈش، ئادەت قىلىشتەك قىلىق، ئۇرۇنۇشلىرىدا بولغۇچىلارنى قەبىھ گۇناھ يولغا كىرگەنلەر، ئەلنىڭ نەپرەت نىشانلىرى، ئۆز ئۆمرىنىڭ قاتىللىرى، ۋەتەن، خەلق مەرەزلىرى قاتارىدىن كۆرۈپ، نەپرەت، غەزەپلىرىگە نىشانلاپ كەلگەندۇر ۋە كەلمەكتە...

«دۇت (تۇتۇن)، ھاراق ـ شاراپلار بىلەن ئۆمۈر چىرىتكەن خەس كۆڭۈل، خارامۇش، ئېتىبارى كۈل كىشىلەر ئىنسان خاسلىقى (خاسىيىتى دېمەكچى ـــ ئا) دىن ـــ ى ئەلگە گۇۋاھ ـ شاھىت بولۇشتىن، جامائەت ھۆرمىتىدىن، يۇرت غۇرۇرىدىن، كەسپىي ئۇلپەتچىلىكتىن، ئىلمىي تەقرىز ـ مۇھاكىمىدىن، رىزقى ـ نېمەتتىن، كەسىپ، ھۈنەرلىرىدە بەرىكەتتىن، راست ۋە توغرىلىقتىن مەھرۇم ۋە چەتتىدۇر. مەستنىڭ ۋەدىسىگە، توۋىسىغا، ئىمانىغا، ئىمتىياز، دۇنياسىغا ئىشەنمەك گوللۇقتۇر.»

(«ئەزىزانلار تەسىپلىرى»دىن)

ئەجدادلىرىمىزنىڭ تارىختا كەسىپى كەيپىچىلىك يولىغا يۈرگۈچىلەرگە قارشى تۇتقان چارە ـ مەۋقەلىرى مەلۇم مەنىدىن ئالغاندا، ھازىرقى زامان ئىنسانلىرىنىڭ بۇ خىل كىشىلەرگە تۇتقان، قاراتقان مەۋقە ـ قاراشلىرى بىلەن ئاساسداش ھەم بىردەكتۇر.

⊙ ئىچمەسلىك (ھاراق ئىچمەسلىك ـــ ئا) ئوچاققا ئوتۇن، قازانغا گۆش، داستىخانغا نان، دۆلەتكە دارامەت، يانچۇققا پۇل، تەنگە كۈچ، ئۇستىباشقا كىيىم ـ كېچەك، مېڭگە ئەقىل، ئائىلىگە پاراۋانلىق بەخش ئېتىدۇ.

ـــ ب فىرانكىلىن

⊙ بۇگۈنكى كۈندە بارچە تۈزۈملەرنىڭ جىنايەتلىرىنى، ۋىجدانسىزلىقنى، تۈرمۈشتىكى ئۆچمەس داغلارنى قانچىلىك ئىچىلگەن ھاراقنىڭ مۆلچىرى بىلەن ئۆلچەيسەن؟

⊙ ئىچىملىك ـــ تۈرمىلەرنى تولدۇرۇپ تۈرىدىغان خىزمەتكار.

ـــ ئا. بودرىرال

⊙ ئىچىملىك ـــ ئادەمنى قاتىل ۋە ئوغرىغا ئايلاندۇرىدۇ.

ـــ ك. كولتۇك

⊙ كۆپلىگەن تەنتەك ۋە ئەقلى زەئىپ كىشىلەر ئىچىملىككە بېرىلگەن ئاتا ـ ئانىلاردىن تۇغۇلىدۇ.

تەنەپپۇسلۇق سۆزۈغاتلاردىن

⊙ ئەيىبسىز كىشىنى تىل تىغى بىلەن رەنجىتىش، ساق كىشىنى نەشتەر ئۇرۇپ جاراھەتلەش بىلەن تەڭدۇر.

⊙ بىراۋنىڭ زەرەر يەتكۈزگەن كىشى ئۇ كىشىدىن تېخىمۇ قاتتىقراق زەرەر كۆرىدۇ.

⊙ ھىممەتلىك كىشىلەر خەلق ئارىسىدا ھۆرمەتلىك بولىدۇ.

⊙ مېھنەت قىلىپ تېپىلغان بىر تەڭگە، بىراۋنىڭ بىكارغا بەرگەن

خەز' سىدىن ياخشى.

⊙ بۇ دۇنيادا مەڭگۈ قېلىش مۇمكىن ئەمەس، ئەمما ياخشى نام قالدۇرۇش ئۇلۇغ ساۋاب‌تتۇر.

⊙ ھەر بىر قەدىمىڭنى بىلىپ باسساڭ ئەلەم كۆرمەيسەن، ھېچقاچان ئۆكۈنمەيسەن.

⊙ چۈشىنەر ھەر قاچان يارا ۋە جاراھەتكە تۇپلاتغىنىدەك، قارا نەيتلىك كىشىلەرنىڭ كۆڭلى ھەر خىل ئەندىشىلەردىن خالىي بولالمايدۇ.

⊙ ئەسكەرلەرنىڭ كۆڭلىنى ھۆرمەت بىلەن، خەلقنى ئادىللىق بىلەن خۇشال قىل.

⊙ ئادەملەرنى يۇمشىرى مەرتىۋىگە كۆتۈرۈشتە ئالدىرىما ۋە ئەرزىمىگەن ئىش، ئۇچۇن خورلىما.

⊙ نادان تەربىيىدىن بولىدىغان مەسلىھەتتە خاتالىڭ بولۇشى چوقۇمدۇر ۋە دۇشمەن نەسىھەتىدە ئالدامچىلىقىڭ بولۇشى ئېنىق.

⊙ غەرەزسىز تۇغرا مەسلىھەت بەرگۈچىلەر دۇنيادا تەڭداشسىز كىشىلەردۇر.

⊙ كىشىلەر ئۇچۇن پايدا يەتكۈزۈۋاتقان بولساڭ، بۇ پايدا كىشىلەردىن كۆرە ئۆزۈڭگە كۆپرەكتۇر.

⊙ قولۇڭدىن كەلسە قىلار ئىشىڭنى بىر مىنۇتمۇ كېچىكتۈرمە.

⊙ ئەقلى بولمىغان قېرىندىن ئەقىللىق بالا ياخشى.

⊙ ئۆزۈڭنىڭ شەخسىي مەنپەئەتىنى ئىلگىرى سۈرگۈچى كىشى — دۇشمەنلىك ئوچىقىدۇر.

⊙ ھېمەتسىز كىشى پەستۇر، كىشىنىڭ ھىممىتى بولمىسا، ئۇنىڭ ھۆرمىتىمۇ بولمايدۇ.

⊙ بارلىق شىرىنلىكلەرنى تېتىدىم، لېكىن ساقلىقتىن ئارتۇق شەربەت تاپالمىدىم.

(ئەۋائى)

4) كەسپي ئەخلاق

كەسپي ئەخلاق نېمە؟ كەسپي ئەخلاق ــ (ئاددىيلاشتۇرۇپ تە-
برلىگەندە) بەلگىلىك كەسپي ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللانغۇچى كە-
شىلەر ۋە كىشىلەر تۈركۈمىنىڭ مەلىكىلىك ئەمگەك، كەسپي تىرىكچە-
لىك جەريانلىرىدا رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك، بەلگىلىك كەسپي پائالە-
يەتلەرگە خاسلا مۇئامىلە ـ مۇناسىۋەت مىزانىدۇر. بۇ مىزان ئادەتتە
كەسپي ئەخلاق (سودىگەر ئەخلاقى، تېۋىپ ئەخلاقى، ئوقۇتقۇچى
ئەخلاقى، سەنئەتچى ئەخلاقى، ھۇنەرۋەن ئەخلاقى، ھەربىيلەر ئەخلاقى
دېگەنگە ئوخشاش) دېيىلىدۇ. دۇنيادا ئىجتىمائىي كەسىپكە مەنسۇپسىز
ئادەم بولمىغاندەك، ئىجتىمائىي كەسپي ئەخلاققا مەنسۇپسىز كەسىپمۇ
بولمايدۇ. شۇڭا، كەسپي ئەخلاق ھەر قانداق زامان، ھەر قانداق جە-
ئىيەتتە ئىنتايىن چوڭ ئاممىۋىلىق ئەھمىيىتى بىلەنمۇ ئالاھىدە خاراك-
تېرلىنىدۇ. بۇ خىل ئەخلاق ــ ئىجتىمائىي تۈرمۇشتا، بولۇپمۇ جەمئى-
يەتنىڭ كەسپي تۈرمۇش پەنجىلىرىدە ياخشىلىق بىلەن يامانلىق،
چىنلىق بىلەن ساختىلىق، ھالاللىق بىلەن ھاراملىق، ئادالەت بىلەن
ئادالەتسىزلىك، شەرەپ بىلەن نومۇسسىزلىق... ھادىسىلىرىگە نازارەت-
چىلىك قىلىدىغان كۈچلۈك جامائەت پىكرى قورالى، دەخلىسىز كەسە-
پي ئېتىقاد، ئادەت كۈچى، ھۆكۈمران خەلق ئېتىبارى بىرلىكىدىن
ھاسىل بولغان مۇقىم كەسپي تەپەككۇر (ئىدىيە) سۈپىتىدە رول ئوي-
ناپ تۇرغان، تۇرىدىغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭ ھەر قانداق زاماندىكى ئەھ-
مىيىتىنى تۆۋەن چاغلاشقا بولمايدۇ. دېمەك، كەسپي ئەخلاقنى مەلۇم
مەنىدىن ئالغاندا، كەسپي ئىلىم ۋە كەسپي قانۇن دېيىشكىمۇ بولىدۇ.

مەلۇمكى، دۇنيادا ئىجادىيىتى يوق مىللەت ياكى خەلقنىڭ تارىختا
شۆھرىتى بولمايدۇ، شان ـ شەرەپ، ھۆرلۈك، پەخىرمەنلىكى بولۇشى-
مۇ مۇمكىن ئەمەس. ئىجادىيەت بىرەر مىللەت ياكى بىرەر خەلقنىڭ
تەقدىر ئۆتكىلى ۋە تارىخ ئۆتكىلىدۇر. مۇشۇ مەنىدىن ئالغاندا، تارىخ-

تا، بولۇپمۇ كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەر تارىخىدا ھەر خىل ئىجتىمائىي كەسىپچانلىقى، ئىجادكارلىقى (ئىلىم، ھۇنەر، كەسىپ، تىجارەت، ئىجادىيەت، ئىختىرالىرى) بىلەن دۇنيادا، بولۇپمۇ ئاسىيادا تونۇلغان، شۇ تارىخلار بويىچە كەسىپكە كىرەلمىگەن، كەسىپلىشەلمىگەن، تەبىئىي تۇرمۇش ئادەتلىرى بىلەن داۋاملىشىپ تۇرغان مىللەتلەر ۋە خەلقلەرگە كەسىپي مەدەنىيەت تەسىرىنى ئۆتكۈزۈپ ياكى ۋاستىلىك يۇقتۇرۇپ ئۇستازلىق، كەسىپي ئۆرنەكلىك تۆھپىلىرى بىلەن داغلىق چىقارغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىنىكى كەسىپي ئەخلاقىنى شۇ زامانلارغا نىسبەتەن مەزمۇنى تولىمۇ كەڭ، مۇكەممەل، ئىلمىي، ئاممىباب، تەسىردار (شۆھرەتلەنگەن) مىللىي ئەخلاق ئىدى دېيىشكە تامامەن بولىدۇ.

سەئىدىيە خانلىقى، بولۇپمۇ 16 ـ ئەسىر ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ مۇكەممەل ئەخلاق سىستېمىلىرىدىن بىرىمۇ ئەنە شۇ خىل كەسىپي ئەخلاق سىستېمىسى ئىدى. تۈرلۈك تارىخىي مەنبەلەردىن بىلىشىمىزچە، شۇ زامانلارنىڭ ئەقلىي تەربىيە، ئەمگەك تەربىيەسى، جىسمانىي تەربىيە، ئىستېتىكا تەربىيەسى ۋە باشقا تەربىيە تۈرلىرىنىڭ ھەممىسىلا دېگۈدەك ئەنە شۇ خىل كەسىپي ئەخلاق سىستېمىسىنى تۈپ مەنبە قىلىپ جانلانغان ۋە شاخلانغاندۇر. بۇ خىل سىستېمىنىڭ ئىجتىمائىي ئۇلى ـــ (جەمئىيەتلىشىش جەريانىمۇ ھەم) شۇ جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي كەسىپەرەسلىك، ئادالەتچىلىك، ئىنسانپەرۋەرلىك، ھەققانىيەت، توغرىلىق، تەڭلىك، ھۆرلۈك ۋە تەرەققىيات مەزمۇن قىلىنغان خاسىيەتلىك مىللىي جەمئىيەت ئىدىئولوگىيەسىدىن ھاسىل بولغان ۋە جانلانغان. «بەلەن گەپلەر»نىڭ مۇئەللىپى ھۆرمەتلىك ۋەقەشۇناس مامۇت ئىسلام بىزنىڭ بۇ تەرىپىمىزگە ئىجابىي ياندىشىپ ئەينى چاغلاردا مۇنداق يازغانىدى: «... ئەزىزانلار دەۋرى ـ دەۋرانلىرى ـــ (سەئىدىيە خانلىقى زامانلىرى دېمەكچى ـــ ئا) دا كەسىپلەنمىگەن، كەسىپي رىسالىلەر، پىرلەر (ئۇستازلار ـــ ئا) دامدا بولمىغان ھەر قانداق تىرىكچىلىك ھەرىكەتلىرى ھارام ۋە مەنئىي ئىبرادىلەر... دىيانەت مەۋقەئى بولمىغان،

مەزھەپ (كەسپىي ئېتىقادچىلىق يولى ـــ ئا) تۇتمىغان، ھالال ـ ھارام چۈشەنچىسى مۇجمەل ھەر قانداق كەسپكار، جاھانساز پۇقراغا توغرا يول كۆرسەتمەك، ئۇلارنى ھالال كەسپكە كۆندۈرمەك ۋە ئۇ يولدىن بەھرىلەندۈرمەك شەرت ھەم ۋاجىپ ئېردىلەر. كەسىپ ـ كارى يوق، ھۈنەر ـ ھەرىكەتسىز ۋە ياكى ھۈنەر ـ ھەرىكەتكە ھىممەتسىز، ئاللاھ-تىن تىرىكلىك، بەندىدىن رىزىق، جاھاندىن نەپ تىلەشنى ئارزۇ ـ ئىستەك قىلغان لەش تەنلەر (تىرىكتاپ ئاشقىپىلار ـــ ئا) ئەل دەكدە-سىدىن بىخالى، گۇمانغا نىشان، رىزقىدا خاراب، يۇرتتا خار، مالاقەتتە يېتىم (ئەلدىن يەكلىنىپ دېمەكچى ـــ ئا)، خارۇ ـ زار، بىئېتىبار ئېر-دىلەر... ئەنە شۇنداق نامېخىل پېشكەل مۇسۇلمان يارانلارنى توغرا جاھانسازلىققا، ھالال كۇنگە، توغرا تەرەپكە، ئادىمىي خسلەتكە باشلە-ماق، ئەمرى ئۆگۈت (نەسىھەت) قىلماق ساۋاب، پەزىلەت تاپقانلىق بولاتتىلەر...»

سەئىدىيە خانلىقى جەمئىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي مىجەزنامىسى ھېسابلە-نىدىغان بۇ خىل كەسپىي ئەخلاق تەپەككۇرىدىن شۇنى ھېس قىلىشقا بولىدۇكى: شۇ جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسى ئومۇمەن ئىجتىما-ئىي تەرەققىيات (يۇكسىلىش) ئىزىغا چۈشۈرۈلگەنلىكى، خەلق ئىجادە-يەتكە يېتەكلەنگەن، قىستالغان ھەم ئادەتلەندۈرۈلگەنلىكى ئۈچۈن، خەلقنىڭ كەسپىي تەرەققىياتى، مەئىشىتى، كەسىپلىشىشى يۇكسىلىپ، جەمئىيەتتە ئىش ـ ئۇقەتسىزلىك، نامراتلىق، ئىجتىمائىي ئىللەت ـ جىنايەتچىلىك، تەپرىقە، تىنچ ـ خۇسۇمەت، كۆچكۈنچىلىك، سەر-گەردانلىق ـــ (يۇرت، ماكانسىزلىق)، چۈشكۈنلۈك، خورلۇق، چىرىك-لىك... ئىللەتلىرى جەمئىيەت خاراكتېرلىك مەۋجۇدلانمىغان، خۇددى «شەرئىتىمىزنىڭ خاسىيەتلىرى[1]» دە تەكىتلەنگەندەك: «ئەلدە ساۋاب كۆپ، گۇناھ ئاز، يۇرتتا ھەرىكەت، بەرىكەت، خاسىيەت، ساۋاب كۆپ» بولىدىغان ئېسىل ۋەزىيەت مۇقىملىقى تىكلەنگەن. بۇ خىل

① «شەرئىيىتىمىزنىڭ خاسىيەتلىرى» ـــ «تەزكىرەئى پىرياران» دېگەن ئەسەرنىڭ ئايرىم ماۋزۇلا-غان بىر قىسمى ـــ ئا.

كەسپي مەۋقەلەر بىلەن كەسپي تەرەققىياتلار خاسىيەتىدىن بىزنىڭ بۇ ئەزىز ماكانىمىزنىڭ شۇ زامانلاردىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەئىشەت بۇلىقى، بەرىكەت خەزىنىسى، يەر يۈزىنىڭ «جەننەتىۇل ئەلا» سىغا ئايلانغانلىقىدا شەك يوقتۇر. شۇ چاغلاردا ئوتتۇرا ئاسىيا ھەتتاكى ئاسمانىڭ نۇرغۇن جايلىرىدىن بىزگە ئېقىپ كىرىپ ئارام تاپقان ھەم زىيارەت، تاپاۋەت، تىجارەت سەۋەبكارلىقى بىلەن بىزگە ئۆزلۈكىدىن كېلىپ يەرلىشىپ جاھان تۇتقان كىشىلەرنىڭ ئىنتايىن كۆپ بولۇشى مانا شۇ خىل ئەۋزەل شارائىت تۈپەيلىدىندۇر.

ئىخچامچانلىق ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن مەزكۇر ماۋزۇيىمىزنى مۇنۇ بىر مىسال يەنى «سودىگەر ئەخلاقى توغرىسىدا» دېگەن مىسال بىلەن خاتىمىلەيمىز.

سودىگەر ئەخلاقى توغرىسىدا: «ئەخلاقۇل مۇھسىنىن»[1] — (مۇسۇلمانلار ئەخلاقى — ئا) دېگەن ئەسەردە مۇنداق دېيىلگەن: «بەندىلەر ھەر بىر ئىشى (جۈملىدىن كەسپي تىجارەتلىرى — ئا) دا ئۆز نەپسىنىڭ (خاسلا ئۆز شەخسىيىتىنىڭلا — ئا) پىلانىنى ئارىغا قوشماسلىقى لازىم. نەپسانىي غەرەز ھەققانىي ئەمەلنى (توغرا نىيەت، نەپسانىي غەرەز ھەققانىي ئەمەلنى — (توغرا نىيەت، توغرا ئىش ـ ھەرىكەتنى — ئا) ۋەيران قىلىدۇ...»

*　　*　　*

«رىسالە تەۋەرۈكات»[2] تا مۇنۇلار قەيت قىلىنغان: «سودا قىلماق، كەسىپ تۇتماق، سودا، كەسىپ ـ ھۇنەرنى نەسلىگە سايە قىلماق، شاگىرت چىقارماق، ئاشلىماق، ئۆگەتمەك، كۆندۈرمەك، ئۆز كەسپى ـ

① «ئەخلاقۇل مۇھسىنىن» — مەۋلانە ھۈسەيىن ۋائىز كاشىفى تەرىپىدىن 15 ـ ئەسىردە ھىراتتا پارس تىلىدا يېزىلغان ئەسەر. بۇ ئەسەر مولا مۇھەممەد تۆمۈر قەشقەرى تەرىپىدىن «مۇسۇلمانلار ئەخلاقى» دېگەن نامدا ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. مولا مۇھەممەد تۆمۈر قەشقەرى جوڭگۇر بىلىمگە ئىگە ئەدىب ۋە مۇتەپەككۇر بولغاچقا، مەزكۇر ئەسەر بىلەن «كەللە ۋە دىمنە» نى ئاجايىپ ماھارەت بىلەن تەرجىمە قىلغان.

② «رىسالە تەۋەرۈكات» — «تەزكىرەئى پىرىيارىان» دېگەن ئەسەرنىڭ ئايرىم ماۋزۇلانغان بىر قىسمى.

تىجارەتلىرىدە ۋە ھۇنەر ـ پەشمەتلىرىدە ئەلنى رازى قىلماق، ھالال يول تۇتماق، ئەل ـ يۇرتقا، ئاتا ـ ئانىسىغا نەپ بەرمەك، ساداقىتىنى بۇز-ماسلىق ئۇلۇغ ساۋاب ھەم شەرەپتۇر. ھالال كەسىپ، توغرا يولنى ئىت-مات ئەتكەن (تاللىغان، ئىختىيار قىلغان ـــ ئا) ھەر بىر ئەھلى مۇسۇل-مان كەسىپكار ـــ شەيىن، تارازا، گەز، كەمچەن، ساناق، ساندا ئۆزىنى ھارامىلىقتىن، سەۋەنلىك ۋە مالالچىلىقتىن ئىنتايىن خالىي تۇتماقلىقى، ئەلگە قەھەتچىلىك، كاساتچىلىق، قىممەتچىلىك، مۇشكۇلچىلىك، نو-مۇس، كۇلپەت، خورلۇق... كەلتۇرىدىغان قىلىق ـ قىلمىشلاردىن ئۆز-لىرىنى تارتىشلىرى، ساقلاشلىرى شەرتتۇر. بۇلار شاھلاردىن يارلىق، شەرىئەتتىن ئەمر، خالايىقتىن تەلەپ، زامانىدىن مەجبۇرىيەت تەرىقە-سىدە تەكىت قىلىنغان ۋە بېكىتىلگەنلىكى ئۈچۈن، مۇتلەقا ئۇقۇم ـ مۇتلەقا قانۇندۇر...»

تارىخىمىزنىڭ بۇ خىل يازما دەلىللىرىدىن ئەينى زامان ـــ 16 ـ ئەسىر سەئىدىيە خانلىقى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ سودا ـ سانائەت كە-سىپچىلىكى بىلەن كەسپىي ئەخلاقنىڭ ئومۇمەن ئىناۋەت بىرىنچى، خېرىدار بىرىنچى، ئىنساب بىرىنچىلىكىنى مۇقىم مەۋقە قىلغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىندۇر.

5) ئۇرپىدىكى ئىجتىمائىي ئەخلاق

ئۆتمۈشتىن بىزگە ئۇلىنىپ كەلگەن تارىخىي خاتىرىلەردىن ئايان ۋە مەلۇمكى: سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئالتۇن چاغلىرىنىڭ ئىجتىمائىي مۇھىتىدا ئالاھىدە شۆھرەتلەنگەن ئۇرپىدىكى (ئۆرپ ـ ئادەتتىكى) ئەخلاقىي پەزىلەتلىرىمىز تەركىبىدە مۇنۇ ئىپادە ـ قىلىقلار تولمۇ ئەھ-مىيەتلىك خاراكتېرلىكتۇر:

... ئىككىلا ئالەملىك خاسىيەت ۋە ساۋاب تاپماققا تۇتۇنغان ھەر

بىر ئادەمنىڭ ئىنسانلىق، مۇسۇلمانلىق ۋاجىباتى، قەرزى ـــ ئادەتتە ئەخلاق يولى بىلەن ئادا بولغاي. بۇ ئەخلاق يولىدا ئىنسانىنى ئىنسانلىق يولىغا باشلىغان ئۇستازغا، ئىنسانىنى ئىنسان قىلغان ئاتا ـ ئانىلارغا، ئىنسانىنى دۇنيادا مەلىكىلىك ئىنسان قىلغان سەۋەبكار ئادەملەرگە، ئىنسانىنى توغرا يولغا يېتەكلىگەن داھىيلارغا، ئىنسانىنى ۋىجدان، ئادالەت، شەرەپ، ھۆرلۈك ئىزىغا سۆرەپ كىرگۈچى دانىشمەن زاتلارغا، شەپقەت ـ شاپائەتكە موھتاج نەسلىي يارانلىرىغا، نامرات قوۋۇم ـ ھەقەمسايىلىرىگە ۋاپا قولىنى تەڭلىگەن مەرد ـ سېخىيلارغا ھۆرمەت ئەخلاقىنى ئىپادە ئەتمەك، ئېھتىرامدا بولماق، ئۇلار بىلەن سۆيۈنمەك، پەخىرلەنمەك ھەق ۋە شەرەپتۇر...»

(«شەرئىتشىناسلىق خاسىيەتلىرى» دىن)

يۇقىرىقى بايانىنىڭ ھازىرقى زامان تەرىپاتىنى مۇنداق شەرھلەش ـ يېيىش مۇمكىن.

1) ئۇستاز ـــ (ئاغزىغا ئىلىم سالغان، تەربىيە قىلغان، كەشپىيات، ھۇنەر، كەسىپ ئۆگەتكەن، كەسىپلەندۇرگەن، يېتەكلىگەن ئۇستاز، ئۇستا، يېتەكچىلەر...)غا؛

2) ئاتا (ئاتىلىق ئەجرىنى چەككەن، پۇشتى، مېھرىنى سەرپ قىلغان ئەزىز ئاتىغا ئەلۋەتتە)غا؛

3) ئانا (ۋاپالىق، تەنىدۇرۇس، ھالاۋچى، ئىشچان، ئىدەپلىك، قەيسەر، ئەل بەختىگە جان بېغىشلايدىغان ئادەملەرنى تەربىيەلەيدىغان، تەربىيىلىگەن ئانىلارغا ئەلۋەتتە)غا؛

4) ئەل پېشۋالىرى (ئەلنىڭ ھۆرمەتلىك يېتەكچىلىرىگە، ئۆلىما، ئەدىپ، تېۋىپ، سەنئەتكار، مۇنەججىم... لەر) غا؛

5) ئەھلى خالايىق (جامائەت، خەلق)قا؛

6) ئادەت (ئەل يۇرتنىڭ ئەنئەنە ئادىتى)گە؛

7) ھەق ـ ئادالەت (خەلقنىڭ قانۇنى ۋە قانۇننى چىقىش قىلغان

هەر خىل ئىجتىمائىي تەرتىپ - تۈزۈملەر)گە:

8) ئىستىقباللىق ئەمرى - مەرۇپ، يېتەكلەشلەر (توغرا ھەسسەت، مەسلىھەت، تەشەببۇس، چاقىرىق، دالالەتلەر)گە:

9) بىچارىلەر (ئەمگەك، تىرىكچىلىك سالاھىيىتىدىن ئايرىلىپ، بېقىمسىزلانغان، پاناھسىز قالغان يېتىم - يېتىملەر، نەسلى بىچارىلەر، بەقۇۋۇل نەسلى قانداشلار)گە:

10) ئەلنىڭ پەخرى يارانلىرى (مىللىي قەھرىمانلار، باتۇرلار، ئىختىراچىلار، ئىجادىيەتچىلەر، ئەلگە مەنپەئەت ئاتا قىلغۇچى... لار)غا:

11) ئۆز خىراجىتى بىلەن ئەل - يۇرت غېمىنى قامدىغۇچىلار (ئەل - يۇرت ئۈچۈن يول، كۆل، مەدرىسە، مەكتەپ، ئورمان، باغ، لەنگەر بىنا قىلغۇچىلار، ۋەخپە يەر، مۈلۈك، بايلىق بەرگۈچىلەر) گە ھۆرمەت مۇلازىمىتىدە بولۇش، تۆھپە ۋە ئەجرىگە لايىق نام، شەرەپ ئاتا قىلىش، ئەزىزلەش ـــ ئۇيغۇر مەجەزى (ئۆرپ - ئادەت) دىكى ئەقەللىي تۇيغۇدۇر. ئېسىل پەزىلەتنى مەدھىيەلەش، قەبىھ قىلىقلارنى ئەيىبلەش - ئەزەلدىن ئۇيغۇر نەسلىنىڭ پىسخىكىلىق ئالاھىدىلىكى بولۇپ كەلگەن، ئەلۋەتتە.

سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئالتۇن چاغلىرىنىڭ ئىجتىمائىي مۇھىتىدا ئىجتىمائىيەت ئۈچۈن زىيىنى روشەن، مالامىتى ئېغىر، تەسىرى قەبىھ ھېسابلانغان بەد ئەخلاق (ئەخلاقسىز، قەبىھلىك) مالامەتلەر تۈركۈمىدىن تۆۋەندىكى قىلمىشلارنى ئاتاپ ئۆتۈش زۆرۈردۇر. بۇ توغرىدا «ئۇلۇغلارنىڭ نەپەس مۇبارەكلىرى توغرىسىدا» دېگەن قولىيازمىدا مۇنداق تەكىتلىگەنكى:

«... ئىنسانىنى ئىنسان قىلغان ئۇلۇغ ئۇستازنىڭ، ئىنسانىنى بار ۋە مۇلازىم قىلغان ئەزىز ئاتا - ئانىنىڭ قېنىنى تۆككەن، رىزىق، شەرىپىگە ئاسىيلىق قىلغان جىمىكى ئادىمىي ئىنسانغا، مەزلۇم - بىچارىلەرگە زوراۋانلىق قىلغانلارغا، ۋەتىنىگە، ئەل - يۇرتىغا، خەلقىگە، قوۋۇم - يارانلىرىغا ئاسىيلىق ۋە ۋاپاسىزلىق قىلمىشلىرىدىن يانمىغانلارغا، نەسى-

لىنى ساتقان، جىنسىي دەللاللىق كەسپىنى ئىشلىگەن، ئەر تۇرۇپ ئايال-لىق، ئايال تۇرۇپ ئەرلىك قىلىقىدىن ئۇنۇم - نەپ كۆرۈپ كۆنگەن-لەرگە، جازانىخورلۇق، ئوغرىلىق، قاراقچىلىق، بۇلاڭچىلىق قىلغان، گۇناھىدىن يانمايدىغانلارغا، خەلق زىيىنىغا ئەيش - ئىشرەت قىلىشنى ئادەت قىلغانلارغا، زالىم ئەمەلدارلار، قەھرى غەزەپلىكلەر، لۇكچەكلەر، زوراۋانلار، خۇنخورلار، تۇزكورلار، تۆھمەتخورلار، پىتنە - پاساتچىلارغا، ئادالەت، ئىنساب، ھايانى كەسىپ قىلمىغانلارغا، زىنايى ھارام-نى، نەھى - دۇت — تۇتۇن، شارابنى دوست تۇتقانلارغا خالىس كۆڭۈل، ئاق نىيەت بىلەن ئارايىش (بېزىش - كىيلىش — ئا) قىلماق، ھۆرمەت خۇشامىتىدە بولماق، تەرپ - تەسۇرلىرىنى قىلماق نابابلىق-تۇر، كورلۇق، خۇشامەتكارلىقنى كەسپىي ئىختىيار قىلغانلىق، ۋىجدان-دىن بەزگەنلىكتۇر».

«كارۋىك رىۋايىتى»[1] دېگەن بىر يەرلىك خاتىرىنىڭ مۇنۇ قۇرلىرى يۇقىرىقى قاراشلار ئۈچۈن بىر مىسالىي دارىتمىدۇر:

— دادا! ھەزرىتى قازى قۇززات ئالىيلىرى، — دەپ ئەرز - ھاللىرى-نى تۆكتى كارۋىك قازى ئالدىدا نامازخانلىق ئەلپازىدا تۇرۇپ، — پە-قىرنى سەردار ساھىب (ھىندى سودىگەر - مۇھاجىر ئەلۇەتتە — ئا) قارچۇغا بىلەن شىكارغا بۇيرۇغانىدى. شىكاردا قارچۇغا قولۇمدىن چە-قىپ كېتىپ مۇنۇ ناتەس دېھقانىنىڭ ئۆگزە پەغزىگە قونۇۋالدى. قار-چۇغىنى ئېلىش نىيىتىدە ئۆگزىگە چىقىشقا تامدىن ئېسىلدىم. ناتەس ئۆگزىگە چىققۇزمىدى. جېدەللەشتۇق، ئۇردۇم، ئۇردى. ئاغزىمىنىڭ ئۇچ يېرىدىن ئۇچ چىشىمنى چۈشۈرۈۋەتتى. خۇن تەلەپ قىلمەن. ئى-گەم، ناتەسكە جازا كۆتىدۇ...

— جاۋاب بەر ھەقتا! — دېدى قازى تۆمۈرگە نەزەر سېلىپ، — نېمىگە ئۇردۇڭ، چىشىنى چۈشۈرگىنىڭ راستمۇ؟ قانداق قىلسەن؟

① «بەلەن گەپلەر» خاتىرىسىدىن.

— ئۇرغۇنۇم، چىشلىرىنى تۆككىنىم راست، — دېدى دېھقان تۆ-
مۇر مەردانە قىياپەتتە، — كالا دىنىنىڭ مۇرىتى (ھىندى دېمەكچى —
ئا) باسقان ئۆگزىنىڭ تېگىدە ياشاش — (ئىپلاس تاپاندا پاك ۋەتەن
تۇتۇش) مېنىڭ نەسلى ئەجدادىم ئۇچۇن نومۇس ۋە نەسلىكتۇر. بۇ
ھىندى ساھىب ئۆز تۇپرىقىمدا مېنىڭ بېشىمدىن ئاتلاپ ئۆتمەكچى
بولدى. تىل سالدى، تىلىنىڭ ھاقارەت مېغىزىنى: جەددە - پۇشتۇم-
نى، ئەۋلادى ئەساۋىنى، ئەڭ يامنى مېنى تاپقان دادام، تۇغقان ئانام،
ئۆگەتكەن موللام، قىزىم، ھەمشىرە ئاجىزلىرىمنى ئايىغ - ئاستى قى-
لىش، كەمستىش مەنسىگە ئىشلەتتى. چىدىمىدىم.. سۇكۇت كاسىم
تاشتى، قاتتىق ئەدەبلىمەكچى بولدۇم. لېكىن ئۆزۈمگە ھاي بەردىم. پە-
قەت ئاغزىغىلا نەسىھەت قىلىپ قويدۇم. ئۆگزىگە چۇشكەن كۆزى،
قاراپ ئىلگىرىلىگەن پۇتى، تامغا كۆتۈرۈلگەن قولىغا قىلىدىغان نەسى-
ھەتلىرىم ئۆزلىرىنىڭ ھەققانىي ھۆكۈملىرىگە بىنائەن ئەل خالايىق ئال-
دىدا ئوچۇق ۋە ئاشكارا بولىدۇ...

ساھىب ئۆز قىلمىشىدىن تانمىدى، پۇشايمان يېمىدى؛ ئىقرار قىل-
دى. قازىمۇ ساھىبنىڭ بىر مۇسۇلمانىنىڭ ئانىسىنى ھاقارەت قىلغان ئە-
يىبى بىلەن قارىلىدى...

دەرۋەقە، ئۇيغۇر پۇشتىدا ئۆز تۇپرىقى، ئاتا - ئانىسى، ئۇستازى،
خەلقى، شان - شۆھرىتىنىڭ ھاقارەتلىنىشىگە سۇكۇت قىلىپ تۇرۇش
سەۋرىسى ئەزەلدىن بولۇپ باققان ئەمەس. بۇ خىل سەۋر نومۇس
سەۋرسىدۇر.

تەنەپپۇسلۇق سۇۋۇغاتلاردىن

ئادەم مەڭگۇ ئانىسىنىڭ بالىسىدۇر. ئاننىي مەدەھىيەلەيمىز. ئۇنىڭ
مۇھەببىتى چەكسىز. ئۇ بارلىق ئىنسانىنى ئاق سۈت بىلەن باققان.
ئاياللار دۇنيانىڭ ئانىسى. ئانا دۇنياغا پەرزەنت تۇغۇپ چوڭ قىلىپ

بېرىپلا قالماستىن، مۇھىمى ئادەم تەربىيەلەيدۇ. كىشىگە تۇرمۇش خۇشاللىقى بېغىشلايدۇ. ئانا تۇرمۇش ۋە تەبىئەتكە ئوخشاش ئادالەتچىدۇر. بارلىق بالىلار ئۇلارنىڭ يۈرەك پارىسى... قۇياش بولمىسا گۈل ئېچىلماس، مۇھەببەت بولمىسا بەخت بولماس. ئاياللار بولمىسا مۇھەببەت بولما ىس، ئانىلار بولمىسا شائىر، قەھرىمانمۇ بولماس. دۇنيادىكى ھەممە ئېتىبارلىق ئانىدىن كېلىدۇ. دۇنيادىكى بارلىق گۈزەل نەرسىلەر ئانىغا بولغان مۇھەببەتتىن تۇغۇلىدۇ. ئانىنى ــ ھەممىگە قادىر ۋە قابىل ھاياتلىقنىڭ بۇلىقىنى مەدھىيەلەش كېرەك.

(گوركى)

كەلگۈسىگە مۇنەۋۋەرلەر:

ھۆرمەتلىك يارانلار: «16 ــ 18 ـ ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي ئوچېركى» نىڭ بىرىنچى قىسمى «سەئىدىيە خانلىقى زامانىدىكى سائادەت» تاماملاندى. ئىككىنچى قىسمى يەنى «خوجىلار دەۋرىدىكى جاد ـ ا ل ە ت» (خوجا ـ ئىشانلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان زامان) قىسمىنى مەزكۇر ژۇرنال («شىنجاڭ مەدەنىيەتى») نىڭ 1988 ـ يىلى 6 ـ سانىدىن باشلاپ داۋاملىق ئېلان قىلماقچىمەن. بۇ ئەسەر تۆۋەندىكى تارماق ماۋزۇلاردىن تەركىب تاپىدۇ.

- ⊙ مەنبەسىز ــ ساختا تەرىپاتلار
- ⊙ تارىختىن كەلگەن نەسىلنىك
- ⊙ قابىلىيەت «ئەقىدە»
- ⊙ قۇيۇندىن كەلگەن «ئەۋلىيا»
- ⊙ نىقابلىق «پىر»لار
- ⊙ نوقانچى ھازارۇللار
- ⊙ ئالدام كەشپىياتچىلىرى
- ⊙ زۇلمەت ياراتقۇچىلار
- ⊙ زۇلۇم قازناقلىرىدا
- ⊙ شەكىلسىز جىنايەت

⊙ تەپرىقە «پەرىشتە»لىرى
⊙ قىرغىن «داھىي»لىرى
⊙ چېگرا سىز «ئىنساب»
⊙ جانغا زامىن «دۇئا»لار
⊙ خاسىيەتسىز «ساۋاب»
⊙ شەيتان «مەرىپەت»تە
⊙ مازار مېتىلىرى
⊙ ئىنساب كىرمىگەن ھۇجرىلار
⊙ ھايات كۈشەندىلىرى
⊙ قاباھەت قىلمىقلار
⊙ نومۇسنى يوقاتقان خوجام
⊙ خۇداغا يات قۇللۇق
⊙ ئىسلام رەقىبلىرى
⊙ ۋىجدانغا زىت «ۋىجدان»
⊙ ئالدانغان ئەۋلاد
⊙ چىراغسىز جاھالەت
⊙ بۇزۇلغان تەقدىر
⊙ خائىنلار ئىزىدىن
⊙تەتۈر پەلەك
⊙ ئىجاۋەتسىز «دۇئا»
⊙ چالا ئويغىنىش
⊙ تۇمان چولپانلىرى
⊙ زەربىدىكى كەيپىيات
⊙ ۋەزىيەتتىن كەلگەن ۋەزىپىلەر
⊙ ۋەتەن شېھىتلىرى
⊙ بىزگىچە كەلگەن نومۇس
⊙ خاتىمە

ئىككىنچى قىسىم. خوجىلار دەۋرىدىكى جاھالەت

1. مەنبەسىز - ساختا تەرىپاتلار

1) تارىخىمىزدىكى ئېزىنتقۇ «پىر» زادىلەر توغرىسىدا

تارىخىي مەنبەلەردىن بىلىشىمىزچە، 16 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە بولغان زامانلار ئىچىدە بىزنىڭ يۇرت - ماكانلىرىمىزدا بىر بۆلۈم ئەجنەبىي تەرىقەت «داھىي» — روھانىيلىرى يەنى سوپى - ئىشان «ئۇلۇغ» لىرى ئاتالمىش «دىنىي» تەرىقەت ئىدىيەلىرى (سوپىلىق يوللىرى) نى تارقىتىش، تەرىقەت ھەرىكىتى يۈرگۈزۈش (ئەجدادلىرىمىزنى تەركىدۇنياچىلارغا ئۆزگەرتىش - سوپىلاشتۇرۇش) ئۇرۇنۇشلىرى بىلەن مەشغۇل بولۇشقانلىقى مەلۇمدۇر. «خوجا مەشىپىرىم تەزكىرىسى»، «مەخدۇم ئەزەم تەزكىرىسى»، «ئافاق خوجا تەزكىرىسى»، «مەخدۇم ئەزەم نەسەبنامىسى»، «بورقۇم ئەۋلىيا» ۋە «تەزكىرەئى پىرياران» قاتارلىق ئىشەنچلىك يازما مەنبەلەرگە بىنائەن، بۇ خىل سوپىزم تەرىقىتى روھانىيلىرىنىڭ ئۇيغۇر دىيارىغا پەيدا بولغان ۋاقىت - جەريانلىرىنى، ئۆزئارا نام - نەسەب، مۇناسىۋەت، ئالاقە، مۇجادىلە، تەقدىر جەھەتلەردىكى ۋەقەلەرنى، ئۇيغۇر دىيارىدا سادىر قىلغان ھەرىكەت - قىلمىشلىرى بىلەن تارقاتقان «دىنىي» تەرىقەتلىرىنىڭ مەنە، خىسلەت، نام، شەكىل جەھەتلەردىكى ئۆزگىچىلىك، پەرق، خۇسۇسىيەت خاراكتېرلىرىنى تۆۋەندىكى تۆت چوڭ نۇقتىغا مەركەزلەشتۈرۈپ كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ:

بىرىنچى نۇقتا: «ئەھلى تەرىقەت» چىلەر نۇقتىسىدۇر. بۇ نۇقتىغا سۇلتان سەئىدخان زامانلىرىدا (1514 — 1533) پەرغانە، سەمەرقەند، بەلىخ، ئەھرار قاتارلىق جايلاردىن تۇنجى قېتىم يەكەن، قەشقەر، قارا-شەھەر (كو.لا) تەرەپلەرگە تەرىقەت تەرغىباتچىلىقى ئۈچۈن ھىجرەت (سەپەر) قىلىپ پەيدا بولغان چوڭ تەرىقەت روھانىيلىرىدىن بۇخارالىق

ئوبۇ ھەبى كىبىرنىڭ نەۋرىسى خوجا ئەرشىددىن، بەلخىلىق شەيخ شاھىبىددىن، پەرغانىلىق خوجا مۇھەممەد يۈسۈپ، ئۇنىڭ چوڭ ئاكىسى خوجا خاۋەندە مەھمۇد، خوجا مۇھەممەد ئەبەيدۇللا بىننى خوجا مۇھەممەد ئابدۇللا، ھىراتلىق مەخدۇم ئەزەم (خوجا ئەھمەد كاسانى)، ئەھرارلىق خوجا مۇھەممەتئىمىن، سەمەرقەندلىك خوجا مۇھەممەد شېرىپلەر («تەزكىرەئى پىرياران» دا تەرىپلەنگەن «سەككىز ۋەلى» ياكى سەككىز ئەۋلىيا ــ ئا) گۇرۇھ نۇقتىسىدۇر. بىز ــ دەۋرى ــ زامان ئورتاقلىقى ئېتىبارى بىلەن گۇرۇھ دەپ قاراۋاتقان بۇ تەرىقەت ئەھلىنىڭ «داھىي»، «بېتەكچى» لىرىنى ئەمەلىيەتتە «تەرىقەت»نى مەۋھۇم شۇئار قىلغان، بىرىنىڭ «تەرىقىتى» يەنە بىرىنىڭ «تەرىقىتى» گە زىت، شۇئارى بىر، مەقسىتى بۆلەك، پەۋقۇلئادده مۇتەئەسسىپ «بېتەكچى» نىزاچىلار گۇرۇھى دېيىشكىمۇ تامامەن بولىدىغان نۇقتىدۇر. بۇ گۇرۇھ «داھىي» لىرى تۇنجى قېتىم يەكەن، قەشقەرنى مەركەز قىلىپ، قەشقەرىيە مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا ــ (ئاساسەن 16 ـ ئەسىر) ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا ئۆز ئېتىقادلىرىدىكى «تەرىقەت» لىرىنى يەنى «قادىرىيە[1]» ياكى «جەھرىيە»، «خۇفىيە[2]» ياكى «نەقشىبەندى»، «سوھرىۋەردىيە[3]»، «چىستىيە[4]»، «كىبرىيە»، «تەرىقەت» لىرى (ئۇلار ئۆزلىرى سۆلۈك دەپ ئاتاشقان) نى تارقىتىش، كېڭەيتىش بىلەن

---

① «قادىرىيە تەرىقىدى»: (ئىجادچىسى ــ خۇراسانلىق شەيخ ئىسلام دېگەن كىشى) تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋاقتىدا ئۇيغۇر دىيارىغا پەيدا بولغان. ئۇ ئىسنالارنى بارلىق شەخسىي ئارزۇ-ھەۋەسلەردىن، مۆلۈك، مەرتىۋەلەردىن مەڭگۈ ۋاز كېچىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ.

② «خۇفىيە تەرىقىتى»: (ئىجادچىسى ــ شامىلىق ئوبۇلھاشىم دېگەن كىشى) مەخدۇم ئەزەم تەرىپىدىن 16 ـ ئەسىردە ئۇيغۇر دىيارىغا تارقىتىلغان ھەم ئۇنىڭدىن «نەقشىۋەندى» مەزھىبى شاخلانىدۇرۇلغان. بۇ تەرىقەت مۇسۇلمانچىلىق «بەش يەرز»نى تولۇق ئادا قىلىشنى، شەرىئەت ئەھكاملىرىغا رىئايە قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ئىبادەتنى «تەھەججۇت» دەپ ئاتايدۇ.

③ «سوھرىۋەردىيە تەرىقىتى»: (ئىجادچىسى ــ باغدادلىق نەجمىددىن شەيخ) 16 ـ ئەسىردە باغدادلىق ئېھۇ تەجىب سوھرىۋەردى دېگەن كىشى كېڭەيتكەن. دەۋەتلىرى «قادىرىيە» مەزھىپىگە ئوخشاش.

④ «چىستىيە تەرىقىتى»: (ئىجادچىسى ــ مەۋلانا جالالىددىن رۇمى) خۇراسانلىق چىستى دېگەن بىرىنىڭ ئېھۇ ئىسھاق چىستى دېگەن كىشى تەرىپىدىن كېڭەيتىلگەن. ئەھرارلىق خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشان دىيارىمىزغا كېڭەيتكەن. ئۇلار ئىبادەتنى ھەر خىل چالغۇلاردا ئورۇنداپ، ئاللاھنى مەدھىيەلەيدۇ. ئادەم ئۆلتۈرۈشكە قارشى تۇرىدۇ. ئىسلام ئۆچۈن غازات قىلىش دېگەنلەرگىمۇ قارشى تۇرىدۇ. «چىستىيە» چەلەر ھەر يىلى رامىزان ئېيىدا ئادەم بوق يېنىپ جايدا 40 كۈن ئىستىقامەت قىلىشنى تەرغىپ قىلىدۇ.

مەشغۇل بولۇشقان. ھازىرقى يەكەن، قاغىلىق، مەكىت، گۇما، قاردـ قاش، لوپ، ئىلچى (خوتەن) قاتارلىق 15 ناھىيە تەۋەلىرىدە يۇقىرىقى «تەرىقەت» («ئىخلاس تەرىقەت» لەر) مەركەزلىرىنى بەرپا قىلىشقان. يەرلىكتە تەربىيەلەپ يېتىشۈرگەن («يېتەكچى») بىر قىسىم «ئۇلۇغ زات» لارغا «مۇرت» لىق، «پىر» لىق ئىرشاتنامىلىرى (ئىشانلىق گۇۋاھنامىلىرى ـ ئا) تارقىتىشقان. ئۆز ئېتىقادلىرىدىكى تەرىقەتلەرنى بولسا، شۇئار ـ تەرىپاتلىرىدا «1 ـ ئېتىقاد ـــ ھالال ئىجتىمائىي تۇرـ مۇش يولى، 2 ـ ئېتىقاد ـــ ئىبادەت، ھەرىكەت، سۈكۈت، سەۋر، تاـ قەت يولىدۇر» دەپ شەرھلەشكەن. مۇشۇنداق بولغان بولسا ئەلۋەتتە ئۇ تەرىقەتچىلەرنى دەماللىقتا تەرەققىياتنى ئېتىراپ قىلىدىغان، كىشـ لەرنى رېئال ھاياتنىڭ نازۇ ـ نېمەتلىرىدىن پايدىلىنىشقا، ئەمگەك قـ لىشقا، يېتەكلەيدىغان ھالال ھەم توغرىلىققا مايىل تەرىقەتچىلەر دەپ قاراشقا مۇمكىن بولغان بولاتتى.

بۇخىل مۇمكىنچىلىك ئۇلارنىڭ تەرغىبات مەزمۇنلىرىدىن يەنى «دۇنيانىڭ نازۇ ـ نېمەتلىرىنى ئىزدىگەن سوپى ئەمەس، ئۆز ھاياتىنى بەختسىزلىك ۋە غۇربەتتە، تائەت ـ ئىبادەت، ھەمدۇ ـ سانا، يىغا بىلەن ئۆتكۈزگەن كىشى ھەقىقىي سوپىدۇر» دېگەن لەۋزى بېشارەتلىرى (ساختا بېشارەتلىرى، ئەلۋەتتە) دىن ھاسىل بولاتتى. دېمەك، ئۇلارنى ئەينى چاغلاردا سىرلىرى يېپىق، كارامەتلىرى يوشۇرۇن كىشىلەر دەپ پەرەز قىلىشقىمۇ بولاتتى.

سۇلتان سەئىدخان، سۇلتان ئابدۇرەشىتخانلار ھاكىمىتىنىڭ بۇخىل كىشىلەرنىڭ ھەرىكەتلىرىنى «ئىخلاس تەرىقەت» يەنى نوقۇل دىنىي تەرىقەت ـــ «خۇدالىق ئالەم» نۇقتىسىدىن كۆزىتىپ ئىجابىي ئېتىبارىدا مۇئامىلە قىلغانلىقى ئەنە شۇ دىنىي چۈشەنچە ۋەجىدىن ئىدى.

ئىككىنچى نۇقتا: «تەرىقىتى بالاغەت» چىلەر نۇقتىسىدۇر (بۇ، «تەرىقەت» ئىستىبداتچىقى ئىنتايىن قەبىھ ئەۋج ئالدۇرۇلغان زامان نۇقتىسى، ئەلۋەتتە). بۇ نۇقتىغا 16 ـ ئەسىردىن 20 ـ ئەسىرنىڭ باشـ

لىرىنغىچە ئەجدادلىرىمىز ئۈستىدە «دىنىي»، سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي جەھەتلەردىن قاتتىق زوراۋۇق - زۇمبۇلۇق يۈرگۈزگەن، ئىستىبدات، زوراۋان كۈچلەرگە تايىنىپ سەئىدىيە خانلىقىنى يوقىتىپ تاشلىغان ئەڭ ئەكسىيەتچى سىياسىي گۇرۇھ — مەخدۇم ئەزەم گۇرۇھ نۇقتىسى مەنسۇپلىشىدۇ. بۇ گۇرۇھ نۇقتىسىنىڭ نەسەب، مەزھەپ، تەشكىلىي ئاقىۋەت، ھەربىكەت، ئورۇن سىستېمىلىرىنى يېتەكچى خاراكتېرلىك چوڭ سىياسىي ئىشانلار تۈركۈملىرى دائىرىسى بويىچە تۆۋەندىكىچە ئاتاپ ئۆتۈش مۇمكىن:

(1) مەخدۇم ئەزەم: ئۇ 1471 - يىلى ھىراتلىق سەئىد جالالىددىن ئىشان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1520 - يىلىدىن 1533 - يىلىغىچە ھازىرقى جەنۇبىي شىنجاڭ تەۋەسىدە «تەرىقەت ئۇستازى» — چوڭ ئاقسۆڭەك خوجا ئەبەيدۇللا ئەھرار باھاۋىددىن نەقشىبەن تەرىقىتى — («نەقشىبەن سۈلۈكى») نى تارقاتقان ھەم جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ دىنىي، سىياسىي ھۆكۈمرانلىقىغا خىرىس قىلىش بىلەن ئۆتكەن كىشىدۇر. بۇنى مەخدۇم ئەزەم نەسەبلىرى ئۈچۈن باشلانما — 1 - ئەۋلاد دېيىشكە بولىدۇ.

(2) مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئوغۇللىرى (2 - ئەۋلاد خوجىلار): ئىسھاق خوجا (خوجا ئىسھاق ۋەلى)، ئىشان خوجا (سەردار ئىشان)، سۇلتان ئىبراھىم خوجا، مۇھەممەد خوجا، مۇھەممەتئىمىن خوجا (ئىشان كالان)لار.

(3) ئىسھاق خوجا بىلەن مۇھەممەتئىمىن خوجىلارنىڭ ئوغۇللىرى (3 - ئەۋلاد خوجىلار): قۇتبىددىن خوجا، شادى خوجا، يەھيا خوجا، ئابدۇللا خوجا (بۇلار ئىسھاق خوجىنىڭ)، مۇھەممەد يۈسۈپ خوجا، مۇمىن خوجىلار (بۇلار مۇھەممەتئىمىن خوجىنىڭ).

(4) ئابدۇللا خوجا بىلەن مۇھەممەد يۈسۈپ خوجىلارنىڭ ئوغۇللىرى (4 - ئەۋلاد خوجىلار): دانىيال خوجا، ئەييۇب خوجا (بۇلار ئابدۇللا خوجىنىڭ)، ھىدايەتۇللا (ئافاق خوجا)، خان خوجا، كارامەتۇللا

خوجا (بۇلار مۇھەممەت يۈسۈپ خوجىنىڭ).

(5) دانىيال خوجا بىلەن ھىدايىتۇللا (ئافاق) خوجىلارنىڭ ئوغۇللىرى (5 ـ ئەۋلاد خوجىلار): جاھان خوجا، ئەييۇپ خوجا، يۈسۈپ خوجا، خامۇش خوجا (نىزامىدىن خوجا)، ئابدۇللا خوجا (بۇلار دانىيال خوجىنىڭ ئوغۇللىرى)، يەھيا خوجا ـــ (خان خوجا)، ھەسەن خوجا، ئىنايىتۇللا خوجا، كارامىتۇللا خوجا (بۇلار ئافاق خوجىنىڭ ئوغۇللىرى).

(6) يۈسۈپ خوجا بىلەن يەھيا خوجىنىڭ ئوغۇللىرى (6 ـ ئەۋلاد خوجا): ئابدۇللا خوجا، مۇمىن خوجا، قۇتبىددىن خوجا، بۇرھانىددىن خوجىلار ـــ (بۇلار يۈسۈپ خوجىنىڭ ئوغۇللىرى)، ئەھمەد خوجا (ئالىي خوجا) ياكى پادىشاھ خوجا (بۇ يەھيا خوجىنىڭ ئوغلى).

(7) ئابدۇللا خوجا بىلەن ئەھمەد خوجىنىڭ ئوغۇللىرى (7 ـ ئەۋلاد خوجىلار): شەمسىددىن خوجا، يەھيا خوجا، ئەھمەد خوجا، ئابدى خوجا (بۇلار ئابدۇللا خوجىنىڭ ئوغۇللىرى)، خوجا جاھان خوجا، بۇرھانىدىن خوجا (بۇلار ئەھمەد خوجىنىڭ ئوغۇللىرى).

يۇقىرىقىلار مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئۆزىدىن ھېسابلىغاندا خاس بىر نەسەب ـــ يەتتە ئەۋلاد، مەشھۇر 48 چوڭ (ئىرشاتلىق) خوجا بولۇپ، بۇلارنىڭ ئەجدادلىرىمىز ئارىسىدا جارى قىلدۇرغان «دىنىي تەرەققىيات»لىرىنىڭ شەكىلدىكى نام ـ تۇرلىرى: «ئىناقىيە»، «ئىسھاقىيە»، «داۋانىيە»، «ئىشقىيە»، «ئىمامى رەببانى»، «كىبرىۋىيە»، «مۇفتى»... دېگەندەك 20 نەچچە خىلغا بارىدۇ.

ئۇلارنىڭ ھەممىسىلا دېگۈدەك بىزنىڭ يۇرت ـ ماكانلىرىمىزدا سىياسىي، دىنىي، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي جەھەتلەردىن چوڭ ـ چوڭ ئىشلارنى تەۋرەتكەن، «ھاكىمىيەت»، ھوقۇق، تۇتقان، سەلتەنەت سۈرگەن «پاشا خوجام»، «خان خوجام»، «ئەۋلىيا خوجام»، «ئالىي زات» لار يەنى مەشھۇر سىياسىي يېتەكچى خوجىلاردۇر. مەلۇم مەنىدىن ئالغاندا، بۇلارنى نەسل ـ نەسەب دائىرىسى كەڭرەك، تەسىرى چوڭ، بېقىندى مەۋقەلىك، قىلمىشلىرى ئالاھىدە ھەم ئالاھىدە خاراكـ

تېرلىك تارىخىي شەخسلەر تۈركۈملىرىدىن دەپ ئاتاپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. شۇنىمۇ ئىزاھلاش ھاجەتكى، بۇلارنىڭ تەركىبىدە يېگىلگەندە خەلق تەرەپ، يەڭگەندە ئۆز تەرەپ ياكى «يامان چاغدا ئەل بىلەن، ياخشى چاغدا ئۆز بىلەن» بولغان قوش خاراكتېرلىك شەخسلەرمۇ يوق ئەمەستۇر.

ئۇچىنچى نۇقتا: «تەرىقىتى مادارا» چىلار نۇقتىسىدۇر. بۇ نۇقتىغا يۇقىرىقى «تەرىقىتى بالاغەت» چىلەر تۈركۈملىرىدىن بۆلەك مەخدۇم ئەزەمنىڭ نەۋرە ـ نەسەبلىرىدىن 1760 ـ يىللىرىدىن 1900 ـ يىللار-نىڭ بېشىغىچە ئىزچىل ھالدا «تەرىقىتى مادارا» بىلىمىنى كۈرەش قىلىپ ئالەمدىن كەتكەن پۇرسەتچى خوجىلاردىن سامساق خوجا، ھاشىم خوجا، ھۈسەين خوجا، تۈردى خوجا، ئابدۇراھمان خوجا، مامۇت خوجا، پەرسا خوجا، خوجەك خوجا، ئىمىن خوجا، ئۇداي خوجا، سەيىت ئابدۇللا خوجا، خوجىس خوجا قاتارلىق خوجىلار ئەجدادلىرى مەنسۇپلىشىدۇ. بۇلارنى ئاساسەن شۇ زامان تۈزۈملىرى، ھاكىمىيەت تەبىقىلىرى، ھۆكۈمران زالىملار ۋە زالىملار تۈركۈملىرى ـــ (ئاساسەن جۇڭغار، مانجۇ ھۆكۈمرانلىرى)نىڭ يۇمشاق قۇلاق ياندىماچلىرى، بوغۇچۇازلىرى (ئۆز خەلقىنىڭ، دىنداشلىرىنىڭ پۈت ـ قوللىرىنى دۈشمەنگە بوغۇچلاپ، باغلاپ، چۈشەپ بەرگۈچىلەر ـــ ئا)، «دىنىي ئىسمى-پاق» چىلىرى، ئەڭ سادىق تەقدىرداشلىرى دېيىشكە تامامەن بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىمۇ ئارىسىدا داۋام ئەتكۈزگەن قىلمىش ـ ھەرىكەت نەتىجىسى بىرلا. ئۇ بولسىمۇ «دىنىي» جەھەتتە، كىشىلەر ئېڭىغا بۇ دۇنيادىكى ھەممە تەقدىرىي قىسمەتلەر («پېشانە» گە «پۈتۈلگەن» نى كۆرمەككە ـــ ئا) گە، جىمكى جاپا ـ جەبرىلەرگە چوقۇم بەرداشلىق بېرىپ، شۇكۇر ـ قانائەت قىلىپ «ئاخىرەت» لىكىنى تېپىش روھىنى سىڭدۈرۈش؛ ئىجتىمائىي ئىنسانچىلىق جەھەتتە: كىشىلەرنى ھۆكۈمران ھاكىمىيەت تەركىبلىرى بىلەن زامان ئەزگۈچىلىرى (خوجا ـ ئىشان «ئۇلۇغ» لارنىڭمۇ ھەم)نىڭ ئىنسابىغا بېقىنىپ ياشايدىغان ئەڭ ئىتا-

ئەتمەن ياۋاش ـ مۆمىن بەندىلەردىن بولۇشقا يېتەكلەش، قۇللۇققا كۆندۈرۈشتىن ئىبارەت بولغان.

تۆتىنچى نۇقتا: «تەرىقىتى رەئەييە» چىلەر نۇقتىسىدۇر. بۇ نۇقتا تارىخىي مۇقەررەرلىك ئىزىدىن ھاسىل بولغان تارىخىمىزدىكى ھەققانىي خەلق ھەرىكەتلىرى (خەلقنىڭ ئىستىبداتلاكىمىيەت، زالىم ھۆكۈمران كۈچلەرنىڭ زۇلمىغا ئېزىنىش، قۇل قىلىشىغا قارشى باشلىغان ھەر خىل ۋە ھەر شەكىلدىكى ھۆرلۈك، ئازادلىق كۈرەشلىرى) تەسىرى بىلەن ئەسلىي ئەسەب، ماھىيەتلىرىدىن نىيەت ئايرىپ، دىنىي ۋەتەنپەرۋەرلىك يولىغا كىرىپ (ئاللاھ كۆڭلىگە ئىنساب بېرىپ) خەلق بىلەن بىر سەپ، بىر تەقدىر يولىنى تۇتقان، خاس مەۋقەلىك خەلق ھەمكارچىلىرى بولغان ۋەتەنپەرۋەر خوجىلار تۈركۈملىرى نۇقتىسىدۇر. بۇ نۇقتىغا مەنسۇپلاشقان بىر قىسىم خوجىلارنىڭ تارىخىمىزدا ئەجدادلىرىمىز ھەرىكەتلىرىگە سىڭدۈرگەن يەزى ئىجابىي قىلمىشلىرى ــ دىنىي مەۋقە جەھەتتىن ئالغاندا: «ئەل بىلەن بولماق ئاللاھ رازىلىقىدۇر»، «ۋەتەننى سۆيۈش ــ ئىمان جۈملىسىدىندۇر» دېگەن ھەدىستىن ئىبارەت بولغان بولسا، ئىجتىمائىي ئىنسانچىلىق جەھەتتىن: خەلقە كۈلپەت يەتكۈزىدىغان، ئۆز نەپسى ئۈچۈن باشقىلارغا زىيان ـ زەخمەت كەلتۈرىدىغان ھەر قانداق نائىنساب باشلامچى بەدنىيەت قاراقچىغا قارشى چىقىشتۇر. ئۇلارنىڭ پائالىيىتى ئومۇمەن قۇل بولۇش ــ ئۆلۈمدىن يامان دېگەن ئىجتىمائىي قاراشنى ئالغا سۈرۈشتىن ئىبارەت بولغان. شۇڭا بۇ گۇرۇھ نۇقتىسىنىڭ تارىخىمىزدىكى ئىجابىي پائالىيەتلىرىنى، رول ۋە ئەھمىيەتلىرىنى تارىخىي رېئالىزملىق نۇقتىدىن كۆزىتىپ مۇئەييەنلەشتۈرۈش، تەتقىق قىلىش لازىم بولىدۇ. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، يەرلىكتىن باشقا كۆتۈرگەن «تەسىرى تەرىقەت» خوجا ـ ئىشانلىرى ۋە ئۇنداقلارنىڭ ئەۋلاد ـ نەسەب ئەجدادلىرىمۇ بىرده ئاز بولمىغان. ئۇلارنىڭ ئۆزئارا مەقسەت ئورتاقلىقى بىرلا ــ ئۇ بولسىمۇ نەپسانىيەتچىلىك مەقسەت قىلىنغان شۇئارى «تەرىقەت» لەردۇر.

2) نامدىكى «تەرىقەت» چىلەر

يۇقىرىدا قىسمەن ھەم قىسقىچە تەرىپلەپ ئۆتكەن «تەرىقەت» چىلەرنىڭ ئەسلىي ئاتالمىش «دىنىي» ماھىيەتلىرى بىلەن مەقسەت، ئىستەكلىرىنى ئەتراپلىق چۈشىنىپ بىلىش ئۈچۈن، ئۇلار تارىختا ئىستېمال قىلىپ كەلگەن ئىسلام تەرىقىتى توغرىسىدا تۆۋەندىكى سوئاللارغا توختالماي بولمايدۇ.

(1) ئىسلام تەرىقىتى دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ باشقا ئىسلام مەزھەپلىرىدىن قانداق پەرقى بار؟

(2) تارىختا خوجا ـ ئىشانلار ئەجدادلىرىمىزغا تاڭغان ئاتالمىش «دىنىي تەرىقەت» لەر ۋە ئۇلارنىڭ «تەرىنىسى ئىبادەت»، «تەرىقىتى بالاغەت»، «تەرىقىتى مادارا»، «تەرىقىتى رەئىيە» شەكىللىرى راستتىنلا ئۇلۇغ تەڭرى بەندىلەرگە نازىل قىلغان ـــ (ئەۋەتكەن) دىنىي مۆجىزىلەرمىدى؟ ياكى ئاتالمىش «ئۇلۇغلار» تەرىپىدىن توقۇپ چىقىرىلغان جاھالەت باسقاقلىرىمىدى؟

(3) تارىختىن بېرى ئىسلامنىڭ ئىمام ئەزەم مەزھىپىدە مۇسۇلمانچىلىق قىلىپ كەلگەن ئەجدادلىرىمىزنى سوپى ـ ئىشان «تەرىقەت» چىلەر يەنە نېمە ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ «دىنىي تەرىقەت»لىرىگە باكى «ئەھلى تەرىقەت ئېقىمى» دېگەن ئېقىمغا قىستاپ كىرگۈزۈشكەن؟ ئىسلام پىرىنسىپلىرىدا ئۇلارغا مۇرت بولمىغان، ئەگەشمىگەن، قىسقىسى «تەرىقەت» يولىغا كىرمىگەنلەر مۇسۇلمان ھېسابلانمامتى؟ ياكى بۇ خىل قىلمىشنى «مۇسۇلمانىنى مۇسۇلمان قىلىش» قىلمىشى ئىدى دەپ بىلەمدۇق؟

(4) خوجا ـ ئىشان «داھىي»، «پىر» لىرى راستىنلا ئۇلۇغ ئاللاھ بىلەن مۇسۇلمان بەندىلەر ئارىسىدىكى «ئەلچى»لەرمىدى؟ ئۇلار «ئۇلۇغلۇق نۇسىبەت»لىرىنى زادى قايسى ئىلاھىي ئىلتىپاتتىن سۈمۈرۈشكەن؟ ئۇلار تەكىتلەشكەن «ساۋاب»، «گۇناھ» لارنىڭ چەك ـ چېگرالىرى ئىسلامنىڭ قايسى دەستۇرلىرىدە قەيت قىلىنغان؟ دېگەندەك ساۋاتىي سوئاللارغا جاۋاب بېرىشكە توغرا كېلىدۇ.

ئىسلامدىكى تەرىقەت[1] مەزھىپى ـــ مېنىڭچە ئىسلام دىنىنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي مەزھەپلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئىسلام تارىخىدا ئىلگىرى ـ ئاخىر پەيدا بولغان سەككىز چوڭ، 72 كىچىك ـــ (تارماق) مەزھەپ-لىنىڭ ئەڭ كونا تۈركۈملىرىگە مەنسۇپ مەزھەپتۇر.

ئەسلىدە (تارىختا) ئىسلامنىڭ تۇپكى دىنىي شەكىل شۇئارلىرى ئاساسەن: ئۆز ئېتىقادچىلىرىنى پانىي دۇنيا (بۇ ئالەم)دىكى بارلىق ئىنسانىي راھەت ـ پاراغەتتىن ۋاز كېچىپ باقىي ئالەم (ئۇ «ئالەم») دىكى «راھەت ـ پاراغەت» كە ئۇلىشىشقا باشلاشتىن ئىبارەت بولغانىدى. ئۇلارتۇپ ئىلاھىي قاراش ـــ نۇقتىئىنەزەرلىرىنى ئومۇمەن «ۋەھدەتۇل ۋۇجۇد» (ئاللاھ بىلەن بىر ۋۇجۇد بولماق) نەزەريەسى رامكىسى بىلەن شەرھلىشەتتى. بۇ نەزەريە ئەمەلىي ماھىيەتتە دۇنيا ـــ خۇدانىڭ بىر خىل ئىپادىلىنىش شەكلىدىن ئىبارەتتۇر ـــ دېگەن تەسەۋۋۇرەت «نە-زەريەسى» ئىدى. تەرىقەت داھىيلىرىنىڭ بۇ خىل ئىلاھىيەت قارىشى «نە-زەريە» سىنى تېخىمۇ كېڭەيتىپ شەرھلىسەك، ئۇلار مۇنداق قارىغان:

كائىناتتىكى جىمىكى نەرسە ئىلاھىيەتنىڭ جۇغلانمىسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس، خۇدا تەبىئەتتىكى بارلىق ھادىسىلەر ۋە ماددىلارنىڭ ھەممىسىدە مەۋجۇت، بۇ نەرسىلەر بولسا، ئۆز نۆۋىتىدە ئۆز ئىپادىلىرىنى تاپىدۇ. دۇنياغا دۇنياۋى روھ سۈپىتىدە سىڭگەن خۇدا بىر بولغانىدەك دۇنيامۇ بىردۇر. ئادەممۇ خۇددى تەبىئەت ھادىسىلىرىگە ئوخشاش روھ-نىڭ بىر زەررىچىسىدۇر، ئۇ بىر كۈنى بولمىسا بىر كۈنى شۇ دۇنياۋى روھقا پۈتۈنلەي سىڭىپ كېتىدۇ. ئەنە شۇنداق خۇداغا سىڭىپ كېتىش پەيتى بەخت ـ سائادەتنىڭ ئەڭ يۇقىرى پەللىسى ھېسابلىنىدۇ. ھەر بىر ئادەم ئەنە شۇنداق سىڭىپ كېتىش ئۈچۈن تىرىشىشى يەنى خۇدا

---

① «تەرىقەت» سۆزى ئەسلىدە ئەرەبلەرنىڭ يۇرۇنقى زامانلاردىكى «تەلقە» سۆزىدىن كېلىپ چىققان دىنىي ئاتالغۇ بولۇپ، لۇغەت مەنىسى: يول ـــ قەلبىنى پاكلاپ ئاللاھتائالاغا يېقىنلىشىش يولى، زاھىدلىق يولى دېمەكتۇر. ئىسلامدىكى تەرىقەت روھانىيلىرىنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي داھىي ۋەكىللىرى (مەخمىنەن 8 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا) بۇ ئاتالغۇنى ئۆز ئېتىقادلىرىنىڭ شەرتلىك ئىپقىم (يول) نامى قىلىپ بېكىتكەنىدىن ھەم پايدىلىنىشقا باشلىغان. «تەرىقەت»، «ئەھلى تەرىقەت»، «جەھرى تەرىقەت دېگەندەك ئىنسىزلىغان «تەرىقەت» لەرنىڭ ھەممىسى تارىختا ئەنە شۇ خىل سىلىق تەرىقەتتىدىن تۇرلىنىگەن مەۋسۇم «تەرىقەت»لەردۇر.

بىلەن بىرلىشىپ كېتىشى لازىمدۇر.

تەرىقەت ئىدىيولوگىيەسىنىڭ مەلۇم زامانلار سىستېمىلىرىنى كۆزدە تۇتۇپ ۋارىسلىق قىلىشقا تۇتۇنغان كېيىنكى ئەۋلاد تەرىقەتچىلەر (تەخمىنەن 12 ـ ئەسىردىن كېيىنكى بەزى تەرىقەت داھىيلىرى) تەرىقەت پىرىنسىپلىرىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا: «ھەممە دۇنياۋى ھارامنى پۈتۈنلەي ئۇنتۇپ، خۇدا بىلەن مۇتلەق بىرلىشىپ كەتكەن كىشى ــ پىردۇر. پىر تۇتۇش، ئىبادەتنى پەقەت پىر ئارقىلىقلا ئادا قىلىش، پىر ئۇچۇن ھايا تلىرىنى ئاتاش ــ شەكسىز شەرتتۇر، ئەڭ ئالىي تەرىقەت قەرزىدۇر دەپ شەرھلەشكەن. ھۆرمەتلىك مۇئەللىپ ئا. سايىت بۇ ھەقتە مۇنداق يازىدۇ: «تەرىقەت يولىغا ماڭغۇچىلار تەرىقەت ئەقىدىلىرىگە پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن ئەمەل قىلىشى، قەلب، روھىنى قۇتقۇزۇش ئۇچۇن جەزمەن ئاقىلانە ئۇستاز ئىشان، خەلىپىلەرنىڭ يېتەكچىلىگە ئېرىشىشى كېرەك. ئۇستاز (پىر) بولغۇچى كىشى ئاللاھقا يېقىنلىشالايدىغان زات، شۇڭا تەرىقەت ئىزدىگۈچىلەر ئۇستاز بولغۇچىغا مۇتلەق بويسۇنۇشى، ھەر قانداق ئىشتا ئۇستازنى ئۇلۇغ تۇتۇشى شەرت. ئۇ يەنە تەركىيدۇنياچىلىقنى يەنى بايلىقتىن ئۆزىنى چەتلىتىش، ھوقۇق ـ مەرتىۋىدىن ئۆزىنى چەتلىتىش، بارلىق ئارزۇ ـ ھەۋەسلەردىن ئۆزىنى چەكلەش، رىيازەت چېكىپ، پانىي دۇنيادىكى روھىي ئەلەمگە ئۆزىنى بەخشەندە قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. تەرىقەت سوپىزم ئەقىدىسى بويىچە، بۇ دىنىي گۇرۇھنىڭ باشچىسى بولغان ھەر بىر كىشى ئۆمۇر بويى نامراتلىقتا رىيازەت چېكىش بىلەن بىللە خەلىپە تەربىيەلەپ، مۇرت كۆپەيتىپ ئۆزىنى يېتىلدۇرۇشى كېرەك...»

ئۇنتۇرا ئەسىر تەرىقەتچىلىرىنىڭ ئېتىقاد شوئارىرى يەكۈنلەنگەن «ھېكمەتنامە» دېگەن ئەسەردىمۇ تەرىقەت سوپىلىرىنىڭ ئومۇمىي مىزانى: «دۇنيانىڭ نازۇ ـ نېمەتلىرىنى ئىزدىگەن سوپى ئەمەس، ئۆز ھاياتىنى بەختسىزلىك ۋە غۇربەتتە، تائەت ـ ئىبادەت ھەمدە يىغا ـ زارى بىلەن ئۆتكۈزگەن كىشى ھەقىقىي سوپى دۇر» دەپ تەكىتلەنگەن.

خوش بۇ خىل ئۇقۇمدىكى دىنىي تەرىقەتنىڭ تارىختا بىزنىڭ مۇسۇلمان ئەجدادلىرىمىز تۇرمۇشىدا — بولۇپمۇ دىنىي تۇرمۇشلىرىدا ئىپادىلىنىش شەكىللىرى قانداق بولغان؟ بۇ سوئالنى ئەجدادلىرىمىز تارىختا باشلىرىدىن كەچۈرگەن «ئىشقىيە تەرىقىتى» نىڭ «ئېتىقاد شەكلى» بىلەن يېشىش مۇمكىن. ئۇ شەكىل مۇنداق: «ئىشقىيە»چە- لەر جاھاندىن قول ئۈزۈپ، ئۆي - جاي تۇتماي، خوتۇن ئالماي، بالا - چاقىلىق بولماي، بىر جايدا ماكانلاشماي، جايدىن جايغا يۆتكىلىپ يۈرۈپ جاھاننى كېزىپ، بۇگۈن تاپقانىنى ئەتىگە قالدۇرماي قولدىن چىقىرىۋېتىش، يەپ تۇگىتىش بىلەن ھايات كەچۈرۈشنى تەرغىپ قى- لىشىدۇ. ئۇلار توپلانغان جايلاردا ياكى يەككە - يېگانە ھاللاردا قانغۇ- دەك چىلىم تارتىپ نەشە چېكىشنى «ئىبادەت» دەپ ھېسابلايدۇ. بۇ ئارقىلىق «خۇدا»غا ئاشقىلىقىنى ئىپادىلىمەكچى بولىدۇ. ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى چاچلىرىنى ئۆزۈن ئۆستۈرۈپ، سارالىغلارچە ھاياتقا قەدەم قويغانلىقىنى «خۇدانىڭ ئىشقىغا ئۆزىنى پىدا قىلغانلىق...» دەپ قارايدۇ...

تەرىقەت روھانىيلىرىنىڭ يۇقىرىقىدەك دىنىي قىلىق، مەۋقە، شۇئار- لىرى تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا، ھەزرىتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ «قۇرئان كەرىم» مەنبە قىلىنغان بارلىق ھەدىس، تەلىم، ئەمىرلىرىگە تۇپتىن، قەبمە زىت ۋە بارلىق مۇسۇلمان قوۋملىرىنىڭ دىنىي ئېتىقاد چۈشەنچىلىرىگە جىددىي مۇخالىپتۇر. مېنىڭچە، ئۇ خىل «تەرىقەت» لەر مۇسۇلمانچىلىق ئەھكاملىرى يەنى ئاللاھنىڭ مەۋجۇدلۇقىغا، ئاللاھ- نىڭ پەرىشتىلىرىگە، پەيغەمبەرلەرگە، ھەزرىتى مۇھەممەت ئەلەيھىس- سالامنىڭ ئاللاھنىڭ ئەلچىسى — بەرھەق پەيغەمبىرى ئىكەنلىكىگە، قى- يامەت كۈنىگە، تەقدىرگە شەك - شۈبھىسىز تەن بېرىش، ئىشىنىش، ئىمان، نامىاز، روزا، ھەج، ئۆشرە - زاكات شەرت قىلىنغان «بەش پەرز»نى تەركىسىز ئادا قىلىش، ئاللاھقا چەكسىز قۇلچىلىق قىلىش — (تونۇش، تاينىش، قورقۇش، يېقىنلىشىش) دېگەندەك تۈپ ئەقىدە - ئۇقۇملىرى بىلەن زادىلا چېقىشالمايدۇ. ئۇلار ھەزرىتى مۇھەممەد ئەلەيـ

ھەسسالامنىڭ: «كىشىنىڭ بارلىق ھەرىكىتى خالىس خۇدالىق ئۈچۈن بولۇشى، چوڭ مۇسىبەتلەرگە سەۋەب بولىدىغان دۇنيا مەنپەئەتىنى كۆزدە تۇتماسلىقى كېرەك»، «توغرا يولغا ئەگەشكەنلەرگە سالام! ئەي ئەھلى كىتاب، پەقەت ئاللاھقىلا ئىبادەت قىلىش، ئۇنىڭغا ھېچنەرسىنى شېرىك كەلتۈرمەسلىك، ئاللاھنى قويۇپ بىر - بىرىمىزنى خۇدا قىلىۋالماسلىقتىن ئىبارەت ئىككى تەرەپكە ئورتاق بولغان ئەقىدىگە ھۆرمەت قىلايلى... توغرا يولغا ئەگەشكەن، ئاللاھقا ئىمان ئېيتقان ۋە ئاللاھنى ئېتىراپ قىلغانلارغا سالام. مەن سېنى ھېچ شېرىكى يوق بىر ئاللاھقا ئىشىنىشكە دەۋەت قىلىمەن...» («سۈرە ئال ئىمران، 64 - ئايەت»تىن) دېگەندەك بۈيۈك تەلىماتلارنى، لەۋزە مۇبارەكلىرىگە زىنەت يول تۇتقان كىشىلەردۇر. ئۇلارنىڭ بۇ خىل زىنەت يوللىرى يالغۇز تەسەۋۋۇردىكى «ئىسلام نەزەرىيەلىرى» ئەمەس، بەلكى ئادەتتىكى دىنىي مۇراسىملار، دىنىي ئىبادەت، دىنىي تۇرمۇش ۋە دىنىي رەسىمىيەتلەرنىڭ ھەممىسىدىمۇ ئۆزگىچە ئىزىم، شەكىللەر بويىچە ئوچۇق ئىپادىلىنىپ بارىدۇ، ئەلۋەتتە.

3) قىساس ۋارىسلىرى

يۇقىرىدا نام - نەسەب، ئىسىم - سۈپەت، لەۋزى - تەرغىباتلىرى قىسمەن شەرھلەپ ئۆتۈلگەن ئاتالمىش «ئۇلۇغ تەرىقەت» روھانىيلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىنى بىز تارىخىمىزدا (ئىجتىمائىي، سىياسىي، دىنىي ۋە ئۇمۇمىي تارىخ سىستېمىلىرىدا بولمىسۇن) بەزىبىر تەرىپاتچىلار تەرىپلەشكەندەك پەقەت «خۇدا - رۇسۇل يولىدىكى» نوقۇل «دىنىي ئۇلۇغ»لار، «ئەھلى تەرىقەت پېشۋا» لىرى ياكى «ئىسلام مۆتىۋەر» لىرى تۈركۈملىرىدىن ئەمەس، بەلكى قەبىھ سىياسىي قارا نىيەتلەر (قانخور، خىيانەتكار چوڭ «زات»لار) تۈركۈملىرىدىن ئۇچرىتىمىز. دەرۋەقە ئۇلار ئۆز پەيتلىرىدە ئۆز ئىشلىرىنى «خۇدايى تەرىقەت»، «تەرىقەت داھىي»لىقى، «خوجا»، «پىر»، «ئۇلۇغ زات» لىق لەۋزى -

تەرغىباتلىرى بىلەن باشلاپ، ئاقىۋەت - نەتىجىلىرىنى قان تۆكۈش، خەلق ئۈستىدە «خان»لىق، «پادىشاھ»لىق، «داھىي»لىق، «پىر»لىق ھۆكۈمرانلىقلىرىنى تىكلەش بىلەن ئاخىرلاشتۇرۇشقان سېپى ئۆزىدىن جاھالەتچى، مەلئۇن كىشىلەردۇر.

بۇ قارىشىمىزنى مۇنۇ قىستۇرما ئەسكەرتمىلىرىمىز بىلەن تۆۋەندە كىچە ئاساسلايمىز:

(1) ئۇلار تارىخىمىزدىكى ئىدىئولوگىيە جىنايەتچىلىرىدۇر. «مۇسۇلمان ئوممەتلەرنىڭ نىيىتى، ئەپئاللىرىنى ئۇلۇغ پىرلەر نىيىتى، ئەپئاللىرى بىلەن بىر قىلماق، ھەر تىنىق، ھەر قەدەمدىكى خۇدالىق قەرزدۇر... ئىككىلا ئالەملىك ۋەزىپە، شەرت ھېسابلانغاي... قوۋم - رەئىيىلىرىنىڭ نىيەتلىرى بۇزۇلغان، ئەرز پىرلارغا بويۇنتاۋلىق كۆرۈلگەن يەر، ئەل - يۇرتلاردىن خوجام رازى بولمايدۇ، ئاللاھ رازى بولمايدۇ... توغرا نىيەت — پىر بىلەن بىر نىيەت دېمەكتۇر...»

(«تارىخىمىزدىكى ئىسلامىيەت» تىن)

دېمەك، ئۇ «زات» لار يۇقىرىقىدەك نەزەر - ئېتىبارلىرى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ ئۆمۈر مەشغۇلاتلىرىنى، بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىزنى مىللىي روھ جەھەتتىن ئەنئەنىۋى خىسلەت، پەزىلەت، خۇسۇسىيەتلىرىنى تاشلاپ، سوپى - ئىشانلارنى ئەگىشىپ ھەم شۇلارنىڭ رايى - قىلىقلىرىنى ئۆرنەك - ئۈلگە قىلىشىپ ياشاپ، ھەر بىر يۇرت، ھەر بىر مەھەللە، ھەر بىر ئائىلە بىردىن «پىر»نىڭ ئارقىسىغا جەملىشىپ پارچىلىنىپ، خوجام چىنىگىدىن چىقماسلىققا ئادەتلەندۇرۇشكە قاراتقان. ھەربىرىكەت جەھەتتىن بولسا، ئەجدادلىرىمىزنى جاھالەت تەپرىقىچىلىكىگە، جاھالەت بۆلگۈنچىلىكىگە، ئۆزئارا قولاشماي، تۆرلۈك جامائەت تۈزۈلمىلىرىگە پارچىلىنىپ، «بۆلۈنگەننى بۆرىگە يېرىپ» تۇرىدىغان پەۋقۇلئاددە قارام نادانلىق ئىسكەنجىلىرىگە دالالەت قىلىشىپ، يېتەكلىشىپ تۇرغان. تارىخنا ئۇيۇشقاقلىقتا، غۇرۇرپەرەسلىكتە، قەيسەرلىكتە، ئادالەت، دىيانەت، مەرىپەت ۋە مادار - غەيرەتتە شۆھرەتلىنىپ كەلگەن

ئۇيغۇر روھى نابۇت قىلۇپتىلگەن ياكى قەبىھ تەسىراتلارغا يەم قىلىپ بېرىلگەن. دېمەك، بىزنىڭ كېيىنكى ئەسىرلەردىكى ئەجدادلىرىمىز زىتلىششتا بىر - بىرىدىن قىلىشمايدىغان، ئۆزئارا زىيانكەشلىكتە بىر - بىرىنى بېسىپ چۈشىدىغان، سۇخەنچىلىك پېئىل - ئېتىبارلىرىنى جا-ھانسازلىق دەپ بىلىدىغان يارىماس قىلمىشلارنى ئەنە شۇ «زات»لاردىن مىراس، تەلىم ئالغان، ئۆزلەشتۇرۇشكەن.

(2) يۇقىرىقى «ئۇلۇغ پىر»لارنىڭ تارىخىمىزدىكى ئەڭ ۋاباھەتلىك تەقدىرى پائالىيەتلىرىدىن يەنە بىرى — ئۆزئارا نىزاھ - تەپرىقچى-لىك، سۈيىقەست، ھىيلە - مىكىر ئىستىبداتلىقىنى چىقىش قىلغان قە-ساسۇازلىق ۋە خۇنىپەرەسلىكتۇر. مەسىلەن، 16 - ئەسىرنىڭ باشلىرى-دىن ئۇيغۇر دىيارىغا بىزنىڭ يۇرتىمىزغا پەيدا بولۇپ، ھەر بىرى بىر-دىن «تەرىقەت»نى بازارغا سالغان چوڭ سەككىز ئەۋلىيادىن بۇخارالىق ئەبۇ ھەبى كىبىرنىڭ نەۋرىسى خوجا ئەرشىددىن ئاقسۇ، كۇچا تەرەپ-لەردە، مەخدۇم ئەزەم قەشقەر، ئاتۇش تەرەپلەردە، ئەھرارلىق خوجا مۇھەممەتئىمىن بىلەن مۇھەممەد شېرىپلەر يەكەن، قاغىلىق تەرەپلەردە «تەرىقەت» تارقىتىپ، مۇرت توپلاپ، سەپ تارتىپ تۇنجى قېتىم دە-نىي مەزھەپ ۋە ئىچكى نىزاھ (بىر - بىرلىرىگە قارشى) كۆرەش بە-كىللىرىنى ھاسىل قىلىشقان. نەتىجىدە، بۇلاردىن خوجا مۇھەممەد شې-رىپ كۇچلىرى مەخدۇم ئەزەم «تەرىقەت»چىلىرىگە قارشى قوزغىلىپ، 1532 -، 1533 - يىللاردا ھازىرقى پەيزاۋاتنىڭ ئاخۇنلۇقۇم، يەكەنـ-نىڭ تېرەكلەنگەر (خاكدى)، مەكىتنىڭ شوردۆڭ (ھازىرقى شېھىد-دۆڭ) قاتارلىق جايلىرىدا قاتتىق مەزھەپ ئۇرۇشلىرى ئېلىپ بارغان ھەم مەخدۇم ئەزەمنى كەلگەن يېرىگە كېتىشكە مەجبۇر قىلغان. خوجا ئەرشىددىن كۇچلىرى شەيخ شاھىددىن سوپىلار گۇرۇھىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى كورلا - بۇگۇن تەرەپلەردىن ھەيدەپ چىقارغان. ئۆزىمۇ شاھابىددىنچىلارنىڭ يوشۇرۇن قەستلىرى بىلەن كۇچادا تۇگىشىپ كەتكەن.

1678 - يىلىدىن 1761 - يىللىرى ئارلىرىدا قەشقەرىيەدە جۇملە-

دىن ئۆز ۋاقتىدىكى ئۇيغۇر دىيارىنىڭ ئومۇمىي دائىرىسىدە «خان»لىق، «پادىشاھ»لىق سەلتەنەتلىرىدە بولغان ئەڭ يوغان 48 «ئۇ-لۇغ»، «داھىي زات»نىڭ 29 ى ئۆزئارا ھوقۇق ـ مەنپەئەت تالىشىش ئاداۋەتلىرى بىلەن بىر ـ بىرىنى ھەر خىل يول، شەكىللەر بىلەن قەسلەپ قەتل قىلىشقان. مەسىلەن، 1644 ـ يىللىرى ئەتراپىدا ئىسھاق ۋەلىنىڭ نەۋرىسى ئابدۇللا ئىشان قەشقەرنىڭ باش ئىشانلىقىنى قىزغىنىپ ئۆز تاغىسى مۇھەممەت يۈسۈپ خوجا (ئافاق خوجىنىڭ دادىسى) نى بوغۇپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن. ئافاق خوجىمۇ بۇنىڭغا جاۋابەن چەۋرە ئىنىسى شۇ ئەيىب خوجىنى چەت ئەلدىن ئالداپ ئەكەلدۈرۈپ تىرناپ دەرياسى بويىدا سوپىلىرىغا چۈماقلىتىپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن. ئافاق خوجىنىڭ ئۆزىمۇ 1694 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى يەكەندە ئابدۇللا خوجا جەمەتلىرى تەرىپىدىن مەخپىي زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلگەن. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ئ ككى بالىسى بىلەن ئافاق خوجىنىڭ خوتۇنى «جاللات خىنىم» تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن. ئۇ خوتۇنمۇ قىساسى ئۈچۈن ئۆز رەقىبلىرى تەرىپىدىن پىچاقلاپ ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن...

(3) 1678 ـ يىلىدىن 1761 ـ يىلىغىچە داۋام قىلغان 83 يىللىق خوجا ـ ئىشانلار «خان»، «پادىشاھ» لىقلىرى زامانلىرىدا بۇ «ئۇلۇغ» لارنىڭ سىياسىي ۋەكىللىرى «شاھ»لىق، خۇنخورلۇق، ھەشەمەتچىلىك ئەدەپ كەيپ ـ ساپا، دۇنيا پاراغىتى بىلەنلا بولۇش، دىنىي ئەقىدىلەرنى ئۆز نەپسىلىرى ئۈچۈن ئاياغ ـ ئاستى قىلىش، ئەھمىيەتسىز قالدۇ-رۇش، دىنىي ئەھكاملارغا ئۆزلىرى ئەمەل قىلماسلىقتەك قەبىھ سىياسىي ئىستىبداتلارغا ئايلىنىپ كېتىشكەن. «دىنىي» ۋەكىللىرى بولسا، بىزنىڭ جاي ـ ماكانلىرىمىزدا مەلۇم ئىجتىمائىي ئاساسقا (ئاساسەن ئەگىشىدىغان سوپىزم جامائىتىگە) ئىگە بولۇشقاندىن كېيىن بىرىنچى ئەۋلاد تەرىقەتچى بوۋىلىرى بازارغا سالغان تەرىقەت ئەقىدىلىرىگە خىلاپ ھالدا تەركىدۇنياچىلىقتىن يەنى ھوقۇق، مەرتىۋە، بايلىقتىن ئۆزىنى چەتلەشتۈرۈش، دۇنيا تۈتۈشقا قاراپ مېڭىشقان. بەزى خوجا

ـ ئىشان «ئۇلۇغ» لار فېئودال ـ پومېشچىكلارغا ئايلىنىپ كەتكەن. بەزىلىرى ھاكىمىيەت سىستېمىلىرىغا كىرىپ ئەمەلدار بولغان. تاجاۋۇزچىلارنىڭ غالچىلىرىغا، يۇرتىمىز ۋە مىللىتىمىزنىڭ مەڭگۈلۈك خائىنلىرىغا، ئىسلام دىن ئاسىيلىرىغا ئايلىنىپ كەتكەن. مۇتلەق كۆپ خوجا ـ ئىشان «پىر» لار خەلقنى دۈشمەن ـ ئەزگۈچى تەبىقە ـــ گۇرۇھلارنىڭ يېتەكچىلىرىگە، دىنىي خوجىدارلىق ئىگىلىكىنىڭ تايانچ تۈۋرۈكلىرىگە ئايلىنىپ خەلق بىلەن، مۇسۇلمانلار بىلەن تۇپتىن قارىمۇقارشى مەۋقەلىك قارا بىس ئەزگۈچى دىنىي فېئودال گۇرۇھلارغا مەنسۇپلىشىپ قالغان. شۇنىمۇ تەكىتلەش لازىمكى، ئۇ «ئۇلۇغ» لار جارى قىلدۇرۇشقان «دىنىي تەرىقەت»، «ساۋابى چوڭ ئۇلۇغ ئىش»، «خاسىيەتلىك دۇنيا» نىڭ ئەڭ ھۆرمەتلىك «مۇرادى ھاسىل» جامائىتى مۇنداق ئادەملەردىن يەنى ئېگىدا ۋەتەن، مىللەت، دۆلەت، دىن، نەسلى ـ نەسەب، چېگرا، ئەدەب، ئىلمىي ئەخلاق، مۇئامىلە كەسپى، ھالال ـ ھارام، ھەق ـ ناھەق ئۇقۇملىرى يوق «خۇدايى پىدائىي» لار دىن، تەركىدۇنيا «ئاشىق»، تەلۇە، «دىنىي» زوراۋان قاراملاردىن، ئاڭسىز قۇل ـ چەرەندىلەردىن ئىبارەت بولغاندۇر. ھەق ـ ئادالەت يولىدا يۈرگەن ھەقىقىي مۇسۇلمانلارنى، مەرىپەت مۆتىۋەرلىرىنى، ئەدلى ـ ئادالەت ئورۇنلىرى بىلەن بارلىق ئىجتىمائىي ئىلغار كۈچلەرنى يوقىتىش، كاردىن چىقىرىش ئۇرۇنۇشلىرى يەنىلا ئۇلار يۈرگۈزگەن ئاساسىي «ئۇتۇق»لاردۇر.

2. تارىختىن كەلگەن نەسىلىك

ئاڭقاۋ ئەلنىڭ ھارامدىن موللىسى بولىدۇ.
ـــ قازاق خەلق ماقالى

1) مىراسخور گېزەندىلەر

(1) قارا كۆلەڭگىلىك «خان»، «پادىشاھ» خوجاملار توغرىسىدا

ئالدىنقى مەزمۇنلاردا قىسمەن نام، نەسەب ۋە دىيارىمىزدىكى قىلمىش، قىسمەتلىرى قىسقىچە ئىزاھلاپ ئۆتۈلگەن بىر قىسىم داڭدار خوجا ـ ئىشانلارنىڭ، بولۇپمۇ تارىخىمىزدا ئۆتكەن مەشھۇر سوپىزم ـ تەرىقەت «داھىي»لىرىدىن بىرى، چوڭ روھانى ـــ خوجا مەخدۇم ئەزەم نەسەبلىرىدىن بولغان خوجا ـ ئىشانلارنىڭ يۇرت ـ ماكانلىرىمىزدا داۋام ئەتكۈزگەن «دۇئا ـ تىلاۋەت»، «دىنىي تەرەقەت» ھەرىكەتلىرى 17 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن كېيىن خېلى ئۇزاق مەزگىللەرگىچە ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئومۇمىي تەقدىرى (ئىدىئولوگىيە، سىياسىي، دىنىي، ئىجتىمائىي، مەدەنىي، ئىقتىسادىي... ھاياتىنى كونترول قىلىش بىلەن ئاقىۋەتلەنگەنىدى. بۇ خىل ئاقىۋەتنىڭ ئالدىنقى باسقۇچىنى ھاسىل قىلغان خوجا ـ ئىشان، «پىرزات»لارنىڭ ئاساسلىق «خان»، «پادىشاھ» لىقلىرىنى ھەم ئۇنداق «ھاكىمىيەت»لەرنىڭ «خانى»، «پادىشاھى» بولغان «ئۇلۇغ زات»لىرىنى تارىخىي دەللىلەر ئاساسىدا ھەقلىق ھالدا قوش قىياپەتلىك، قوش نىيەتلىك ياكى قارا كۆلەڭگىلىك «خان»، «پادىشاھ»لار يەنى ئۆز «تايانچى»، «ئۇلۇغ»لىرى ئالدىدا ئېشەك قىياپىتىدە، ئەجدادلىرىمىز ئالدىدا، مۇسۇلما بەندىلەر ئارىسىدا بولسا بۆرە قىياپىتىدە «جاھان تۇتقان» ئەپتى ـ بەشىرىسىنى تېخىمۇ روشەن كۆرسىتىش كېرەك. ئۇلارنى قەلبىدە دىن، ۋىجدان، ھەق ـ ئادالەت تايانچىسى يوق، پەۋقۇلئاددە مەنپەئەت خۇمار «شەيخۇل-

ئىسلام»لار سۈپىتىدە شەرھلەشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇلارنى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ كېيىنكى داۋامىنى ۋەيران قىلىپ، 1678 ـ يىلىدىن ئېتىبارەن قەشقەردە جۇڭغار ھۆكۈمرانلىقى پاناھلىقىدا «ھاكىمىيەت» تىكلىگەن ئافاق خوجا «خان»لىقى زامانىدىن تارتىپ، 1760 ـ يىللىرى ئەتراپىدا مانجۇ ھۆكۈمرانلىرى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇۋېتىلگەن بۇرھانىددىن خوجا «خانلىقى» زامانىسىغىچە سوزۇلغان جاھالەتلىك زامان (پەۋقۇلئاددە زۇلمەتلىك قاراڭغۇ زامان) ئالاھىدىلىكى بىلەن خاراكتېرلەش لازىمدۇر. بۇ خىل سەلبىي ئاقىۋەتنىڭ تۈپ مەنبەسى ــ پەقەت خوجا مەخدۇم ئەزەم «دىنىي» ئىدىيەسىنىڭ يەنى ئىشانلىق ئىدىيەسىنىڭ مەڭگۈ زىددىيەتلىك كۇرەش چارىسى يەنى قوش تارماقلىق، كۆپ خىل «دىنىي» ئاقىۋەتلەر پەيدا قىلغان قەبىھ كۇرەش تاكتىكىسى (ئافاق خوجىنىڭ «ئاق تاغ-لىق»چىلىق كۇرەش چارىسى بىلەن دانىيال خوجىنىڭ «قارا تاغ-لىق»چىلىق كۇرەش چارىسى)دىن ھاسىل بولغان مەنبەدۇر. بۇ خىل مەنبەنىڭ ئەينى زامان جەمئىيىتىدىكى شەكلى ـ ئىپادىلىرى تۆۋەندىكى 19 ـ ئەسىردە ياشاپ ئىجاد قىلغان مەشھۇر ئۆلىما ۋە ئاتاقلىق تارىخچى موللا مۇسا سايرامى مۇنداق يازغاندۇر: «... گەرچە ئۇلار بىر مەزھەپ بولسىمۇ، لېكىن ئىككى پىرقە ھەتتا بىرقانچە تائىپىلەرگە بۆلۈنۈپ، بىر ـ بىرىگە ھەسەت ۋە ئاداۋەت قىلىشىپ، بىر تائىپە بىر سەئىدكە ئىناۋەت، ئىتائەت قىلىشىپ، يەنە بىر سەئىدكە ئىنكار ۋە ئاداۋەت كۆرسىتىپ ئۆزىگە «ئاق تاغلىق، ياكى «قارا تاغلىق، دەپ ئات قويۇپ، ئۆزلىرىنى ھالاكەت ۋە زالالەتكە سېلىپ، ئىتتىپاقسىزلىق قىلىپ بۇ يۇرتلارنى ۋە يۇرت ئاھالىلىرىنى قالماق ياكى خىتايغا (مانجۇلارغا دېمەكچى ــ ئا) تەۋە قىلىپ بېرىپتۇ. ھەتتا بۇنداق ئەقىدە ۋە نالايىق ئىشلارنى ئۆزلىرىگە لايىق ۋە مۇناسىپ كۆرۈپ، بۇ ئىشلارنىڭ يامان ۋە شۇملۇقىنى ئايرىپ ئالالماپتۇ. بەلكى بۇ خىل جاھىل، ۋاپاسىز، مەككار سوپىلار ئۆز-لىرىنىڭ بۇ قىلغان قىلمىشلىرىدىن ھايا ۋەياكى نومۇس قىلماپ-تۇ...» («تارىخىي ھەمىدىيە» 141 ـ بەت).

ئەزەلدىن مۇكەممەل مىللىي ئەنئەنىلىرى بىلەن شۆھرەتلىنىپ كەلگەن ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ بۇ خىل سەلبىي قىسمەت ئاقىۋىتى بارلىققا كەلتۈرگەن ۋە داۋام ئەتكۈزگەن يۇقىرىقى قوش قىياپەتلىك «خان»، «پادىشاھ» غوجىلارنىڭ ۋە ئۇلار بەرپا قىلىشقان ھەر خىل «دىنىي ھاكىمىيەت»، «خان»لىق، «پادىشاھ»لىقلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى تارىخىمىزدا ئۆز نەپسى شۆھرەتلىرى ئۈچۈن: 1) مۇسۇلمان ئەجدادلىرىمىزغا ئەمەس، نامۇسۇلمان جۇڭغار، مانجۇ زالىم ھۆكۈمرانلىرىغا ئېتىقاد باغلىغان، خىزمەت كۆرسەتكەن، ئۇلار ئۈچۈن جان كۆيدۈرگەن؛ 2) تارىخىمىزدا قانخور، ئىستىبداد كۈچلەرنىڭ قانلىرىنى ئەمەس، شۇلارنىڭ پايدىلىرى ھېسابىغا سانسىزلىغان پاك دىل، ئىسلامغا سادىق، مۆمىن، گۇناھسىز مۇسۇلمان ئەجدادلىرىمىزنىڭ پاك قانلىرىنى تۆككەن، ھاياتىنى خاراۋار قىلغان، قىسمىتىنى قۇللۇققا باغلاپ بەرگەن؛ 3) يۇرت ـ ماكانلىرىمىزنىڭ، مىللەت ۋە خەلقىمىزنىڭ ئومۇمىي تەقدىرى ـ قىسمەتلىرىنى، ئىسلام دىنى، مىللىي مەدەنىيىتىمىزنى، مىللىي بارلىقىمىزنى پاجىئەلىك كەچۈرمىشلەرگە دۇچار قىلغان (بۇزغان، خاراب قىلغان، شۇلارنىڭ مەنپەئەتلىرىگە قۇربان قىلىپ بېرىشكەن).

قىسقىسى بەزى تارىخىي مەنبەلەردە تەكىتلەنگەندەك: ئەجدادلىرىمىزنى خان ـ خوجاملاردىن دۇئا ئېلىپ، قالماق ـ مانجۇلارغا سالام بېرىپ، «پىر»، «سەئىد»لەرگە سەدىقە، پىتىر تارقىتىپ، قالماق... مانجۇلارغا يەر تېرىپ، مال بېقىپ، «قالماقلا بۇز، مانجۇغا سۆز ئېلىپ» (قالماقلارغا رەخت توقۇپ تۇن كىيدۈرۈپ، ماڭجۇلارنىڭ دېگىنىگە كىرىپ، ئەلۋەتتە)، «ئىبادەت» تىلا ئۆرە، بويسۇنۇشتا يۇكۈنۈپ، زالىم كۈلسە كۈلۈپ، يىغلىسا يىغلاپ، بۇيرۇغانغا مېڭىپ بەرگەنگە شۈكرى قىلىپ تۇرۇشىدىغان بالايى ـ ئاپەتلىك تەقدىرگە گىرىپتار قىلىشقانلىقلىرى ئۈچۈن، بىز ئۇلارنى ھەقلىق ھالدا تارىخىمىزنىڭ كەچۈرگۈسىز جىنايەتچىلىرى ـــ كونا جەسەت (مەخدۇم ئەزەم جەستى)دىن كۆكلىگەن يېگى شۇمبۇ

يىلار ياكى مىراسخور گېزەندىلەر دەپ تەرىپلەيمىز. بولۇپمۇ ئۇلار - نىڭ ئىچىدە 17 - ، 18 - ۋە 19 - ئەسىر داۋا- ىدا بىرگە «خان»، «پادىشاھ»لىق قىلىشقان ئافاق خوجا («خان»لىق دەۋرى 1678 - 1694 - يىلىدىن يىلىغىچە 16 يىل)، دانىيال خوجا (چىقىپ - چۈشۈپ تەپكى «خان»لىق قىلغان دەۋرى 1697 - يىلىدىن 1734 - يىلىغىچە 37 يىل)، ياقۇپ خوجا (جاھان خوجا)، يۈسۈپ خوجا، ئەيىۋپ خوجا، ئابدۇللا خوجا كېچىك («خان»لىق دەۋرى — 1734 - يىلىدىن 1745 - يىلىغىچە 11 يىل)، بۇرھانىددىن خوجا — (ئۇنىڭ تەپكى «خان»لىق قىلغان دەۋرى 1757 - يىلىدىن 1760 - يىلىغىچە 4 يىل)، ۋەلىخان خوجا (چىقىپ - چۈشۈپ «خان»لىق قىلغان، «غازات» ئاچقان چاغلىرى 1865 - يىلىدىن 1866 - يى- لىغىچە ئاز كەم 2 يىل) قاتارلىق «خان»، «پادىشاھ»لارنىڭ نىقابى بىلەن «ھاكىمىيەت» تۆرەلىملىرى زادى قانداق نېمىدى؟ مېنىڭچە، ئۇلارنىڭ نىقابىنى دىنىي مەزھەب دېگەندىن كۆرە سىياسىي گۇ- رۇھ، سىياسىي سەپ دېگەن تۈزۈكرەك. ئۇلارنىڭ «ھاكىمىيەت» لىرىنى بولسا، تارىخىمىزدا ئۆتكەن مىللىي ھاكىمىيەتلەر تەرىكۈم- لىرىدىن ئەمەس، تەپرىقە «ھاكىمىيەت»لەر قاتارىدىن تونۇشقا تۇغرا كېلىدۇ. «ھاكىمىيەت» قۇرۇلمىلىرىدا خوجا - ئىشانلار «خان»لىق باشقۇرۇش ئىدىيەسى ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈلگەن، «تەرد- قەت» — سوپىلىق ساھەسىدە ھەرقايسى جايلار (تۆۋەندىن يۇقىرد- غىچە بولغان بارلىق جايلار)نىڭ ھەممە دىن، ھاكىمىيەت، سىيا- سەت، ئىجتىمائىي... ھوقۇقلىرى «خان»، «پادىشاھ» خوجاملارنىڭ «مۇرىت»، «سوپى»لىرى قوللىرىغا مەركەزلەشكەن، ئۇلارنىڭ ئو- رۇنلىرى يەرلىك مۆتىۋەرلەردىن، جامائەت چوڭلىرىدىن، مەمۇرىي مۇلازىملاردىن يۇقىرى قويۇلغان، ھېچقانداق كونكرېت تەشكىلىي سىستېمىسى بولمىغان، ئۆز بېشىمچىلىق، زۇلۇم چېكىدىن ئاش- قان، «دىنىي تەرىقەت بىلەن ھاكىمىيەت»، «دىن» بىلەن سىياسەت بىرىكىپ، مۇكەممەل جاھالەت ئىستىبدادىلىقىنى شەكىللەندۈر- گەن. دېمەك، بۇ خىل قاراڭغۇ «ھاكىمىيەت»لەرنى قانداقمۇ تارد-

خەمزەدىكى مىللىي ھاكىمىيەتلەر بىلەن بىر قاتارغا قويغىلى بولسۇن؟

بەزىبىر خوجا ـ ئىشان خۇشامەتچىلىكى بىلەن «شۆھرەت»لەـ نىپ كەلگەن يالغانچى مۇئەللىپلەر بىلەن يەنە باشقا بەزىبىر سوپى كاتىپلار ئۇلارنىڭ تارىختىكى «خاسىيەت»، «ماھارەت» ۋە «خىسـ لەت»لىرى (ئەمەلىيەتتە خۇنخورلۇق قىلمىش ئۇسۇللىرى، ئەلۋەتـ تە) توغرىسىدا ئالاھىدە توختىلىپ، قانداقتۇر ئۇلار «... ئاللا تائالا ئىككىلا ئالەملىك زېرەك، دانالىق خىسلىتىنى ئاتا قىلغان»، «قۇدـ رەتلىرى ئالەمگە تەڭ»، «قۇۋۋەتلىرى چەكسىز»، «پۈتۈن ئالەمنىڭ سېھرىي ـ ھېكمەتلىرىگە مۇئەككىل»، «كارامەت كاتىبىن» (پۈتۈن كارامەتلەرنىڭ دەپتەردارى ـــ ئا)، «بىر دۇئا بىلەن ئاسمان ـ زېـ مىننى زىلزىلىگە سالالايدىغان، بىر قارىغىش بىلەن ئادەمنى جىن ـ ئالۋاستىغا، جىن ـ ئالۋاستىنى ئادەمگە سۈرىتى مۇبەددەل قەـ لىپ تاشلايدىغان... ئۆزلىرىگە بەنت قىلىپ قويالايدىغان، نەزەرلەـ رىدىن ئۆتۈپ، دۇئا ئېلىپ، كارامەتلىرىگە تەن بېرىپ تۇرۇش شەرت بولغان ئۇلۇغلاردىن ئىدى...» دەپ يالغان «خاسىيەتنامە»لەرنى پەيدا قىلىشقان ۋە قىلىشماقتا.

پاھ، بۇ نېمىدېگەن تەڭداشسىز «خاسىيەت»، نېمىدېگەن «ئۇـ لۇغ»لۇق ـ ھەۋ؟ تارىختا پەقەت ئۆزىنىڭلا پىكىر ـ خىيالىنى چەـ قىش قىلغان، ئۇنىڭ قىممىتى توغرىسىدىكى مەسىلىنى ھەل قەـ لىشنى تارىخ ھۆكمىگە تاپشۇرۇشنى رەت قىلغۇچى، پەۋقۇلئاددە قارام بەدنىيەت، «ۋەھدە تۇل ۋۇجۇد» (ئاللا بىلەن ۋۇجۇدى بىر، ۋۇجۇدى بىرلىكتە بولغۇچى ـــ ئا)لۇقنى دەۋا قىلىشىدىغان، غايە دېگەن نەرسە يوق، چىرىكلىشىپ ۋەجدانىنى، ئىمانىنى يوقاتقان، ئورۇن، شۆھرەت، بايلىقنى «ئىمان»، «ۋەجدان» قىلغان، ئۆزلىرىنى تارىختا «مەڭگۈ خاتالىق ئۆتكۈزمەيدىغان ئەۋلىيا» دەپ بىلىشىپ ئالەمدىن كەتكەن بۇ خىل قارىباس شەخسلەرنى يۇقىرىقىدەك پەردازلاپ تەرىپلەش مېنىڭچە، قارا يۈزلۈك، خۇشامەتنى ئېتىقاد مەنبەسى قىلغانلىقتۇر. بۇ دەل «ئىت ئۆزىنىڭ خوجايىنىنى ئۆزە-

نىڭ خۇداسى دەپ بىلىدۇ، بۇ خوجايىن بولسا ئەڭ رەزىل ئادەم بو-
لۇشىمۇ مۇمكىن» دېگەن سۆزنى مىسالىلىغانلىقتۇر. تارىخنىڭ رې-
ئال جەريانلىرىدىن بىز ئۇلارنى: راستتىنلا ئۆزلىرىنى بۇ ئالەمدە
بىلمەيدىغانلىرى يوق، ھەممىنى ئېنىق كۆرۈپ، بىلىپ تۇرالايدى-
غان، بارلىق ئىنسانلارنىڭ مەقسەت ـ مۇددىئالىرىغا ۋەكىللىك
قىلالايدىغان، قوللىرىدىن ھەرقانداق ۋە ھەممە ئىش كېلىدىغان،
ئىنسانچىلىقى غۇبارسىز، ھەربىرىدە قىلچە سەھۋە ـ خاتالىق
«كۆرۈلمەيدىغان»، ئۆز قارىشىدىن باشقا بارلىق قاراشلارنىڭ ھەم-
مىسىنى رەت قىلىشنى ئادەت قىلغانلار... دېگەندەك سۈنئىي سۈ-
پەتلەر بىلەن پەردار قىلىشقان، بويىنى قاتتىقلىقى ۋە مۇستەبىتلى-
كىدىن نىيىتى ئۆزلىرىنىڭ نىيىتى بىلەن بىر ئەمەسلىكى سە-
زىلگەن كىشىلەرنىڭ ھەممىسىگە زوراۋانلىق، ئەجەل يەتكۈزۈپ
تۇرىدىغان پەۋقۇلئاددە ئۇستات، ھىيلە ـ مىكىرلەرگە كامىل،
مەككار، جاھىل، يالغان دىنچى، يالغان تەرىقەتچى مەلئۇن بەدنە-
يەتچىلەر قاتارىدىن قارىلايمىز. بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىش زۆرۈر-
كى، ئۇلار گۇللەنگەن سوپىزم ئەقىدىسىنى ئۆز مەنپەئەتىگە بوي-
سۇندۇرۇپ پايدىلانغان يالغان «دىن»دارلاردۇر. ئۇلارنى قانداقمۇ
ئىسلام دىنىنىڭ سوپىلىق مەزھىبىگە ۋارىسلىق قىلىدىغان، ئۇنى
قوغدايدىغان ھەقىقىي دىندار سوپى، ھەقىقىي دىندار ئىشان دېگىلى
بولسۇن!؟ بۇ يەردە ھازىرغىچىلىك مۇشۇ خىل ئېتىقادىنىڭ نېمىلە-
كىنى بىلەلمەي يۈرگەن تىجىمەل سوپى ـ زاھىد تەقسىرلەرگە ۋە
ئۇلارنىڭ ھېسداشلىرىغا سوپىلىق ئېتىقادىنىڭ ئەسلىي ماھىيە-
تىنى يەنە بىر قېتىم تۆۋەندىكىچە ئىزاھلاپ بېرىشكە توغرا كې-
لىۋاتىدۇ، ئەلۋەتتە.

«سوپى ـ دەرۋىشلىك دېگەن نېمە؟ دەرۋىش (ئىشانلىق ئېتىقاد-
دىدىكىلەر ـــ ئا) شۇنداق كىشىدۇركى، ئۇ مۇجەررەت (يالغۇچ ـــ
ئا) بولىدۇ. يەنى دۇنيالىقتىن ھېچنەرسىسى بولمايدۇ... دونيا ئىش-
لىرىدىن «تەجرىد» يەنى دۇنيانىڭ لەززىتىدىن، مال ـ مۈلكىدىن
قولىنى تارتىدۇ. «تەستىق» يەنى تەكۋىگە رازى بولۇپ بويسۇنىدۇ ۋە

ھەقتائالا يولدا دۇنيادىن ئۆزۈلۈپ تەنھا ۋە يوقسۇل ئۆتىدۇ. ھەقـ
قىي سوپى - دەرۋىش شۇدۇركى: پالانى مەندىن ئارتۇق بولامدۇ؟ دەپ
قەلبىدە ھەسەت، كۆندەشلىك، مەنمەنلىك قىلمايدۇ. ئۇنىڭ ھالى
دۇنيا لەززەتلىرىدىن، راھىتىدىن كېچىپ ئۆزىنى تەڭرىگە تاپشۇـ
رۇشتا ۋە يەككە - يېگانە ئاللادىن ئىبارەت مەھبۇب ئىشقىدا كېچە
- كۈندۈز يېنىپ، ساداقەت بىلەن ھايات ئۆتكۈزۈشتە. ھەقىقىي
سوپى - دەرۋىش ھېچنەرسىگە ئىگىلىك نەزەرى بىلەن قارىمايدۇ،
خەلققە مەسبەتەن گۇمان، خاتا پىكىردە بولمايدۇ، ھەر نەرسىگە ئا
دىل، توغرا قارايدۇ. شۇنداق بولغاچقا دانىشمەنلەر ئۇلارغا مۇنداق
مۇراجەت قىلىدۇ: ھەرقاچان خۇدانىڭ رازىلىقىنى ۋە ۋىسالىنى
ئىزلىسۇن، تەڭرىنىڭ ئەمرىنى تۇتسۇن، شەرىئەتكە تەۋە بولسۇن،
دىلى ۋە تىلى پاك بولسۇن، كىشىگە تەئەددى ۋە زىيان - زەخمەت
يەتكۈزمەسۇن، كىيىملىرىنى ئۆزى يۇيۇپ كىيسۇن، ئۇلار تاننى
ياخشى كۆرگەي. خەلق يىغىنلىرى - مەجلىسلەرگە بارسا نەدە ئو
رۇن بولسا شۇ يەردە ئولتۇرغاي. ھەر ئىشنى قىلسا، خەلق ئارد
سىدا ئاشكارە قىلغاي، بىر كىشىنىڭ خاتالىقى بولسا ھاقارەت قى
لىپ سۆكمىگەي. مەجلىسلەردە تولاپ گەپ قىلمىغاي... خىيانەت
كارلىق، مۇناپىقلىقتىن ئۆزۈڭنى ساقلىغايسەن، كۆزۈڭنى، تىلىڭنى
ۋە قولۇڭنى ھارامنى كۆرۈشتىن، سۆزلەشتىن، تۇتۇشتىن ساقلىغاي
سەن...»

— («قابۇسنامە» دىن)

«تەنەپپۇسلۇق سوۋغىلار» دىن

«... قانماقلارنىڭ ياردىمى ئاستىدا خوجاملارنىڭ دۆلەت چىرىغى
يانغان زاماندىن باشلاپ، بۇ خوجاملار بەزىدە تەرىقەتنىڭ زىكىر ۋە
پىكىر يولى بىلەن ئىبادەت قىلىپ ئاللادىن مەدەت تىلەشكە شۇ
غۇللانسا، بەزىدە ئەيشى - ئىشرەت، نەغمە - ناۋا ۋە چاي - بەزمە
قىلىپ، نەپسىپەرۋەرلىككە شۇغۇللىنىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن

پۇقرا ۋە خالايىقنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر ئالمايتتى... خۇدىدى ئاچ بۆرە شەكلىگە كىرىپ، بۆرە قويغا چاپقاندەك پۇقرالارنىڭ مال - مۈلكىگە، ھەتتا ئۇلارنىڭ جان - ئىمانىغا قاتتىق زۇلۇم سېلىشقا باشلىدى... پۇقرالارنىڭ ئەھۋالى خاراب ۋە ۋەيرانچىلىققا يۈزلەندى. ھەتتا ئۇلار ئۆي - ماكانلىرىدا ئارام ئالالماي ۋە تۇرالماي جاڭگال، جەزىرىلەرگە قېچىپ كېتىپ، كۇن ئۆتكۈزىدىغان دەرىجىگە يەتتى. كېچىلىرى ئۆيلەرگە مەخپىي كېلىپ، تاپقانلىرىنى غىزا - تاماق قىلىپ يەپ، قازان - تاۋاقلىرىنى ساقلىماي، بۇلاق ۋە چوڭقۇر يەرلەرگە تاشلاپ، كىشىگە ئەسلا كۆرۈنمەي، جېنىنى ساقلايدىغان بولدى. يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىدىن تاقەتلىرى تاق بولۇپ، چىداشقا ھېچ دەرمانلىرى قالمىدى... ئەنجان تەرەپتىن خوجاملار كەلسە، ئاق تاغلىقلارنىڭ جاھان ئاپتىپى چىققاندەك بولۇپ خۇشال - خۇرام بولۇپ كېتەتتى. قارا تاغلىقلار بولسا، بېيجىڭدىكى خوجاملارغا نە - زىر - ھەدىيە ئەۋەتىپ مەدەت تىلەيدىغانىدى...»

— («تارىخىي ھەمدىيە» 142 — 143 - بەتلەر)

يۇقىرىدا تەرىپاتلىرى تەكىتلەنگەن خوجا - ئىشان «خان»، «پادىشاھ»لار قۇرغان، پەيدا قىلىشقان ئاتالمىش «خانلىق»، «پادىشاھ - لىق»لارنى بولسا، ئەمەلىيەتتە سىياسىي جاھالەتچىلىكى تازا راۋاج تاپقان، كۆچەيگەن، قوش خوجايىنلىق «خان» خوجام، «پادىشاھ خو - جام»لارنىڭ ھۆكۈمرانلىق خورىكى تازا ئۆسۈپ كەتكەن، دۇنيا - دەپىنلىرى نىسابىدىن ئېشىپ كەتكەن، «شۆھرەتلىرى» دۇنياغا يې - يىلغان — خۇددى ھۆرمەتلىك ئەدىب - ۋەقەشۇناس مامۇت ئىسلام ئۆزبېنىڭ «بەلەن» گەپلىرىدە تەكىتلىگەنىدەك «دەۋزىخىلەر خانلە - قى»، «چايان قىسماق»، «قارا ھاكىمىيەت»، «قالماق ۋە ئاكىمە - يەت»... لەر («خان»، «پادىشاھ»لىقلار — ئا) قاتارىدىن ئاتاش، كۆ - زىتىش توغرا كېلىدۇ. «خان»، «پادىشاھ»لار ۋە ئۇلارنىڭ قول - قا - ناتلىرى چەكسىز ئىمتىياز، ھوقۇق ئىگىلىگەن، مۇسۇلمانلارنىڭ نازارەتلىرىگە ئۇچرىمايدىغان، مۇتلەق توغرا بولۇش تۇيغۇسى،

ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرۇش تۇيغۇسى، خالىغانىنى قىلىش تۇيغۇسى، ئۆزلىرىنى پەۋقۇلئاددە يوغان تۇتۇش تۇيغۇسى... دىكى ھارامخور كىشىلەر ئۇيۇشمىسىدۇر. بۇنداق «ھاكىمىيەت»لەر بىزنىڭ تەقدىرىمىزنىڭ تارىختىكى نەس ئىسكەنجىلىرىدۇر. ئەمەلدار بولۇپ بايلىق توپلاش، دۇئا بىلەن «خان» بولۇش، جاھان سوراش، قولغا كەلگىنىنى ھالال بىلىش، ھوقۇقتىن پايدىلىنىش، بىر - بىرىگە پايدا يەتكۈزۈش، بىر - بىرىدىن نەپ ئېلىپ ھوقۇقنى بايلىققا ئۆزگەرتىش ۋە ھوقۇق بىلەن بايلىقنى بىر بىلىش... كە زوقمەن بولۇپ كەتكەن ئالامانلاردۇر. «ئۇلۇغ» لۇقتا دەخلىسىز بۇ خىل «پىر»زادىلەر قۇراشتۇرغان بۇنداق «ھاكىمىيەت»لەرنى بىز تارىخىمىزدىكى «مىللىي ھاكىمىيەت» لەر تۈركۈمى سۈپىتىدە زادىلا ئېتىراپ قىلالمايمىز، بەلكى قالماق - مانجۇ ئىستىبدادىلىرى پەيدا قىلغان «قورچاق» — ساتقۇن «ھاكىمىيەت»لەر قاتارىدىن تونۇيمىز.

«تەنەپپۇسلۇق سوۋغىلار»دىن

بىر ئادالەتسىز پادىشاھ تەقۋادار كىشىدىن سورىدى: خۇداغا قايسى ئىبادەتنى قىلغان ياخشى؟

تەقۋادار جاۋاب بەردى: ساڭا چۈشكىچە ئۇخلاش ھەممە ئىبادەتتىن ياخشى. چۈنكى شۇڭغىچىلىك خەلق سېنىڭ ئازابىڭدىن سالىمىنىپ قالىدۇ.

* * *

... ھوججاج (كىشى ئىسمى — ئا) ئۇنى قېشىغا چاقىرتىپ دېدى: ماڭا ياخشى بىر دۇئا قىلىپ قويساڭچۇ!

دەرۋىش دېدى: خۇدا ئۇنىڭ جېنىنى ئالغىن.

ھوججاج چۆچۈپ سورىدى: خۇدا ھەققى بۇ قانداق دۇئا؟

دەرۋىش دېدى: بۇ سەن ئۇچۇن ۋە بارلىق مۇسۇلمانلار ئۇچۇن ياخشى دۇئا.

ئەي زالىم يېتەر خەلقنە ئازارىڭ،
قاچانغىچە قاينار بۇ بازارىڭ؟!
سەلتەنەت سۈرمەك نە كېرەك ساڭا،
خەلقنى ئەزگەندىن ئۆلگىنىڭ ئەلا!

— شەيخ سەئدى

* * *

ئالۋاستىلار ھەمىشە ئىنسانلارنى يورۇقلۇق پەرىشتىلىرى قىياپىتىگە كىرىۋېلىپ ئېزىقتۇرىدۇ.

— شېكسپىر

(2) تارىخىمىزدىكى پاي - پەتەك خوجامىلار توغرىسىدا

ناۋادا ياشاش خارلىنىش ۋە ھاقارەتلىنىش بەدىلىگە كەلسە، ئۇ ھالدا ئۆلۈش بۇنداق ياشاشتىن كۆپ پاك ۋە يۈكسەكتۇر.

— سۇخۇملىنسكى

ئىنسان ئۇچۇن تاج كىيىمەك شەرت ئەمەس، لېكىن بومۇس، ۋىجدان ئىگىسى بولۇش شەرت!

— نەۋايى

خوجا - ئىشانلار پەيدا قىلغان يۇقىرىقىدەك سىياسىي «ھاكىمىيەت»لەر (مىراسخور گېزەندىلەر تەپكە «ھاكىمىيەت»لىرى)نىڭ كېيىنكى باسقۇچلۇق جەريانلىرىنى، ئومۇمەن مىلادىيە 1760 - يىللاردىن يەنى خوجا - ئىشانلار «خان»، «پادىشاھ»لىقلىرى تۈگەشكەن، جەمئىيەت ۋەزىيىتى، جەمئىيەتنىڭ ھاكىمىيەت تەقدىرى تۈپتىن ئالماشقان ياكى يەڭگۈشلەنگەن 2 - باسقۇچلۇق تارىخىي زامانلار قاتارىدىن خاراكتېرلەش توغرا كېلىدۇ. بۇ: 1) خەلق قىسمىتى پەۋقۇلئاددە بېقىندىلىق، قوش قاتلاملىق زۇلۇم، ئېزىلىش، يەنمۇ ئىجتىمائىيلاشقان جاھالەت زوراۋانلىقى، قاششاقلىق، نادانلىق، قالاقلىق ئىچىدە قالغان؛ 2) يۇرتىمىزنىڭ قىسمىتى مۇنا-

قەرزلىكىنى يۈزلەنگەن، جاھالەت تۈمانلىرى «ئوردا»، «خانىقا»، «مېھراب»، «ھۈجرا»لاردىن، «ئۇلۇغ سەئىد»لەرنىڭ تۇرالغۇ جاي، «خاسىيەتلىك»، «تىلاۋەت»خانىلىرىدىن چىقىپ جەمئىيەتكە جەمئىيەت «ئۇزۇقى»، جەمئىيەت «ئاب ھاۋاسى» سۈپىتىدە يامرىغان؛ 3) ئىلگىرىكى «پاشا خوجام»، «خان خوجام»لارنىڭ ئورنى مانجۇ «خان»، «پادىشاھ»لار ئوردىلىرىنىڭ ئىككىنچى، ئۈچىنچىدىن تۆۋەن پەلەمپەيلىرى بولۇپ بېرىدىغان «ۋاڭ خوجام»، «ۋاڭ بېگىم»... لەر يەنى ئەمەلدار مانجۇ تائىپىلىرىچە كىيىنگەن، ئىسكەت ـ سالاپەت تۈزگەن، مانجۇ ھاكىمىيەتلىرىنىڭ ئىمتىياز، ھوقۇق بەلگىلىرىنى تەۋەررۈك تۈمار ھېسابلاپ بويۇنلىرىغا تاقاشقان، مۇسۇلمان گەۋدەسى بىلەن مانجۇچە ياشاش ئىزىغا چۈشكەن (زامانغا باققان ياللانما سوپى ـ ئىشانلار ھالىغا چۈشكەن) زامانىدۇر. دېمەك، ئۇ زامان ـــ ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ «تەقۋادار»لىقى (مۇسۇلمانچە «ئىستىل»، مۇسۇلمانچە «تۈرمۇش»، مۇسۇلمانچە «ئىلتىجا ـ تەكەللۇپ، تەزىم» يوسۇنلىرى)نى ئەمەلدار ما'ىو تائىپىلەر ئالدىلىرىدا بىچارىلىك كۆرسىتىپ، قۇللۇق ئىما ـ ئىشارەت، لەۋزى ـ تەلەپپۇزلىرى بەلەن ئېگىلىپ، قول تىرەپ تىزلىنىپ، قاپاقلا قاراپ ئۆڭ ـ چىراي ئېلىپ، نەجىس تاپانغا باش قويۇپ، ئەمىرگە دەل، ئىشارەتكە باب تۇرۇشنى «خىسلەت» قىلىشقان، مۇسۇلمانغا جاللات، مانجۇلارغا قۇللۇق قىلىشنى كەسپىي بەرىكەت بىلىشىدىغان پاي ـ پەتەك «ۋاڭ خوجام»، «ۋاڭ بېگىم»لەرنىڭ بىزنىڭ تارىخىمىزدىكى تۈنجى تۈركۈملىرى پەيدا بولغان زامانىدۇر. تارىخىمىزدا ئۆتكەن بارلىق «ۋاڭ»، «گۇڭ»، «بەيسى»، «تەيجى» ـــ «جۇڭزا ئوتۇغاتلىق ئۇلۇغلار»نىڭ ھەممىسىلا بىزگە «ئۇلۇغ دىندار» خوجا ـ ئىشانلىرىمىزنىڭ نەسەبلىرىدىن ئاپىرىدە بولغان دېيىشىمىزنىڭ تارىخىي سەۋەبىمۇ ئەنە شۇ يەردە.

«تەنەپۇسلۇق سوۋغىلار»دىن

كىشىلەر قارا قۇلاقتىن سوردى: سەن نېمە سەۋەبتىن شىرغا يېقىنلىشىشنى ئىختىيار قىلدىڭ؟ ئۇ جاۋاب بەردى: شۇ سەۋەبتىنكى، ئۇنىڭ ئوۋلىغان نەرسىلىرىنىڭ ئاشقان ـ تاشقىنىنى يەيمەن. ئۇنىڭ ھەيۋەتلىك پاناھىدا دۈشمەنلىرىمنىڭ زىيانكەشلىكىدىن ساقلىنىپ تىرىكچىلىك قىلىمەن.

كىشىلەر يەنە سوراشتى: سەن ئۇنىڭ ھىمايىسى ئاستىغا كىرۋۈلۈپ، نېمەتلىرىگە شۈكرى ئېيتىشنى ئېتىراپ قىلمىدىكەنسەنۇ، نېمىشقا ئۇنىڭ قېشىغا يېقىن بارالمايسەن؟ ئۇ سېنى يېيىش كىشىلىرىنىڭ قاتارىغا كىرگۈزۈپ، سادىق قۇللىرىدىن ھېسابلىماسمىدى؟

قارا قۇلاق دېدى: ئۇنىڭ قەھرى غەزىپىدىنمۇ ئەمىس مەن...»

* * *

پەسكەش، ياخشىلىقنى بىلمەيدىغان، رەزىل ۋە تۇزكور ئادەم شۈكى: ئەھۋالدا ئازغىنا ئۆزگىرىش بولغاندا بۇرۇنقى خوجايىنىدىن يۈز ئۆرۈپ، ئۇزۇن يىللىق نېمەتلىرىنىڭ ھەققىنى ئۇنتۇپ قالىدۇ.

— «گۈلىستان»دىن

2) «دۈئا»غا چۈشكەن تەقدىر

بىز ئەزەلدىن سۈننىي مەزھەبىنىڭ ئىمامى ئەزەم ئەبۇ ھەنىپىنىڭ ئەنئەنىچىلەر مەزھەبىگە يەنى «ھەنىپىيە» مەزھەبىگە ئېتىقاد قىلىپ ۋە شۇ مەزھەبنىڭ دىنىي پىرىنسىپ، قائىدە ـ يوسۇن، مۇراسىم، ئادەتلىرى بويىچە مۇسۇلمانچىلىق قىلىپ كەلگەن ۋە كەلمەكتىمىز. بۇ مەزھەبنىڭ ئاساسىي پىرىنسىپلىرى شۈكى:

1) قۇرئان كەرىمگە، ھەدىس شەرىپىگە ئىشىنىش ۋە ئۇنى بەجا كەلتۈرۈش؛ 2) ئىسلام دىنىنىڭ پۈتۈن تۈزۈملىرىگە، نىزاملىرىغا

تولۇق ئىشەنچ بىلەن بويسۇنۇش؛ 3) ئىمانىنى تىلى ۋە دىلى بىلەن ئىقرار قىلىش؛ 4) ئىشەنگىنىنى ھەرقانداق پايدا - زىيانغا قارىماي ئاللانىڭ كالامىدا كۆرسىتىلگىنى بويىچە بەجا كەلتۈرۈش؛ 5) شە- رىئەتكە ۋە مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدا مۇناسىۋەت قۇرۇش توغرىسى- دىكى قارارلارغا تولۇق رىئايە قىلىش؛ 6) ئىسلام دىنىنىڭ خۇداغا، پەيغەمبەرگە، ئاخىرەتكە، قىيامەت كۈنىگە، (مالائىكىلەر)گە، ئاللا تەرىپىدىن چۈشۈرۈلگەن كىتابلار (تەۋرات، زەبۇر، ئىنجىل، قۇر- ئان)غا ۋە بۇ كىتابلارنىڭ ھەق ئىكەنلىكىگە ئىشىنىش، ئەمما قۇر- ئاندىن ئاۋۋال چۈشۈرۈلگەن ئۇچ كىتابتا نۇرغۇن ئۆزگىرىشلەر بو- لۇپ، ئەسلىي نۇسخىلىرى يوقاپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن قۇرئان ھەم- مىنىڭ يىغىندىسى، ئەڭ مېغىزى، ئەڭ مۇكەممەل سۈپىتىدە چۈ- شۈرۈلگەن دەپ قاراش؛ 7) مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ باشقا پەي- غەمبەرلەردىن مۇكەممەل، ئۇستۇن ۋە خاتىمىسى ئىكەنلىكىگە ئى- شىنىشتىن ئىبارەتتۇر. بۇ خىل پىرىنسىپلارنىڭ مۇسۇلمانلار دى- نىي تۇرمۇشى ۋە دىنىي مەجبۇرىيەتلىرىدە ئەمەلىي جارى بولۇش - ئىپادىلىنىش مىزان - ئۆلچىمى — «شەرىئەت» (دىنىي قائى- دە)تۇر. شەرىئەت بويىچە مۇسۇلمانلار ئومۇمەن ئىمان ئېيتىش، نا- ماز ئوقۇش، روزا تۇتۇش، ھەج قىلىش، ئۆشرە - زاكات بېرىش قا- تارلىق «بەش پەرز» نى ئادا قىلىش — مۇسۇلمانچىلىقنىڭ يۇقىرى- قى ئۆلچەملىرىنى ئادا قىلغانلىق بولىدۇ. «شەرىئەت» پىرىنسىپ- لىرىدا يەنە: مۇسۇلمان شەخسنىڭ سالامەتلىكى، مالىيە ئەھۋالى، مۇھىتىنىڭ سىياسىي خاراكتېرىمۇ نەزەردە تۇتۇلغان. مەسىلەن، پۇلى يوق ياكى باشقا سەۋەبلەر بىلەن قۇربانلىق قىلالمىغانلار، ھەج قىلالمىغانلار، سالامەتلىك ۋە باشقا ھادىسىلەر بىلەن نامىز ئوقۇيال- مىغان، روزا تۇتالمىغانلار ئوخشاشلا مۇسۇلمانچىلىق شەرتىنى ئادا قىلغانلىق بولمىدىغانلىقى قەيت قىلىنغان. دېمەك، ئىسلامدىكى تۈپ ئەقىدىنى — ئاللاغا ئېتىقاد قىلىش، پەرىشتىلەرگە ئېتىقاد قى- لىش، قۇرئانغا ئېتىقاد قىلىش، ئاللانىڭ ئەلچىسى خاس مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ئېتىقاد قىلىش، نامىز ئوقۇش، روزا تۇتۇش، ئۆ-

مۇر بويى پاك دىل بولۇپ، جەمئىيەتكە ۋە ئىنتايىن كۆپ ساندىكى مۇسۇلمان بەندىلەرگە پايدىلىق ئىشلارنى قىلىش، مۇسۇلمان مۇسۇلمان ئاممىسى ئۈچۈن، خۇدالىق ئۈچۈن سەمىمىي، پاك مۇئامىلىدە بولۇش ۋە ئىشلەش دېگەن مەزمۇنغا يەكۈنلەش مۇمكىندۇر.

ئىسلامنىڭ تۈپ ئۇقۇم، پىرىنسىپلىرى ئەنە شۇنداق ئىكەن، ئۇنداقتا ئىسلامغا سادىق ھەربىر ھەقىقىي مۇسۇلمان ئۆزلىرىنىڭ دىنىي ئېتىقادلىرىدىكى دىنىي ئىرىم (دىنىي روھىي رەسىمىيەت، دىنىي تىلەك) ۋە دىنىي ئىبادەت شەكىللىرى ھېسابلىنىدىغان دۇئانىمۇ شۇ مەنىدىن ئادا قىلىشلىرى شەرتتۇر.

دېمەك، مۇسۇلمان دۇئاسى خۇددى «مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تەرجىمھالى» دېگەن ئەسەرنىڭ 334 ـ بېتىدە تەكىتلەنگەندەك: «مۇسۇلمان كىشىنىڭ بىراۋغا بولغان مۇھەببىتى ياكى نەپرىتى ئۆز مەقسىتى ئۈچۈن ئەمەس، ئاللاھ ئۈچۈنلا بولۇش لازىملىقىنى ئۆگىنىش كېرەك» دېگەن ئۇقۇم دائىرىسىدە ئادا قىلىنىشى ئورۇنلۇقتۇر. بۇنى ھەقىقىي دۇئا دېيىشكە بولىدۇ.

قۇرئان ۋە ھەدىسنىڭ روھىدا خۇدا يولىدا ئىزدەپ يۈرۈپ (زاكات، سەدىقە، پىتىر ھېسابىدا) دۇئا قىلدۇرۇش ــ دۇئا ئېلىش ھالال، ئىزلىنىپ دۇئا قىلىپ قېپىنىش (دۇئاغا زورلاپ كىشىلەر دىن مەنپەئەتلىنىش) ھارام ئىكەنلىكى قەيت قىلىنغان ھەم «قۇرئان كەرىم» سۈرە ئەففەلنىڭ 41 ـ ئايىتىدە: «دۇئادا ئالغان ئولجا (نەرسە)نىڭ نېمە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئۇنىڭ بەشتىن بىر قىسمىنى ئاللاغا (ئەمەلىيەتتە جەمئىيەت ئىشلىرىغا ــ ئا)، قال ـ ئىنىنى ئاللانىڭ ئەلچىلىرىگە، تۇغقانلارغا، يېتىم ـ يېسىرلەرگە، نامرات ـ بىچارىلەرگە، مۇساپىر يولۇچىلارغا ئاتىشى كېرەك» دەپ تەكىتلەنگەن.

يۇقىرىقى دىنىي پىرىنسىپلار بىلەن دىنىي زۆرۈرىيەتلەردىن مۇقەررەر ھالدا شۇنى ھېس قىلىمىزكى: ھەرقانداق دۇئاگۇي ــ ھەقىقىي دىندار ــ ئەڭ ئەخلاقلىق، مۆمىن، ئىسلام ئىلمىگە سادىق، دىيانەتكارلىقى مۇسۇلمانلارغا تەسىر ۋە توغرا ئىما ـ ئىشارەت

كۆرسىتىپ تۇرالايدىغان، دىندارلىقى قۇسۇرسىز، مەۋقەسى سۇسلاشمايدىغان، خۇدا يولىدا چۈشكىنىنى يەنىلا خاس خۇدا يولىدىغىلا خالىس سەرپ قىلىدىغان، ھەقىقەتەن نامراتلار، شەخسىيەتسىز، ئالىيجاناب، پەس ھەۋەس قىلمىقلاردىن تولىمۇ خالىي دىندارلاردىن بولۇشى شەرتتۇر. قۇرئان ھەدىسىنىڭ روھىدا يەنە: پاسىق، جاھىل، نادان، بىلىمسىز، قىلمىقى سەت، ھىيلىگەر، ئاز بىر نېمىنى دەپ كۆپكە زىيان سالىدىغان، شەخسىي مەنپەئەت تەمەگەرلىكى ئۇس-تۇن، سۇخەنچى، ئېتىقادى سۇس، ئالدامچىلىقنى كەسىپ قىلىۋال-غان، سۇيقەستچى، تىرىكتاپ، ئۇششۇقلۇققا كۆنگەن، مۇسۇلمانچى-لىق غۇرۇرىنى يوقاتقان ھەرقانداق نائەھلى مۇسۇلمانلاردىن دۇئا ئې-لىش، ساۋابلىق كۇتۇش ئاللانىڭ ئالدىدا كەچۈرگۈسىز گۇناھ ھې-سابلىنىدىغانلىقىمۇ تەكىتلەنگەن.

بىز مانا شۇ خىل دىنىي چۈشەنچىمىز ۋە دىنىي ئادەت، يولى-مىز بويىچە تارىختا خوجا ـ ئىشان، «پىر»، «سەئىد»لەر بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىزنى پايمال قىلىپ (مەلىكە قىلىپ، شۇغۇللاندۇرۇپ) كەلگەن «دۇئا»لارنى ھەقىقىي ئىسلامىي دۇئالار ئۇقۇمىدىن دەپ ئېتىراپ قىلالمايمىز، رەت قىلىمىز. چۈنكى ئۇلار ئىسلامدىكى دۇ-ئا ئۇقۇمىنى ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئەت تېپىش، كىشىلەرنىڭ قان ـ تەرىنى شوراپ قېپىنىش، ئىشلىمەي چىشلەش، مۇسۇلمانلارنى شۇم غەرەزلىرى ئۈچۈن ياۋاش قۇللارغا ئايلاندۇرۇش، ئاخىرى «دۇ-ئا»لىرى ئارقىلىق مىللىتىمىزنى مىللىي خورلۇق، مىللىي چۈش-كۈنلۈك ھەتنا مىللىي يوقىلىشقا ئىتتىرىشتەك قەبىھ ۋە ئىنتايىن رەزىل مەقسەتلىرى ئۈچۈن ئىشلىتىپ، قوللىنىپ كەلگەن. ئۇنىڭ تەسىرى تېخىمۇ چوڭقۇر ئۇزۇلگىنى يوق، ئەلۋەتتە.

«تەنەپۇسلۇق سوۋغىلار»دىن

«شەرىئەت ئىگىسى»، «دەرۋىش» دەپ ئاتىغانلارنىڭ جاۋانمەرد-لىكى (ئىجابىي خاسىيەت ئالاھىدىلىكى ـــ ئا) سىپاھلاردىن ۋە

بازارچىلاردىن ئارتۇق بولۇشى كېرەك. چۈنكى ئۇلارنىڭ تەڭرىدىن ئالغان نېسىۋىسى (تەن، ۋە (جان، دۇر. ئۇلارنىڭ جاۋانمەردلىكى شۇ بولۇشى كېرەككى، ئۆزىنى (زاھىد، (دۇنيا راھەت ـ لەززەتلەر ىدىن كەچكەن) دەپ سۆزلىشىگە مۇۋاپىق بولۇپ، ھاياتىنى ئۆز گېپىگە لايىق ئۆتكۈزسۇن. رىيا (كىشىلەرنى ئالداش)دىن يىراق بولسۇن. كىشىلەر بىلەن جەڭ ـ جىدەل قىلىشمىسۇن. كىشىلەر ـ گە ئۆز نەپسىنى دەپ ھەرخىل بولمىغۇر پەتىۋالارنى ئۆگەتمىسۇن، كىشىلەرگە زىيانلىق پەتىۋالارنى ئۆگىتىش خەلقتە ياۋۇزلۇق (يا ـ مانلىق قىلغاتلىق) بولىدۇ. ھىيلىگەرلىك بىلەن يالغان قەسەم قىلمىسۇن. دىن مەسىللىرىنى توغرا، ھەقىقىي بىلىسە خەلققە تا ـ ماسىز ئۆگەتسۇن، ئەمما دۇنياغا ساتمىسۇن. پاسىقنى پاسىق سەۋە ـ بى بىلەن مالامەت قىلمىسۇن. مەيلى گۇناھى بار، گۇناھى يوق بولسۇن بىر كىشىنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشىگە پەتىۋا ـ ھۆكۈم چىقارمە ـ سۇن. چۈنكى چىقىرىلغان پەتىۋا ـ ھۆكۈملەرنى تۈزىتىشكە بولى ـ دۇ، ئەمما ئۆلۈمنى تۈزەتكىلى بولمايدۇ. ئۆز مەزھىبى (كۆز قا ـ شى) نى قوللاپ كۆچەيتىش ئۈچۈن باشقا مەزھەب ئەھلىنى (كاپىر، دېمەسلىكى لازىم. چۈنكى (كاپىر، دېمەك، سەن ئىسلام دىنىدا ئە ـ مەس، دېگەنلىكتۇر. قۇرئان كەرىمدە ياكى مۇھەممەد ئەلەيھىس ـ سالامنىڭ ھەدىسلىرىدە: مەزھىبى باشقا بولغانلارنىڭ دىنى باشقا (ئىسلام دىنىدا ئەمەس) دېگەن ھۆججەت يوق... رەھمىتى ئىلاھىيە ھەققىدە ئۆزى بىلمىگەن بىر ئىلىمنى ئاڭلىسا ئۆزى بىلمەي تۇرۇپ ئىنكار قىلمىسۇن. خەلقنى تەڭرى رەھمىتىدىن نائۈمىد (ئۈمىد ـ سىز) قىلماسلىق لازىم... بۇ بايان قىلىنغان سۈپەتلەر ــ ۋەز سۆزلىگۈچىلەر ــ ئۆزىنى ئىشان، ھەزرەت دەپ يۈرگەنلەرنىڭ جاۋانمەردلىكىدۇر. ئۇلار... بۇ ھەقتىكى ئەللەرگە ئەمەل قىلسا، خۇدانىڭ ۋە ھەزرىتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ رازىلىقىغا ئىگە بولالايدۇ...»

ــ («قابۇسنامە» 133 ــ 134 ـ بەتلەر)

(1)دەستەك دۇئالار توغرىسىدا

مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي تۇرمۇشىدا ئەزەلدىن «سۇننەت» ياكى مۇقىم، تەركىسىز دىنىي رەسمىيەت (ئادەت) شەكلىدە ئادا بولۇپ قائىدىلەشكەن دۇئا ھەرقانداق چاغدا، ھەرقانداق ئىشتا ۋە ھەر-قانداق ۋاقىتتا ئاللا ئۈچۈن ئەمەس، ئۆز شەخسىي نەپسانىيىتى، غەرەز - مۇددىئالىرى ئۈچۈن دەسمايە - دەستەك قىلىپ پايدىلا-غۇچى مۇسۇلمان ئاللانىڭ ئەمرىنى، ھەزرىتى مۇھەممەد ئەلەيھىس-سالامنىڭ يولىنى تۇتقۇچى ئەھلى مۇسۇلمانلارنىڭ دۇشمەنلىرى جۈملىسىگە كىرىپ كېتىدۇ.

تارىختا بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز ئارىسىغا «دۇئا» بىلەن پەيدا بو-لۇپ، «دۇئا» بىلەن كۆتۈرۈلۈپ، «دۇئا» بىلەن «خان»لىق، «پادە-شاھ»لىق، «پىر»لىق قىلىشىپ، ئىش تەۋرىتىپ ئۆتكەن سىياسىي «دىن»دار — خوجا — ئىشان «ئۇلۇغ»لار — ئەنە شۇنداق دىنىي دۇشمەنلەر جۈملىسىگە مەنسۇپ كىشىلەردۇر. چۈنكى ئۇلار دۇئا - تىلاۋەتلىرىنى خالىغان چاغدا، خالىغان مەقسەتتە، خالىغان كىشى-گە، خالىغان جايدا ئۆزلىرىنىڭ شەخسىي غەرەز - مۇددىئالىرى ھېسابىغا پايدىلىنىپ، ئەدىغان دەسمايە - دەستەك ھېسابىدا پايدىلە-نىپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز تارىختا ئۇلاردىن ھېچقانداق دىنىي ئاساينشلىق، دىنىي خاسىيەت ۋە ھېچقانداق ھە-قىقىي مۇسۇلمانلىق روھىنى ئەمەس، بەلكى پۈتۈنلەي «دىنىي» بەد-بەخلىق، «دىنىي» تەپرىقىچىلىك، «دىنىي» ۋەيرانچىلىق، «دىنىي» قۇللۇق، «دىنىي» جىنايەت ۋە «دىنىي» نەسلىك... سېزىم، ھالەت، قىلىقلىرىنى قوبۇل قىلىشقاندۇر. ئۇنداق ئىكەن، ئۇلارنى تارىختا «دۇئا» بىلەن نان، «دۇئا» بىلەن جان، «دۇئا» بىلەن ئىمان، «دۇئا» بىلەن يۇرت، «دۇئا» بىلەن تەخت، «دۇئا» بىلەن ۋەج، «دۇئا» بىلەن ئابروي تاپقان بەدنىيەت «دۇئا»كۇي مۇسۇلمان، كاززاپ مۇسۇلمان دېيىش ھەرگىز مۇبالىغە بولمايدۇ، تەخسىرەت ھېسابلانمايدۇ. بو-لۇپمۇ 17 - ئەسىردە ياشىغان ئافاق غوجىدىن تاكى كېيىنكى چاغلارغىچە خوجاملىق قىلىشقان «خان خوجام»، «پادىشاھ خوجام»،

«ئەۋلىيا خوجام»، «ۋاڭ خوجام»، «سەئىد خوجام»، «پىر خوجام»... لارنىڭ ھەممىسى ۋەياكى ئۇلارنى مەركەز قىلغان سوپى، روھانىلار ئەنە شۇ خىل «دۇئا»كۈيلارنىڭ «پىرى»، ئەڭ كۆرۈنەرلىك «داھىي»لىرىدۇر.

ئۇلارنىڭ «دۇئا»، «تىلاۋەت» ۋە «دىنىي» مەۋقەلىرىنىڭ ئەسلىي «قۇرئان كەرىم» ئەقىدىلىرىگە زىت تەرەپلىرىنى تۆۋەندىكى نۇقتىلار بويىچە مۇنداق كۆرسىتىشكە توغرا كېلىدۇ:

بىرىنچى، دىنىي نەزەريە جەھەتتە ئۇلار قاندىقتۇر: ئاللانى، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى، «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىسنى ئۆز ئېتىقادلىرىنىڭ نوقۇل، شۇبھىسىز، بىردىنبىر، يەككە - يېگانە مەنبەئى قىلىشنىڭ ئورنىغا ئۆزىنىڭ «پىر»لىق شەخسىي ئۇنۇشلىرىنىڭ غەرەز مەنبەلىرىنى «ئىختىرا» قىلىشقان، دەسسەپتىشكەن. ئۇلارنىڭ: «ھەزرىتى سەئىددىل ئەزەم غوجىلىرىمىز ئاللانىڭ ئەمرى بىلەن مۇمىن بەندىلەرگە «پىرى نىجادكار، بولۇش ئۈچۈن كەلگەن ئەۋلىيالاردۇر»، «خوجام دەرگاھىغا كېلىپ دۇئا ئېلىپ مۇرىت بولغۇچىلارنىڭ ھەرقانچە ئېغىر گۇناھلىرى بولسىمۇ ساقىت بولىدۇ... ئۇلار پەيغەمبەر بىلەن ئوخشاشتۇر... بىر كىشى ئاللاغا، پەيغەمبەرگە ئىمان ئېيتىپ دىنىنىڭ پۈتۈن ئەركانلىرىنى ئورۇندىغان تەقدىردىمۇ، ئەگەر پىر - ئەۋلىيالاردىن دۇئا ئېلىپ قول بەرمەيدىكەن، ئۇلارغا ئىشەنمەيدىكەن، گۇناھكار بولىدۇ. قىلغان ئىبادەتلىرى قوبۇل بولمايدۇ» («تەزكىرە پىر - ياران» ئۇلانما 11 - ، 12 - ۋاراقلار)، «ئافاق خوجا خۇدانىڭ ئاشىقى»، «يېگانە مەشۇقى» (ئافاق خوجا گۈمبىزىدىكى پارسچە خەتنىڭ ئۇيغۇرچە مەزمۇنى — ئا) «... ئۇلۇغ پىر دانىيال ۋەلىگە خوجا ئىسھاقى ۋەلىئۇللانىڭ نەسەبلىرىگە قول بەرمەي، ئۇلاردىن دۇئا ئالمايى ئۆلگەن ھەرقانداق ئەھلى ئۈممەت دوزىخىدۇر. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ نەسلى، ۋەكىلى بولغان بۇ زاتلاردىن دۇئا ئېلىپ بەيئەت قىلمىغان ھەرقانداق كىشىنىڭ ئىككىلا ئالەملىكى خارادۇر... پىرلەر مۇسۇلمان ئۈممەتلەرنى جەننەت، دوزاخقا ئايرىغۇچىلاردۇر. پىرلەرلا «كە-

لىمە ھۇللا، يەنى ئاللا بىلەن سۆزلەشكۈچىلەردۇر»... «پىرلەر ئاللا-نىڭ تىلى، كۆزى ۋە جامالىدۇر...» («تەربىيەتنامە» دىن)، «پىرلەر-دىن قارغىش ئالغان، پىرىنى ئونتۇغان، پىرسىز يۈرگەنلەر بەرھەق دوزاخقا مەھكۇمدۇر» («ئۇلۇغلارنىڭ نەپەس مۇبارەكلىرى»دىن) دې-گەندەك «تەلىمات»لىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقان.

ئىككىنچى، دىنىي مەنبە جەھەتتە ئۇلار قانداقتۇر: «قۇرئان كە-رىم» ئايەتلىرىنى ئۆز مۇددىئا ـ نىيەتلىرىگە توغرىلاپ، بويسۇندۇ-رۇپ شەرھلەپ، «قۇرئان كەرىم»نىڭ ئەسلىي مەنە پاكلىقىنى بۇل-غىغان، مەزمۇنىغا قۇسۇر سىڭدۈرگەن. مەسىلەن، «قۇرئان كەرىم» «سۈرەنىسا»نىڭ 59 ـ ئايىتىدىكى «ئاللاغا، پەيغەمبەرگە ۋە سىلەر (ۋارىسلىق قىلىشقا ھەقلىق بولغانلار ـــ ئا)دىن بولغان ئىش ئۈس-تىدىكىلەرگە» دېگەن جۈملىدە، «سۈرە رەئىد»نىڭ 7 ـ ئايىتىدىكى «سەن پەقەت ئاگاھلاندۇرغۇچىسەن، ھەر قەۋمنىڭ بىر يېتەكچىسى بولىدۇ...» دېگەن جۈملىدە ۋە «سۈرە ئەنبىيا»نىڭ 105 ـ ئايىتى-دىكى «زېمىنغا ئەلۋەتتە مېنىڭ ياخشى بەندىلىرىم ۋارىسلىق قىلى-دۇ» دېگەن جۈملىدە «ئىش ئۈستىدىكىلەر»، «يېتەكچىسى»، «ياخشى بەندىلىرىم» دېگەن سۆزلەر «سەئىد»لەرنى، «ئىشان»، «پىر»لارنى كۆزدە تۇتقان دەپ شەرھلىشىپ، مۇسۇلمان ئەجدادلىرىمىزنىڭ دى-نىي پوزىتسىيەلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ «دىنىي» مۇددىئالىرى دائىرى-سىگە بۇراشقان.

ئۇچىنچى، دىنىي ئىدىيە (شەرىئەت ئىدىيەسى، ئەلۋەتتە ـــ ئا) جەھەتتە ئۇلار قانداقتۇر: «قۇرئان كەرىم»دىكى «سۈرە ئال ئىمران»نىڭ 64 ـ ئايىتىدە قەيت قىلىنغان: «...پەقەت ئاللاغىلا ئىبادەت قىلىش، ئاللاغا ھېچنەرسىنى شېرىك كەلتۈرمەسلىك، ئاللانى قويۇپ بىر ـ بىرىمىزنى خۇدا قىلىۋالماسلىقتەك ھەممە-مىزگە ئورتاق بولغان ئەقىدىگە ھۆرمەت قىلايلى...» دېگەن كەلە-مىدىن چەتلەپ، بەرھەق بىرلا ئاللاھ چۈشەنچىسىنى «خوجام ئۇ-لۇغ»، «پىرىم ئۇلۇغ» دېگەندەك كۆپ «ئۇلۇغ»لۇق، كۆپ «مە-كەز»لىك «شەرھىيە چۈشەنچە»لەر بىلەن چاكىنىلاشتۇرۇپ، مۇ-

سۇلمانلار بىلەن ئاللاتائالا ئوتتۇرىسىغا «ۋاسىتە» بولۇپ قىستۇ-رۇلغان ساختا «دىن»دارلاردۇر. ئەسلىدە ئۇلار ــ ئىمام ئ ُ ەم ئە-بۇھەنىپىنىڭ مەزھىبىدىكى ئەجدادلىرىمىزنى يەنى ئاللاغا، پەرش-تىلەرگە، قۇرئانغا، ئاللانىڭ ئەلچىسى ھەزرىتى مۇھەممەت ئەلەي-ھىسسالامغا ئېتىقاد قىلىشقا، نامار ئوقۇش، روزا تۇتۇش، ئۆمۈر بويى يامان ئىش قىلماسلىق، جەمئىيەتكە، مۇسۇلمان ئەھلىگە خىزمەت - يارانلىقتا بولۇشقا مۇقەددەس كەسىپلەنگەن ھەقىقىي مۇسۇلمان ئەجدادلىرىمىزنى ئۆزلىرىنىڭ «دىنىي مەزھەب»، «دىنىي سۇلۇك»لىرىگە ئازدۇرۇپ، ئۆزلىرىنىڭ «ئۇلۇغ»لۇق ئورۇنلىرىنى بەرپا قىلىشىپ («خۇفىيە»، «جەھرىيە»، «تەرىقەت»، «چەسىيە»، «سوھرىۋەردىيە»، «ئىناقىيە»، «ئىسھاقىيە»، «داۋانىيە»، «ئىشقىيە»، «ئىمام رەببانى»... قاتارلىق 30 ــ 40 «ئۇلۇغ»، «دىنىي» مەركەز ۋە «دىنىي ئۇلۇغ»لارنى پەيدا قىلىشىپ)، ئىسلامىيەتكە قۇسۇر يەت-كۈزگەن، قارا غەرەزلەرنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكەن دىن دۈشمەنلىرىدۇر.

تۆتىنچى، دىنىي تەشكىلىي جەھەتتە ئۇلار ئىسلام دىنىنىڭ ئەسلىي تەشكىلىي پىرىنسىپلىرىنى بۇزغان، ئۆزگەرتكەن «كارا-مەت» كارلاردۇر. ھەممىگە ئايانكى بىزنىڭ تارىختىن بۇيانقى مۇ-سۇلمانچىلىقىمىز مەسچىتلەرنى مەركەز قىلغان مەدرىس مائارىپى تۇزۇمىدىكى مۇسۇلمانچىلىق ئىدى. دىنىي تۇرمۇشتا دىنىي ئەھ-كاملارنى پىششىق بىلىدىغان دىنىي ئۆلىمالار تەكلىپ قىلىنىپ شاگىرتلارغا دەرس بېرىش، ئىمامغا ئىخلاس قىلىش، باشقا دىنىي ئىشلارنى ئىمام، خاتىپ، مەزىندىن ئىبارەت ئۈچ كىشى باشقۇ-رۇش، ۋەزىپىسى مۇقىمسىز خەلپەت، مولا... قاتارلىق كەسپىي دىنچىلار خەلقنىڭ نىكاھ، ئۆلۈم - يېتىم، تۇي - تۆكۈم، قۇرئان تىلاۋەت، دۇئا - تەگبىر، ئۆشرە - زاكات، مىراس قاتارلىق ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئادەت - يوسۇن ئىدى.

ۋاھالەنكى، ئاتالمىش ئۇلۇغلار ئۆز «دىنىي» ھەربىكىتلىرىدە مەسچىت مۇسۇلمانچىلىقىنى خانىقا جەھرى - تەلقىنىغە، مەدرىس مائارىپىنى خانىقا سوپى - ئىشان مائارىپىغا، مەسچىت ئىبادىتىنى

خانىقا ئىبادەتخانىسىگە، ئىمام دۇئا ـ تىلاۋەتلىرىنى ئېشان ـ سوپى «دۇئا» ـ «تىلاۋەت»لىگە، ئاللاغا قىلىدىغان ئىبادەتلىرىنى ئېشانغا قىلدۇرغان ئىبادەتكە، پۈتۈن مۇسۇلمان يۇرتلىرىنىڭ دىنىي قۇرۇلمىلىرىنى «تۇنۇگۇن خانا»، ئەمدان، گۈلەخ، گۈلخان مازار قۇرۇلمىلىرىغا، دىنىي مۇلازىم كىشىلەرنى سوپى ـ مۇرىت شەخسلەر داھىيلىرىغا توغرىلاپ ئۆزگەرتىپ، ئىسلامنىڭ ئەسلىي تەشكىلىي ۋە قۇرۇلما جەھەتتىكى ئەنئەنىلىرىنى خاراب قىلىش، بۇزۇش بىلەن مەشغۇل بولۇشقان. دېمەك، ئۇلار ئۇمۇمەن ئىسلامنى سوپىلاشتۇرۇش، ئىسلامنى كۆپ مەركەزلىك ئەقىدە ئېقىمىغا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن ھەممە قىلمىشلارنى قىلغانلاردۇر.

ئۇلارنىڭ يۇقىرىقىدەك «دىنىي قاراش» ۋە «دىنىي مەۋقە»لىرىنى قانداقمۇ «قۇرئان كەرىم» ئەقىدىسىدىكى «دىن» دېگىلى بولسۇن؟ ئۇلار ئاتا قىلغان «دۇئا»، «دۇرۇت»، «پەتىۋا»لارنى قانداقمۇ مۇسۇلمان «دۇئا»، «دۇرۇت»، «پەتىۋا»لىرى دېيىشكە بولسۇن؟ ئۇلارنى «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىس كىتابلىرىدا: «بارچە مەدھىيە ئاللاغىلا خاستۇر، ئاللانى مەدھىيىلەيمىز، ئاللادىن مەدەت تىلەيمىز... ئاللا ھىدايەت قىلغان ئادەمنى ئازدۇرغىلى بولمايدۇ. ئاللا ئازدۇرغان ئادەمنى ھىدايەت قىلغىلى بولمايدۇ. شۇڭا گۇناھلىق بېرىمەنكى، يالغۇز بىر ئاللادىن باشقا ئاللا يوقتۇر. ئاللانىڭ شېرىكى يوقتۇر. مۇھەممەد ئاللانىڭ ئەلچىسى ۋە بەندىسىدۇر...» («مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تەرجىمھالى» 443 ـ بەت) دېگەن ئەقىدىنى بۇزغان دىنىي ئاسىيلار دېگەن تۇرۇك بولمامدۇ؟

ئاك مۇسۇلمانچىلىق ۋۇجۇدىمىز بىلەن ھەقلىق ھالدا شۇنى جەزملەشتۇرىمىزكى: ئۇلار تېگى ـ تەكتىدىن ئالغاندا ياراتقان ئاللاغا شېرىك كەلتۈرگەن، خۇدادىن خۇدالىق، ھەززىتى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامدىن پەيغەمبەرلىك تالاشقان، قىلمىشلىرى كاززاپ، خۇدا ئالدىدا، بەندىلەر ئالدىدا كەچۈرگۈسىز كىشىلەردۇر.

ئەي ئەھلى يارانلار بىلىڭلارکى: ئۆزىنى دەرۋىش، سوپى، ئىـ

شان، تەقۋا دەپ ئاتايدىغانلار بۇ دۇنيادا پەقەت كىشىلەرگە دۇئا قى-لىشقىلا يارىتىلغانلار ئەمەس، ئۇلارنىڭ ئىنسانچىلىقى ــ ريسقى دۇئا بىلەن ئەمەس، توۋا بىلەن قارار تاپىدۇ... ئۇلار ئۇلۇغ ئەمەس، پەقەت ئۇلۇغ تەڭرىلا ئۇلۇغ... ھەدىس ئىلمىدە: بەندىچىلىك رىز-قىنى تەڭرىدىن ئەمەس، تەڭرى نامىدا دۇئا بىلەن مۇمىن بەندىلەر-دىن ئۇندۇرمەكچى بولغانلار شەررىلىك (ئاچكۆزلۈك، تويمىغورلۇق، دەپمنە دۇنياغا ھېرىسمەنلىك، ئازدۇرغۇچىلىق قىلىش مەنىلىرىدە ــ ئا) قىلغۇچىلارغا كىرىدۇ. «قۇرئان كەرىم»دىكى «سۇرە ناس»نىڭ 6 ـ ئايىتىدە: «مەخلۇقاتنىڭ شەررىدىن، قاراڭغۇلۇقى بىلەن كىر-گەن كېچىنىڭ شەررىدىن، تۈگۈنلەرگە دەم سالغۇچى (غاپىل دۇئا بىلەن دەم سالغۇچى، ئەلۋەتتە ــ ئا) سېھرىگەرلەرنىڭ شەررىدىن، ھەسەتخورنىڭ ھەسىتى قىلغان چاغدىكى شەررىدىن سۇبھانىڭ پەر-ۋەردىگارى (ئاللا)غا سېغىنىپ پاناھ تىلەيمەن دېگىن، دېيىلگەن ئەمەسمىدى؟»

ــ («تەزكىرە پىر ـ ياران» دىن)

دېمەك، پىكرىمىزنىڭ يەكۈنى شۇكى، بىر قىسىم بەدنىيەت، سىياسىي، ئىجتىمائىي ھۆكۈمران خوجا ـ ئىشان «ئۇلۇغ»لارنىڭ تارىختا بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىزغا تاڭغان «دۇئا»لىرىنى بىز ھەقلىق ھالدا ئىسلام ئەقىدىسىگە چۈشكەن مىتە، شەخسلەرنىڭ شەخسىيە-تى ئۇچۇن ئىجاد قىلىنغان ساختا بېشارەت، نەپسانىيەتچىلەر ئۈ-چۇن قالقان، ئەھلى مۇسۇلمانلارغا نىسبەتەن ئالدامچىلىق، ئىنسا-نىيەت ئۇچۇن «تاتلىق» زەھىرى بىھوش ياكى نەسلىك دورىسى ئە-دى، دەپ قارىلايمىز. بۇنداق پوزىتسىيە بىزنىڭ ھەقىقىي مۇسۇل-مانچىلىق بۇرچىمىزدۇر.

«تەنەپپۇسلۇق سوۋغىلار»دىن

«دىندار كىشى پاسىق، جاھىل، قىلىقى سەت، ھېيلىگەر، بىر

تىيىننى دەپ ھەقنى ناھەق قىلىدىغان، ئاز بىر نېمىنى دەپ كۆپكە زىيان سالىدىغان، بىر سېۋەت ئۈزۈم ئۈچۈن بىر باغنى كۆيدۈرۈۋەتمەستىن، بىر چارەك بۇغداينى دەپ بىر خاماننى سورۇۋېتىشتىن تارتىنمايدىغان بولماسلىقى كېرەك. ئۇنىڭ غەرىزى مەنسەپتە بولماسلىق، بىلىمىدىغانلىنى بىلمەن دەپ ئېيتماسلىق، ئۆزۈم بىلەرلىك قىلماسلىق، ئۆزۈمچىلىك بىلەن غەۋغا كۆتۈرمەسلىك، نادانلىقىدىن ساقلىنىشنى يوغان، چوڭچىسىنى ئۈزۈن قىلماسلىق، دىن ئىلمى، ئېتىقاد مەسىلىلىرىدىن ئەلگە تەلىم بېرىش، بىپاكلاردىن ئۆزىنى ساقلاش، ناپاكلاردىن قېچىش لازىم. ئۆزى نادان ئەمما ئۆزىنى ئالىم چاغلاپ، يامان ئىشلارنى ياخشى ھېسابلاپ ئاباپ ئىشلارنى قىلماسلىقى، يامان ئىشلىرى ئەلگە رەسمى - قائىدە بولۇپ قالماسلىقى لازىم. دىندار يوق ئادەتلەرنى پەيدا قىلغۇچى بولسا، ئۇنداقلار بىلەن ئىسلام ئەھلىنىڭ سۆھبەت قىلىشىنى توسۇش كېرەك. ئېيتىدىغىنى ئاۋۋال خۇدا ۋە رەسۇلنىڭ سۆزى، ئاندىن كېيىن مۇجتەھىتلەر بىلەن ئەۋلىياھلارنىڭ سۆزى بولسا ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلىسا، ئۇنىڭدىن ئۆگەنسە، خۇدا ۋە رەسۇلنىڭ سۆزىنى ئۆگەنگەن بولىدۇ.»

— نەۋايى «مەھبۇبۇلقۇلۇب» تىن

(2)قارغىش - ئاداۋەت قاينىغان تارىخ

ھەرخىل، ھەر شەكىلدىكى تۈرلۈك چارە - ئامالىلا بىلەن يۈرت - ماكانلىرىمىزنىڭ سىياسىي، دىنىي ھۆكۈمرانلىق ھوقۇق - ئىمتىيازلىرىنى ئىگىلەپ ئېلىشقان بەدنىيەت «خان»، «پادىشاھ» خوجا - ئىشانلار ئەينى چاغلاردا ئۆزلىرىنىڭ ئەجدادلىرىمىز ئۈستىدىكى ئومۇمىي ھۆكۈمرانلىق سەلتەنەتلىرىنى مەڭگۈگە، ئەبەدىي، تېپتېنچ، دۈشمەنسىز ساقلاپ تۇرۇشنىڭ ھەر خىل چارە - ئامىللىرىنى قىلىشماقتا ئىدى. بۇ - مىل چارە - ئامىللار ئىچىدە تۇرلۈك «دىنىي» چارە - تەدبىرلەر يەنى «دىنىي تەلىم»، «دىنىي

ۋاجىبات»، «ئىمان شەرت»... شۇئارلىرى بىلەن مەيدانغا چىقىرىلغان «دۇئا» لار چارىلىرى (قارغىش ـ ئالقىش، «ساۋاب»، «گۇناھ»..لار بىلەن مەزمۇنلىنىدىغان سۆپكۆچ ـــ «دۇئا» چارىلىرى) تولىمۇ سەلبىي نەتىجىلىك چارىلەردىن ئىبارەت ئىدى (بۇ چارىلەرنىڭ بىر قىسىم ئەجدادلىرىمىز ئارىسىدا خېلى ئىلگىرىلا مەلۇم تەسىر ئاساسلىرىمۇ يوق ئەمەس ئىدى، ئەلۋەتتە ـــ ئا). بىر قىسىم «ئەھلى پىر» ئەجدادلىرىمىز خوجا ـ ئىشان «پىر» ـ تەقسىرلەرنىڭ يۇقىرىقىدەك ئىمەقسەتلىرىنى چىقىش قىلغان چارىلىرىنىڭ دامىغا چۈشكەندىن كېيىن، ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئەنئىنىۋى خىسلەتلىرى بىلەن ئىجابىي ئۆزەللىكى تەدرىجىي ھالدا پەۋقۇلئاددە سەلبىي ۋەزىيەت يۆنىلىشىگە قاراپ تۆۋەنلەشكە يۈزلەنگەن:

يەنى، ئەزەلدىن بىر قىبىلە، بىر مەزھەب، بىر جامائەت، بىر قووم ۋە بىر بىرلىك خاسلىقى بىلەن مۇسۇلمانچىلىق قىلىشىپ، ئۆملۈك، ھەمدەملىك، غورۇر، ئىرپان، ئادالەت، ھەققانىيەتنى تەقدىرى مەنبە قىلىشقان ھالدا دەۋران سۈرۈپ كەلگەن ئەجدادلىرىمىز ـ ئىشان «پىر»لەرنىڭ ئەنە شۇنداق «دۇئايى» يېتەكلەشلىرى بىلەن كۆپ قىبىلە، كۆپ مەزھەب، كۆپ جامائەت، كۆپ قووم ۋە كۆپ بىرلىك تارقاقلىقىدا «مۇسۇلمان»چىلىق قىلىشىدىغان، كۆپ گۇرۇھلۇق، بىھەمدەم، «غۇرۇرى تەرىقەت»، «تەرىقىتى ئىرپان»، «تەرىقىتى ئادالەت»، «تەرىقىتى ھەققانىيەت»، «تەرىقىتى ئادەم»لەر يەنى جاھاننى بېشىغا كىيىدىغان تەپىرقە ـ سۇخەنچىلەر تۈركۈملىرىنىڭ ئەگەشمە بۆلەكلىرىدىن بولۇپ ئۆتىدىغان يامان ۋەزىيەتلىك جەمئىيەتكە ئازدۇرۇپ كېتىلگەنىدى. بۇ خىل جەمئىيەتنىڭ ئەڭ يىرىك سەۋەبچىلىرىنى 17 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قەشقەرىيەدە ئافاق خوجا گۇرۇھى تەرىپىدىن «ئىشقىيە»چى «داستار»لار سېپى نامى بىلەن پەيدا قىلىنغان «ئاق تاغلىق»لار ـــ تەپرىقات ئېقىمى بىلەن خوجا ئەبەيدۇللا ئىشان گۇرۇھى تەرىپىدىن «ئىسھاقىيە»چى مەخدۇم زادىلار سېپى نامى بىلەن پەيدا قىلىنغان

«قارا تاغلىق»لار تەپرىقات ئېقىمىنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىشكە توغرا كېلىدۇ. تارىخىمىزدا تۇنجى قېتىم خوجا ـ ئىشانلارنىڭ «دىنىي تەرىقەت»لىرى سەۋەبى پەيدا قىلىنغان بۇ خىل ژانىرىيەت توغرىسىدا 1920 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرى ئالەمدىن ئۆتكەن قاغىلىق ئازغا سالالىق ئۆلىما سۇلتان باي ھاجىم ئۆزبېكنىڭ «بورقۇم ئەۋلىيا» دېگەن قولىيازمىسىدا توختىلىپ مۇنداق يازىدۇ: «... ئاق تەلپەكلىك ئىشان ھەزرەتلەر كۇنەس قابورغا (تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىكى كۇنگەي يۇرتلارنى دېمەكچى ــ ئا) ئېتەكلىرىدە، قارا سالبارلىق (قارا سالۇا تۇماقلىق دېمەكچى ــ ئا) ئىشان ـ پىرىملار قاراقۇرۇم، قۇزقابورغا (قارا قۇرۇم، كوئېنلۇن باغرىدىكى تەسكەي يۇرتلارنى دېمەكچى ــ ئا)لەر ئېتەكلىرىدە خۇدايى بەندىلىكىنىڭ «ئەھلى تەرىقەت» يولىنى يايدىلەر... كاشغەر ـ دىن كوھلە ـ كۇمۇشلەرگە بارابەر ھەر يۇرتتا، ھەر چاقاردا بىدىن بىر نەچچىلەرگىچە پىرى ئىشقىيە ئەزىزانلىرى مەسىلە ماساھىب بىلەن دۇئا بېرىپ، بىر بۆلەكتىن پۇقرانى تەۋبە ـ ئىستىغپارغا يېتەكلىشەر، ھەر پىر ھەر يەردە بىر ـ بىرلىرىگە داخىلە ئەمەس... ھەزرىتى ئاباق ئەلەيھى ئۇچۇن پەرمان ـ بەردان بولۇشار ئېردىلەر...»

ئىشەنچلىك تارىخىي خاتىرىلەردىن بىلىشىمىزچە، «دۇئا» ـ «تىلاۋەت»نى شەكلى ئىشارە قىلغان خوجا ـ ئىشانلار تەپىرقاتچىلىقى بىلەن «ئاق تاغلىق»، «قارا تاغلىق»لار سەپلىرىگە ئايرىلغان «دىنىي» مەزھەب پىداكارلىرىنىڭ كېيىنكى دۇشمەنلىشىش ئاقىۋەتلىرى ئافاق خوجا «ھاكىمىيىتى» دەۋرىگە كەلگەندە «ياسەن، يا ـ مەن» ياكى «سەن بار مەن يوق، مەن بار سەن يوق» دەيدىغان مۇتلەق مۇرەسسەسىز پەللىگە كۆتۈرۈلگەن. ئافاق خوجا «ھاكىمىيىتى» ئاستىغا چۇشكەن قەشقەرىيەدە قەشقەر، يەكەن، خوتەن، يېڭىسار، ئاقسۇ، كۇچا قاتارلىق ئالتە شەھەر، 13 كىچىك شەھەر، 16 مىڭ كەنت ـ ئىشلاقتىن 81 مىڭ تۇتۇن (ئائىلە)لىك مۇسۇلمان ئافاق خوجىنىڭ «ئىشقىيە» سۇلۇكىدە «مۇسۇلمان»چىلىق قىلىشقا «دۇ ـ

ئا» قىلىنغان. ئافاق خوجا «ئوردا»سىدىن «ئېرشاتنامە»گە ئېرىشىـ
كەن چوڭ ئىشان كالانلار ئالتە شەھەردە ئالتە «ئاق ئوردا»، 13
كىچىك شەھەردە 13 «سۇلۇك تەۋەرۈكات» ھەم بۇ ئورۇنلارغا دەرىجە
ـ قاتلاملار بويىچە تۇنىدىن 10 مىڭدىن ئارتۇق «ئىشقىـ
يە ئىستىقامەت» ئورۇنلىرىنى بەرپا قىلىشىپ، «ھاكىمىيەت»نىڭ
پۇتۇن كۈچ ـ قۇدرىتىنى «مۇسۇلمان بەندىلەرنى دىندىن ئازدۇرـ
غان...»، «قارا تاغلىق»، «ئىسھاقىيە»چى مۇرتەدلەرنى يوقىتىپ،
بارلىق بەندىلەرنى نەپسانىيەتچىلىكتىن خالىي «ھەقىقىي»، «ئىشـ
قىيە»، «مۇسۇلمان» چىلىقىغا يېتەكلەشكە، ئىسھاقىيە»چى مەلئۇن
يېتەكچىلەرنى قارغاش، يەر يۈزىدىن سۈپۈرۈپ تاشلاش (ئاللانىڭ
پاك زېمىنىنى ئۇلاردىن تازىلاش ــ پاكلاش)قا قاراتقان. خۇددى
«بورقۇم ئەۋلىيا»دا تەكىتلەنگەندەك: ... تۇمەنلىگەن قارا تاغلىق
مۇرتەد (ئەرەبچە ئاتالغۇ بولۇپ، دىندىن چىققان، كۇپارلىق يولىغا
كىرگەن، ئىسلامدىن قايتقان دېگەن مەنىنى بېرىدۇ ــ ئا)نىڭ جېـ
نىنى ئېلىپ جاڭگالدا قويغان، تۇمەن ـ تۇمەن جانلارنى دۇئا قىـ
لىپ قارغىۋەتكەن (يۇرت ـ ماكانسىز، خانىۋەيران... قىلىۋەتكەن
ــ ئا). 1690 ـ يىللاردا «ئاق تاغلىق» «ئىشقىيە» چى خوجا ـ ئىـ
شانلار بىلوكى ھېسابلىنىدىغان ئافاق خوجا «ھاكىمىيەتى»نى چوڭ
قىرغىنچىلىق بىلەن ئاغدۇرۇپ تاشلىغان «قارا تاغلىق» «ئىسھاقىـ
يە»چى خوجا ـ ئىشانلار بىلوكى ــ دانىيال خوجا «ھاكىمىيىـ
تى»مۇ «ئاق تاغلىق» لاردىن ئالىدىغان ھېساب ـ كىتابىنى يەنىمۇ
چېكىدىن ئاشۇرۇۋەتكەن. ئالتە شەھەرگە ئالتە «ئالتۇن ئوردا»، 13
كىچىك شەھەرگە 13 «بەيتۇل ئىسھاقىيە» مەھكىمىسىنى ھەم كەنت
ـ قىشلاقلاردا قاتلام، دەرىجىلەر بويىچە «ئاللا پاك» خانىقالىرىنى
بەرپا قىلغان «ئىپلاس ۋەتەن» ــ جاي ئورۇنلارنى يەر يۈزىدىن كۆـ
تۇرۇپ تاشلاپ ئىسلامنى پاكلاشقا قوزغاتقان. نەتىجىدە: «قارا تاغلىق
غوجىلار باش كۆتۈرگەن يىللار جەريانىدا دانىيال غوجىچىلار تەرىدـ
چىدىن پەقەت قەشقەرىيەدىلا چەت ئەللەرگە قېچىپ كېتىشكە مەجـ
بۇر قىلىنغان، ئۆلتۇرۇۋېتىلگەن، ھەر خىل ۋەھشىي ئۇسۇللار بىـ

لەن قول - پۈتسىز، كۆزسىز، تىلسىز (كېرەكسىز تەن) قىلىپ تاشلانغان، پىچىۋېتىلگەن ئەر - يېگىت «دۇشمەن» — «داستار»لار بىلەن «جەدىد»لەرنىڭ سانى بىر تۇمەندىن جىقراق بولغان...» (مەزكۇر ئەسەرنىڭ «دانىيال خوجا ھەققىدە» بۆلۈكىگە قارالسۇن — ئا). دېمەك «ئىسھاقىيە»چىلەر «دۇئا» بىلەن «ئىشقىيە»چىلەرنى قارغاپ دۇئايى بەنت قىلىۋەتكەن، يەنى ئۇلارنىڭ «خانىقا»، «تۇنەكخانا»، «ئىبادەتخانا»، مەھەللە - چاقار، باراۋەت، جەررە - ساما ئو-رۇنلىرىنى تامامەن دېگۈدەك تۇزلىۋەتكەن، يوقاتقان. دېمەك، بۇ خىل قىلمىشنى مۇسۇلمان ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئارىسىغا چېچىلغان تۇنجى قېتىملىق تەپرىقچىلىق — قەبىھ ئىچكى پارچىلىنىش، تۇگىشىشنىڭ «دىنىي» شەكىل بىلەن پاجىئەلەنگەن جەريان باشلانمىسى دېيىشكە بولاتتى. بەدنىيەت غوجىلارنىڭ ئاتالمىش مەشھۇر «مەزھەب» تەپرىقچىلىقى — تارىختا ئېتنىك گەۋدىسىدىن، شەرەپلىك ئىلتىزىنى، تارىخىي بىرلىك، ئۇيۇشقاقلىق، ئۆملۈك خىسلىتىنى پۈتۈن مىللىي بارلىقنىڭ جېنى قىلىپ كەلگەن ئۇيغۇر خەلقى ئەنە شۇنداق مەلئۇن «ئۇلۇغ دىنچى»، «پىر» - «سەئىد» خوجا - ئىشانلارنىڭ «دۇئا»، «قارغىش»، «ئالقىش»، سۈپكۈچ...لىرى بىلەن خۇددى موللا مۇسا سايرامى تەرىپلىگەندەك: «... بىر - بىرىنىڭ چاي - نەزىرلىرىگە بارمايدىغان، بىرىنى بىرى چىللىمايدىغان، ئەگەر ئارىلىشىپ قالسا چىقىپ كېتىدىغان، چىقىرىۋېتىدىغان...» («تارىخىي ھەمدىيە» 244 - بەت) قاباھەتكە يۇزلەنگەن ياكى خوجاملارنىڭ «دۇئا»لىرى بەرىكاتىدىن «زەرەتلىرى بىر، ئۆي - خانلىرى تۇتاش، ھويلا - ئارا ئىرى ئۇدۇل، تۇتۇنلىرى ئارىلاش، مەسچىتلىرى بىر، جەددى - جەمەت... يارانلار ھالا - ئەغلال (بىر جەردان) خوجاملار زامانلىرىدا بىرلىرى ئۆلسە، بىرلىرى تىرىلىپ، بىرلىرى كۈلسە، بىرلىرى يىغلاپ... بىرىنىڭ رەقىبىنى بىرى دوست بىلىپ، بىرىنى - بىرى قارغاپ - ئۆلۈم تەلەپ... بىر يولدا، بىر نىيەتتە، بىر يەردە كېلىشەلمەي... بىر - بىرلىرىگە يەڭ ئېچىدە زەھەر - زوقۇم، ئەل ئىچىدە خۇسۇمەتلەر

ساقلىشىپ... جاھان تۇتىدىغان بەدبەخت، كاج تەلەي، تەتۇر پە-
لەك...» («بورقۇم ئەۋلىيا»دىن) «دۇئايى بەد»لەردىن بولۇپ كېتىشكەن.

ئەل - يۇرت بىزنىڭ — ئەل بىزنىڭ،
سوراق - سوئال گەپ سىزنىڭ.
قارغىش قېپى سىزمۇ، بىز؟
سوراقى بار بۇ يۇزنىڭ.[1]

بۇ يەردە ئىسلام دىنى نۇقتىسىدىن شۇنى ئىزاھلاپ كېتىش لازىمكى: ئۆزىنى ئىسلام دىنىنىڭ «ھاممىسى»، «قوغدىغۇچىسى»، «ئىمانى پاك»لىققا «جان تىككەن» دېيىشىپ، كارامەت «دىن» دارلىق، «ئىمانى پاك»لىق داغدۇغىلىرى بىلەن ئىش تەۋرەتكەن ئۇ كىشىلەرنىڭ دىنىي مەۋقەلىرى زادى نېمە؟ ھەزرىتى مۇھەممەد ئە-لەيھىسسالام ئاللانىڭ پەيغەمبىرى. «قۇرئان كەرىم» نى تۇپ مەنبە قىلغان ئىسلام دىنىدىن باشقا يەنە بىر خىل «ئىسلام دىنى» زادىلا يوق. ھەرقايسى زامانلاردىكى ۋە ھەرقايسى جايلاردىكى مۇسۇلمانلار ئارىسىدا پەيدا بولغان يۇقىرىقىدەك «دىن» «ئىجاد»چىلىرى بىر ئاخشامدىلا، بىر دۇئا بىلەنلا پەيدا قىلغان «ئىسلام دىن»لىرىنى قو-بۇل قىلمۇھەرگەن مۇسۇلمانىنى ھەقمقەتەن خۇدايى مۇسۇلمان ئۇقۇ-مىدىن ئەمەس، «پىر»لەر ئازدۇرغان — ئىماندىن ئازغان، دىيانىتى غەش مۇسۇلمان دېيىشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇلاردىن سوراپ بېقىش لازىمكى، «پىر» — «ئەۋلىيا» نامىلىرى بىلەن ھەر كىم بىردىن «دىن» ياكى «دىنىي» مەزھەب پەيدا قىلىشسا، ئىسلام دىنىنىڭ ئىسلام دېگەن بىردىنبىر پاك ناممۇ ئۆچۈپ كەتمەمدۇ؟ «قۇرئان كەرىم» نىڭ پاك تەلىماتلىرىغىمۇ نۇقسان بولمامدۇ؟ تارىخ مىزدا پەيدا بولغان يۇقىرىقىدەك «دىن ئىگىلىرى» ئۆز «دىن»لىرىنى بىر - بىرىنىڭ ئەدىبىنى بېرىدىغان قان چىقارماي ئادەم ئۆلتۈرىدىغان يۇمشاق پىچاق ياكى مەنىۋى خەنجەر قىلىشىۋالغان. بۇنداق ئەھۋالدا ئىسلامنىڭ ئۆملۈك — بىرلىك كۈچى، ئەسلىي ماھىيە-تى، قىممىتى نەدە قالىدۇ؟ مېنىڭچە، ئەنە شۇ خىل «دىنىي» پار-

① بۇ قارا قۇرۇم چوپانلىرىنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى تەركىبىدە ساقلىنىپ كەلگەن قوشاقلارنىڭ بىرى بولۇپ، يۇزنىڭ دېگەن سۆز يۇرتنىڭ مەنىسىدە — ئا.

چىلىنىش، دىنىي بۇزۇش ۋە يالغان «دىن» پەيدا قىلىش بىلەن پاك ئىسلام دىنىنى بۇلغىغان، ئۇممەتلەرنى ئازدۇرغان ھەر ئىككىلا «دىنىي» گۇرۇھنىڭ يېتەكچىلىرىنى دەل ئىسلام دۇشمەنلىرى — مۇرتەد، قارا يۈز شەخسلەر ھېسابىدىن قارىلاپ، رەت قىلىۋېتىشكە توغرا كېلىدۇ.

ئىجتىمائىي مۇسۇلمانچىلىق نۇقتىسىدىن ئالغاندىمۇ ئۇلارنى يەنىلا ئۆز نەپسانىيەتلىرى ئۈچۈن مۇسۇلمان ئەجدادلىرىمىزنى قالماقلار ۋە مانجۇلار ئۈچۈن قۇل قىلىپ بەرگەن ۋە تۇمەنلىگەن پاك دىل مۇسۇلمان ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىسىق قانلىرىنى تۆكۈپ، يۇرت ـ ماكانلىرىمىزنى ئانتى ئىسلام تائىپىلەرنىڭ ھۇزۇر ـ ھالاۋەت جەننەتلىرىگە ئايلاندۇرۇپ بېرىشىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ خارۇزارلىق كۇلپەتلىرىنى ئاشۇرغان جىنايەتكار «پىر»لەر، «دىن» چىلار دېيىشكە توغرا كېلىدۇ. «ئۇلارنىڭ تارىختا تۆھپىلىرىمۇ بار ئىدىغۇ؟» دېگۈچىلەرگە يۇقىرىقى گەپلىرىمىزدىن بۆلەك يەنە تۆۋەندىكى سوئاللارنىمۇ بېرىپ كېتىمىز: ئالايلى، ئۇ «تۆھپىكار» زاتلار ئىسلام مەنپەئەتى ئۈچۈن، مۇسۇلمان ئەجدادلىرىمىزنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن راست ئىسلام ھەرىكىتى ئېلىپ بارغانمۇ؟ ئۇلارنىڭ بىرەر قېتىم، بىرەر يەردە، بىرەر كۈن ئىسلام دىن دۇشمەنلىرى (لاما، ھىندى ۋە باشقا دىندىكى) تاجاۋۇزچى خۇنخورلارنىڭ زۇلمىغا، باسقۇنچىلىقىغا قارشى كۈرەش قىلغان چاغلىرى بارمۇ؟ ئۇلار نېمە ئۈچۈن ئەجدادلىرىمىزنى ئىستىبدات زالىملارنىڭ پايدىسى ھېسابىغا نۇرغۇن «دىنىي» بۆلەكلەرگە، نۇرغۇن «دىنىي» زىددىيەتلىك سەپلەرگە پارچىلاپ تاشلايدۇ؟ بىرىنى ـ بىرى بوغۇپ ئۆتىدىغان دۇشمەنلىشىش ئاپىتىگە باشلاپ ـ يېتەكلەپ، «دۇئا» سىزىقلىرىدىن چىقارماي تۇرۇشىدۇ؟ بۇلار مۇسۇلمانچىلىق ئۈچۈن ياكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ «دىنى»غا راۋاج بېرىش ئۈچۈنمىدى؟ ئۇلارنىڭ گۇزەل يۇرت ـ ماكانلىرىمىزنىڭ بايلىق غېنىمەتلىرىنى، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەزىز پەرزەنت — قىز ـ ھەمشىرىلىرىنى ئۇلارغا تارتۇق قىلىشىپ، بەدەل ـ شەپقەت ھېسابىدا ئالغان خەنجەر، قامچا... لىرىنى كىمنى بوغۇزلاش، كىمنى قامچىلاشقا ئىشلەتكەن؟

«تۆگىنىڭ قانچىلىك ياۋاش ئىكەنلىكى ھەممىگە مەلۇم، ئەگەر كىچىك بالا تىزگىنىدىن يېتىلىسە، يۈز چاقىرىم يەرگە كېتىۋېرىدۇ. ھەرگىز بالىنىڭ سىزىقىدىن چىقمايدۇ. ئەمما ھالاكەتكە سەۋەبچى بولۇش ئېھتىمالى بولغان خەتەرلىك بىر ساي ئۇچراپ، بالا نادانلىق قىلىپ ئۇ يەرگە مېڭىۋەرمەكچى بولسا، ئۇ چاغدا تۆگە بالىنىڭ قولىدىن تىزگىننى ئۈزۈۋېلىپ، ئىككىنچى بويسۇنماي قويىدۇ. چۈنكى، قاتتىق قول بولۇش پەيتىدە يۇمشاقلىق قىلىش ئۇرۇنسىزدۇر. شۇ سەۋەبتىن كىشىلەر ئېيتقاندەكى: دۇشمەننى يۇمشاق مۇئامىلە بىلەن دوستقا ئايلاندۇرالمايسەن، بەلكى ئۇنىڭ خىرىكىنى ئۆستۈرۈپ قويىسەن».

«تۆۋە قىلىشقا قول كۆتۈرگەن گۇناھكار ئادەم غادىيىپ ئالغان سوپىدىن ياخشىراق.»

— («گۈلىستان» 309 ـ، 314 ـ بەتلەردىن)

(3)تارىخىمىزدىكى ھايات كۆشەندىلىرى

خوجا ـ ئىشانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ھىزدە ئومۇمەن جەمئىيەت خاراكتېرلىك يۇقىرى زوراۋانلىق شەكلىدە داۋام ئەتكەن تارىخىي يىللاردا خوجا ـ ئىشانلار ئىجاد قىلىشقان «تەرىقەت ـ سوپىلىق يولى» — (ئىدىئولوگىيەسى) نىڭ تۈزۈم ـ قائىدىلىرى (ئەمەلىيەتتە قەبىھ زوراۋانلىققا يۈزلىنىش قائىدىلىرى) بىر قىسىم ئەجدادلىرىمىزنىڭ «روھىي چىقىش يولى» غا ئايلىنىپ، كۆچلۈك ئىدىئولوگىيەلىك كىرىزىس شەكىللەندۈرگەنىدى. مەسىلەن، بىر قىسىم ئەۋھاپەرەس ئەجدادلىرىمىز خوجا ـ ئىشانلار تاڭغان «تەرىقەت» تۈرمۈشىنى قىزىقىش ئېتىبارلىرىدىن، ھەۋەس قىلىش مەۋسۈمىگە، ھەۋەس قىلىش مەۋسۈمىدىن تەدرىجىي مۇقىم ئىخلاس قىلىش ـ كۆنۈش ئادەتلىرىگە ئۆزلەشتۈرۈش ھۇلىنى باسقان ئىدى. بۇ خىل ئىدىيەۋى ئۆزلەشتۈرۈش بارا ـ بارا ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي تۈرمۈش، مىللىي ئادەت ۋە مىللىي ھاياتى

نىڭ ھەممە ئىجتىمائىي قاتلام ـ تەركىبلىرىگە قاتتىق، قارام رو- ھىي ھۆجۇم شەكلىدە كېڭىيىپ، ئۇنى يوقىتىشنى نىشان قىلغان يېڭى «ساپ تەرىقەت يولى» ـــ «سوپىلىق ئەخلاقى»، «سوپىلىق تە- رىكچىلىكى» ئەۋجىگە چىققان. مەسىلەن، ئافاق غوجىنى «داھىي» ـــ «مەركەز» قىلغان «ئىشقىيە»چى «دىن»دار «ئاق تاغلىق» سوپى ـ ئىشانلار ھۆكۈمرانلىقى كۈچەيگەن چاغلاردا «خۇدا ئۈچۈن ئالتە پاكلىق»، «توققۇزدىن تەرك بولۇش»، دانىيال غوجىنى «داھىي» ـــ «مەركەز» قىلغان «ئىسھاقىيە»چى «ئارا تاغلىق» سوپى ـ ئىشانلار ھۆكۈمرانلىقى كۈچەيگەن چاغلاردا «خۇدا ئۈچۈن ھەپتە پاكلىق» (يەتتە پاكلىق ـــ ئا)، «ئون تەرك بولۇش»لار بويىچە جارى ئەتكۈ- زۈلگەنىدى. ئالتە، توققۇز، «پاك»، «تەرك» توغرىسىدا نۇقتىلىق توختىلىمىز ـــ ئا). ئالدىنقى ئالتە، توققۇز «پاك»لىق بىلەن «تەرك» بولۇش ئافاق خوجىنىڭ مۇنۇ «دىنىي ئىدىيە» سىدىن پەيدا قىلىنغان «ئىجادىيەت» ئىدى. بۇ «ئىدىيە» «مۇھەممەد ئەلەيھىس- سالامدىن كېيىن ئەگەر كىشى پەيغەمبەر بولىدىغان بولسا ھەزرىتى ئافاق خوجام بولاتتى... ئۇ زات مۇنداق دېگەن: «ئەششەيخو پىقەۋ مەھي كەننەبىيوپى ئۈممەتچۇ» ـــ مەنىسى پىر دېگەن پەيغەمبەرگە ئوخشاش. مۇرىت پەيغەمبەرنىڭ ئۈممىتىگە ئوخشاش، پەيغەمبەرگە قانداق ۋەھىي كەلگەن بولسا، ئەۋلىياغمۇ شۇنداق ۋەھىي كېلىدۇ» («تەزكىرە ھىدايەت» پارسچىدىن تەرجىمە قىلىنغان قولىيازما 3 ـ بەت)① دېگەن نۇقتىدىن ھاسىل بولغانىدى. دېمەك، ئۆزىنى يۇقە- رىقىدەك ناپسەنتىلىك مۇناپىقلىقى بىلەن ھەزرىتى مۇھەممەد ئەلەي-

① «تەزكىرە ھىدايەت» ـــ ئافاق خوجىنىڭ تەرجىمھالى ھەققىدە يېزىلغان پارسچە باسما ئەسەر. بۇ ئەسەرنى ھىجرىيە 1226 ـ يىلى ماھى رەبىئۇل ئەۋۋىلنىڭ 12 سىدە (مىلادىيە 1808 ـ يىلى 12 ـ ئىيۇنىدا ـــ ئا) ئۇيغۇر مولىا مۇھەممەد كۇچارى قەشقەردە يېزىپ تاماملىغان. مولىا مۇھەممەد خەلپەت قەشقەرى بۇيرۇپ يازدۇرغان. 104 بەتلىك بۇ پارسچە ئەسەر ئۆز زامانىسىنىڭ يەرلىكىتە ئىشلەنگەن تولىمۇ سىپتا، ئەلا سۈپەتلىك مىنجام، پاتلىق بوز رەڭ ساماندا قەغەرگە تاش مەتبەدە چاپىيە قىلىنىپ تارقا- تىلغاندىن بۇيان، ئاساسەن ئافاق غوجىنى ماختاپ كۆكە كۆتۈرۈپ كەلگۈچىلەرنىڭ «گۈھەر قوللانمىسى» ھېسابلىنىپ كەلگەن. بۇ ئەسەرنى مەن ئۆز ۋاقتىدا گۈمىلىق ئۆ- لىما راشىدىدىن ئاخۇندىن ھەدىيە ئالغانىدىم. ھۆرمەتلىك تارىخ تەتقىقاتچىلىرىمىزدىن ئابدۇقادىر داۋۇتنىڭ ياردىمى بىلەن يېقىنىدا ئۇيغۇر ھازىرقى زامان تىلىغا تەرجىمە قىلدۇرۇپ ـ بىيارلىدىم. مۇھتەرەم ئابدۇقادىر داۋۇتقا ئالاھىدە رەھمەت.

ھىسسالامنىڭ «ئىز باسارى» ئېلان قىلغان ئافاق خوجا ئۆز «دىنىي» مەۋقەسىنىمۇ ئىسلام دىنىنىڭ دەل نوقۇل ئەقىدىۋى پىرىنسىپلىرى دەپ ھېسابلىغان. مانا بۇ، ئافاق خوجىنىڭ «دىنىي ئىدىيەسى» دېيىلەتتى. مانا مۇشۇ «ئىدىيە»دە ئالغا سۈرۈلگەن «ئالتە» «پاك»لىق (مەزمۇنەن): 1) بىر تەن بىر جان بولۇپ پاك تۇرماق. 2) پىرغا ساداقەتتە پاك تۇرماق، 3) ماددىي غەنىمەتلەردىن خالىيلىقتا پاك تۇرماق، 4) دۇنياۋى ھەۋەسلەردىن پاك تۇرماق، 5) مەئىشەت - پاراغەتتىن پاك تۇرماق، 6) جىنسىي ھەۋەستىن پاك تۇرماق.

ئافاق خوجا مۇنداق دەيدۇ: «مۇرتلىق (ئەلۋەتتە ئۆزىگە مۇرت بولغانلار - دە، — ئا) دۇنيادىن، بارلىق مەئىشى - مەنپەئەتلەردىن ۋاز كېچىپ، ئۆزى تۇتمايدىغان، تىرىكچىلىك قىلمايدىغان، تاپقاندا يەيدىغان، بولمىسا ئاچ يۈرىدىغان خىسلەتلەرنى ھازىر قىلغان بەندىلەرگە خاستۇر. ئىسلامى ھەقىقەت نېمە؟ ئىسلامى ھەقىقەت دېگەن پۈل تاپمەن، تىجارەت قىلمەن دېمەسلىك، ھۈنەر قىلمەن دېمەسلىك، خۇدا بەرسە يەپ، بولمىسا ئاچ يۈرۈش، بۇگۈن بۇنى يېدىم، ئەتە ئۇنى يەيمەن دېمەسلىك... مانا بۇ ئىسلام ھەقىقىتىدۇر...» («تەزكىرە ھىدايەت» پارسچىدىن تەرجىمە قىلىنغان قولىيازما 10 - بەت).

دېمەك، ئافاق خوجا «دىنىي ئىدىيە»سى ھېسابلىنىدىغان «ئىشقىيە» سوپىلىق يولىنىڭ بۇ «پىرىنسىپلىرى» بويىچە بولغاندا، مۇسۇلمان قايتىدىن ئافاق غوجىچە «پاك» مۇسۇلمان بولۇش ئۈچۈن، چوقۇم:

بىرىنچىدىن، «قۇرئان كەرىم» ئەقىدىسىدىن مەلۇم دائىرىلەر بويىچە چەتلىشى لازىم بولىدۇ، ئەلۋەتتە. يەنى «قۇرئان كەرىم»دىكى «ئۇلار سەرى دەرەخلىرىدىن، سانجاق - سانجاق بولۇپ كەتكەن مەۋز دەرەخلىرىدىن، ھەمىشە تۇرىدىغان سايىدىن، ئېقىپ تۇرغان سۇدىن، تۇگىمەيدىغان ۋە چەكلەنمەيدىغان مېۋىلەردىن، ئېگىز، يۇمشاق چۈشەكلەردىن بەھرىمەن بولىدۇ. شۇنىڭدەك، بىز ھۆرلەر-

نى يېڭىدىن ياراتتۇق، ئۇلارنى پاكىز، ئەرلىرىگە ئامراق، تەڭتۇش قىلدۇق» «سۇرە ۋاقىئە» 96 ـ ئايەت. «... ئاللا سىلەرگە بۇلۇتتىن يامغۇر ياغدۇرۇپ بەردى، ئۇنىڭدىن ئىچىسىلەر ۋە شۇ ئارقىلىق ئۆسكەن دەل ـ دەرەخلەر بىلەن چارۋاقلارنى باقىسىلەر. سىلەرگە شۇ يامغۇردىن زىرائەتلەرنى ئۆستۈرۈپ بېرىدۇ... ئاللا سىلەرگە كېچىنى، كۈندۈزنى، كۈننى، ئايىنى بويسۇندۇرۇپ بەردى... ئاللا يەنە يەر يۈزىدە سىلەر ئۈچۈن ياراتقان رەڭگارەڭ نەرسىلەرنى سىلەرگە بويسۇندۇرۇپ بەردى...» («قۇرئان كەرىم» «سۇرە نەھىل»دىن) دېگەنلەردىن قەتئىي ۋاز كېچىش لازىم بولىدۇ.

ئىككىنچىدىن، بۇ «دىنىي ئىدىيە»نىڭ يېتەكچى ۋارىسلىرى مۇسۇلمانلارنى پۈتۈنلەي تەركى دۇنياچىلىققا بەنت قىلىۋېتىپ، ئۇلارنى گويا كى تەبىئىي بىر تەن، بىر جاندىن بۆلەك ھېچقانداق ئىنسانچىلىق شارائىتى بولمايدىغان «قولدىكى قورال» ياكى «تەز كىرە ھىدايەت»تە تەكىتلەنگەندەك: «ئۆل دېسە، ھازىر ئۆلىدىغان، تىرىل دېسە ھازىر تىرىلىدىغان» جېنى، تېنىلا بار، قىلچە ئادەملىك روھى يوق گۆش قورچاق ھالىتىدىكى بەدەۋى ئىنسانلار تۈركۈملىرىدىن قىلىپ يېتىشتۈرۈپ، يېتەكلەپ تۇرۇشقان. «تەزكىرە ھىدايەت»تە بۇ ئەھۋال مۇنداق تەرىپ قىلىنىدۇ: «بۇ زاتنىڭ تۇزىنى ساقلاپ، ئەڭ ـ شۇبھىسىز پاكلىق، بالاغىتى بىلەن خۇدايى بەندىچىلىك قىلىدىغان ئون مىڭ ئىخلاسمەن مۇتەۋەللى سوپى ـ زات ئىشقىيە يولىنى جارى قىلۇر ئېردى. پىرىمنىڭ جىمىكى مۇرىتلىرى دۇنيانى قىلچىمۇ دوست تۇتمايدىغان، ئىززەت ـ ئابرويىنى دوست تۇتمايدىغان، قورسىقىمنى تويغۇزارمەن دەپ تىجارەت قىلمايدىغان، ئۆز قولى بىلەن ئۆزىنى ھالاكەتكە تاشلايدىغان، خۇدانىڭ ھەرقاندا بالا ـ قازاسىغا كۆكرەك كېرىپ تۇرىدىغان، دۇنيانىڭ پايدىسىدىن زىيىنىنى ياخشى كۆرىدىغان، غورۇر ـ شۆھرەتتىن كۆرە دەككە ـ خورلۇقنى خوپ بىلىدىغان، بەھىش ساۋابى كۆپ كارامەت پاك دەرۋىشلەردىن ئىدىلەر...»

بۇ «ھۆرمەتلىك ئۇلۇغ زات» ئەينى تارىختا بىزگە پۈتۈن ئادەم

مىزاتنىڭ چۈپرەندىلىرىنى، بىئىتىبارلىرىنى، ئىنسانىي پەزىلەت ۋە تىرىكچىلىكتىن يىراق، قەلبىدە بىرلا خوجامدىن بۆلەك تاياز. چىسى بولمايدىغان، مىللىي ئالىڭ، نەسلى - نەسەپ مۇرادى يوق، ئىنسانچىلىق ۋىجدان، ھەق - ناھەق سېزىمى بىلەن نومۇس، ئىنسانىي مۇھەببەت، ئىنسانىي ئىستەك، ئىنسانىي مەسلەك، غايە ۋە ئىنسانىي ئارزۇ بولمايدىغان، يۇرت - ماكان ھەتتا ۋەتەن تۇتمايدىغان، ۋەتەن چۈشەنچىسى يوق... بىر قىسىم سۈرىتى ئادەمزات — «ئاشىق» قەلەندەر، تەرسا، بىنومۇس، ئاچكۆز... لەرنى، ئومۇمەن يەر يۈزىگە ھارام يۈك بولىدىغان، ئەلگە نومۇس، ئىنسانغا نىجىسلىق ئىللەتلىرى ئۆتىدىغان «پاك مۇرىت»لارنى تەربىيەلەپ، يېتىشتۈرۈپ بەرگەن روھانىي قىلمىشلىرى بىلەنمۇ ئالاھىدە يادلىنىپ تۇرىدۇ.

ئۇ، زاتىنىڭ بۈگۈنكى كۈندىمۇ تىمسىقلاپ يۈرگەن ۋارىسلىرىدىن سوراپ كۆرەيلى: ئاللا تائالا مۇشۇنداق قىلىقلىق مۇسۇلمانىنى بەندەم، ئۈممىتىم دەرمىدى؟ مۇسۇلمانچىلىقنىڭ بەش پەرزىنى ئادا قىلمىغان مۇسۇلمانىنى ھەقىقىي مۇسۇلمان دېيىشكە بولارمۇ؟

«قۇرئان كەرىم»، ھەدىس ۋە باشقا دىنىي كىتابلاردا مۇسۇلمان كىشىنىڭ مۇسۇلمانچىلىق سۈپەتلىرى: 1) ئەقىل ۋە ئەمەلىيەت؛ 2) توغرىلىق ۋە راستلىق؛ 3) مۆرۈۋەتلىك. بۇ ئۈچ سۈپەتنىڭ سەرمايىسى ۋە ئۇلۇغى — ئەقىلدۇر دېگەن پەلسەپىلىك غايە نامايەن ئىدىغۇ؟

ئافاق خوجا «داھىي»لىقىدىكى «ئىشقىيە»چى سوپى - ئىشانلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان زامانلاردا يۇقىرىقىدەك بەدىچىلىكتە «پاك تۇرماق»، «ئادا تۇرماق»لارنىڭ كاساپىتى بىلەن يىزىنىڭ ئەجدادلىرىمىز تەركىبىدىن (ئاساسەن قەشقەرىيەدىن) ئوتتۇرا شەرق بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا «مەككىگە ماڭغان مۇساپىر»، «ئەنجانغا چىققان يېتىمچى»، «پېتىراپ يۈرگەن ئالا خۇرجۇن» دېگەندەك ناملار بىلەن ئاتىلىپ «خۇدايى قەلەندەر» بولۇپ چىقىدىغان «ئاشىق» «دىۋانە»لار كۆپىيىپ كەتكەن. يەنى «دۇئا» قىلىپ خەلقتىن قېپىنىدىغان تېرىكتاپ «خۇدايى سوپى»، «خۇدايى بۇۋىم»، «خۇدايى ئىشان»، «سە-

ئىد»...لەر تىلەش، ئالداش، بۇلاش، «ئىمان» يېڭىلاش، «قول قوبۇل قىلىش (قول بەرگۈزۈش)»، «خۇدا چاچقان رىزقى»نى ئىزدەپ - تېپىپ يېيىش... «كەسىپ»لىرىنى كەسىپىي ئىختىيار ئەيلىشىپ باشلىرى قايغان، هوشۇقلىرى تايغان تەرەپلەرگە «خۇدايى هىجرەت» قىلىشىدىغان لاماكان، نوموسسىز، تېجىمەل «خۇدايى» يالاڭتۆش - لەردىن بولۇپ كېتىشكەن. ئۇلارنىڭ ئورتاق «بەندىچىلىك ئىبادەتى»نىڭ شەكلىي سۇپەتلىرى بىر تۇتاش «ئاشىق»لىقتىنلا ئىبارەت بولغان. ئۇ خىل «ئاشىق»لىق توغرىسىدا هۆرمەتلىك مۇئەللىپ هاجى نۇرهاجى ئۆزىنىڭ «سوپىزمنىڭ مەيدانغا كېلىشى، تارقىلىشى ۋە ئۇنىڭ ماهىيىتى توغرىسىدا» دېگەن ئەسىرىدە توختىلىپ مۇنداق يازىدۇ: «ئۇلار توپلانغان جايدا ياكى يەككە - يېگانە هالدا قانغۇدەك چىلىم تارتىپ نەشە چېكىشنى (ئىبادەت) دەپ هېسابلايدۇ. بۇ ئارقىلىق (خۇدا)غا ئاشقىلقىنى ئىپادىلىمەكچى بولىدۇ. ئۇلارنىڭ زور كۆپچىلىكى چاچلىرىنى ئۇزۇن ئۆستۇرۇپ، ساراڭلارچە هاياتقا قەدەم قويغانلىقىنى (خۇدا)نىڭ ئىشقىغا ئۆزىنى پىدا قىلغانلىق دەپ قارايدۇ...»

دېمەك، تارىخىمىزدا پەيدا بولغان ئىجتىمائىي ئىللەتلەر: بەڭگى قەلەندەرچىلىك، تەپىرىقە، نوقانچىلىق، مىللىي ئاڭسىزلىق، «خۇدايى» قۇللۇق، ئىجتىمائىي ئىنسانىيەتسىزلىك، غەيرىي ئىنسانىپەرەسلىك، خوراپ... ئىللەتلىرى ئەنە شۇ «ئۇلۇغ» ئافاق خوجامنىڭ «ئالتە پاك»، «توققۇز تەرك» «دىنىي تۇزۇمى»نىڭ مەھسۇلاتلىرىدۇر. بەندىلەرنى يۇرتسىز - ماكانسىز، قوۋم - قېرىنداشسىز، نەسلى - نەسەبسىز، غورۇر - ئىستەكسىز، بەدقىلىق، بەدەۋى تەقسىرلەرگە ئايلاندۇرۇۋېتىشنى تۇپ «دىنىي نىشان» — مەقسەت قىلغان ئۇ «ئەۋلىيا» زاتىنىڭ هازىرقى زامان ساقىندى ۋارىسلىرى هېسابىدىن بولغان قەلەندەر، «پىر» ئابدال»، «ئاشىق»، «قاسماق ۋەلى»، «دىنىي كۆكەمە»لەر (خۇدا تىلەشكىلا يارىتىپ، بېرىشكە ياراتمىغان) «خۇدايى» ئۇششۇق، كۆڭلى غەش، ۋىجدان، نوموستىن مەهرۇم، بەدەۋى تەقسىرلەرنى هېلىمۇ مىللىي تەركىبىمىزنىڭ مەرەز بۆلەكلىرى سۈپىتىدە ئۇچرىتىپ تۇرماقتىمىز.

3. قاباھەتلىك ئەقىدىنىڭ پىرى ئافاق خوجا توغرىسىدا

مۇئەللىپتىن ئۆزرە:

بىرىنچى، خىرونولوگىيە پىرى: نىسپى بويىچە ئادەتتە ئىنسانلارنىڭ تەرەققىيات جەريانلىرى بىر قانچە تارىخىي زامانلارغا بۆلۈنىدۇ: مىلادىيە يەدىن ئىلگىرىكى 6 ـ ئەسىردىن مىلادىيە 7 ـ ئەسىرگىچە بولغان زامان ـــ قەدىمكى زامان ياكى قەدىمكى ئەسىرلەر. مىلادىيە 8 ـ ئەسىردىن 18 ـ ئەسىرلەرگىچە بولغان زامان ئوتتۇرا ئەسىرلەر، 19 ـ ئەسىردىن 20 ـ ئەسىرگىچە بولغان زامان ـــ ھازىرقى ئەسىرلەر (زامان) دېيىلىدۇ. مەن مەزكۇر ئەسىرىمىزنىڭ 2 ـ قىسمى «خوجىلار دەۋرىدىكى جاھالەت» تە بەزى تارىخىي ۋەقەلىكلەرنىڭ ئۆزئارا چېتىلىش دائىرىسى بىلەن نەتىجىلىنىش ۋاقىت نۇقتىسىنى ئەسلىدىكى «كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەر» ۋاقىت سىزىقى بويىچىلا ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل 19 ـ ئەسىر ۋە 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە سوزۇلغان ۋاقىت نۇقتىسىغا سوزماقچىمەن. بەزىبىر تەلەپلەر ئاساسىدا بولۇۋاتقان بۇ ۋاقىت چەكسىزلىكى پەقەت چۈشەنچىلەرنىڭ مۇكەممەللىشىش ئېھتىياجى ئۈچۈنلا بولۇۋاتقاندۇر، شۇڭا غەيرىيلىك بىلىنمىگەي.

ئىككىنچى، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان ۋە قىلىنۋاتقان بىر قىسىم ماقالە، ئوبزورلىرىم: «يولسىز ئەقىدە»، «قارا قۇرۇم ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرى» «جاھالەت پىرلىرى ئۇيغۇر دىيارىدا»، «16 ـــ 18 ـ ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي ئوچېركى» جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشكەندىن بۇيان بىر قىسىم جامائەتچىلىكىمىزدىن بۇ ماقالە، ئوبزورلارنىڭ ئىجابىي ئەھمىيىتى، قىممىتى، رولى ۋە تەسىرلىرى توغرىسىدا ھازىرغىچىلىك كۆپلىگەن

خەت ۋە سالامناملەرنى تاپشۇرۇۋالدىم. ئۇلار ئىچىدە: مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن ۋېيجۇەنجاڭى سەيپىدىن ئەزىزى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومى مۇئاۋىن سېكرېتارى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن، يازغۇچى ـ شائىرلاردىن سەيىت زۇنۇن، مۇھەممەدئېلى زۇنۇن، قاھار جىلىل، مۇھەممەد باغراش، توختى ئايۇپ، ئابدۇللا ساۋۇت، ماموت زايىت، ئۇرۇمچىدىن سىدىق بارات، ئىلياس ھوشۇر، ياسىن سەيىت، مېھمانجان روزى، قەشقەر شەھىرىدىن ئىسلام قارىم، بارات سۇلتانى، قاراقاشتىن مۇھەممەتئىمىن قۇربان، گۇمىدىن ئابدۇلئەھەت ئالىم، تاجىك شائىر مەرھۇم ئىمىن ئەمرۇللا، شايارىدىن ئەخمەتجان قادىرى، غۇلجىدىن مۇھەممەتئىمىن ئۆمەروف، قاغىلىقتىن كېرىم نىياز، مۇھەممەت ئەمەت چوپانى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ خەت ۋە سالامناملىرى ئالاھىدە دىققەتكە سازاۋەردۇر. ژۇرنال تەھرىر بۆلۈمىگە بۇ ماقالە، ئۇيغۇرلار توغرىسىدا كېلىۋاتقان خەت، سالامناملەرمۇ ئاز ئەمەس. ئۆيۈمدە نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ بۇ ھەقتىكى شەخسىي زىيارەتلىرىنمۇ قوبۇل قىلىپ تۇرۇۋاتىمەن. «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 1986 ـ يىلى 3 ـ، 4 ـ سانلىرىدا ئېلان قىلغان «قارا قۇرۇم ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرى» دېگەن ماقالەمنى گېرمان تىلىغا تەرجىمە قىلىپ نەشرگە تەييارلىغان غەربىي گېرمانىيەلىك مېخائىل فېرىدىرىخىنگمۇ ھۆكۈمەت سەمىدىكى زىيارىتىنى قوبۇل قىلىشقا تۇغرا كەلدى.

ئىلمىي رىغبەتلەندۈرۈش، قوللاش مەۋقەلىرى بىلەن قىممەتلىك باھا، ئىجابىي مەسلىھەت، پىكىر ـ تەكلىپلەرنى بېرىش ئارقىلىق قەلەمكەشلىك كەيپىياتىمنى يەنمۇ جانلاندۇرغان يۇقىرىقىدەك ئىلمىي مەدەتكار ئەزىز يارانلىرىمىزنىڭ ھەممىسىگە ئاپتورلۇق سالاھىيىتىم بىلەن چىن دىلىمدىن رەھمەتلەر بايان قىلىمەن. توغرا قوللاش، ھەقنى قوللاش ئەڭ ئالىيجانابلىقتۇر. بۇ خىل ئىجادىي يازمىلىرىمنىڭ مەيدانغا چىقىشىغا قىزغىن مەدەت، يار ـ يۆلەكتە بولغان (ئۇيۇشتۇرغان، يازـ

دۇرغان) ھەم يەتكۈدەك تەھرىرلىك ئەجرى سىڭدۈرگەن «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ ھۆرمەتلىك باش مۇھەررىرى، قۇربان مامۇتقا، يازمىلىرىم ئۈچۈن قىممەتلىك ماۋزۇ خېتى يېزىپ بەرگەن وە ماۋزۇلۇق رەسىم ئىجاد قىلىپ، ئۇنىڭ تەسىرىنى كۆچەيتكەن يىگىت رەسسام مۇختا ئابدۇراھمان، ئابلىمىت ئابلىزغا ئالاھىدە مىننەتدارلىق بىلدۈرىمەن. ئەل رەھمىتى ھەممە مەڭگۈلۈك شان ـ شەرەپنىڭ يىلتىزىدۇر، ئەل رەھمىتى ـــ خۇدا رەھمىتى دېگەن ئەنە شۇ، ئەلۋەتتە.

ئۇچىنچى، يۇقىرىقى خەت ۋە تەشەككۈرنامىلەردە تەكىتلەنگەن ئۇرۇنلۇق تەلەپلەر بويىچە تارىخىمىزدا ئۆتكەن بىر قىسىم جاھالەت پىرلىرى ـــ مەسلەن، ئافاق خوجا، دانىيال خوجا، بۇرھانىدىن خوجا، ۋەلىخان خوجا قاتارلىق چوڭ سىياسىي خوجىلار ۋە ئۇلار پەيدا قىلىشقان ئاتالمىش «دىنىي مىللىي ھاكىمىيەت»لەر توغرىسىدا يەنىمۇ ئەتراپلىق ئىزدىنىش، توختىلىشقا توغرا كېلىۋاتىدۇ. چۈنكى، ئۇلارنىڭ سەلبىي ئىزلىرى بىزدە تېخى ئۆچۈپ تۈگىمىدى. تارىختا خەلقىمىز كۆيدۈرۈپ تاشلىۋەتكەن سېسىق چۇچۇلا ـ كۆيۈندىلەرنىڭ بىر قىسمى ھازىر بەزىبىر دىنىي ئالدامچىلىق، دىنىي سۈيىقەستچىلىك يولىغا كىرگەن يېڭى جاھالەتچى «پىر»لار قايتىدىن تۇتاشتۇرۇپ، خەلقىمىزنى ئۇنىڭ تۈتەكلىرى ـــ جاھالەت تۈمانلىرى ئىچىگە باشلاپ كىرىشمەكتە. ھازىر يەكەن، قاراقاش، خوتەن، قاغىلىق، قەشقەر، كۇچا، ئاقسۇ، تۇرپان، ئۈرۈمچى، غۇلجا قاتارلىق نۇرغۇن جايلاردىكى بىر قىسىم مۇسۇلمان قېرىنداشلىرىمىز ئارىسىدا يوشۇرۇن تور شەكىلدە پەيدا قىلىنىۋاتقان «ئىشقىيە يولى»، «ئىشانلىق يولى»، «پىر تۇتۇش يولى»، «جەرە ـ ساما»، «خانىقا ئىبادىتى يولى»، «توۋا ـ ئىستىغپارچىلىق يولى» قاتارلىق «خۇدايى ئاسايىشلىق» «دىنىي پائالىيەت» لىرى بۇ پىكرىمىزنىڭ ئوبيېكتىپ دەلىللىرىدىن بىرىدۇر. بۇنى بىزنىڭ مىللىي تەركىبىمىزدە يەنىلا قايتىدىن بىخلىنىۋاتقان ياماق خاراكتېرلىك مەنىۋى نىجاسەت ـــ ئۆسمە دېيىشكە توغرا كېلىدۇ. دېمەك، مىللىتىمىز ھازىر

يەنىلا ئىنسانىيەت دۇنياسى مىسلىسىز تەرەققىيات دەۋرىگە قەدەم قويغان 21 ـ ئەسىرنىڭ ھارپىسىدا بەزىبىر «دىنىي» «ئۇلۇغ» لارنىڭ يامان كارامەتلىرى بىلەن دىنىي، مىللىي ئىدىئولوگىيە جەھەتتە ئىچكى يوشۇرۇن پارچىلىنىش، روھىي داۋالغۇش، چېكىنىش، چېكىنىدۇرۇش خەۋپىگە دۇچ كەلمەكتە. بۇ خەۋپنىڭ ئالدىنى ئالماسلىق (جاھالەتچىلەرنى چەكلىمەسلىك) ھەتتا ئۇلارغا ئەگىشىش، بولۇشۇش ياكى كارى بولماي بىر چەتتە تۇرۇش ھازىرقى دۇنيادا بىز ئۇچۇن ئوخشاشلا نادانلىشىش، نادانلاشتۇرۇش (ئاقىۋىتى تۇگىشىش) يولىغا سۇكۇت قىلىپ تۇرۇش بولىدۇ، ئەلۋەتتە. ئوتتۇرا ئەسىر ئىشانلىق «دىنىي» ئىدىئولوگىيەسى بىلەن ھازىرقى زامان ئىسلام دىنىي ئىدىئولوگىيەسى ئوتتۇرىسىدىكى جىددىي دىنىي كۆرەش ئىچىدە، مىللىي بارلىق ۋە مىللىي تەرەققىيات يولى بىلەن مىللىي خارابلىشىش ۋە جاھالەتكە چېكىنىش يولى ئوتتۇرىسىدىكى مىللىي كۆرەش ئىچىدە، نادانلاشتۇرۇش بىلەن نادانلاشتۇرۇشقا قارشى كۆرەش قىلىش ھەرىكىتى ئىچىدە تۇرۇۋاتقان خەلقىمىزگە تارىخىمىزدا ئۆتكەن جاھالەت پىرلىرىنىڭ ئوتمۇشتە سادىر قىلغان جىنايەت ئىزلىرىنى كۆپرەك ئەسلىتىپ، ھازىرقى چاغلارغىچە لىك يەنىلا خوجا ـ ئىشەنپەرەسلىكنى تەرغىپ قىلىشىدىغان بەزى نادان «پىر» لارنىڭ تەسىرى دامىدىن خالاسلاندۇرۇش، ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىنى ئىنكاس كۆشەندىلىرى ھېسابلىنىدىغان بەزىبىر يېڭى «دىنىي تەرغىباتچى» لار يەنە سۇپۇرۇندى ـ يالاڭتۆش، ھازاۋۇل مۇرت ـ مەدداھلارنىڭ قەبىھ ھەرىكەتلىرىنى ئىلمىي دەللىلەر بىلەن رەت قىلىش ۋە ئۇنى توسۇشقا جامائەتنى چاقىرىش مەقسىتىدە بۇنىڭدىن كېيىن بىلگەنلىرىم بويىچە داۋاملىق قەلەم تەۋرىتىپ (تۇلكە توختىمىغۇچە ئوۋچى توختىماس قىلىپ) بارماقچىمەن. مەلۇم شەرھىيە، تەتقىقات ۋە مۇنازىرە خاراكتېرىگە ياتىدىغان بۇنداق تېمىنىڭ چۇشەنچە بالاغىتى ئۇچۇن تارىختا ئۆتكەن بىر قىسىم «ئۇلۇغ» لارنىڭ، جۇملىدىن ئافاق خوجىنىڭ ھازىرغىچىلىك «پاسىق بەندىلەر» ئۇچۇن سىر بولۇپ كەل-

گەن «رىسالەئى تەۋەرۈكاتى» ياكى «ئۇلۇغ كىتاب خەزىنە»لىرىدىن بەزىلىرىنى جامائەتچىلىكىمىز بىلەن ئەينەن يۈز كۆرۈشتۈرۈشكىمۇ توغرا كەلمەكتە. مەلۇم مەنىدىن ئالغاندا، بۇنى مۆھتەرەم ئۆلىمالىرىمىز، دىنىي جامائەتچىلىكىمىز ۋە جىمكى ئەھلى ئىلمىي يارانلىرىمىزنىڭ سەمىگە ئېچىلغان ئەڭ خالىس مەنىۋى رەستە ـ مەيدان دېيىشكىمۇ توغرا كېلىدۇ. ئەلنىڭ تارازىسى ـــ ھەقىقەت، ئەلنىڭ باھاسى ئادالەت ۋە ئەرنىڭ ئەقلى ئەل بىلەندۇر، دېگەن تۇيغۇ ھېسسىياتمىنى چىقىش قىلىپ، تارىختىكى «ئۇلۇغ»لار مەسىلىسىنى، يەنى توغرا ـ ناتوغرا، ھەق ـ ناھەق، راست ـ يالغان ئارىلىشىپ، داشقالىناق بولۇپ تۇرغان ئەڭ نازۇك «دىنىي ئۇلۇغ»لار مەسىلىسىنى يەنىلا ئەلنىڭ ئادال تىگە تاپشۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. دەپ قارايمەن. ئافاق خوجا ھەققىدە ئېلان قىلىنغان ۋە باشقا خوجىلار توغرىسىدا بۇنىڭدىن كېيىنمۇ داۋاملىق ئېلان قىلىنىپ تۇرىدىغان يازمىلىرىمنىڭ ھەممىسى ئەنە شۇ مەقسەتنى چۆرىدىگەندۇر. جامائەتنىڭ بۇ خىل غەرەزگە ئىجابىي مەۋقە بىلەن نە-زەر سېلىشىنى تەۋسىيە قىلىمەن.

بۇ قېتىم يازىدىغانلىرىم ئافاق خوجىنىڭ «ئۇلۇغ» لۇق «كارامەت» لىرى زادى نەدە؟ تارىختىكى «دىنىي تۆھپە» لىرى زادى قانداق؟ ئۇ-نىمە ئۈچۈن «ئەۋلىيا» ئاتالغان؟ ئۇنى پەيغەمبەر ئەۋلادى دېگۈچىلەر-نىڭ ئاساسى نىمە؟ 17 ـ ئەسىردە ياشىغان ئوتتۇرا ئاسىيالىق ئافاق خوجىنى قانداق قىلىپ 7 ـ ئەسىردە ياشىغان ھەزرىتى مۇھەممەد ئە-لەيھىسسالام نەسەبلىرىگە چېتىپ قويغىلى بولىدۇ؟ ئەگەر ئۇ راستىنلا پەيغەمبىرىم نەسەبلىرىدىن ئىدى دېيىلسە، ئۇنى پەيغەمبىرىمنىڭ قىزلە-رىدىن باشلانغان نەسەب ياكى ئوغۇللىرىدىن باشلانغان نەسەب ياكى نەسەب ۋارىسى دېيىشكە قانداق دەلىل بار؟ نەسەب ئىسلامىيەتتە ئەر تەرەپتىن باشلىنىپ تۇرىدىغانلىقى تارىخىي پاكىتقۇ؟ پەيغەمبىرىمنىڭ ئۆزىگە ۋارىسلىق قىلغۇدەك ئوغلى بولغانمۇ؟ ئافاق خوجا راستىنلا مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ يولىنى تۇتقانمۇ؟ قۇرئاننى قىبلىنامە قىلغانمۇ؟

ئافاق خوجا ۋە ئۇنىڭ تارىختىكى شېرىك ـ ياندىماچلىرىنىڭ قىلمىشلىرىنى پاش قىلىش، تەتقىق قىلىش راستىنلا ئىسلام دىنىغا، تارىختىكى ئىسلام ئۇلۇغلىرىغا، ئىسلام ئېتىقادىغا، پاك دىنغا چېقىلغانلىق، كىر بولۇپ كەتكەنلىك بولامدۇ؟ ئافاق خوجىغا، ئۇنىڭ «دىنىي يولى»غا يا. باسقۇچلارنىڭ ئۇنى ئاقلىغۇدەك نېمە ئاساسلىرى بار؟...

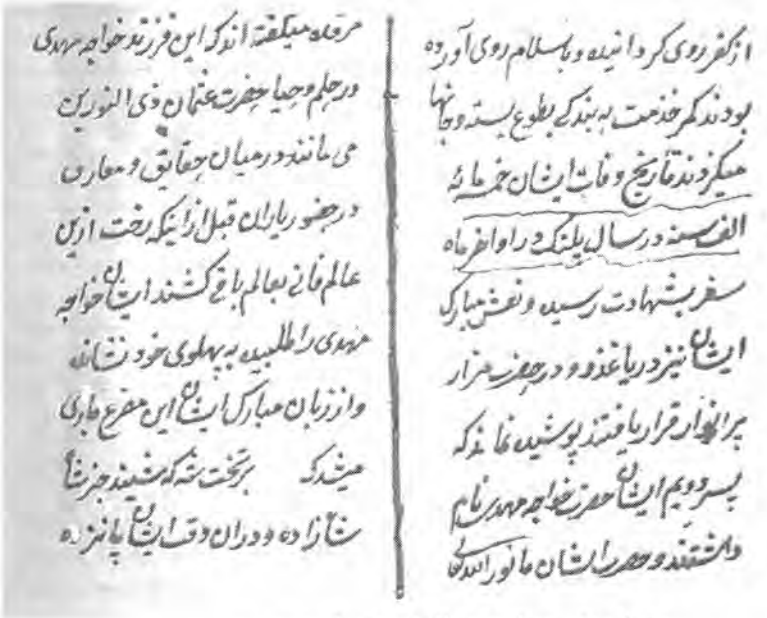
بىلگۈچى يازغۇچىلارنىمىزنىڭ يۇقىرىقى سوئاللار دائىرىسىدە بىلىدىغانلىرىنى تارىخىمىز، مەدەنىيىتىمىز، تەقدىرىمىز ۋە تەرەققىياتىمىزنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن ئەسلەپ، خاتىرىلەپ ئوتتۇرىغا چىقىرىشلىرىنى ياكى مېنىڭ نامىمغا بېۋاستە تەقدىم قىلىشلىرىنى ۋىجدانەن مۇراجىئەت قىلىمەن.

1) ئافاق خوجا توغرىسىدىكى بەزى مەنبەلەر ھەققىدە

(1) «تەزكىرەئى ھىدايەت» تىكى بايانلار:

ـــ ھەممە پاساھەتلىك سۆزلەرنىڭ ئۇستۇنى ـــ دىن، مەزھەپ، مىللەت، ئۇلۇسلارنى ئەھىيا قىلغۇچى، ئالىي دۆلەت، تەرىقەتنىڭ بىنا-سىنى تۇزگۈچى، شەرىئەتنىڭ مەركە مەيدانىدا ئات چاپتۇرغۇچى، تەرىقەتنىڭ مەيدانىنى تۇزگۈچى پالۋان، ئالەمنى ھەقىقەتنىڭ سوپىلىرىنى يۇقىرى كۆتۇرگۈچى، ساخاۋەتنىڭ ئاچقۇچىنى قولىغا ئالغۇچى، ئەدلى ـ ئادالەتنىڭ خەزىنە ئاچقۇچىنى قولىغا ئالغۇچى، مەركە مەيدانىدا نام چىقارغۇچى ئەۋلىيالارنىڭ ئەڭ پېشۋاسى، شەرىئەتنىڭ، تەرىقەتنىڭ،

① «تەزكىرەئى ھىدايەت» ـــ (ئافاق خوجا تەزكىرىسى ـــ ئا) ھىجرىيە 1226 ـ يىلى (1811 ـ يىلى) مولا مۇھەممەد كۆچارى بىلەن مولا مۇھەممەد خەلپەت قەشقەرىلەر تەرىپىدىن تەييارلىنىپ، پارسچە ـ ئەرەبچە تەرجىمىدە تاش مەتبەئە بىلەن بېسىپ تارقىتىلغان چوڭ رىسالىدۇر. رىسالىنىڭ قەيەردە بېسىلغانلىقى نامەلۇم. بەرلىكتە ئىشلەنگەن يۇپقا، سۇيەتلىك سېرىق سۇت قەغەزگە «خېتى پارسى»، «خېتى ئەرەبى» خەت ئەكلى بىلەن كۆركەم خۇتتەت، قويۇق تىللىق قىلىپ چاپىيە قىلىنغان (بېسىپ تارقىتىلغان). بۇ ئەسەرنىڭ ئومۇمىي بېتى 104، ۋاراق ئۇزۇنلۇقى 17.5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 10 سانتىمېتىر كېلىدۇ. 1986 ـ يىلى سېنتەبىر ئايلىرىدا گۇمىلىق ئۇلىما راشىدىن ئاخۇنۇمدىن تېپىلغان. بۇ ئەسەرنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىنى يەكەن ناھىيەلىك مەدەنىي يادىكارلىقلار ئىدارىسىنىڭ ئىلمىي خادىمى ئابدۇقادىر داۋۇتنىڭ يارىدەمى بىلەن يېقىندا تەييارلىدىم. بۇ رىسالىنى يازغۇچىلار ئافاق خوجىنىڭ ھاۋالىسى بىلەن يېزىپ قالدۇرغان بولۇشى مۇمكىن. ئىزدەنگۈچىلەرگە بۇ تەزكىرىنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ـ يېزىقىدا تەييارلاپ بەزى قىسمىلىرىنى ئېلان قىلدىم.

«تەزكىرەئى ھدايەت»نىڭ پارسچە نۇسخىسىدىن

ھەقىقەتنىڭ، ئۇممەتلەرنىڭ تاجى، ئەۋلىيالارنىڭ سەر ھەلقىسى ـــ جانابىي ھەزرىتى ھدايىتۇللاغا خاستۇر. ئول زاتنىڭ ھدايەت ئاپتاپى جىمكى مۇسۇلمانلارنىڭ بېشىغا باراۋەر چۇشكەندۇر. ئۇ زات يۇلتۇزلىرىنىڭ يورۇقى جىمكى كىشىنىڭ دىلىنى يورۇتقان. شۇنداق ئۇلۇغ كىشىنى بىزگە يەتكۈزۈپ بەرگەن ئۇلۇغ ئاللاھقا ئەتە ـ ئاخشاملارنىڭ ھەممىسىدە شۇكۇر قىلىمىز، ھەمدۇسانا ئېيتىمىز.

يېقىر بۇ ئۇلۇغ زاتنىڭ نامۇشەرىپىنى ئاغزىمغا ئالماق بولۇپ ئويلىنىپ تۇرغان كۈنلىرىمدە ناگاھ شۇنداق ۋەھىي بولدىكى: چۈشۈمدە ئۇ زات «مېنىڭ تەزكىرەمنى پۈتكىن» دەپ مۇبارەك بېشارەت قىلدى، ئويغاندىم. گويياكى يېڭى ئۆلۈككە جان كىرگەندەك، ماڭا جان كىردى. بۇ زاتنىڭ ئەسرائىلىرى كۆڭلۈمگە ئولتۇردى. ئۇ زاتقا بولغان ئىخلاس ـ ئېتىقادىمنى يول باشچى قىلىپ بۇ رىسالىنى «تەزكىرەئى ھدايەت» نامى بىلەن يېزىشقا كىرىشتىم.

*　　*　　*

پىرىمزنىڭ كارامەتلىرى شۇدۇركى، خۇددى پەيغەمبەر ئالەمنى كېزىپ ئابىھاياتنى تاپقاندەك، تىرىكچىلىكنىڭ يولىغا باشلايدىغان ھەزرىتى ئىيسا مەسىھ «سۇ ق» دەپ ئۆلۈكنى تىرىلدۈرگەندەك، ھەزرىتى مۇسا ئەلەيھىسسالام مەجمۇئىل بەھرەئىنگە بېرىپ ھەزرىتى خىزىر ئەلەيھىسسالامغا ئۇچراشقاندەك بىزنىڭ پىرىمزنىڭ سۆزلىرىمۇ ئىمامى ئەزەمدۇر[1]، قاراشلىرى ھەققەتتۇر. ھەزرىتى شەيخ پەريددىن ئەتتار دېگەن كىشى شۇنداق يازىدۇ: پەيغەمبىرىم ھىرا غارىدا خۇدا بىلەن گەپلەشكەن چاغدا بىزنىڭ پىرىمزنىڭ روھى ھەمراھى پەيغەمبىرىم بىلەن بىللە ئاللاھنىڭ سۆزىنى ئىشتكەن. ئۇنىڭ ئۇچۇن ئاللاھتائالانى كۆڭرۈش زاھىردۇر. پەيغەمبەرلەرنىڭ مەرتىۋىلىرى ئەۋلىيالارنىڭ مەرتىۋىلىرى بىلەن بىر. پەيغەمبەر دېگەن ئاللاھنىڭ ھۆكۈمى بىلەن شەرىئەت ئېلىپ بارىدۇ. ئەۋلىيا دېگەن «ئەھەد» دەيدۇ. ھەممىسى شۇنىڭ ئىچىدە. ناھايىتى پەرقلىنىدىغان يېرى «ئەھەد» بىلەن «مۇھەممەد» ئارىسىدا. لېكىن ھەر ئىككىلىسى «ئەھەد» كە باشلاپ بارىدۇ...

پىرىمز ھەققەتچىلەرنىڭ سۇلتانى، توغرا يولغا ماڭغۇچىلارنىڭ ھۆججىتى. ئۇ زاتنىڭ زاھىر تۇرقىنى كۆرمەك بىلەن بەندىلەر ئەقلىدىن ئېزىپ، دۇنيانىڭ بارلىق تەئەللۇقاتلىرىدىن كېچىپ كېتەتتى — زاھىرى شۇ دەرىجىدە ئىدى. زاھىرى سىرى شارابنىڭ كۈپىگە ئوخشايتتى. مەسىلەن، شارابنىڭ كۈپىدىن ئازراق ئىچكەنلەر ھەممە ئادەمنى دوست

---

① ئىمام ئەزەم — ئىسلام دىنى ھازىرقى دۇنيادا ئاساسەن ئىككى مەزھەپ، سەككىز چوڭ تارماق مەزھەپ بويىچە: 1) سۈننىي مەزھىبى (يۇمۇ: ھەنەفىيە، شافىيە، مالىكىيە، ھەنبەلىيە مەزھەبلىرىگە پارچىلىنىدۇ — ئا)؛ 2) شىئە مەزھىبى (يۇمۇ: زەئىد، ئىسمائىلىيە، ئەلەۋى، جەئفىرى مەزھەبلىرىگە پارچىلىنىدۇ — ئا)؛ 3) خارىجى؛ 4) باتاخىي؛ 5) ئەھمەدى؛ 6) يەزىد؛ 7) دروزى؛ 8) ساباھ تائىد مەزھەبلىرى بويىچە ئۇقۇملىنىدۇ. ئىمام ئەزەم ئوبۇ ھەنىپە (ئىسلامدىكى ئەڭ يۇرۇنقى تۆت چوڭ ئىمامنىڭ بىرى) بۇ مەزھەبلەر ئىچىدىكى «ھەنەفىيە» يا كى «ھەنىپە» مەزھىپىنىڭ تۇنجى ئىمامى، ئىجادچىسى. ئۇ زات 699 — يىلى تۇغۇلۇپ 767 — يىلى باغدادتا ۋاپات بولغان. دۇنيادىكى مۇسۇلمانلارنىڭ 80 پىرسەنتىدىن جىنراقى مۇشۇ مەزھەپتە. شىنجاڭدىكى مۇسۇلمان مىللەتلەردىن تاجىكلاردىن باشقىلىرى مۇشۇ مەزھەپتە مۇسۇلمانچىلىق قىلىدۇ.

تۇتىدىغان ئاشىق بولاتتى. ئۇنىڭدىن جىقراق ئىچكەنلەر ھېچ نېمىدىن قورقمايدىغان، ھەممىنى قورقتىدىغان بولۇۋالاتتى. تېخىمۇ تويغۇچە ئىچىۋالغانلار يېرىم ئۆلتۈرۈپ تاشلىۋەتكەن توخۇغا ئوخشاش يۇمىلاپ يۇرۇپ، دۇنيانىڭ پايدا - زىيانلىرى بىلەن ئىشى بولمايتتى. پىرىمىز-نىڭ جامالىنى كۆرگەن ھەر قانداق كىشى ياقىلىرىنى چاك قىلىپ، دۇنيانىڭ تىرىكچىلىكىدىن ۋاز كېچەتتى. ئۆزىدىن ئۆزىگە رەھىمە قى-لىپ، گاھى ئىشتان - كۆڭلىكىنى سېلىۋېتىپ يالىڭاچ بولۇپ كەتكىنى-نى بىلمەي قالاتتى. مەسىلەن، ھوشيار ۋاقتىدا شەرىئەت، تەرىقەتتىن سۆزلەيدىغان، تون، سەللىنى تاشلىمايدىغان كىشىلەر پىرىمنىڭ زاھىر جامالىنى كۆرگەندە تەنده جان، قەلبىدە ئىماندىن بىخەۋەر بولۇپ قالاتتى. ئۆزىنىڭ خۇدىنى بىلمەيتتى. قايسى دائىرىدە تۇرغانلىقىنى سەزمەيتتى...

پىرىمىزنىڭ ئادەتلىرى ھەر كۈنى كۈن يېرىم بولغاندا خالايىقلارغا مەسنەۋى خاراباتىدىن دەرس ئۆتەتتى. پارس تىلىنى، تاجىك تىلىنى، تۈرك تىلىنى ياخشى بىلەتتى. خالايىقلارنى، ھەر مىللەتنى ئۆز تىلى بىلەن مۇنداق ماڭساڭ خۇداغا يېتىشسەن دەپ كۆرسىتەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بىزنىڭ پىرىمىزدەك قابىلىيەتلىك، جۇۋانمەرد زېرەك كىشى ئىككىنچى دۇنياغا كەلمىگەن.

پىرىمىزنىڭ خاس سۆھبەتلىرى بىر ئوتقا ئوخشايتتى. ھەر قانداق ھۆل نەرسىنى قۇرۇتاتتى. بىر نەرسە يۇقمايدىغان قۇرۇپ كەتكەن ئا-دەم بولسا، كۆيدۈرۈۋېتەتتى. بۇ كىشىنىڭ سۆھبەتلىرىگە ئۇچرىغان كىشى، مۇلاقەت بولغان كىشى دۇنيادىن، بارلىق مەنپەئەتتىن ۋاز كې-چىپ، ئۆي تۇتمايدىغان، تىرىكچىلىك قىلمايدىغان، تاپقاندا تازا يەيدە-غان، بولمىسا ئاچ يۇرىدىغان ئىتتىكى ئۇلۇغ خىسلەت ئۇ كىشىگە مۇ-يەسسەر بولاتتى... ساما قىلاتتى. ساما قىلغانلار ئارىسىدا بەزى ئاۋازلارنى ئاڭلاپ قالاتتىيۇ، ئاۋاز سىلغانلارنى كۆرمەيتتى، بەزى غەيرىي ئادەملەرنى كۆرۈپ قالاتتى، كېيىن ئۇ ئادەملەرنى يەنە تاپالمايتتى. خا-

نىقادا جەرە ــ سۆھبەت قىلىۋاتقان چاغدا شۇ خانىقانىڭ زېمنى نەچچە ئادەمگە نەچچە رەگدە كۆرۈنەتتى. ھەر قانداق ئادەم پىرىمزگە مۇھەببەت قىلسا، ئىخلاس قىلسا، بۇ دۇنيالىقمۇ ياخشى بولاتتى، ئاخىرەتلىكىمۇ ياخشى بولاتتى. پىرىمزگە مۇرت بولمىسا، مۇخالىپەتچىلىك قىلسا دوزاخنىڭ تېگىگە چۈشەتتى. بېھىش، دوزاخ ــ پىرىمزنىڭ قولىدا ئىدى. ھەزرىتى سۇلتان بائىزىت دېگەن ئەۋلىيا شۇنداق دەپتۇ: «ھەر قانداق ئادەم پىر تۇتسا، خۇدا بەندەم دەيدۇ، پىر تۇتمىغان ئادەم خۇدا رەھمىتىنىڭ تېشىدا».

پىرىمىز ھەزرىتى ئىيسانىڭ ئوخشاش ھەر قانداق ئاغرىقنى، سۇنۇق، جاراھەت چىققان كېسەللەرنى بىر سىلاپلا قويسا ساقىيىپ كېتەتتى، ھەزرىتى ئىيسا ئەلەيھىسسالام دەم سالسا تۇزەلگەندەك، پىرىمزمۇ دەم سالسا تۇزۇلۇپ كېتەتتى. پىرىمىز خانىقادا بار چاغدا ھېچقانداق ئادەم ئۆلۈپ كەتمەيتتى. پىرىمزنىڭ ھالۇ ـ ھاياتىدا ئازغىنىسى يۇز مىڭ ئادەم توۋا قىلىپ، مۇسۇلمانچىلىق يولىغا ماڭغاندۇر (پۇل تاپمەن، تىجارەت قىلمەن دەيدىغان دۇنياۋى ماجازىدىن بىزار بولۇپ، ئىسلامى ھەقىقەتكە ئۇلانغاندۇر). ئىسلامى ھەقىقەت دېگەن نېمە؟ ئىسلامى ھەقىقەت دېگەن ــ پۇل تاپمەن، تىجارەت قىلمەن دېمەسلىك، ھۈنەر قىلمەن دېمەسلىك، خۇدايىم بەرسە يەپ، بولمىسا ئاچ يۇرۇش، بۇگۈن مانى يېدىم، ئەتە ئانى يەيمەن دېمەسلىك.

بىزنىڭ پىرىمىز موغۇللارنىڭ قول ئاستىدىكى 18 شەھەر[1] نى باشقۇرغان. قويلارنى بۆرە بىلەن باقاتتى، پادىچى كەتمەيتتى. پىرىمنى ئەگەشكەن كىشىلەر راھەت بىلەن كۈن كەچۈرگەن. يامان كۆرۈپ چېكىنگەن (ئايرىلىپ قالغان ــ ئا) كىشىلەر بۆرىلەر قوينى يەپ تۇگەتكەندەك ئۇگەپ كەتكەن پىرىمزنىڭ ئاغزىدىن چۈشۈرمەيدىغان سۆزى ئەدلى بىلەن ئېھسان قىلىش، خالايىقلارغا ئادىللىق قىلىشنى،

① 18 شەھەر ــ ئۆز ۋاقتىدىكى قو ن، تۇرپان، قارا شەھەر، كۇچا، ئاقسۇ، قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئىلى، سىرىققول، سالا شەھىرى (چىڭخەينىڭ شۇنخۇا رايونىدىكى سالالار شەھىرى) بۇخارا، پەرغانە، نەمەنگان، خۇراسان، راجىدان، بەدەخشان، ئەنجان شەھەرلىرى كۆزدە تۇتۇلغان.

ياخشىلىق قىلىشنى كىشىلەرگە تەلىم بېرىش ئىدى. كەمبەغەل پېقىر ـ مىسكىنلەرگە كۈندە ئۈچ ۋاق داش قاينىتىپ ئوماچ (خۇدايى ئۇماچ دېـ مەكچى ـــ ئا) بېرەتتى. بۇ رىزقنىڭ ئۇلاشقانلار: «نېمە ئۈچۈن پېرىـ نىڭ مەقسەتلىك يولىغا بالدۇرراق ئەگەشمىگەن بولغىيتتىم؟ پېرىمنىڭ ئالىي، يۈلتۈزلىرىنىڭ يورۇقىدىن بەھرىمەن ئالمىغان بولغىيتتىم؟ پېرىـ نىڭ نەسىھىتى، ئۆز ۋۇجۇدى شېرىپلىرىغا مۇيەسسەر بولماي، ئۇلۇغ نەزەرلىرىدىن يىراق بولغان بولغىيتتىم؟ قەنئت ـ قەندالەتلىك سۆزلـ رىنى نېمە ئۈچۈن ئىشتىپ تېتىمىغان بولغىيتتىم؟ سۆھبەتلىرىنى پاتراق تاپمىغانلىقىم ئۈچۈن ئاخىرەتلىك ئىشىم تەس بولماسمۇ؟...» دەيدىغان ئىدى... پېرىمىزنىڭ ھەر بىر سۆزلىرى قۇرئاننىڭ ئايىتىنى يازغان تۇمارغا ئوخشايتتى. پېرىمىزنىڭ سۆھبىتىدە بىردەم ئولتۇرغان ئادەم، جامالىنىڭ باغچىلىرىدىن ھۇزۇر ئالغان ئادەم كېچە ـ كۈندۈز ھاپىزغا ئوخشاش يىغا ـ زار بىلەن ئۆيقۇسى كەلمەيتتى. ۋايدەرىخ نېمە ئۈچۈن بالدۇرراق ئەگەشمىگەن بولغىيتتىم، ئۆمرۈمنى سەرگەردانچىـ لىقتا ئۆتكۈزۈپتىكەنمەن. مۇخلىس ـ ئاشىقلارنىڭ گۈناھىنى دەريادا ئەخلەتنى شامال بىر تەرەپكە سىلكىپ قويغاندەك ئىبادەت قىلسۇر ـ قىلمىسۇن، ئۇنىڭ گۈناھىنى بىر تەرەپكە ئىتتىرىۋېتىدۇ. مانا بۇ پېرىـ مىزنىڭ مۇرتلىرى ـــ دۇنيانى دوست تۇتمايدىغان، ئىززەت ـ ئابرۇيـ نى دوست تۇتمايدىغان، قورسىقىنى تويغۇزىمەن دەپ تىجارەت قىلـ مايدىغان، ئۆز قولى بىلەن ئۆزىنى ھالاكەتكە تاشلايدىغان ئادەملەر ئەـ مەسمۇ؟ خۇدانىڭ بالا ـ قازاسىغا كۆكرەك كېرىپ تۇرىدىغان، دۇنيـا نىڭ پايدىسىدىن كۆرە زىيىنىنى ياخشى كۆرىدىغان، خەلقلەرنى ماختـ ىغاندىن كۆرە تىللىسا ياخشى ئاڭلىنىدىغان ھەر قانداق ئادەمگە مۇـ شۇنداق سۆھبەتلەر مەۋجۇت بولسا، ئەلۋەتتە ئاخىرەتتە دوزاخ ئوتى كۆيدۈرەلمەيدۇ ـ دە، ھەر قانداق دىلغا مۇشۇنداق ئادەتلەرنى ئادەت قىلسا، دىلىدىن دۇنيانىڭ مېھىر ـ مۇھەببىتىنى كۆچۈرۈۋەتسە، ئۇ چاغدا يالغۇز خۇدانىڭ مۇھەببىتى دىلدا قالىدۇ. لاچىن يوق يەردە

كەپتەر ئوڭچە ياش غاندەك، ھەر كىشىنىڭ كۆڭلىدە دۇنيانىڭ مۇھەببەتتى — راھەت كۆرۈش، ياخشى كۈن كەچۈرۈش بولىدىكەن، ئەلۋەتتە ئىشقىنىڭ كۈچلۈك شامىلى دىلدىكى مۇھەببەتنى ئۇچۇرۇپ كېتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن پەرىمزىنىڭ بەزى مۇرتلىرى ئىچىدە نەشە چېكىدىغان، بەزى كەيپىلەرنى قىلىدىغانلار بار ئىدى. پەرىمز ئۇلارنى يامان كۆر ەيتتى. بېشارەتكى، ئادەم مەست بولغان چاغدا ئەرارى ئىلاھتىن بىخەۋەر بولىدۇ. ھەر كىچە بىزار بولۇپ ئىشقىنىڭ شەرىتانىدىن يول ئالىدۇ، ۋايدەرىخ بۇ پەلەك غەددار، بۇ دۇنيا ئويۇنچىلارنىڭ ئويۇنىغا ئوخشايدۇ. بىزنى دۇنياغا ئاشىق قىلدى، بىزنى خوتۇنغا ئاشىق قىلدى. بەندىلەر ئاشۇنىڭ بىلەن بىر - بىرلىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ خۇدانىڭ مۇھەببىتىدىن قېپقالىدۇ ئەمەسمۇ؟... پەرىمز بولسا ئەھلىي يېقىنلارنىڭ ھۆججىتىدۇر. سوپى، ئىشان بار ئەلدە يارانلار سامادا بولاتتى. پەرىمز ئەھلى سامالارنى جان - دىلى بىلەن دوست تۇتاتتى.

(2) ئافاق خوجا ۋە ئەمر - مەرۇپلىرىدىن كەلىمىلەر:

ئەسكەرتىش: بۇ كەلىمىلەر «تەزكىرەئى ھىدايەت» تە بايان قىلىنغان ئەينى ھالىتىدىن ئۇزمە قىلىنىپ كۆچۈرۈلدى. پەقەت ھازىر ئۇچۈن زۆرۈر بولغان ئىزاھاتلارنىلا قىستۇرۇپ قويدۇم.

* ھەزرىتى ھىدايىتۇللا پەرىمز مۇنداق دېگەن: «ئەششەيخۇببىقاۋ مېمى كەننە بىيوپى ئۇممەتەھۇ» مەنىسى: پىر دېگەن پەيغەمبەرگە ئوخشاش. مۇرت - پەيغەمبەرنىڭ ئۇممىتىگە ئوخشاش. پەيغەمبەرگە ئاللاھتىن قانداق ۋەھىي كەلگەن بولسا، ئەۋلىياغىمۇ شۇنداق ۋەھىي كېلىدۇ.

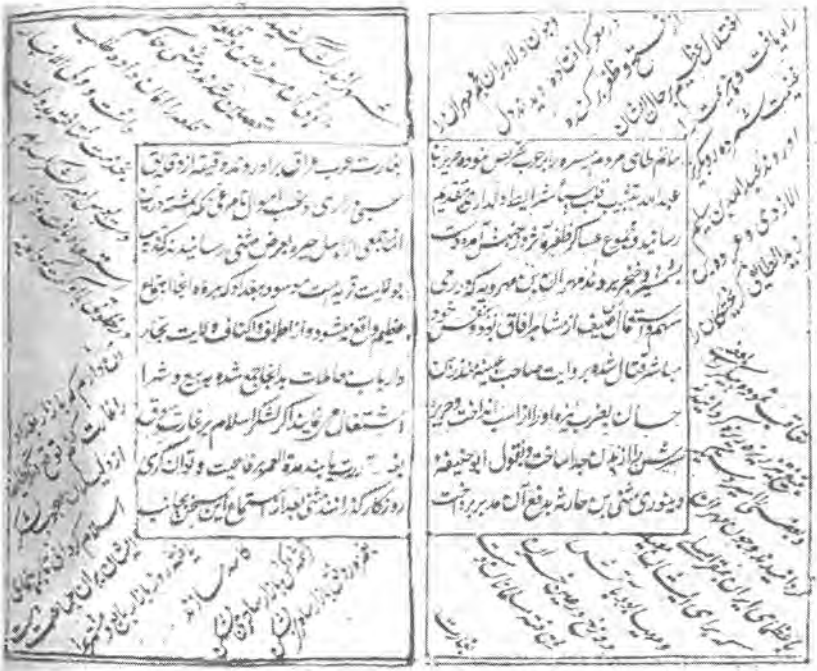
* ھەزرىتى ئۇلۇغ پەرىمز مۇنداق دېگەن: ھەزرىتى پەخرىددىن ئىراقى دېگەن كىشى ئۆزىنىڭ نەزملىرىدىن بىرىدە شۇنداق يېزىپتۇ: «مەن ئادەمراتنىڭ دەرىجىسىنىڭ سۇرىتىدە تۇرۇپ، ھەممىدىن ئۈستۈن بولۇپ، دىلىمنىڭ ئەينىكىدە قارىسام جىمى جاھاننى يارانىنى دىلىمنىڭ ئەينىكىدە كۆردۇم...» راست، مەسىلەن، ئاسمانىدىكى كۈن زېمىنغا

يورۇقلۇق چۈشمەكلىك بىلەن زېمىندىكى كائىنات، تېرىلغۇلار، دەرەخلەر، جىمادەتلەرنىڭ (جىسمانىي بارلىقنىڭ ــ ئا) ھەممىسىنى ئۆسۈرىدىكەن. ئەمما، پىرلارنىڭ جەزەبى تەجەللىياتى (غايىبنى بىلىش قۇدرىتى ــ ئا) ئەرۋاھى قۇددۇسنى كۆرسىتىپ، ئىنس ـ جىنلارنىڭ سىرى ئەسرايىنى بىلدۈرۈپ، پەيكىرى بەھرى مۇرتتىن ئۆتكۈزۈپ بېشىنى ئەرشتە تەھتى ساراغىچە تاماشا قىلدۇرۇپ (بېشى ئاسمانىنىڭ تەكتىگە، ئايىغى يەرنىڭ تەكتىگە يەتكۈچە سایاھەت، تاماشا قىلدۇرۇپ دېمەكچى ــ ئا) خۇدانىڭ ئاپتىپىنىڭ نۇرى بىلەن مۇنەۋۋەر قىلىدىكەن...

* ھەزرىتى ئۇلۇغ پىرىمىز مۇنداق دېگەن: ئەۋلىيا ئۈچۈن شاراب بولۇش لازىم. شاراب ئىچكەندىن كېيىن مەست بولۇش كېرەك. مەست بولغاندىن كېيىن سەكرەش كېرەك. جەرە ـ سۆھبەت قىلغاندىن كېيىن تەلەپ قىلىش كېرەك. تەلەپ قىلغان ئادەم ئەلۋەتتە تاپىدۇ. خۇدانى تاپقان ئادەم بىلەن خۇدانىڭ ئارىلىقىدا نېمە پەرق بولىدۇ؟

* ھەزرىتى ئۇلۇغ پىرىمىز مۇنداق دېگەن: مېنىڭ مۇرتلىرىمنىڭ قەبرىستانلىقىغا بېرىپ ھەممە ئۆلۈكنى تىرىل دېسەم ھازىر تىرىلىدۇ، ئەمما خۇدانىڭ ئادىتۇللا (خۇدانىڭ كارامەت ئادىتىگە ــ ئا) سىغا توغرا كەلمەيدۇ...

* پىرىمىز مۇنداق دېگەن: ھەر قانداق ئادەم نەغمە ـ ناۋا، ئويۇن ـ كۈلكە بىلەن بولسا، ئۇ ئادەملەرنىڭ دىلىدا خۇدانىڭ ئىشقى توختايدۇ، گويا كۆيۈۋاتقان ئوتقا سۇ چاچسا ئۆچۈپ قالغاندەك. ھەر قانداق ئادەم ئۆمرىنى راھەت بىلەن ئۆتكۈزسە ئاخىرەتنىڭ راھىتىدىن بىنىسىپ بولىدۇ. ئۆمرۈگىنى مۇشەقەتنىڭ كېمىسى بىلەن شۇبھىسىز ھالدا، بەرھەق ئاچ ـ ئاجىزلىق دەرياسىغا غەرق قىلمۇەتمىسەك خۇداغا يېتىشەمەن دېگىنىڭ بىكار. ھەر قانداق كىشى ئۆيىدىن، بالا ـ چاقىسىدىن، دۇنيانىڭ راھىتىدىن دىلىنى ئۈزۈپ، يىغلاپ يۇرىكىنى كاۋاپ قىلىپ ئۆتسە، ئاخىرەتتە راھەت ـ پاراغەتتە بولىدۇ...

«ئافاق خوجىنىڭ ئەمر ـ مەرۇپلىرى»نىڭ پارسچە نۇسخىسى

* پاسىبان پىرىمز مۇنداق دېگەن: ساما قىلىۋاتقان چاغدا خۇدا بەندىلىرىنى چاقىرىدۇ. يەنى: ئەي بەندىلىرىم، سىلەرنىڭ قىلغان ھەـ رىكەتلىرىدىلار بىزنىڭ دەرگاھىمىزدا قوبۇلىيەتكە ئۆتتى. سىلەر ھايات تۇرۇپ ئۆلدۇڭلار، يەنى ئۆلۈمنى ياد ئەتتىڭلار، دەيدۇ. ھەزرىتى خوجا بۇزرۇك مۇنداق دېگەن: «ھەر مۇرتكى پۇتىنى بائىزىتنىڭ بېشىغا قىلـ سا، مەن ئۇنداق مۇرتتىن بىزارمەن.» مۇرتلار سورىدى: ئۇ نېمە دې. گەن گەپ؟ بائىزىت دېگەن نەقىشۋەن سۇلۇكىدىكى ئادەم. بىزگە مۇرت بولغان كىشىلەر بىزنىڭ يولىمىزدا مېڭىشى كېرەك. نەقشۋەندى سۇلۇكىدىكى ئادەملەر جەزىيات قىلىدۇ. جەزىيات بىزنىڭ ئۇسۇلىمىز، ھەقتىن كەلگەن ئۇسۇلدۇر. بىر ئادەم سوئال قىپتۇ: بائىزىت ئۇلۇغمۇ ياكى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئۇلۇغمۇ؟ پىرىمز: بائىزىت ھەر قانچە ئۇلۇغ بولسىمۇ خۇدادىن ئىزىنسىز جەننەتكە كىرەلمەيدۇ. مۇھەممەد ئەـ لەيھىسسالام مۇنداق دېگەن: «ئەي پەرۋەردىگارىم، بىز ساڭا ئىبادەت

قىلمىساق، سەن بىرنى تونۇمايسەن. سېنىڭ بەندىلىرىڭنى تونۇشۇڭ بەندىلىرىڭ ساڭا ئىبادەت قىلىش بىلەن بولىدۇ.»

* ھەزرىتى ئۇلۇغ ھىدايىتۇللا زات مۇنداق دەپ ئېيتقان... ھەر قانداق ئادەم جەڭ قىلسا، ئاۋۋال ئۆز نەپسى بىلەن جەڭ قىلسۇن. بۇ نېمىدېگەن گەپ؟ بىر ئادەم بىر يىلغىچە سوغۇق سۇ بىلەن قۇرۇق نان يېسە، پىشقان ئاش، قاينىغان سۇ تەلەپ قىلمىسا ــ ئۇ ئادەم ھەقنى ئىزدەيمەن دەيدىكەن، مۇشۇنداق رىيازەتكە سەۋر قىلالمىسا ھەقتىن بۇ-نى ئالالمايدۇ. قۇرۇق ھەممىتىڭنى ئاللاھنىڭ، ئەرشنىڭ كونگۇرىسىغا (نەۋئىيەگە ــ ئا) قاراپ چىقىدىغان شوتا ئىزدەشكە قاراتما. شەيخ جۇ-نەيد باغدادى[1] دېگەن كىشى قىرىق يىللىق ئۆمرىدە سوغۇق سۇ بىلەن ئارپا ــ تېرىقنىڭ نېنىنى يەپ، قورسقىنى گوللاپ، باشقا بىر نەرسە يېمەي ئۆتكەنىكەن. جۇنەيد باغدادى شۇنداق دەپتۇ: «ھەر قانداق بەندە جەننىي قىينىسا روھى بېرىپ ئاللاھقا ناله قىلىدۇ. ئاللاھ ئۇ بەن-دىنىڭ تەلىپىنى بېرىدۇ. سوپىلىقنىڭ ئۇسۇلى شۇ. ئاشۇ ئىشنى قىل-مىسا، ئۇ كىشى سوپى بولالمايدۇ. زىنھار مۇشۇ يولنى تەرك ئېتىپ قە-لەندەرچىلىك يولىنى تاشلىما...»

* پىرىمىز ئۆتمۇشتىن سۆزلەپ مۇنداق دېگەن: خالايىقلار ياخ-شى يەپ، ياخشى ئىچىپ نەپسىنى سەمرىتكەنلىكى ئۈچۈن ئاللاھتائالا موڭغۇللارنى خۇدانىڭ بەندىلىرى ئۈستىگە مۇسەللەت قىلدى. ھىلا-كۇخان دۇنيادىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئۈستىگە مۇسەللەت بولۇپ ئازغە-نىسى 12 يىل خالايىقلارنى ئۆلتۈرۈپ خانۇەيران قىلىپ كۆرگەن راھەتلىرىنى بۇرۇنلىرىدىن چىقاردى... نەجمىددىن كۇبرا دېگەننىڭ زامانىسىدا (نەجمىددىن كۇبرا ھازىرقى تۈركمەنىستانىنىڭ ئۈرگەنچ شەھىرىدە ئۆتكەن بىر چوڭ سىياسىي ئىشان ــ ئا) ھىلاكۇخان ئەس-كەر باشلاپ كېلىپ نەجمىددىن كۇبرا باشلىق يەتمىش مىڭ كىشىنى

① «قاباھەتلىك ئەقىدىنىڭ پىرى ئاپاق خوجا» دېگەن بۇ تېمىنىڭ ئوخشىمىغان جايلىرىدا نامى ئاتالـ-غان پەرىددىن ئەتتار، سۇلتان باغدات، پەخرىددىن ئىراقى، خوجا بۇرۇك، جۇنەيد باغدادىلار ئەرەب، پارسلاردىن چىققان، تارىختا ئۆتكەن مەشھۇر سوپىزم تەلىماتچىلىرىدۇر.

قەتل قىلۇەتتى. سەۋەب نېمە؟ بۇلار ياخشى يەپ، ياخشى ئىچىپ يۈرۈپ بولغانلىقتىن بولغان ئاقىۋەتتۇر. قەدىمكى زامانلارنىڭ بىرىدە ھەزرىتى نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ قەۋمى سەرگەشتىلىك (بۇيۇنتاۋلىق، سەۋەنلىك ــ ئا) قىلىشىپ چوڭ يەپ، چوڭ ئىچىپ، بىپەرۋا بولغانلىقىدىن خۇدا ئۇلارنى سۇغا باستۇرۇۋەتتى ئەمەسمۇ؟ پەيغەمبىرىمىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام شۇنداق دېگەن: «مېنىڭ ساھابىلىرىم نۇھ پەيغەمبەرنىڭ كېمىسىگە ئوخشايدۇ، ھەر قانداق كىشى مېنىڭ ساھابىلىرىمگە ئەگەشسە ئامان قالىدۇ. ھەر كىم مېنىڭ ساھابىلىرىمگە قارشى تۇرسا ئۇنداقلار ھالاك بولىدۇ...»

* ئۇلۇغ پېرىمىز مۇنداق دېگەن: مېنىڭ زامانەم دۇنيادىكى زامانلارنىڭ ئەڭ ياخشىسى. دۇنيادىكى بارلىق ئەسھابىلەردىن مېنىڭ ئەسھابىلىرىم ياخشى. ھەزرىتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئۆزىنىڭ ئەسھابىلىرىگە شۇنداق دېگەن: «مېنىڭ ئەسھابىلىرىم يۇلتۇزغا ئوخشايدۇ. يۇلتۇزمۇ ئېزىپ قالغان ئادەمگە يول كۆرسىتەتتى...» مېنىڭ مۇرتلىرىم مېنى ئەگەشكۈچىلەر ــ خۇدا تەرەپتىن يول تاپقۇچىلار. مېنى ئىنكار قىلغۇچىلار، ماڭا ئەگەشمىگەنلەر مۇنكىر مۇناپىقلاردۇر...

*　　*　　*

يۇقىرىدا ئافاق خوجىنىڭ ئەمر ـ مەرۇپلىرىدىن بىر قىسىم ئۇزمە (ئۇزۇندىن لەرنى كۆرسىتىپ ئۆتتۇم. ئەمدى مەن ئاز ئۇچرايدىغان بۇ «ئەۋلىيا زات» توغرىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن بەزىبىر سىرلىق، قاباھەت يازما ئەپسانىلەرنى تۆۋەندىكى ماۋزۇ ئاستىدا كۆرسىتىپ ئۆتمەكچى.

(3) ئافاق خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەسىل ـ ئەسەبلىرىنىڭ ئاتالمىش «دىنىي كارامەت»لىرى ھەققىدە تارقىلىپ يۈرگەن يازما ئەپسانىلەردىن ئۈزمىلەر:

تۆۋەندىكى قاباھەت يازما ئەپسانىلەردىن ئۈزمىلەرنى قەلەمگە ئېلىشتا پاك مۇسۇلمانچىلىق ۋۇجۇدىمىز، تىلىمىز، دىلىمىز بىلەن ھەزرىتى

مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ مۇنۇ تەلىمىنى يەنى « ـ پىنىڭ ئەڭ ئەۋزىلى تۆت سۆزدۇر : سۇبھانەللاھى (ئاللاھنى ئۇلۇغلايمەن)، ئەلھەمدۇلىللاھى (جىمى مەدھىيە ئاللاھقا مەنسۇپ)، لائىلاھە ئىللەللاھۇ (بىر ئاللاھتىن باشقا ھېچ مەبۇت يوق)، ئاللاھۇ ئەكبەر (ئاللاھ ھەممىدىن ئۇلۇغدۇر)» («سەھىھۇلبۇخارى جەۋھەرلىرى ۋەقەستەلانى شەرھى» 331 ـ بەتـ تىن) دېگەن تەلىمىنى ئۆزىمىزنىڭ چۈشەنچە مەنبەسى قىلىپ تۇرۇپ ھەم «قۇرئان كەرىم» نىڭ «مەخلۇقاتنىڭ شەررىدىن (غەپلەتتە، ئاز-غۇنلۇقتا، غاپىلىقتا قېلىشتىن ـــ ئا)، قاراڭغۇلۇقى بىلەن كىرگەن كېـ چىنىڭ شەررىدىن، تۈگۈنلەرگە دەم الغۇچى سېھىرگەرلەرنىڭ شەرىـ دىن، ھەسەتخورنىڭ ھەسەت قىلغان چاغدىكى شەررىدىن، سۇبھىنىڭ پەرۋەردىگارى ئاللاھقا سېغىنىپ پاناھ تىلەيمەن دېگىن» («قۇرئان كەـ رىم» 5 ـ ئايەت، سۈرە «فەلەق»تىن) دېگەن تەلىمىنى نەزەردە تۇتۇپ قەلەم تەۋرىتىمىز.

يازما ئەپسانىلەردىن ئۆزمىلەر:

* «مېنىڭ مۇرتلىرىمنىڭ قەبرىستانلىقىغا بېرىپ ھەممە ئۆلۈكنى تىرىل دېسەم ھازىر تىرىلىدۇ، ئەما خۇدانىڭ ئادىتىگە (خۇدانىڭ كارامىتى، ئادىتىگە ـــ ئا) سىغا توغرا كەلمەيدۇ. ھەر قانداق ئادەم ئۆـ يىدىن، بالا ـ چاقىسىدىن، دۇنيانىڭ راھىتىدىن دىلىنى ئۈزۈپ، يىغلاپ يۇرەكنى پارە قىلسا خۇدانى تاپىدۇ. خۇدانى تاپقان ئادەم بىلەن خۇدا-نىڭ ئارىلىقىدا نېمە پەرق بولىدۇ؟ مېنىڭ مۇرتلىرىم، ماڭا ئەگەشكۇـ چىلەر خۇدا تەرەپتىن يول تاپقۇچىلاردۇر. ماڭا ئەگەشمىگەنلەر مۇنكىر (بەرھەق) مۇناپىقلاردۇر (كاپىردۇر دېمەكچى ـــ ئا). ساما قىلىۋاتقان چاغدا خۇدا بەندىلىرىنى چاقىرىدۇ. يەنى ئەي بەندىلىرىم، سىلەرنىڭ قىلغان ھەربىكەتلىرىڭلار بىزنىڭ دەرگاھىمىزدا قوبۇلىيەتكە ئۆـ ـ. سـ لەر ھايات تۇرۇپ ئۆلدۈڭلار، ئۆلۈمنى ياد ئەتتىڭلار.»

(«ئافاق خوجىنىڭ ئەمىر ـ مەرۋىلىرىدىن كەلىمىلەر» دىن)

* * *

ئافاق خوجىنىڭ «ئۇلۇغ كارامەتكار» لىقى ھەققىدە بەزىبىر ئافاق خوجاپەرەس سوپى - دەرۋىش مۇئەللىپلەر مۇنداق يېزىشىدۇ:

* «ما ھەزرەت[1] ھىدايىتۇللاغا بىر جۈپ كۈمۈش لوڭقا ۋە باشقا قىممەت ، ۋۇغاتلارنى تەقدىم قىلىپ دۇئا تەلەپ قىلغاندا، ھىدايىتۇللا ئۇنىڭغا ئۆيلۈك - ئوچاقلىق، بالىلىق بولۇشقا دۇئا بەرگەن. دەرۋەقە ما ھەزرەت ئۆيلەنگەن، بالىلىق بولغان. بالىغا «ئەيدۇلھەلىم» دەپ ئات قويغان. بۇنىڭ مەنىسى، دۇئا-ن تۆرەلگەن بالا، دېگەنلىكتۇر».

(«خۇاس «خاس» مەزھىپىنىڭ تەزكىرىسى»دىن)

* ... «مەشھۇر ئالىم ئۇبۇھەبىس كىبىرنىڭ ئوغلى جالالىددىن بەلخلىق شاگىرتى شەيخ شاھابىددىن بىلەن ئۆزىنى يوشۇرۇپ قېچىشىنىڭ مەسلىھەتىنى قىلىپ ئاقتۇەت كىتىك شەھىرىگە (كىتىك ــ تەكلىماكاندىكى قەدىمكى شەھەرلەرنىڭ بىرى ــ ئا) كېتىشنى كۆپرەك ياقتۇردى. ئۇ يەرگە كەلدى... بىر كۈنى مۇلاھىزە قىلىپ كېتىكتىكى ئادەملەرنىڭ قايسى دىن، قايسى مەزھەب، قايسى مىللەت ئىكەنلىكىنى بىلمەكچى بولدى. بۇلارنى مۇسۇلمانمىكىن دېسە، ناماز ئوقۇتمەيدۇ، روزا تۇتمايدۇ، خەير - ئېھسان قىلمايدۇ، كاپىر (مۇسۇلمان ئەمەس)مىكىن دېسە ئىمان ئېيتىدۇ، مۇسۇلمانچە كىيىنىدۇ... ئۇلار سوردى: سىلەر قايسى مەزھەب، قايسى دىن، قايسى مىللەت؟ كىتىك شاھى زۇھر شاھ: ئالىملىرىمىز يوق، مەزھەب، مىللەت دېگەننى بىلمەيمىز، دېدى. جالالىددىن ئەۋلىيا... بۇلارنى مۇسۇلمانچىلىق قائىدىلىرىگە دالالەت قىلايلى، بىزمۇ بۇ يەردە جايدار، ۋەتەندار بولۇپ تۇرايلى دەپ ئويلاشتى. پادىشاھنىڭ ئوردىسىغا باردى. پادىشاھ ئوردىسىدا ئەڭ زور بەستىلىك گەبرىلەر تۇراتتى. بۇ گەبرىلەر (گەۋدە دېمەكچى ــ ئا) كۆرۈپ بۇ زاتلار ئەندىشە قىلىپ ئايەت ۋە دۇئالارنى ئوقۇپ ئۆزلىرىگە

---

① خۇيزۇلار ئارىسىدىكى ئافاق خوجا پەيدا قىلغان «خۇاس» مەزھىپىنىڭ داھىيسى ما ئىۋەن دېگەن كىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

دەم سېلىشتى، شۇئان بىر شىر پەيدا بولدى. شىرنىڭ ئۇچىسىغا بىر يوغان يىلان ئارتىلىق ئىدى. خۇدانىڭ تەقدىرى — ئەمرى بىلەن شىر خوجا جالالىددىننىڭ ئالدىغا كېلىپ تۇردى. جالالىددىن شىرغا مىندى، يىلاننى قولىغا ئالدى، پادىشاھقا سالام قىلدى ۋە مېنىڭ سالا-مىم: مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام... نىڭ يولىنى تۇتقان «نەقىشۇەندى» تەرىقىتىگە كىرگەن كىشىلەرگە بولسۇن، دېدى. پادىشاھ: «نېمىشقا كەلدىڭىز؟» دېدى. جالالىددىن: دىندىن ئازغانلار بولسا، توغرا يولغا سالغايمىز، دېدى ھەم ئەي پادىشاھ، بۇ ئىشقا جاۋابىڭىز نېمە؟ دەپ سورىدى. پادىشاھ شەيتانىنىڭ ۋەسۋەسىسى بىلەن ئاتا ـ باباڭنىڭ يو-لىدىن قايتما، بولمىسا ئىززەت ـ ئابرۇيىڭدىن ئاجرايسەن دېگەن گەپ بار... سىلەردىن ئىلگىرىمۇ بىر مۇنچە مۇساپىرلار كېلىپ كەتتى. ئۇلارمۇ دىنىمىزغا قەست قىلمىدى... مەقسىتىگلار پۇل بولسا، توپىلاپ ئەتلەسلەر، قاچىلاپ ئالتۇنلار بېرەيلى، كېتىگلار، دېدى. جالالىددىن قوبۇل قىلمىدى ھەم مۇسۇلمان بولۇڭلار، دېدى. پادىشاھ غەزەپلەندى: بۇلارنى ئالدىمدىن يىراق قىلىڭلار، دەپ بۇيرۇق قىلدى. لېكىن بىرەر كىشىمۇ جالالىددىننى يىراق قىلىشقا جۇرئەت قىلالمىدى. پادىشاھ گې-پىدىن يانمىدى. گەبرىلەر كۇلۇشتى، مەسخىرە قىلىپ... ئۇلار نامازغا تۇرغاندا بېشىغا توپا چاچتى. نەتىجە ئاخىر تەقسىرەت كېتىپ، توپا چاچقان قوللىرى قۇرۇپ كەتتى، كۆزلىرى كور بولدى. جالالىددىن ئۇلارغا: ئەگەر سىلەر دەۋىتىمىزگە كىرسەڭلار دۇئا قىلايلى، قو-لۇڭلارنى كۆتۈرۈڭلار، كۆزۈڭلار ئېچىلسۇن، قولۇڭلار تۇزەلسۇن دې-دى. گەبرىلەر: سىز دېگەننى دېمەيمىز دېدى. جالالىددىننى تۇتۇپ باغلاشقا باشلىدى. جالالىددىن خۇداغا دۇئا قىلدى. قاتتىق بىر ئاۋاز كەلدى. ھېلىقى شىر پەيدا بولدى. گەبرىلەرنى پارە ـ پارە قىلىپ يىر-تىپ تاشلىدى. غايىب بولدى. جالالىددىن: مەن دۇئا قىلاي، بۇ بەد-بەختلەر ماكانلىرى ھالاك بولسۇن دەپ دۇئاغا قوا كۆتۈردى. ئاسما-نىدىن قۇم يېغىشقا باشلىدى. چوڭقۇر يەرلەر تۇزلىنىپ تۇركستان

يۇرتلىرىنىڭ بېشى كۆرۈنۈپ قالدى. ئەرۋاھلاردىن بېشارەت تېپىپ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام، چاھاريار، سەئىد بۇرھانىددىن قىلىچ، ئەبۇ ھەبىس بۇخارى قاتارلىق يەتتە كىشى پەيدا بولدى. پەيغەمبىرىم بۇلارغا: «ئەي باللىرىم، سىلەرگە رەھمەت، ئەگەر سىلەر كېلىپ بۇ گەبرە لەرگە زەربە بەرمىسەڭلار ئۇلار قەشقەر بىلەن ماۋارەئۇننەھرنى بېسۋېلىپ ئۆز مەزھەپلىرىگە كىرگۈزۈشنى قەست قىلىشقانىدى...» دېدىلەر.

(«جالالىددىن بۇخارى، تۇغلۇق تۆمۈرخان، خوجا مۇھەممەد شەيخ پىر ۋە ئابدۇرەشىدخانلار توغرىسىدا تارىخىي قىسسە» دىن مەزمۇنەن قىسقارتىپ ئېلىندى)

*　　*　　*

* «شاھ تالىپنىڭ كېلىپ ھەپتە مۇھەممەدان مازىرىنى ئاشكارا قىلغىنىنى مىرزا ئابابەكرى ئاڭلىدى. كىشى ئەۋەتىپ شاھ تالىپنى سەناپ كۆرمەكچى بولدى. بىر مۇشۇكنى ئۆلتۈرۈپ تاماق قىلىپ شاھ تالىپنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى... شاھ تالىپ كارامەت كۆرۈپ بۇ ئەھۋالنى بىلىپ قالدى... بىر دۇئا قىلىپ مۇشۇكنى تىرىلدۈردى. شاھ تالىپ بۇ يەردىن ناز قىلىپ كېتىپ قالدى. يۇرت (شاھناز) (شاھ تالىپ ناز قىلىپ كەتكەن يەر ــ ئا) دەپ ئاتىلىدىغان بولدى...» (شاناز يېڭسار ناھىيەسىنىڭ يەكەن تەرەپتىكى يېزىلىرىدىن بىرى ــ ئا)

(«زىيائۇلقۇلۇپ چىلتەننىڭ تەزكىرىسى ۋە مىرزا ئابابەكرى قىسسەسى» دىن ئېلىندى)

*　　*　　*

* «... ھەزرىتى پىرى ئافاق ۋەلىيۇللانىڭ قەدەملىرى يەتكەن يەردىن تاڭلا مەھشەرگىچە بەرىكەت كەتمەيتتىلەر. باسقان قەدىمىدىن بويلۇق ئارتۇچ (ئىسرىق سالىدىغان ئارچا دەرىخى)ئۇنۇپ چىقاتتى.

مىنگەن ئاتلىرى 100 ياشتىن ھالقيتتى. تۆتۇپ قويغان ياغىچى چىنار بولۇپ كۆكلەيتتى. قولىنى شىلتىغان تەرەپتە يورۇقلۇق پەيدا بولاتتى. غەزەپ قىلغاندا يەر ـ زېمىن تەۋرەپ كېتەتتى. خوجام (ئافاق خوجا ـــ ئا) دۇئايى بەنت قىلىۋەتكەنلەر «تەلۇە»[1]، «كاسكى»[2] بولۇپ كېتەتتى... قاۋغان ئىتلار بولسا گاچا، قوتۇر بولۇپ قالاتتى... بىر دۇئا قىلىپ «ئىسھاقىيە» مۇرتەدلىرىنى گاچا، گاس، گال[3]، ئىت[4] قاچىر ھايۋان[5] قىلىۋېتەتتى...»

* «خوجام دەرگاھىغا كېلىپ مۇرت بولغۇچىلارنىڭ ھەر قانچە ئېغىر گۇناھلىرى بولسىمۇ، گۇناھىدىن ساقىت بولىدۇ. ئىنسان سۈلۈككە كىرسە ئورنى بارغانسېرى تاشىدۇ، ئاللاھنىڭ زاتىغا ئۇ، شىدۇ، ئەبەدىيلىشىدۇ. مۇشۇ يول بىلەنلا خۇدانىڭ يېقىنلىشىش مۇمكىن. خوجام (ھىدايىتۇللا خوجا ـــ ئا) ئاللاھنىڭ ئەمرى بىلەن مۇسىلمانلارگە پىر ـ ئۇستاز بولۇش ئۈچۈن كەلگەن ئەۋلىيادۇر... پەيغەمبەر بىلەن ئوخشاشتۇر...»

* «... قاچانكى بەندىلەر ناپسانىتلىك، غاپىللىق قىلىشىپ ئۇلۇغ ئەۋلىيا ـ ئەنبىيالارنى ئۇنتۇپ بەخىرامان، بەدمەزھەپ بولۇپ كېتىشىدىكەن، ئاللاھ ۋە ئەۋلىيالارنىڭ جازاسى (دۇئايى قارغىشلىرى)غا دۇچار بولىدۇ. يەر ـ زېمىن تەۋرەش[6]، ئوت ئۆچۈرۈش، بوران قوزغىلىش، قاغجىراش، گىياھ كۆكلىمەسلىك، يەر يۈزىدىن بەرىكەت، ئىنساندىن شەپقەت كۆتۈرۈلۈپ كېتىش يۈز بېرىدۇ. نەچچە قەرنەلىك زېمىن، يەر

---

① «تەلۇە» ② «كاسكى» ③ «گال» ④ «ئىت» ⑤ «قاچىر ھايۋان» ئاتالغۇلىرىنى سوپى مۇئەللىپ شاھ نەزەر خارايىتى دېگەن كىشى ئافاق خوجىنىڭ قارغىشى «دۇئاسى» نى ئالغانلارغا ئاللاھ يەتكۈزگەن نۇقسان سۈپىتىدە شەرھلەيدۇ: «خوجام بىر قارىغا يەكەن سوپىلىرىنى «تەلۇە» (سارالاش ـ ئا)، «كاسكى» (ئادەم بولۇپ قالغان ئىت دېمەكچى ـــ ئا)، «گال» (پوقاق)، «ئىت» (ئىت بولۇپ كەتكەن ئادەم قىلىۋەتكەنمىش، دېمەكچى ـــ ئا)، خوتەن سوپىلىرىنى بولسا «قاچىر ھايۋان» (خچىر) قىلىۋېتىپ»تىمىش.

⑥ بۇ يەردە سوپى مۇئەللىپ ئافاق خوجا بىلەن ئۇنىڭ ئەجدادلىرى ئەجدادلىرىمىزنى قارغىۋەتكەنىدە نەچچە قەرنە ياكى نەچچە زامان يەر ـ زېمىن تەۋرەپ، ھەر خىل ئاپەتلەر كۆپىيىپ تۇرغانلىقىنى «ئون قېتىم زېمىن سىلكىنگەن»لىكى بىلەن «دەلىل» لەيدۇ: ئۇنىڭچە 1716 ـ يىلى يەتتە بال يەر تەۋرىگەن ئەلى رايونى، 1812 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى سەككىز بال يەر تەۋرىگەن تىلغا تەۋەلىرى، 1902 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى سەككىز بال يەر تەۋرىگەن ھارمىرقى ئانۇش تەۋەلىرى، 1906 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى سەككىز بال يەر تەۋرىگەن گۇما تەۋەلىرىدىكى «غاپىل»، «يىرتى ئۇنتۇغان» ئادەملەر خوجاملارنىڭ قارغىشلىرى بىلەن تۇگىشىپ كەتكەنمىش.

تەۋرەش ئەنە شۇنداق غەزەپناك ـ بەدنىيەت غاپىللارنىڭ پىرلارنى تاشلىغانلىقلىرىدىن بولغاندۇر...»

(«ئۇلۇغلارنىڭ نەپەس مۇبارەكلىرى»، «تەزكىرەئى پىرياران»، «بورقۇم ئەۋلىيا» دېگەن قوليازمىلاردىن)

2) ئافاق خوجىنىڭ قىسقىچە تارىخى توغرىسىدا

ئىشەنچلىك تارىخىي خاتىرىلەردىن بىلىشىمىزچە، ئافاق خوجىنىڭ ئەسلىي ئىسمى ھىدايىتۇللا خوجا بولۇپ، 1626 ـ يىلى قومۇلدا ئەسلىي پۇشتى ـــ ھىراتلىق خوجا ئەھمەد (مەخدۇم ئەزەم)نىڭ نەۋرىسى خوجا مۇھەممەد يۈسۈپ ئىشاندىن تۆرەلگەن. ئانىسى قەشقەر بەشكېرەملىك مىرسەئىد جىلىل قەشقەرى دېگەن كىشىنىڭ قىزى ـــ زۇلەيخا ئىسىملىك خاتۇندۇر. ئافاق خوجا قەشقەردە يېگىدىن دادىسىنىڭ ئىزىنى بېسىپ ئۆزىنى «ئىشقىيە» سۇلۇكىنىڭ «داھىيىسى» دەپ يۈرگەن چاغلاردا بۇ مەزلۇمەمۇ ئۆز ئىسمى ـ شەرىپىنى «زۇلەيخا بېگىم» دەپ قوللانغان. بۇ ئايال 1664 ـ يىلى قەشقەردە ئالەمدىن ئۆتكەن. ئافاق خوجىنىڭ دادىسى مۇھەممەد يۈسۈپ ئىشان بولسا 1644 ـ، 1645 ـ يىللىرى ئەتراپىدا قەشقەردە ئۆزبېكنىڭ نەۋرە ئەۋلادى خوجا ئابدۇللا ئىشان تەرىپىدىن ھوقۇق ئاداۋىتى تۈپەيلى قەستلەپ ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن. جەسىتى قەشقەر نۇرباغ يەنى ياغدۇ (ھازىرقى ھەزرەت يەنى ئافاق خوجا مازىرى) مازىرىغا دەپنە قىلىنغان.

ئافاق خوجا 1640 ـ يىلىدىن 1670 ـ يىللارغىچە قەشقەر، سىرىققۇل، يەكەنلەردە مەدرىسە، خانىقا بىلىملىرى ئۆگىنىش، مۇتالىئە قىلىش ۋە تىل بىلىش بىلەن مەشغۇل بولۇپ، خۇددى «تەزكىرەئى ھىدايەت» تە تەكىتلىگەندەك: «تاجىك، پارس، تۈرك تىللىرىدا يازىدىغان، تەلىم بېرەلەيدىغان مۇرەتتەپ بىلىم ئىگىسى...» بولۇپ يېتىشكەن. قومۇل، تۇرپان، قاراشەھەر، كۇچا، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، بۇخارا، سەمەرقەنت، ئەندىجان، پەرغانە، نەمەنگان، قوقان، قەشقەر، يەكەن، خوتەن، قاغىلىق، يېڭىسار، سىرىققول، ئىلى قاتارلىق جايلارنى كېزىپ بەزى جايلاردا

«ئىشقىيە» سۈلۈك تورلىرىنى شەكىللەندۈرگەن ياكى «تەزكىرەئى ھىدايەت» تە تەكتىلەنگەندەك: «30 مىڭدىن 100 مىڭچە...» مۇرت - ياران قوبۇل قىلغان. يۇقىرىقى جايلارنىڭ بەزىلىرىدە «ئىشقىيە» پىرلىرى خانىقالىرىنى چۆرىدىگەن خالايىقلا مازارلارنى تاۋاپ قىلىشنى تەرغىپ قىلغان. 1671 - يىلى 8 - ئايلاردا سەئىدىيە خانلىقىنىڭ شۇ چاغلاردىكى خانى ئىسمائىلخان ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن بۆلگۈنچىلىك، خۇنخورلۇق جىنايەتلىرى ئارتىلىپ، قەشقەرىيەدىن بىر قىسىم (4 — 5) شەرىكى بىلەن ھەيدەپ چىقىرىلغان. 1676 - يىلىغچە بەدەخشان، خۇراسان، كەشمىر، راجىدان، ۋاخان، پەرغانە، كاسان، ھىرات، تەبەت، ھازىرقى گەنسۇ، چىڭخەي، نىڭشيا قاتارلىق جايلاردا سۈرگۈن «خۇدايى مۇساپىر زات» بولۇپ يۈرۈپ، «ئىشقىيە تەرىقىتى» نى تارقىتىش، كېڭەيتىش، «خۇدايى ئىسلامنى جانلاندۇرۇش»، مۇرت ئېلىش، كۆپەيتىش، يېتەكلەش ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. ئافاق خوجىنىڭ گەنسۇ، چىڭخەي، نىڭشيا قاتارلىق جايلاردا مۇساپىر بولۇپ يۈرۈپ «دىن» تارقاتقانلىقى توغرىسىدا تارىخچى خۇيزۇ ئەدىب ما تۇڭ ئەپەندى تەرىپىدىن 1982 - يىلى يېزىلغان «مۇقتى مەزھىپى ۋە ھىدايىتوللا» دېگەن ئەسەردە مۇنداق يېزىلىدۇ: «كاشغىرنىڭ 11 - يىلى (1672 - يىلى) مۇھەممەدنىڭ 25 - ئەۋلادى خوجا ھىدايىتوللا ئىسىملىك دىن تارقاتقۇچى ئۇستاز ئوتتۇرا ئاسىيادىن چىقىپ شىنجاڭ ئارقىلىق چىڭخەينىڭ خۇاڭجۇڭ، فېڭخۇاڭشەن دېگەن يېرىگە كېلىپ دىن تارقاتقان... مۇھەممەدنىڭ 25 - ئەۋلاد نەۋرىسى — ھىدايىتوللا چىڭخەينىڭ شىنىڭ دېگەن يېرىدە ئىسلام دىنىنىڭ سوپىلىق تەلىماتىنى تارقىتىپ، شۇ جايدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ھۆرمىتى ۋە ھىمايىسىگە ئېرىشكەنىدى... ما شۇجىن شەنشىنىڭ شىكاڭ دېگەن يېرىدىن گەنسۇنىڭ خېجۇ دېگەن يېرىگە چاي سېتىش ئۈچۈن بارغاندا يۇل ئۈستىدە مۇھەممەدنىڭ 25 - ئەۋلاد نەۋرىسى ھەزرىتى ھىدايەت خوجىنىڭ خېخۇاڭ رايونىغا دىن تارقىتىش ئۈچۈن كېلىۋاتقانلىقىنى ئۇچراتقان...

ھدايەت چىگخەيدە دىن تارقىتىۋاتقان چاغدا ما شۇجىن خۇاگجۇگغا يېرىپ ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشكەن...»[1]

«قادىرىيە چوڭ گۈمبىزىنىڭ تەزكىرىسى» دە يەنە مۇنداق يېزىلغان: «كاگشىنىڭ 11 ـ يىلى مۇھەممەدنىڭ 25 ـ ئەۋلاد نەۋرىسى ھىدايىتۇللا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بۇخارا شەھىرىدىن شىزاڭ ئارقىلىق چىگخەينىڭ شىنىڭ شەھىرىگە كېلىپ دىن تارقاتقان. سالا شەھىردە (سالا شەھىرى ـــ چىگخەينىڭ شۇنخۇا رايونىدىكى سالا خەلقى تارىختا توپا'شىپ ئولتۇرغان كونا شەھەر ـــ ئا) ئالتە ئاي تۇرغان. خانىقا سالدۇرۇپ مەخسۇس دەرس ئۆتۈپ دىن تارقاتقان. سالالىقلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىگغا قايىل بولۇپ بەيئەت قىلغان. بىر نەچچە كىشى مىسىتىزم يولى (دىنىي تەسەۋۋۇرەت تۇيغۇسى ـــ ئا) ئارقىلىق ئاللاھقا يېقىنلىشىپ، ئۇقىرى مەرتىۋىلىك كىشىلەردىن بولۇپ قالغان. بەزىلىرى بەگ بولغان. ئالتە ئاي تۇرغاندىن كېيىن ئۇ (ھىدايىتۇللا ـــ ئا) بىر كىشىنى ئۆز ئورنىدا خەلىپە بولۇشقا تەينىلىگەن. ئۇ كىشىنىڭ ئىسمى «ۋېكايىتۇللا» ئاخۇن بولۇپ 'ىقمى ئالتۇنباش ئاخۇنۇم ئىدى»، «خۇفىيە مەزھىپىنىڭ تەزكىرىسى» دىمۇ: «شاڭ ئېرچى مەسچىتىنىڭ ئاخۇنى تاي بابا، خۇاس مەسچىتىدىكى ما لەيچىنىڭ ئاتىسى ما شۇئەن، چى ئەرتەي، چوڭ گۈمبەزدىكى چى جىگىيې ۋە لیۇ ھەزرەت قاتارلىق كىشىلەر ھىدايىتۇللادىن «شەرىئەت» ۋە «تەرىقەت» توغرىسىدىكى تەلىمنى قوبۇل قىلغان قايتىپ بارغاندىن كېيىن چېدىر تىكىپ دەرس ئۆتۈپ «خۇفىيە» مەزھىپىنىڭ قارىشىنى تارقاتقان.»

ئافاق خوجا 1677 ـ يىلى سىياسىي مەقسەتلەر بىلەن تىبەتنىڭ ھازىرقى لخاسا (لاسا ـــ ئا) شەھىرىگە بېرىپ «بۇددا لاگۇاڭ» ئىبادەتخانىسىدا دالاي لاما 5 ـ بىلەن باش ئۇرۇپ كۆرۈشۈپ سەئىدىيە خانلىقى خانلىرىدىن ئىسمائىلخان ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا

---

① بۇ ۋاقىت ھەر خىل مانېرىيالدا ھەر خىل يېزىلىۋاتىدۇ، داۋاملىق ئىزدىنىپ ئېنىقلاش، بىرلىككە كەلتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ.

یاردەم سوراپ، ئىلتىپاتقا ئېرىشكەن. 1677 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى 1679 ـ يىلىنىڭ باشىدا، شۇ ئىلتىپاتنىڭ تەسىرى بىلەن جۇڭغارلار (غالدان قۇنتەيجى) نىڭ ھەربىي كۈچلىرىنى باشلاپ كېلىپ ئىسمائىلخان، مۇھەممەتئىمىن خانلار ھاكىمىيەتلىرىنى تەلتۆكۈس يوقاتقان ھەم جۇڭغارلارغا بېقىندىغان قەشقەرىيە ئافاق خوجا «خان» لىقىنى قۇرغان. 1694 ـ يىلىغىچە 15 يىل «خان»لىق قىلىپ، شۇ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ئۆزبېكنىڭ 3 ـ ئەجداد تاغىسى خوجا ئىسھاق ۋەلى تەرىپدارلىرى ـــ «ئىسھاقىيە» كۈچلىرى تەرىپىدىن يەكەندىكى «ئوردا» سىدا 68 يېشىدا زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن. ئافاق خوجا ئۆلۈمىدىن كېيىن خوتۇن ـ بالىلىرى ھوقۇق تالىشىپ (ئۆزئارا قىرغىنچىلىق قىلىشىپ) 1697 ـ يىلىغا كەلگەندە ئافاق خوجا ۋە ئافاق خوجا ۋارىسلىرى نامىدىكى «ئىشقىيە» چىلەر «ئىسلام ھاكىمىيىتى» تەلتۆكۈس گۇمران بولغان.

ئافاق خوجىنىڭ تارىختىكى نام ـ ئىسىم سۈپەتلىرىنى بىز ھازىرغىچىلىك ھەر يەردە ھەر خىل ئاتاقلار بىلەن ئۇچرىتىپ كەلمەكتىمىز. بۇنىمۇ ئافاق خوجىنىڭ تارىخىدىن تۆكۈلۈپ كەلگەن غەلىتە تىقاپ، غەلىتە پەردازلار دېيىشكە توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن، ئافاق خوجا ھازىرقى گەنسۇ، چىڭخەي، نىڭشيا قاتارلىق جايلارغا ھىجرەت قىلىپ، ئۆزدىنىڭ «ئىشقىيە» تەرىقىتىنى خۇيزۇ مۇسۇلمانلار ئارىسىغا تارقاتماقچى، يايماقچى بولۇپ ھەرىكەتلەنگەندە ئۆزىنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ 25 ـ ئەۋلادى، «قۇتبىل ئەقتاب ۋەلىئۇللا» دەپ ئېلان قىلغان. ئۆزدىگە ئىخلاس قىلغان بىر قىسىم خۇيزۇ مۇرتلارغا ئۆزىنى «ھەزرەت ھىدايىتۇللا خوجا مەسئۇل» دەپ ئاتاشنى ئادەتلىنىشكە دەۋەت قىلغان ھەم ئۇلار ئارىسىدا ئۆزبېكنىڭ «نوقتى» سۈلۈكىنى پەيدا قىلغان.

بۇ يەردىكى «ھەزرەت»، «ھىدايەت»، «تۇللاھ»، «خوجا»، «مەسئۇل» دېگەن بەش دىنىي سۈپەت ئاتالغۇسى ـــ ئاساسەن تارىختا ھەزرىتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام قوللانغان ياكى شۇ زات شەرىپىگە

باشقا ساھابىلەر ئىشلەتكەن خاس ئاتالغۇلاردۇر. ئافاق خوجا بۇ ئاتالغۇنى ئۆزىنىڭ «مەزھەپ ئۇستازىمەن»، «ئەۋلىيا مەن» دېگەن قارىشىنى باشقىلارغا بېشارەت قىلىش نىيىتىدە گەۋدىلەندۈرۈپ چىققان.

ئۇنىڭ ئۆز ۋاقتىدا غەربىي تۈركىستان، ئۇيغۇر دىيارى، ئافغانىستان، كەشمىرلەردە قوللانغان نامىلرى: «ئەۋلىيا خوجام»، «سەئىد خوجام» (پەيغەمبەر ئەۋلادى خوجام ـ ئا)، «ئافاق خوجام»، «ھىدايىتۇللا خوجام» (ئاللاھ كۆرسەتكەن توغرا يولدىكى خوجام»، «ئىشان نۇرئاللاھ» (ئاللاھ نۇر ئاتا قىلغان خوجام ـــ ئا)، «ئىشان ئەلەيھى» (مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا خاس سۈپەت ـــ ئا)، «ئاللاھ خوجام»، «پېشۋاھى ھەزرەت»، «ھىدايىتۇللا بۇرھانەھۇ» (بۇرھان ـــ لاما دىنىنىڭ ئەڭ يۇقىرى دىنىي ئۇنۋان نامى ـــ ئا) دېگەندەك نامىلارنى قوللانغان، قوبۇل قىلغان. تاڭغۇت، موڭغۇللار ئارىسىدا «ئاباخ خوجا»، «تو لوگ ئاباخ»، «قۇن ئاباخ» («قۇن» ـــ موڭغۇلچە ئەڭ يۇقىرى دىنىي، سىياسىي ئەمەل نامى ـــ ئا) دېگەندەك ئاتاقلار بىلەن شەرەپلەنگەن. ئەجدادلىرىمىز ئارىسىدا بولسا، ئادەتتە بىردەك «ئافاق خوجا» (ئالەمنىڭ خوجىسى دېگەن مەنىدە ـــ ئا) دېيىلىپ كەلگەن.

ئافاق خوجا 1660 ـ يىلى 34 يېشىدا يەكەندە ئوبۇل ھادى بەگ دېگەن كىشىنىڭ قىزى × × گە، 1679 ـ يىلى مۇھەممەتئىمىن خانىنىڭ سىڭلىسى مۇھتەرەم خېنىمغا ئۆيلەنگەن (بەزى تارىخىي خاتىرىلەردە ئالتە ئۆيلەنگەنلىكى كۆرسىتىلگەن ـــ ئا). «تەزكىرەئى ھىدايەت»تە: «ھەزرىتى ئىشاننىڭ خوتۇنلىرى بولسا موغۇل قەبىلىسىنىڭ پادىشاھلىرىنىڭ قىزلىرى ئىدى. ھېچ كىشى كۆز تىكىپ قارىيالمايتتى. قاراپ قالسا كۆزلىرى ئېقىپ كېتەر ئىدى... تۆت ئوغۇل، ئىككى قىز پەرزەنت كۆرگەنىدى...» دەپ يېزىلغان. بىلىشىمىزچە، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ھەزرىتى مۇھەييىددىن خوجا يەھيا خوجىدۇر. «تەزكىرەئى ھىدايەت»نىڭ مۇئەللىپى ئۇ كىشى توغرىسىدا: «ئۆز زامانىسىدىكى18 شەھەرنىڭ ئەركەك شىرى ئىدى. ئىشانلىقى يەتتە ئىقلىمغا تونۇلغان،

دى. پەلەكنىڭ نەزەر ئاپىتىگە ئۇچراپ ئۆگەي ئانىسىنىڭ قولىدا شېھىت بولدى..» دېيىلگەن. ئىككىنچى ئوغلى ھەزرىتى خوجا ھەسەن خوجا (مەھدى خوجا دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دۇر. «تەزكىرەئى ھىدايەت» تە كۆر-ستىلىشچە، ئافاق خوجا قازاغا ئۇچراپ ئۆلۈشتىن ئازراق ئىلگىرى 15 ياشلىق بۇ ئوغلىغا: «پادىشاھلار ئولتۇرغان تەختتە پادىشاھلاردىن كېيىن شاھزادىلەر ئولتۇرىدۇ. بۇ تەختتە سەن ئولتۇرۇپ دەۋران سۈر-گىن» دەپ ۋەسىيەت قىلغانمىش. بۇل ئوغۇل ئانىسى مۆھتەرەم خېنىم (جاللات خېنىم، خانىم پادىشاھ دېگەن ناملىرىمۇ بار ــ ئا) بىلەن بى-رەر يىلدەك «پادىشاھ» لىق قىلغاندىن كېيىن، ئۆز رەقىبلىرى تەرىپى-دىن ئەمىن تاپالماي قەشقەرىيەدىن ھىندىستانغا قېچىپ كەتكەن. بەزى خاتىرىلەردە ھىندىستاندىكى شىك روھانىلىرىنىڭ قېشىدا ياشىلىنىپ، ئالەمدىن ئۆتكەنلىكىمۇ قەيت قىلىنىدۇ. ئافاق خوجىنىڭ ئەۋلادىدىن ئوغلى ئىنايىتۇللا خوجىدۇر. بەزى تارىخنامىلەردا «بۇغراخان خوجام» نامى بىلەنمۇ ئۇچراپ قالىدۇ. تۆتىنچى ئوغلى خوجا كارامىتۇللا (قىلىچ بۇرھانىددىن خوجا دەپمۇ ئاتىلىدۇ ــ ئا) خوجىدۇر. «تەزكىرەئى ھىدايەت» تە: «ئۇ كىشى ئەۋچ ياش چاغدا شاراب ئېچىتىدىغان شارابخانىنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈپتىكەن، نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ شاراب ئىچكىنىنى كۆرۈپ، بىر دۇئا بىلەنلا ئۇلارنى ھىدايەت يولىغا باشلىۋەت-كەن...» دېيىلىدۇ. بۇ كىشى دادىسىدىن قېلىپ گەنسۇ، چىڭخەي، سەمەرقەنت، تاشكەنتلەردە خوجايى ئىشان بولۇپ يۈرۈپ، 10 مىڭلىغان مۇرىت ئەگەشتۇرگەن. مىلادىيە 1730 ـ يىللىرى ئەتراپىدا خوراسانىنىڭ ھىندىۋان دېگەن يېرىدە ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئافاق خوجىنىڭ ئىككى قىزى ــ بۇۋى پاتىمە، بۇۋى ئايىشەلەر ئا-فاق خوجا پەرزەنتلىرىنىڭ بىرىنچى، ئۇچىنچىلىرى بولۇپ ياتلىق بولۇپ ھەر ئىككىلىسى ئائىلە قاياشلىرى بىلەن كېيىنكى چاغلاردا «ئىسھاقىيە» چىلەر تەرىپىدىن قەشقەردىن ئىلىغا سۈرگۈن قىلىۋېتىلگەن.

3) ئافاق خوجىنىڭ تارىختىكى «دىنىي تۆھپە» لىرى ۋە مۇسۇلمانچىلىق مەۋقەلىرى توغرىسىدا

ئافاق خوجا توغرىسىدا ئۆز ۋاقتىدا يېزىلىپ ھەم تارىختىن بۇيان ئافاق خوجا سوپىلىرىنىڭ «دىنىي دەستۇرى»، «دىنىي ئەگگۈشتىرى» بولۇپ كەلگەن بۇ ئىككى يازمىنى يەنى «تەزكىرەئى ھىدايەت» بىلەن «ئافاق خوجىنىڭ ئەمرى ـ مەرۇپلىرىدىن كەلمىلەر»نى «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىس شەرىفتىن ئىبرىشكەن پاك مۇسۇلمانچىلىق چۈشەنچىلىرىدىن چىقىپ تۇرۇپ، تۆۋەندىكى پىرىنسىپال سوئاللارنى چۆرىدىگەن ھالدا تەتقىق قىلىشقا يۈزلىنىمىز، ئەلۋەتتە.

بۇ يازمىلاردا ئالغا سۈرۈلگەن ئاتالمىش «دىنىي يول»، «دىنىي تەلىم» ۋە «دىنىي مەجبۇرىيەت» لەر راستتىنلا «قۇرئان كەرىم» ئىددىيەسى ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغانمۇ؟ ئۇ ئافاق خوجا قۇرغان «دىنىي مەھكىمە»، «ھاكىمىيەت»، «سەلتەنەت»، «قۇتبىل ئەقتاب» ئورۇنلىرى راستتىنلا ئىسلامغا خىزمەت قىلغانمۇ؟ مۇسۇلمانلارغا ئاسايىشلىق، بەخت ئاتا قىلغانمۇ؟ ئافاق خوجىغا، ئۇنىڭ «ئۇلۇغ» ئەۋلاد، يارانلىرىغا تارىختا قول بەرگەن، يولىنى تۇتقان، ئەگەشكەن مۇسۇلمان ئەجدادلىرىمىزنىڭ تەقدىرلىرى قانداق بولغان؟ ئەزەلدىن «قۇرئان كەرىم» گە ۋە ھەدىس شەرىفكە ئاساسەن مۇسۇلمانچىلىق قىلىپ كەلگەن ئەجدادلىرىمىزنى ئافاق خوجا ۋە ئافاق خوجىچىلار يەنە نېمە ئۈچۈن ئىككىنچى بىر خىل «سوپى مۇسۇلمان» قىلماقچى بولۇشقان؟ ئافاق خوجىغا ھەم ئافاق خوجا بولغا ئەگەشمىگەن، كىرمىگەن ئەھلى مۇسۇلمانلار مۇسۇلمان ـ يسابلانمامدۇ؟ دېگەندەك ئورۇنلۇق سوئاللارنى چۆرىدەپ تەتقىق قىلىپ بېقىشقا توغرا كېلىدۇ.

بىزگە مەلۇمكى، 16 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن ئېتىبارەن بىزنىڭ بىر قىسىم جايلىرىمىز (ئاساسلىقى، تارىم ۋادىسىدىكى مۇسۇلمانلار ئاساسىدا) مەخدۇم ئەزەم «دىنىي يولى» يا كى «دىنىي ئەقىدە»سى تارقىلىشقا باشلىغاندىن كېيىن ئەزەلدىن بۇيان «قۇرئان كەرىم» نى تۆپ

مەنبە قىلغان، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ سۆزىدىن چىقماسلىقنى شەرت قىلغان، ئىمام ئەزەم ئوبۇھەنىپەنىڭ مەزھىپىدە مۇسۇلمانچىلىق قىلىشىپ كەلگەن ئەجدادلىرىمىز ئارىسىدا دىنىي چۈشەنچە جەھەتتە مۇجمەللىشىش، ئىككىلىنىش، قايمۇقۇش، چۈشەنچە مۇقىمسىزلىقى يۈز بېرىشكە باشلىغان. مەسىلەن، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام تەرىپىدىن ئۇقتۇرۇلغان، بەجا كەلتۈرۈلگەن ۋە بىرەر ئېتىقاد تەرىقىسىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان پۈتۈن ھەرىكەتلەرنى قىلىش، ۋەزىپىلەرنى ئادا قىلىش ھەم مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ مەيدانىنى قوبۇل قىلىپ، ھەرىكەتلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈش بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن مۇسۇلمانلار ئارىسىدا قانداقتۇر غەيرىي ئەقىدە ــ مەخدۇم ئەزەم «نەقشۇەندىيە ئەقىدىسى» يەنى «ھەرقانداق مۇسۇلمان ئاللاھقا يېتىش ئۈچۈن ئەڭ ئالدى بىلەن ئىشان بولغۇچى كىشىگە قول بېرىپ، سوپى بولۇپ، شۇ مەزھەپنىڭ تەلىماتلىرىنى ئىسىدە چىڭ ساقلاپ، چەكسىز ساداقەتمەن بولغان، ئىشان بولغۇچى ئۇستازنىڭ ھەقىقەتنى ئېچىپ بېرىشى ئارقىسىدىلا ئاندىن ئاللاھقا يېقىنلاشقىلى، يەنى مۇتلەق ھەقىقەتكە يەتكىلى بولىدۇ» دەيدىغان يېڭى «دىنىي ئەقىدە» پەيدا قىلىنىپ، جەمئىيەتتە چۈشەنچە مالىمانچىلىقى بىلەن دىنىي ئۇقۇم تۇراقسىزلىقى بارغانسېرى ئىسلامغا زىت، پاسسىپ ئاقۇشتىلەر ھېسابىغا كېڭەيتىلىشكە باشلىغان. ئاقۇشەت مۇسۇلمان ئەجدادلىرىمىز ئارىسىدا ئەزەلدىن مۇقىم ئەنئەنە بولۇپ كەلگەن دىنىي يول ــ «ئىمام ئەزەم يولى» ئىككىنچى بىر خىل «دىنىي يول» ــ «مەخدۇم ئەزەم يولى» بىلەن يەنە باشقا بەزىبىر «دىنىي مەزھەپ»، «يول»لارنىڭ ئارىلىشىش، گىرەلىشىش ئاقۇشىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇنداق ئەبجەش ئاقۇشەتنىڭ تەرەققىيات يەكۈنى تارىم مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا تەدرىجىي ھالدا ئاپەت خاراكتېرلىك دىنىي ئېتىقاد كىرىزىسىنى بارلىققا كەلتۈرگەن ھەم تۈرلۈك «دىنىي» گۇرۇھلار، «دىنىي يول» لار كۆرەشلىرىنى پەيدا قىلغان. نەتىجىدە، بىر ـ بىرىگە زىت «دىنىي كۆچ»لەر كۆرەشلىرى كۆچىيىپ كېتىپ، ئۇيۇ-

غۇر جەمئىيتتىنىڭ ئومۇمىي تەقدىرىگە ھالاكەت خاراكتېرلىك ئىجتىما-ئىي زەخمە كەلتۈرۈشكە باشلىغان. ئاق خوجا دەۋرىگە كەلگەندە بولسا، بۇ خىل يامان سۈپەتلىك ۋەزىيەت «دىنىي»، سىياسىي، ھەربىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ۋە ئومۇمىي جەھەتلەردىن تېخىمۇ چوڭقۇرلىشىپ، ئۇلغىيىپ، بىر پۈتۈن جەمئىيەت خاراكتېرلىك تەركىدۇنياچىلىق، سوپىزم ئىستىبدادلىقى ۋەزىيىتىگە ئۆرلەپ يۇقرىلىغان. بۇ خىل يامان ۋەزىيەتنىڭ سەۋەب ـ نەتىجىلىرىنى تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا ئىخچاملاش مۇمكىن:

دىنىي ئىدىيە جەھەتتە: ئافاق خوجا ئۆزىنى «پىر»، «ئەۋلىيا» دەپ ئېلان قىلىپ، ئۆزىنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا تەڭلەشتۈرۈپ «قۇتبىل ئەختاب»لىقى بىلەن «پىر دېگەن پەيغەمبەرگە ئوخشاش، مۇرت پەيغەمبەرنىڭ ئۈممىتىگە ئوخشاش، پەيغەمبەرگە ئاللاھتىن قانداق ۋەھىي كەلگەن بولسا، ئەۋلىياغمۇ شۇنداق ۋەھىي كېلىدۇ. مېنى ئىنكار قىلغۇچىلار، ماڭا ئەگەشمىگەنلەر مۇنكىر مۇناپىقلاردۇر» دېگەن بايانى بەلەن پۈتۈن مۇسۇلمانلارنى مۇسۇلمانچىلىق ھەزرىتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ئەمەس، بەلكى ئۆزىگىمۇ ئىخلاس قىلىشقا ئۇندىگەن، ئۇنىڭ ياندىماچ شېرىد. ى: «پەيغەمبىرىم ھىرا غارىدا خۇدا بىلەن گەپلەشكەن چاغدا بىزنىڭ پىرىمىزنىڭ روھىمۇ پەيغەمبىرىم بىلەن بىللە ئاللاھنىڭ سۆزىنى ئىشتىكەن. پەيغەمبەرلەرنىڭ مەرتىۋىلىرى ئەۋلىيالارنىڭ مەرتىۋىلىرى بىلەن بىر» («تەزكىرەئى ھىدايەت»تىن) دېگەن بايانلىرى بىلەن ئافاق خوجىنى «ئۇلۇغ»لۇقتا ھەرگىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامدىن تۆۋەن تۇرمايدىغان، بەلكى تەڭ تۇرىدىغان «قۇتبىل ئەختاپ ئەۋلىيا» قاتارىغا قويۇپ، ئۇنىڭ ئاتالمىش «يول»، «ئەقىدە» لىرى (سۈپىلىق ھەرىكەتلىرى) نى مۇسۇلمانلارنىڭ «دىنىي مەشغۇلات» ى قىلىشقا يۈزلەنگەن.

دىنىي مەرتىۋە، قۇرۇلمىلار جەھەتتە: جەمئىيتىمىزدە ئىشانلىقنىڭ تۆت تەبىقىلىق تەشكىلىي مەرتىۋە، قۇرۇلمىلىرىنى يېگىدىن بەرپا قىلىشقان،

يەنى① «قۇتبىل ئەختاب» تەبىقسى: ② «غەۋسىل ئەزەم» تەبىقسى: ③ ئىشان، مۇرشىد، ئارىق تەبىقسى: ④ خەلىپىلەر تەبىقسى قاتارلىق تەشكىلىي قاتلاملىرىنى تەشكىل قىلىپ ھەم ئۇنى «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىسنى تۆپ ئاساس قىلغان شەرىئەت ئورۇنلىرىنىڭ، دىنىي سورۇنلارنىڭ، مەدرىسە ـ مەكتەپلەرنىڭ، ئىمام، خاتىپ، مەزمۇندىن ئىبارەت ئۇچ تەركىبلىك دىنىي مۇلازىمەتچىلىك قاتلاملىرىنىڭ ئورنىغا دەسستىشىپ، ئىسلامنى سوپىلاشتۇرۇشنىڭ بىر يۇرۇش تەشكىلىي سىستېمىلىرىنى پەيدا قىلىشقان.

ئىبادەت پىرىنسىپلىرى جەھەتتە. ئەنئەنىۋى ئىسلام شەرىئىتى پىرىنسىپلىرى ئۇلار تەرىپىدىن «تەرىقەت تەلىماتى» نامىدىكى «ئېتىقاد»، «ئەدەپ»، «ئىبادەت»، «مۇئامىلات»، «ئۇقۇبەت» ياكى جازا قانۇنلۇق «بەش قانۇن» بىلەن بىرىكتۈرۈلۈپ «شەرىئەت»، «تەرىقەت»، «مەرىپەت»، «ھەقىقەت» ئۇقۇملىرىنىڭ ھەممىسى سىڭدۈرۈلگەن «ئىشان مۇسۇلمانچىلىقى پىرىنسىپلىرى» مەيدانغا چىقىرىلغان. بۇ خىل «پىرىنسىپ» تېگى ـ تەكتىدىن ئالغاندا، خۇددى تەتقىقاتچىلار تەكىتلىگەنىدەك: «1 ـ باسقۇچ شەرىئەتكە شەرتسىز بويسۇنۇش؛ 2 ـ باسقۇچ تەرىقەت بولۇپ، سوپى بولغۇچى كىشى ئۆزىنىڭ بارلىقىنى ئۇنتۇپ ئۆز ئىختىيارىنى پۈتۈنلەي ئاللاھقا بېغىشلاش، ئۆزىنى پۈتۈنلەي ئۇنتۇپ زاھىدلىقتا ئۆزىنى چىنىقتۇرۇپ يېتىلدۈرۈش؛ 3 ـ باسقۇچ مەرىپەت

---

① «قۇتبىل ئەختاب» تەبىقسى: سوپىلىق تەلىماتىدا بۇ ئەڭ يۇقىرى تەبىقە ھېسابلىنىدۇ، سوپىلار ئادەتتە «قۇتبىل ئەختاب» بولغۇچىلارنى «ئاللاھنىڭ ئەڭ چوڭ ۋاستىچىلىرى، بۇندىق زاتلار دۇنياغا مىڭ يىلدا بىر كېلىدۇ» دەپ قارىشىدۇ.

② «غەۋسىل ئەزەم» تەبىقسى: سوپىلىق تەلىماتىدا بۇ تەبىقە «مۇسۇلمانلارنىڭ دادى ـ پەريادى، ئاھۇ ـ زارىغا يەتكۈچى ئاللاھنىڭ ۋاستىچىلىرى، بۇنداقلار ھەر يۈز يىلدا بىر قېتىم دۇنياغا كېلىدۇ» دەپ قارىلىدۇ.

③ ئىشان، مۇرشىد، ئارىق تەبىقسى: سوپىلىق قائىدىسىدە بۇ تەبىقە ـــ خەلىپە تەرىپىلەپ، ئېرىشىدىغان تارقىتىپ، جايلارغا خەلىپە تەيىنلەپ ئىشان مەزھىپىنىڭ (بۇ ... لى ئىشان مەزھىپىنىڭ ئورلىرى تارىختا 30 خىلدىن ئاشقان) پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرۇشقا يېتەكچىلىك قىلىدۇ.

④ خەلىپىلەر تەبىقسى: سوپىلىق بولىدا بۇ تەبىقە: ئىشانلارنىڭ ھەر قايسى جايلاردىكى ۋەكىللىرى بولۇپ، ئۇلار ئۆزلىرى تۇرۇشلۇق جايلاردا ئىشانلارنىڭ تەلىمى بويىچە ئىشلەپ، مۇرت قوبۇل قىسىپ، سوپى تەرىپىلەپ تۇرىدىغان تەبىقىدۇر.

بولۇپ، سوپى بولغۇچى كىشىنىڭ قەلبىدە ئاللاھتىن باشقا ھېچنەرسە بولمايدىغان بولۇش؛ 4 ـ باسقۇچ ھەقىقەت باسقۇچى بولۇپ، سوپى بولغۇچى ئۆزىنى ئاللاھقا يېقىنلاشقاندەك ھېس قىلىدۇ. بۇنداق قىيامغا يەتكەن سوپىنى «ئارىف بىللا» دەپ ئاتايدۇ. ئۇنىڭ مەنىسى خۇدانى تونۇغۇچى، ھەقىقەتنى چۈشەنگۈچى دېگەنلىكتۇر...» شۇبھىسىزكى بۇ، پۈتۈنلەي تەركىدۇنياچىلىق پىرىنسىپلىرىنى چىقىش قىلغان مۇسۇلمانچىلىق «پىرىنسىپلىرى» بەرپا قىلىنغانلىقتۇر.

ئىبادەت ئۇسۇلى جەھەتتە: «بەش پەرز» نى مەركەز قىلىپ مۇسۇلمانچىلىق قىلىپ كېلىۋاتقان ئەجدادلىرىمىز ئارىسىدا «ئىشقىيە» مۇسۇلمانچىلىقى يەنى جاھان كېزىپ، يۇرتمۇيۇرت يۈرۈپ، ئۆي ـ جاي ئۇتماي، خوتۇن، بالا ـ چاقىلىق بولماي، مازايى ـ ماشايىخلارنى تاۋاپ قىلىپ، چاچلىرىنى چۈشۈرمەي، جەندە، كۆلا كىيىپ كۆندە تاپقانىنى كۆندە يەپ، ئاچلىقتا زارلانماي، خۇدا ـ ك ئىشقىغا ئۆزىنى بېغىشلاشنى بىردىنبىر ئىبادەت ئۇسۇلى قىلغان ھەم بۇنداق قىلىشنى خۇداغا يېقىنلىشىشنىڭ ۋە ۋاھدەتۇل ۋۇجۇدقا يېتىشىنىڭ يولى دەپ قارايدىغان، ئۆزلىرىنى «ئاشىق» يەنى خۇداغا ئاشىق بولۇپ ياشايدىغانلار دەيدىغان غەيرىي بىر خىل «مۇسۇلمان» چىلىق ئۇسۇلى كېڭەيتىلگەن.

دىنىي تۈرمۇش ۋە دىنىي مۇلازىمەت مەنبەلىرى جەھەتتە: مۇسۇلمانچىلىقنا مۇناسىپ دىنىي پائالىيەتلەر نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، تارىختا بىزگە ئەقىدە ـ ئېتىقاد بولۇپ سىڭىپ كىرىپ، ئومۇملاشقان بارلىق ماددىي، مەنىۋى ئىرىم، قىلىقلار ۋە دىنىي تۈرمۇشنىڭ بارلىق مۇئامىلات، مۇلازىمەت قۇرۇلما، ئەسلىھە، مۇلۇك، بىناتلىرىنى تەييارلاش، ئىشلىتىش، پايدىلىنىش، ئاسراش ئۇسۇللىرى مۇقەددەس دىنىي ئەخلاق ۋە دىنىي ۋاجىباتلار جۇملىسىگە كىرىدىغانلىقى بەرھەقتۇر. بۇ خىل ھاسلاتنىڭ تۈپ مەنبەسى ئەلۋەتتە «قۇرئان كەرىم» روھىدا. مۇشۇ روھ ئاساسىدا مۇنداق قەيت قىلىنغان: «مۇقسۇلمانلار ئىبادەت تۈرمۇشىدا جىمىكى ئىبادەتنىڭ ماددىي ـ مەنىۋى سەرپىياتلىرىنى، قىلىقلىرىنى، ئورۇنلىرى-

نى، بسات، مۇلۇكلىرىنى قوبۇل قىلىش (قوللىنىش، ئىختىرا قىلىش، پايدىلىنىش)تا ئومۇمەن ھەزرىتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام قىلغان قىلىق، ئورۇنلىغان ئىش، سۆزلىگەن سۆز، قويغان تەلەپ ۋە لەۋزە بېشىرەتلەر دائىرىسىدىلا ئەجرىملىنىشى، قوبۇل قىلىنىشى لازىم ۋە زۆرۈردىيەتتۇر.» («تارىخىمىزدىكى ئىسلامىيەت» تىن). لېكىن، ئافاق خوجا ۋە ئۇنىڭ سوپىلىرى يۇقىرىقى پىرىنسىپ، چۈشەنچىلەرنى تەرك ئېتىپ، چەتنەپ مۇسۇلمان ئەجدادلىرىمىز ئارىسىدا ئافاق خوجىنىڭ سوپىلىق ئىدىيەسى ــ «ئىشقىيە تەرىقىتى»نى مەنبە قىلغان يېڭى «دىنىي» كەشپىيات، «دىنىي يول» لارنى «ئىختىرا» قىلىشقان ھەم ئۇنى ئەنئەنىۋى دىنىي ئادەتلەرنىڭ ئورنىغا دەسسىتىپ، جەمئىيەتتە قانات يايدۇرۇشقان. ئۇلارنىڭ يېڭى «دىنىي» ئىختىرالىرى ئىچىدە «بەش لەپاس»، «بەش تەۋەررۈك»، «بەش پاكلىق»، «بەش شەرت»، «بەش ئىددىق جاي»، «بەش ئىرادەت» دېگەندەك ئالتە بەشلىك مۇسۇلمانچىلىق تەلەپلىرى تولىمۇ دىققەتكە سازاۋەردۇر.

ئافاق خوجا «دىنىي ئالىم» لىرى «بەش لىباس» دېگەندە: كۇلا، جەندە، سەپەچ (ئىشان سەللىسى ــ ئا)، سەندەل (قوڭالتاى كەش)، سۇف كېپەن (ئاق خامدىن كېپەنگە ئوخشاش تەييارلانغان ياقىسىز ئۇزۇن خالتا كۆڭلەك، قوراق مەللە تونلار ــ ئا) لەرنى كۆزدە تۇتقان.

«بەش تەۋەررۈك» دېگەندە: تاق ھالقىلىق جۇپ چەمبەرلىك تۆمۇر ساپايە، پۇتاق سوتا، تاق سوپىلىق تەسبىھ، تىكىشسىز داخىل كولا ياكى يەنجى ۋە بەل كارمان (بەلگە ئېسىپ ئالىدىغان تېرە يانچۇق، پۇل قاپچۇقى، پۇل قاپىقى قاتارلىقلار ــ ئا) لەرنى كۆزدە تۇتقان.

«بەش پاكلىق» دېگەندە: ئىمتىيازدىن، مەرتىۋىدىن، بايلىقتىن، مۇلۇكتىن، نەپسى ھەۋەستىن (نەپسى ھەۋەس دېيىلگەندە ــ خوتۇن ئالمايدىغان، پەرزەنت مېھرى بولمايدىغان، رىزقى ئىزدىنىشلەر قىلمايدىغان، خۇداغىلا ئاشىق، بەندىگىلا ماشايىخ، بىر تەن، بىر جان خۇدايى ئوششۇقلىق نەزەردە تۇتۇلغان ــ ئا) خالىي بولۇشنى كۆزدە تۇتقان.

«بەش شەرت» دېگەندە: ھەممىدە پىردىن ئايرىلماسلىق، ھەممىنى پىردىن ئايماسلىق، ھەممىنى پىردىن يوشۇرماسلىق، ھەممىنى پىرغا تەڭ قىلماسلىق ۋە ھەممىنى پىردىن تۆۋەن بىلىش، دېگەنلەرنى كۆزدە تۇتقان.

«بەش ئىددىق جاي» (بەش مۇقەددەس ئىبادەت ئورنى ــ ئا) دېگەندە: قۇتبىخانا ياكى «قۇتبىل ئەختاپ» (ئۇلۇغ ئەۋلىيا پىرلار مۇلازىمەت قىلىدىغان خاس خانىلار، مەھكىمە، ئورۇنلار ــ ئا)، خانقا، مازار، قەدەم جاي (ئەۋلىيالار كېلىپ ـ كېتىپ تۇرىدىغان، ئۇلارنىڭ ئايىغى تېگىپ تۇرىدىغان «پاك قەدەم جاي» لار ــ ئا) تۇنەكخانىلارنى كۆزدە تۇتقان.

«بەش ئىرادەت» دېگەندە: رىزقىنى، سەپەر (ئۆلۈمنىمۇ ھەم)نى نىكاھنى، تەقدىرنى، گۇناھ ــ ساۋابنى غايىبتىن، خۇدا ئىرادىسىدىن كۆرۈشنى كۆزدە تۇتقان.

دېمەك، ئافاق خوجا ۋە ئافاق خوجا «مۇسۇلمان» چىلىق «يولى»نى پەيدا قىلىشقان «تەرىقەت» كۇچلىرى ئاساسەن 17 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ يۇقىرىقىدەك قەدىمىلىرى بىلەن ئەجدادلىرىمىزنىڭ مۇسۇلمانچىلىقىنى خوجا ـ ئىشانلار ئىلگىدىكى مۇسۇلمانچىلىققا ئۆزگەرتىپ ۋە ئايلاندۇرۇپ، ئۇنى بىزنىڭ يۇرت ـ ماكانلىرىمىزدا خوجا ـ ئىشانلار فېئودال تەبىقىلىرىنىڭ پەيدا بولۇش، خوجا ـ ئىشانلار ئومۇمىي ھۆكۈمرانلىقىنىڭ تىكلىنىش بوسۇغىسى ۋە تەڭداشسىز قورالىغا ئايلاندۇرۇپ كېتىشكەن. شۇڭا بىز «قۇرئان كەرىم» روھىدىكى ئىسلام چۈشەنچىمىزنى چىقىش قىلىپ تۇرۇپ ئۇ زامانلار مۇسۇلمانچىلىقىنى خوجا ـ ئىشانلار ئىلگىدىكى «مۇسۇلمانچىلىق»، خوجا ـ ئىشانلار ئىلگىدىكى «مۇسۇلمان»، خوجا ـ ئىشانلار ئىلگىدىكى «ئىسلام» ۋە خوجا ـ ئىشانلار ئىلگىدىكى «دىنىي زامان» ياكى «دىن» دەپ قارايمىز. بۇ خىل «دىن»نىڭ ئەسلىي ئىسلام دىنىدىن تۈپ پەرقى شۇ يەردىكى، ئۇ «دىن» بىزنىڭ مۇسۇلمان ئەجدادلىرىمىزنىڭ تاجاۋۇزچى-

لىقا، زۇلۇمغا قارشى كۆرەش قىلىدىغان كۈچ مەنبەسى بولمايلا قالماستىن، بەلكى تەسلىمچى ھۆكۈمرانلار بىلەن تاجاۋۇزچىلارنىڭ خەلقىنىڭ قارشىلىق ھەرىكەتلىرىنى باستۇرىدىغان، يۇرتىمىز ۋە مىللىتىمىزنىڭ تەقدىرىنى نابۇت قىلىۋېتىدىغان مەتىۋى قورالى بولۇپ بەرگەن. ئۇ «دىن»نىڭ ۋەزىيىتى بولسا: «دىنىي» نىزاھلار كۈچەيگەن، «ئېتىقاد»چىلىرى بىر - بىرىنى رەت قىلىدىغان، بىر - بىرىنى قىرىدىغان، «دىنىي» مەزھەپلەر كۆرەشلىرى ئىنتايىن كەسكىنلەشكەن، «دىنىي ئۇرۇش» لار توختىمايدىغان، پەۋقۇلئاددە جاھالەتلىك «ئىسلام» ۋەزىيىتىدىن ئىبارەت بولغان. ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئارىسىدا نامازنى قويۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا زىكرى - ساماغا چۈشۈپ «پىرىم» نى دىللىرىدا تەكرارلاش بىلەنلا سەكرەپ، چۆرگىلەپ لاكەتچىلىك قىلىشىدىغان بىر خىل غەيرىي مۇسۇلمانلار تۈركۈمىنىڭ ئۆرنىكى بارلىققا كەلگەن.

«ئىلاھ»لىق، «ئەۋلىيا»لىق، «دىن»دارلىق، ھاكىملىقتىن ئىبارەت تۆت خىسلەت ۋۇجۇدىدا «جەم»لەنگەن، دۇنيادا بىرلا «ئۆلۈغ زات» ئافاق خوجا «دىنى»، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ھالاكەت تەقدىرىگە زامىنلىق ئەھمىيىتى بىلەن رول ئويناشقا باشلىغان. بۇ خىل «دىنىي» قىلمىش ھەزرىتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ: «... توغرا يولغا ئەگەشكەنلەرگە سالام، ئاللاھقىلا ئىبادەت قىلىش، ئۇنىڭغا ھېچ نەرسىنى شېرىك كەلتۈرمەسلىك، ئاللاھنى قويۇپ بىر - بىرىمىزنى خۇدا قىلىۋالماسلىقتىن ئىبارەت ئىككى تەرەپكە ئورتاق بولغان ئەقىدىگە ھۆرمەت قىلايلى...» («قۇرئان كەرىم»، سۈرە ئال ئىمران، 64 - ئايەتتىن)، «مۇسۇلمان كىشىنىڭ بىراۋغا بولغان مۇھەببىتى ياكى نەپرىتى ئۆز مەقسىتى ئۈچۈن ئەمەس، ئاللاھ ئۈچۈنلا بولۇشى لازىم...» («مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تەرجىمھالى» 334 - بەتتىن) دېگەن پىرىنسىپتىن چەتلەپ كەتكەن. «ئىسلام دېگەن نېمە؟ دېگەن سوئالغا پەيغەمبىرىم جاۋاب بېرىپ: ئىسلام دېگەن ئاللاھقىلا ئىبادەت قىلىش، ئاللاھقا شېرىك كەلتۈرمەسلىك، پەرز نامازلارنى ئوقۇش، پەرز زاكاتنى بېرىش،

رامزان روزىسىنى تۇتۇش» دېگەن ئىدى. پەيغەمبىرىم يەنە مۇنداق دېگەن: «دىنىمىڭ ئاساسى ئاللاھقا سادىق بولۇش، ئاللاھنىڭ پەيغەمبىرىگە سادىق بولۇش... مۇسۇلمانلار ئاممىسىغا سادىق بولۇش...» («قۇرئان كەرىم»، سۈرە تەۋبە 9 ـ ئايەتنىڭ بىر قىسمى) ئافاق خوجا تەرغىپ قىلغان ۋە ئومۇملاشتۇرغان «دىنىي يول» دىنىمىزنىڭ بۇ خىل تەلىم ـ پىرىنسىپلىرى بىلەن پۈتۈنلەي قارىمۇ قارشىدۇر. شۇڭا بىز ئافاق خوجىنى ھەقلىق ھالدا ئىسلامنىڭ خوجىسى، ئىشانى، پىرى، ھەقىقىي مۇسۇلمان دەپ قارىيالمايمىز. ئۇنداق دېگەندىن كۆرە، ئۇنى تاڭغۇت ـ جۇڭغار لامالىرىنىڭ تارىختىكى خىزمەتچىسى، ئىسلام ئىسيىسى، مۇسۇلمان ئەجدادلىرىمىزنىڭ دۈشمنى، جاھالەت پىرلىرىنىڭ ئاتامانى، مىللىتىمىزنىڭ تارىختىكى كەچۈرگۈسىز جىنايەتچىسى دەپ قارايمىز.

4) ئافاق خوجىنىڭ سىياسىي تارىخى توغرىسىدا

«دىنىي» ـــ ئىجتىمائىي پائالىيەت جەريانلىرى: تارىخىي خاتىرىلەردىن ئايان بولۇشچە، ئافاق خوجىنىڭ رەسمىي جەمئىيەت خاراكتېرلىك سالاھىيەت تارىخىنى 1655 ـ يىلى قەشقەردە ئۇنىڭ «ئىرشاتنامە» سى بىلەن «نەسەبنامە» سى «ئىشقىيە» چى «ئاق تاغلىق» سوپىلار تەرىپىدىن «ئىشان» نامى بىلەن ئاشكارا جاكارلانغان چاغدىن ھېسابلاپ تەتقىق قىلىش لازىمدۇر.

29 ياشلىق ھىدايىتۇللا ـــ ئافاق خوجا «ئاق تاغلىق» لارنىڭ «ئىشانى» بولۇپ كۆتۈرۈلگەن چاغلاردىكى قەشقەرىيەنىڭ دىنىي، ئىجتىمائىي ۋەزىيىتى ئىنتايىن ئۆتكۈر زىددىيەتلىك، يامان ۋەزىيەتلىك ئىدى. بۇ خىل ۋەزىيەتنى ـــ خوجا مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئوغۇللىرى خوجا ئىسھاق ۋەلى بىلەن خوجا مۇھەممەتئىمىن ـــ ئىمامى كالانلار ئوتتۇرىسىدا دادىسىنىڭ دىنىي ھوقۇق، ئىمتىيازىنى تالىشىشنى چۆرىدەپ شەكىللىنىپ، تەدرىجىي ھالدا ئۇلغىيىپ، ئۇلارنىڭ ئوغۇللىرى ـــ ئابدۇللا خوجا بىلەن مۇھەممەد يۈسۈپ خوجىلارنىڭ «ئىشان»لىق چاغ-

لىرىغا كەلگەندە قەشقەرىيەنىڭ «دىنىي ھوقۇقى» نى كىم ئىگىلەش مەسىلىسىگە يەنى ماداراچىلىق ئىمكانىيىتى قالمىغان، مۇرەسسەسىز ھوقۇق كۈرىشى مەسىلىسىگە ئۆرلەپ تۇرغان كەسكىن، يامان زىددىيەت دېيىشكە بولاتتى. ئافاق خوجا بۇ خىل ئوسال ۋەزىيەت ئىچىدە ئالدى بىلەن بىر مەزگىل ئۆزىنىڭ ئورنىنى تىكلەش، مۇداپىئە خاراكتېرىدىكى ئۇستۇنلۇكنى قولغا كەلتۈرۈپ، «ئىسھاقىيە» چى «قارا تاغلىق» لارغا قارشى كۈرەشنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈش، ئاخىر بېرىپ پۈتۈن قەشقەرىيەنىڭ «دىنىي»، سىياسىي ھوقۇقىنى قولغا ئېلىش چارىلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا كىرىشكەن.

ئۇ تۇنجى قېتىم قەشقەردە ئۆزىنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ 27 - ئەۋلادى يەنى «سەئىد» دەپ ئېلان قىلىپ ئىسلام دىنىنىڭ تەبىئىي «بېتەكچى» سى — «سەئىد» لىق ئەلپازى بىلەن ھەرىكەت قىلىشقا كىرىشكەن، تەدرىجىي ھالدا ئىلگىرىلەپ ئاخىر سەئىدىيە خانلىقىنىڭ خانى يولۋاسخاندىن ئۆزىنىڭ «سەئىد» لىكىنى قەدىرلەشنى، قەشقەردە يەنىڭ بارلىق دىنىي ھوقۇقىنى تۇتۇشقا ئىمتىياز بېرىشنى ئىلتىجا قىلغان. تارىخچى ئۇستاز موللا مۇسا سايرامى تەرىپىدىن 1885 - يىلى يېزىپ قالدۇرۇلغان «تەزكىرەئى خوجا ئافاق» دېگەن قوليازمىدا كۆرسىتىلىشچە، ئافاق خوجا ئۆزىنىڭ «سەئىد» لىكىنى يولۋاسخانغا مۇنۇ بىر خىل «نەسەب» قۇرۇلمىسى بىلەن «ئاساس» لاپ بەرگەنمىش. يەنى ئۇ: «مۇھەممەد پەيغەمبەردىن كېيىن بىرىنچى يۈزدە تۆت چاھاريار، ئىككىنچى يۈزدە داۋۇدە تائىد، ئۈچىنچى يۈزدە زۇنۇن مىسرى، تۆتىنچى يۈزدە ئۇبۇل ھەسەن خەرقانى، بەشىنچى يۈزدە ئابدۇقادىر جىلانى، ئالتىنچى يۈزدە مەۋلانە جالالىددىن رۇمى، يەتتىنچى يۈزدە خوجا باھاۋۇددۇن نەقشۋەند، سەككىزىنچى يۈزدە مەۋلانە ياقۇپ چەرخى، توققۇزىنچى يۈزدە خوجا ئەبەيدۇللا ئەھرار، مىڭدە ھەزرىتى ئىمامى رەببانى، بىر مىڭ بىر يۈزدە مەخدۇم ئەزەم، بىر مىڭ ئىككى يۈزدە ھىدايىتۇللا (ئافاق خوجا — ئا) لارغا ئىسلامغا ئىگە مۇئەككەل

بولۇش نېسىپ بولغان ۋە نېسىپتۇر» دەپ قارىغانمىش (بۇ يەردە شۇ-نىمۇ ئىزاھلاپ كېتىش لازىمكى: بىز ھازىرغىچىلىك ئافاق خوجا ۋە ئافاق خوجىنىڭ سوپى مۇئەللىپلىرى تەرىپىدىن تارىختا تۇزۇلگەن بۇ خىل «نەسەب» تىزىملىكىدىن 20 نەچچە خىلنى 20 نەچچە خىل ئوخشىمىغان تىزىملىكلەر بويىچە ئۆچرىتىپ تۇرغانلىقىمىز ئۈچۈن بۇ خىل «نەسەب» تىزىملىكى مەنبە قىلىنغان «سەئىد» لىك دەۋاسىنىڭ نەقەدەر ئاساسسىزلىقىنى ھېس قىلماقتىمىز ــ ئا).

ئافاق خوجا ئۆزىنى ئۇلۇغ «سەئىد» دەپ ئېلان قىلغاندىن كېيىن قەشقەردە ئۆزىنىڭ ئاتالمىش «ئاق تاغلىق» سوپى يېقىنلىرى ئارقىلىق ئەتراپىغا ئادەم يىغىش، ماددىي، مەنىۋى جەھەتلەردىن كۈچ توپلاش، ئىناۋەت ئۆستۈرۈشكە كىرىشكەن، ئەتراپىغا ئادەم يىغىش جەھەتتە بىر قىسىم ھەمراھلىرى ئارقىلىق جەمئىيەتتە ئۆزىنىڭ «ئۇلۇغ سەئىد»لىق «خاسىيەت»لىرىنى كەڭ كۆلەمدە تەشۋىقات قىلدۇرغان. ھەرخىل شەكىللەر بىلەن ئۆزىگە كۆپلىگەن «مۇرت»لارنى قوبۇل قىلىشقا كىرىشكەن (مەزكۇر مەزمۇندا «جاھالەت پىرلىرى ئۈيغۇر دىيارىدا» دېگەن ئەسىرىمىزدە توختالغانىدىم، تەكرارلىمايمەن ــ ئا). ئۇنىڭ ئۆزىگە «مۇرت» قوبۇل قىلىش (ئەتراپىغا ئادەم توپلاش ــ ئا)، ئۇنىڭ خەلقىنى ئۆزىگە تارتىشتا قوللانغان ھەر خىل تەدبىرلىرىدىن بىرى «خاس مۇرت» چەمبىرىكى بەرپا قىلىشتىن ئىبارەت بولغان. «ئافاق خوجا ھەققىدە رىزايەتلەر» دېگەن بىر قولىيازما توپلام (بۇ توپلام 1956 ـ يىلى قارىقاشنىڭ زاۋا بازىرىدا تېپىلغان ــ ئا) دىن بىلىشىمىزچە، ئافاق خوجا 1655 ـ يىلىدىن 1661 ـ يىلىغىچە بولغان ئالتە يىل ۋاقىت ئىچىدە ھازىرقى جەنۇبىي شىنجاڭ، شەرقىي شىنجاڭ، يەنى تۇرپان، قومۇل قاتارلىق جايلاردىكى شەھەر، بازارلارنى ئايلىنىپ، ئەل ـ خالايىققا كۆرۈنۈپ، مازار ـ ماشايىخلارغا «تاۋاپ» قىلىپ، كىشىلەرنىڭ «مۇشكۈل» لۈكلىرىگە «ئاسايىش» لىق تىلەپ، باشلىرىنى سىلاپ سايۇەن بولۇپ، «دۇئا» بېرىپ، «دۇئا» ئېلىپ تۇرۇشتەك «سەئىد»لىك خا-

سىيەتلىرىنى جارى قىلدۇرۇپ چىققان. 41 مازار، 180 چوڭ خانىقانىڭ «پەخرىي شەيخ»، «پەخرىي ئىشان» لىق ئىمتىيازلىرىنى قولغا كەلـ تۈرگەن. بىر نەچچە مىڭ كىشىنى «مۇرت» لىقىغا ۋاستىلىك ھەم بىۋاستە قوبۇل قىلىپ، پۈتۈن قەشقەرىيەدە بىر خىل سۇيىقەست تۇـ سىگە مەنسۇپ ئۆكتەم سوپىلار سىپىنى شەكىللەندۈرگەن، سەئىدىيە خانلىقىدىن سۇلتان ئىسمائىلخان بىننى ئابدۇرەھىم خان ھاكىمىيىتىنىڭ «ئاق تاغلىق»، «قارا تاغلىق» لار مالىمانچىلىقلىرى تۈپەيلىدىن ئىچكى چۆۋۈقچىلىقى ئېغىرلىشىپ تۇرغان چاغلارغا كەلگەندە ئافاق خوجا ئىسمائىلخانغا: «... ئەي خان، ئاتا ـ بابالىرىدىن تارتىپ بىزنىڭ ئاتا ـ بابالىرىمىزغا مۇرت، مۇخلىس بولۇپ كەلگەنىكەنلا...» («تارىخى ھەمدىي» 129 ـ بەتتىن) دەپ ئۇنىڭدىن ئۆزىنىڭ «ئىشان» لىق ھەرىكەتلىرىنى قوللاشنى، ئۆزىگە مۇرت بولۇشنى ھەم ئۆزىنىڭ بارلىق ۋاستىلىك ھەم بىۋاستە «مۇرت»لىرىغا ئالاھىدە ئىمتىياز، ئېتىبار بـ لەن مۇئامىلىدە بولۇشنى تەلەپ قىلغان. بەزى تارىخىي مەنبەلەردىن بىلىشىمىزچە، شۇ چاغلاردا ئافاق خوجىنىڭ ئىسمائىلخانغا ئۆز «مۇرت» لىرىغا ئىمتىياز، ئېتىبار بېرىش توغرىسىدا قويغان تەلەپلىرى نىڭ كونكرېت مەزمۇنى: «مۇرت» لاردىن ئالۋان ـ سېلىق ئالماس لىق، يۇرتدارچىلىق مەجبۇرىيەتلىرىگە قىستىماسلىق، ھاشار، ئەسكەر، مەدىكار، كارۋان تۇتماسلىق، ئىچكى چەكلىمىلەردىن خالاس قىلىۋې تىش، ئافاق خوجىچە «ئىشقىيە» ئىشانلىق پائالىيەتلىرىگە دەخلى ـ تە رۇز بولمىغان بارلىق قىلمىشلارنى خانلىق ئەمرى بىلەن تەرك ئېتىپ تۇرۇش... لارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

سۇلتان ئىسمائىلخان بۇ خىل تەلەپلەرنىڭ بىر قىسمىنى ھەقلىق رەت قىلىپ تاشلىغان بولسىمۇ، لېكىن خانلىقنىڭ ئىچكى ۋەزىيىتىنى ياخشىلاش، «دىنىي» كۆچىلەرنىڭ ئىچكى كۈرەشلىرىنى مادارا يولى بىلەن ھەل قىلىش، ئىشان گۇرۇھلىرىنى قولغا كەلتۈرۈپ، خانلىقنىڭ قۇدرىتىگە كاپالەتلىك قىلىش مەقسىتىدە بۇ تەلەپلەرنىڭ بىر قىسمىنى

قوبۇل قىلىشقا كۆنگەن. «تارىخىمىزدىكى ئىسلامىيەت» دېگەن قولياز-مىدىن مەنزۇم بولۇشچە، ئىسمائىلخان ئافاق خوجا بىلەن بىر نەچچە قېتىم مۇڑەسسە ـ مادارا خاراكتېرلىك سۆھبەتلەرنى ئېلىپ بېرىپ، ئۇ-نىڭدىن خانلىقنىڭ سىياسىي، ھاكىمىيەت، مالىيە، ئىجتىمائىي، مەدەنـ-يەت، خارجى، ئەمنىيەت قاتارلىق ئورۇنلىرىغا، ئۇلارنىڭ ھوقۇق دائـ-رىلىرىگە، ئەلنىڭ ئامانلىق ۋە ئىمۇمىي مەنپەئىتىگە زىيانلىق تەسىر پەيدا قىلماسلىق شەرتى بىلەن «خۇدايى ئىشان»لىق قىلىشنى تەلەپ قىلغان. يەنە بىر تەرەپتىن بولسا، ئافاق خوجىنى ئۇلۇغ سەئىدلەر تەر-كىبىدە ئۆزلىرىگە پىر تۇتقان، ئۇنىڭ ئىشانلىق يولىغا ئەگەشكەن (مۇرتلىق ئادىتىنى ئۆتىگەن، بەلگە ـ نىشان ياكى خاس ئىرشاتنامە ئالغان) بىر قىسىم رىياكار مۇرتلاردىن زامان تىنچ، ئەل ئامان، خانلىق بايلىقى، پۇقرا پاراۋان، كەيپىيات شات ـ خۇرام، دىن ئەھلى ساپ بولغان ئەۋزەل مۇھىت ئىچىدىلا خانلىق ئەمرى بىلەن ئېلىنىدىغان بىر قىسىم ئادەتتىكى ئالۋان ـ ياساقنى خۇدا يولىدا كەچۈرۈم قىلىش ھەم ئۇلارنىڭ دىنىي پائالىيەت ۋاقتىنى خانلىق ئۇچۇن كېتىدىغان ھاشار، مەدىكار سېلىقى بەدىلىگە ئۇزارتىپ بېرىش، يەنى ھاشار، مەدىكارغا تۇتماسلىق، ئافاق خوجىدىن بۇاستە ئىرشاتنامە ئالغان مەھەللىۋى ئىشان، سەئىدلەرنىڭ دەرىجە ئورۇنلىرىنى دىنىي ئىشلار دائىرىسىدىلا ئېتىراپ قىلىش ۋە ئېتىبار بېرىش توغرىسىدا ئاغزاكى ۋەدىلەرنى بەر-گەن. «تارىخىمىزدىكى ئىسلامىيەت» دېگەن قولىيازمىدا بۇ توغرۇلۇق مۇنداق يېزىلغان: «... ئۇلۇغ سەردار ـــ ھەزرىتى ئىسمائىلخان ئىنىنىي ئابدۇرەھىمخان سەئىد مۇھەممەد يۈسۈپ خوجامغا بولغان ئىخلاسىنىڭ زىيادىلىكىدىن (ئىسمائىلخان مۇھەممەد يۈسۈپ خوجىغا مۇرت بولغان ـــ ئا) ھىدايىتۇللا ھەزرەتكە خېلى بىر مەھەل ھۆرمەت بەيئىتىدە مۇئا-مىلە تۇتۇپ كەلگەنىدۇر... خاسىيەتلىك ئۇلۇغزاتلاردىن ھەزرىتى ھۇ-سەيىن ئىنىنىي شاھابىددىن (ئىسمائىلخاننىڭ قېينىاتىسى ـــ ئا) ئالەمدىن ئۆتكەندە ئافاق خوجا ئىسمائىلخاندىن ئۇ زاتنىڭ ئاخىرەتلىكى بەدىلىگە

مىڭ قۇچاق ئاقلىق (ئاق چوتا، ئاق خەسە، ئاق خام، ئاق چەكمەن، ئاق جاينامار... ــ ئا) تەييار قىلماقنى ئۆتۈندىلەر، ئىسمائىلخان بەجا كەلتۈردىلەر. ئافاق خوجا ناماز چۈشۈرۈپ دۇئا ياندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن مەزكۇر ئاقلىقلارنى ئۆز مۇرتلىرىغا «ۋەت كېيەن» قىلىپ بۆلۈپ بەردىلەر... شۇ مۇسىبەت مەۋسۇمىدىن ئېتىبارەن خوجام مۇرتلىرىنىڭ ھەر ئىككىلا ئالەملىك تەۋەررۈك بەلگە ـ نىشانلىرى: خەيرلىك ئاق لىقلار (ئاق خىرىت، رەختلەر، كىگىز، جاينامازلار كۆزدە تۇتۇغان ــ ئا) دىن لىباس (كىيىم) لەر، گەز كۇلاھلار، داخىل كولىبالەر، بەلۋاغلار، تاناپ ۋە باغلاقلار، ئاق ئاش (خاس ئۇن، سۇ، تۇزدىن تەركىب تاپقان ئاق ئاتىلا، ئاق تالقان، ئاق نان ۋە ئاق كۆمەچ، قوماچلار)، ئاق ساپلىق ساپايىلەر ھەم ئاق تۇغ، شەددىلەرگە تەئىن تاپىدىغان قائىدىلەر. رەسىم بولدىلەر شۇنداق قىلىپ خان مۇلازىملىرى ئاق سەپەچ كۆلالىق، ئاق پەرەنجىلىك، ئاق ئۇلاغلىق خوجام «مۇرت»لىرى ــ «دىۋانە خان» لار ياكى «سائىل ئاشىق»لارغا يول بېرىدىغان رىئايە قىلىقلار ئادەتكە قائىدە بولدىلەر...» دېمەك، ئافاق خوجا قەشقەرىيەنىڭ ئەينى چاغلاردىكى ئىچكى ـ تاشقى سىياسىي ۋەزىيىتىدىكى سەلبىي بوشلۇقتىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلىنىپ، «سەئىد»لىك، «دىن»دارلىق نامى بىلەن ئىسمائىلخان ھاكىمىيىتىدىن مەلۇم دائىرىلەردىكى سىياسىي، ئىجتىمائىي ئىمتىياز ئۇلجىلىرىنى بۆلۈۋالغانىدى. بۇنىڭ ئافاق خوجا ۋە ئافاق خوجا كۆچلىرىنىڭ تارىخىمىزدا باش كۆتۈرۈشكە يارىتىپ بېرىلگەن ھالاكەتلىك تۆرەلمە ــ پۇرسەت، ئېچىنىشلىق سەۋەنلىكىنىڭ باشلىنىش قەدىمى دېيىشكە بولاتتى.

بۇ خىل غالىپ پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلگەن ئافاق خوجا 1667 ـ، 1668 ـ يىللىرى ئىچىدە ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك شېرىكلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ، خوتەندىن قومۇلغىچە بولغان ئۇيغۇر يۇرتلىرىدا ئۆزىگە مۇرت ئېلىش، سەپ كېڭەيتىش، «ئىشقىيە» يولىنى ئومۇملاشتۇرۇش ھەرىكىتىنى جانلاندۇرۇپ، ئاتالمىش «مۇرىدىل ھىدايەت»لەرنى 20 مىڭ

ئەتراپىغا ئاۋۇتقان. ئەمەلىيەتتە بۇ خىل «مۇرىدىل ھىدايەت» چىلەرنىڭ تەركىبىدە ئىسمائىلخان جەمئىيىتىنىڭ پۇقرادارچىلىق مەجبۇرىيىتىدىن قاچىدىغان ۋەتەنسىزلەر، «دىنىي» بەد نىيەتلەر، ئەل بەختىنىڭ كۈشەندىلىكىنى كەسىپ قىلغان دىنىي، سىياسىي زىيانكەشلەر، تىرىكتاپ كۆكەمىلەر، ئۆكتەم، ئۇشۇق ۋە ناتوغرا جاھانكەشتىلىك يولىنى تۇتقۇچى تېجىمەل سەرگەردانلار، بەگگى، ئوغرى، قاتىل، ئىغۋاگەرلىكى بىلەن جەمئىيەت جازاسىغا، شەرىئەت ھۆكمىنىڭ تەنبىھىگە دۇچار بولۇپ تۇرغان ھازازۇل زىياندىشلار... يۇقىرى سالماقنى تەشكىل قىلغان. 19 ـ ئەسىردە ياشىغان يېڭسارلىق تارىخچى مولا غۇلامىددىن ئۆزىنىڭ «تارىخىمىزدىكى ئىسلامىيەت» دېگەن قوليازمىسىدا ئافاق خوجىنىڭ ئۇ خىل «مۇرت»لىرى توغرۇلۇق توختىلىپ مۇنداق يازغان: «مۇسۇلمانچىلىق دىيانەتلىرى سۇس، نام ـ نەسەب شەرىپىدىن مەھرۇم، خانلىق غەرىپ گە مەھكۇم، ھارامغا خۇمارى كۈچلۈك، ئەل بەختىگە زامىن ھەم زىيانداش بولۇشتىن نومۇسلانمايدىغان خۇمسا شەخسلەر. جىنايەت ۋە گۇناھتىن توۋىسى قوبۇل بولمايدىغانلار... خانلىق ھۆزۈرىدىكى پۇقرادارچىلىق يولىدىن چىقىپ، ئافاق ھەزرەت يولىغا كىرىپ ئاق پۈپۈكلۈك كۈلاھ، ئاق گىرۋەكلىك جەندە، ئاق ساپلىق ساپايە، ئاق يەنجە... لەرنى بەلگە ـ ئىشارەت قىلىپ «ئىشقىيە» بەندىچىلىكىدە بولغانلىقى سەۋەبلىك خانلىق غەزىپىدىن پاناھ تاپقان ئىدىلەر...»

ئافاق خوجا قەشقەرىيەدە ئۆزىنى ئەنە شۇ خىل «مۇرت» كۈچلەرنىڭ ئومۇمىي يېتەكچىسى، «قۇتبىل ئەقتابى» (ئاللاھنىڭ دۇنياغا مىڭ يىلدا بىر قېتىم ئەۋەتىدىغان شۇبھىسىز ۋاستىچىسى ـــ ئا) ئىلان قىلىپ باش كۆتۈرگەندىن كېيىن ئۆز «مۇرت»لىرىنى تۆۋەندىكى مۇتلەق شەرتلىك «ئالتە ۋەزىپە»نى تەركىز. تولۇق، ئۇزۇل ـ كېسىل ئورۇندىشقا چاقىرغان، ئۇيۇشتۇرغان. بۇ «ئالتە ۋەزىپە» مەزمۇنەن مۇنداق بولغان:

1) بارلىق ئىنسانچىلىقتا ئافاق خوجىنى مەركەز قىلىش، «خوجام رازى خۇدا رازى» دېگەن چۈشەنچە ۋە ئەمەلىيەتكىلا ئاساسلىنىش؛

2) خوجام يولىغا مەڭگۈ سادىق بولۇش، ئۇنىڭ بۇيرۇق، تەلەپلىرىنى قەتئىي، شەرتسىز ئورۇندىش، ھېچ نەرسە يوشۇرماسلىق، ئايماسلىق؛

3) خوجام باشلىغان ھەر قانداق غازات (يا ئۆلۈش، يا ئۆلتۈرۈشنى كۆزلىگەن خاس دىنىي ئۇرۇش — ئا)، ھەربىكەتلەردىن يانماسلىق، قورال - جابدۇق، يېڭىش ۋاستىلىرىنى پىششىق مەشىق قىلىش، بىلىش؛

4) «ئىسھاقىيە» چى «قارا تاغلىق» لارنى ئەدەپلەش، يوق قىلىش ئارقىلىق پۈتۈن مۇسۇلماننى «ئىشقىيە» يولىغا سېلىپ مۇسۇلمانچىلىق قىلىشقا يېتەكلەش؛

5) جەدىد، غاپىل، مۇرتەد، سەراسەر، پاسىق بولۇپ كەتكەن (يەنى ئىلىققا، دۇنياۋى تىرىكچىلىككە، ئىجتىمائىي مۇسۇلمانچىلىققا، دۇنيا مەنىسىگە، مەدەنىيەتكە، زامانىۋى ئىلىم - بىلىم يولىغا قەدەم باسقۇچىلارغا دېمەكچى — ئا) مۇسۇلمان بەندە، ئورۇن، ماددىي، مەنىۋى ۋاستە، ھەربىكەت، ئۇرۇنۇش... لارنىڭ ھەر قانداقنىنى خۇدا يولىدا پاك زېمىندىن يوق قىلىپ، «دىن» ساپلىقىنى، «تەربىقەت» يولىنىڭ پاك، راۋانلىقىنى كاپالەتلەندۈرۈش؛

6) «ئىشقىيە» قۇدرىتىنى جانلاندۇرىدىغان ھەر خىل خاسىيەتلىك تەدبىر - كارامەتلەرنى خۇدا يولىدا «ئىختىيار» قىلىش، تېپىش، جانلاندۇرۇش.

بۇ خىل شەرتلىك ۋەزىپىلەرنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتىكى ئەڭ نىگىزلىك مەقسەت — «مۇرت» بولغۇچىلارنى بۇ دۇنيانىڭ بارلىق تىرىكچىلىكىدىن، ئىجتىمائىي ئىنسانىيەتچىلىكتىن ۋە پۈتۈن ئىسلام ئەھكاملىرىدىن بەزدۈرۈپ، خاس ئافاق خوجا يولىنىڭ بەندىچىلىكى بىلەنلا بەنت بولىدىغان، شۇ يولدا ئۆلۈپ، شۇ يولدا تىرىلىشقا كۆنگەن تىرىك

مۇردىلارغا ئايلاندۇرۇش ئىدى. شۇڭا، ئافاق خوجا ۋە ئافاق خوجا «ئىشقىيە» يولىنى جارى قىلغۇچى خوجا ـ ئىشانلارغا ئەگەشكەن ھەر خىل، ھەر شەكىلدىكى «خۇدايى مۇرت»لارنى دىنىي رىياكارلار ياكى خۇدا يولىدا مۇسۇلمانچىلىق قىلىدىغانلار دېگەندىن كۆرە ئافاق خوجا گۇرۇھىنىڭ «دىنىي» ـ سىياسىي ئارمىيەسى، جاھالەت ئىستىبدادىچى لىقىنىڭ ئۇل ـ سېپى، ئىسلامىيەتنىڭ رەزگى دۇشمەنلىرى ۋە ئىسمائىلخان خانلىقىدىكى مىللىي جەمئىيەتنىڭ ئەڭ خەۋپلىك ئىچكى كۈشەندىلىرى، بەدنىيەت ـ نادان سۈيقەستچىلەر دېگەن تۇزۇكرەك ئىدى.

«تەزكىرەيۇسلۇق سوۋغاتلار» دىن

... دۇشمەننىڭ يوشۇرۇن ھىيلە ـ مىكىرلىرىگە بىپەرۋالىق قىلما، چۈنكى دۇشمەن 100 تۈرلۈك ھىيلە بىلەن ساڭا دۇشمەنلىك قىلىش غەرىزىدە بولىدۇ. دۇشمەننىڭ ھىيلە ـ مىكىرىدىن ئەمىن بولما. دۇشمەننىڭ ئەھۋالىنى، ھىيلىسىنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىپ تۇر. تاكى دۇشمەننىڭ ھىيلە ـ مىكىرلىرىنىڭ ئاپىتىگە گىرىپتار بولمىغايسەن. ۋاقتى كەلمىگۈچە دۇشمەنگە ئۆزۈڭنىڭ دۇشمەنلىكىنى بىلدۈرمە. دۇشمەن كۆزىگە ئۆزۈڭنى قانچە چوڭ كۆرسىتىشكە بولسا، شۇنچە چوڭ، ئۇلۇغ كۆرسەتكىن. ھەر قانچە ئاجىز بولساڭمۇ ئۆزۈڭنى ئاجىز كۆرسەتمە. دۇشمەننىڭ ئوچۇق چىراي كۆرسىتىپ تاتلىق سۆزلىگىنىگە ئالدىنىپ كۆڭۈل بەرمە. دۇشمەن ساڭا بال ۋە شېكەر بەرسە، ئۇنى زەھەر دەپ بىل. ئەمما دۇشمەنىڭ ھەر قانچە ئاجىز، كىچىك بولسىمۇ ئۇنى نۆۋەن چاغلىما... دۇشمەندىن ئېھتىيات قىل. دۇشمەننىڭ چىرايلىق سۆزىگە ئالدىنىپ، ئۇنىڭ ھىيلە ـ مىكىر تاناپىغا باغلىنىپ قۇدۇققا چۈشمىگەيسەن. دۇشمەننىڭ مەسلىھەت سۆزلىرىنى ئاڭلاپ قوي، ئەمما قوبۇل قىلما.

(«قابۇسنامە» دىن)

ھەر تۈرلۈك چارە ـ ئامالالار بىلەن ئۆز ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە مۇۋەپپەق بولغان ئافاق خوجا 1668 ـ 1669 ـ يىللىرى ئەتراپىدا ئۆزىنىڭ بىر قىسىم «مۇرت» شېرىكلىرىنى ھازىرقى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ بىر قىسىم جايلىرىدىكى (ئىلگىرى ئاساسەن «ئىسھاقىيە» سوپىلىرى دىنىي پائالىيەت قىلىپ كەلگەن جايلاردىكى ـــ ئا) بەزىبىر چوڭ مازار، دىنىي ئورۇن، جايلارنىڭ ھەم ھەر خىل مازار ۋەخبىلىرىنىڭ ئىگىلىك ئىمتىيازلىرىنى «ئىشقىيە» كۈچلىرى ھېسابىغا ئۆتكۈزۈۋۈبلىش، بۇنىڭغا كاشىلا تۇغدۇرغۇچى «ئىسھاقىيە» چى «قارا تاغلىق» لارنىڭ ئەدىپىنى بېرىپ، پۈتۈن مۇسۇلمانلارغا «ئىشقىيە» قۇدرەتىنى كۆرسىتىپ تۇرۇشقا قوزغاتقان ۋە ئۇيۇشتۇرغان. بۇنىڭدىن مەقسەت: بىرىنچىدىن، ئۆزىگە پايدىلىق جامائەت پىكرىنى يەنىمۇ كۈچەيتىش؛ ئىككىنچىدىن، رەقىبلىرى ئالدىدا ئۆزلىرىنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن، مۇقىم بازا جەھەتتىن، ئەنئەنىۋى مازار جەھەتتىن نۇسۇن ئورۇنغا كۆتۈرۈش ۋە ماددىي ئاساس مەنبەلىرىنى كېڭەيتىش ئىدى. بۇنى تېگى ـ تەكتىدىن ئالغاندا، قەشقەرىيەدە ئافاق خوجا زورۇاۋانلىقىنىڭ باشلىنىش قەدىمى دېيىشكە تامامەن بولاتتى.

1669 ـ يىلىنىڭ كۈز پەسلىدە ئافاق خوجا سوپىلىرى قەشقەر، يېڭىسار، ئاقسۇ، ماراليېشى، مەكىت، پەيزاۋات، قاغىلىق، كورلا، كۇچا قاتارلىق 20 نەچچە جايدا ئۆزلىرىنىڭ رەسمىي دىنىي ـ ئىجتىمائىي مۇئەسسەسىلىرىنى يەنە پائالىيەت قىلىدىغان خاس «دەۋىتى ئىشقىيە» ئورۇنلىرىنى پەيدا قىلىشقان ھەم بۇ خىل ئورۇنلارنىڭ يېتەكچىلىكى بىلەن ئافاق خوجىنىڭ بارلىق سوپى ـ مۇرتلىرىنىڭ ئىسمائىلىخان ھاكىمىيىتىگە تۆلەيدىغان پۇقرادارچىلىق مەجبۇرىيىتىنىڭ تامامەن كېرەكسىز قىلىنغانلىقى ئىشارەت قىلىنغان. يەنە بىر تەرەپتىن، ئافاق خوجىلار «دەۋىتى ئىشقىيە» ئاشقىلرىنىڭ «خۇدايى غازات» گۇرۇپپىلىرىنى قوراشتۇرۇپ، يۇقىرىقى جايلار بويىچە بىرەر يىلدەك ۋاقىت ئىچىدە، بىر نەچچە قېتىمدا 100 دىن ئارتۇق «ئىسھاقىيەچى» ـــ «قارا

تاغلىق» نى «كۆپرانە مۇرتەد»لىك ئەيىبى بىلەن قارىلاپ، ھەر خىل يوللار بىلەن مەخپىي ئۆلتۈرۈۋەتكەن. قول ـ پۇتىنى كېسىپ كاردىن چىقارغان، پىچىۋەتكەن، ئۆيلىرىنى، مال ـ مۈلۈكلىرىنى ئۆرتەپ تاشلىغان، بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلغان. ئاتالمىش «ئىسھاقىيە ئوردىلىرى» يەنى «ئاقباش مازار»، «چىلگۆمبەز» (بۇ مازارلارنىڭ ھازىرقى ئورنى ئاقتۇ تەۋەسىدە)، «قارا چاپان»، «خىزىر جاي»، «ئاقيول»، «تۇمشۇق» (بۇ مازارلارنىڭ ھازىرقى ئورنى مارالۋېشىدا)، «ئۈچ بورقۇم»، «مۇڭگۈز جاي» (بۇ مازارلارنىڭ ئورنى ھازىرقى يوپۇرغا تەۋەسىدە)، «شەھىت دۆڭ»، سۈت بۇلاق»، «چىراغلىق ئەۋلىيا»، «ئەۋلىيا خېنىم» (بۇ مازارلارنىڭ ئورنى مەكىت تەۋەسىدە ــ ئا) قاتارلىق 40 نەچچە مازارنى چۈۋۈپ ـ بۇزۇپ، ئىگىلىك مەبلەغلىرىنى بۇلاپ ـ تالاپ ۋەيران قىلىۋەتكەن. بىر قىسىم جايلاردا «قارا تاغلىق» لارنىڭ 60 نەچچە خانىقا، تۇنەكخانىلىرىنى كۆيدۈرۈپ تاشلىغان.

ئافاق خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەسەبىي كۈچلىرى ئۆزلىرىنىڭ بۇ خىل رەزىل قىلمىشلىرىنى ئافاق خوجىنىڭ ئاتىسى ــ مۇھەممەد يۈسۈپ خوجىنى مەخپىي ئۆلتۈرۈۋەتكەن «يەكەن ئىسھاقىيەچىلىرى» ھەم ئۇلارنىڭ كۈچىرىدىن ئىلىنغان «ھەقلىق ئىنتىقام»، «قەرز ھېساب كىتاب» دەپ بىلىشكەن.

ئافاق خوجا كۈچلىرىنىڭ بۇ خىل چېكىدىن ئاشقان مەخپىي قىرغىنچىلىق، بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىگە نىسبەتەن «ئىسھاقىيە» كۈچىلىرى بولۇپمۇ «يەكەن ئىسھاقىيەچى» لىرىمۇ چېكىدىن ئاشۇرۇپراق ئۆچ ئىلىش جاۋابىنى ياندۇرۇشماقتا ئىدى. نەتىجىدە 1671 ـ يىلىنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە بۇ خىل توقۇنۇشلار (ئەمەلىيەتتە ئىچكى «دىنىي» ئۇرۇشلار ــ ئا) تېخىمۇ ئۇلغىيىپ، ئىسمائىلخان خانلىقىنىڭ ئومۇمىي تەقدىرىنى خەۋپ شەكىللەندۈرگەن ھالاكەتلىك چوڭ ھادىسىگە ئايلانغان. 1671 ـ يىلىنىڭ ياز پەسلىگە كەلگەندە ئافاق خوجا سوپىلىرى ئىسمائىلخان ھۆكۈمىتىنىڭ توسۇش ـ چەكلەش ھەقىدىكى

يۇيرۇق، پەرمانلىرىغا پىسەنت قىلماي، يەكىنگە 6 ـ قېتىم قول سېلىپ، بىر قىسىم «قارا تاغلىق»، «مۇرتەد مۇتەۋەللە» لەرنى كالتەكلەشكە باشلىغان. بۇنى ئەمەلىيەتتە ئىسمائىلخان ھاكىمىيىتىگە قىلىنغان زور كۆلەملىك جىسمانىي خىرىس، شەكلى ئۆزگەرگەن ھەربىي، سىياسىي ھۇجۇم دېيىشكە بولاتتى.

دېمەك، بىر يېرىم ئەسىردىن ئارتۇق دەۋران سۈرگەن سەئىدىيە خانلىقى ئەنە شۇ خىل «مۇسۇلمان ئىشان» (قارا بىس سۈيىقەستچى) نىڭ تۇنجى قېتىملىق ئاغدۇرۇۋېتىش خىرىسىغا دۇچ كەلمەكتە ئىدى، بۇنى بىر مىللىي ھاكىمىيەتكە قىلىنغان «دىنىي» تېررورلۇق، «دىنىي» خائىنلىق دېيىشكە بولاتتى. شۇ يىلى 8 ـ ئايدا بارلىق مۇرەسسە، مادارا، ئېتىبار، سۈكۈت، دۇئا، يان بېرىشلەرنىڭ ھەر قاندىقى ئاقمىغان پەۋقۇلئاددە يامان ۋەزىيەت شەكىللەنگەچكە ئىسمائىلخان ھۆكۈمىتى ئافاق خوجىغا زورلۇق كۈچ تەدبىرىنى قوللىنىپ بىر نەچچە شېرىكى بىلەن ئۇنى خانلىق تەۋەلىكىدىن چەت ئەلگە (خۇراسانغا ــ ئا) ھەيدەپ چىقارغان. ئۇنىڭ باش كېسەر شېرىكلىرىدىن تېگىشلىكلىرىنى جازالاپ، خانلىقنىڭ ۋەزىيىتىنى ئوڭشۇالغان.

ئافاق خوجا ئىسمائىلخان تەرىپىدىن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تېررورىستورىيەسىدىن قوغلاپ چىقىرىلغاندىن كېيىن بىر نەچچە شېرىكى بىلەن قوغلاندىلىق سەپىرىنى باشلاپ 1671 ـ يىلى 9 ـ ئايدىن 1678 ـ يىلى 6 ـ ئايغىچە يەتتە يىلدىن جىقراق ۋاقىت ئىچىدە ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ بەدەخشان شەھىرىنى ھەربىكەت مەركىزى قىلىپ، راجىدان (كەشمىر)، ۋاخان، پەرغانە، كاسان، ئىلى، تىبەت، ھىرات، گەنسۇ، چىڭخەي قاتارلىق جايلاردا سوپى ـ ئىشانلىق قىلىپ يۈرۈپ، ئىسمائىلخان ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش، ئورنىغا چىقىپ «خان» لىق تىكلەش، پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا ئۆزىنىڭ «ددە» يولىنى تۇرغۇزۇش («تۈركىستان پىرى» بولۇپ، مەڭگۈ دەۋران سۈرۈش) ھەرىكىتىگە تەييارلىق كۆرۈش بىلەن مەشغۇل بولغان (ئافاق

خوجىنىڭ 1671 ـ يىلىدىن 1678 ـ يىلىغىچە بولغان قوغلاندىلىقتا داۋام ئەتكۈزگەن جىنايى ھەرىكەتلىرى توغرىسىدا مەزكۇر چوڭ ماۋ-زۇيىمزىنىڭ «توقانچى ھازاۋۇللار» قىسمىدا تەپسىلىي توختىلىدىغان بولغاچقا بۇ يەردە توختالمىدۇق. بۇ ھەرگىزمۇ ئازلىق ئۇزۇكچىلىكى ئەمەس، قەلەمكەشلىك ھۇنىرىمىزىنىڭ تېماتىك رېتىم ـ پەلەمپەي ئارد-لىقىدۇر، غەيرىيلىك سېزىلمىگەي ـــ مۇئەللىپ).

ئافاق خوجا قوغلاندىلىق سەپىرىدە نۇرغۇن چەت ئەل ۋە چەت يۇرتلارنى ئارىلاپ، ئىسمائىلخان ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشنىڭ بىر يۇرۇش تەدبىرلىرىنى ئىزدىگەندىن كېيىن ئاخىر دالاي لاما بەش-نىڭ ئىلتىپاتىغا مۇيەسسەر بولۇپ، غالدان قۇنتەيجى باشچىلىقىدىكى جۇڭغار ھەربىي كۈچلىرىنىڭ كۈچى بىلەن 1679 ـ يىلى كۈزدە سە-ئىدىيە خانلىقىنىڭ كېينكى ۋارىسلىرى ـــ ئىسمائىلخان، مۇھەممەتئە-مىن خانلار ھاكىمىيەتلىرىنى تەلتۆكۈس ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، جۇڭغار خانلىقى ئىلكىدىكى قەشقەرىيە ئافاق خوجا «خان»لىقىنى تەشكىل قىلغان. بۇ «خان»لىقنىڭ تەشكىللىنىش جەريانى ۋە خاراكتېرى توغ-رىسىدا تارىخچى موللا مۇسا سايرامى «تارىخى ھەمىدي» دېگەن كىتا-بىنىڭ 130ـ، 131 ـ بەتلىرىدە مۇنداق يازغان: «ئافاق خوجا قۇنتەي-جىگە ئۆزىنى تاشلاپ: ‹ماڭا چېرىك بەرسىڭىز، ئالتە شەھەرنى سىزگە تەۋە قىلىپ ئىلكىڭىزگە ئۆتكۈزسەم› دېگەن مەزمۇندا ئەرز قىلدى. قۇنتەيجى ناھايىتى خۇشال بولۇپ چېرىك قوشتى. ئافاق خوجا قالماق قۇنتەيجى مۇشرىك (خۇداغا شېرىكلىك قىلغۇچى ـــ ئا) نىڭ مۇددىئا ۋە ياردىمى ئارقىسىدا يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزۈپ، ئىسمائىلخاننى ئائىلە تاۋابىئاتلىرى بىلەن قوشۇپ ئىلىغا كۆچۈرۈۋەتتى. ئافاق خوجا بۇ يەتتە شەھەرگە ئىگە بولۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلدى. قالماقلاردىن غالدان سىرىن يەنە بىر قانچە قالماق ياردەم بېرىپ، بۇ يەتتە شەھەر ئىشلىرىدىن خەۋەر ئالىدىغان بولدى. بېرىدىغان سىلىق، تۆلەملەرنىڭ مىقدارى يىلدىن ـ يىلغا كۆپەيدى...»، «ئەي ئەزىز يارانلار، ئۇ زامان-

نىڭ سەۋىد، پېشۋالىرى ۋە باشلامچىلىرى ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئۈچۈن دىنسىز ـ مۇشرىكلارنىڭ خىزمىتىنى لازىم تۇتۇپ، ئىسلام پادىشاھلىرى ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ ئۇستىگە كاپىرلارنى ئولتۇرغۇزغاندىن باشقا، يەنە زۇلۇم، قەبىھ ئىشلارنى پەيدا قىلىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ پۇل ۋە مال ـ دۇنياسىنى كاپىرلارغا ئېلىپ بېرىپ، بەش كۈنلۈك دۇنياغا مەغرۇر بولۇپ ئۆتۈپتۇ...»

خائىن پادىشاھ بولسا پادىشاھلارنىڭ خائىنى بولغاي،
پادىشاھ خائىن بولسا خائىنلارنىڭ پادىشاھى بولغاي.
(ئۇيغۇر خەلق ھېكمەتلىرىدىن)

5) ئافاق خوجا «ھاكىمىيەت»نىڭ بەزىبىر جىنايى پاجىئەلىرى توغرىسىدا

ئافاق خوجا قەشقەرىيەنىڭ «خان» لىق تەختىگە چىققاندىن كېيىن قەشقەرىيە ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئومۇمىي ۋەزىيىتىدە ئافاق خوجا ۋە ئافاق خوجا كۆچلىرىنىڭ تۈرتكىسى ۋە بېسىمى بىلەن:

بىرىنچى، ئافاق خوجىنىڭ مۇتلەق «ئىلاھ» لىق ئورنىنى ھەممىدىن يۇقىرى كۆتۈرۈش ۋە ئۇنىڭ تەسىرىنى ھەممە ساھەلەرگىچە سىڭدۈرۈش؛

ئىككىنچى، بارلىق ئىجتىمائىي تەرەققىياتتىن «ئىشقىيە تەرىقىتى» (جاھالەت) گە يۈزلىنىپ بۇرۇلۇش؛

ئۈچىنچى، «ئاق تاغلىق»لارنى «قارا تاغلىق» لارنى ۋەھشىيلەرچە باستۇرۇشقا، قىرىشقا سېلىش، ئۇيۇشتۇرۇش، «ئىسھاقىيە» يولىنى چەكلەش، تۈگىتىش؛

تۆتىنچى، «دىن» (ئەملىيەتتە ئافاق خوجىنىڭ «ئىشقىيە» يولىنى نەزەردە تۇتىدۇ ــ ئا) غا راۋاج بېرىش؛

بەشىنچى، بۇ ئالەم ۋەسۋەسىسى بىلەن بەت بولغۇچى دەھرى مۇسۇلمانلار (ئىجتىمائىي تەرەققىيات يولىنى، ئىنسان ئازادلىقىنى، مۇھەببەت، نەپرەت، پەن، بىلىم، مەدەنىيەت. ساھەلىرىنىڭ ھەر قانداق تەسىرلىرىنى قوبۇل تۇتقۇچىلارنى دېمەكچى ــ ئا) نى پەيلى ـ ئەپئاللىرىدىن توسۇپ ياندۇرۇپ، خۇدالىق ئالەم ــ «ئاخىرەت»لىك «ئىستە-

قامەت» شەرىپىگە پاك يۈزلەندۈرۈش ھەربىكەتلىرى جانلاندۇرۇۋاتىلـ
گەن. زورلۇق كۈچ ۋە «دىنىي» جاھالەت ۋاستىلىرى بىلەن قانات
يايدۇرۇلغان يۇقىرىقى ھەربىكەتلەرنىڭ ئاز كەم 20 يىللىق (1678 ـ
يىلىدىن 1679 ـ يىلىغىچە ئافاق خوجا ۋە ئۇنىڭ بالىلىرى «خان»لىق
قىلغان يىللار ـــ ئا) يامان نەتىجىلىرىدىن تۆۋەندىكى جىنايى پاجىئە-
لەرنى خاتىرىلەپ، ئەسلەپ ئۆتۈش ـــ ئافاق خوجىنى، ئافاق خوجا ئىشان-
لىق تۈزۈسىنى چۈشىنىش، تەتقىق قىلىشتا تولىمۇ ئەھمىيەتلىكتۇر.

(1) ئافاق خوجا ـــ ئىلاھلاشتۇرۇلغان ئىسلام رەقىبىدۇر

«... ھىدايىتۇللا خوجا (ئافاق خوجا) ئۆزىنى ئۆزىنىڭلا پىكرىنى
ئاساس قىلغۇچى، ئۇنىڭ ئەھمىيىتى توغرىسىدىكى مەسىلىنى تارىخنىڭ
ھۆكمىگە تاپشۇرۇشنى رەت قىلغۇچى، پاپاغا ئوخشاش مەڭگۈ گۇناھ
قىلمايدىغان، سەۋەنلىك ئۆتكۈزمەيدىغان، ئادەتتىن تاشقىرى دانا ـ ئۇ-
لۇغ زات ھېسابلايتتى» («يولسىز ئەقىدە» دىن).

ئافاق خوجا جۇڭغارلارنىڭ ھامىيلىقىدا قەشقەرىيەنىڭ «تەخت ـ
سەلتەنەت» نى ئىگىلىگەندىن كېيىن قەشقەرىيە مۇسۇلمانلىرى ئارد-
سىدا ئالدى بىلەن ئۆزىنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ نەسەبى، پەيغەم-
بەر ئىلمىنىڭ ۋارىسى، مۇسۇلمانلارنىڭ شەك ـ شۇبھىسىز «ئىلاھىي
خاقانى» ـــ پۈتۈن ئەھلى ئىسلامنىڭ «خەلىپىسى» دەپ قارىغان. ئا-
فاق خوجا مۇنداق دېگەن: «پىر دېگەن پەيغەمبەرگە ئوخشاش، مۇرت
پەيغەمبەرنىڭ ئۈممىتىگە ئوخشاش، پەيغەمبەرگە قانداق ۋەھىي كەلگەن
بولسا، پىر ـ ئەۋلىيانىڭ مەرتىۋىسى بىلەن بىر مىنىڭ مۇرتلىرىمنىڭ قەب-
رىستانلىقىغا بېرىپ ھەممە ئۆلۈكنى تىرىل دېسەم، ھازىر تىرىلىدۇ»
(«تەزكىرەئى ھىدايەت» تىن). ئافاق خوجا ئۆزىنىڭ «ئىلاھىي خا-
قان» لىق «دىنىي» يولىنىمۇ ئاۋۋالدىلا قانداقتۇر «ئاشىق»لىق يولى،
«خۇدانىڭ ئىشقىغا ئۆزىنى پىدا قىلىش يولى»، «خۇداغا يېقىنلىشىش
يولى»، «پاكلىق، بۇرادەرلىك يولى»، «ئىلاھىي ھەقىقەت يولى» دەپ

شەرھلىگەن ھەم ئۆزىنىڭ يۇقىرىقىدەك «يول» لىرى، بىلەن بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىزغا ئۆزىنىڭ ئاللاھ تەرىپىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا ئەۋەتىلگەن مۇتلەق زات ئىكەنلىكىنى، خۇداغا پەقەت ئۆزى ئارقىلىقلا ئىبادەت قىلىشنىڭ مۇقىم شەرت ئىكەنلىكىنى، ئۆزىنىڭ «يولى» غا كىرىگەن، ئەگەشمىگەنلەرنىڭ مۇسۇلمان ھېسابلانمايدىغانلىقىنى، ئۆزىنىڭ ئىرادىسى ئاللاھنىڭ ئىرادىسى ئىكەنلىكىنى ئىشارەت ۋە بېشارەت قىلغان. دېمەك، قەشقەرىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ بارلىق مۇسۇلمانچىلىق ھەم پۇقرادارچىلىق ئۆلچىمى پەقەت ئافاق خوجا «يولى»، ئافاق خوجا «مۇسۇلمان» چىلىقى بىلەنلا ئۆلچىنىدىغان ھالەت شەكىللەندۈرۈلگەن. شۇڭا، بىز ئۇ جەمئىيەتنى تېگى ـ تەكتىدىن ئالغاندا، ھەقىقىي مۇسۇلمان، ھەقىقىي سەئىد يېتەكچىلىكىدىكى بىر خۇدالىق جەمئىيەت، ئىسلام راۋاجلانغان جەمئىيەت، مۇسۇلمانلار خۇدا يولىدا خاتىرجەم ئىبادەت قىلغان جەمئىيەت ئىدى، دەپ قارىيالمايمىز، بەلكى ئۇنىڭ ئەكسىچە ئافاق خوجىنىڭ پاسسىپ قۇللۇق ئىدىيەسى، غەيرىي ئىدراك، غەيرىيي «تۇغما تالانت»ى ھەمدە كونا ئىشانلىق (تەرىقەت)، رىياكارلىق، سۇخەنچىلىك، خۇنخورلۇق، زالىملىق، ئىنكارچىلىق، ئۆزىنى مەركەز قىلىش مەۋقەلىرى، ئىجتىمائىي ئىلگىرىلەشكە، مەدەنىيەتكە، پەنگە... قارشى ئاڭ ـ ئىدىيە ھۆكۈمرانلىقىدىكى، پەۋقۇلئاددە زۇلمەتلىك قاراڭغۇ جەمئىيەت ـــ جاھالەتلىك جەمئىيەت دەپ تونۇيمىز. ئافاق خوجىنىڭ «ئىلاھىي خاقان» لىق غالىبلىقى بىلەن مۇسۇلمان ئەھلى ئالدىدا ئىسلامغا زىت سادىر قىلغان بەزىبىر جىنايى قىلمىشلىرىدىن تۆۋەندىكى مىساللار بۇ قارىشىمىزنىڭ دەلىلىدۇر:

ئافاق خوجا ۋە ئۇنىڭ «ئاق تاغلىق» كۈچلىرى 1679 ـ يىلىدىن 1683 ـ يىلىغىچە بولغان تۆت ـ بەش يىل ئىچىدە قەشقەرىيە تەۋەسىدىكى ئاساسلىق شەھەر، بازار ۋە كۆجۈم ئاھالىلەر مەركەزلىرى بويىچە «قارا مۇسۇلمان ئازما»لىرى («قارا تاغلىق» لارنىڭ دىنىي ئىبادەت مۇراسىم ئورۇنلىرىنى، خانىقا، مەدرىسە ـ مەكتەپ، تۇنەكخانا،

مازار ۋە باشقا تاۋاپخانىلار ـــ ئا) نى «دىنى ئىسلام» كۇچى ۋە ھۆكمى بىلەن ئەمەلدىن قالدۇرۇپ (بۇزۇپ ـ چېقىپ)، ئورنىغا «قۇتبىل ئەخـ تاپ»، «غەۋئىس»، «مۇرشىد»، «خەلىپە» لىك زۆرۈرىيەتچىلىكىدىكى «پاك ئىمان» كۆلبىلىرىنى بەرپا قىلىش ھەرىكەتلىرىنى قانات يايدۇرـ غان. «تارىخىمىزدىكى ئىسلامىيەت» تە كۆرسىتىلىشىچە، ئافاق خوجا «ئىشقىيە» كۇچلىرىنىڭ يۇقىرىقى يىللار ئىچىدە خاسلا شۇ چاغلاردىـ كى يەكەن، خوتەن تەۋەلىرىدىلا چېقىپ تاشلىغان «قارا مۇسۇلمان ئازما» لىرىنىڭ سانى 400 دىن ئېشىپ، «قارا تاغلىق» لارنىڭ ئاساسلىق ـــ چوڭراق دىنىي ئىبادەت ئورۇنلىرىنىڭ كۆپ قىسمى تۇگىتىۋېتىلـ گەن. «ئۇيغۇرقۇم ئەۋلىيا» نىڭ مۇئەللىپى 1929 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن قاغلىق ئازغانساللىق مەرھۇم ئۇستاز سۇلتانباي ھاجىم بۇ ھەقتە تـوخـ تىلىپ مۇنداق يازغان: «پىرىيانە ياركەند، شەھىدانە خوتەن تۇپراقىدا كۆمۈلگەن ئۇلۇغ ۋەلى ئەزىزانلار ـــ ‹قىرقى ۋەلىيۇللا›، ‹دەھمى شـا ھان›، ‹ھەشتان سەنەم›، ‹ئالتۇنلىرىم›، ‹بەدەخشان›، ‹يۇسۇپ قـە دىرخان›، ‹كۆچتى ئاۋامسلىم›، ‹ئىماملىرىم›، ‹قارا چاچ ۋەلىيۇللا›، ‹قۇتبى ئابدۇللاخان›، ‹قاراسار›، ‹شاھاب›، ‹چىلتەن›، ‹زەردەشـت ۋەلىيۇللا›، ‹چىراغلىق›، ‹ئىمام جەئفەر تەيىران›، ‹قۇمات›، ‹مۇھەمـ مەد ھەسەن ئەسكىرى›. (17 ـ ئەسىردىكى بۇ دىنىي ئىبادەت ئورۇنـ لىرىنىڭ ھازىر يەكەن، قاغلىق، پوسكام، گۇما، قاراقاش، چىرا ناھـ يەلىرىدە قالمىش خارابىلىرى ـــ «مازار» خارابىلىرى شەكلى بىلەن ساقلىنىپ كەلمەكتە ـــ ئا) لەر ھەزرىتى ھىدايىتۇللاخان پادىشاھ زامانـ لىدا قاتتىق مەنسۇخ مەنئىي ۋە ئۆرتەنمە ـ كۆكۇم بولۇنغان ئىبرىدىلەر. كۆيدۇرگەن، مەنسۇخ قىلغان ئۇلۇغلارغا ۋە ياكى كۆيدۇرۇلگەن، مەنـ سۇخ قىلىنغان ئەزىزانلارنىڭ روھىناتلىرىغا ئىلاھىي قۇدرەت، كارامەتى بېشا.ەت جۇملىسىدىن دۇئا قىلماق، سېغىنماق شۇ چاغلاردىن بۇيان شەك بولۇپ ئۆتۈپتۇرلەر»

دېمەك، ئۆزىنى «مۇسۇلمان ئەۋلىيا»، «ئىلاھىي خاقان» ۋە «خۇدا-

نىڭ يەككە - يېگانە ئاشقى» دەپ ئاتىغان ھىدايىتۇللاخان پادىشاھ قەشقەرىيەنى سورىغاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ زەربە ھۇجۇمىنى ئالدى بىلەن تارىختىن بۇيان ئىسلام نەمۇنىسى، «يەككە خۇدالىق جاي» بولۇپ كەلگەن يۇقىرىقى تاۋاپخانىلارنى يەنى ئاساسەن مازار، مەدرىسە - مەكتەپ، خانىقا، مەسچىت، دىنىي ئاسار ئەتىقە ئورۇنلىرىنى ئاتالمىش «قارا مۇسۇلمان ئازما»لىرى «ئەيىبى» بىلەن كۆيدۈرۈپ، بۇزۇپ تاشلاشقا قاراتقان ياكى «خۇدايى ئىشقىيە» ماكانلىرىغا ئايلاندۇرۇپ كەتكەن.

«تارىخىمىزدىكى ئىسلامىيەت» دېگەن قەلىيازمىدىن مەلۇم بولۇشىچە، ئافاق خوجىنىڭ ئاز كەم 20 يىللىق ھۆكۈمرانلىقى زامانىدا ئاسما-ئىلخان خانلىقى زامانىدا قەشقەرىيەدە ساقلىنىپ كەلگەن 1690 ئورۇندىكى مەكتەپخانا، 573 مەدرىسە، 436 ھامام كۆيدۈرۈۋېتىلگەن، «ئىشقىيە»چىلەر ئىلكىدىكى «ئاق خانىقا» دائىرىسىگە قوشۇۋېتىلگەن، چېقىۋېتىلگەن («ئاق خانىقا» ئافاق خوجا يولى بىلەن يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن «ئاق خانىقا» لار ئەلۋەتتە ــ ئا). ئەسلىدە ساقلىنىپ كەلگەن 948 ھەر خىل خانىقا «ئاق خانىقا»لارغا ئۆزگەرتىلگەندىن باشقا، يەنە كىدىن 5800 «ئاق خانىقا» بەرپا قىلىنىپ، پۈتۈن دىنىي ۋەخپە، دىنىي مۇلۇكلەر شۇ خانىقالارنىڭ ئىگىلىكىگە ئۆتكۈزۈۋېتىلگەن. ئەزەلدىن ئەنئەنە بولۇپ كەلگەن دىنىي مالىيە، دىنىي خىراجەت ۋە تاپاۋەتلەرنىڭ، خەير - ئېھسان بېرىش، ئېلىش، دىنىي قۇتقۇزۇش ھەم دىنىي قۇرۇلۇشلارنىڭ پۈتۈن مۇلازىمەت تەقدىرى تەلتۆكۈس «ئاق تاغلىق» «خەلىپە» - سوپىلارنىڭ ئىگىلىكىگە تاپشۇرۇۋېتىلگەن. «تەرىقىتى ئىشقىيە» گۇلەخ، ئەمىدان، «ئىشقى كۇلبە» لىرى قەشقەرىيەدىكى 3784 يېزا - كەنت بويىچە ئومۇمىيۈزلۈك بەرپا قىلىنغان. نەشە چېكىپ «ئاشىق»لىق قىلىش ــ قەشقەرىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ مۇسۇلمانچىلىق خىسلەت ئۆلچىمى قىلىنىدىغان «خۇدايى ئادەت» ئومۇمىلاشتۇرۇلغان. چاڭگا چاچ، سىركە ساقال، جۇل - جۇل چاپان، چۇلە مەست، قاسماق تەن، ماكانسىز قوڭالتاق، بەگگى دىۋانە، كۆكەمە ئاشىق، رەزگى چا-

تاقچى «ئ شقيه» سوپىلىرى (ساراڭلارچە ھاياتقا قەدەم قويغان «ئا-شق» لار) 300 مىڭ ئەترابىغا كۆپەيىپ، قەشقەرىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ «ئەڭ ئىمانى كامىل» ۋەكىللىرىدىن بولۇپ تۇرغان.

ئافاق خوجا ۋە ئۇنىڭ كۆچلىرى ئۆزلىرى (ئافاق خوجا ــ ئا) نى ھەددىدىن ئارتۇق مەدھىيەلەپ، ئۇنى ۋە ئۇنىڭ ئۆزى كۆككە كۆتۈر-گەن «پىر»، «ۋەلى»، «ئۇستاز» لىرىنىڭ قەبرە ـ زاراتگاھلىرىنى «مازار» قىلىپ تىكلەپ، خۇددى «بورقۇم ئەۋلىيا» دا كۆرسىتىلگەن-دەك: «مەدىنە مۇنەۋۋەرىمگە ئەمەس، «مۇقەددەس چوڭ مازار»، «مۇ-قەددەس جاي» لارغا بارماق پەرز دېيىلگەن...»

دېمەك، ئافاق خوجا ئىسلام دىنىنىڭ ھەقىقىي ئەھكاملىرى، قۇرئان يولى ۋە ئومۇمىي مۇسۇلمان ئۇچۇن رىئايە قىلىش قەتئىي شەرت بول-غان ئىسلام پىرىنسىپى، ئىسلام تۇرمۇشى، ئىسلام ئەنئەنىسىنى ئۆزىنىڭ شەخسىي مۇددىئاسى ھېسابىغا توغرىلاپ بۇزۇپ پايدىلانغان ئىسلام زە-يانىدىشى ۋە ئىسلام رەقىبىدور.

(2) ئافاق خوجا ــ خۇنخور، قاتىل زاتتۇر

ئافاق خوجا 1678 ـ يىلى 6 ـ ئايدا غالدان قۇنتەيجى قوشۇپ بەرگەن، غالداننىڭ ئوغلى سىرىن رابدان قوماندانلىق قىلغان تاللانغان 12 مىڭ كىشىلىك جۇڭغار قوشۇنىنى ئەگەشتۈرۈپ، قەشقەر تەۋەسە-گە بېسىپ كىرىپ، ئىچكى جەھەتتە بىر قىسىم «ئاق تاغلىق» خو-جىلارنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىپ، قاتتىق جەڭلەر ئارقىلىق قەشقەر شە-ھىرىنى تۇنجى قېتىم بېسىۋالغاندا، ئۇرۇشتا تىرىك قولغا چۈشكەن ئىسمائىلخان ياساۋۇللىرىنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك جۇڭغار چېرىكلىرى-نىڭ چېپىپ تاشلىشىغا ئەمر ئىلىتماس قىلغان. ئافاق خوجىنىڭ «ئۇ-لۇغ سەئىد»لىك، «دىنىي شاپائەت» چىلىك تەرىپىنى غايىبانە ئاڭلاپ، خۇدا يولىدىكى سۈلھى ـ سالاھ ۋە مۇسۇلمانچىلىق مادارا ئارزۇسى بە-لەن قارشىلىق ئۇرۇشىنى توختىتىپ، ئۇنىڭ ئالدىغا سالامغا كىرگەن ئىسمائىلخاننىڭ ئوغلى (قەشقەر ھۆكۈمرانى) باباق سۈلتان ئافاق خوجا

تۇرالغۇسىنىڭ قوبۇل ئەمدانىدا 31 ھەمراھى بىلەن دۇئا قىول ھالەتتە ئۆن ـ تىنسىز بىر باشتىن چېپىپ تاشلانغان. ئافاق خوجىنىڭ غالىپ شېرىكلىرى بىلەن يەرلىك «مۇرت» ـــ «يارانلىرى»مۇ (ئەمەلىيەتتە «ئاق تاغلىق» سوپىلار ـــ ئا) بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، قەشقەر شەھىرى تەۋەسىدىكى «قارا تاغلىق» ـــ «ئىسھاقىيە» چىلەردىن قولغا چۈشكەنلىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ، بەزىلىرىگە ئەن سېلىپ (پىچىپ تاشلاپ، قۇلاق ـ كۆزلىرىنى ئويۇۋېلىپ، قول ـ پۇتـ لىرىنى چېقىپ ياكى تىلسىز قىلىۋېتىپ) توۋا قىلدۇرغان.

ئافاق خوجا ھەم ئۇنىڭ كۈچلىرى 1678 ـ يىلى 9 ـ ئايدا يەكەن شەھىرىنى بېسىۋالغاندا، يەكەن چوڭلىرىدىن قولغا چۈشكەن 81 ئەرـ بابىنى باغلىتىپ، يۇرىكىنى پىچاقتا تىلىپ سۇغۇرۇپ ئۆلتۈرگۈزگەن. يەكەن شەھىرىنىڭ ئاساسلىق كوچا، ئۆي ـ ئىمارەتلىرىنى كۆيدۈرۈـ ۋەتكەن، جۇڭغار ئەسكەرلىرىگە بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدۇرغان ھەم جۇڭـ غار ئەسكەرلىرىنى بۇيرۇپ يەكەن ئالتۇن مەدرىسەسىدە جۇمە نامىزىغا تىزىلغان مىڭدىن ئارتۇق مۇسۇلمانىنى قىرغىن قىلدۇرغان. مەدرىسىنىڭ 360 ئېغىزلىق ھوجرىسى بىلەن مەدرىسە بىناسىنى كۆيدۈرگۈزۈۋەتـ كەن. 10 ـ ئايدا يېڭسار، مەكىت، يەكەن، قاغىلىق، قەشقەر، گۇما قاتارلىق 19 ناھىيە، شەھەرنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ غەلىبە تەنتەنىسىنى تەبرىكلەش يۈزىسىدىن يۇقىرىقى جايلار بويىچە 120 ئورۇندا «قارا تاغلىق»لار بېتەكچىلىرىدىن 400 دىن ئارتۇق «قارا مۇسۇلمان» غا ئۆلۈم جازاسى بەرگەن. 1300 دىن ئارتۇق «قارا تاغلىق» نىڭ ئۆيلىـ رىگە ئوت قويۇپ، «جىن سۈرگۈن» (ئەل كۆزىدىن غايىب چۆل ـ جەزىرىلەرگە كېتىپ، جىن ـ ئالۋاستىلارغا قوشۇلۇپ كېتىش ـــ ئا ـ دەملىكتىن جىن ـ شايتانلارغا ئايلىنىپ كۇن ئېلىش جازاسى ـــ ئا) قىلىۋەتكەن. يەر ـ زېمىن، مال ـ مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىپ «خان»لىق ئىلكىگە ئۆتكۈزۈۋالغان.

«ھەزرىتى ئەزىزان ئافاق خان پادىشاھ ئالىيلىرى (خۇدا نۇرلۇق

قىلسۇن ئۇنىڭ تەڭ رۇك قەبرىسىنى) زامانلىرى 16 يىل 10 ئاي، سەككىز مىڭ تۇن، ئىككى يۈز تۆت تولۇنئاي ۋاقىت ھېسابى بىرلە قارار تاپقان ئىكەنلەر... ئۇ زاتنىڭ ۋاقىتلىرىگە شاھىد ۋە ۋۇجۇدىر كا-تىپلىق (ۋەزىر كاتىپلىق ــ ئا) قىلغانلار ئول ۋاقىت ــ زامانىسىدا 11 غازات، 18 لەك (18 تۈمەن ــ ئا) قەتل نامۇ (جەڭدە ئۆلگەن، ئۆلتۈ-رۈلگەنلەر نامزى ــ ئا)، ئىككى يۈز ۋاقىتات بولغان دەپ يېزىپتۇر-لەر...» («بورقۇم ئەۋلىيا»دىن). دېمەك، بۇ خاتىرىدىن بىز ئافاق خوجىنىڭ قەشقەرىيەگە «خان»لىق قىلغان چاغلىرىدا 11 قېتىم چوڭ قىرغىن غازىتى قىلىپ، 18 تۈمەن يەنى 180 مىڭ تەندۇرۇس، يارامليق ئەرنىڭ جېنىغا زامىن بولغانلىقىنى، ئافاق خوجا زۇلمىغا قارشى 200 قېتىمدىن جىقراق ۋەقە چىققانلىقىنى ھېس قىلىمىز. بەزىبىر تارىخىي خاتىرىلەردىن بىلىشىمىزچە، ئافاق خوجا كۇچلىرى 1680 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا «قارا تاغلىق بەدنىيەتلەر» نىڭ پەيلى يامان «سوپەك» لە-رىگە قارشى «مەھەللىۋى غازات» ھەرىكەتلىرىنى قانات يايدۇرۇپ، ئۇ-دۇللۇق قولغا چۈشكەنلەردىن 300 دىن ئارتۇق كىشىنى ئىلگىرى ـ كېيىن «بالاقۇم»، «قۇم قۇسار»، «ئاقتالا»، «يۇز قۇم»، «چىقرما»، «تەلۈلەر»، «لالمىلار»، «پەيدۆڭ»، «قىزىل»، «كورۇات» قاتارلىق جايلارغا يۆتكەپ، 11 قېتىمدا تاش بوران قىلىپ (چالما كېسەك قىلىپ ــ ئا) ئۆلتۈرۈۋەتكەن. بۇ بىگۇناھلار قىرىلغان جايلارنى يەكەن، مە-كىت، قاغىلىق، پوسكام خەلقى تارىختىن بۇيان «شېھىتلىك» نامى بە-لەن ئەسلەپ كەلمەكتە.

(3) ئافاق خوجا ــ ۋەدە، قەسەم خائىندۇر

«... يەنەن خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان ھىدايىتۇللا ئىشان ھاكىمى-يەت بېشىغا چىقىشى بىلەنلا ‹قارا تاغلىق› لارنى دەھشەتلىك باستۇرغان-لىقتىن خوجا شۇئەيىب باشچىلىقىدىكى ‹قارا تاغلىق› لار (يېتەكچىلە-رى) كەشمىرگە قېچىپ كەتكەن. خوجا ھىدايىتۇللا بىر مەزگىل ھا-كىمىيەتنى مۇستەھكەملىۋالغاندىن كېيىن ‹قارا تاغلىق› لارنى تۈپ

ئاساسدىن يوقىتىش مەقسىتىدە خوجا شۇئەيىبكە: «ئەلۋەتتە كەلگەيلەر. ھەر نېمەرسە بىساتىمىزدا باردۇر. دەرمايان كۆرگەيمىز... ئاۋۋال قىدىن خوپراق تۇرغايلا...» دەپ خەت يازغان. بۇنىڭغا ئىشەنگەن خوجا شۇئەيىب بالا ـ چاقىلىرىنى ئېلىپ، بىر قىسىم ھەمراھلىرى بىلەن كەشمىردىن يەكەن تۇپراقىغا قەدەم قويغان بولسىمۇ، تىرىك دەريا سى (قاغىلىق دەريا سى ـــ ئا) بويىغا كەلگەندە ئافاق خوجا تەرىپىدىن ئالدىن مۆكتۈرۈپ قويۇلغان 400 نەپەر دىۋانە سوپىلار يوشۇرۇنۇپ تۇرغان يېرىدىن سەكرەپ چىقىشىپ، خوجا شۇئەيىبنى ۋە بىللە كەلگەن مۇرت ـ مۇخلىسلىرىنى تۇتۇپ، تاغارلارغا سولاپ دەريا غا تاشلاپ ئۆلتۈرۈۋېتىشكەن...» (قەشقەر: «قەدىمكى كىتابلار تەتقىقات خەۋىرى»، 1985 ـ يىلى 1 ـ سان، 8 ـ بەت)

ئافاق خوجا باشلاپ كەلگەن جۇڭغار قوشۇنلىرى ئافاق خوجا كۈچلىرىنىڭ ماسلىشىشى بىلەن 1678 ـ يىلى 10 ـ ئايدا قەشقەرنى ئىشغال قىلىپ «ئافاق خوجا خانلىقى» قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىغان بولسىمۇ، لېكىن قەشقەرىيە خەلقى بۇنىڭغا قەتئىي تەن بەرمىگەن. 1679 ـ يىلى ئەتىيازدا ئىسمائىلخانىنىڭ ئىنىسى ـــ ئۇچتۇرپان ھاكىمى مۇھەممەتئىمىن خان (ئىمىرخان) باشچىلىقىدا ئافاق خوجا باشچىلىقىدىكى ئاغدۇرمىچى كۈچلەرگە قارشى كۆتۈرۈلۈپ، ئۇلارنى قەشقەرىيە زېمىنىدىن قوغلاپ چىقارغان. 30 مىڭنى تۇتۇۋېلىپ، توۋا قىلدۇرۇپ ئەل قىلغان. يېڭىلىپ رەسۋاسى چىقىپ قېچىپ كەتكەن ئافاق خوجا ئاخىر 2 ـ قېتىم يەنە جۇڭغار كۈچلىرىنى باشلاپ كېلىپ، يەنىلا كۈچى يەتمەسلىكىنى پەملەپ، مۇھەممەتئىمىن خانغا: «سەئىدلەرگە ئىتائەت مۇلازىمىتىدە بولماق، دۇئاسىنى ئالماق، نەزىر ـ ئېتىبارلىرىدىن ئۆتمەك ـــ ئاللاھ رازىلىقىدۇر. ئاللاھ بىلەن قەسەمكى، مېنىڭ پېشىمنى تۇتقان ھەممە ئەھلى ئۇممەت بېھىس ساۋابى كۆرگەي، ھەر ئىككىلا ئالەمدە دەرد ـ ئەلەم، زەخمە ـ نادامەت، ھەسرەت ـ خۇسۇمەتلەردىن پاك، خالىي، بەد گۇمان بولغاي» دەپ خەت يازدۇ، جاۋاب كەلمىگەن

ده ئۆزى كېلىپ كۆرۈشۈپ: «ئالىي خانىمز ئۆزلىرى بولغايلەر. قان تۆكمەك مۇتلەق جايىز ئەمەستۇر. ئۆزلىرىگە خۇدايى ھەمراھ بولماق، ماڭا نېسىپ بولدى» دەپ قەسەم ۋەدىسى قىلىپ، ئۇ زاتقا كۈيئوغۇل بولۇش تەمەسىنى بايان قىلىدۇ، مۇھەممەتئىمىن خان خۇدالىق قەسەم شارائېتى بىلەن خوجامغا قول بېرىپ، قېينىاتىلىق ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولىدۇ. ۋەزىيەت «خۇدالىق ئالەم يۈمشاقلىقى» بىلەن يۈمشاپ، ئاخىر «شەھەرنى بىللە سوراش جۈمە كېلىشىمى» تۈزۈلىدۇ. ئافاق خوجا كۈچلىرى (جۈڭغار كۈچلىرى بىلەن بىرلەشكەن يەرلىك يالانما كۈچ-لەر ــ ئا) بۇ «كېلىشىم» بويىچە ئۈچتۇرپانغا «تىنچ» كىرىپ، ۋەز-يەت ئافاق خوجا پايدىسىغا يۈزلىنىدۇ. ئۆزىنى ئوڭشۇلغان ئافاق خو-جا «كېلىشىم» نىڭ 20 جۈملىك ۋاقتىنى ئۆتكۈزگەندىن كېيىن 21 - جۈمە كۈنى كېچىدە ئۆزىنىڭ تاللانغان پىچاقچى مۇرتلىرىنى بۇي-رۇپ، مۇھەممەتئىمىن خاننى 19 مۇلازىم، شېرىكى، ئۇچ پەرزەنتى، ئىككى مېھمىنى بىلەن قوشۇپ جەمئىي 24 كىشىنى ھېچقانداق شەپە - ھىد بۇسىسى چىقارماي پىچاقلىتىپ (بوغۇزلىتىپ، پىچاق سالدۇرۇپ ــ ئا) ئۆلتۈرۈپ «ئوت كەتكەن كېچە» قىلىپ كۆيدۈرۈپ كۈل قىل-ۋېتىدۇ (يوقىرىقى سانلار بىلەن خاتىرىنىڭ مەزمۇنى «بورقۇم ئەۋلە-يا»دىن ئۆزلەشتۈرۈلدى ــ ئا).

(4) ئافاق خوجا ــ مەرپەت ۋە مەرپەتچىلەرنىڭ كۈشەندىسىدۇر

يېتەرلىك تارىخىي ئاساسلاردىن بىلىنىمزچە، ئافاق خوجا ۋە ئۇ-نىڭ «ھاكىمىيەت» كۈچلىرى زامانىدا قەشقەرىيەدە قەتئىي، مۇقىم، دائىم، تەركىز تۈردە قانتىق مەنئىي ئېتىلگەن ئىجتىمائىي ئىنسانچىلىق پائالىيەتلىرىدىن بىرى ــ مەۋجۇدلانغان ۋە مەۋجۇدلىنىدىغان ئىجتىما-ئىي پۈتۈكچىلىك، قەلىمى ئىجادىيەت، ئىجتىمائىي قەلەمكەشلىك، تۇر-مۇش خەسچەكچىلىكى بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئادەم ۋە ئورۇنلارنى چەكلەش، يوق قىلىش، دىۋان، كىتاب، رىسالە، ئۇلام خەت (ئېلان)، ئىلىم ئەكىل (خەرىتە، چېرتيوژ ــ ئا)، نەزم، قوشاق، دەپنە، مۇئا-

مىلات، ھادىسە، جەڭ، پاجىئە، ئاقىۋەتلەر ھەققىدە «كۇفرانىلىقى ئا-يان»، «جەدىد بايان» لارنى يەر يۈزىدىن كۆتۈرۈۋېتىش، «خۇدايى ئىلمى غايىب»، «خۇدايى رىسالە»، «خۇدايى نەپەس مۇبارەك»لەرگە راۋاج بېرىش بويىچە «تاغدەك ئۇلۇغ» ئىشلارنى جانلاندۇرغان. بۇ ھەق-تە قولىمىزدىكى خاتىرىلەردىن بەزىم مسياللارنى مۇنداق كەلتۈرىمىز:

«ھەزرىتى ئاپاق «خان» لىق زامانىدا خانلىق مەدرىسىلەر، مەھكىمە شەرئىلەر، خانلىق، بەگلىك ئوردىلار، مەرىپەتخانىلەر دا، ئەللامە، ئۆلىما، قازى كالانلار ھويلا ـ ئارامگاھلىرىدا، بۇت ـ ھەيكەل، ساز ـ مۇزىكا، رەسىم ـ نەققاش، باسما، ئويما... قاتارلىق مۇلكىي ھاراملىقلارنى پەيدا قىلغۇچى، تارقاتقۇچى... جاي، ئورۇن ۋە كىشىلەر ئىلكىلىرىدە تۇرغان «نوسەندە»، «سەنناسى» لەر، دەھرىلەر دامىدىكى كىتاب، رىسالە، شە-كىل، يازما، سىزما «قەلەم قۇسما» لىرىنى پاك زېھىنلەردىن تازىلىماق، ئەھلى مۇسۇلمانلارنى ئۇ خىل ئازغۇن قەلبىي لەنەت كۇپارلار دامىدىن ساقلاپ قالماق ـــ خۇدا رازىلىقى ئۈچۈن «ۋاجىپ» قىلىنغان ئىبـ-دى... («بورقۇم ئەۋلىيا»دىن).

«... ئاپاق خوجا بىرىنچى بولۇپ قۇرئان، ھەپتىيەكتىن باشقا پۈ-تۈن كىتابلارنى كۆيدۈرۈپ تاشلىغان... مەشھۇر ئالىملارنى، مەرىپەت-پەرۋەر كىشىلەرنى، ئەدىب، تەرجىمانلارنى دارغا ئاسقان... بەزىلىرىنى سۇرگۈن قىلغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق تارىخىي مەدەنىيەت مىراسلىرى كۈلگە ئايلانغان. كىشىلەر چۈ ش كۆ-رۈشكە ئىمكانى بولمىغان، قولغا ئۆگىتىش ئالدىدىكى قارچىغىغا ئوخ-شاش يامان شارائىتتا قالغان» («يەكەن تارىخى» دىن).

شۇنى ئەسكەرتىمەنكى، ئاپاق خوجا زامانىنىڭ ھەر ساھەدىكى جە-نايى تارىخى توغرىسىدا «جاھالەت پىرلىرى ئۇيغۇر دىيارىدا» دېگەن ئەسىرىمدىكى «ئاپاق خوجا توغرىسىدا» دېگەن ماۋزۇنى ئوقۇپ كۆ-رۈش كۆپايىدۇر ـــ ئا)

ئاپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ شېرىكلىرى قەشقەرىيەنى ئۇرۇش بىلەن بې-

سۆالغاندىن كېيىن «قارا تاغلىق» «گۇناھكار» لارنى قاتتىق باستۇرغاندىن بۇلەك، سەئىدىيە خانلىقى زامانلىرىدا ئەنئەنە بولۇپ، خەلق ئارىدىتىگە سىڭىپ كەتكەن ئون خىل زاتقا ھۆرمەت ئېتىبارىدا بولۇشنى تەرك ئەتكەن. بۇ ئون خىل زات: ئاتا ـ ئانا، ئۇستاز، ئالىم، تېۋىپ، ئەدلە سىپاھ، پاسىبان (خەلق قەھرىمانى، خەلق ھامىيسى، خەلققە شەپقەت ياغدۇرغۇچى ـــ ئا)، ھۇنەرۋەن، دىل ناۋاكەش (شائىر، يازغۇچى سازچى، غەزەلچى، ئويۇنچىلار ـــ ئا)، نەققاش، سىمارىكار (ئويمىكار، ھەيكەلتاراش ـــ ئا) لاردىن ئىبارەت ئەلنىڭ ئەقلىي يېتەكچىلىرىدىن ئىبارەت خاسىيەتلىك زاتلار تۈركۈملىرىدىن ئىبارەتتۇر. ئافاق خوجا كۇچلىرى بۇ خىل ھۆرمەتلىك خاسىيەتكارلاردىن كۆپ قىسمىنى «كۇپىر» لىق، «دەھرى» لىك «گۇناھ» لىرى ئارتىپ دارغا ئېسىۋەتكەن. پىچۇېتىپ توۋا قىلدۇرغان، ئىلىغا ـــ جۇڭغارلار ئىلتىپاتىغا سۇرگۈن ـــ قوغلاندى قىلىۋەتكەن. بۇ خىل قىلمىشلارغا تەۋە سانسىزلىغان يامان مىساللارنىڭ بىرى شائىر بابا رېھىم مەشرەپ ئۆلۈمىدۇر.

بابارېھىم مەشرەپ (شاھ مەشرەپ) 20 نەچچە يېشىدىن ئېتىبارەن سوپىلىقنى قوبۇل قىلىپ، ئافاق خوجىغا چاكار بولغان. شۇ جەريانىدا ئافاق خوجا سوپىلىرىنىڭ ئاچكۆزلۈكى، زالىملىقى، خۇنخورلۇقى، ئالدامچىلىقىنى چۈشىنىپ، ئۇنىڭغا قارشى پاش قىلىش خاراكتېرىدە جەڭگىۋار ئەسەرلەرنى يازغان، ئافاق خوجا سوپىلىقىدىن بەزگەن. شۇڭا، ئافاق خوجا ئۇنى «خوجا ـ ئىشانلىرىمىزنى ھاقارەتلەيدىغان بېيىت، غەزەللەرنى توقۇدى» دەپ قارىلاپ قەشقەرىيە تەۋەسىدىن كېتىش شەرتى بىلەن سۇرگۈن قىلىپ قوغلىۋەتكەن. شۇنىڭدىن كېيىن شائىر ھازىرقى ئىلى، خوجەنت، تاشكەنت، سەمەرقەنت، بۇخارا، بەلخ، ھىندىستان (ھازىرقى پاكىستان ـــ ئا)، ئافغانىستان يۇرتلىرىنى پىيادە كېزىپ قەلەندەرچىلىكتە كۇن ئالغان. خوجا ـ ئىشانلارنىڭ قىلمىشلىرىنى يېزىشنى توختاتمىغان. شۇڭا، ئافاق خوجا «ئۆلما» لىرىنىڭ پەتۋاسى بىلەن بەلخ ھاكىمى مەھمۇد شاھنىڭ قولىدا 54 يېشىدا دارغا

ئېسىپ ئۆلتۈرۈلگەن.

(5) ئافاق خوجىنىڭ ھەپسە پاجىئەلىرى توغرىسىدا

ئافاق خوجا ۋە ئۇنىڭ ھاكىمى شېرىكلىرىنىڭ جىنايى قىلمىشلىرى-دىن ئەڭ مۇھىم بىر تۈر ــ ھەپسە (تۇرمە، زىندان) قاباھەتچىلىكى-دۇر. «بورقۇم ئەۋلىيا» نىڭ بۇ ھەقتىكى تەپسىلىي بايان قىسمىنى ھا-زىرقى زامان چۈشەنچىسىگە مۇناسىق ئىخچاملاش مۇمكىن:

1680 ــ يىلىدىن 1684 ــ يىلىغىچە بولغان بەش يىل ئىچىدە ئافاق خوجا ئوردىسىنىڭ ئوخرانكا (تۇتقۇن قىلىش، جازالاش، قاماپ تۇرۇش ئورۇنلىرى ــ ئا) مەھكىمىلىرى تەرىپىدىن «قارا تاغلىق ئاسىي»، «ئىسيانچى»، «جەددە»، «پىرغا ئاسىي»، «گۇناھ» لىرى بىلەن تۇ-تۇلغان قىلىنىپ، 140 جايدىكى «ھەپسە تېگى» (زىندان تېگى) دە يېغى-لىپ ياتقان مۇسۇلمان «گۇناھكار»نىڭ تىرىك سانى بىر تۇمەندىن ئېشىپ كەتكەن. 1685 ــ يىلى 6 ــ ئايدا ئافاق خوجا ئوردىسىنىڭ سىپاھلىرى (مۇناسىۋەتلىك ئەمەلدارلىرى) خۇددى «تەزكىرەئى پىر-ياران» دا تەكىتلەنگەندەك: «قۇنتەيجى كاپىر شاھنىڭ لەۋزى بېشارەت-لىرى، ئىلاھىي ئىرادەت ھەم ھالا ئافاق خانىنىڭ ‹خۇدايى ئەپۇ ئومۇمى-يە›، ئىلتىپاي ۋە ئەمرى بىرلە بۇ ‹گۇناھكار› لارنى ‹خۇدالىق تۆت يول ئەجرى›، گە ھەيدەپ ۋە سېلىپ، تۆھپە، خاسىيەتلىرى توۋا، پۈشايمان نىسبىغا يەتكەندە ‹خۇدايى ئازاد› قىلىپ ‹پۇقرا› قوۋمىغا قوشۇلۇپ كېتىش پەرمانىنى جاكار قىلىشقان». بۇ يەردە كۆزدە تۇتۇلغان «خۇدا-لىق تۆت يول» قاغىلىق ــ ئارىسىڭ ــ لاداق ئارىلىقىدىكى 36 ئۆتەڭ-لىك تاغ ئارت يولى ــ (ئەجەل يول»، خوتەن ــ قۇمبەل ئارىلىقىدىكى 38 ئۆتەڭلىك «جىن چىغىر» (خوتەن ــ ھىندىستان يولى ــ ئا). ئاقسۇ ــ ئىلى ئارىلىقىدىكى 18 ئۆتەڭلىك مۇز داۋان (شوتا يولى) ــ «قازا يول»، قەشقەر ــ نارىن ئارىلىقىدىكى (قەشقەردىن ھازىرقى سو-ۋېت ئىتتىپاقىغا تەۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا بارىدىغان كارۋان يولى) كارۋان يوللىرىدىن ئىبارەت بولغان. بۇ يوللار شۇ رامانلاردا «بارسا كەلمەس

يول» دەپ ئاتىلىدىغان، ئەڭ مۇشكۈل يول لىنىيەلىرى ھېسابلىناتتى، ئەلۋەتتە. پۇقرا سېلىقى، ھۆكۈمەت چىقىمى، ساۋاب چاقىرىقى، خان تۇزۇمى دېگەندەك شەكىل، تەدبىرلەر بىلەن بۇ يول مەنزىللىرىنى ئاسراش، ياساشقا ئادەم ئىشلىتىش، كۈچ سەرپ قىلىش تەس ئىش ھېسابلىناتتى، مۇمكىن بولمايتتى. سەئىدىيە خانلىرى بۇ مەسلىنى ئەسىرلەر كۆچى ۋە ئۆزلىرىنىڭ ھەربىي يۈرۈش تەدبىرلىرى بىلەن ھەل قىلىپ بارغانىدى. لېكىن ئافاق خوجا «ھاكىمىيەتى» جۇڭغار خوجا-يىنلىرىنىڭ يول كۆرسىتىشى بىلەن بۇ مەسلىنى ئۆز «ھەپسە» لىرىدە تۇتقان 10 مىڭدىن ئارتۇق تىرىك ئەر «گۇناھكار»نىڭ «گۇناھ بەدەل» «ئەجرى»لىرى بىلەن ھەل قىلىشقا تۇتۇنغان. بۇ خىل تۇتۇۋۇنۇشنىڭ ئەڭ پاجىئەلىك ئاقىۋەتلىرىگ مەنسۇپ ئېچىنىشلىق خاتىرە-لەردىن مىساللارنىڭ بىرى توغرىسىدا خوتەن كىرىيەلىك تارىخچى مۇ-ئەللىپ تۇرسۇن قارى كىرىيەۋى تەرىپىدىن 1910 ـ يىلى كەشمىرده يېزىپ قالدۇرۇلغان «خوتەن» دېگەن قولىيازمىدا مۇنداق دېيىلگەن: «قازاقا قەدەر ئافاق خان پادىشاھىم زامانى، ئۇي يىلى بىر مىڭ توقسان يەتتە ھىجرىيە جامادىيەل ئاۋۋالدە (1685 ـ يىل ئۇي يىلى 8 ـ ئايدا ـــ ئا) كۆچەدان (تېرىق، بۇغداي، گۈرۈچ بولسا كېرەك ـــ ئا)، بىر يۇدمە بوخچا (يۈز جىڭ ئېغىرلىقتىكى بىر تاي گەزمال ياكى خام، چەكمەن ـــ ئا)، بىر قاپتىن كىشمىش دۇم تېگىق قىلىپ (بەل تاڭما قىلىپ يۇدۇپ) قاتار كارۋان ئىسكەتى بىلەن بىراھما بۇددالار (بۇد-دىستلار بۇتخانىلىرى ـــ ئا) تۇرالغۇ يۇرتلىرىغا يۈز قالماق نازارىتى بە-لەن ‹تۇتقۇن سەپەر› قىلىپ ھەيدەلدىلەر. ئادەملەر بۇ خىل سەپەرنى ‹قامچى كۆچ› دەر ئېردىلەر. 19 تۇن ـ كۇندە ‹كاپىر بەل› (ھازىرقى «مىڭگە بىر» داۋىنى ـــ ئا) مەنزىلىگە ئۇلاشقاندا بۇلارنىڭ ئەجەل شەربىتىدىن ئامان ئاشقانلىرى ئاران 40 قا تەئىن بولدىلەر.» دېمەك، ھەزرىتى ئافاق خوجامنىڭ دالاي لاما بەش (بۇددالاگۇڭ) ئوردىسىغا قىلغان قۇللۇق سوۋغاتلىرى ئارتىلىپ، ئېشەك ـ ھايۋان ئورنىدا ھەيـ-

دەپ مىڭلىغان 1041 خوتەنلىك تەنـدۇرۇس ئۇيغۇر مـۇسۇلمان يـۇك ئـبغىر، قـورساق ئاچ، ئـبغىزمان ئـوچۇق، ئاياغ يـالاڭ، بەل مادارسـز، قارانچۇق ياۋايى، سەپەر رەھىمسىز، تەبىئەت جۇت، پەلەك تەتۇر تۇرغان مۇھىت ئىچىدە توڭلاپ قىرىلىپ تۇگىگـەن. باغ بەللـىرى ـــ «كاپىـر بەل» داۋىنىنى ئۇيغۇر خـەلقى ئەنـە شۇ زامانىدىـن بۇيان «مـڭگە بىـر داۋىنى» (بىرمىڭ بىر ئادەم قىرىلغان داۋان ـــ ئا) نامى بىلەن ياد ئېـتىپ كەلمەكتە (بۇ خىل تارىخىي پاجىئەلەر توغرىسىدا ماۋزۇيىمىزنىـڭ «زۇلمەت يارانقۇچىلار» قىسمىدا قايتا توختىلىدىغانلىقىمـىز ئۈچۈن بـۇ يەردە ئارتۇقچە توختالمىدۇق ـــ ئا).

(6) ئافاق خوجا كۆچلىرىنىڭ تەن جازالىرى توغرىسىدا

ھۆرمەتلىك ۋەقەشۇناس مامۇت ئىسلام 1970 ـ يىلى يېزىپ تامام-لىغان «ئافاق خوجا زامانىنىڭ ۋاقىئاتلىرى» دېگەن قوليازمـىسىدا شـۇ زامانىدىكى تەن جازالىرى تـوغرىسـىدا توختـىلىپ: «دار، تاش بـوران، ئەن بەدەن، مىش قىيناق، ئىت قىيناق، قىل قىيناق، پەي قىرقما، ئـۆ-رە قىيناق، كۆتەك، دەررە، تۆنجۇق، ئات قۇيرۇق، قاپ قـىيناق، قـوڭ قىينـاق، بوغما قـول، ئۇر كەتـتـى، زوقۇم جان، تـەلـقۇم، تـىغ، چـۆل قاق... جازالىرى كۆپ ھەم پاجىئەلىك ئىدى» دەپ يازغان. ئوچۇقراق ئېيتقاندا، دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرۈش، چالما ـ كېسەك قىلىپ ئۆلتـۈرۈش، شاش ئاتلارنىڭ قۇيرۇقىغا چېتىپ سۆرىتىپ ئۆلتۈرۈش، تۆنجۇقتۇرۇپ ئۆلتۈرۈش، بوغۇپ ئۆلتۈرۈش، چىقالمايدىغان چۆللەرگە ئاپىرىپ تاش-لىۋېتىپ قاق سىلىپ ئۆلتۈرۈش، ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈش، بوغۇزلاپ ئۆلتـۈ-رۈش، زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈش... تەك ئۆلۈم تۈرلىرى ئافاق خوجا جـەم-ئىيىتىنىڭ ئەقەللىي ھادىسىلىرى ھېسابلانغان.

ئەن بەدەن (قول، پۇت، قۇلاق، بۇرۇننى كېسىۋېتىپ ياكى كۆز ئو-يۇپ، تىل كېسىپ، بۇرۇن يۇلۇپ، پىچىۋېتىـپ، ناكا قـىلىپ، تۇغـۇت قۇرۇتۇپ، ئۆلمە جان قىلىپ تاشلايدىغان قىلمىشىنىڭ نامى ـــ ئا)؛

مىش قىيناق (مۇشۇك بىلەن قىيناش يەنى گۈناھ قىلىپ تېنىۋالغان

كىشىنىڭ ئىشتىننىڭ ئېغىغا مۇشۇك سولاپ، مۇشۇكنى ئۇرۇش ئارقىلىق تاتلىتىپ، چىشلىتىپ قينىماق «ئىقرار» قىلدۇرۇش ــ ئا)؛

ئىت قينىماق (ئىتقا تالىتىپ قينىماش ــ ئا)؛ پەي قىرقىما (پىيىنى كېسىش)؛ كۆتەك (بوينىغا، پۇتىغا كۆتەك سېلىپ قويۇش ــ ئا)؛ دەررە (ئۇرۇش)؛ قىل قينىماق (ئەرلەرنىڭ زەكىرىگە قىل تىقىپ قينىماش ــ ئا)؛ ئۆرە قينىماق (قىستا مۇزدا يالىڭاياغ تۇرغۇزۇپ قويۇش ــ ئا)؛ قاپ قينىماق (تاغار، قاپلارغا قاچىلاپ ئېگىز دۆڭلەردىن پەسكە يۇمىلىتىش ــ ئا)؛ زوقۇم جان (زەھەر ئىچكۈزۈۋېتىش ــ ئا)؛ باغلاپ، ئۇرۇپ قينىماش قاتارلىقلار «ھەزرىتى سەئىد» زامانىنىڭ «ئەلگە تەنبىيە»، «دەھرىگە زاۋال»، «ئىسلامغا راۋاج» ناملىرىدىكى «تۆھپىلىرى» دۇر. دېمەك، ئافاق خوجا خۇنخور كۆچلىرى مۇسۇلمانلىق خىلىتى، مۇسولمانلىق تۇرمۇشى ۋە ئەقىللىي ئىنسانلىق تەبىئىتى يوق، ھايۋانلارنىڭ بەلكى ئەڭ ۋەھشىي ھايۋانلارنىڭ قىلىقىنى قىلىدىغان، چىشىنى خۇن پىچىقى، پەيلىنى ئىت پەيلى چىرماپ ۋە ئوراپ تۇرغان، زەھەرلىك قوللىرى يىرتقۇچلارنىڭ پەنجە، چىشلىرىغا ئوخشاپ كەتكەن، كىشىلەرنى چايناۋەك چېقىپ تۇرىدىغان، نە ئەقىل، نە دىن، نە ھايادىن مەھرۇم، خۇن تۆكۈش، ئەلنى خارۇزار قىلىش، ۋەتەن ـ يۇرتنى ۋەزدۇرۇش، ناپاكلىق، نامەردلىك، رەزىللىكلەر بىلەن شۇغۇللىنىدىغان، قىلمىشلىرى قەبىھ ھايات كۆشەندىلىرى دېيىش تولىمۇ ئورۇنلۇق باھادۇر.

(7)ل ئافاق خوجا ــ بايلىق، دۇنيا ـ دەپىن ئەجدىھاسىدۇر

ئافاق خوجىنىڭ «خان» لىق «تەخت» كە ئولتۇرغاندىن كېيىنكى دۇنياپەرەسلىك كەيپىياتى توغرىسىدا مۆھتەرەم، تارىخچى ھاجى نۇرى ھاجى «تەسەۋۋۇپ تونىغا ئورۇنۇۋالغان ئافاق خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ پاراكەندىچىلىك ئۇرۇشلىرى» دېگەن ماۋزۇسىدىكى ماقالىسىدا توختىلىپ مۇنداق يازىدۇ: «ئافاق خوجىنىڭ ‹شەيخ› ناملىق ئادەملىرى ‹خوجام ئۆچۈن خاماننىڭ چەش بۇرنى ئايرىپ قويۇلمىسا،

خاماندىن چىققان ئاش ھالال بولمايدۇ، دېگەن پەتىۋانى سېتىپ، نۇر-غۇن ئاشلىق ئوندۇرۇۋالغان. تەسەۋۋۇپچىلار (ئافاق خوجا) ھە دېسىلا مۇرتلىرىغا ۋە باشقا ئاممىغا خۇدا يولىدا يەرلىرىنى ۋەخپە قىلىشنى تەر-غىپ قىلىپ، تۇرغۇن مېھنەتكەشلەرنى يەر - زېمىن، ئۆي - تەئەللۇق-لىرىدىن ئايرىۋەتكەن...» («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» نىڭ (ئىچكى ژۇرنال) 1982 - يىلى 4 - سانىدىن ئېلىندى — ئا).

تارىخىي مەنبەلەردىن بىلىشىمىزچە، ئافاق خوجىنىڭ 8 - ئەجداد بوۋىسى مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئۇستازى ئوتتۇرا ئاسىيالىق ئەبەيدۇللا - ر-جا ئەھرار ئۆز زامانىسىدا ئۆز ئىلكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ يەرلىرىنى ھەيدەپ تېرىشتا قۇللارنى قوشقا قېتىپ داڭق چىقارغان بولسا، ئافاق خوجىنىڭ دادىسى مۇھەممەد يۈسۈپ خوجا يالغۇز قەش-قەردىلا 42 جايدا مېۋىلىك باغ ئىگىلەپ داڭق چىقارغان. «ئافاق خوجا زامانىسىنىڭ ۋاقىئاتلىرى» دا كۆرسىتىلىشىچە: ئافاق خوجىنىڭ پۈتۈن ئىشانلىق ۋە «خان» لىق ئۆمرىدە پەقەتلا پۈتۈن ئەۋلاد تەركىبى بىلەن بىرەر پۇللۇقمۇ (بىرەر يارماقلىقمۇ - - ئا) «دۇئا» دىن باشقا يېرىم مۇ-ئامىلىسى (كىشىلەرگە بىر نەرسە بېرىش مۇئامىلىسى) قىلغان تارىخى بولۇپ باقمىغان. ئافاق خوجا ئۆلۈمى مۇناسىۋىتى بىلەن بالا - چاقىلار ئارا بولغان ماددىي، مەنىۋى مىراس غەنىمەت مۇجادىلىسى بولغاندا، ئا-فاق خوجا تەئەللۇقاتى ھېسابىدىن مەلۇم بولغان ئەڭ چوڭ، ئەڭ كۆپ مال - مۈلۈك «... 90 باغ - ئارام، 100 پاتمان (بىر پاتمان 400 مو — ئا) لىق، ئۈزۈك كۆزى تېرىم يەر، 25 كۆپ ئېرىغ مال (ئالتۇن - كۈمۈش، ئونچە - مەرۋايىت، ياقۇت... كۆزدە تۇتۇلغان — ئا)، 75 يۈك زىلچا (بىر يۈك ئون دانە — ئا)، 3000 ئات، مۇلازىم ئور، تاناپ - خان كارۋان (100 بۇغرا تۆگە سەپلەنگەن «خان كارۋان» — ئا)، 5 چوق (قوچقار خالتىسى يەنى قوچقارنى ئۆلتۈرۈپ خالتىسىنى پوتەي ئەيلەپ ئىچىدىكى پۇراق تېشىغا چىقمايدىغان، نەم ئۆتمەيدىغان قىلىپ تەييارلانغان خاس قاپچۇق — ئا)، ئىپار، 100 جۈپ شاھزەر (يۈزىگە

خەت ئويۇلغان ياپىلاق ئالتۇن ئۈزۈك ــ ئا)، 400 ياقا تون سەرپاي، 5000 جا ناماز، 300 دۇكان، 20 هويلا ـ ئارامالاردىن ئىبارەت بولغان ئىكەنلەر» («ئافاق خوجا زامانىنىڭ ۋاقىئاتلىرى»دىن). هازىرقى زامانلارغىچە ۋارىسلىق نام، ئاتاقلار ئىزى ئۈقۇمىدىن ساقلىنىپ، ئاتىلىپ كېلىۋاتقان «ئاق باغ»، «ھەيدەر باغ»، «خان باغ»، «بۇزرۇك باغ» دېگەندەك ئاتالغۇلارنى بەزىلەر ئەنە شۇ تارىخ ئىزىدىن ئىزاھلىشىپ كەلمەكتە. بەزى تارىخىي خاتىرىلەردىن بىلىشىمىزچە، ئافاق خوجىنىڭ «خان»لىق ئۆمرىدە جۇڭغار ئەمەلدارلىرىغا، ئۆزلىرىنىڭ دەھبىد، سەمەرقەنت، بۇخارا، خۇراسانلا ىكى ئەۋلاد، يارانلىرىغا قىلغان شەخسىي سوۋغىتى ئۆلگەن ۋاقىتىدىكى ئومۇمىي مۇلكىگە تەڭ تۇرىدىغان نىسبەتە بولغان. ئۆز ۋاقتىدا دادىسى بىلەن قومۇلدىن قەشقەرگە خۇددى «خوتەن» دېگەن قولىيازمىنىڭ مۇئەللىپى كىرىيەلىك تۇرسۇن قارى كېرىيەۋى تەكىتلىگەندەك: «بۇ دىيارغا دۇنيانى دوست تۇتمايدىغان خۇدا ئاشىقى تۆت خېچىرلىق ئالتە پېقىر» كەمتەرلىكىدە ئۇنۇپ، سەدەقە، پېتىر بىلەن جان بېقىشنى باشلىغان بۇ زاتنىڭ ئاخىرقى «خان»لىق ئۆمرىگىچە توپلىغان يۇقىرىقىدەك چەكسىز بايلىقى ــ ئۇ زاتنىڭ «ئىشان» لىق چاغلىرىدا پۈتۈن ئەھلى مۇسۇلمانلارغا جاكارلىغان مۇنۇ سۆزلىرى بىلەن تولىمۇ زىتتۇر: «ھەر قانداق ئادەم جەڭ قىلسا ئاۋۋال ئۆز نەپسى بىلەن جەڭ قىلسۇن... بىر ئادەم بىر يىلغىچە سوغۇق سۇ بىلەن قۇرۇق نان يېسە، پىشقان ئاش، قاينىغان سۇ تەلەپ قىلمىسا، ئۇ ئادەم مەن ھەقنى ئىزدەيمەن دەيدىكەن، مۇشۇ رىيازەتكە سەۋر قىلالمىسا، ھەقتىن بۇنى ئالالمايدۇ... ھەر قانداق ئادەم ئۆمرىنى راھەت بىلەن ئۆتكۈزسە، ئاخىرەتنىڭ راھەتلىرىدىن بىنىسىپ بولىدۇ. ئۆمرۈكنى مۇشەققەتنىڭ كېمىسى بىلەن ئاچىزارلىق دەريالىدا غەرق قىلىۋەتمەسەڭ، خۇداغا يېتىشىمەن دېگىنىڭ بىكار. ھەر قانداق كىشى ئۆيىدىن، بالا ـ چاقىسىدىن، دۇنيانىڭ راھىتىدىن تولا يېغلاپ، يۇرىكىنى كاۋاپ قىلىپ دىلىنى ئۈزسە، ئاخىرەتتە راھەت ـ پاراغەتتە بولىدۇ» («ئافاق

خوجا كەلمەلىرى» دىن).

دېمەك، ئىشنى يۇقىرىقىدەك «دىنىي ئىشان» لىق تەرغىباتى بىلەن باشلاپ، كۆزلىگەن مەقسىتىگە يېتىپ، ئاخىرقى نۇقتىدا ئۆزىنى يېتەرلىك رۇسلىۋالغان ئافاق خوجا بايلىق توپلاش، گېزى كەلگەندە ئۆزىنىڭ يۇقىرىقىدەك تەرغىباتلىرىدىن بىراقلا بۇرۇلۇپ، «ئىنساب»، «ھالال ـ ھارام»، «كىشى ھەققى»، «ئاخىرەتلىك ھېساب ـ كىتاب»، «گۇناھ»، «ساۋاب» دېگەندەك ئىسلامىيەتنىڭ تەرغىبى دالالىتى ۋە چۈشەنچىلىرىنى بىراقلا چۆرۈۋەتكەن، بۇنى ئافاق خوجىنىڭ: ئېسىلزادىلەر ئەقلىنى ئىشلەتسۇن، تېگى پەسلەر قارا كۈچىنى ئىشلەتسۇن، مەھكۇملار ھاكىملارنىڭ قولىغا تەلمۈرۈپ ئۆتسۇن، ھاكىملار باشقىلارنىڭ قولىدىكىنى يېسۇن، «تەقدىر» دېگەن ئاشۇ، دېگەن قاراشىدىن ھاسىل بولغان ئىجتىمائىي ئاقىۋەت ھەم چېكىدىن ئاشقان «ئىشان» بۇلاڭچىلىقى دېيىشكە بولاتتى، ئەلۋەتتە.

تەنەپپۇسلۇق سۇۋۇغاتلاردىن

... مازارنىڭ ۋەخپە يەرلىرىدىن چىققان مەھسۇلاتلارغا قانائەت قىلىپ، دېھقانلارنىڭ ئۆشرە ـ سەدىقە بېرىشىگە تەلمۈرگەن، مازارلارنىڭ ھۆجرىلىرىدا بوراننىڭ ئۇستىدە يېتىپ ـ قوپۇپ، تائەت ـ ئىبادەت بىلەن ئۆمرىنى ئۆتكۈزگەن، كىشىلەر بەرگەن بىر جۇۋ نان، بىر تاۋاق گۈلە ـ قاققا خۇش بولغان خوجامالار ھەممىنى ياراتقۇچى ۋە رىزقى ئاتا قىلغۇچى تەڭرىنىڭ مەرھەمەت ئىلتىپاتى بىلەن بىردەمدىلا پادىشاھلىق تەختىگە چىقىپ، ھۆكۈمرانلىق تاجىنى باشلىرىغا كىيىدى. ئۆمرى ئىچىدە يەتتە پۇشتى، ئاتا ـ ئەجدادلىرى ئارىسىدا، بەلكى بۇ مۇغۇلستاندا ھېچقانداق ئادەمزاتقا دۇنيانىڭ بۇنداق دۆلتى مۇيەسسەر بولمىغانىدى. خوجامالارنىڭ ھەر كۈنى ئەتىگەن ناشتىلىقىغا تۇرلۇك ـ تۇرلۇك ھالۋا، يېمىش، قەنت، قەندالەت، قىسما ـ قىسما شىرنە، شەربەت، پاقلان گۆشىدە ئەتكەن كاۋاپ، سامسا، پەرمۇدە، مەزىلىك تا-

ماق، خىلمۇخىل نازۇ ـ نېمەت، يېمەك ـ ئىچمەكلەر ئالدىلىرىغا كېلەتتى. بۇنىڭ بىلەن ئىلگىرىكى ئەھۋاللىرىنى ئۇنتۇدى. كىشىلەرگە تەڭ باراۋەر مۇئامىلە قىلمىدى. مېھىر ـ شەپقەت قىلمىدى. مەغرۇرلۇق، تەكەببۇرلۇق ناغرىسىنى چالدى. مۇشۇنداق بىر ئەھۋالدا ئاسماندىن بالا، تەڭرىدىن قازا ياغقاندەك، مۇشۇك چاشقانىنى ئالغاندەك، قۇرغۇي قۇشقاچنى سوققاندەك. بىر چەبدەس چاققان پادىشاھ خوجاملارنىڭ دۆلتىنى ئۆزى بىلەن قوشۇپ تىرىپەرەن قىلىۋەتتى. ئاقىل ۋە دانا كىشىلەر ـــ بۇ پانىي دۇنيانىڭ تۇرمۇشىنى، بەختى ـ دۆلتىنى ۋە ئۇ-نىڭ زاۋال تېپىپ يەر بىلەن يەكسان بولۇشىنى كۆزىگە ئىلمايي، غەم ـ غۇسسە، ئادىلىق ۋە پاراۋانلىق ئاقىۋەت يەر بىلەن يەكسان بولىدۇ، دەپ بىلىش لازىم.

(«تارىخىي ئەمنىيە» دىن)

(8) ئافاق خوجا ـــ نەسلى ـ نەسەب ۋاباسىدۇر

ئافاق خوجا بىزدىكى ئىشانلىق «ئەمىر ـ مەرۇپ» تارىخىدا ئەجدادلىرىمىزنى ئۆزىنىڭ «ئىشقىيە» ـــ «دىنىي يولى» بويىچە ئىز-چىل هالدا «جىنسىي گۇناه»لاردىن قەتئىي ساقلىنىشقا، «خۇدا ئىش-قى»دىن باشقا هەر قانداق ئىشق ـ مۇهەببەتكە ئۇرۇنماسلىققا، «خۇدا-نىڭ ئىشقى»غا ئۆزلىرىنى بېغىشلاپ، «ئاشىق» بولۇپ تۇرۇشنى زادىلا تەرك ئەتمەسلىككە چاقىرىپ ۋە دالالەت قىلىپ (مەنسۇي قىستاپ ـــ ئا) كەلگەن. ئافاق خوجا كۆزدە تۇتقان «جىنسىي گۇناه»، «خۇدا ئىشقى»، «ئاشىق»لىق ۋە «بېغىشلاش» دېگەنلەر زادى نېمە؟ بۇنىڭ جاۋابىنى ئافاق خوجا «ئىشقىيە» مەزھىپىنىڭ «دىنىي پىرىنسىپ»لىرىدىن چۈشىنىشكە توغرا كېلىدۇ: بۇ «دىنىي پىرىنسىپ» توغرىسىدا هۆرمەتلىك مۇئەللىپ ئا. سايىت توختىلىپ مۇنداق شەرهلەيدۇ: «ئىشقىيە مەزھىپى ئۆچىغا چىققان تەركىدۇنياچىلىق مەزھىپى بولۇپ، بۇ مەزھەپكىلەر جاهان كېزىپ، يۇرتمۇ يۇرت يۈرۈپ، ئۆيي ـ جاي تۇتماي، خوتۇن، بالا ـ چاقىلىق بولماي، مازايۇ ـ ماشايىخلارنى تاۋاپ

قىلىپ، چاچلىرىنى چۇشۇرمەي، جىندە ـ كۆلا كىيىپ، كۇندە تاپقانىنى كۇندە يەپ، ئاچلىقتا زارلانماي خۇدانىڭ ئىشقىغا ئۆزىنى بېغىشلاشنى بىردىنبىر ئىبادەت ئۇسۇلى قىلغان ھەم بۇنداق قىلىشنى خۇداغا يېقىنلىشىشنىڭ ۋە ئەلىيالىققا يېتىشنىڭ يولى دەپ قارىغان. بۇ مەزھەپنىڭ سوپىلىرىنى كىشىلەر «ئاشىق» لار دەپ ئاتىشىدۇ. ئۇلارمۇ ئۆزلىرىنى «سوپىلار» دەپ ئاتىماستىن «ئاشىق» لار، يەنى خۇداغا ئاشىق بولۇپ ياشايدىغانلار دەيدۇ...» («شىنجاڭ دىن تەتقىقاتى ماتېرىياللىرى» 1987 ـ يىل 1 ـ توپلام، 59 ـ بەتتىن).

شۇنى قوشۇمچە ئىزاھلاش لازىمكى، ئافاق خوجا ئەجدادلىرىمىزغا تاڭغان «ئىشق»، «ئاشىق» لىق يولى شەك ـ شۇبھىسىزكى، نەشىخور-لۇق، مەستخۇشلۇق (چېكىمخورلۇق يىلەن كاردىن چىقىش)، كەسپىي بەڭگىلىشىش يولى دېگەنلىكتۇر. دېمەك، جانابى ئافاق خوجا تارىختا ئەجدادلىرىمىزغا تاڭغان «جىنسىي گۇناھ» تىن ساقلىنىش، «ئاشىق» لىشىش، «خۇدانىڭ ئىشقىغا ئۆزىنى ئاتاش» دېگەندەك «دىنىي مەجبۇرىيەت» لەر تېگى ـ تەكتىدىن ئالغاندا تارىختا بىزگە تاڭغان مىللىي پاجىئە، مىللىي بۇزۇلۇش، مىللىي يوقىلىش ـ تۇگىشىشنىڭ باشلىنىش قەدىمى ۋە چىقىش بوسۇغىسىدۇر. تۆۋەندىكى تارىخىي پاكىتلەر بۇ پىكرىمىزنىڭ ئەڭ غۇبارسىز دەللىلى ھېسابلىنىدۇ:

1) «تارىخىمىزدىكى ئىسلامىيەت» دېگەن قولىيازمىدىن بىلىشىمىزچە، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ سۇلتانى ئىسمائىلخان زامانىدا تەبئىي مىراس سۇپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان قەشقەرىيەدىكى يۇرت ـ ماكانلار ھالىتى ئافاق خوجا زامانىنىڭ كېيىنكى چاغلىرىغا كەلگەندە ئەسلىدىكى 3784 ئەمىر بەگلىك يۇرتتىن 2400 «ئىشان بەگ» لىك يۇرتقا، ئائىلە (ھەر بىر يۇرت مىڭ ئائىلىدىن بولغاندا) 389 مىڭدىن 130 مىڭ ئەتراپىغا، نوپۇس ئەسلىدىكى تەخمىنەن تۆت مىڭ تۇمەندىن ئىككى مىڭ بىر يۈز تۇمەنگە، ئىرىق ـ ئۆستەڭ 2143 تىن 503 كە، تېرىلغۇ زېمىن بۇرۇنقى قىرىق مىڭ چارەكلىك تۆۋەنلەپ، بېجىرىم ئەر كۇچى-

لەرنىڭ مۇساپىرلىشىشى (سەرگەردانلىشىش، «ئاشىقى لاماكان» بىلەن) نىسبىتى ھەر ئالتە ئەرنىڭ بىرىنى ھاسىل قىلغان. «ئافاق خوجا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى يۇرگۈزۈش جەريانىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئاۋات ـ مۇنبەت يەرلىرىنى ئېغىر ۋەيرانچىلىققا ئۇچراتقان. مەسىلەن، قەدىمكى چاش (ھازىرقى قارا شەھەر) ئەسلىي ئاۋات، باغۇ ـ بوستانلىق، تۇق، بايات بىر ماكان ئىدى. ئافاق خوجا ئىلكىگە ئۆتكەندىن كېيىن:

‹ئېكىنزارلىق بولدى ئاڭا چارۋا مەيدان،
يەر، مەھەللە ھالى كېتىپ بولدى ۋەيران.
قەھەت بېسىپ ئەل ـ جامائەت بولدى سەرسان،
ئەتراپ چۆل، ھۆكۈم سۈردى مۇندا بوران›

بولۇپ كەتكەن». («تەسەۋۋۇپ تونىغا ئورۇنىۋالغان ئافاق خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ پاراكەندىچىلىك ئۇرۇشلىرى» ـــ ئاپتورى ھاجى نۇرھاجى).

تارىخىمىزدىكى ئىسلامىيەت» تە يەنە مۇنداق مەلۇماتلار بېرىلگەن: «ھەزرىتى ئافاق خان زامانىدا، ئۇ سايىبەن بولۇپ تۇرغان يۇرتلارنىڭ مۇسۇلمان قوۋملىرى ئارىلىرىدا مېيىت ـ جىنازا نامازلىرى ناگىھان كۆن ئۇزۇلمەي بولۇپ تۇرىدىغان ھەر قانداق چاقاردا (مەھەللىدە ـ كەنتتە ـــ ئا) ‹تەۋەللۇت› (تۇغۇت ـــ ئا) ئاي ئۆرۈلۈپمۇ سادىر بولماي‌دىغان ھادىسىگە باققان ئېردى... ئەلگە يېڭى ئات ـ يېڭى جان قوشۇلمىغان قىيامەت قايىم ئالامەتلىرى يېيىلغان ئېردى...» دېمەك، ئۇ چاغ ـ ئەزىز يۇرتىمىزنىڭ ئىگىلىرى توزۇپ، نەسلى ـ نەسەب ئىز باسارلىقى ئۇزۇلۇپ، دۇنيادىن قۇرۇپ كېتىش خەۋپىگە يۇزلەنگەن چاغ بولۇپ قالغانىدى.

2) ھاياتنىڭ، جۇملىدىن ئىنسانىنىڭ جىنسىي مەئىشەت، جىنسىي مۇئامىلە ۋە جىنسىي مۇناسىۋەتلىرىنى بوغۇپ، چەكلەپ ياكى مەلۇم كۆچ بىلەن مەلۇم رامكىلىق قاراشلار دائىرىسى بىلەن چەكلەش ـــ

مەگگۇ مۇمكىن بولمايدىغان تەبىئىي قانۇنىيەتتۇر. «ئامىتى كەتكەن»، «نەس باسقان» خوتۇنلارنىڭ «ئىمان»نى «يېڭىلاش»قا كۆنۈپ كەتكەن ئافاق خوجا ۋە ئۇنىڭ شېرىكلىرىنىڭ «جىنسىي گۇناھتىن ساقلىنىش»، «جىنسىي گۇناھ» قىلغانلارنى چەكلەش، جازالاش چاقىرىقى بىلەن ھەرىكەت، قىلمىشلىرى قانداقتۇر بىزنىڭ يۇرت ـ ماكانلىرىمىزدا ئىنتايىن ئېغىر دىنىي گۇناھلارنىڭ ھېسابسىز كۆپىيىپ كېتىشىنى، مىللىي ئەخلاق ۋە مىللىي خۇسۇسىيەتلىرىمىزنىڭ بۇزۇلۇپ، ياۋايىلىشىپ كېتىشىدەك نىجىسلاشقان ئىجتىمائىي «مىللەت ئادەت»لىرىمىزنىڭ يامراپ بېرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. بۇنداق «دىنىي تىرىگىنىلەش» چارىسىنى شۇنداق پەرەز قىلىپ بېقىشقا بولىدۇكى، گۇلخان، گۈلەخلەردە جىنسىي جۈپتى ھەمراھسىز يۈرۈشكە، «ئاشىق» بولۇشقا كۆنگەن قارابىس، قارام نەشىخور، مەستخۇش «ئاشىق»لار جىنسىي شەھۋانە ئىشتىھالىرى قوزغىلىپ كەتكەندە، ئۆز ئىشتىھالىرىنى يەنە بىر خۇدا ئۇرغان ياۋاش، بوزەك بىچارە «ئاشىق» بۇرادەرلىرىدىن زورلۇق ياكى پەمى ئىلاج بىلەن قاندۇرماي قېلىشى مۇمكىنمۇ؟ جەمئىيەتتە تەدرىجىي جىنسىي پاجىئەلەر ۋە جىنسىي ۋەيرانچىلىقلارنىڭ ئۇلغىيىپ ۋە كۆپىيىپ بارماسلىقى مۇمكىنمۇ؟ جەمئىيەت كەسىپي پاھىشۋازلىق، كەسىپي غىتمەكچىلىك، بولۇپمۇ «سوپى ئاشىق»لار جىنسىي ماجىرا ـ جېدەللىرىنىڭ قەبىھ ئاقىۋەتلىرىگە دۇچ كەلمەي مۇمكىنمۇ؟

شەك ـ شۇبھىسىزكى، جەمئىيەتتە جەمئىيەت خاراكتېرلىك فىزىئولوگىيەلىك ئىنسانىي جىنسىي تۇرمۇشنى ۋە جىنسىي مۇناسىۋەتلەرنى سىستېمىلىرىنى ھەر قانداق شۇئار، ھەر قانداق يول ۋە ھەر قانداق چارە ـ تەدبىرلەر بىلەن چەكلەپ قويۇشقا ئۇرۇنغان ھەر قانداق زوراۋان كۈچ، ھەر قانداق «ئەۋلىيا» زات تەبىئىيكى، جەمئىيەتتە پەيدا بولىدىغان نەسلى ـ نەسەب جىنايىتى سادىر قىلغاندىن بۆلەك، سانسىزلىغان جىنايى پاجىئەلەرنىڭ يامرىشىغا، ئاقىۋەتتە شۇ جەمئىيەت، شۇ خەلقنىڭ ھالاكەت ئاقىۋىتىنى تېزلىتىشكە سەۋەب بولىدۇ، خالاس. ھۆرمەتلىك

ئەدەب مائۇت ئىسلام ئۆزبىنىڭ «بەلەن گەپلەر» دېگەن خاتىرىسىنىڭ «ئەيىبلىرىمىز» دېگەن قىسمىدا ئافاق خوجا «ئاشىق»لىرىنىڭ زامانى ئاۋۇالدىكى قىلىقسىزلىقلىرى توغرىسىدا توختىلىپ: «قارام ـ بەدقىلىق ‹ئاشىق› لار پەيلى ـ ئېتىبارلىرى بۇزۇلۇپ، خۇمارى كەيپلىرى ئۆرـ لەپ، ساما قىلىپ چۆرگىلەپ، ‹ئىبادەت› لىرىدىن خالىي بولغاندا، يا ـ مانلىرى قاۋاندەك قاراملىشىپ بەزى بىقۇۋۇل ‹ئاشىق›لارغا، مەز ـ لۇملارغا خۇدا ئالدىدا تۆگىگۈسىز جىما زورلۇقى (جىنسىي تاجاۋۇز) سادىر قىلىشاتتى. ‹غەرىب بەچچە›، ‹غىتمەك سوپى›، ‹غىتمەك ئا ـ شىق›، ‹ئۇلۇق› (جىنسىي تاپاۋەتكە ئېرىلگەن كەپسىز خوتۇن ـــ ئا)، «دۇم غىتمەك»، ‹دەرتمەن بۇۋى›، ‹كۆز بۇۋى›، ‹لالما خوتۇن› دەيدىغانلار ئەنە شۇنداق قاۋاندەك قاراملاشقان نەجىس ‹ئاشىق› لارنىڭ قىلمىشلىرى بىلەن پەيدا بولۇپ قالغانلار ھېسابلىناتتى.» خوش، د. ھاك ئافاق خوجىنى تارىختا «جىنسىي گۇناھ» نى چەكلەش باھانىسى بىلەن ئەجدادلىرىمىز ئارىسىدا قانداقتۇر غەيرىي جىنسىي جە ـ نايى پاجىئەلەرنىڭ پەيدا بولۇش، داۋاملىشىش جەريانىغا ئۇل سېلىپ بەرگەن نەجاسەت «داھىي» ى دەپ ئاتاش ئانچە ئاشۇرۇۋەتكەنلىك بولمايدىغاندەك قىلىدۇ.

3) «ئاشىق» بولۇشنىڭ ئۆلچىمى ـــ قانغۇدەك نەشە چىكىپ، بۇ دۇنيانىڭ ھەممە ئىشلىرىنى ئۇنتۇپ، ئۆزىنى خۇدانىڭ ئىشقىغا ئاتاش ـــ ئافاق خوجىچە «مۇسۇلمان» چىلىقنىڭ بىرخىل شەكلى قىلىنغان. «پىدائىيلارنى نەشە چەكتۈرۈپ مەست قىلاتتى. ئۇلار نەشىگە ئادەتلە ـ نىپ، ئۇنىڭسىز ياشىيالمايدىغان ھالەتكە كەلگەنىدى. ئۇلار نەشە چەكـ كۈسى كەلگەندە نەشە بېرىمەن، دەپ خەتەرلىك ئىشلارغا بۇيرۇيتتى. ئۇنىڭ بۇيرۇقىنى ئىجرا قىلغاندىن كېيىن ئۇلارغا نەشە بېرەتتى ۋە ‹جەننەتتى› گە كىرگۈزەتتى...» («شىئە ـ ئىسمائىلىيە مەزھىپى ۋە ئۇـ نىڭ تارىخى توغرىسىدا» دىن). ئاتاقلىق تەرىقەت روھانىيلىرىدىن بىرى ھەسەن ساباھ دېگەن كىشىدىن بۇ خىل «دىنىي كەشپىيات» نى ئۆز ـ

لەشتۇرگەن ئافاق خوجىنىڭ كارامىتى بىلەن 17 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىر-لىرىدىن ئېتىبارەن ئۇيغۇر دىيارىدا نەشە كەندىرى تېرىش، نەشە ئىش-لەش، سېتىش، تارقىتىش، چېكىش، چەتكە چىقىرىش، چىلاپ ئى-چىش... ئومۇمەن «ھالال كەسىپ»، «توغرا كەسىپ»، «خۇدالىق كەسىپ» بولۇپ ئومۇملىشىشقا باشلىغان (بۇ خىل ئومۇملىشىش ــ ھازىرقى مىللىي تەركىبىمىزنىڭمۇ ئەڭ ئېغىر زەخمىسىدۇر، ئەلۋەتتە). بىزگە مەلۇمكى، نەشە چەككۈچىلەر بولۇپمۇ كەسپىي بەگگىلەر ئومۇمەن قورقۇنچاق، پىكىر، تەپەككۇر قابىلىيىتى تۆۋەن، ئاش قېپى، زەئىپ، تەرسا، چېچىلاڭغۇ، ئىش ـ ئەمگەككە ئاجىز، ئەخمەق، لاپخور، خىيال-پەرەس، شاللاق، تەرى سۆرۈن، گەپلىرى توك، ھەرىكەتلىرى قىلىق-سىز، ئەقلى پالەچ كېلىدۇ. دېمەك، ئافاق خوجا تارىختا بىزنىڭ مىللىي تەركىبىمىزدىن ئەنە شۇنداق ناباب، زەئىپ «ئاشىق» ئادەملەر تۈركۈم-لىرىنى يېتىشتۈرۈپ چىققان ۋىجدانسىز «كەشپىياتچى»دۇر. ئەگەر ئۇ «زات»نىڭ تارىختىكى «پىر»لىق «ئىناۋىتى» بىلەن ھېسابلىشىش توغرا كەلسە، دەرۋەقە ئۇ «ئىناۋەت» يۇقىرىقىدەك «ئاشىق» ئىنسانلار-نىڭ پاجىئەلىرىگە يانداشقان ئەڭ ئېپلاس قارا ئىناۋەتتۇر ياراتقان تەگرى ئۇ «زات»نىڭ ھەم ئۇنداق «زات»لارنىڭ ياتقان جايىنى ئەبە-دىلئەبەد دوزاخنىڭ تۆرىدە، ئەلنىڭ قارغىشى، نەپ ت دۇئالىرىنىڭ قاي-ناپ تۇرغان كۆلدە ساقلىغاي.

بۇ دۇنيادا زالىم قالالماي ئەبەد،
ئۇنىڭغا قالىدۇ مەڭگۈلۈك لەنەت.

(شەيخ سەئدى)

4. قۇيۇنددىن كەلگەن «ئەۋلىيا» تۇردى خوجا توغرىسىدا

1) «ئەۋلىيا»نىڭ ئۆمۈر يىللىرى

ئەسكەرتىش: تارىخىي ئوچۇرلۇق شەكلىدە يېزىشقا توغرا كېلىۋاتقان بۇ ماقالەمنىڭ (پەقەت تارىخ قىسمىنىگىلا) ئىدىيەۋى قۇرۇلمىسى (تەھلىل، باھا، خاراكتېر ۋە يەكۈنلەر) نى ھۆرمەتلىك جامائەتچىلىكىمىزنىڭ مۇلاھىزىلىرىگە تاشلاپ ئۆتۈشنى زۆرۈر بىلدىم.

*　　*　　*

ئۇيغۇر دىيارىنىڭ 18 ـ ئەسىردىكى پاسسىپ سىياسىي ۋەزىيىتىنى ئەينى چاغلاردا مانجۇ خانلىقىنىڭ مەقسەتلىرى پايدىسىغا توغرىلاپ ئۆزگەرتىش بويىچە تارىخىمىزدا ئەجەللىك قىلمىش سادىر قىلغان، كېيىنكى زامانلار ئۇچۇن ئۆچمەس ئىز قالدۇرۇپ ئۆتكەن مەشھۇر سىياسەتچىلار «داھىي»لىرىدىن بىرى ـــ «ئەۋلىيا» تۇردى خوجىدۇر.

يازما مەنبەلەردىن بىلىشىمىزچە، تۇردى خوجا ـــ 1714 ـ يىللىرى ئافاق خوجىنىڭ پەرزەنتى (كارامەتۇللا خوجىنىڭ نەۋرىسى)، خۇراسانغا مۇساپىر مۇسا ئىشان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1740 ـ يىللىرى ئەتراپىدا دادىسى بىلەن قومۇل، تۇرپان تەرەپلەردە پەيدا بولۇپ، خۇددى «تارىخىمىزدىكى ئىسلامىيەت» تەكتىلەنگەندەك: «ئىشقىيە» چىلەرگە نۇسىبەت تىلەش، «داستار»لار باش كۆتۈرۈش (ئافاق خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ «ھاكىمىيەت» شۆھرىتىنى قايتىدىن تىكلەش ـــ كەلگۈسىگە ئۇلاپ كېتىش) مەزمۇن قىلىنغان «دىنىي پاكلاش» كۇرىشىنى مەخپىي قانات يايدۇرۇشقا كىرىشكەن. 1742 ـ

يللىرى دادىسىدىن يېتىم قالغاندىن كېيىن قومۇل، تۇرپان، كورلا، بۇگۇن تەرەپلەردە «بىچارە مۇساپىر» چىلىقتا قالغان بەزىبىر «ئاق تاغ-لىق» ئىشانلارغا يولۇققۇپ، شۇ چاغلاردىكى ھاكىمىيەتنىڭ نۇقتىسىنى تۇتۇۋاتقان «قارا تاغلىق» خوجا ياقۇپ (خوجا جاھان، خوجا جاھان ئەرشى) ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇش غەرىزىدە ھەربىكەت ئېلىپ بارغان. 1743 ـ يىلى كۈزدە ئۇنىڭ بۇ ھەربىكەتلىرى ئۆز رەقىبلىرى تەرىپىدىن سېزىلىپ قېلىپ تۇتۇلۇش پەيتىگە كەلگەندە قېچىپ يوقالغان. 1756 ـ يىلىغچە پامىر، قارا قۇرۇم تاغ تىزمىلىرىدىكى قىر خەلقلىرى ئارد-سىدا «ئىستىقامەت» ھەربىكەتلىرىدە بولۇپ، «ئەۋلىيا» لىق بېشارەتلىرىنى كۆرسىتىپ يۈرۈپ «قىر قوۋملىرىنىڭ پىرى»، «داھىي» سى، «ئەۋلە-يا» سى بولۇپ باش كۆتۈرگەن. 1757 ـ يىلىدىن ئېتىبارەن بۇ ئەتراپتا قەشقەرىيەنىڭ كېيىنكى ھۆكۈمرانلىقى ئۈچۈن كۈچ توپلاپ يۈرگەن قاچاق ھەربىي ئىشان ھۈسەيىن (ئەركەك خوجا ـــ ئا) گۇ-رۇھى (بەزى ماتېرىياللاردا تۇردى خوجىنىڭ ھۈسەيىن خوجا بىلەن بىر نەۋرىلىكى قەيت قىلىنغان ـــ ئا) غا قوشۇلۇپ، «ئۇلۇغ ئىشلار» تەييارلىقلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. مەسىلەن، پامىر، قارا قۇرۇم تاغلە-رىدىكى يەرلىك قىرغىزلارنىڭ سەركەردىسى باتۇر بەگ، «ئاق تاغ-لىق» لارنىڭ سابىق قوشۇن بەگلىرىدىن بىرى سانالغان پەرسا خو-جا، «شاھى قۇزات ھۈسەيىن»، «قۇرئەنداز پىر» ـــ مامۇت خوجا قا-تارلىق «يەتتە ئۇلۇغ زات» تىن تەركىب تاپقان مەشھۇر «ئىشقىيە مەشھۇرىيەتى» (مەشھۇر ئىشقىيە ھاكىمىيىتى ـــ ئا) تەشكىلاتىنى قۇراشتۇرغان. «تاغ قوۋملىرى» دىن ھەربىي كۈچلەرنى توپلىغان. 1758 ـ يىلى قەشقەردە ئۆزلىرى بقىنىپ تۇرغان مانجۇلار ھاكىمىيە-تىگە قارشى چوڭ كۆلەملىك قوراللىق ئىسيان كۆتۈرگەن بۇرھانىددىن خوجا ۋە خوجا جاھان (خوجا ياقۇپ) كۈچلىرى بىلەن مانجۇلار قو-ماندانى جاۋخۇي كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدا چوڭ قىرغىنچىلىق ئۇرۇشى پارتلىغاندا، تۇردى خوجا ئۆز كۈچلىرى بىلەن قەشقەرىيەنىڭ كەلگۈ-

سى ھۆكۈمرانلىقى تەمەسى بىلەن «تاغدىن چۈشۈش» پەيتىگە تەخلىـ
نسپ پۈرسەت كەتكەن. شۇ يىلى كۈزدە جاۋخۇي قوشۇنلىرى يېگـ
سار، يەكەنلەردە يېڭىلىپ پامىر، قارا قۇرۇم ئېدىرلىقلىرىنىڭ قىزىلقىر
ــ ئاپىتايلاق تەرەپلىرىگە چېكىنىپ تىقىلىپ قالغاندا، جاۋخۇيىنىڭ
قولغا كەلتۈرۈشى بىلەن تۇردى خوجا ئۆز كۈچلىرىنى قورشاۋدا تـۇر
غان جاۋخۇي كۈچلىرىگە يارەملىشىشكە قوزغاتقان. بـەزى تارىخـي
خاتىرىلەردىن بىلىشىمىزچە: مانجۇ قوماندانى جاۋخۇي قورشاۋدا قېلىپ
تۇگىشىپ كېتىش ئاقىۋىتىگە دۇچ كەلگەندە يەنىلا ھوقۇق كۆزلىگۈچى
تۇردى خوجا گۈرۈھى بىلەن ئىزدەپ ئالاقىلىشىپ، ئۇلارغا بۇ تـەرەپـ
لەرنىڭ كەلگۈسى چوڭ ھوقۇقنى يېتەرلىك ئۆتكۈزۈپ بېرىش ۋەدىسى
بىلەن ئۇلارنىڭ ئالاھىدە ھەمكارلىقىنى قولغا كەلتۈرگەن.

خەنزۇ تەتقىقاتچى جىن داچۈن بۇ ھەقتە توختىلىپ مۇنداق يازىـ
دۇ: «1758 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى ئارمىيەسى يەكەن دەريـاسىنىڭ
يۇقىرى بېقىندىكى قاراسۇ دەرياسى بويىدا 40 كۈنلەپ قاتتىق مۇھـا
سىرىگە ئېلىنىپ قالدۇ. دەل شۇ پەيتتە ھۇسەين ۋە ئۇنىڭ جىيەنـى
تۇردى خوجا ئىككىيلەن قىرغىزلارنىڭ قەبىلە باشلىقى باتۇر بىلـەن
بىرلىكتە ئەسكەر باشلاپ كېلىپ، قەشقەر، يېڭىسارلارغا يۇرۇش قـە
لىپ، چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنىڭ ئارقا سېپىگە ھۇجۇم قىلىـدۇ.
ئۇلارنىڭ قەشقەر بىلەن يېڭىسارغا ھۇجۇم قىلىپ كېلىشى چـوڭ ـ
كىچىك خوجىلار كۈچلىرى ئۈچۈن ناھايىتى قاتتىق زەربە، چىـڭ
سۇلالىسى ئارمىيەسىگە نىسبەتەن ئىنتايىن زور ياردەم ئىدى. ئۇزاق
ئۆتمەيلا ھۇسەين، تۇردى قاتارلىقلار چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلـ
قىنى قوبۇل قىلىشنى خالايدىغانلىقىنى تەنتەنە بىلەن جاكارلىغان[1]»
بەزىبىر تارىخي مەنبەلەردىن بىلىشىمىزچە: قوماندان جاۋخۇي تۇردى
خوجا باشلىق بىر قانچە خوجىنىڭ بۇ قېتىمقى چوڭ تۆھپىلىرىنى يـۇـ

① جىن دا ئۇن: «ۋەتەن بىرلىكىنى قوغدىغان ھۇسەين ئائىلىسى»، «شىنجاڭ گېزىتى» 1980 ـ يىل 19 ـ ئىيۇن سانىدىن).

قىرى باھالىغان. بىر قانچىسىنى خان تەزىمى ئۇچۇن «غەربىي دىيار ئۇلۇغلىرى» ھېسابىدا چەنلۇك خان ھۇزۇرىغا ـــ بېيجىڭغا ماڭغۇزغان. 1759 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدا چەنلۇك خان تۇردى خوجىنى بېيجىڭدىكى ئوردىسىدا قوبۇل قىلغان ھەم «پەيغەمبەر ئەۋلادى» دەپ يارلىق جاكارلاپ 1 ـ دەرىجىلىك ياساق تەيجى مەنسىپىنى بېرىپ، بېيجىڭدا قېلىشنى ئورۇنلاشتۇرغان. 1762 ـ يىللىرى ئەترايىدا ئوتتۇرانچى گۇڭلۇق مەنسىپى ئاتا قىلغان.

خەنزۇ تەتقىقاتچى شاۋ زىشىنىڭ «ئىپارخانغا دائىر تارىخىي ماتېرىيالنىڭ يېڭىدىن تېپىلىشى» دېگەن ئەسىرىدە تەكىتلىنىشىچە: «چەنلۇڭنىڭ 24 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى (1760 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى ـــ ئا) تۇردى خوجىنىڭ ئائىلە تەۋەلىرىمۇ بېيجىڭغا يەتكۈزۈلۈپ، بېيجىڭنىڭ دۇڭسى 6 ـ كوچىسىدا 22 ئېغىز ئاق ھۆكۈمەت ئۆيىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان ھەم تۇردى خوجا ئائىلىسىگە ئۆي بىساتلىرى، خىزمەتچى مالاي، كېيىم ـ كېچەك، ئات، ئىگەر، جابدۇق، ھەر خىل قورال ـ سايمان، مۇلازىم بۇيۇملىرى... تەييارلاش، ئىشلىتىش راسخوتى ئۇچۇن دۆلەت خەزىنىسىدىن 500 سەر كۈمۈش ئاجرىتىپ بېرىلگەن. تۇردى خوجىنىڭ ھەر يىللىق مائاشى 100 سەر، يارداەم مائاشى 20 سەر قىلىپ بېكىتىلگەن...»

تۇردى خوجا تەخمىنەن 1762 ـ يىلى ئەترايىدا ئوتتۇرانچى گۇڭلۇق مەنسىپىگە ئولتۇرغاندا چەنلۇك خان ئوردىسىنىڭ ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈشى بىلەن خان جەمەتى ـــ خەنزۇ مەلىكە سۇ دېشاڭ خېنىمغا ئۆيلەنگەن. كېيىنرەك ئۇنىڭغا «ئىمان ئېيتقۇزۇپ» ئىسمىنى «دىلشاد بۇۋىم» گە ئۆزگەرتىپ بىللە «خۇدايى بەندىچىلىك» تۇرمۇشى ئوتكۈزگەن. بەزى تارىخىي خاتىرىلەردە تۇردى خوجا ئۆزىنىڭ بىر نەۋرە سىڭلىسى 26 ياشلىق گۈزەل مەزلۇمە ـــ مەختۇمە چوكان (رىۋايەتلەردىكى «ئىپارخان» ـــ ئا) نى ئائىلە ـ تەۋەلىرى بىلەن بىللە بېيجىڭغا ئەكەلدۇرۇپ، 1760 ـ يىلى كۈزدە چەنلۇك خانغا كىچ ئى خو-

تۇنلۇققا توي قىلىپ قويغانلىقى قەيت قىلىنغان. خەنزۇ ئەدەب جەن داچۇن 1980 ـ يىلى 19 ـ ئىيۇندا چىققان «شىنجاڭ گېزىتى» دە ئېلان قىلغان «ۋەتەن بىرلىكىنى قوغدىغان ھۇسەين ئائىلىسى» دېگەن ماقالىسىدە بۇ قەيتكە ياندىشىپ مۇنداق يازىدۇ: «بۇ خوجاملارنىڭ (تۇردى خوجىلارنى دېمەكچى ــ ئا) بېيجىڭغا كۆچۈرۈلگەن ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرى ئىچىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغان بىرى بار، ئۇ بولسىمۇ داڭدار «ئىپارخان» ئىدى...»

تۇردى خوجا 1759 ـ يىلىدىن 1779 ـ يىلىغىچە بېيجىڭدا «1 ـ دەرىجىلىك تەيجى». «ئوتتۇرانچى گۈڭ»لۇق مەرتىۋىلىرى بىلەن 20 يىل خىزمەت كۆرسىتىپ، 1779 ـ يىلى قىشتا 65 يېشىدا بېيجىڭدا قازا تاپقان. ئوغلى بولمىغانلىقى ئۈچۈن جىيەنى توختى خوجا ئۇنىڭ مەنسىپىگە ۋارىسلىق قىلغان. تۇردى خوجىنىڭ جەستى چەنلۇڭ خانـ نىڭ بۇيرۇقى بويىچە قەشقەرگە يۆتكەپ كېلىنىپ، ھازىرقى ئافاق خوجا مازىرىغا دەپنە قىلىنغان. خەنزۇ ئەدەب شىن شې ئۆزىنىڭ «ئـ پارخان ھەققىدە ھېكايە» دېگەن ماقالىسىدە بۇ ھەقتە توختىلىپ مۇنداق يازىدۇ: «بېيجىڭدا چوڭ ئەمەل تۇتقان تۇردى خوجا بەختكە قارشى كېسەل بولۇپ ئۆلۈپ كېتىپتۇ. خانىنىڭ ئەمرىگە بىنائەن ئىپارخاننىڭ خەنزۇ يەڭگىسى سو بشاڭ ئۇنىڭ جەسىتىگە دورا چېچىپ 124 كـ شىگە (ئۇلار تۇردى خوجىنىڭ بېيجىڭدىكى ئۇيغۇر مۇرتلىرى ئىكەنلـ كىدە شەك يوق، ئەلۋەتتە ــ ئا) كۆتۈرتۇپ، ئۇچ يىرىم يىل يول يۈـ رۈپ ئاخىر قەشقەرگە ئەكەپتۇ ھەم ھەشەمەتلىك مازار (گۈمبەز دېـ مەكچى ــ ئا) غا دەپنە قىپتۇ. سۇ دېشاڭ قەشقەردە ئىرىنىڭ قەبرىسىنى تاشلىماي بەش يىل تۇرۇپ، نۇرغۇن ياخشى ئىشلارنى قىلىپ ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. جەستى شۇ مازار (ئافاق خوجا مازىرى، ئەلۋەتتە ــ ئا) غا قويۇلۇپتۇ.»

دېمەك، «ھەزرىتى» تۇردى خوجىنىڭ تارىختىكى بۇ خىل «شەرەپـ لىك» ئۆمۈر يىللىرىنى ئۇيغۇر دىيارىنىڭ 18 ـ ئەسىردە بۈيۈك چـاڭ

سۇلالىسى دەپ ئاتىلىدىغان كاتتا دۆلەتنىڭ شەرەپلىك تەركىبىي قىسمى بولۇپ، يىرىكىش تەقدىرىگە ئۇل سېلىش تۆھپىسى بىلەن بېيىجىڭدا ئۆمرى پەيزىنى سۈرۈش يىللىرى ھېسابىدىن شەرھلىگەندە ھەققەتەنمۇ ئۇ ئۆمۈر يىللىرىنى ئۇنتۇلغۇسىز، زادىلا ئۇنتۇلغۇسىز يىللار ھېسابىدىن ئەسلەپ تۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ.

2) «ئەۋلىيا» تۇردى خوجىنىڭ «پەزىلەت»لىرى

«ئەۋلىيا» تۇردى خوجىنىڭ «پەزىلەت» لىرى (غايىۋى «پەزىلەت» لىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، ئەلۋەتتە) دېگىنىمىزدە، 18 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا بىزنىڭ جاي ـ ماكانلىرىمىزدا ئۆزىنىڭ «دىنىي يولى» ـــ «مەشھۇدىيەتى ئىشقىيە سۈلۈكى» (ئافاق خوجا «ئىشقىيە سۈلۈكى») نى قايتا تىرىلدۈرۈش، يۇرگۈزۈش، مەشھۇرلاشتۇرۇش ئۇرۇنۇشىدا ھەربىكەت قىلغان، ئەل ئارىسىدا ئۆزىنى «تەرىقەت ئۇستازى»، ئەھياب پىر زات» (دىنىي، روھىي جەھەتلەردە يېڭى يول كەشىپ قىلغۇچى ـــ پىر ئۇستاز ـــ ئا) «روھىيەت ھۆكۈماسى» ئېلان قىلىپ، ئالەمدىن ئۆتكەن، 18 ـ ئەسىردىكى تارىخىمىزنىڭ سەلبىي نۇقتىلىرىدا تولىمۇ قەبىھ قىلمىشلىرى بىلەن ئالاھىدە ئۆچراپ، يادلىنىپ تۇرىدىغان، ئەينى زامان سىياسىي ھاكىمىيەتلىرىنىڭ سىياسىي، ھەربىي خىزمەتلىرىدىن بىرى ـــ ئالاھىدە قىلمىشگەر تۇردى «ئەۋلىيا» ۋە ئۇنىڭ «دىنىي» يولىنىڭ ئەڭ يىرىك نەتىجە ـ ئاقىۋەتلىرىنى نەزەردە تۇتىمىز.

(1) لەنىتى خۇشامەتچى: مېنىڭچە، خۇشامەتكارلىق تېگى ـ تەكتىدىن ئالغاندا، كىشىلەرنى خۇشامەتچىگە، خائىن ـ مۇناپىقلا، رەزىل، مۇتەھەممەگە ئايلاندۇرۇۋېتىدىغان ۋىجدانسىز، نەچىس كىشىلەر ئىدىيەسىنىڭ ئىجتىمائىي ئىنكاسىدۇر. تارىختا «ئىشقىيە» چى سوپى ـ ئىشانلارنىڭ «خاسىيەتلىك مۇئەللىپى» نامى بىلەن ئاتىلىپ، 1930 ـ يىللارغىچە داڭقى چىقىرىپ ئالەمدىن ئۆتكەن مەشھۇر جاھالەتچى مۇئەللىپ شاھ نەزەر خاراباتى ئەنە شۇنداق خىسلەتكە مەنسۇپ ئەدىبلەردىن بىرى ھېـ

سابلىنىدۇ. ئۇنىڭ بۇ خىسلىتى بىزنىڭ 18 ـ ئەسىردىكى مىللىي، دىنىي ئىدىئولوگىيە تارىخىمىزدىكى پەۋقۇلئاددە سەلبىي ئىدىيە ـــ تۇردى خوجا «دىنىي يولى» («دىنىي ئىدىيەسى») نى ئىجابىي «يول» قىلىپ پەردازلاپ، ئەل ئۇچۇن چۇشەنچە بۇراشتەك (ئاقنى قارا، قارىنى ئاق قىلىپ ئارىلاشما «ئىدىيە» ھاسىل قىلىشتەك) يالغانچىلىق ئىستىلى بىلەن ئەمەلىيەتلەنگەن. ئۇنىڭ ئالاھىدە سەلبىي يازمىشلىرى بىلەن تاريختا مەشھۇرلانغان تۇردى خوجا ھەم ئۇنىڭ ئاتالمىش «دىنىي يولى» توغرىسىدا يېزىپ كەتكەن يازمىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئەنە شۇنداق «بويىاقچىلىق» ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ «ئۇلۇغلار تەرىپاتى» ناملىق قولىيازمىسىدا كۆز بويامچىلىق بىلەن مۇنداق يازىدۇ:

«تۇردەش پىرىم ئىسلام ئەھلىنىڭ پاسىبانى، نىجادكارى، بىغۇبار ئەۋلىياسىدۇر. ھەزرىتى مۇھەممەد سەللەللاھى ئەلەيھىسسالامنىڭ نەسەبلىرىدىندۇر. تۇتقان يولى ھەزرىتى ئافاق ۋەلىيۇللانىڭ كېيىنكى زامانلارغا مۇبارەك نەمۇنە قىلىپ كەتكەن (ئىشقىيە) يولى ئىدى. ھەمە مۇمىن رەئىيە زار ـ زار يىغلاپ، تەكرىگە سېغىنىپ مۇسۇلمانلارنىڭ نىجادلىقىنى، زالىملارنىڭ زاۋاللىقىنى، دىنىي ئىسلامنىڭ پاكلىقىنى تىلەپ، دۇئا ـ ئىلتىجا بىلەن تۇرغان زامانلارنىڭ بىرىدە تەكرىنىڭ بېشارىتى بىلەن ئول زات خۇددى روھىي ئىقلىمغا خىزىر ئەلەيھىسسالام مۇسەللىك بۇ تەرەپلەردە باش كۆتۈردىلەر. ئەھلى خالايىقنى ھەزرىتى ھىدايىتۇللا ئەۋلىيا زاتنىڭ (ئىشقىيە) يولىغا بېتەكلەش ئەجرىگە تۇتۇندىلەر. پۇتۇن ئۆمرى ھاياتىنى مۇسۇلمانلارنى ئەزىز ۋە يۇقىرى قىلماقا، (ئىشقىيە) ئەھلىنى نۇرلاندۇرماققا ئاتىغان ئىردىلەر. بۇ زات بۇ دىيارنىڭ مۇمىن بەندىلىرىگە نېسىپ بولغان ئاسايىش (ئەۋلىيا) سىدۇر. ئۆمرىنى رەئىيەگە ئىمان يولى، ئىمان خىسلىتى، ئىمان تىلى، ئىمان رىسالىسى ۋە ئىمان ساداسىنى بىلدۇرۇش، سىڭدۇرۇشكە ئاتاپ ئۆتكەن. قارا قۇز، بورقۇم قوۋملىرى (پامىر، قارا قۇرۇم ئاھالىلىرى ـــ ئا) پىرىمنىڭ 11 قەنەلىك (11 يىللىق دېمەكچى ـــ ئا) خاس مۇرت ـ

يارانلىرى بولغان. پىرىمىز يات پىرلىقلارنى زاتەن يات بىلگەن. باتىل بەندىلەرگە (دىندا بۇزۇلغان مۇسۇلمانلارغا دېمەكچى ــ ئا) تەلىم ـ تەنبىھ بېرىشكە مادارا‌سىز بولغان، دۇئايى بەنت قىلىۋەتكەن. ئاپىللارغا (غەپلەتتە قالغۇچى مۇسۇلمانلارغا دېمەكچى ــ ئا) توغرا يول كۆرسەتكەن. ئۇ زات تەۋرىسە ئەل تەۋرەر ئېردى. ئىسلام ھېچقاچان شۇ زات زامانىدىكىدەك قۇدرەت تاپقان ئەمەس ئېردى. ئول زاتنىڭ نىيەت، دالالەت، بېشارەتلىرىدىن بەھرى ئەمگۈچىلەرنىڭ مۇراد ـ مەقسەتلىرى بىتەھقىق ھاسىل ئېردى. دالالەت، دۇئا، نەزەر، ئەمرى ـ مەرۇپلىرى بىلەن بۇل تەرەپلەر بېھىش قىياپىتىدە راۋاج تاپقان. خىزىر ئەلەيھىسسالامنىڭ بەرىكەتلىرىگە قانغاندۇر. ئىمانغا، رىزىق ـ مەئىشەتكە تولغاندۇر. پىرىم رازى خۇدا رازىدۇر. پىرىمىزدىن تەخسىرەت كەتكەنلەر ھەر ئىككىلا (ئالەمدە) بەدبەخت، بىئىمان كەتكەن. پىرىمىز دىن چىرىغىمىزنى قۇۋۋەت تاپتۇرۇش ئۈچۈن يەتتە ئىقلىمنى يەتتە مەرتە كەزگەن (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ ئۇ زامانلاردىكى شەھەر، بازارلىرىنى، بۇخارا، بەلخ، بېيجىڭ... قاتارلىق جايلارنى بىر نەچچە يۈتمىدىن كەزگەن دېمەكچى ــ ئا) دۇئا ـ تىلاۋەتلەر قىلغان...»

بىز بۇنداق ئۇزۇن، ياسالما تەرىپاتلارنى يەنە باشقا بەزى «دىنىي» ئەپسانىۋى ئەسەرلەر ــ مەسىلەن، «تەرىقەت بايانلىرى»، «تۇردەش خوجا تەزكىرىسى» دىنمۇ ھەر خىل تەرىپات شەكىللىرى بىلەن ئۇچرىتىپ كەلمەكتىمىز. بۇ خىل ئەپسانىۋى توقۇلمىلاردا ئومۇمەن يەنىلا تۇردى خوجىنىڭ «ئۇلۇغ» لۇقى، «ئىشقىيە» چىلىك «دىنىي يولى»، «جاسارىتى»، «خۇدا يولىدا كۆرسەتكەن دىنىي» خىزمەتلىرى، تارىخىتا مۇسۇلمان ئەجدادلىرىمىزغا ئاتا قىلغان «تۆھپە» لىرى، «دۇئا»، «ئىلتىپات» لىرىنىڭ نەمۇنە مىساللىرى، ھەزرىتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا «نەسەب» داشلىقى، ۋەھاكازا «ئۇلۇغ» لۇق خىسلەتلىرى تولىمۇ ئىجابىيلاشتۇرۇلۇپ ۋە كۆپتۇرۇلۇپ تەكىتلىنىپ كەلگەن ۋە ھەتتاكى ھازىرغىچىلىكمۇ بۇ خىل ئويدۇرما ئەپسانىلەرنىڭ داۋامى يەنىلا بىر قە-

سم جاهالەتخۇمار شەخسلىرىمىزنى ئۆزىگە رام قىلىپ، جەمئىيىتىمىزدە تارىختىن كەلگەن ياماق خاراكتېرلىك (سەلبىي) دىنىي چۈشەنچە تۈرمانچىلىقىنى پەيدا قىلىپ كەلمەكتە.

(2) تەكرارلانغان جنايەت غايىسى: خۇشامەتكۆي مۇئەللىپ شاھ نەزەر خاراباتى يۇقىرىقى تەرىپاتىدا تەكتىلەپ شەرھلىگەن تۇردى خوجىنىڭ «مەشھۇدىيەتى ئىشقىيە» يولى يەنى «دىنىي يولى» زادى قانداق يول؟ نېمىنى مەقسەت قىلغان؟ ئەمەلىيەتتى قانداق بولغان؟ جاۋاب شۇكى: «ئىشقىيە» — ئافاق خوجا 17 - ئەسىردە قەشقەرىيە مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا بېرلغا قويۇپ ئىجرا قىلغان «دىنىي تەرىقەت»نىڭ خاس نامى. «مەشھۇدىيەت» ئاتالغۇسى بولسا، 18 - ئەسرىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ياشاپ «تەرىقەت» چىلىك قىلغان جاھالەتچى تۇردى خوجا تەرىپىدىن قوشۇلغان سۈپەت نامىدۇر. كۆزلەنگەن ئۇقۇم بولسا، «ئىشقىيە»نىڭ شۆھرىتىنى قايتىدىن مەشھۇرلاشتۇرۇش، قايتىدىن جانلاندۇرۇش.

دېمەك، ئافاق خوجىنىڭ 7 - ئەۋلاد پۇشتى تۇردى خوجا ئاللىقاچان تارىختا ئىزى ئۆچۈپ خارابلاشقان ئافاق خوجا «دىنىي» تەرىقىتى» — «ئىشقىيە» يولىنى 18 - ئەسرىنىڭ ئاخىرلىرىدا قايتا تىرىلدۇرۇش، شۆھرەتلەندۇرۇش غەرىزى بىلەن بۇ «سۈلۈك»نى ئۆز «ئىختىراسى» سۈپىتىدە قوراشتۇرۇپ ئوتتۇرىغا چىقارغان. ئۇنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى ۋلسا: مۇسۇلمانلارنى پۈتۈنلەي تەركىدۇنىيالىق يولىغا باشلاش، يەنى ۋەتەن، نەسلى - نەسەب، ئەجداد، ئەۋلاد ھېسسىياتى بولمايدىغان، ئىجتىمائىي ئىنسانچىلىق ئۇرۇنۇشلىرىدىن خالىي، ھەر قانداق ئىجتىمائىي ئىشقى مۇھەببەت، ھەر قانداق ھۆزۈرى ئىستەكلەرنى ھەر ۋاقىت رەت قىلىپ ئۆتۈشنى ئۆمرىنىڭ مەجبۇرىيەت، خۇدى قەرز قىلغان، بىر تەن، بىر جان ئىنسانچىلىق قىلىش يولىغا باشلاش، تەپرىقىلەشتۇرۇش، نەسلى پېشكەلچىلىك (نەشخورلۇق، مەستخۇشلۇق، كەسپىي بەخگىلىشىش، كاردىن چىقىش) ۋە نەسلى - نەسەبسىزلىك تەقدىرىگە كۆندۇرۇشتىن ئىبارەتتۇر.

شۇنداق قىلىپ ئەڭ ئەشەددىي جاھالەتچى ئافاق خوجا 17 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە ئۇيغۇر دىيارىدا ئۆز غايىسىدىكى ـــ جاھالەت تۇمانى «ئىشقىيە» سۈلۈكىنى قانات يايدۇرۇپ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ تەقدىرىگە تۆزكورلۇق قىلمىشلىرى بىلەن زىيانكەشلىك قىلغان بولسا، ئۇنىڭ نەسلى ـ نەسەبىدىن بولمىش تۇردى خوجا ئۆزىدىن ئاز كەم بىر ئەسىر ئىلگىرى ئەجدادلىرىمىز تەرىپىدىن گۇم قىلىپ، تۆكۈرۈپ تاشلانغان جاھالەت قىلتىقى ـــ «مەشھۇدىيە‌تى ئىشقىيە» يولىنى قايتا تىرىلدۈرۈش، بەلكى بوۋىلىرى قىلىپ ئۇلگۈرمىگەن يېڭىچە «ئىشقىيە» كارامەتلىرىنى قايتىدىن پەيدا قىلىش، جانلاندۇرۇش ئۇرۇنۇشلىرى بەلەن مەيدانغا چىققان. بۇنى تەكرارلانغان سىنايەت يولى ياكى كونا جاھالەت بوھرانىنىڭ بىر ئەسىردىن كېيىنكى قارام پاجىئەسى دېيىشكە بولاتتى، ئەلۋەتتە.

مېنىڭچە، بۇ يەردە شۇنىمۇ قوشۇمچە ئىزاھلاش لازىمكى تارىخىمىزنىڭ 18 ـ ئەسىردىكى ئالاھىدە ئۆزگىرىشلىك باسقۇچى شارائىتىدا «كەشپ» قىلىنىپ شۇ زامان ھۆكۈمرانلىرىنىڭ مەقسەت ـ ئۇرۇنۇشلىرىغا مەنسۇي جەھەتتىن بىقىنىپ ياندىشىش ھېسابىدا رول ئويناپ (بىر قىسىم ئەجدادلىرىمىزغا «دىنىي» قىسمەتلىك، «پېشانە» گە پۈتۈلگەنلىك، «تەقدىر» بېشارەتلىرى بىلەن سىڭىپ ئولارنى زەئىپلەشتۈرۈش، قوللاشتۇرۇش رولىنى ئويناپ) كەلگەن بۇ «دىنىي» يولنىڭ تارىخىمىزدىكى ماھىيىتىنى، پاجىئەلىك نەتىجە ـ ئاقىۋەتلىرىنى تارىخىي دەللىللەر ئاساسىدا پاش قىلىش، رەت قىلىپ تاشلاش مەلۇم نوقتىدىن ئالغاندا تولىمۇ ئەھمىيەتلىكتۇر. شۇنداقلا ئۆزلىرىنىڭ مۇسۇلمان مۇئەللىپلىك ئۆمرىنى يۇقىرىقىدەك ساختا ئويدۇرما تارىخ ـــ «ئۇلۇغلار تەرىپاتى» نى تەييارلاشقا سەرپ قىلغان، ئەقلىي ھىساتلىرىنى ئەجدادلىرىمىزنى ئاڭسىز «ئېتىقاد» قۇربانلىرىغا ئايلاندۇرۇۋېتىش، يەنە كەلەچەك كۆندۈرۈشكە ئاتاشتەك يامان قىلمىشلارنى سادىر قىلغانلارنىڭ ئەپەت ـ بەشىرىسىنى مىللەت ئەۋلادلىرىغا بىلدۈرۈپ كېتىش ـــ ھەر بىر

ۋىجدانلىق، راستكوي قەلەم ئەھلى ئۇچۇن باش تارتىپ بولمايدىغان مەجبۇرىيەتتۇر. ھازىرقى چاغلارغىچە ئەنە شۇنداق يالغانچى مۇئەللىپلەر پەيدا قىلىشقان ئاتالمىش «دىنىي كىتاب»لار ئىسلام دىنىنى نىقاب قىلىشۋالغان نەپسانىيەتپەرەس جاھالەتچى ئاپتورلار ئويدۇرۇپ چىقىرىشقان دىنغا زىت «دىنىي كىتاب» لار، ئەلۋەتتە) نىڭ تەسىرلىرىگە ئەسىر بولۇپ تۇرۇشۇۋاتقان ئاڭسىز «ئېتىقاد» قۇربانلىرىمىزنى ئاڭلىق، ھەق چۈشەنچىلىك كىشىلەرگە ئايلاندۇرۇش، ئويغىتىش، جاھالەت مەنبەلىرىنى رەت قىلىۋېتىش قاتارلىق مەجبۇرىيەتلەرنى چوقۇم ئادا قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

(3) پەزىلەتلىك بەدىنىيەت: بىز يۇقىرىقىدەك كونا مەنبەلەردە ئىجابىي سۈپەتلەر بىلەن تەرىپلىنىپ كەلگەن تۇردى خوجا ۋە تۇردى خوجا «دىنىي ولى» نىڭ ھەقىقىي ھ' ىيىتىنى ئېچىپ بېرىشتە تۆۋەندىكى ئوڭۇلۇق سوئاللارنى چۆرىدەپ قەلەم تەۋرىتىمىز: تۇردى خوجىنىڭ تارىخىدىكى «دىنىي ولى» زادى قانداق يول؟ راست «ئىمان» يولىمۇ؟ ئەمەلىيىتى قانداق؟ تۇردى خوجا ۋە ئۇنىڭ شېرىكلىرىنىڭ تارىخىنى بىزنىڭ بىر قىسىم ئەجدادلىرىمىزغا «دۇئا»، «ئىمان» سۆزى بىلەن سىڭدۈرۈپ كەتكەن «ئىمان ولى»، «ئىمان خىسلىتى»، «ئىمان تىلى» زادى قانداق ۋە نېمە ئەمەلىيەتلەردىن ئىبارەت بولغان؟ راستى بىلەن مۇسۇلمانلارنى ئەزىز ۋە يۇقىرى قىلماقتا، نۇرلاندۇرماقتا كۈچ سەرپ قىلغانمۇ؟ ئۇ دىنىپەرۋەر، مۇسۇلمانپەرۋەر، خەلقپەرۋەرمىدى؟

تارىخىي پاكىتلارنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ ھەقلىق ھالدا شۇنى قەيت قىلىشقا بولىدۇكى، ئۇ خىل «دىنىي يول»لار — يەنى، تۇردى خوجىنىڭ «مەشھۇدىيەتى ئىشقىيە» دېگەن نامدىكى «دىنىي ولى» ئەمەلىيەتتە تۇردى خوجا تارىختا بىر مەزگىل داۋاملاشتۇرغان سىياسىي ھوقۇق يولى، تەرىقاتچىلىق يولى، خەلقنى ۋەيران قىلىش يولىنىڭ خىزمەتچىسى بولۇپ چىرايلىق زەھەر كۆنەك (ھەسەل يېغىمايدىغان«قارا چايان» ھەرىلەر كۆنىكى — ئا) ى ياكى تەتۇر ئۇقۇملۇق مەھسۇلاتى.

دۇر. ئۇستاز تارىخچى موللا مۇسا سايرامى تارىختا ئۆتكەن خوجا ـ ئىشان ھۆكۈمرانلار، بولۇپمۇ ئافاق خوجا نەسەبلىرىدىن بولغان «ئىشقىيە» چى ھۆكۈمران خوجىلارنىڭ ئەسلىي قىلمىش ئەپئاللىرى توغرىسىدا توختىلىپ مۇنداق يازغان: «خوجاملار بۇ يەتتە شەھەر بەلكىم پۈتۈن موغۇلستان ئۆلكىسىگە سىغىشمىدى. بىر قانچە تائىپىلەرگە بۆلۈنۈپ بىر ـ بىرىگە ھەسەت، ئاداۋەتلەر قىلىشىپ، ئۆزلىرىنى ھالاكەت ۋە زاۋالەتكە سېلىپ، ئىتتىپاقسىزلىق قىلىپ، بۇ يۇرت ئادەملىرىنى قالماق ياكى مانجۇغا تەۋە قىلىپ بېرىپتۇ. خوجاملارنىڭ قىلغان ـ ئەتكەنلىرى يا مىللەتنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتىگە ياكى سەلتەنەتنىڭ قائىدە ـ يوسۇنلىرىغا مۇۋاپىق كەلمىدى. خالىغانچە ناشايان ئىشلارنى قىلىشقا باشلىدى.»

دەرۋەقە، جاھالەتچى مۇئەللىپ شاھ نەزەر خاراباتىنىڭ تۇردى، خوجا «خىسلەت» لىرى توغرىسىدا تەكىتلەپ كەتكەن «يات پىرلىقلار»، «غاپىللار»، «باتىل بەندە»لەر، «دۇنيايى بەنت» قىلىنغانلار، «تەخسىر» كەتكەنلەر، «بەد بەخت»، «بىئىمان» لار خۇددى موللا مۇسا سايرامى يۇقىرىدا تەكىتلىگەن «سىغىشالماسلىق» لارنىڭ تۇردى خوجا چاغلىرىدىكى ئىز ـ ئىپادىلىرىدۇر. تارىخىي مەنبەلەردىن بىلىشىمىزچە: تۇردى خوجا 1740 ـ يىللاردىن 1770 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىغىچە ئۆتكۈزگەن ئالىي زاتلىق ئۆمۈر يولىلىرىدا يەنى «ئىشان»، «ئۇستاز»، «ئەۋلىيا»، «روھىيەت ھۆكۈماسى»، «ياساق نەيجى»، «ئوتتۇرانچى گۈڭ»، «چەنلۈڭ خانغا قۇدا ـ باجا»، «غەربىي دىيار سەركەردىلىرىدىن بىرى» بولۇپ ئۆتكەن يىللىرىدا ئۆزىنىڭ بارلىق كۈچ ـ قۇدرىتىنى ئۆزىنىڭ شەخسىي ھۆكۈمرانلىقىنى، بولۇپمۇ سىياسىي ھۆكۈمرانلىقىنى چوڭايتىش، يۇرگۈزۈش، بۇ خىل ئۇرۇنۇشلىرىغا دەخلى قىلغۇچى، بولۇشمىغۇچى، ھېسداشسىز تۇرغۇچىلار دەپ قارالغانلار ئارىسىدا تەپرىقات، زىتلىشىش، قەتئىي قولاشماسلىقتەك قەبىھ ناكەسلىك ئىللەتلىرىنى چېچىش ھەرىكەتلىرىنى جانلاندۇرۇپ

ئۆتكەن. «تەزكىرەئى پىرياران» دىن بىلىشىمىزچە، تۇردى خوجا ئىسلامدا پەقەتلا ئۆز چۈشەنچىسىنىلا ئاساس قىلمىغان، ئۆز «پىر»لە-رىنى پەقەت زورلۇق كۈچ ۋاستىسى بىلەنلا جامائەتلەشتۈرۈشكە تۇ-تۇنغان، كۈچ ـ ئىمكانىسەتلىرى يەتكەنلىكى جايلارنىڭ ھەممىسىدە «يات پىرلىق»، «باتىل»، «غاپىل»، «بىئىمان»، «بەد بەخت» لەرنى «دۇئايى بەنت» قىلۋېتىش (قارىغاپ غەزەپكە ئېلىشنى، جازالاشنى، «ئەل» نەپرىتىگە مۇپتىلا قىلىشنى ــ ئا) نى تۈپ «پىر»لىق كارامەت-نامىسى قىلىپ تۇرغان. دېمەك، تۇردى خوجا ۋە ئۇنىڭ شېرىكلىرى ئۆز پەيتىدە ئۆزلىرىنىڭ «دىنىي يولى» غا كىرمىگەن، قارشى چىققان، ئىجتىمائىي ئىجادىيەت، ئىلىم ـ مەرىپەت يولىنى تۇتقان، ۋەتەن، مىل-لەت، خەلق غېمىدە ئىجتىمائىي، سىياسىي، دىنىي ساھەلەردە دۇرۇس ئادالەتلىك پائالىيەتلەردە بولغان، بارلىق ئەل ـ خالايىقنى ئۆزلىرىگە رەقىبلىك، ئۆزئارا بىئەپلىك «تەقدىر»ى مالامىتىگە دۇچار قىلىشقان، يەنى تەپرىقات ئۇرۇقلىرى چېچىپ كۆكلەتكەن. 1929 ـ يىلى قاغىلىق ئازغانسالدا ئالەمدىن ئۆتكەن ئەدىب، ئۆلىما سۇلتان باي ھاجىم ئۆزىنىڭ «بورقۇم ئەۋلىيا» دېگەن قولىيازما ئەسىرىدە تۇردى خوجا ۋە تۇردى خوجا شېرىكلىرىنىڭ زامانىدىن بىزگىچە ئادەت شەكىلىدە سوزۇلۇپ كەلگەن «قارا ئۇستىخان»، «ئاق ئۇستىخان» تەپرىقاتچىلىقى ۋەقەلىك-لىرىنىڭ تارىخىنى مۇنداق شەرھلىگەن:

«تۇردەش خوجا ئامىتى غالىپ، ئۇستۇن، غەزەپلىرى چەكسىز، كارامىتى ئۇلۇغ، نەسەبلىرى خوجا كالان (ئافاق خوجىنىڭ بوۋىسى مۇھەممەتئىمىن ئىشان كۆزدە تۇتۇلغان ــ ئا)، تۇتقان تەرىقەتلىرى ئاق داستارلار تەرىقىتى (خوجا كالانچىلار تەرىقىتى دېمەكچى ــ ئا) دەر ئىبرىدىلەر. ئول زات تاغ قوۋملىرى (قارا قۇرۇمدىكى ئازغانسال، گوسەس، چۆپ قاتارلىق 30 نەچچە كەنت ـ مەھەللىلەر كۆزدە تۇتۇ-لىدۇ ــ ئا)غا ھۆكۈما، شەيخۇل ئەختاب، ئۇلۇغ بولۇپ ئۆتكەن زامانلاردا مەخدۇم زادىلەر («ئىسھاقىيە» سۇلۇكىدىكى «قارا تاغلىق»

مۇسۇلمانلار دېمەكچى ــ ئا) پىر ئەزىزانلىرى ئامەت ـ نۇسىبەتلىرى. دىن ئاجراپ، ئاق داستارلار تەرىپىدىن زەپتە ـ زۇلمەتكە قالدىلەر. بۇ ئىشقا سەۋەب شۇلكى: ئول قوۋم ئەھلى تۇردەش ۋاقى خوجا ئەقىدىلىرىنى دۇرۇس تۇتمىغان. نىزا ـ خۇسۇمەت يولدا بولغان. شۇ ۋەجىدىن تۇردەش ۋاقى خوجا تارىخى ھىجرىيە 1168 ـ يىلدا بىر مەرتەم، 1173 ـ يىلدا بىر مەرتەم (1754 ــ، 1759 ـ يىللىرى ــ ئا) ئاق تونلۇق توقىيدا ھازارۇل مەجلىس قىلىپ، شەرىئەت، تەرىقەت پېشۋالىرىنىڭ گۇۋاھ ـ شاھىتلىقىدا، تەكىتى پاك ئەھلى مۇسۇلمانلارنىڭ (تۇردى خوجا مۇرتلىرىنىڭ دېمەكچى ــ ئا) نام ـ شەرىپلىرى بىرلەن ئول كىشىلەرنى زېمىن يۇزىدە تاڭلا مەھشەرگىچە ئەبەدىلئەبەد «قارا ئۇستىخان» ئۆتمەكلىككە ئەمرى ھۆكۈم (پەتىۋا ــ ئا) قىلدىلەر. دۇئايى بەنت قىلدىلەر. بۇ تۇردەش خوجا زامانىسىدىن قالغان يادنامە قىلمىشدۇرلەر.»

قارا قۇرۇملۇقلار ئارىسىدا تۇردى خوجا زامانىدىن تاكى كېيىنكى چاغلارغىچە تۇردى خوجا «پەتىۋا»سى بىلەن «قارا ئۇستىخان»لىق ــ «غالچا»لىق ئىللەتلىرىنى «پىردىن قالغان مىراس»، «تەقدىر»، «ئىرادە» دەپ بىلىپ، ئىنسانلىق جەمئىيىتىدە كەمسىنىش، يەكلىنىش، غېرىبسىنىش، باشقىلاردىن ئۆزىنى تۆۋەن كۆرۈش پىسخىكىسىنى ئادەت قىلغان. قىسقىسى، ئىنسان قۇلچىلىقىنى «پېشانە» لىرىدىن ئاۋا كۆرۈپ، پەقەت بويسۇنۇش تارىخىنىلا يارىتىپ تۇرۇشقا كۆنۈپ كەلگەن ۋە كېلىۋاتقان «ئادەت قۇلى» ئاھاللەردۇر. بۇنداق مىجەز ـ پسىخىكا، ئاڭ ـ چۈشەنچىدىكى كىشىلەر توپى بىزنىڭ مىللىي تەركىبىمىزدە ھېلىمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا. تۆۋەندىكى «ئازغانسال خاتىرىسى» بۇ قارىشىمىزنىڭ تىپىك مىساللىرىدىن بىرىدۇر.

(4) ئازغانسال خاتىرىسى: ئازغانسال ــ قاغىلىق ناھىيە چوپان يېزا تەۋەسىدىكى ئىككى مەمۇرىي كەنتنىڭ تەبئىي جۇغراپىيەلىك نامى. بۇ يەردىكى يەرلىك ئۇيغۇر ئاھاللىرىنىڭ 1950 ـ يىلىدىكى ئىچكى

مۇناسىۋەت كەيپىياتلىرىنى مەن ئەينى يىللاردا مۇنداق خاتىرىلىگەنىدىم: بۇ يەرنىڭ ئاھالىلىرى 1949 ـ يىلىغىچە 133 ئائىلە، 1887 جان، 740 پۇقرا، چوڭ ـ كىچىك 31 مەھەللە، 43 چارۋىچىلىق نۇقتىسى، بەش مەسچىت، بىر سۇ، بىر جىلغا دائىرىسىدە بىر 100 بېشىلىق يۇرت بىرلىكى بويىچە جاھاندارچىلىق قىلىشىپ كېلىشكەن. بۇلار ئاساسىدا 29 ئائىلە، 99 پۇقرا، 179 جان بويىچە جاھان تۇتۇپ تۇرغان «قارا ئۇستىخان» ياكى «تېگى غالچا» ئاتىلىدىغان ئۇيغۇرلار بار، ئۇلار ئەزەلدىن ئۆزلىرىنى «ئاق ئۇستىخان»، «تېگى پاك» ئاتايدىغان باشقا كۆپ سانلىق يەرلىك ئاھالىلەر تەرىپىدىن تەبىئىي يەكلىنىش ئوبيېكتى قىلىنىپ كەلمەكتە. بۇ خىل يەكلەش، يەكلىنىش ئادەتتىكى يۇرتدارچىلىقتا ئاساسەن تۆۋەندىكى ئون خىل ئادەت شەكلى بىلەن ئىپادىلىنىپ تۇرغان.

① «ئاق ئۇستىخان» لار «قارا ئۇستىخان» ياكى «غالچا» لار تەرەپتىن قىز ئالمايدىغان، قىز بەرمەيدىغان، قەتئىي نىكاھ مۇناسىۋىتى، قانداشلىق مۇناسىۋىتى قىلمايدىغان ئادەت مۇقىم، شۇبھىسىز «توغرا» ئادەت قىلىپ ئىرىملاشتۇرۇلغان ۋە ئۆزلەشتۈرۈلگەن.

② «ئاق ئۇستىخان» لار تەرەپ ھەر قانداق چاغ ۋە ھەر قانداق شارائىت ئاستىدىمۇ ئىجتىمائىي ئىنسانچىلىقنىڭ بارلىق نۇقتىلىرىدا ـــ سورۇنلاردا، ھەرىكەتلەردە، تۇرمۇشتا، مۇلازىم ساھەلىرىدە، مەسلىھەت ـ كېڭەش، تەكلىپ، تەلەپلەرنى بېرىشتەك ئادەتتىكى ئەل سۆھبەتلىرىدە «قارا ئۇستىخان» لاردىن دائىم، شەرتسىز ئۇستۇن ئەلپازدا (ھۆكۈمران مەۋقەدە) تۇرۇش، سۈۋۈپ كەتمەسلىك ئادەت قىلىنغان.

③ «قارا ئۇستىخان» لار تەرەپ ھەر قانداق ئەھۋال ئاستىدىمۇ، ھەر قانداق زاماندىمۇ يۇرت ئىگىدارچىلىقىدا، يەر، يايلاق، تاران (قىشلاق ئوتلاق)، يەر ئاستى ـ ئۇستى بايلىقى، سۇ، ئورمان ۋە باشقا ساھەلەردىن پايدىلىنىشتا «ئاق ئۇستىخان» لار تەرەپتىن ئېشىپ قالغان، ئۇلار ئېتىبارغا ئالمىغان «ئاشقان نېمەت» لەردىن پايدىلىنىشقا رازى بو-

لۇش، كۆنۇپ ياشاش ئادەت شەرتى قىلىنغان.

④ «ئاق ئۇستىخان» لار تەرەپ ئەل - يۇرتنىڭ ھەر قانداق دە- نىي، مەمۇرىي، ئىجتىمائىي، ئەخلاقىي ئىمتىياز ئۇستۇنلۇكىنى «قارا ئۇستىخان» لار تەرەپ كىشىلىرىنىڭ ئىستىمال قىلىپ كېتىشلىرىگە قەتئىي يول بەرمەسلىك، «قارا ئۇستىخان»لار تەرەپمۇ «تەقدىر» بۇيرۇمىغان بۇ خىل «ئامەت» لەرگە ئېسىلماسلىق ھەم «نېسىپ» ئېلىمغان شۆھرىتى ھارام»غا ئەبەدىي قىزىقماسلىققا كۆنۇش، «رازى بولۇش» مەڭگۈلۈك تۇغۇلما ئادەت ھېسابى بىلەن ئومۇملاشتۇرۇلغان.

⑤ يۇرتنىڭ تەن سېلىقى (ھۆكۈمەت مەدىكارچىلىقى، يۇرت مەدە- كارچىلىقى، دىنىي، ئىجتىمائىي، سىياسىي، ھەربىي، مۇلكىي... ھاكىم ئورۇنلارنىڭ مەجبۇرىي ۋە زۇلمى ئەمگەك سېلىقلىرى ــ ئا) نى «قارا ئۇستىخان» تەرەپ ئادەملىرى ئورۇنداش ھەم بۇنى ئەبەدىي شۇنداق ئادەت بىلەن داۋام قىلدۇرۇش ــ يۇرتنىڭ تەكسىز ئادەت تۈزۈمى قە- لىپ تۇتۇلغان.

⑥ «قارا ئۇستىخان» لار «ئاق ئۇستىخان»لارنىڭ «ئوتۇنچى»، «مالچى»، «خىزمەتكار»، بىقىندىلىرى ھېسابى بىلەن بىر قىسىم «ئاق ئۇستىخان» «يۇرت چوڭلىرى» ھېسابلىنىدىغان باي - خوجاملارنىڭ ئىگىلىك ھامىيلىقىدا جاھان تۇتۇشقا (پالانچى باينىڭ ئادەملىرى، پالانچى قازى، ھاجى، خوجاملارنىڭ چاكار، چاپارمەنلىرى... بولۇپ تىرىكچىلىك قىلىشقا) كۆندۈرۈۋېتىلگەن.

⑦ «قارا ئۇستىخان» لارنىڭ «ئاق ئۇستىخان» لار ئۇستىدىن قە- لىدىغان ئەرز، شىكايەتلىرى، پىكىر - زارلاشلىرى، ھەتتا قىلماقچى بو- لۇشقان «ئىناۋەت تۆكۈش» گەپلىرى قەتئىي ئېتىبارلانمايدىغان، تەھقىقلەنمەيدىغان، ئەكسىچە ئۇلارنىڭ زىيانلىرى ھېساب بىلەن ئەج- رىمىلىنىپ تۇرىدىغان ئادالەتسىز ئادەت «ھەق ئادەت» قىلىپ تۇتۇلۇپ تۇرغان.

⑧ «ئاق ئۇستىخان» مېيىت بىلەن «قارا ئۇستىخان» مېيىتىنىڭ

بىر زاراتگاھلىق يا كى بىر ئورۇندا دەپىن قىلىنماسلىقى، «قارا ئۇستەخان» موللا ئوقۇغان مېيىت نامىزىغا ۋە ھەتتاكى ھەر قانداق خۇدايى نامازلارنىڭ ھەر قانداقىغا «ئاق ئۇستەخان» لار بارماسلىقى، سەجدىدە بولماسلىقى ـــ ھەققىي مۇسۇلمانچىلىق بولىدۇ، دەپ قارالغان ھەم بۇ قاراش مۇقەددەس «دىنىي» ئادەت قىلىپ بېكىتىلگەن.

⑨ «قارا ئۇستەخان» لارغا ئارىلاشقان، بولۇشقان، مۇئامىلىدە بولغان ھەر قانداق خالىس كىشى «ئاق ئۇستەخان» لارنىڭ مەسخىرىلەش، يەكلەش، كەمسىتىش، ئازغا ئالماسلىقتەك سەلبىي مۇناسىۋەتلەرگە دۇچار بولۇپ تۇرغان.

⑩ «قارا ئۇستەخان» لارنىڭ گۇۋاھ ـ شاھىتلىقى، ئىبادىتى، ئۇلۇغ ـ چوڭلىرىنىڭ ھەر خىل ۋەز ـ نەسىھەت، ئەخلاقىي تەرغىباتلىرىنى «قارا» دەپ قاراش، كارى بولماسلىق، زاراتگاھلىقلىرىغا دۇئا قىلماي ئۆتۈش، چاقىرسا بارماسلىق، كەلسە چاقىرماسلىق... قىلىقلىرى ئىرىم قىلىنغان ۋە ئادەت ھېسابلانغان.

بەزىبىر مەنبەلەردىن بىلىشىمىزچە، تۇردى خوجا 1757 ـ يىللىرى ئەتراپىدا قارا قۇرۇم تاغلىرىدىكى «قارا قۇز»، «بورقۇم»، «چىراغلىق ئەۋلىيا» مازارلىرىدا جاي تۇتۇپ، «شەيخۇل ئەختاپ» لىق قىلىپ، پۈتۈن مۇسۇلمانلارنى «دۇئا» سى بىلەن گېپىگە كىرگۈزۈپ (ئاغزىغا قارىتىپ) تۇرغان چاغلىرىدا ھەر يىلى بىر قېتىم بۇ مازارلارغا ئىستىقامەت قىلىشقا توپلىشىدىغان رىياكارلارنى «يەتتە قارا بالا» غا نىسپ بولغان «قارا يۇز»، «قارا ئۇستەخان» لاردىن پەخەس بولۇشقا دالالەت قىلىپ تۇرغان ھەم ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆزىگە ئۇدۇللۇق «مۇرت» ئىلىپ، «مۇرت» لىق مەجبۇرىيەتلىرىنى «قارا بالا» لەرگە دائىما لەنەت ۋە زەپتە ئاتا قىلىپ ئۆتۈش نەتىجىلىرى بىلەن ئادا قىلىپ تۇرۇشنى تەلەپ ۋە ئىجاۋەت دۇئا مەزمۇنى قىلغان. بۇيەردە تەكىتلەنگەن «يەتتە قارا بالا» ـــ ئەمەلىيەتتە يۇزى قارا، تەقدىرى قارا، ئەۋلادى قارا، ئەجدادى قارا، پېرى قارا، رىزقى قارىلارنى كۆرسىتىدۇ. بۇلار «قارا ئۇستەخان» ئا-

تالغان. شۇبھىسىزكى بۇلارنىڭ ھەممىسى بىر قىسىم ئەجدادلىرىمىزغا تىلەنگەن نەسىلىك، بەد بەختلىك دۇئالىرىدىن ئىبارەت ئىدى. ئۆزىنى «ئەۋلىيا»، «ئىسلام ھۆكۈماسى»، «ئۇلۇغ پىر» ھېسابلاپ مۇسۇلمان ئەجدادلىرىمىزغا بۇ خىل «دىنىي» تەپرىقات مۆجىزىلىرى، بىلەن زىيادە كەشلىك قىلغان بۇ تارىخىي «ئەۋلىيا» زاتىنى قانداقمۇ مۇسۇلمان دېگىلى بولسۇن؟

ئەپسۇسكى، بۇ بىرلا مىسالىمىزدا تەكىتلەنگەن يۇقىرىقىدەك تەپرىقاتچىلىك ئادەتلىرىنىڭ قەبىھ ساقىندى داۋامى بىر قىسىم قارا قۇرۇمۇلۇق يارانلىرىمىز ئارىسىدا ھازىرغىچە ئەڭ جاھىل «ئادەت» ــ «خەلق ئادىتى»، «ئەنئەنە»، «دىنىي ئادەت» بولۇپ ساقلىنىپ كەلمەكتە. بۇنى 18 ــ ئەسىردە ياشىغان «ئەۋلىيا» تۇردى خوجىنىڭ ئىككى ئەسىردىن كېيىنكى «دىنىي» قۇدرىتى، «دىنىي» يولىنىڭ داۋامى، «ئادەت» شەكىلىدە داۋاملىشىۋاتقان مەرەز ــ مىراسى، مىللىي تەركىبىمىزدىكى قاباھەت داغلارنىڭ بىر تۈرى دېيىشكە توغرا كېلىدۇ.

3) قۇيۇندىن كەلگەن «ئەۋلىيا»

بىلدىمكى، ئادىتى زەھەر چاچماقتۇر،
يىلاندىن بولمىدىم بىردەم خاتىرجەم.
ئۆزىنى دوست كۆرسەتكەن دۈشمەن چىشلىسە،
ئۇنىڭ چىش زەھىرىگە تېپىلماس مەلھەم.
ــ سەئدى شىرازى

تۇردى خوجا 1740 ــ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 1750 ــ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە قارا قۇرۇم، پامىر تاغ ئاھالىلىرى ئارىسىدا تەپرىقات «پىر» چىلىقى بىلەن كۈچ توپلاپ، قەشقەرىيەنىڭ سىياسىي ھاكىمىيىتىنى ئىگىلەش كويىدا 1758 ــ يىلى يازدىن ئېتىبارەن مانجۇ خانلىقىنىڭ قەشقەرىيەنى ئىشغال قىلىش ئۇرۇشىنى داۋاملاشتۇرۇۋاتقان قوماندانى جاۋخۇي كۈچلىرىگە ياردەم قىلغان ھەمدە تەۋەلىك بىلەن

دۇرگەن. خۇددى جى داچۇن «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1980 ـ يىل 19 ـ ئىيۇن سانىدا تەكىتلىگەندەك: «چىڭ سۇلالىسى ئارمىيەسى يەكەن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى قاراسۇ دەرياسى بويىدا 40 كۈن قاتتىق مۇھاسىرىگە ئېلىنىپ قالغاندا ئەسكەر باشلاپ كېلىپ چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنىڭ ئارقا سېپىگە ھۇجۇم قىلىپ قاتتىق زەربە بېرىپ، چىڭ سۇلالىسى ئارمىيەسىگە نىسبەتەن ئىنتايىن زور ياردەم بېرىپ» قىممەتلىك تۆھپىلەر يارىتىپ تەلتۆكۈس ئەل بولغان. «بورقۇم ئەۋلىيا» دا كۆرسىتىلىشىچە: تۇردى خوجا كۈچلىرى ئەل بولۇش مۇراسىمىدا جاۋخۇي ھەزرەتكە 1000 ئاتلىق ياساۋۇل، 2200 دىن جىقراق «غالچا» قۇل (ئەسىر ھېسابىدا ــ ئا)، 10 مىڭ باش قوتاز، 40 قوتان قوي ـ مال، 40 تالقاندان (تالقاندان ــ گۈللۈك تېرە خورجۇن بولۇپ، قوتاز، كالا تېرىلىرىدىن ئەيلەپ تەييارلىنىدۇ ــ ئا) ئېرىق مال (ئالتۇن، كۈمۈش، ئۇنچە ـ مەرۋايىت ــ ئا)، زۆرۈر بولغان مۇلازىم چاكار چوكان، مىراقۇل خىزمەتچىلەر، ئۇچ يۈرۈشلۈك ھەربىي كارۋان قوشلىرى تەۋەلىك سوۋغىتى (ئەمەلىيەتتە ھاردۇق سوۋغىتى ــ ئا) تەقدىم قىلىپ، مەڭگۈ پەرمانبەردارلىق بىلەن ئەل ۋە تەۋە بولغانلىقلىرىنى مۇسۇلمان قەسىمى شەرتى بىلەن ئادا قىلىشقان.» تۇردى خوجا ۋە ئۇنىڭ ھەمراھ شېرىكلىرى ھەزرىتى جاۋخۇي كۈچلىرى بىلەن بىرىكىپ، پۈتۈن زېھىن، ئېتىبارلىرىنى ئەنە شۇ جاۋخۇي ھاكىمىيىتىنىڭ قۇدرەت تېپىشىغا تەلتۆكۈس بېغىشلاش ئۈرۈنۇشىدا يەنى 1758 ـ يىلىدىن 1759 ـ يىلىنىڭ ئاخىرلىرىغىچە بولغان ئاز كەم ئىككى يىللىق زوراۋانلىق ئۈرۈنۇشلىرىدا ئەڭ نۇقتىلىق ھالدا، بىرىنچىدىن، «مەشھۇدىيەتى ئىسقىيە»چى ــ «ئاق ئۇستىخان» لار (ئەمەلىيەتتە «ئاق تاغلىق» لار ــ ئا) دىنىي، سىياسىي كۈچلىرى ئۆزلىرى ئۇچۇن دۇشمەن قوۋم ھېسابلىغان «قارا ئۇستىخان» لار (ئەمەلىيەتتە «قارا تاغلىق» لار ــ ئا) نى ئىنتايىن رەھىمسىزلىك بىلەن قىرغىن، بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلغان. خۇددى «بورقۇم ئەۋلىيا» دا: «قارا قۇزلۇق

قارا ئۇستىخانلارنى ھىجرىيە 1172 ـ يىلىدىن (1758 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ ـــ ئا) ئىرادەت قىلىپ باشلاپ بىر قەتە «قارا يانتاق»، «قارا چۆل»، «قارا بويتاق»، «قارا جىن»، «قارا دۆڭە»، «قارا جىلغا»، «قارا كاپا»، «ئاپەت بۇلۇڭ» لاردا ھەر ئازنىدە بىر نۆۋەتتىن قەتلىئام قىلىنىدىغان ھادىسە ۋەدىش (ئادەت ـــ ئا) قىلىنىدىلەر. رىزقى، تۇرۇق، پەرزەنت، رەپىقە، خانە ـ بىسات، مۇلكى ئاراملىرىدىن خارىج بولۇشقا ئىپسىپ قىلىنغان قاچما رەئەييە قارا ئۇستىخانلار تۇردەش خوجىنى «خوجا خۇنخور خوجام»، «قۇرتقۇ ئەۋلىيا» دەپ ئېردىلەر. ئول زاتنىڭ دۇئالىرى مۇھتەجىپ (ئىجابەت)، مەقسەت مۇرادى ھاسىل، كەيپلىرى چاغ (خۇشال دېمەكچى ـــ ئا)، ئامەت، پاساھەتلىرى ئېشىپ رازى ۋە رازىمەن بولغان ئېردىلەر» دېيىلگىنىدەك بولغان. تارىخىي دەللىلەرنى تۇتقا قىلىپ شۇنى قەيت قىلىشقا بولىدۇكى، تۇردى خوجا ۋە ئۇ بىر قىنغان مانجۇ ـ جاۋخۇي چېرىكلىرى 1758 ـ يىلىدىن ئېتىبارەن بىر مەزگىل قەشقەرىيەدە ئۆز ھۆكۈمرانلىقلىرىغا قارشىلىق كۆرسىتىشىنىڭ ھەر قانداق شەپسىنى سەزسىلا رەھىم ـ شەپقەت دېگەننى قايرىپ قويۇپ، تەلتۆكۈس قىرغىن قىلىش سىياسىتىنى ئىجرا قىلىشقان، يەنى «تۇتۇپ بېرىش مەندىن، جىمقىتۇرۇش سەندىن» قىلىشىپ، خەلقئا لەمگە چۆچۈتۈش قىرغىنچىلىقى نامايان قىلىشقان. ئۇ خۇنخورلارنىڭ شۇ چاغدىكى قىرغىنچىلىق پاجىئەلىرىنى ئەنگلىيەلىك چارلىز بولگىر «ياقۇپبەگنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى» دېگەن كىتابىدا مۇنداق تەسۋىرلىگەن: «مۆلچەرلىنىشچە، مۇشۇ ئۇرۇشتا ئاز دېگەندە 500 مىڭ كىشى قىرىلغان. بۇ ئادەملەرنىڭ كۆپچىلىكى بىگۇناھ ئاھالە ئىدى. بىز گەرچە بۇ سانىنى كۆپ ئاشۇرۇۋېتىلگەن دېگەن قاراشقا مايىلراق بولساقمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىن گۇمانلىنىشقا ھېچقانداق ئاساسىمىز يوق... ئۇلار جەڭ قىلغاندا كۆپىنچە دىنىي خۇنخورلۇق تۇپەيلىدىن تېخىمۇ رەھىمسىزلىشىپ كېتەتتى.» («ياقۇپ بەگنىڭ تەرجىمھالى» 69 ـ بەت). بۇ قىرغىن خۇددى «بورقۇم ئەۋلىيا»دا تەكىتلەنگەندەك، ئاسا-

سەن «قارا ئۇستىخان» رەئەييەلەرگە «قاتار ئەجەل، قۇرۇتقۇ زامان» قىرغىنى بولغانىدى.

تۇردى خوجا ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى 1758 ـ ۋە 1759 ـ يىللىرى ئىچىدە ئەسلىي «قارا تاغلىق» خوجىلار «ئۇۋا»لىرى ھېسابلىنىدىغان يەنى تۇردى خوجىنىڭ تىلى بىلەن ئاتىغاندا «قارا زېمىن» ھېسابلىنىدىغان يەكەن دەريا‌سى بىلەن خالاستان دەريا‌سىنىڭ باش ۋادىلىرى ھەم دولان سەھرالىرىدا (ھازىرقى قارا قۇرۇم، يەكەن، قاغىلىق، مەكىت، پوسكام، مارالبېشى تەۋەلىرىدە ـــ ئا) ئىنتايىن چوڭ كۆلەملىك بۇزۇپ چېقىش، كۆيدۈرۈش، قۇرۇتۇۋېتىش، «ئۇۋا بۇزۇش» ھەرىكەتلىرىنى ۋەجىج ئالدۇرۇپ، تارىختىن بۇيان مىللىي مىمارچىلىق، مىللىي مەدەنىيەت ۋە تۇرمۇش، ئىشلەپچىقىرىش بويىچە ئالاھىدە نەمۇنە بولۇپ تۇرغان ئادرېس ئورۇن ۋە شەھەر، بازار، كۆجۈم قۇرۇلمىلارنى ئاساسەن ۋەيران قىلىپ تاشلىغان. «ھىجرىيە 1172 ـ يىلىدا بىر قەنە ئۆتمەستە ئۇلۇغلار چاقارلىرى («ئىسھاقىيە» چى چوڭ خوجا ـ ئىشانلار جىقراق ياكى مەركەزلىك ئورۇنلاشقان كەنت ـ مەھەللىلەر ـــ ئا)، ئەزىزلەر قەدەم جايلىرى، مازار ـ تۇنەك خانىلىرى، شەھەر، بازارلار، خانەلەر، ھويلا، باغى ـ ئارامىلار، لەنگەر، ئارامگاھلار، سەيلىگاھلار، قىبلەگاھلار، مەكتەپخانىلار، مەسچىت، خانىقالار، كوھىقاپ كەبى گۆرۇ ـ گۆرۇستانلىق، شۇم قۇشلار ماكانلىرى، خارابە جىن ـ دىۋە ئۇۋىلىرىغا ئۆزگەردىلەر، نامىلرى «چىلتەن بۇزرۇكۇار»، «ئىمام بۇزرۇكۇار»، «كۆچتى ئاۋامىسلىم»، «جەندە ئاۋامىسلىم»، «سۇلتانۇم»، «زونلان»، «ئالتۇن بۇزرۇكۇار»، «ياستۇن»، «يارىكسىند»، «توققۇز ساراي» توقسان توققۇزدۇر («بورقۇم ئەۋلىيا»دىن). دېمەك، تۇردى خوجا ئافاق خوجىنىڭ خۇنخور ئىدىيەسىگە چېكىدىن ئاشۇرۇپراق ۋارىسلىق قىلىپ، خاس باش تارتىم ۋادىسىدىكى يەكەن تۇزلەكلىكى تەۋەلىكىدە بولغان يۇرتلاردىن يۇقىرىقىدەك 99 شەھەر، كەنت، مەھەللە، مازار، لەنگەر، دىنىي، مەدەنىي، ئىقتىسادىي، سودا، ھۇنەر، كەسىپ

نۇقتىلىرىنى يەر يۈزىدىن كۆتۈرۈۋەتكەن.

تارىختا ئۆتكەن بۇ ئاجايىپ خىسلەتلىك قۇرۇتقۇ «ئەۋلىيا» نىڭ ئۆمرىۋى نىيەت - ئەپئالى ۋە تەقدىرى قىسمەتلىرى توغرىسىدا قارا قۇرۇم چوپانلىرى ئارىسىدا مۇنداق بىر رىۋايەت ساقلىنىپ كەلمەكتە:

*　　*　　*

«ئەنسىز زامانلارنىڭ بىرىدە دۇنيا بورقۇم مازارىل ئەزىزانىغا تەقدىرى ئىرادەت بىلەن مۇبارەك ناملىرىنى «ئىشقى پىر» لىقتا ئاشكارىلىغان بىر تۈيۈق ماشايىخ ئاپىرىدە بولغان ئىدىلەر. يەردىن ئۈنگەن ۋە يەكى ئاسماندىن چۈشكەنلىكى مەلۇمسىز، ئەنسىزلىكى زىيادە، بىقانائەت، ھىيلە - مىكىرگە پاساھەتلىك، شەيتانلىرى غالىبۇتەك ئىدىلەر. بىر مەھەل بىتاھەرەت زېمىن باسماي، تىللىرىدىن ئىمان، دىللىرىدىن ئاللاھنى خاپىج قىلماي، يەكدىل خۇدالىقتا ئۆتۈپ، ئاللاھتىن بەندىلەرگە ئىمان، رىزىق، قانائەت، دىيانەت، ئىنساب تىلەپ، دىنغا راۋاج، مۇسۇلمانلارغا ھەر ئىككىلا ئالەمدىك نىجادلىق تەلەبىدە بولغان ئىدىلەر. كۈنلەر، ئايلار، يىللار ۋە قەنلەر ئۆتۈپ بۇ ئاتىنىڭ دۇئالىرى مۇستەجىپ بولۇپ (قووم - يارانلىرى ئېشىپ، نۇسىبەتلىرى تېشىپ) تۇرغان خاسىيەتلىك ۋاقىت - زامانلارنىڭ بىرىدە ئامەت تەمەلىرى نەچچە گەز ئۆرلەپ بۇ يەتتە شەھەرنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى خاس ئىلكىدە تۇتماقلىققا تەرەددۇت قىلدىلەر. ئەل كۆزىدىن، ئىنس - جىن، ئۇچارلىق، تىنالىقلار قەدىمى يەتمىگەن ۋە چۈشمىگەن پاك، خاس پىنھان جاينىڭ بىر چېتىدە قىزغانچۇلۇقتا خاس نۇرانە ئون ياشلىق ئوغلى، ئىمانى كامىللىقتا تەڭداشسىز خۇدايى مىسكىن پاك خاتۇننىنى يانلىرىغا ئېلىپ بىر تەن، بىر جان ھالەتلىرىدە ئاللاھتىن يەتتە شەھەر نۇسبىتىنى تىلەپ دۇئاغا قول كۆتۈرىدىلەر. دۇئا كۈن، تۈن، يەتتە كېچە - كۈندۈزگە قارار تاپتىلەر. تۇنەك كېچىلىرىنىڭ بىرىدە غايىبتىن: «دۇئادىن مۇددىئا نېمەدۇر» دېگەن ئاۋاز نازىل بولدىلەر. بۇل زات: «ئاللاھنىڭ خاسلا ئۆز

ئىلتىپاتسىدىن تىلەيدۇرمىز. مۇددىئايىمىز بۆلەك ھەممە مەخلۇققا مەخسۇس پىيدۇر» دېدىلەر. يەنە يەتتە كۈن ئۆتتىلەر: «ئەي ئىنسان، مەن تەڭرىدۇرمەن، دۇنيانىڭ بايان قىل» دېگەن ئاۋاز يەنە نازىل بولدىلەر. بۇ ئاۋاز ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ مۇبارەك ئۈنى ئىدىلەر. ئول زات: «خاتۇن كىشىنىڭ دۇنياسى بۇرۇن ئىجابەت بولۇر، نۇسىبەتنى سەن تىلەپ تەڭرىدىن تىلىگىنىڭنى ئال» دېدىلەر. خاتۇن دۇنياغا كۆتۈرگەن قولىنى يەنىمۇ ئېقىرى قىلىپ: «ئەي خۇدايا خۇداۋەندە، 18 ياشلىق باھار ۋاقتىمنى قولۇمغا بەرگەيسەن» دەپ تىلىدى. تەڭرى قوبۇل كۆردى. 18 ياش باكىر موماي قىز قىلىپ قويدى ھەم كۆز ئالدىدىن 25 ياشلىق كارۋان بېگى يىگىتنى ئۆتكۈزدى. موماي قىز شۇل يىگىت ئېتىنىڭ ئارقىسىغا مىنىپ، ئۆمۈرلۈك روزىغارىدىن (ئېرىدىن ــ ئا)، پەرزەنتىدىن يۈز ئۆرۈپ، ئۇ شۇل يىگىت بىلەن كەتتى. دۇنيا ــ تىلەك نۆۋىتى ھەزرىتى ئىشقى پىرغا كەلدى: «ئەي خۇدايا، بىر ئۆمۈر جۇپتى بەدەن بولغان بۇ لەنىتى خاتۇننىڭ ۋاپاسىزلىقى ئۈچۈن ئۈنى كۆز ئالدىمدا تۆكگۈز سۈرىتىگە مۇبەددەل قىلىپ بەرسەڭ، سەندىن رازىدۇرمەن» دەپ تىلىدى. خۇدا ئۇنىڭ تىلىگىنىنى دېگىنچە لايىق ئورۇنداپ بەردى. تىلەش دۇنياسى ئون ياشلىق نارەسىدە ئوغۇلغا كەلدى. ئوغۇل: «ئەي خۇدا، سۈت بېرىپ چوڭ قىلغان ئانامنى ئەسلىي ئادەملىك ھالىغا كەلتۈرۈپ بەرگەيسەن» دەپ تىلىدى. خۇدا تىلىگىنىنى قىلدى. بۇ ئوچ دۇنياكۈي بىر رەتتىن دۇنيا نۆۋىتىنى قولدىن كەتكۈزدى. تەڭرى ئۇلارنىڭ نىيەت ــ ئېيتىلغا غەزەپ ئاتا قىلدى: (قەدەملىرى ئاستىدىن قارا قۇيۇن ئۇچۇردى) قارا باش ئىدىرىدە (يېڭسارنىڭ قارا باش ئېدىرلىقى كۆزدە تۈتۈلسا كېرەك ــ ئا) قارا دېۋىلەرگە خار ــ زار مەخلۇق ھەمراھ ئەيلىدى. مۇنەججىملەر شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇ ئىشقى پىر زاتىنى قۇيۇن ئەۋلىيا (قۇيۇندىن پۈتكەن ئەۋلىيا) دەپ ئاتايدىغان، ئۇ ماكان تۈتقان ئىدىرنى «قۇيۇن يار» دەپ ئاتايدىغان ئادەت ئالەمگە يېيىلدىلەر...»

5. نقابلىق «پىر»لار پەيدا قىلغان «تەرىقەت» كىرىزىسى

16 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن ئېتىبارەن بىزنىڭ بىر قىسىم جاي ـ ماكانلىرىمىزدا بەزىبىر ئەجنەبىي خوجا ـ ئىشان «ۋەلىي ـ ئەۋلىيا» لارنىڭ سەۋەبكارلىقى بىلەن سوپىلىق تەرىقىتى، بولۇپمۇ مەخدۇم ئە-زەم ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ سوپىلىق «تەرىقەت» لىرى پەيدا قىلىنغان ۋە كېڭەيتىلگەندىن كېيىن، ئەجدادلىرىمىز ئارىسىدا جەمئىيەت خاراك-تېرلىك تۈس ئالغان ـــ «دىنىي» تەرىقەت كىرىزىسى (بىزدە «دىنىي» تەرىقەت خىللىرىنىڭ كۆپىيىپ تۇرۇشى بىلەن پەيدا بولغان ئېتىقاد كىرىزىسى ـــ ئا) نىڭ شەكىللەنگەنلىكى، خوجا ـ ئىشان «سۈلۈك» گۇرۇھلىرى تەرىقاتچىلىقىنىڭ ئومۇمەن جەمئىيەتلىشىشىدەك «دى-نىي» ۋەزىيەت شەكىللەنگەن. «قۇرئان كەرىم» روھىدىكى ئىسلامغا يات غەيرىي ئىسلام ئەقىدىلىرى (ئاساسەن تەركىدۇنيالىقتى، مازارپە-رەسلىكنى، خوجا ـ ئىشان «پىر» لارغا قارىغۇلارچە چوقۇنۇشنى...) نى ئۆزلىرىنىڭ تۈپ «دىن» يولى قىلغان، ھەر خىل «تەرىقەت» «سۈ-لۈك» گۇرۇھلىرىغا بۆلۈنۈپ، بىرىگە بىرى زىت «تەرىقەت» لەر تۈ-تۈشقان، نەپسانىيەتچى خوجا ـ ئىشان «ئەۋلىيا» لىرى تەرىپىدىن شەكىللەندۈرۈلگەن بۇ خىل يامان بۆھران ھەمئىيەتتە ئومۇمەن ئىچكى نىزالارغا مەنبە بولىدىغان ئىخلاس چۈۋالچاقلىقى، ئىخلاس مۇقىمسىزلە-قى، ئىخلاس مەركەزسىزلىكى، ئىخلاس خۇنۇكلۇكى، ئىخلاس شە-كىلچىلىكى ھەم قەبىھ ئىخلاس جېدەللىرى... (مەللا تولا ئويۇ ھارام) ئالامەتلىرى بىلەن خاراكتېرلىنىپ باراتتى. خوجا ـ ئىشان سۈلۈك گۇرۇھلىرى («ئەۋلىيا» گۇرۇھلىرى) تەرىقاتچىلىقىنىڭ ئەمەلىي ئالا-مەتلىرى بولسا ـــ خوجا ـ ئىشانلار گۇرۇھلىرى پەيدا قىلغان ھەر

خىل، ھەر شەكىلدىكى ئاتالمىش «سۇلۇك» مەركەزلىرى (ئەمەلىيەتتە كى ئىخلاس مەركەزلىرى) يېتەكچىلىكىدىكى تۈرلۈك ئىخلاس نىزالىرى («دىنىي» ئېتىقاد جەھەتتىكى بۆلۈنۈشلەر، پارچىلىنىشلار، سۇركىلىش لەر، ئادەتلەشكەن ۋە «قائىدە» لەشكەن زىتلىشىشلەر، يەكلەش، چەك لەش خاراكتېرىدە بولغان تۈرلۈك «مەنئىي» قىلىشلار، جېدەل ـ ما جىرا، ھەتتا «پىرلار ئۈچۈن غازات» لار بىلەن ئېپادىلىنىپ تۇرغانـ دى. شۇ زامان ئۇقۇمىدىن ئالغاندا يۇقىرىقىدەك قارام «دىنىي» ۋەزـ يەتنى شۇ جەمئىيەتنىڭ دىنىي، ئىجتىمائىي، سىياسىي، مەدەنىيەت ئـ دىئولوگىيە، مىللىي قۇرۇلما ئاساسىنى ئۆزىگە تولۇق بېقىندى قىلغان «دىنىي» تەپرىقاتچى زوراۋان ـ ئىستىبداتلار كونتروللۇقىدىكى ئوسال ھالەت، خەلق ۋە مىللەتنىڭ ئومۇمىي تەقدىرىگە تېگىلغان ئىچكى ئا پەت، ئۇزاق زىتلىق روھانىي ئىللەت، تارىخىمىزدا شەكىللەنگەن شۇم پەلەك دېيىشكە بولاتتى.

تارىخىمىزدا يۇز بېرىپ ئۆتكەن بۇ خىل زەبۇن ۋەزىيەت بىلەن يا مان خاراكتېرلىك ئىللەتلەرنىڭ تۈپ نېگىز ـ مەنبەسىنى، داۋاملىشىش جەريانلىرى ھەم كەلتۈرگەن نەتىجە ـ ئاقىۋەتلىرىنى تۆۋەندىكىچە ئەسلىمە قىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

بىزنىڭ بىر قىسىم جاي ـ ماكانلىرىمىزغا تۈرلۈك دىنىي، ئىجتىما ئىي ۋاستىلەر ئارقىلىق مەۋھۇم دىنىي ئۇقۇم شەكلى بىلەن پەيدا بولـ غان تەرىقەت ئېقىمى ـــ 17 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە بىزگە ھەر خىل «تەرىقەت»، «داھىي»، «ئەۋلىيا» لىق ناملىرىدا ئاپىرىدە بو لۇشقان بىر قىسىم تەرىقەتچى خوجا ـ ئىشان چوڭلىرى («ۋەلىي ـ ئەۋلىيا» لار) تەرىپىدىن نۇرغۇن تەرىقەت خىللىرى (تەرىقەت سۇلۇك لىرى) غا ئۇلۇۋېتىلگەن، شاخلاندۇرۇلغانىدى. بۇ ھالەت «تارىخىمىز دىكى ئىسلامىيەت» تە مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «... موغۇلىستان (ھا زىرقى جەنۇبىي شىنجاڭ كۆزدە تۇتۇلىدۇ)، قومۇل، تۇرپان قوۋملىرى ئوتتۇز ئىقلىمغا، يىگىرمە تۆت تەرىقەتكە (30 يۇرت بويىچە 24 سۇلۇك

پىرقىسىگە ــ ئا) 99 ۋەلىگە ‹ئەۋلىيا› غا ئىخلاسمەن ۋە تاپىنىلىك ئېردىلەر... قومۇل، تۇرپان، لۇكچۇن، گۇچۇڭزىلەر... (ھازىرقى سانجى ئوبلاستى ھەم كۆزدە تۇتۇلسا كېرەك ــ ئا) خوجا تارخان نەسەبلىرىگە خاس يەتتە پىرى ئەزىزانغا بەيئەت، تابىنىلىك ئېردىلەر...»

يېتەرلىك تارىخىي ئاساسلار بىلەن ھەقلىق ھالدا شۇنى مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە بولىدۇكى، 17 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ئۆزئارا رەقىبلەشكەن ئىنتايىن نەپسانىيەتچى خوجا ـ ئىشان چوڭلىرىدىن 99 ى قەشقەرىيەلىك ئەجدادلىرىمىزنى 30 يۇرت تەۋەلىكى بويىچە ئۆزلىرىنىڭ ئاتالمىش 24 «تەرىقىتى» گە، يەنى بىر ـ بىرىگە زىت 24 «دىنىي سۇلۇك» كە پارچىلاپ بۆلۈپ، «ئىمانى كامىل» لىققا يېتەكلەپ تۇرۇشقان. بۇ يەردە تەكىتلەنگەن «30 ئىقلىم» غا ئەينى زامانلاردا قەشقەرىيە، قومۇل، تۇرپان تەۋەلىرىدىكى خوجا ـ ئىشان «پىر»لار «تەۋەلىك» سۇلۇك مەركەزلىرى بولۇپ، تاللاپ تىزگىنلەپ ئۆتكەن تۆۋەندىكى ئادرېسلارنى يەنى چۈمەن ـ سالغۇزەك (نىيە تەۋەلىرى ــ ئا)، كېرىيە، دامكۇ، ئىلچى ـ لوپ، زاۋا ـ قاراقاش، گۇما ـ قاغىلىق، قۇلاغان ـ بەشكەنت، يەكەن ـ مەكىت، قىزىل ـ يېڭىسار، قەشقەر ـ ھەزرەت، سۇنتاغ ـ پەيزاۋات، مارالبېشى ـ چارباغ، ئۇچتۇرپان ـ ئاقيار، چارلۇق ـ ئويتاغ، ئاقسۇ ـ ئاۋات، باي ـ سايرام، كۇچا ـ لەنگەر، توقسۇ ـ نۇرباغ، بۇگۇر ـ يېڭىسار، كورلا ـ قارا شەھەر، چەرچەن ـ قوش ساتما، ۋاششەرى ـ چارقىلىق، قارا قۇر ـ ئاقبەل، ئاق سۇپا ـ تېرىم، تۇرپان ـ ئاستانە، توقسۇن ـ بوستان، تۇيۇق ـ لۇكچۇن (پىچان تەۋەلىرى)، قومۇل ـ تاشئۆلىق، قويسۇ ـ بالەكۆل (بارىكۆل)، باي ـ نوم (ئارا تۇرك)، جەمسار ـ كارىز (گۇچۇڭ) لارنى كۆزدە تۇتقاندۇر. 24 «تەرىقەت» سۇلۇكى بولسا: «غەۋسىيە»، «كوبرىيە»، «ئىسھاقىيە»، «ئىشقىيە»، «نىئمتىيە»، «زەبۇدىيە»، «داۋانىيە»، «خۇپىيە»، «چىستىيە»، «جەھرىيە»، «ئىناقىيە»، «سوھرى ۋەزىيە»، «ئىمامى رەببانىيە»، «نەقشى

ۋەندىيە»، «قادىرىيە»، «قەدىمىيە» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، ئەمەلىيەتتە ئۆزلىرىنىڭ «تەگرى بىلەن بەندە ئوتتۇرىسىدىكى ۋاستە»، «ئالەمنىڭ خوجىسى»، «تەقدىرى ئامەت مۇئەككىلى» دەپ ئاتىشىدىغان بەزىبىر نەپسانىيەتچى خوجا ـ ئىشان «ۋەلي»، «ئەۋلىيا» لىرى تەرىپىدىن «ئىجاد» قىلىنغان، ئۇقۇملىرى بىر ـ بىرىگە زىت لەۋزى «تەرىقەت» لەرنىڭ ئاملىرىدۇر.

بۇ يەردە شۇنى قەيت قىلىپ ئۆتۈش ھەق ۋە زۆرۈركى، ئەينى زامان تارىخىمىزدا پەيدا بولۇپ باش كۆتۈرگەن خوجا ـ ئىشان «پىر»، «ئەۋلىيا» لار ئۆزلىرىنىڭ نەپسانىيەت ئېھتىياجلىرى ئۈچۈن يۇرتىمىز ۋە خەلقىمىزنى ھەر بىرى بىردىن «سۇلۇك تەۋەلىكى»، ھەر بىرى بىر دىن «مۇرت»، «مۇخلىس قوۋمى»، ھەر بىرى بىردىن «پىدائي» لەر سېپى قىلىپ بۆلۈپ پارچىلاپ ئىلىشقان. يەنى تارىخچى ئۇستاز موللا مۇسا سايرامى ئۆزىنىڭ «تارىخى ھەمدي» سىدە تەكىتلىگەندەك: «سۇلۇكلىرىنى ناھايىتى مەخپي سىر قىلىپ ساقلايدىغان، بىر بىرىنىڭ تەۋەرۈك جاي ۋە نەزىرلىرىگە بارمايدىغان، بىر ـ بىرىنى چىللىمايدىغان. ئەگەر ئارىلىشىپ قالسا چىقىرىۋېتىدىغان.» («تارىخى ھەمدي» 244 ـ بەتتىن) «قەتئي مۇرت» لاردىن قىلىپ ئەگەشتۈرۈپ، يېتەكلەپ تۇرۇشقان. تارىخىمىزدا جۈملىدىن دىن تارىخىمىزدا ھازىرغىچىلىك تەرىپ ـ تەسۇىرى يادلىنىپ تۇرۇۋاتقان «تۇيۇق خوجام مۇخسلىرلىرى»، «قومۇل خوجام مۇخلىسلىرى»، «ئاستانە خوجام مۇخلىسا رى»، «چىلتەن خوجام مۇخلىسلىرى»، «جەمجۇم خوجام مۇخلىسلىرى»، «زاۋا خوجام مۇخلىسلىرى»، «قۇمباش خوجام مۇخلىسلىرى»، «كۆچا خوجام مۇخلىسلىرى»، «دولان خوجام مۇخلىسلىرى» ئەنە شۇ خىل «سۇلۇك تەرىلىكى» «مۇرت ـ مۇخلىس قوۋم»، «پىدائي» لار بۆلۈنمىلىرىنىڭ نام ـ ئىزلىرىدۇر، ئەلۋەتتە.

خوجا ـ ئىشان «پىر» «ئەۋلىيا» لىرى يېتەكچىلىكىدە «بەندە» چىلىك قىلىشىدىغان بۇ خىل «سۇلۇك تەۋەلىكى» لىرىنىڭ «قوۋم»،

«مۇخلىس» پىدائىيلىرىنىڭ ئەمەلىيەتتىكى ئىجتىمائىي ئىنسانچىلىقى (ئىجتىمائىي تۈرمۇشلىرى، ئۇرۇنۇشلىرى، دىنىي ئىبادەت يوللىرى، ئىدىيەۋى، سىياسىي، تەشكىلىي ھەرىكەت مەۋقەلىرى ـــ ئا) مۇناسىۋەتلىك «پىر ـ ئۇلۇغ»لارنىڭ ئىرادە، مەۋقەلىرى بويىچە بىر ـ بىرىدىن مۇستەسنا ۋە ھەتتاكى بىر ـ بىرىگە تۈپتىن زىت، تەپرىقە ئېقىمى ئىزى بىلەن جارى بولۇپ تۇراتتى. مەسىلەن، يەكەننى مەركەز قىلغان «ئىسھاقىيە سۇلۇكى» نىڭ «مۇرت مۇخلىس» لىرى «پىر» لىرىنىڭ يەتكىچىلىكىدە «خۇدايى ئىبادەت» نى كۈندۈزلىرى بىر يەرگە جەم بولۇپ، ھەلقە قىلىپ ئولتۇرۇپ، قۇرئان ئوقۇپ، خەتمە قىلىپ، ساماغا چۈشۈپ يىغا ـ زار قىلىشىپ، ئۆتكەن «ئەۋلىيا»، «پىر»لىرى ھەققىدە دۇئا ـ تەگبىر قىلىشىپ ئادا قىلىشىپ كېلىشسە، «چىستىيە سۇلۇكى» نىڭ «مۇرت ـ مۇخلىس» لىرى «خۇدايى ئىبادەت» نى خانىقا ياكى ئۆيلەرگە توپلىشىپ داپ، تەمبۇر، سۇناي، ساپايە، راۋاب، ساتار قاتارلىق سازلارنى ھۆكمەت بىلەن تەڭكەش قىلغان ھالدا قانغۇدەك چېلىشىپ ۋە ئاڭلىشىپ، يىغا ـ زار كۆتۈرۈشۈپ، ئاخىرىنى دۇئا ـ تەگبىر بىلەن ئادا قىلىشىپ، بۇنى «خۇداغا ھەقىقىي ئىبادەت» قىلغانلىق دەپ بىلىشكەن. «ئىشقىيە سۇلۇكى»نىڭ «پىر»، «ئەۋلىيا» لىرى بولسا خۇددى ئافاق خوجا تەكتىلىگەن: «ھەر قانداق ئادەم نەغمە ـ ناۋا، ئويۇن ـ كۈلكە بىلەن بولسا ئۇ ئادەملەرنىڭ دىلىدا خۇدانىڭ ئىشقى توختايدۇ، ئۆمرۈڭنى ئاچ، ئاجىزلىق دەريا سىدا غەرق قىلىۋىتىمسەڭ خۇداغا يېتىشىمەن دېگىنىڭ بىكار، ھەر قانداق كىشى ئۆيىدىن، بالا ـ چاقىسىدىن، دۇنيانىڭ راھىتىدىن دىلىنى ئۈزۈپ، يىغلاپ يۇرىكىنى كاۋاپ قىلىپ ئۆتسە، ئاخىرەتتە راھەت ـ پاراغەتتە بولىدۇ. دۇنيادىن، بارلىق مەنپەئەتتىن ۋاز كېچىپ ئۆزى تۇتمايدىغان، تىرىكچىلىك قىلمايدىغان، تاپقاندا تازا يەيدىغان بولمىسا ئاچ يۇرىدىغان ئىتتىكى ئۇلۇغ خىسلەتكە مۇيەسسەر بولغان.» («تەزكىرەئى ھىدايەت» تىن ئېلىندى) دېگەن «دىنىي ئۆلىما» نى مەڭگۈلۈك «ئىبادەت» يولى قىلىپ جارى

قىلدۇرۇشقان. مەڭگۈلۈك نادامەت ۋە ئەپسۇسلۇق تۈيغۇسىز بىلەن بۇ يەردە شۇ ۋە تەكرار تەكتلەيمىزكى، ئەجدادلىرىمىزنىڭ مۇسۇلمانچىلىق تارىخىدا شەك ـ شۇبھىسىز بۈيۈك مەزمۇن خاسلىقى، مەزمۇن پۈتۈنلۈكى، تۇراقلىق ئەقىدىۋى قۇدرىتى، قىممىتى، ئەھمىيىتى، مۇكەممەل قائىدە، يول، پىرىنسىپلىرى بىلەن ئۇقۇملىنىپ، تەۋەررۇكلىنىپ كەلگەن ئىسلام دىنى، يەنى ئاللاھقا ئېتىقاد قىلىش، پەرىشتىلەرگە ئېتىقاد قىلىش، قۇرئانغا ئېتىقاد قىلىش، ئاللاھنىڭ ئەلچىسىگە ـــ ھەزرىتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ئىشىنىش، نامازنى تۇتۇش، روزا تۇتۇش، ئۆمۈر بويى پاكدىل بولۇپ، جەمئىيەتكە ۋە كۆپ سانلىق مۇسۇلمانلارغا پايدىلىق ئىشلارنى قىلىش، پۈتۈن ئەھلى ئۇممەتلەر ئۈچۈن ياخشى تىلەك، ياخشى نىيەت ۋە ياخشى خىزمەتلەردە بولۇشتىن ئىبارەت ئەڭ پاك مەزمۇنلار بىلەن ئۇقۇملانغان ئىسلام دىنى ھوقۇق، مەرتىۋە، بايلىقنى يوشۇرۇن مەقسەت قىلغان «تەرىقەت» نىقابلىق چوڭ خوجا ـ ئىشان «دىنىي داھىي» لىرىنىڭ خالىغانچە بۇرمىلاپ پايدىلىنىشلىرىغا، ئىگىلىشىگە، زىيانەشلىكىگە، بۇزۇپ ياكى ئۆزگەرتىپ پايدىلىنىپ تۇرۇشلىرىغا دۇچ كەلگەنىدى. دېمەك، «سۇلۇك ئەۋلىيا» لىرىچە بولغاندا، ھەممىلا مۇسۇلمان مۇسۇلمانچىلىقنى چوقۇم «سۇلۇك ئەۋلىيا» لىرىنىڭ يېتەكلىشى بىلەنلا ئادا قىلىشلىرى شەرت ئىدى. بۇ خىل ئۇرۇنۇشنىڭ ئەمەلىيەتتىكى ئىپادىلىرى:

1) دىنىي ئىدىيە جەھەتتە: «سۇلۇك ئەۋلىيا» لىرىنىڭ (چوڭ خوجا ـ ئىشان شەخسلەرنىڭ ئەلۋەتتە) غايىۋى «تەلىم»، ئىرادىلىرىنى قەتئىي قوبۇل قىلىش؛

2) دىنىي تەشكىلىي جەھەتتە: خوجا ـ ئىشانلار سەپ، گۇرۇھلىرىنىڭ ھەر خىل ناملاردىكى پەلەمپەي شەكىللىك «سۇلۇك»، «مەزھەپ» گۇرۇھ سىستېمىلىرىغا قەتئىي بەقىنىش ۋە ئەگىشىش؛

3) مۇسۇلمانچىلىق تۇرمۇشى جەھەتتە: پىر تۇتۇش، پىر دېگەننى قىلىش، پىر يۇيرۇغانىنى ئورۇنداش، پىرنى ئۆرنەك قىلىش؛

4) ئىجتىمائىي تىرىكچىلىك ۋە ئىجتىمائىي ئاڭ جەھەتتە: تەقدىرگە تەن بېرىش، «پېشانە» گە «پۇتۇلگەن» گە رازى بولۇش، «شەيتان» يولىغا كىرمەسلىك، پىرلەر ئەقىدىچىلىكىدىن زادىلا چەتنىمەسلىك؛

5) جەمئىيەت قۇرۇلمىسى جەھەتتە: پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي، مەدەنىي، دىنىي، مىللىي، ئەخلاقىي مۇلازىم جان تومۇرلىرىنىڭ تەقدىرى يېتەكچى «پىر»، «سەئىد» خوجا ـ ئىشانلارنىڭ «سۆلۈك» تىزگىنلىرىدە، ئىلكىدە بولۇشى (دېمەك، جەمئىيەت، ئادەم، ھايات، ھادىسە، ھەرىكەت نۇقتىلىرىنىڭ ئومۇمىي تەقدىرى خوجا ـ ئىشانلار دالىلىرىدا بولۇش) دەك كەلگۈسى نادا-مەتلىك ئوسال قىلمىشلارنىڭ ھۆكۈمران ھالەتلەر شەكلىدە ئومۇملا-شتۇرۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىپ تۇراتتى.

دېمەك، مەلۇم مەنىدىن ئالغاندا ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئومۇمىي تەقدىرى نامدىكى «دىن»چى، ئەمەلىيەتتىكى سىياسىي بەدنىيەت، نامدىكى «دىنىي سۆلۈك»، ئەمەلىيەتتىكى سىياسىي ئورۇن، نامدىكى «دىنىي» ھەرىكەت، ئەمەلىيەتتىكى سىياسىي ھەرىكەت كۈچلىرىنىڭ ئەڭ تەپرىقىلىق (ئەڭ زىتلىشىش ـ ئەڭ ئۆچلىشىش) توقۇنۇشلىرى قانۇنا-لىرىغا چۆكۈپ تۇراتتى. دېمەك، ئەجدادلىرىمىز بىلەن يۇرت ـ ماكا-نلىرىمىزنىڭ تارىختىكى بىر مەزگىللىك تەقدىرى خۇددى ئۇستاز موللا مۇسا سايرامى تەكىتلىگەندەك: «بەزىدە تەرىقەتنىڭ زىكىر ۋە پىكىر يولى بىلەن ئىبادەت قىلىپ ئاللاھتىن مەدەت تىلەشكە شۇغۇللىنىدى-غان، بەزىدە ئەيش ـ ئىشرەت، نەغمە ـ ناۋا، چاي بىلەن بەزمە قىلىپ، نەپسىپەرۋەرلىككە شۇغۇللىنىدىغان، نۇرغۇن مال ـ مۈلۈك توپلىغان، يا ئۆزىنىڭ بىرەر ئۇرۇق ـ قايا‌شلىرىغا رەھىم ـ شەپقەت قىلىپ باقما-غان، يا بىرەر دۇئايى ـ ئەھلى پازىل ۋە ھۇنەرۋەنلەرگە ئىنئام قىلما-غان، يا بىرەر دەريا ـ ۆستەڭگە كۆۋرۈك سالدۇرۇپ، يا قۇدۇقلار كو-لىتىپ، ۋەخپە ئەشيالارنى قىلىپ باقمىغان، يا بىرەر نەمۇنە ئەسىر يارا-تىپ باقمىغان، ھەر بىرى خۇددى ئاچ بۆرە شەكلىگە كىرىپ، بۆرە

قويغا چاپقاندەك پۇقرالارنىڭ مال ـ مۈلكىگە، ھەتتا ئۇلارنىڭ جان ـ ئىمانىغا قاتتىق زۇلۇم سالغان، بىر قانچە تائىپىلەرگە بۆلۈنۈپ بىر ـ بىرىگە ھەسەت، ئاداۋەت قىلىشىپ، ئۆتمىدىغان» («تارىخى ھەمدىي» 143 ـ ، 321 ـ بەتلەر). بەدنىيەت «دىنىي» ئاقسۆڭەك تەپرىقە ئىلاھلىرى ـــ «دىن» دار نىقابلىق «پىر»لارنىڭ داملىرىغا چۈشۈپ قېلىشقانىدى.

6. نوقانچى هازازۇللار

ئەجدادلىرىمىزنى يۇقىرىقىدەك بىر - بىرىگە زىت «دىنىي سۈ-لۈك»، «دىنىي تەۋەلىك» لەرگە پارچىلاپ، ئۆزلىرىچە «ئەڭ پاك مۇ-سۇلمان» چىلىققا يېتەكلەپ تۇرۇشقا يېتەرلىك مۇيەسسەر بولۇشقان «سۈلۈك» لەرنىڭ «داھىي»، «ئەۋلىيا» لىرى 1680 - يىللاردىن 1850 - يىللارغىچە بولغان يەنى «ئاق تاغلىق»، «قارا تاغلىق» خو-جىلارنىڭ «دىنىي»، سىياسىي ھەربىكەتلىرى كۈچىيىپ تۇرغان زامانلار ئىچىدە يۇرت - ماكانلىرىمىزنىڭ «خان»، «پادىشاھ» لىقىنى قىلىشقان جېنىنىڭ بارىچە تىركەشكەن، قورچاق «خان»، «پادىشاھ» لارغا ئايلىنىپ زالىم ھۆكۈمرانلارنىڭ ئەڭ سادىق سىياسىي ئەربابلىرى-غا، خۇنخور قىساسچى ئەمەلدارلىرىغا ئايلىنىپ ۋە ئۆزگىرىپ تۇرۇشقا-نىدى. دېمەك، ئۇلارنى تەرىقەت سۈلۈكلىرىنىڭ «داھىي»، «ئەۋلىيا» لىرى، «دىن ھامىيلىرى» دېگەندىن كۆرە، دىنىي ھوقۇق بىلەن ھاكى-مىيەت ھوقۇقىنى چاڭگاللىرىغا ئېلىشىپ، زالىم ھۆكۈمرانلارنىڭ قول-تۇقلىرىدىلا مەۋجۇت بولۇپ ئۆتكەن، ئەڭ زالىم ئىستىبداتلارنىڭ ئاغ-زىدىن «ئىمان» نى، دىلىدىن بايلىقنى، قولىدىن قىلچىنى تاشلىمايدى-غان بەندىدى زالىم شېرىكلىرى دەپ ئاتاش ئورۇنلۇق ئىدى. شۇڭا بىز ئۇلار ھۆكۈم سۈرگەن تارىخىي زامانلارنى ئەجدادلىرىمىزنىڭ «قۇرئان كەرىم» مەنبەلىكىدىكى «شەرىئەت»نى مەزمۇن ۋە مەركەز قىلغان مۇسۇلمانچىلىقى (مەزمۇن، مىزان، نىزام جەھەتلەردىن) بۇزۇپ تاشلا-غان، شەخسلەر مەركەز قىلىنغان ئىشانلار «دىن»، «سۈلۈك» لىرى يامراپ ئالەمنى جاھالەت زۇلمىتى قاپلىغان، مىللىي تەقدىرىمىز، مىللىي روھىمىز، ماددىي، مەنىۋى تارىخىي مىراسلىرىمىز ۋەيران بولغان ئەڭ ئەپسۇسلۇق قارا زامان ئىدى، دەپ قارايمىز.

ئۇلارنىڭ تارىختا بىزگە كەلتۈرگەن بالايى ـ ئاپەتلىك مالامەتلىرىنىڭ بىر قىسمىنى مۇنداق ئەسلەپ ئۆتۈشكە بولىدۇ.

1) «هجرەت» لەر پاجىئەلىرى توغرىسىدا

«تەرىقەت» چى خوجا ـ ئىشانلار تۇزۇمىنىڭ تارىختا بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىزغا كەلتۈرگەن ئەڭ ئېغىر مالامەتلىرىدىن بىرى ـــ جەمئىيەتتە تۇزۇم خاراكتېرلىك «هجرەت» لەر سەپەرۋەرلىكى قىلمىشلىرىنى جەمئىيەتلەشتۈرۈش، «هجرەت ئىنانسى»، «هجرەت سەدىقىسى» ۋە «هجرەت» لەر «پىدائىي» چىلىقىنى تەركىز «دىنىي ئاساس» سۈپىتىدە داۋاملاشتۇرۇشتىن ئىبارەت بولغانىدى. بۇ خىل «هجرەت» لەر سەپەرۋەرلىكىنىڭ مەنە ۋە خاراكتېرى توغرىسىدا «تارىخىمىزدىكى ئىسلامىيەت» تە مۇنداق دېيىلگەن: «پىر ـ ئەۋلىيالىرىمىزنىڭ خۇدالىق ئۆمرىنى مۇددىئا، ئادەت ۋە دالالەتلىرى بولسا، هەج ئورنىدا ئانەمدىن ئۆتكەن ئەۋلىيا ـ ئەنبىيا، سەئىد ـ پىرى ئەزىزانلارنىڭ ياتقان مازار شېرىپلىرىنى نىيەت ۋە نىشان قىلىپ هجرەت (سەپەر) كە چىقماق، ئول ئورۇنلارغا دۇئا تىلاۋەت قىلماق (تاۋاپ ـ زىيارەت قىلىپ تۇرۇشنى زاتەن تەرك ئەتمەسلىك)، قەدەمجايلار (تارىختا ئۆتكەن ۋ ژلىيا ـ ئەنبىيالار تۇرۇپ، جاھان تۇتۇپ ئۆتكەن جايلار ـــ ئا) نى زىيارەت قىلىپ، دۇئا قىلىپ ياد ئېتىپ يوقلاپ تۇرماقنى ساۋاب بىلمەك، تاپقان (يېتىشكەن) پىر ـ سەئىدلەر (چوڭ خوجا ـ ئىشان بېتەكچىلىرى كۆزدە تۇتۇلغان ـــ ئا) نىڭ مۇبارەك دىدارلىرىنى كۆرمەك، سالام بەجا كەلتۈرمەك، زىيارەت قىلماق، مۇلاقەت ۋە خىزمەتلىرىدە بولۇپ ئۆتمەكنى قەرز ۋە غەنىيمەت بىلمەك. خاسىيەتلىك، ساۋابلىق ئىشلارغا ساخاۋەت ئاتماق، قۇللۇق قىلماق، مال ـ دۇنيا، جان ـ تېنىنى تا ئەبەدكىچە ئايىماسلىق، قانچە نۇرغۇن ھەرەج ۋە جاپا كۆرسە شۈنچە رازى، شۈنچە شان ـ شەرەپ بىلمەك پۈتۈن ئەھلىي مۇسۇلمانلارنى بۇ خىل ساۋابى نىساب خەزىنىلىرىدىن ھەر قاچان، دائىما بەھرىلەندۈرۈپ ئۆتمەك ئىدىلەر».

تارىخىي پاكىتلاردىن بىلىمىزكى، ھەر خىل «تەرىقەت» لەر «سۇ-لۇك» لىرىنىڭ «داھىي»، «ئەۋلىيا» لىرى ئۆز پەيتلىرىدە «مۇرت» لىق رىشتىلىرى بىلەن ئۆزلىرىگە بىقىندۇرۇپ تۇرغان ئەجدادلىرىمىزنى ئۆز-لىرى خالىغان ھەر قانداق چاغ ۋە ھەر قانداق ئورۇندا خالىغىچە قوز-غاپ، ئۇيۇشتۇرۇپ ئۆز ئىخلاسلىرىدىكى «مازار ئىبرىپ»، قەدەمجايلار-نى تاۋاپ ۋە زىيارەت قىلىپ تۇرۇش، «پىر» «ئەۋلىيا» لارغا تەزىم ۋە سالاملار بېرىپ، دۇئا ئېلىپ، خىزمەتلىرىدە بولۇپ نەزەرلىرىدىن ئۆتۈپ كېلىش سەپەرلىرىگە پېتەكلىشىپ ۋە ئۇنى «ئىمان» (نىيەت ــ ئا) سەپىرى سۈپىتىدە قانۇنلاشتۇرۇپ (جەمئىيەتلەشتۇرۇپ) ئەجدادلىرى-مىزنىڭ «خۇدايى» ھىجرەت سەپەر زەخمىلىرىنى چەكسىز كېڭەيتىپ ۋە تۇرلۇك سەپەر پاجىئەلىرىنى تۇغدۇرۇپ تۇرۇشقان. تارىخىمىزدا ئۆچراپ كېلىۋاتقان بىر قىسىم «ئۇلۇغ»لار «ھىجرەت» لىرى ئەنە شۇنداق «ھىجرەت» لەرنىڭ ئەڭ گەۋدىلىك مىسالىي ئۆرنەكلىرىدۇر. بۇنداق «ھىجرەت» لەرنىڭ بىر قىسمىغا مىسال ئۈچۈن:

(1) ئافاق خوجا ۋە ئۇنىڭ بەزى ئوغۇللىرىنىڭ 1682 ــ يىلىدىن 1691 ــ يىلىغىچە يەكەن ۋە قەشقەردىن ھەر قېتىمدا «1001 مۇرت ــ ياران» باشلاپ تۇرپان، قومۇللاردا ئاخىرلاشتۇرۇپ تۇرغان بەش دەپە-ئىلىك دۇئا ــ تىلاۋەت «ھىجرەت» لىرى؛

(2) 1714 ــ يىلىدىن 1730 ــ يىللار ئارىلىقىدا دانىيال خوجا ۋە ئۇنىڭ قېرىنداش ئوغۇل ــ ئەقرىبالىرى تەرىپىدىن يەكەندىن ئىلىغا، يەكەندىن خوتەن ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى «ئىمامى جەئفەر سادىق»، «ئىمامى جەئفەر تەيران»، «ئىمامى زەيىنۇللا»، «ئىمامى قاسىم»، «ئى-مامى ھاشىم» مازارلىرىغا بېرىپ ــ كېلىش نىيەت قىلىنغان، ھەر قې-تىمقىسى 1001 كىشىدىن 101 كىشىگىچە ئادەم چىققان، خۇددى «تا-رىخىمىزدىكى ئىسلامىيەت» تە تەكىتلەنگەنىدەك: «كەتكەنىدە 1000، كەلگەنىدە 100، قازاسى جىق، رىزاسى ئاز (مىڭلاپ چىقىپ ئاران يۈز-لەپلا قايتىپ كېلىش مۇمكىن بولغان) تۇنىنىش» تىلەش «ھىج-

رەت»لىرى؛

(3) 1750 ـ يىللار ئىچىدە قومۇل، تۇرپاندىن باشلىنىپ يەكەن، قەشقەر، ياقسۇ، كۇچا... لاردا ئاخىرلاشقان «ۋاڭ خوجام» لار «ھىجـرەت»[1] لىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كۆپايىدۇر.

بۇ خىل «ئۇلۇغ زات»لارنىڭ يۇقىرىقىدەك ئۇزاق مۇساپىلىق «ھىجرەت» لىرى ئومۇمەن بۇ دۇنيادىكى ھەممە جايدا ـ مۇشەققەت، زۇلۇم ـ ئەرەجلەرگە بەرداشلىق بېرىپ شۇكۇر قىلىپ، ئاخىرەتلىكىنىلا ئىزدىگەن. «پىر»لارغا چەكسىز سادىق بولۇش، ئۇنى رازى قىلىشنى مۇقەددەس خۇدايى قەرزى دەپ بىلىشكە، ئۇنىڭ ھەر بىر سۆزى ۋە تەلىماتلىرىنى قەلبىدە چىڭ ساقلاپ ئورۇندىشى ۋە زۆرۈر تېپىلغاندا «پىر» ئۈچۈن پۈتۈن ئائىلىسىنى، ھەتتاكى جېنىنى قۇربان قىلىشتىن باش تارتماسلىققا كۆندۈرۈلگەن پىيادە پىدائىيلار يەنى «بىر تەن، بىر جان سەپەرخان مۇرت» لار توپلىرى بىلەن تۇغەللەشكەن «نىسابىي ھىجرەت» لەر بىلەن ئادا بولغان بولاتتى. ئافاق خوجىنىڭ 1682 ـ يىلى ئەتىيازدا 41 سوپى، 1001 مۇرت پىدائىي «ئاشىق»نى تاللاپ ئېـگەشتۇرۇپ يەكەندە باشلاپ شۇ يىلى كۈزدە ئاخىرقى نۇقتا ـــ قومۇلدا ئاخىرلاشتۇرغان «نىسابىي ھىجرەت»نىڭ تۇپ مەزمۇنى ۋە ئەھمىيىتى توغرىسىدا «تارىخىمىزدىكى ئىسلامىيەت» نىڭ مۇئەللىپى مۇنداق يازغانىدى: «... ھىدايىتۇللا خوجا ھەمدە ئۇنىڭ ياران ـ ئەقـرىبالىرىنىڭ قومۇل ھىجرىتىدىكى مۇددىئالىرىنىڭ تۇپ مەنە ۋە مەزمۇنى قومۇل ئۇلۇغلىرىنىڭ پىشۋاسى ھەزرىتى سەئىد مۇھەممەد شاھنىڭ ئوغۇللىرى ھەزرىتى سەئىد ئەبەيدۇللا خان بىلەن دىدارلاشماق، خانلىق سۆھبەت ـ مۇلاقاتىدە بولماق، ئەلگە ئامانلىق، ئىنساب ۋە تەۋپىق تـ

① بۇ يەردە قومۇل ۋاڭلىرىنىڭ ئالاھىدە پېشۋالىرىدىن بىرى بولغان يۈسۈپ خوجا ياكى يۈسۈپ ۋاڭ خوجا ۋەكىللىكىدىكى قومۇل خوجىلىرى كۆزدە تۇتۇلغان. بىلىشىمىزچە، يۈسۈپ خوجا تارىختىكى يەكەن خوجىلىرىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولۇپ، 1758 ـ يىلىدىن 1766ـ يىلىغىچە مانجۇ خانلىقىنىڭ «قومۇل ۋاڭ»لىقنى قىلىپ ئالەمدىن ئۆتكەن. «ۋاڭلىق» ئۆمرىدە قومۇل، تۇرپان تەرەپلەردىكى «ئۇلۇغ ۋاڭ جە-مەتلىرى» ھېسابلىنىدىغان چوڭ خوجا ـ ئىشانلارنىڭ دەۋەتلىرى بىلەن شەككى قېتىم يەكەندىكى «ئالتۇن-لىرىم»، ئاقسۇدىكى «ئىمامى پەتتاھ غازى»، كۇچادىكى «مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا» مازارلىرىنى تاۋاپ ۋە زىيارەت قىلغان.

لىمەك «ئالتۇن شېرىپ»، «ئەسھابۇلكەھەب» لەرنى تاۋاپ زىيارەت قىلماق، كىشىلەرنى «تەرىقىتى ئىشقىيە» سۈلۈكىگە دەۋەت قىلماق ئۈچۈن» بىزگە مەلۇمكى، ئافاق خوجا «خان» بۇ قېتىملىق سۆھبەت مۇلاقىتىدە بولۇشنى ئىستىگەن «سەئىد» ئەبەيدۇللا «خان» باشقا بىرى بولماستىن، جۇڭغار غالدان قۇنتەيجى ھاكىمىيىتى قوموۇل رايونىنى بېسىۋالغاندا قومۇلغا «تارخان بەگ» قىلىپ قويۇلغان كىشى ئىدى. ئۇ 1697 ـ يىلىدىن ئېتىبارەن قومۇلنى بېسىۋالغان مانجۇ خانلىقى قىسىملىرىغا تەۋەلىك بىلدۈرۈپ مانجۇلارنىڭ «قومۇل ۋالىڭ» لىقىنى قىلىپ، 1710 ـ يىللاردا قومۇلدا ئالەمدىن ئۆتكەن زالىم ئىدى. ئۇ قومۇل ۋالىڭلىرىنىڭ 2 ـ بوغۇن بوۋىسى بولۇپ، ئۆزىنى «سەئىد» ئەۋلادى دەپ ئاتىغان. قومۇلغا «تارخان بەگ»، «ۋالىڭ» بولۇپ تۇرغان يىللاردا جۇڭغار باسقۇنچىلىرى بىلەن كۈرەش قىلىپ نوپۇسى ئازلاپ كەتكەن قومۇلغا تۇرپان، توقسۇن، پىچان، ئاقسۇ، كۇچا، قەشقەر، يەكەن، خوتەن... لەردىن تۇتقۇن كۆچۈرۈپ ئادەم كۆپەيتكەن ھەم ئۇلارنىڭ كۇچى بىلەن سوقۇشلاردا ۋەيران بولۇپ كەتكەن قومۇل شەھىرىنى قايتىدىن كېڭەيتىپ بىنا قىلغان. ماڭاي (دۇنخۇالىڭ)، ئارا يۇلتۇز (شىڭشىڭشىيا)، ئارا يۇلتۇز ـ بوغاز (قومۇلنىڭ 30 كىلومېتىر جەنۇبىدىكى بىر يېزا ـــ ئا) غا «خان يولى»نى ياستىپ راۋانلاشتۇرغان. ئۇنىڭ ئاتىسى سەئىد مۇھەممەد شاھ خوجا (باباخان دەپمۇ ئاتىلىدۇ ـــ ئا) ئۆز ۋاقتىدا ئافاق خوجىنىڭ دادىسىغا قومۇلدا پاناھلىق بەرگەن، شەپقەت قىلغان كىشىدۇر. ئۇنىسى ئېنىقكى، ئافاق خوجىنىڭ ئۇ قېتىملىق «نىسابىي ھىجرەت» نى خۇدايى خالىس دىنىي ھىجرەت ياكى «تەرىقەت» چىلەر ھىجرىتى دېگەندىن كۆرە، ئۆز ۋاقتىدىكى قومۇلنىڭ زالىم ھۆكۈمرانى، ئىستىبداد ئەبەيدۇللا ۋالىڭ بىلەن يۈرت ـ ماكانلىرىمىز ھەم ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئومۇمىي تەقدىرىنى قانداق قىلىپ ئۇزاق ۋاقىت كونترول قىلىپ تۇرۇشنى سىياسىي جەھەتتىن كېڭىشىش ـ ۋەزىيەت مۆلچەرلەش، ئېغىز ـ بۇرۇن يالىشىش «ھىجرەت» ى دېـ

گەن تۈزۈك ئىدى. ئافاق خوجىنىڭ شۇ قېتىملىق «ھىجرەت»ى شە-كىل جەھەتتىن «غەلىبە» قىلغان دېگىلى بولىمۇ، مەزمۇن ۋە ئەھمىيى جەھەتتىن ئېغىر مەغلۇبىيەت ۋە بەزىبىر پاجىئەلىك ھادىسىلەر بىلەن ئەتىجىلەنگەن «ھىجرەت» دېيىشكە بولاتتى. سەۋەب: ئافاق خوجا ئۆزىنىڭ «ئىشقىيە» «تەرىقەت» سۈلۈكىنى قوموۇل، تۈرپان تەرەپلەردە يەنمۇ كېڭەيتىش، يەنمۇ شۆھرەتلەندۈرۈش ئۈچۈن شۇ قېتىم قو-مۇلدا تۇرپان، قومۇل دىنىي ئۆلىمالىرىنى چاقىرىپ، ئۇلاردىن ئۆزىنىڭ «تەرىقەت» غايىسىنى بۇ تەرەپتىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئومۇمىي دىنىي مىزانى (دىنىي يولى) قىلىشنى تەلەپ قىلغان. ئافاق خوجا مۇنداق دې-گەن: «شەرىئەت مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھۆكمى، تەرىقەت بولسا ئاللاھنىڭ ھۆكمى...» قومۇل، تۈرپان دىنىي ئۆلىمالىرى بۇ قاراشقا قەتئىي قوشۇلمىغان، قارشى چىققان. ئافاق خوجا ھەم ئۇنىڭ سوپىلە-رى بىلەن دىنىي ئۆلىمالار، شەرىئەتچى مۇسۇلمانلار ئارىسىدا جىددىي دىنىي توقۇنۇشلار يۈز بەرگەن. يەرلىك مۇسۇلمانلار ئافاق خوجا ھەم ئۇنىڭ سوپى ـ مۇرتلىرىنى «ھازازۇل نوقانچى» (ھازازۇل قەلەندەر-لەر) دەپ ئاتاشقان. ئاخىر ئافاق خوجا «سەئىد» ئەبەيدۇللا «خان» دىن رازى، ئەلدىن خاپا ھالەتتە ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن قومۇلدىن «كۆكىلى» قېلىپ، تۈرپان، كورلا تەرەپلەردىمۇ مۇسۇلمانلارغا دېگەن-دەك تونۇلۇپ كېتەلمەي، قومۇل، تۈرپانلارنى «ئاستىك كۆل، ئۇستۇڭ چۆل... بولۇپ كەتكەي» (خەلق ئېغىز رىۋايەتلىرىدىن) دەپ كورلا ئەھلىنى «كۆزى كورلار...» دەپ «قارغۇبتىپ»، «خان»لىقىنىڭ ئامان-لىق ئېھتىياجى زۆرۈرىيىتى بىلەن بىر قىسىم «ھەمراھ»لىرىنى تاشلاپ يەكەنگە قايتىپ كەتكەن. ئافاق خوجىغا ئەگىشىپ «نىسابىي ھىج-رەت»كە بىللە چىققان قىرىق بىر سوپى ـ ئاشىق بىلەن 1001 سە-پەرخان پىدائىي «مۇرت» تىن سەپەر ئۇستىدە «تەقدىرى ئەجەل»دىن ئېشىپ «مۇرادى» غا يېتىپ يەكەنگە ئاران تەستە 111 ى قايتىپ كەل-گەن. ئافاق خوجا ئۇلارغا «ئارىق بىللا» (قىيامغا يەتكەن سوپى ـــ

ئا) نامنى ئاتا قىلىپ قەشقەرىيە يېزىلىرىنىڭ يېتەكچى سوپىلىق ۋەزىـ پىلىرىگە تەيىنلەپ پايدىلانغان. ئافاق خوجا سەپەرخانلىرىنىڭ شۇ قېـ تىمقى ئومۇمىي سەرگۈزەشتلىرى توغرۇلۇق «تەزكىرەئى پىريـاران» دا مۇنداق مەلۇماتلار بېرىلگەن: «نىسابى ھىجرەت ـــ ھىجرىـيە يىل ھېـ سابى بىرلە 1093 ـ سېنە رەبىيەل ئاخىردا يارىكىندىتە ئالتۇن شېرىپتىن باشلىنىپ، شول سېنە زۇلقەئدەدە يەرىكىند ئالتۇن شىرىپتە ئاخىر بـولـ غان (1682 ـ يىلى 4 ـ ئايدا يەكـەندىن باشـلىنىپ شۇ يىلى 11 ـ ئايدا يەكەندە ئاياغلاشقان دېمەكچى ـــ ئا). دۇنيانىڭ مەئشەتلىرىدىن تامامەن خالىي بولۇپ، ئۆزىنى شەك ـ شۈبھىسىز مۇشەققەت، جاپاغـا ئاتاپ، دۇنيانىڭ غېمىدىن دىلىنى ئۈزۈپ، يىغلاپ يۈرەكنى كاۋاپ قـە لىپ، جانابى قۇتبىل ئەختاپ زاتى بەرىكاتنىڭ پايۇ قەدەملىرىگە يانىدـ شىپ، چىراي مۇبارەكلىرىگە قاراپ تويماي، لەۋزى، بېشارەتلىرىگە قـې نىپ، خىزمەتلىرىدە بولۇپ، ھىجرەت شاراپىتى ئۈچۈن بىر تەن، بىر جان، جۈلجۇل لىباس، يەر تاپان، يالاڭباش، شىرداق بەدەن، پۈتـۈن ۋۇجۇدى بىلەن سەپ «شېھىت» لىك دەرىجىلىرىنى ئىزدەپ، چۆللىـردە كاۋاپ، يوللاردا ئىز، سەھرا، قىشلاق، ئەل ئارىلىرىدا پېقىرلىـقتا خارلـ نىپ يىغلاپ ھەر قىسىم يەرلەردە نىسابىـي ساۋاب (ساۋابنى ئاخىرقى دەرىجىگە يەتكۈزۈپ دېمەكچى ـــ ئا) تېپىپ ئالەمدىن شېھىتلىـك دە. رىجىسى بىلەن ئۆتكەن ئەھلى جەننىتىلەرنىڭ دېرەك سـان ـ ھېسابـى 601 بولغان ئىردىلەر.» دېمەك، ھەزرىتى ئافاق خـوجىغا ئـەڭ قاتتىـق ئىخلاس قىلغان، ئەستايىدىل ئىشىنىپ بىر تەن، بىر جان ئەگەشكـەن بىچارە ئىخلاسكار ئۇيغۇردىن شۇ قېتىمقى ھىجرەت سەۋەبىدىن ئـۆز «ئىختىيار» لىقى بىلەن «ساۋاب» ئىزدەپ چۆل ـ جەزىرىلەردە چېپىپ سوكۇلداپ، سوغۇق ـ ئىسسىقتا، ئاچ، ئاجىزلىقتا، ئاغرىق، يول ئازابلـ رىغا، تۇن، كۈن، يېغىن ـ يېشىن، بوران، قىيان خەۋپلىرىگە پىسەنت قىلمىشماي، ئافاق خوجا ھېسابىغا «شېھىت» لىك دەرىجىلىرىنى تاپقانلار. نىڭ سانى 601 گە ئولاشقان. قالغان 330 ى بۇ تەرىپلەردە «سەرسـان

قەلەندەر» لەردىن بولۇپ تۇگەشكەن. دېمەك، ھەزرىتى ئافاق خوجا يولبدا نام ـ نىشانسىز، كېپەن ـ لەھەتسىز خۇددى قىيامەت سەھراسىدا يولۇققاندەك تىرپىرەن، تىتمۇتىتلىشىپ، قارغا ـ قوزغۇن، ئىت ـ قۇشلارغا يەم بولۇپ يەر يۈزىدىن ۋاقىتسىز يوقالغان بۇ جانلارنىڭ قەساس ۋابالى ئافاق خوجا تارىخىنىڭ جىنايەت بەتلىرىدىن مەڭگۈ ئۆچمىگىسىدۇر، ئەلۋەتتە.

2) تېگى تۆشۈك «ساۋاب» لار توغرىسىدا

1714 ـ يىللىدىن 1730 ـ يىللارغىچە بولغان ئارىلىقتا دانىيال خوجا ۋە ئۇنىڭ قېرىنداش، ئوغۇل ـ ئەقرىبالىرى يەكەندىن ئىلىغا، يەكەندىن ھازىرقى خوتەن ۋىلايىتى تەۋەلىرىدىكى مازار، قەدەمجايلارغا (ھەر قېتىمدا 1001 دىن، تۆۋىنى 101 گىچە، خۇدايى ئىختىيارلىقىنى ساۋاب بىلگەن «مۇرت ـ ياران ـ ھەمراھ» ئىلىپ) بەش قېتىم «خۇدايى ھىجرەت» ئۇيۇشتۇرۇشقان. بىلگۈچىلەر بۇ خىل «ھىجرەت» لەرنىڭ ئۇچ قېتىمقىسىنىڭ ئىلى تەۋەسىگە، ئىككى قېتىمقىسىنىڭ خوتەن تەۋەلىرىدىكى ئون نەچچە چوڭ مازارلارغا قارىتىلغانلىقىنى بايان قىلىشىدۇ. مېنىڭچە، تارىخىمىزدا جۇڭغار خانلىقىغا قارام بولۇپ تۇرغان قەشقەرىيە تەپكۈ «خان»لىقىنى بىر قەدەر ئۇزاقراق قىلغان ھۆرمەتسىز پىداكار دانىيال خوجا ۋە ئۇنىڭ ياندىماچلىرى ئۆز پەيتلىرىدە قۇللۇققا بېرىپ تۇرۇش يۈرۈشلىرى (ئەمەلىيەتتە غالچىلىق يۈرۈشلىرى) نى ئەجدادلىرىمىز ئارىسىدا «خۇدايى ھىجرەت» نامىدا پەردازلاپ داۋام ئەتكۈزگەن. بۇ خىل «ھىجرەت» لەرنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدا تارىخچى ئۇستاز موللا مۇسا سايرامى «تارىخىي ئەمنىيە» دېگەن كىتابىدا توختىلىپ: «خوجاملار (دانىيال خوجا ۋە ئۇنىڭ پەرزەنت ئەقرىبالىرى كۆزدە تۇتۇلغان ـــ ئا) ھەر يىلى بىر ۋەياكى ئىككى قېتىمدىن نۇرغۇن سوۋغات ـ سالام، تارتۇق پېشكەشلەرنى ئىلىپ ئىلغا بېرىپ، قۇنتەيجىگە كۆرۈنۈش قىلىپ، رۇخسەت بولغاندا قايتىپ كېلىپ تۇرىدىكەن» دەپ يازغان. مەزكۇر ھۆكۈمران خوجىلار قىسـ

تىشىدىكى بۇنداق ئىلى «ھىجرەت»لىرىنىڭ ئەجدادلىرىمىزغا كەلتۈرگەن ئاپەت خاراكتېرلىك زەخمە ـ تالاپەتلىرى بىلەن زىيان ـ زۇلمەتلىرىنىڭ ئېغىر بېسىملىرىدىن بىرى ـــ «ھىجرىتى ئىسائانە» ۋە «ھىجرەتى ئەۋقاپ»لاردىن ئىبارەت بولغانىدى. «ھىجرىتى ئىسائانە»نىڭ مەنىسى ـــ پۇقرالاردىن «ھىجرەت» ئۈچۈن يىغىپ ئېلىنىدىغان سەپەر پۇلى، سەپەر ئۇلىغى، سەپەر ھاشىرى، سەپەر ئۇزۇقى، سەپەر كېيىمى، سەپەر جابدۇقى، سەپەر چۈشكى، ئەرەج پۇلى قاتارلىق «خۇدايى سېلىن» لارنى ئىلاجى قىلىپ جىقراق يىغۇۋېلىش دېگەنلىك ئىدى. «ھىجرىتى ئەۋقاپ»نىڭ تۈپ مەنىسى بولسا، مازارلارغا بېرىپ ياكى ئۆلگەن «سەئىد»، «ئۇلۇغ» لارغا مازار تىكلەپ «تاۋاپ» قىلىپ تۇرۇش ھېسابىغا مازار، خانىقا، مەدرىسە، مەسچىتلەرگە «ۋەخپە زېمىن» قوبۇل قىلىش باھانىسى بىلەن ئەلدىن ھەقسىز يەر ـ زېمىن يىغۇۋېلىش ـــ «ۋەخپە» قوبۇل قىلىش دېگەنلىك ئىدى. بۇ يەردە كۆزدە تۇتۇلغان «ۋەخپە زېمىن» ـــ ئومۇمەن ئېيتقاندا يەر، ئورمان، ياپلاق، باغ، كۆل، سۇ، ئورمان، كان، ساراي، لەنگەر، ھويلا ـ ئارام، ئۆي، دۇكان، ھەر خىل كاسىپلار تۇرالغۇ جايلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ھەر يىلى، ھەر يەردە، ھەر دائىم دېگۈدەك ئېلىنىپ تۇرۇلىدىغان بۇ خىل «ئىسائانە»، «ئەۋقاپ»لارنى «ساۋاب» پەتۋالىرى چاپلانغان خوجا ـ ئىشانلار بۇلاڭچىلىقى ياكى مۇسۇلمانىنىڭ قان ـ تەرى بىلەن ئۆزلىرى خىزمەتلىرىدە بولۇۋاتقان نامۇسۇلمان، زالىم، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنى رازى قىلىپ تۇرۇشنى راۋا بىلگەن خائىن خۇشامەتچى ـــ سوپەك خوجىلارنىڭ لەنىتى سېلىقلىرى دېيىشكە توغرا كېلەتتى. بۇ خىل سېلىقلارنىڭ دەسلىتىدىن ئەجدادلىرىمىز خۇددى «بورقۇم ئەۋلىيا»دا تەكىتلەنگەندەك: «يەر، سۇ، تاغ ـ تاران، باغ ـ باران، ئۆي ـ مۈلۈك، چاھارپاي (چارۋا مال ـــ ئا)، پۇل ـ پۇچەك، ئوزۇق ـ تۈلۈككە زار، ھاياتتا مادار سىز، ھەممە ئېغىر چىلىق، يوقسۇز، بىچارىلىك» كە چۈشۈپ تۇرغانىدى.

1952 ـ يىلى 16 ـ دېكابىردا مەن «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 2 ـ، 3 ـ بېتىدە ئېلان قىلغان قاراقاش زاۋا ۋادىسىنىڭ ئېكىن يەر تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك بىر تارىخىي ماقالەمدە («پومپېچكىلار تارىخىتا دېھقانلار-نىڭ يەرلىرىنى قانداق تارتىۋالغان» دېگەن ماقالەمدە) 18 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى يەنى بۇ تەرەپلەرگە دانىيال خوجا ۋە ئۇنىڭ شېرىكلىرى ھۆكۈمران بولۇپ تۇرغان چاغلاردىكى زاۋىلىقلارنىڭ ئومۇمىي تۇر-مۇش، ئىگىلىك تىرىكچىلىكى، ئېكىن يەر ۋە يەرلەرنىڭ ئىشلار تەرد-پىدىن ئىگىلىنىش ئەھۋاللىرىنى مۇنداق بايان قىلغانىدىم: «ھىجرىيە 1100 دە زاۋا تەۋەسىگە سىرتتىن پەيدا بولۇپ قالغان مەۋلانە ئىشان ۋە ئۇنىڭ ئوغلى زىكرىيا ئىشانلىق قىلىشقا باشلايدۇ. ھىجرىيە 1110 دىن ھىجرىيە 1142 غىچە (1698 ـ يىلىدىن 1789 ـ يىلىغىچە) ئىشان-لىق زىكرىيا ئىشانىنىڭ ئوغۇللىرى ـــ ھەبىبۇللا خان، تارىخانخان، ئىبراھىمخان ۋە ئەراخانلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ، ئەسلىدە «بىر ئىشانلىق» يۈرت بۆلۈنۈپ، تۆت ئىشانغا تەۋەلىشىدۇ ھەم بۇ يەرنىڭ شۇ چاغلار-دىكى 180 ئۆيلۈك ئاھالىسىمۇ مەزكۇر ئىشانلارنىڭ «دىنىي» ئەمرى ـ مەرۇپلىرىغا كۆنۈپ، «دىنىي» دالالەتلىرىنى قوبۇل قىلىپ، بۇ تۆت ئىشانىنىڭ «مۇرت» «ياران» لىقىنى «ئىختىيار» قىلىشىدۇ. يەرلىك مە-مۇرىي، ئىجتىمائىي، سىياسىي ئىمتىيازلىقلارنىڭ ھەممىسىمۇ «ئەل قا-يان، سەن شۇ يان» بولۇشۇپ، ئۇلارنىڭ «ئۇلۇغ» لۇقمىغا ھۆرمەت ـ ئېتىبارىدا بولۇپ، مەسلىھەتتە بىرلىشىپ، دېگەنلىرىگە ھەمكارلىشىپ، ئەل ـ يۇرتنىڭ تەقدىرىگە مۇئەككىل (ئىگە) بولۇشقا باشلايدۇ. «ساۋاب» لىق ئۇچۇن مازارلارغا «ھىجرەت» قىلىش، «ئۇلۇغ» لارنى «زىيارەت» قىلىش، «خانىقا» ئەھىيا قىلىش، چۆرۈش، «پىر» لەردىن «دۇئا» ئې-لىش، «ئەزىز» لەرگە «خىزمەت» قىلىش، «خۇدا يولىدا نەزىر ـ نۇز-رەت»، «سەدىقە»، «پېتىر» بېرىش تاملىرى بىلەن ئەلدىن «خۇدايى دارامەت» لەرنى يېغۇزلىشنى ئەۋج ئالدۇرۇۋېتىشىدۇ. بۇ ھال بارا ـ بارا زاۋا مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئەمەلىي ۋە ماددىي مۇسۇلمانچىلىق ئۆلچىمى ـــ

پەقەت ئىشان ــ «پىر» لارغا بېرىدىغان ماددىي «ھەدىيە»، «ئىئانە» سىنىڭ ئاز - جىقلىقى بىلەنلا ئۆلچىنىپ تۇرىدىغان غەلىتە «دىنىي» تارازا - مىزانلىق تۈسىدە جامائەتلىشىپ ۋە قەرزى «ئادەت» كە ئايلىنىپ قالدۇ. دېمەك، زاۋالىقلار ھەر يىلى ئىشان «پىر» لارنىڭ مازارلارغا بېرىپ «تاۋاپ» قىلىپ، «ئۇلۇغ» لارنى ئىزدەپ زىيارەت قىلىپ تۇرۇشلىرى ئۇچۇن «دىنىي» ۋەزىپە، «خۇدايى قەرز» ھېسابىدا «ساۋاب» ئىزدەپ قوللىرىدىكى ئېكىن يەرلىرىنى «خۇدا يولىدا ۋەخپە»، «ۋەج - ئوقەت، چارۋا مال، پۇل - پۇچەك، ئوزۇق - تۈلۈكلىرىنى بولسا «سەدىقە»، «ھەدىيە»، «ئىئانە» قىلىپ تۇرۇشىدىغان «ئادەت» كە كۆنۈپ كېتىشىدۇ. ھەر خىل ھادىسە، سەۋەبلەر بىلەن بۇ يۇرتتىن رىزقى كۆتۈرۈلگەن، مۇئەللەق ۋە مۇتلەق ئەجەللەر بىلەن بۇ ئالەمدىن ئۆتكەن مۇسۇلمانلارنىڭ كۆچمە مۇلۇك (زېمىن) لىرىمۇ ئۇدۇللۇق ئىشان «پىر» لار قولىدىكى «ۋەخپە زېمىن» لارغا قوشۇلۇپ كېتىۋېرىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئاز كەم يېرىم ئەسىر ئىچىدە زاۋالنىڭ 60 پائىزلىق «بىر پاتمانلىق يەر ھازىرقى زامان يەر ئۆلچىمى يەنى 666 كىۋادرات مېتىر يەرنى بىر مو ھېسابلاش ئۆلچىمى بويىچە تەخمىنەن 90 موغا توغرا كېلىدۇ، ئېكىن يېرىدىن 43 پاتمانلىقى ئىشان «پىر» لار ئىلكىدىكى «قارا ۋەخپە» ياكى «قارا ئەۋقاپ» قا ئايلىنىپ كېتىدۇ.» بۇ يەردە شۇنى ئىزاھلاپ ئۆتۈش ھاجەتكى، ئىسلامىيەتتە يېرىم - يېسىر، مەئىشى بىقۇۋۇل مۇسۇلمانلارغا زېمىن ۋەخپە بېرىش چاقىرىقى ئەزەلدىن بار. مۇسۇلمان ئۆلىمالىرىنىڭ نەزىرىدە خۇدا يولىدا ساۋابلىق ئۇچۇن بېرىلىدىغان ۋەخپە زېمىن تارىختا بىزدە ئۇمۇمەن تۆتكە بۆلۈنىدۇ:

(1) «ئەۋلادى ۋەخپە» (مەلۇم شەخسنىڭ ساۋابلىق ئۇچۇن نامرات جەمەتلىرىنىڭ ھەقسىز، ئەۋلادمۇ ئەۋلاد تېرىپ ... يىشىگە ھەقسىز، مەڭگۈلۈك بېرىۋەتكەن يەر - زېمىن ــ ئا)؛

(2) «خۇدايى ۋەخپە» ــ كىشىلەر تەرىپىدىن نامرات مۇسۇلمان ياكى ئېھتىياجلىق نامرات دىنىي ئورۇنلارنىڭ مەڭگۈلۈك پايدىلىنىشى

ئۇچۇن ھەقسىز ئاتىۋەتكەن ۋاب زېمىن؛

(3) «مازايى ۋەخپە» (مازارلاردا پاناھلانغۇچى ـ مازارلارغا مۇلازىم بولغان كىشىلەرگە ساۋابلىق ئۇچۇن مەڭگۇ ھەقسىز بېرىۋەتكەن زېمىن)؛

(4) «خانلىق ۋەخپە» (ھەر خىل سەۋەب ۋە چارىلەر بىلەن ھەر خىل ھاكىمىي ئورۇنلار ياكى ھاكىمىيەتلەر تەرىپىدىن ئېھتىياجلىرى ئۇچۇن ئۆتكۈزۈۋېلىنغان ۋە ئۆتكۈزۈپ ئېلىشقا تېگىشلىك بولغان ھەر خىل كۆچمەس مۇلۇك، زېمىنلار ـــ ئا) لارغا بۆلۈنەتتى. ئومۇمەن، يەتتە ئەزايى ساق، تەن دۇرۇس، ئەمگەك ئىقتىدارى ھەم قەدىر ئەھۋال مال ـ مۇلكى بار، ئۆزىنىڭ ھالاللاپ تاپقىنى بىلەن ئۆز ئائىلە، خوتۇن ـ بالا چاقلىرىنى بېقىپ كېتەلەيدىغان خالىس مۇسۇلمان ئۇچۇن مۇناسىۋەتلىك ھەقسىز زېمىن، مۇلۇكلەردىن ھەقسىز پايدىلىنىش «ھالال» ھېسابلانمايدىغانلىقى ئېنىق ۋە مۇقەررەر ئىدى. لېكىن، خوجا ـ ئىشان «پىر»لەر تەدرىجىي ھالدا بۇ خىل «ۋەخپە» لەرنىڭ ھەممىسىنى ئېكىن يەر، سۇ، يايلاق، ئوتلاق، باغ، ھويلا ـ ئارام، ئۆي، دۇكان، ئىشخانا، ھەر خىل كاسىپلار ۋە كەسىپچىلەر تۇرالغۇ جايلىرى، ساراي، لەڭگەر، كۆللەرگىچە دائىرىلەپ ھەتتاكى زاۋۇنىڭ ئەسلىي ئومۇمىي زېمىنىنمۇ بارا ـ بارا شەرقتىن قاراقاش دەرياسىغىچە، غەربتىن پىيالمىغىچە (ھازىرقى گۇمىنىڭ بىر بېزىسى ـــ ئا)، شىمالدا جايتېرەككىچە (ھازىرقى قاراقاشنىڭ بىر بېزىسى)، جەنۇبتىن مۇجىغىچە (گۇمىنىڭ بىر بېزىسى ـــ ئا) بولغان دائىرىلەرگىچە چۆرىدەپ ئۆزلىرىنىڭ ۋە ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنىڭ «ھالال ئىگىلىكى» گە «تۆمۇر زېمىن» قىلىپ ئۆتكۈزۈۋېلىشقان. زاۋۇنىڭ شۇ چاغلاردىكى 180 ئۆيلۈك يەرلىك ئاھالىسىنىڭ 160 نەپىمۇ (ئاساسەن يەرلىك دېھقانلار ـــ ئا) ئۆزلىرىنىڭ «پۇتۇن دېھقان»، «ئوتاقچى»، «چاكار»، «يالاڭتۆش» لىرىگە ئايلاندۇرۇپ، شۇ يەرنىڭ جەمئىيەت تۈزۈلمىسىدە كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەر يەرلىك «دىنىي» فېئودال ئاقسۆڭەكلىك تۈزۈمىنى شەكىللەندۈرۈشكەن. زاۋۇنلىق خوجا ـ ئىشانلارنىڭ ئەينى چاغلاردا

شەكىللەندۈرگەن بۇ خىل «ھالال» ئىگىلىك مەۋقەلىرى بىلەن دىنىي ۋىئودالىق ئىگىلىك ئىمتىيازلىرىنى قەشقەرىيە خوجىلىرىنىڭ شۇ چاغلاردىكى ئومۇمىي ئىگىلىك مەۋقەلىرىنىڭ بىر مەھەللىۋى مىسالى ۋە دېيىشكە تولغرا كېلىدۇ.

پاك مۇسۇلمانلىق مەۋقە ھەم ۋىجدانىمىز بىلەن تارىختا ئۆتكەن بىر قىسىم خوجا ـ ئىشانلارنىڭ ھازىرقى زامان تەرەپدارلىرىدىن ياكى خوجا ـ ئىشانلىقىنى «ساۋاب» لارنىڭ ئىجابەت بۇلىقى دەپ قارىغۇچىلاردىن ھەقلىق ھالدا شۇنى سوراپ باقايلىكى، ئىشنى دىن ئاسى بەلەن باشلاپ، دىن شوئارلىرى بىلەن داۋاملاشتۇرۇپ، «خۇدايى ساۋاب» تەشۋىقاتىنى ئۇزمەي ئېلىپ بېرىپ، ئاقىۋەت نەتىجىنى بولسا يۇقىرىقىدەك ھەددى ـ ھېسابسىز بايلىق، ھەددى ـ ھېسابسىز ئىمتىياز ۋە ھەددى ـ ھېسابسىز رەھىمسىزلىك ئەمەلىيەتلىرى بىلەن نەتىجىلەشتۇرۇشكەن زالىم، ئاچكۆز ئەزگۈچىلەرنى قانداق قىلىپ «دىن»دار، قانداق قىلىپ «دىنىي پىر» ۋە قانداق قىلىپ مۇسۇلمانلارغا «ساۋاب» ئاتا قىلالايدىغان مۇسۇلمان دېگىلى بولىدۇ؟ مېنىڭچە، ئۇلارنى تارىختا ئەجدادلىرىمىزدىن ھېچقانداق ھۆكۈمران خەنجەر، ئوق، قامچا، كىشەنلەر بىلەن تارتىۋالالمىغان زېمىن، بايلىق، ئىمتىيازنى «دىن» تەشۋىقاتى، «ساۋاب دۇئا»لىرى، «ئۇ ئالەم» لىكىنى «بېرىش» ۋەدىسى ھەم دۇرۇت، تەرغىباتلىرى بىلەن ئالداپ تارتىۋالغان ئەڭ ئۇستات بايلىق ئەجدىھالىرى، مەككار سىياسىي ھۆكۈمرانلار دېگەن تۈزۈكرەك ئىدى. تارىختا يىزنى ۋەخپە ماكان، ۋەخپە زېمىن، ۋەخپە خەلقە ئايلانىدۇرۇۋەتكەن ئۇنداق «دىن»چى «ئۇلۇغ»لارنىڭ «دۇئا»، «ساۋاب» لىرىنى دىنىي ئاتالغۇلۇق شەرىپى بىلەن يەنىلا «دۇئا»، «ساۋاب» دېيىشكە تولغرا كېلىپ قالغۇدەك بولسا، ئۇنى پەقەتلا مۇسۇلمانلارنى خار ـ زارلىق بىلەن ۋەيران قىلغان لەنىتى «دۇئا»، «ساۋاب» ۋەياكى تېگى يوق، تېگى تۇشۇك «دۇئا»، «ساۋاب» ئىدى دېيىشكە تولغرا كېلىدۇ، خالاس.

7. ئالدام كەشپىياتچىلىرى

1) «ئەۋلىيا»لىقتىن ئەجدىھالىققىچە

17 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن ئېتىبارەن بىزنىڭ يۇرت ـ ماكان-لىرىمىزدا «سەئىد» ۋە «سەئىد ئەۋلاد»لىرى كۆپىيىپ شۇ دەرىجىگە يەتكەنىدىكى، خۇددى «تەزكىرەئى پىرياران» دا كۆرسىتىلگەنىدەك: «سەئىدلەر ئەۋلادى يوق بىرمۇ چاقار (كىچىك مەھەللە ـــ ئا)، سەئىد يوق بىرمۇ كەنت، (پىر)ى يوق بىرمۇ مۆمىن ئائىلىسى قالمىغان. يە-كەندىكى دىن چوڭلىرىنىڭ ئىچىدە بىرىمۇ سەئىد ئەمەسى يوق ئىدى. قەشقەر، يېڭىسار، پەيزاۋات، مارالبېشى مۇسۇلمانلىرىنىڭ ھەممىسلا (ئاق پىرلىق) ئاق مۇرت، ئاقسۇ، كۆچا، كۆھلە، تۇرپان تەرەپلەردە يۇرت ـ ئەل سورىغۇچىلارنىڭ ئۇلۇغ ـ ئۇششاقلىرىدىن تاكى ئەل ـ يۇرت چوڭلىرىغىچە بولغانلىرىنىڭ ھەممىسلا سەئىد ئەۋلادلىرى ئەزىزلەر، خوتەن ئەھلى، قۇم ئەھلى (چاقلىق، چەرچەنلىكلەر كۆزدە تۇتۇلغان ـــ ئا)، قارا قۇز، قاراڭغۇ تاغ ئەھلىلىرى (ھازىرقى قارا قۇرۇم، كۇئېن-لۇن تاغ ئاھاللىرى كۆزدە تۇتۇلغان ـــ ئا) سەئىد ياكى سەئىدلەر ئەۋلادى ئەزىزلەردىن بولمىغان ھەر قانداق ئادەمنى ھۆكۈمراننىڭ ئەمرى دالالەتلىرىنى قۇلاقلىرىدا تۇتمايدىغان» بولۇپ كېتىشكەن. دېمەك، «سەئىد» لىك ياكى «سەئىد ئەۋلاد»لىق نوپۇز تىكلەشنىڭ، پۇل تې-پىشنىڭ، ئەمەل تېپىشنىڭ، يۇز ـ ئابرۇي تېپىشنىڭ ئەڭ ئاسان دەس-مايىسى بولۇپ كەتكەن.

تارىختىكى قومۇل خوجىلىرىنىڭ ئومۇمىي ئۆتمۈشىدىن قىسمەن مىساللار بۇ قارىشىمىزنىڭ مىسالى ئۆرنەكلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ.

بىزگە مەلۇمكى، 1605 ـ يىلىدىن 1928 ـ يىلىغىچە ئۇيغۇرلارنىڭ قومۇل رايونىغا ئاتالمىش «پەيغەمبەر ئەۋلادلىرى ـــ «سەئىد» زاتلاردىن ئون ئەۋلاد خوجا بەگ، خوجا ۋاڭ 223 يىل ھۆكۈمرانلىق

قىلدى. خوددى قومۇللۇق مۆھتەرەم تارىخچى ئابدۇللا ئەھمەدى تەكتىلىگەندەك: «ئۇلار ئۆزلىرىنى ‹ئەۋلىيا› ياكى ‹خوجا نەسەبلىرى› دىن» («قومۇل ۋاڭلىرىنىڭ نەسەبنامىسى»دىن) دەپ ئېلان قىلىشقان «سەئىد» لەر ھېسابلىناتتى. 1605 ـ يىلى يەكەن خانلىقىنىڭ خانى مۇھەممەدخان ئۆزى قول بىرىپ «پىر» تونۇقان خوجا شادى خوجىنىڭ يارانى يەكەنلىك سەئىد مۇھەممەد شاھ خوجا بەگ (تارىخلاردا «غازى بەگ» دېيىلگەن ـــ ئا) نى قومۇل مۇسۇلمانلىرىغا تونۇجى ھۆكۈمران ـ بەگ قىلىپ تەينىلىگەن. ئول «سەئىد» زات قومۇلغا ئاپىرىدە بولۇپ «خوجا بەگ» لىك تەختىگە چىققاندا بىرىنچى بولۇپ قومۇل ئەھلىگە ئەمرنامە سۇپتىدە خوددى «بورقۇم ئەۋلىيا» دا تەكتىلىگەندەك: «خۇدا يولدا يەكتەن، يەكدىل، ئادىل جاھان تۇتۇشنى، دۇنيا ۋەسۋەسىلىرىدىن خالي بولماقنى، ھارامى شۇھرەت، مەئىشەت سەلتەنەت زاۋاللىقى، زەپتە ـ زۇلمەتچىلىك، زىنايى گۇناھلاردىن دائىما ھەزەر ئەيلەپ، يىراقلاپ ئۆتمەكنى خوددالىق ئۇمۇرىنى ۋەدە، ئانت قىلغان» لىقى ئايانىدۇر. يەنە شۇ ئەسەردىن بىلىشىمىزچە: سەئىد مۇھەممەد شاھ خوجا بەگ ئۆزى ئۇچۇن ياساتقان بەگلىك مەھكىمىسىنىڭ قوبۇل خانىلىرىنىڭ تۆرىگە مۇسۇلمانلارنى بىلسۇن ۋە ئەمەل قىلسۇن دەپ «قۇرئان كەرىم» دە قەيت قىلىنغان «سۇرە ساد» كەلىمىسىنى يەنى: «ئەي داۋۇد، سېنى بىز زېمىندا ھۆكۈمران قىلدۇق. كىشىلەرنىڭ ئارىسىدا ھەق ھۆكۈم چىقارغىن، نەپسىنىڭ ئارزۇسىغا ئەگەشمىگىن، ئۇ سېنى ئاللاھنىڭ يولىدىن ئازدۇرىدۇ. ئاللاھنىڭ يولىدىن ئازغانلار ھېساب كۈنىنى ئۇنتۇغانلىقلىرى سەۋەبىدىن قاتتىق ئازابقا دۇچار بولىدۇ» دېگەن كەلىمە ـ ئايەتنى ئۆزىنىڭ يۇرتدارچىلىق مىزانى سۇپتىدە ھەممىدىن ئۇستۇن قىلىپ ئېسپ قويغانمىش. لېكىن قومۇلغا تونۇجى ئۇنگەندە «خۇدا يولدا يەكتەن، يەكدىل، ئادىل جاھان تۇتۇش» نى دىنىي ئانت ياكى دىنىي شەرت قىلىپ ئىش باشلىغان ئۇ زات ئۆزى «خوجا بەگ» لىككە چىققان 1695 ـ يىلىدىن 1668 ـ يىلى ئۆلگۈچە

بولغان 63 يىللىق «خوجا بەگ»لىك ئۆمرىدە قومۇل تەۋەلىكىدە پۈتۈن ئۈيغۇر يۇرتلىرى بويىچە ئەڭ يۇقىرى دەرىجىلىك مال ـ مۈلۈك ئىگىسىگە ئايلىنىپ كەتكەن. «تەزكىرەئى پىر ياران» دا دەلىل كەلتۈرۈلگەندەك: «بايلىق ئەجدىھاسى، غەنىيلىقتا تەڭداشسىز، ئىرقارا ماللىرىك دۆمبىلىرىگە تورغايلار ئۆۋۈلاپ كەتكەن. تۆمەنلىگەن گادايلارنىڭ رىزقىنى تۆتقان سەراسەر (بايلىقتا تەڭدىشى يوق ـــ ئا) مۈلۈكدارغا ئايلىنىپ» بولغان. ئۇنىڭ ئورنىغا چىققان ئوغلى ـــ «سەئىد» ـــ ئەبەيدۇللا خوجا بەگدىن باشلاپ تاكى 1928 ـ يىلىغىچە 223 يىل قومۇلغا «خوجا بەگ»، «ۋاڭ خوجام»، «گۈڭ خوجام»، «چىڭۋاڭ خوجام» بولۇپ ئۆتكەن بىرلا نەسەب ئون ئەۋلاد «سەئىد ئەۋلاد»تىن «دىن» قالقىنى ئاستىدا «پىر»لىق، ھاكىمى ئۇستاتلىق، سىياسەتۋازلىق، خەنجەر ـ قىلىچۋازلىق، قامچا، كىشەنخورلۇق، پۇل ـ مۈلۈكدارلىقنىڭ بىرلەشمە گەۋدىسى بولغان ھەر بىر تاجدارنىڭ خۇسۇسىي ئىلكىگە خۇددى تارىخچى ئۇستاز مۇللا مۇسا سايرامى بايان قىلىپ ئۆتكەندەك. سانسىز بىلگىلى بولمايدىغان سانسىز ئات پادىلىرى، ھەر بىر قۇتىنى 700 دىن 1200 گىچە بولغان 230 قوتاندىن ئارتۇق قوي، بىر بەگ، ئۇچ مىرزا بەش ئايدا خەتلەپ بولالمايدىغان يەنە باشقا تىرىك مال ـ ۋاران، ئاتلىق بىرەر ئاي مېڭىپمۇ ئايلىنىپ بولغىلى بولمايدىغان قىشلاق، يايلاق تەۋە بولۇپ تۇرغان. مۇللا مۇسا سايرامى مۇنداق يازىدۇ: «ھەممىمىز قومۇل ۋاڭىغا ئىشلەيمىز. ئۇلۇغ خان (مانجۇ خانلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ ـــ ئا) بىزنى قومۇل زېمىنى بىلەن قوشۇپ قومۇل ۋاڭىغا جۇلدۇ ـ جاساق قىلىپ بەرگەنىكەن. شۇڭلاشقا بىز قۇل قاتارىدا ئىشلەيمىز. جۇلدۇ ـ جاساق دېگەننىڭ مەنىسى شۇ» دەپ ئۆتكەن ۋەقەلەرنى بايان قىلىدۇ. ۋاڭ خوجا ھەر يىلى ئۇلۇغ خاندىن 74 يامبۇ، خان ئاغىچا پۇجۇڭ خېنىم 35 يامبۇ، بىر نەچچە توپ تاۋار، دۇردۇن ئېلىپ تۇراتتى. بىر قېتىم بېيجىڭغا بېرىپ خانغا كۆرۈنۈش قىلىپ كەلگەندە ئاز دېگەندىمۇ 500 يامبۇ پايدا ئېلىپ كې-

لەتتى.» («تارىخىي ھەمدى» 290 ـ، 292 ـ بەتلەر). يىلىشىمىزچە، بۇ «سەئىد»لەردىن 1876 ـ يىلىدىن 1928 ـ يىلىغىچە 53 يىل قو-مۇلغا «ۋاقۇ»لىق قىلغان شاھ مەخسۇتنىڭ شەخسىي مال ـ دۇنياسى 36 مىڭ 400 مو ئېكسىن يەر، 25 كارىز، 16 باغ، 18 تۇگمەن، 200 قوتاندا 150 مىڭ تۇياق قوي، 5500 تۇياق ئات، 7200 تۇياق كالا، 8000 تۇياق تۆگە، بىر كۆمۈركان (ھازىرقى تارانچى كۆمۈ، كېنى ــ شۇ چاغلاردا بۇ كاندىن ھەر يىلى 67 مىڭ سەر كۈمۈش كىرىم بولۇپ تۇرغانمىش ــ ئا)، 6 مىليون 500 مىڭ سەر كۈمۈشلۈك سودا تۈ-رى، 8000 ئېغىزلىق ئۆيدىن ئىبارەت بولغان. ئۇنىڭدىن باشقا ئۇنىڭ يەنە سەككىز چارۋىچىلىق، 14 دېھقانچىلىق مەيدانىمۇ بولغان بولۇپ، خۇسۇسىي باقبەندە بولۇپ تۇرغان چاكار ئاھالىلىرىنىڭ سانى 6485 ئائىلە، 33 مىڭ 725 نوپۇس ئەتراپىدا مۇقىملاشقان.

دېمەك، ئىشنى «خۇدا يولىدا يەكتەن، يەكدىل، ئادىل»لىققىن باشلاپ، «ئىسلام پېشۋاسى» لىقى، «ئەۋلىيا»لىقى، «سەئىددىل مۇبا-رەك»لىكى بىلەن داۋاملاشتۇرۇپ، ئاخىرىنى يۇقىرىقىدەك نۇرغۇن «ھالال دۇنيا»، «خۇدا بەرگەن ئامەت»، «زۇۋۇلى چوڭ» لۇق «تەق-دىر» بىلەن نەتىجىلەندۇرۇشكەن ئۇ خىل «د ٔ ىد» خوجا ـ ئە-شانلارنى ئازراق بولسىمۇ خۇدانى دىلدا تۇتقان دېگەندىن كۆرە پۈتۈن مۇسۇلمانچىلىق قىلمىشىنى مۇسۇلمانلارنىڭ ھالال قان ـ تەرىنى شوراشقا، دۇنيا يىغىشقا ئاتىغان بايلىق ئەجدىھاسى، زالىم «بۇلاڭچى» دېگەن تۇزۇكرەكتۇر. ئۇ زاتىنىڭ «دىنىي ئەخلاقى»، «دىنىي پەزىلە-تى»نىمۇ مۇنداق ئەسكەرتمە قىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

1928 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى «سەئىد» شاھ مەخسۇت ۋاقۇ ئۆلگەندە ئۇنىڭ «دىنكوي» «سەئىد زادە» ۋارىسلىرى پۈتۈن قو-مۇل خەلقىگە ئاق ماتەم كىيىمى كىيىشكە، ئۇنىڭ تۇرالغۇسىنى ئاق تور بىلەن يۆگەشكە بۇيرۇق چۈشۈرگەن. پۈتۈن قومۇل خەلقى ئۆلۈكنى چىقىرىشقا قوزغىتىلغان. يەتتە كۈنگىچە «ۋاي خوجام» دەپ يىغلىمىغان

هەر قانداق ئادەم قامچىلىنىپ تۇرغان. ئۆلۈك چىقىرىلغاندا مولا ۋە قارىيلار تۇركۈم - تۇركۈمى بىلەن ئۇنىلۈك ئاۋازدا ئايەت ئوقۇپ ماڭغان ھەم ئۇنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن پۈتۈن قومۇل تەۋەسىدە يۇز كۈن گىچە ھېچقانداق ئادەم چاچ ئالدۇرماسلىق، ئەر - خوتۇنچىلىق قىلىشماسلىق، توي - تۆكۈن، ئويۇن - كۈلكە قىلماسلىققا يارلىق چۈشۈرۈلگەن. بۇ «ۋاڭ خوجا»نىڭ ئوغلى نەزەر خوجا توغرىسىدا قومۇللۇق تارىخچى ئابدۇللا ئەھمەدى ئۆزىنىڭ «ئون ئەۋلاد قومۇل ۋاڭلىرى توغرىسىدا» دېگەن ئەسىرىدە توختىلىپ مۇنداق يازىدۇ: «نەزەر خوجا ناھايىتى تەكەببۇر بولۇپ، قومۇل خەلقىنى قۇل ئورنىدا كۆرگەن. ئۇ ئەيش - ئىشرەتكە بېرىلگەن شۆھرەتپەرەس ئادەم بولۇپ، ھاراق، نەشە، پاھىشگە قاتتىق بېرىلىپ كەتكەن. «خوجا» لىق ھوقۇقىغا تايىنىپ ئونغا يېقىن كىشىنى ئۆزى ئۈرۈپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن. ئۇنىڭ ئوغلى بەشىر خوجىمۇ ئاتىسىنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ ھاراق، نەشە، ئويۇن - تاماشالارغا بېرىلىپ، ئۇمۇ ئۆز قولى بىلەنلا بىر قانچە مۆمىن كىشىنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن» (تارىخىمىزدا ئۆتكەن «ۋاڭ خوجا» لار جۈملىدىن قومۇل، تۇرپان «ۋاڭ خوجا» لىرى توغرىسىدا باشقا ماۋزۇلىرىمىز ئايرىم - ئايرىم توختىلىپ ئۆتىدىغانلىقىمىز ئۈچۈن بۇ يەردە ئارتۇقچە توختالمىدۇق ــ ئا).

«سەئىد» ــ خوجا - ئىشانلار تارىخىدا مېڭىلاپ، ئون مېڭىلاپ ئۇچراپ تۇرىدىغان يۇقىرىقىدەك «دىنىي خىسلەت»، «دىنىي ئەخلاق»، «دىنىي ئامەت»، «مەۋقە» لەرنى ھازىرقى چاغلارغىچە ئۆزلىرىنى يەنىلا «سەئىد ئەۋلادى» مىز، «سەئىدلەرنىڭ كۆڭلىدە خۇدا دىن باشقا ھېچقانداق غەيرىي نىيەت يوق...» دەپ يۈرگۈچى ئالدامچى سوپىلار بىلەن، ئۇلارنىڭ تەرىپ - تەسۈرىنى قىلىشقۇچى كىشىلەر قانداق ھېس قىلىشىدىكىن؟

ئۆزلىرىنى ئاتالمىش «ئەۋلىيا» ياكى «پەيغەمبەر نەسەبلىرى» دىن دەپ پەخىرلىنىشىدىغان، قومۇلنىڭ يەرلىك خەلقىدىن مىجەز، قىلىقتىن

كى غەيرىلىكى. شۇ يەرگە كىتىدىك قانلىق ئۇيغۇر ئاھالىلىرىدىن ئەجدادى ئەجنەبىيلىك تۇرق ـ ھالەتلىرى بىلەن پەرقلىنىپ كەلگەن. بىزدىكى ھەر قانداق ئۇرۇنۇشلىرىنىڭ بېشىنى بىچارە، پېقىر، ناتىۋان مۇساپىر، «خۇدايى مۇسۇلمان»، «پىر» لىق بىلەن ھەر قەدەمدە ئون قېتىمدىن «بىسمىللا» ئوقۇپ ياشلاپ، ئاخىرقى نەتىجە ـ خۇلاسىلىرى يۇقىرىقىدەك (قومۇل ۋاڭلىرىدەك) «خۇدا بەرگەن ئامەت». «ھالال دۇنيا ـ مەئىشەت» كە يۈكسەلدۇرۇپ ئۆتۈشنى كەسپىي مۇددىئا قىلىشىپ، ئالەمدىن ئۆتكەن «ۋاڭ»، «گۇڭ»، «بەگ»، «تەيجى كالان» خوجىلارنى ھەم ئۇلارنىڭ يولىنى تىرىلدۇرۇشكە ھەرىكەت قىلىپ يۈرگەن سوپى ـ زاھىدلارنى قانداقمۇ پەيغەمبەر يولىنى تۇتقان، ئۇنىڭ ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلغان مۇسۇلمان دېگىلى بولسۇن. ئۇلارنى تارىخىتىكى «دىن»دارلار، «دىنىي زاھىد» لار دېگەندىن كۆرە، توپتوغرا قىلىپ تارىختا ئۇيغۇر دىيارىدا شەكىللەنگەن دىنىي فېئودال ئاقسۆڭەكلىك (ۋاڭلىق) تۈزۈمىنىڭ ئىجادچىلىرى، ئىجراچىلىرى ھەم «ئاللاھتىن بىئىزنى قىل تەۋرىمەسلىك» شوئارىنى ئەڭ ئېگىز كۆتۈرۈشۈۋالغان ھارام لوقمىلىق تويماس ئەجدىھا يىرتقۇچلار دېگەن تۈزۈكرەكتۇر، ئەلۋەتتە.

2) «ئەۋلىيا» خانىنلار

تارىخىمىزدا ئۆز مەقسەت ـ مۇددىئالىرىنى كۆزلەپ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئومۇمىي تەقدىرى ـ قىسمەتلىرىگە زىيان سېلىش ھېسابىغا خانىنلىق ئىللەتلىرىنى سادىر قىلىشقان «ئەۋلىيا» ـــ خوجا ـ ئىشانلار دەرۋەقە ئاز ئەمەستۇر. مەزكۇر ماۋزۇيىمىزنىڭ ئىخچامچانلىق زۆرۈرىيىتىنى كۆزدە تۇتۇپ، بۇ ھەقتە يېرىلغۇسى مىساللىرىمىزنىڭ بىر قىسمى سۈپىتىدە، 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا (ئاساسەن 1863 ـ يىلىدىن 1871 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا) ئىلى تەۋەسىدىكى ئەجداد-لىرىمىزنىڭ مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلىرىگە خانىنلىق بىلەن قىستۇرۇلۇپ، زىيانكەشلىك قىلىشقان بۇخارالىق «سەئىد» مەھمۇد خوجا بىلەن

«سەئىد» ئەھمەدخان خوجىلارنىڭ خائىنلىق تارىخىنى ئەسلەپ ئۆتۈش كۇپايىدۇر.

بىلىشىمىزچە، خائىن مەھمۇد (بەزى تارىخلاردا پوچى مەھمۇد دەپ يېزىلغان ــ ئا) 1863 ـ يىلى كۇزدە ئىلىدا سەكسەن ئىككى يۇز بوي يېچە خەلق بىرلىكى بىلەن ۋۇجۇدقا كەلگەن ئىلى سۇلتانلىقى (خەلق كېڭەش قىلىپ سايىلىغان مۇئەززامخان سۇلتان، ئابدۇرۇسۇل بەگ ئەمر بولغان سۇلتانلىق ــ ئا) قۇرۇلۇپ، ئارىلىقتىن ئاز كەم ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن (1865 ـ يىلى رامىزاننىڭ 17 ـ كۇنى شۇ چاغلاردىكى ئىنسانىڭ مۇھىم تۇغۇنى ــ بايانداي سۇلتانلىق كۇچلىرى تەرىپىدىن ئازاد قىلىنىپ بولغاندىن كېيىن ــ ئا) ھازىرقى غۇلجا شەھىرىگە «خۇدايى يېقىر»لىق قىلىپ پەيدا بولغان. كېيىنرەك ئاھالىلەر ئارىسىدا ئۆزىنى پەيغەمبەر ئەۋلادى ــ «غەۋسۇل ئەززەم» پۇشتىمەن دەپ ئېلان قىلغان («غەۋسۇل ئەززەم» ــ تەرىقەت مەزھىپىدە بەندىلەرنىڭ دەردۇبارىغا، ئاھۇ ـ زارىغا يەتكۇچى ــ ئاللاھنىڭ بۇاستە ۋاستىچىسى دېيىلىش دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن زاتتۇر. بۇ مەزھەپتىكىلەر ئۇنداق زاتنى 100 يىلدا بىرلا قېتىم دۇنياغا كېلىدۇ، دەپ تەرىپلىشىدۇ ــ ئا). بۇ سۆزنى ئاڭلىغان بىر قىسىم خوجاپەرەست نادان كىشىلەر خوجامغا نۇرت بولۇشقان، ئەگەشكەن. ئۆزلىرىگە «پىر» قىلىپ، پاي قەدەملىرىنە ياندىشىپ، دېگىننى قىلىدىغان، دېگىننى بېرىدىغان، سىزنىقىدىن چىقماي دۇئاسىنى ئېلىپ «ساۋاب» تاپىدىغان «ئۇلۇغ خسلەت» كە تۇتۇش قىلىپ كېتىشكەن. مۇئەززەمخان ھاكىمىيىتى كۇرەنى، جۇملىدىن ئىلى تەۋەسىدىكى باشقا جايلارنى ئازاد قىلىش ئۇچۇن جىددىي چارە ـ تەدبىرلەرنى كۆرۈپ يۇرگەن كۇنلەرنىڭ بىرىدە، خوجا مەھمۇد ئىلىنىڭ سۇلتانلىق ئەملىنى تارتىۋېلىش ھىيلىسىگە كىرىشىپ كەتكەن. «جەڭ قىلماي تۇرۇپ بىر ئەپسۇن بىلەنلا دۇشمەنلەرنىڭ كۆزىنى باغلايمەن. بىر سۇق بىلەنلا دۇشمەنلەرنى بېشىنى ئېلىۋەتسەمۇ تۇيمايدىغان قىلىۋېتىمەن» (ئىلى سۇلتانلىقىغا ئائىت

ماتېرىياللاردىن) دەپ ئۆزىنى كارامەتچى كۆرسىتىشكە «ئاتاپ» قويغان. ساددا دىل ئۇيغۇرلار ئۇنىڭ بۇ ئاغزىدىكى «كارامەت»لىرىگە ئىشەنگەن. خوجا مەھمۇدمۇ خەلق سېپىدىن ئۆزىگە مۇناسىپ «خۇدايى يارلىرى»لارنى يېتەرلىك تاپقان. ئىلى مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا خېلى بالدۇر باش كۆتۈرگەن مەشھۇر «خوجا ئەھمەدخان ئەۋلىيا» بىلەنمۇ ئۇچرىشىپ، ئىلى مۇسۇلمانلىرىنىڭ «نىجاد» لىقى ئۈستىدە باش قاتۇرۇشقان. گەرچە مۇئەززەم سۇلتان بۇ خوجىلارنىڭ ئالدامچىلىقى، سۇيىقەستچىلىكى ئۈستىدە كىشىلەرنى ھوشيار بولۇشقا چاقىرغان بولسىمۇ، لېكىن بىر قىسىم كىشىلەر: «بۇ ئالەم ئىشلىرى بىلەن پىرىمىزنىڭ كارى يوقتۇر» (ئىلى سۇلتانلىقىغا ئائىت ماتېرىياللاردىن) دېيىشىپ، «ئېتىقاد» بىخۇدلۇقى بىلەن بەخىرامان بولۇپ ئۆتۈۋېرىشكەن. ئاقىرەت خوجا مەھمۇد بىر مەزگىل تەييارلىق كۆرگەندىن كېيىن تېخىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ ئۆزىنىڭ بىر قىسىم «ياران»، «مۇرت»، «ئىخلاسمەن» لىرىنى باشلاپ سۇلتانلىقنىڭ زىنداندىكى دۇشمەنلىرىنى قارىلىق بىلەن قويۇپ بېرىشكىچە بېرىپ يەتكەن. ئىنقىلاب سېپى پارچىلانغان، ئاخىر خوجا مەھمۇد ئۆز شېرىكلىرى بىلەن بىرلىكتە تۇيرفسىزلا مەخپىي ھالدا مۇئەززەم سۇلتاننى ئۆلتۈرۈپ تاشلىغان ھەم: «سۇلتان كاپىرلار تەرەپكە يان باستى، سىلەرنى ساتقچى» (ئىلى سۇلتانلىقىغا ئائىت ماتېرىياللاردىن) دېگەن تۆھمەتنى توقۇپ چىقىپ، ئۇنىڭ كاللىسىنى شەھەرگە ئەۋەتىپ بەرگەن. سۇلتانلىقنى قولغا ئېلىش ئۈچۈن سۇلتانىنىڭ ئىلكىدىكى بارلىق بەگ، مىرشاپلارنى «پۇقرا نامىدىن» بۇيرۇق چىقىرىپ تامامەن ئۆلتۈرۈۋەتكەن. سۇلتانىنىڭ ئوردىسىنى ئۆز ئادەملىرىگە بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدۇرغان. سۇلتانىنىڭ ئوغلى 22 ياشلىق خىزىر زاتنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىغان. سۇلتانىنىڭ مەشھۇر ئادىمى ـــ ئەلاخان پالۋاننى ھەمراھلىرى بىلەن قوشۇپ زىندانغا سالغان. خوجىنىڭ ئادەملىرى ـ يۇز ـ يۇزلەرگە تارقىلىپ، ھەر قايسى يۇزلەرنىڭ ئىلگىرىكى يۇرت كاتتىلىرىنى، سۇلتانغا خىزمەت قىلغان كىشىلەرنى قىرغىن قىلـ

دۇرغان. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۆملۈكنى بۇزغان. يۇرتتا باشباشتاقلىق كۆتۈرۈلگەن. جاي - جايلاردا ئۆلتۈرۈش، كۆيدۈرۈش، تالان - تاراج ئەۋج ئالدۇرۇلغان. ياخشىلار خار، يامانلار ئېتىبارسىز ۋەزىيەت يارىتىلغان. شۇنداق قىلىپ خەلق ھاكىمىيىتى — يەنى مۇئەززەمخان رەھبەرلىكىدىكى ئىلى سۇلتانلىقى خوجا مەھمۇد تەرىپىدىن تەلتۆكۈس ئاغدۇرۇۋېتىلگەن خوجا مەھمۇد سۇلتانلىق ھوقۇقىنى ئىگىلەپ، بىر ئايدىن جىقراق «ئىلى سۇلتانى» بولغان. ئۇنىڭ مۇئەززەمخان سۇلتانغا تۆھمەت قىلىش يولى بىلەن قىلغان خائىنلىق، قاتىللىق قىلمىشى خەلق تەرىپىدىن پاش قىلىنغاندىن كېيىن ئۇنىڭ «سۇلتان»لىقىنىڭ 36 - كۈنى كېچىسى ئىلى ئارا ئۆستەڭلىك تۆردى يۇز بېگى تەرىپىدىن جاۋاب قىسىس بىلەن ئۆلتۈرۈلۈپ، مۇئەززەم سۇلتانىنىڭ ئىنتىقامى ئېلىنغان.

1860 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ئىلى تەۋەسىگە پەيدا بولۇپ، ئۆزىنى «پەيغەمبەر ئەۋلادى» «سەئىد» ئاتاپ، بىر قىسىم كىشىلەرگە «ئۇلۇغ پىر»لىقى بىلەن تونۇلۇپ باش كۆتۈرگەن «سەئىد» ئەھمەدخان خوجىنىڭ خائىنلىق قىلمىشلىرى توغرىسىدا «ئىلى سۇلتانلىقىغا ئائىت ماتېرىياللار»دا مۇنداق يېزىلغان: «بۇل ۋاقىتتا غەيۇر تارانچى پالۋانلىرى ھەر بىر كەنتلەردىن كېلىپ كۈندىن - كۈنگە كۆپەيدى. شۇل ئارىدا ئەھمەدخان خوجام دېگەن بىر ئالىي زات كېلىپ قوشۇلدى. ئەھمەدخان خوجام كەلگىنىگە تۆۋەن سىنىپتىكى خەلقلەر ناھايىتى خۇشال بولدى. ئەمما ئەھمەدخان خوجام خەلق ئارىسىغا ئارىلاشقاندىن كېيىن رىياسەت مەسلىسىنى چىقاردى. چۈنكى رەئىسلىكنى (سۇلتانلىقنى دېمەكچى — ئا) خوجىلارنىڭ ھەققى دەپ بىلەتتى. لېكىن باشقىلار رىياسەت مەسلىسىنى چىقىرىش ۋاقتى ئەمەس دەيتتى. لېكىن ئەھمەدخان خوجىنىڭ پىكرىنى شۇ رىياسەت مەسلىسى ئىشغال ئەتكەنىدى. بۇ خوجام ئۆزىنى خەلق ئارىسىدا كۆتۈرۈپ، مەنسەپكە مىنىش ئۈچۈن مۇناسىۋەتلەر باتۇرلۇق كۆرسىتىش لازىم ئىكەنلىكىنى بىلەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن

ئۆزىنىڭ ئەگەشكۈچى پىرقىلىرى بىلەن بىرلىكتە بايانداي ئۇرۇشنى ماڭدى. لېكىن ئىش خوجام ئويلىغاندەك بولمىدى. بايانداي سېپىلى تېگىدە خۇشلۇق بىلەن جان بېرىشكە تالدىرغان جەسۇر مۇجاھىدلەر (جەڭگە تەييار تۇرغانلار ــــ ئا) ئەھمەدخان خوجامنى ئۇركۈتتى، شەھەرگە راۋان بولدى. ئەھمەد خەزىنچى ئۇنى توسماقچى بولغاندا ئەھمەد خوجا ئەھمەد خەزىنچى بىلەن ئوغلىنى ئۆلتۈرۈپ يەنە شەھەرگە ماڭدى. شەھەردە جېڭ ىي باشلىق بار ئىدى. بۇنى ئاڭلاپ ھەممە خەلق غەلىيانغا كەلدى. بايانداينى پەتنە قىلىش (ئېلىش) ئۈمىدىدە تۇرغان كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئەھمەدخان خوجا ئەمىر ئابدۇرۇسۇل بەگنى يوقاتماقچى بولدى. بايانداي ئۇرۇشنىڭ 3 ـ يىلى رەجەپ ئېيىدا ئەھمەدخان خوجا ئۆز ئەگەشكۈچىلىرى بىلەن ئەمىر ئابدۇرۇسۇل بەگنىڭ چېدىرىنى قورشىدى. ئابدۇرۇسۇل بەگ ئەھمەدخان خوجىنى كۆرۈپ: «خوجام چىرايىڭىزنى مۇتەغىر (ئۆزگىچە) كۆرىمەن. نېمىدىن رەنجىدىڭىز» دېدى. ئەھمەد خوجا: «سەن مۇسۇلمانلار ئەھۋالىدىن جىياڭجۇنگە يوشۇرۇن خەۋەر بېرىپ يۈرۈپسەن، شۇنىڭ ئۈچۈن سېنى ئۆلتۈرىمەن» دېدى. تىغ بىلەن قەتل قىلدى. سۇلتانلىقنىڭ قازى كالانى نەسرىددىن قازىنى زىندانغا سالدى. پۈتۈن سۇلتانلىقنىڭ ئىشلىرى ئەھمەدخانغا تەۋە بولدى. سۇلتان ھەم خوجىدىن ئىزنىسىز ئىش قىلماس بولدى. بۇ ئىشلارنىڭ سەۋەبىدىن مۇسۇلمان ئەسكەرلەر ئارىسىدا ئۇرۇشقا سۇسلۇق پەيدا بولدى. بۇ خەۋەرنى بايانداي چەنپەنلىرى بىلىپ، تۈيۈقسىز ھۇجۇم قىلىپ ئىسلام ئەسكەرلىرىدىن بىر قانچە كىشىنى شېھىت قىلدى. خوجىنىڭ ئەمىر ئابدۇرۇسۇل بەگنى ئۆلتۈرۈشتىكى جىنايەتلىرى ئاشكارا ۋە ئايان بولدى. ئەھمەدخان خوجا قېچىپ تۇڭگان بارىگاھىسىرى بېرىپ ئۆلۈمدىن قۇتۇلدى.»

تارىختىن بۇيان ھەتتاكى ھازىرقى چاغلارغىچىمۇ خوجا ـ ئىشانلارنىڭ تەرىپىنى ئېلىپ، ئىخلاس قىلىپ، تېۋىنىپ، ئۇلارنى پەردازلاپ كېلىشۋاتقان بەزىبىر سوپى ـ ئىشانپەرەست يازغۇچىلىرىمىزغە

تارىخنىڭ بۇ بىر بېتىنى ئەينەن كۆچۈرۈپ مەلۇم قىلىپ ئۆتۈشىمىزدىن مەقسەت: بىزگە تارىختا كەلگەن خوجا ـ ئىشانلار كۆتۈرگەن «سەئىد»لىك، «پىر»لىق، «دىنىي» شوئارلىرىنىڭ ئاقىۋىتى، نەتىجىلىرىنى ئەتراپلىقراق كۆزىتىپ بىر نېمە دېيىشكە سىگنال، ئىشارەت بايان قىلىشتىن ئىبارەت. ماۋزۇيىمىزنىڭ «ئەۋلىيا، خائىنلار» دېگەن نامىمۇ تارىخىي ئۆتمۈشتىكى ئەنە شۇنداق پاكىتلار دۆۋىسىدىن تۇزۇلگەن رېئال نامدۇر.

قوشۇمچە:

سەيپىدىن ئەزىزىنىڭ خېتى

ئىلاۋە: نىزامىدىن ھۇسەين ئەپەندىنىڭ «جاھالەت پىرلىرى ئۇيغۇر دىياردا»، «17 ــ 18 ـ ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخىي ئوچېركلىرى» ناملىق بۇ تارىخىي ئوبزورلىرى «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن سەيپىدىن ئەزىزى بېيجىڭدىن ئۆزىنىڭ تەسىراتىنى ژۇرنال تەھرىر بۆلۈمىگە ئەۋەتكەن. بۇ تەسىرات خېتى شۇ چاغدا «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنىپ مەزكۇر تارىخىي ئوبزورنىڭ جەمئىيەتتە قوزغىغان تەسىرىنى مۇناسىۋەتلىك تارماقلارغا بۇرمىلاپ چۈشەندۈرۈپ نەپ ئېلىشنى كۆزلىگەن چېقىمچى مۇناپىقلارنىڭ ئۇرۇنۇشلىرىنى يوققا چىقارغان. شۇڭا بۇ تەسىرات خېتى مەزكۇر ئەسەرنىڭ ئاخىرىغا ماتېرىيال سۈپىتىدە قوشۇپ قويۇلدى.

«شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىغا خەت

يولداش نىزامىدىن ھۇسەينىنىڭ ژۇرنىلىڭلارنىڭ 1987 ـ يىلىق 1 ـ، 2 ـ سانى (قوشما سان)غا بېسىلغان «كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي ئوچېركلىرى» ماۋزۇلۇق ماقالىسىنىڭ «ئالدام كەشپىياتچىلىرى» دېگەن تېمىلىق قىسمىنى ئوقۇدۇم. ئوقۇغاندىمۇ، ھەم قىزىقىش، ھەم ئېچىنىش، ھەم خۇر-سەنلىك ھېسسىياتى ئىچىدە ئوقۇپ چىقتىم.

يولداش نىزامىدىنىنىڭ «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ «تارىختىن سۆز» سەھىپىسىدە «يولسىز ئەقىدە»، «جاھالەت پىرلىرى شىنجاڭدا» دېگەن ماۋزۇلاردىكى ماقالىلىرى ئۇزۇلمەي چىقىشقا باشلىغاندىن تارتىپ بەك قىزىقىپ ئوقۇپ كەلدىم. ھەممىسى ياخشى. ژۇرنىلىڭلارنىڭ 1989 ـ يىللىق 2 ـ، 3 ـ سانى (قوشما

سان)غا بېسىلغان «قاباھەت ئەقىدە ــ يەنە بىر قېتىم ئافاق خوجا توغرىسىدا» دېگەن ماقالىدە ئافاق غوجىنى پاش قىلغان. بۇداقى ماقالىدە قومۇل، ئىلى رايونىدىكى «سەئىد»لەر، ئىشان ـ سوپىلار ـ نىڭ ئۇيغۇرلارغا كەلتۈرگەن بالايى ـ ئاپەتلىرى توغرا مەيداندا تۇ ـ رۇپ ئەمەلىي پاكىتلار بىلەن پاش قىلىنغان.

مەن يولداش نىزامىدىننىڭ سوپىزمنىڭ شىنجاڭدىكى زەھەر ـ لىرىنى تازىلاش ئۈچۈن قىلىۋاتقان بۇ كۆرۈشىنى قوللايمەن ھەمدە سالىمىنى يەتكۈزۈپ قويۇشۇڭلارنى ئۈمىد قىلىمەن.

يولداش نىزامىدىننىڭ ماقالىلىرى ھەم تارىخىي، ھەم رېئال ئەھمىيەتلىك، چوڭقۇر تەربىيەۋى رولى بار مۇھىم ماقالىلەر. ئۇ، ئىلگىرىدىكى ماقالىلىرىدە ئىشان ـ سوپىلىقنىڭ ئۇيغۇرلارغا كەلتۈرگەن بالايى ـ ئاپەتلىرىنى پاش قىلىپ، ئافاق غوجىنى نۇق ـ تىلىق تۇتۇپ، نۇرغۇنلىغان ئەمەلىي پاكىتلار ئارقىلىق ئۇنىڭ نە ـ قابىنى ئېچىپ تاشلاپ خەلقى ئالەمگە كۆرسىتىپ بەردى. بولۇپمۇ يېقىنقى يىللاردىن بېرى ئىشان ـ سوپىلىق خۇراپاتىنىڭ بارغانچە كۈچىيىشى، بەزى كىشىلەرنىڭ بۇ مەسىلىگە بولغان قارىشى ۋە پوزىتسىيەسىنىڭ مۇجىمەللىكى ئۆسۈپ قالغان ۋاقىتتا يولداش نىزامىدىن ھۇسەينىنىڭ بۇ ماقالىلىرىنىڭ ئەھمىيىتى بەك مۇ ـ ھىم.

16 ـ، 17 ـ ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەۋج ئالغان تەسەۋ ـ ۋۇپچىلىق ـ ئىشانلىق خۇراپىي ئېقىمى شىنجاڭغا ئېقىپ كىردى. ئۇ ياقتىن كەلگەن خوجا مۇھەممەد شەرىفتىن مەخدۇم ئەزەم، خوجا ئىسھاق ۋەلى، ئافاق خوجا، دانىيال خوجا، بۇرھانىددىن خوجا، ۋە ـ لىخان... غىچە بولغان ئىشان ـ غوجىلار «ئەۋلىيا»، «پەيغەمبەر ئەۋلادى» ــ «سەئىد»، «غەۋسۇلئەزەم»، «خوجا»، «بۇزرۇكۋار»، «پە ـ رۋ ـ كامىل»... ئاتاقلىرى بىلەن ئىشانلىق خۇراپىي ئەقىدىلىرىنى شىنجاڭغا ئېلىپ كېلىپ كەڭ تارالتى. ئۇيغۇرلارنى خۇراپات پاتقا ـ قىغا تىقتى. ئۇلار ئۇيغۇر خەلقىگە روھىي بۇلغىنىش، روھىي ئازاب ـ ئوقۇبەتلەرنى تاڭدى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەجدادلىرىدىن قالغان

قىممەتلىك تارىخىي ـ مەدەنىي مىراسلىرىنى كۆيدۈرۈپ كۈل قىلـ
دى («قۇرئان» دىن باشقا كىتابلىكى بولسا كۆيدۈرۈلدى).

كېيىن، مەنچىڭ ئەمەلدارلىرى خەلقنى روھىي زەنجىر بىلەن باغلايدىغان بۇ «يۈمشاق كالتەك»نى ۋاڭ ـ گۈڭلار قولىغا تۇتقۇزۇپ قويدى. مەنچىڭ ئەمەلدارلىرىغار «ياتلارنى ئۆز قولى بىلەن باشقۇ ـ رۇش» ئۈچۈن بۇ «كالتەك» تازا ياقتى. بۇ ئىش ۋاڭ ـ گۈڭلارغا تېخىمۇ خۇش ياقتى، ئۇلار ئىشان ـ سوپىلىقنى ئىلگىرىكىدىنمۇ ئاشۇرۇۋەتتى.

بىز بۇ ئاچچىق ساۋاقلارنى ۋە ئېغىر ئاقىۋەتلەرنى ئەسلەپ، خەلقنى ئاشۇنداق ھەم روھىي، ھەم جىسمانىي ياقتىن پاتقاقتا تـ قىدىغان تەسەۋۋۇپچىلىق ـ ئىشانلىققا قەتئىي يول قويماسلىقىمىز لازىم. شۇنىڭ بىلەن ئاشۇنداق خۇراپىي قىلمىشلار («پەرز»، «سۈنـ نەت»لەردىمۇ يوق) بىلەن كىشىلەرنى ئالداپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى پارچىلاشقا ئۇرۇنىدىغان، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى بۇزىدىغان، پارتىيەگە، سوتسىيالىزمغا قارشى تەتۈر ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەرگە قەتئىي قارشى تۇرۇشىمىز كېرەك؛ مىللىي كادىرلار، بولۇپمۇ كوممۇنىست كادىرلار ماركسىزملىق مەيدانىدا چىڭ تۇرۇپ قەتئىي كۈرەش قىلىشىمىز كېرەك. پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى چوڭقۇر، ئەتراپلىق تەشۋىق قىلىپ، ئامـ مىنى تەربىيەلەش، ئەكسىيەتچى ـ خۇراپاتچىلارغا قارشى ئالدىنقى سەپتە تۇرۇپ كۈرەش قىلىشىمىز لازىم.

ئاخىرىدا، يولداش نىزامىدىن ھۈسەيىننىڭ ماقالىلىرى يېزىـ لىپ بولغاندىن كېيىن توپلاپ بىر كىتاب قىلىپ چىقىرىشنى ئۈـ مىد قىلىمەن.

سالام بىلەن سەيپىدىن ئەزىزى، 1990 ـ يىلى 1 ـ ئىيۇل، بېيجىڭ